

PAGINAE HISTORIAE 31/1
SBORNÍK NÁRODNÍHO ARCHIVU
KRIZE A STÁT.
NA PŘÍKLADU ČESKOSLOVENSKA
V MEZIVÁLEČNÉM OBDOBÍ

PAGINAE HISTORIAE

SBORNÍK NÁRODNÍHO ARCHIVU

31/1

Krise a stát. Na příkladu Československa v meziválečném období

Dokumenty použité na obálce:

Nástěnný školní obraz k výuce Určování vzdálenosti v terénu (1938). (NPMK, inv. č. O VI D 88)

Prezident Tomáš Garrigue Masaryk si prohlíží s doprovodem nový areál Okresní nemocnici v Hradci Králové. (Snímek z HD přepisů filmu Slavné dny Hradce Králové, 1929)

Pravý československý bankovkový kolek v hodnotě 20 haléřů. (archiv autora Zbyška Šusteka)

Redakce svazku:

PhDr. David Hubený, Ph.D.

PhDr. Miroslav Šepták, Ph.D.

PhDr. Emil Voráček, DrSc.

Recenzovali:

PhDr. Jiří Křesťan, CSc.

PhDr. Jaroslav Valkoun, Ph.D.

OBSAH

ÚVOD

- Několik slov úvodem 11
Emil Voráček – David Hubený – Miroslav Šepták

MEZIVÁLEČNÁ VĚDA

- Sociologie – neúspěšný pokus o kamerální vědu pro 20. století 15
Zdeněk R. Nešpor
- Working for a “New and True Synthesis”. Edvard Beneš’s Views on the Postwar Crisis and Critical Theory 30
Florian Ruttner
- JUDr. Jan Karlík (1895–1944). Zapomenutá osobnost československé vojenské vědy 41
Stanislav Polnar
- Rudolf Ina Malý, filosof nového Československa. Příspěvek ke kulturní politice druhé republiky 62
Tomáš Bandžuch

POLITICKÁ KRIZE

- Od voleb 1920 ke vzniku Pětky 79
Peter Popálený
- Československo a pokusy o „restauraci“ Habsburků v roce 1921 97
Petr Prokš
- Премьер-министр Венгрии граф Пал Телеки о деятельности Социал-демократической партии Словакии. По следам одного документа 126
Михаил Мисюк – Сергей Выскварко

POVÁLEČNÁ STÁTNI SPRÁVA

Возвращение реэмигрантов на родину и политика чехословацкого правительства в начале 1920-х годов 137

Елена Павловна Серапионова

Menová odluka ČSR a falšovanie československých bankovkových kolkov v rokoch 1919–1920 v medzinárodnom porovnaní 147

Zbyšek Šustek

ZDRAVOTNÍ A SOCIÁLNÍ SPRÁVA

Vývoj zdravotního stavu populace první Československé republiky ve dvacátých letech – hlavní problémy a úkoly československého zdravotního systému 221

Andrej Tóth – Lukáš Novotný – Jakub Drábek

Т. Г. Масарик и развитие социальной сферы в Закарпатье в период Чехословацкой республики 234

Олександр Кравчук

Социально-правовое положение русских эмигрантов-медиков в Чехословакии в межвоенный период 261

Ирина Шульц

FILM

Krize a stát za první republiky ve světle filmových pramenů 281

Luboš Marek

HOSPODÁŘSTVÍ

Veľká hospodárska kríza na prelome 20. a 30. rokov 20. storočia a jej dopad na obyvateľstvo Slovenska (s dôrazom na situáciu v Bratislave) 299

Alena Bartlová

Československo a krize rakouské demokracie (1932–1934). Nástin problematiky 312

Miroslav Šepták

Cesta od dodatkových úmluv k bezesmluvnímu stavu a odvrácení
celní války: Eskalace a normalizace obchodně-politických vztahů
Československa a Rakouska 1926–1929 325

Tomáš Moric

POVÁLEČNÁ ZÁSBOVACÍ A SOCIÁLNÍ SITUACE

Ortova aféra: mlynář J. K. Ort keřas, nebo dobrodinec? 343

Hynek Oberhel

Střelba do demonstrantů jako téma meziválečného levicového tisku
na začátku třicátých let 358

Martin Dolejský – Jakub Vrba

Соціально побутові умови та культурне життя чехословацьких
військових на території Підкарпатської Русі (1919–1925 рр.) 374

Тетяна Миколаївна Попович

CÍRKVE

Церковь и ЧСР: от кризиса к Модус вивенди (на примере
греко-католиков Подкарпатской Руси) 385

Виктор Кичера

LEGISLATIVNÍ PŘÍPRAVA

Krizové momenty z dějin československé policie v Berehově 397

David Hubený

Zákon pro klerikální udavače? Zákon na ochranu republiky očima
autorů časopisu Volná myšlenka v době svého přijetí 423

Jan Kober

Záměry a proces přijetí zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu 444

Tomáš Řepa

KRIZE NA OBZORU

Branná výchova ve školách meziválečného Československa 467

Jan Šimek

Zprávy německé rozvědky o Československu (14. září – 14. října 1938) 491

Michal Plavec

Словацко-венгерская историографическая дискуссия
о «Малой войне» 515

Мирослав Игнатюля

Karel Souček – obránce Podkarpatské Rusi na barikádách
Pražského povstání 527

Jan Hrubecský

SEZNAM AUTORŮ 551

ÚVOD

NĚKOLIK SLOV ÚVODEM

EMIL VORÁČEK – DAVID HUBENÝ – MIROSLAV ŠEPTÁK

Problémy současné doby, způsoby jejich řešení, schopnost společnosti a státu problémům a krizím odolávat, se staly v posledních desítkách let jedním z klíčových témat vědeckého výzkumu, včetně bádání v oblasti společenských věd v globálním měřítku. Z těchto jen velice rámcově načrtnutých trendů světové vědy a jejich společenské relevance a Národních priorit orientovaného výzkumu vychází Program Strategie AV21 – Špičkový výzkum ve veřejném zájmu, jehož základní programový rámec byl schválen Akademickým sněmem AV ČR v prosinci 2014. V tomto programovém rámci je realizován i výzkumný program *Odolná společnost pro 21. století. Potenciály krize a efektivní transformace*, který je koordinován Filosofickým ústavem AV ČR, v. v. i. pod vedením doc. RNDr. Mgr. Alice Koubové, Ph.D. (<https://strategie.avcr.cz/programy/odolna-spolecnost>). Podílí se na něm 11 pracovišť AV ČR a další spolupracující instituce.

V průběhu řady diskusí se pracovníci Historického ústavu AV ČR, v. v. i. zamýšleli nad odpovídajícím tématem, kterým by se podíleli na tomto pětiletém programu. Výchozím bodem diskusí historiků, zde již nejen z Historického ústavu, ale i dalších vědeckých pracovišť, se stal 4. pilíř programu a sice: Historické a transkulturní modely: identifikace, reprezentace a prožívání krizí v minulosti.

Vztah válek a krizí tvoří významnou součást společenskovědních diskusí a bylo mu věnováno nepřehledné množství publikací, jimž předcházely rozsáhlé diskuse, které dosud přetrvávají. Otázkou je, v čem jsou tyto diskuse nové, co přinesl výzkum posledních desetiletí, který nyní nazýváme i z pohledu „*společnosti pozdní doby*“, jak o ní hovoří filozof Jan Patočka, a pracuje s ním sociolog Milan Petrušek, když se touto cestou chtěl vymezit vůči termínu „*postmoderní společnost*“ s jeho apokalyptickým zabarvením.

Dramatický vývoj ve 20. století nás, historiky, vede i k nově formulovaným tázavým pohledům na naši nedávnou minulost. Můžeme zde najít poučení ohledně hledání stabilního státu, společnosti, dostatečně rezistentní vůči krizovým otřesům? Autoři konferenčního projektu se soustředili na užší optiku a politickogeografický rámec, včetně chronologického vymezení. Za cíl si položili postupně zkoumat kritickou infrastrukturu meziválečného Československa z bezpečnostního, ekonomického, sociálního a zdravotního hlediska, jakož i analyzovat stav institucí čes-

koslovenské demokracie. Pro druhý rok projektu a zde mapovanou konferenci se soustředili na otázku: Jakou úlohu hrály při přípravě na potenciální krize, řešení krizí, fungování systému instituce, stát, státní správa, konkrétně v Československé republice, s vědomím širších mezinárodních souvislostí? V čem spočíval jejich přínos, jaké byly jejich limity, nedostatky?

Chronologické vymezení vycházelo z vědomí, že se jedná do určité míry o historicky uzavřené období, historiograficky poměrně zpracované, kterému však je potřeba nově klást otázky, nejen z optiky „krátkého 20. století“.

Ve snaze vytvořit širší záběr pro další výzkum připravili organizátoři konferenci s množstvím cílených referátů. Témata jednotlivých studií byla zasazena do deseti bloků: meziválečná věda, československá myšlenka, politická krize, poválečná státní správa, zdravotní a sociální správa, hospodářství, poválečná zásobovací a sociální situace, církve, legislativní příprava a závěrečný blok krize na obzoru (v době blížící se 2. světové války). Mimořádný pohled přinesl blok, který pojednával vztah krize a státu z pohledu filmových pramenů.

Mezinárodní konference za účasti přednášejících z České republiky a Slovenska, ale také Německa, Rakouska, Ruska a Ukrajiny s uvedeným tématem proběhla (částečně hybridně) ve dnech 23. a 24. září 2021 v kinosále Národního archivu ve spolupráci Historického ústavu AV ČR, v. v. i., Národního archivu a Filozofické fakulty Jihočeské univerzity s finanční podporou Strategie AV21. Soubor studií předložených odborné veřejnosti i dalším zainteresovaným zájemcům tak přináší množství pohledů autorů domácích i zahraničních, přičemž editoři monotematického čísla *Paginae historiae* umožnili, aby do něj přispěli i ti autoři, kteří se z časových či osobních důvodů nemohli aktivně zúčastnit konference, ale projevíli zájem o projekt jako takový a jejich témata napomohla doplnit některá chybějící místa ve struktuře. Navíc to umožnilo kompenzovat některé případy, kdy sice referáty na konferenci zazněly, ale z různých důvodů nebyly odevzdány k otištění.

Díky vzácnému pochopení vedení Národního archivu a redakce vychází celé kompendium studií v monotematickém čísle recenzovaného časopisu Národního archivu *Paginae historiae*. Doufáme, že přispějí k široké a kritické diskusi a k dalšímu výzkumu této komplexní problematiky.

MEZIVÁLEČNÁ VĚDA

SOCIOLOGIE – NEÚSPĚŠNÝ POKUS O KAMERÁLNÍ VĚDU PRO 20. STOLETÍ

ZDENĚK R. NEŠPOR

Vládnout „nejlépe“, tedy v souladu s dobovým poznáním a k maximálnímu užítku vládnoucích i ovládaných, bylo jedním z prioritních cílů některých raně novověkých a jistě všech osvícenských vladařů. Ať už tato snaha legitimizovala cokoli, stála v 18. století u zrodu koncepce kamerální vědy, jež si našla místo na univerzitách a později se stala jedním z nepominutelných inspiračních zdrojů moderních společenských věd.¹ „Státní“ či „správní“ vědy ostatně i ve 20. století tvořily významnou náplň činnosti ještě nediferencovaných právnických fakult – a v německojazyčné oblasti, včetně pražské německé univerzity bývaly i v jejich názvu –, zatímco jinde (včetně pražské české univerzity) se uplatnily na fakultách filosofických a/nebo na samostatných prakticky orientovaných vysokých školách (École pratique des hautes études, London School of Economics and Political Science).² Jednou z těchto věd byla i sociologie, která v českém prostředí sehrála obzvlášť významnou úlohu „kameralistiky pro 20. století“.

Představu sociologie (sociální fyziky) jakožto vědeckého základu řízení moderní společnosti najdeme už u zakladatele – nebo přinejmenším pojmenovatele – tohoto oboru Augusta Comta, ne-li u jeho původního zaměstnavatele a inspirátora hraběte Saint-Simona.³ Sociologie, teoreticky ospravedlněná v systému (vědeckého) poznání, měla nahlížet „řád a pokrok“ (statiku a dynamiku) společenského dění a tím umožňovat „pozitivní“ (vědecké) řízení společnosti. Méně systémově, spíše „zdola“, avšak s nemenší angažovaností o něco podobného usilovala francouzská a potom další morální statistika (Guerry, Villermé, Le Play) – autoři shledávající sociální podmínky výskytu delikvence a dalších sociálněpatologických jevů ve snaze nalézt jejich příčiny a přispět tak k co nejrychlejšímu odstranění. Obojí, případně i další inspirační zdroje měly určující

1 Sojka, Milan a kol.: Dějiny ekonomických teorií. Praha 2000, zejm. s. 241–247.

2 Chalupný, Emanuel: Sociologie a školy. Praha 1929.

3 Cuin, Charles-Henry – Gresle, Francois: Dějiny sociologie. Praha 2004, s. 17–23; Dubská, Irena: Auguste Comte a vytvoření sociologie. Praha 1963; o vztahu Comta a Saint-Simona odlišně Fischer, Josef L.: Saint-Simon a August Comte. Příspěvek k dějinám sociologického racionalismu. Praha 1925.

vliv na T. G. Masaryka a jeho prostřednictvím na českou akademickou i širší veřejnost,⁴ ukotvily zde sociologii a daly jí do vínku sociálněreformistické a přímo budovatelské ambice, jejichž největší rozmach můžeme sledovat v meziválečném a krátce poválečném období.

Cesta sociologie do českého prostředí

Jestliže morální statistika, včetně spíše ilustračního využití statistických údajů z různých zemí, stála v pozadí Masarykova habilitačního spisu o sebevraždě (1881, česky teprve 1904), Comtovská optika jej zavedla k diskusi o místě sociologie v kognitivním i společenském systému⁵ a obojí k „praktickému“, sociologizujícímu pojetí filosofie. „Praktickou filosofii na základě sociologickém“⁶ přednášel Masaryk na české Karlo-Ferdinandově univerzitě poprvé v roce 1884–85 a i v dalších letech sociologii většinou věnoval nejméně jednu ze tří přednášek, které na filosofické fakultě obvykle ročně míval. Nezůstal však jen u vlivu na univerzitní posluchače, prostřednictvím článků, recenzí i informačních glos zajistil sociologii v podstatě trvalé místo v populárněnaučných časopisech *Athenaeum*, respektive *Naše doba*, a nemenší význam měla skutečnost, že inicioval řadu překladů zahraničních sociologických či sociologizujících děl (Comte, Giddings, Janet, Kidd, Spencer, Tarde ad.). Akademická i širší vzdělaná česká společnost tak měla již na přelomu 19. a 20. století k dispozici poměrně rozsáhlou „sociologickou knihovnu“ a byla s tímto oborem seznámena v mnoha ohledech lépe než většina ostatních evropských národních kultur, navzájem se nečtoucí „velké národy“ nevyjímaje.

Masaryk přitom explicitně zdůrazňoval, že sociologie je „abstraktním“ základem politiky: „praktickou sociologií je politika, vědecké spracování praktických zásad politických, jako medicína praktickou je biologií.“⁷ Opět nezůstal jen u teoretických deklamací, jakkoli tvůrčích a přesahujících pouhou interpretaci zahraničních myšlenkových zdrojů, ale pokusil se uvést toto diktum do praxe prostřednictvím realistického hnutí, respektive později ve vlastní lidové/pokrokové straně. V této souvislosti by se nemělo zapomínat, že programové spisy *Česká otázka* (1895) a *Naše nynější krize* (1895), které iniciovaly tzv. spor o smysl

4 Nešpor, Zdeněk R.: Světlo sociologie nad českou kotlinou. In: Zdeněk Hojda – Marta Ottlová – Roman Prahel (eds.): Světlo, stíny a tma v české kultuře 19. století. Praha 2018, s. 28–35; srov. Fajfr, František: Masaryk a Comte. Kdyně 1925; Žižka, Antonín: Auguste Comte a jeho vliv na českou filosofii. Praha 1949. Celkový obraz vývoje

5 Masaryk, Tomáš G.: Základové konkrétné logiky. Praha 1885, s. 80–103; srov. Král, Josef: Sociální vědy a jejich třídění. Sociální problémy 1, 1931, s. 3–15. Celkový obraz vývoje české sociologie podává Nešpor, Zdeněk R. a kol.: Dějiny české sociologie. Praha 2015.

6 Srov. Masaryk, Tomáš G.: Univerzitní přednášky I. Praktická filozofie. Praha 2012.

7 Masaryk, T. G.: Základové, s. 86; obdobně Masaryk, Tomáš G: Rukověť sociologie. *Naše doba* 8, 1900–01, s. 1–12, 98–105, 173–181, 662–667, 735–741, 822–828, 904–910.

českých dějin,⁸ byly původně zamýšleny jako „teoretické“ a historické ukotvení Masarykova realismu. Měřeno počtem příznivců a poslaneckých mandátů nebyl Masaryk před první světovou válkou jako politik příliš úspěšný. Dokázal však oslovit nezanedbatelnou část mladé inteligence a dlouhodobě si zajistit místo v říšské radě i pozornost veřejnosti, což zas tak málo nebylo.

Masarykovi a jeho spolupracovníkům a žákům (Bláha, Foustka, Chalupný) se současně podařilo do povědomí společnosti ukotvit právě i sociologii. Jednak „teoreticky“, kromě již zmiňovaných forem rovněž poměrně časným heslem (1905) v „národní encyklopedii“ – Ottově slovníku naučném, i celkovým pojetím a konkrétními příspěvky v první „moderní vlastivědě“ – Laichterově kompendiu Česká politika (1906–13). Jednak „prakticky“, čehož důsledkem bylo formování řady osvětových, protialkoholních, sociálních a dalších spolků, ale i první pokusy o sociální zákonodárství. A v průniku mezi obojím školsky, kdy se sociologie (sociální filosofie) již v roce 1904 stala univerzitním habilitačním oborem, v roce 1915 získala mimořádnou a v roce 1919 řádnou profesuru, stejně jako možnost zřízení semináře na filosofické fakultě. Později se stala i předmětem rigorosním, a to postupně na všech československých univerzitách. Takto rychlá a současně komplexní institucionalizace sociologických snah byla přitom na evropské poměry hodně výjimečná a svým celospolečenským ohlasem, rozšířením základního povědomí o mladém oboru v podstatě jedinečná.⁹

Sluší se ovšem zmínit, že i když měl Masaryk a jeho „škola“ na cestě sociologie do českého (intelektuálního) prostředí určující podíl, nešlo o její jediné protagonisty. O originální „architektoniku věd“ se ještě před Masarykem pokusil Josef Durdík,¹⁰ který sociologii (spolkovědu) zahrnul i do své Všeobecné estetiky (1875), a v posledních dekadách 19. a na počátku 20. století existovala celá plejáda menších autorů, pro české čtenáře interpretujících sociologické poznání nebo uvažujících (a publikujících) sociologicky i bez přímé návaznosti na Masaryka.¹¹ Dobově nejvýznamnější „sociologii“, ač bychom ji tak dnes nenazvali, byla ovšem tzv. křesťanská sociologie (Neuschl, Reyl, Šrámek), tedy teoretické rozpracovávání i praktické uplatňování sociálních nauk římskokatolické církve – případně později a méně významně i dalších křesťanských církví – inspirované encyklikou *Rerum novarum* (1891). To se od Masarykových politických intencí zajisté dra-

8 Havelka, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin I.–II.* Praha 1995, 2006.

9 Cuin, C.-H. – Gresle, F.: *Dějiny sociologie*, s. 76–105; pro střední Evropu srov. Janák, Dušan: *Klasická sociologie ve střední Evropě. Mezi centrem a periferií.* Praha 2019.

10 Durdík, Josef: *Architektonika věd.* Časopis *Musea Království českého* 48, 1874, s. 343–360, 427–442.

11 Podrobněji Nešpor, Z. R.: *Světlo sociologie; srov. týž: Sociologie jako cesta ke štěstí, česká verze. Teorie vědy* 35, 2013, s. 481–497.

matically lišilo,¹² ačkoli metodologicky a celkovým pojetím sociologie mu až tak vzdálené ve skutečnosti nebylo.¹³

„Kamerální věda“ první republiky

Byl-li Masaryk před první světovou válkou sice viditelným, avšak marginálním politikem, jehož útek co ciziny a formování zahraničního odboje byly vyloženým hazardem, o to větší triumf představoval politický i vojenský úspěch tohoto snažení. Masaryk se do nově konstituovaného Československa právem vrátil s titulaturou Prezident Osvoboditel a jeho ideové představy, druhy vysmívané nebo okrajové, se alespoň v rétorické rovině staly konstitutivní složkou ideologie první republiky. Tak tomu bylo i v případě sociologie, která byla považována za prezidentův nejvlastnější obor, a proto různým způsobem promována a protežována. Nutno přitom konstatovat, že T. G. Masaryk k tomu sám přispěl nejen svojí autoritou, ale i prakticky vlivem na ministerstvo školství a národní osvěty a další úřady a korporace, ačkoli na druhou stranu dobovou (českou) sociologii nepřeceňoval a zachoval střídmost v nadějích i úkolech do ní vkládaných.¹⁴

Záštitou Prezidenta Osvoboditele přispěla k rozvinutí dosavadních tendencí k etablování sociologie na vysokých školách, které bylo na českých univerzitách (a na slovenské univerzitě, fakticky ovšem většinou obsazené českými profesory¹⁵) rychlé a trvalé,¹⁶ sociologie si našla cestu i na techniku a zemědělské vysoké školy. Vedle toho se uvažovalo o zřízení neuniverzitní, „praktické“ a tudíž z velké míry sociologicky orientované vysoké školy, a dokonce o zavedení výuky sociologie na školách středních – k tomu ovšem nedošlo a i z pokusu o českou École pratique zůstalo jen torzo v podobě Svobodné školy politických nauk.¹⁷ Přesto rychle rostl počet sociologických stolic a seminářů a o univerzitní kariéře jako záloze v pří-

12 Srov. Zumr, Josef: „Snahy páně Masarykovy nesou se nám katolíkům nepřátelským směrem“. In: Hojda, Zdeněk – Prah, Roman (eds.): Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století. Praha 2003, s. 46–54.

13 Nešpor, Zdeněk R.: Dvoji tradice české sociologie náboženství. Sociologický časopis/Czech Sociological Review 40, 2004, s. 447–468.

14 Srov. Beneš, Edvard: Sociolog-teoretik a politik-praktik. Několik poznámek o politické praxi Masarykově. Sociologická revue 7, 1936, s. 7–20. Mezi osobnostmi, které naopak přeceňovaly dobové možnosti sociologie, byl kupříkladu Emanuel Chalupný (např. Český stát s hlediska sociologie. Praha 1918), za což se mu ovšem dostalo uštěpačné kritiky jinak smýšlejících (Weyr, František: O metodě sociologické. Brno 1927).

15 Nešpor, Zdeněk R.: Čeští sociologové v počátcích slovenské sociologie. Sociológia 45, 2013, s. 27–47.

16 Nešpor, Zdeněk R.: Studium a studenti sociologie v Československu před nástupem komunistického režimu. Sociologický časopis/Czech Sociological Review 48, 2012, s. 669–696.

17 Nešpor, Zdeněk R.: Slovník institucionálního zázemí české sociologie. Praha 2017, s. 70.

padě neúspěchu kariéry politické uvažoval dokonce i Edvard Beneš, v roce 1923 ustanovený řádným profesorem sociologie na Karlově univerzitě. Sociologové vedle toho začali působit ve státních nebo státem zřizovaných úřadech (Státní úřad statistický, Sociální ústav RČS, Československý ústav zahraniční ad.), ve veřejných korporacích (mezi nejvýznamnější patřily Masarykova akademie práce a Československá akademie zemědělská). O sociologii projevíli zájem i někteří progresivní (velko-)podnikatelé, jako byl Jan A. Baťa.¹⁸

Stranou za tímto institucionálním a personálním obsazením rozhodně nezmůstávala ani sociologická produkce. Profesionální sociologové a jejich příznivci vytvořili dvě disparátní sociologické školy (nebudeme-li římskokatolickou křesťanskou sociologii považovat za školu třetí),¹⁹ do nástupu komunistického režimu bylo vydáno 373 přinejmenším částečně sociologických knih,²⁰ vycházely čtyři oborové časopisy a sociologie výrazně vstupovala do dalších třinácti periodik,²¹ došlo k dvanácti habilitacím a 279 rigorosním zkouškám,²² sociologii se vedle toho věnovalo úctyhodné množství dalších amatérských zájemců nebo jinak oborově zakotvených profesionálů. Zahraniční pozorovatel proto právem konstatoval, že „nikde není země stejné velikosti, jež by se mohla pochlubiti tak význačným počtem současných sociologů nebo takovým rozsahem a intenzitou sociologické činnosti. Zde [= v Československu] je opět jeden zářivý bod na sociologické mapě.“²³

Zdaleka přitom však nešlo jen o rozvoj akademický, česká sociologie jako celek byla v tomto smyslu hluboce práva Masarykova odkazu a uplatňovala se nejen na univerzitních katedrách a v odborných publikacích, ale právě i v řadě veřejných a korporátních organizací.²⁴ V praktických otázkách řízení společnosti a sociální-

18 Nešpor, Zdeněk R.: Baťov 1940 – první český empiricky podložený výzkum v oblasti sociologie práce. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 51, 2015, s. 279–297; Rákosník, Jakub: Sociální ústav 1920–1941. Mozkové centrum československé sociální politiky. In: Svět historie – historikův svět. Sborník profesorů Robertu Kvačkovi. Liberec 2007, s. 296–316.

19 Janák, Dušan: Brněnská versus pražská sociologická škola: mýtus a skutečnost. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49, 2013, s. 577–602.

20 Hesová, Nela – Gatnar, Lumír – Mikolášová, Eva – Taucová, Radka: Bibliografie české knižní sociologické literatury, Praha 2010, s. 14–42.

21 Nešpor, Zdeněk R. – Kopecká, Anna (eds.): Edice českých sociologických časopisů. Praha 2011.

22 Nešpor, Z. R.: Studium a studenti sociologie; počet rigoros je uveden do roku 1953, kdy přestal platit starý rigorosní řád.

23 Barnes, Harry E. – Becker, Howard: *Social Thought from Lore to Science II.*, New York 1938, s. 1067; český překlad citován podle *Sociologická revue* 9, 1938, s. 89–92, citát s. 91.

24 Machotka, Otakar – Ullrich, Zdeněk: *Sociologie v moderním životě. Směry, organizace, úkoly.* Praha 1928, s. 57; srov. Voráček, Emil: Emanuel Chalupný, problémy rozvoje sociologie v Československu 20. let a vznik Masarykovy sociologické společnosti. In: Josef Zumr (ed.): *Emanuel Chalupný, česká kultura, česká sociologie a Tábor.* Praha 1999, s. 107–132.

ho zákonodárství, v chudinské péči a sociálním lékařství, v osvětové činnosti a podobně.²⁵ Akademické i „praktické“ uplatňování sociologie v meziválečném Československu nabylo takového rozsahu a dopadu, že jsem si na jiném místě dovolil hovořit přímo o „republice sociologů“²⁶ – tak značný byl vliv, nebo přinejmenším veřejný ohlas a četné dopady sociologické činnosti. V intencích svých protagonistů a propagátorů se sociologie měla stát skutečnou kamerální vědou moderního státu, významně se podílet na jeho řízení a vychovávat budoucí politiky i další veřejné činitele.²⁷ Jestliže jedním z emblematických děl rané české sociologie, respektive dílem tuto vědu zahrnujícím byla výše zmíněná encyklopedie Česká politika, zastánci praktického uplatňování sociologických, psychologických a dalších vědeckých poznatků v řízení společnosti, managementu a podobně byli už dál – nová Encyklopedie výkonnosti (1932–34), vydaná pod záštitou Masarykovy akademie práce, představovala široce rozpraženou aplikaci opírající se o aktuální poznatky a zdůrazňující jejich přímý manažerský význam. Podle sociologů řízení a práce Vladimíra Čecha a Eduarda Jukla šlo přitom o dílo, které v následujících čtyřiceti letech nebylo překonáno.²⁸

Sociologická produkce a její uplatňování v praxi měly ovšem i svá úskalí. Není náhodou, že jako pomyslný vrchol „sociologické kameralistiky“ prezentujeme – knihu. Od dobře míněných i podložených proklamací k jejich skutečnému praktickému uplatňování nevedla vždy přímá a jednoduchá cesta, o sociologii se často mnohem víc mluvilo, než aby byla při řízení společnosti reálně uplatňována, a pokud k tomu docházelo, pak často jen intuitivně nebo na rudimentární úrovni. I to byl důsledek rychlého a širokého rozvoje české sociologie, kdy s výjimkou univerzitních špiček – placených profesorů přitom bylo méně než deset – sociologii obvykle reprezentovali pouze amatérští zájemci, oborem sice ovlivnění a k němu sympatičtí, avšak potřebnými znalostmi vybavení nanejvýš částečně. Tím se stírala hranice mezi sociologií a sociálním reformismem v nejširším smyslu, a sociologii se

25 Srov. např. Kříž, Jaroslav – Beranová, Renata: *Historie Státního zdravotního ústavu v Praze. Acta hygienica, epidemiologica et microbiologica*, 2005, zvl. číslo, s. 9–30; Mášová, Hana: *Ne chudobinctví, ale sociální péče – Masarykovy domovy v Praze-Krči. „Chudé budete mít mezi sebou stále...“ Od charity k sociální politice ve městech 18.–20. století*. Praha 2015, s. 295–307; Nešporová, Olga: *Česká empirická sociologie rodiny a její souvislosti se sociální politikou v meziválečném období*. Fórum sociální politiky 8, 2014, č. 4, s. s. 2–5.

26 Nešpor, Zdeněk R.: *Republika sociologů. Zlatý věk české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*. Praha 2011.

27 Např. Chalupný, Emanuel: *Vysoká škola politická*. Sociologická revue 9, 1938, s. 48–56; Kollar, Robert: *Zkušenosti z praktického úsilí o zhospodárnění veřejné správy*. Sociální problémy 1, 1931, s. 30–33; Verunáč, Václav: *Racionalisace, vědecká organizace a otázka sociální*. Praha 1927.

28 Čech, Vladimír – Jukl, Eduard: *Čs. sociologie průmyslového podniku ve světle svého vývoje a využití v řízení*. Pardubice 1971, s. 91–92; *k české sociologické encyklopedistice obecně* Nešpor, Zdeněk R.: *Česká sociologická encyklopedistika*. Praha 2017.

právem dostávalo kritického hodnocení: „Dostávala se... do těsné blízkosti života politického a hnutí socialistického, jimž prokazovala nebezpečně ochotné služby, obětujíc jim svou svéprávnost a nezávislost ... [až] poklesla posléze na pomocnou vědu demokratické politiky, socialisticky zbarvené a přizpůsobené skutečným neb domnělým potřebám vlády.“²⁹ K tomu dlužno připočíst, že ani profesionálové z řad sociologů mnohdy nedokázali identifikovat (všechny) skutečně aktuální sociální problémy, natož navrhnout jejich odpovídající řešení.³⁰

Snad ještě horší bylo to, že kýžené úspěchy se nedostavily ani v případě akademické „báze“ sociologického provozu. Zahraniční známost, neřku-li vliv českých sociologů byl nehledě na jejich kvality poměrně malý a napačítáme-li ukrajinskou emigraci v Československu (Šapoval, Bočkovskij), konstitutivně se uplatnil vlastně jen v případě sociologie slovenské, tedy opět pouze v rámci společného státu.³¹ Důvodem přitom bylo jak (semi-)periferní postavení českých akademiků na mezinárodním poli, tak nepochybně i příliš krátký čas, který před nacistickým uzavřením českých vysokých škol k tvorbě a prezentaci své práce vlastně měli. Některé empirické výzkumy (poměšťování okolí Prahy) nebo teoretické konceptualizace (Bláha – federativní funkcionalismus, Mertl – studium byrokracie) byly totiž inovativní ve světovém měřítku a měly potenciál oslovit mezinárodní publikum.³² Lépe však nedopadly ani v měřítku domácím, protože nedávno zavedená univerzitní výuka sociologie byla uzavřením českých vysokých škol brutálně přerušena, takže nemohla přinést dostatečné výsledky. Většina studentů sociologie se tomuto oboru nechtěla nebo nemohla věnovat a velká část úsilí tak přišla nazmar.³³

Válečný úpadek – poválečný rozmach?

Novější studie vývoje a organizace sociologické práce v období druhé světové války nicméně zpochybňují zažitě představy o úplném konci a destrukci vědecké

29 Novák, Jan V. – Novák, Arne: Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny. Olomouc 1936–39, s. 1564; srov. Weyr, František: Paměti II. Brno 2001, s. 262–263.

30 Janák, Dušan: Autorská a tematická struktura Sociologické revue. Příspěvek k sociologickému rozboru dějin české sociologie. Sociologický časopis / Czech Sociological Review 47, 2011, s. 991–1016; týž: Klasická sociologie, s. 119–144.

31 Janák, D.: Klasická sociologie; dále srov. tematické číslo I. A. Bláha, Brno a svět první poloviny 20. století. Sociální studia 17, 2020, speciální číslo, s. 1–104. K slovenské sociologii Nešpor, Z. R.: Čeští sociologové v počátcích slovenské sociologie; k ukrajinské Petrussek, Miloslav: Die ukrainische Soziologie in der Emigration: Olgierd Bočkovskij – Begründer der „Natiologie“ und Mykyta Šapoval – Interpret des Werkes Masaryks. In: Wissenschaft im Exil. Die Tschechoslowakei als Kreuzweg 1918–1989. Praha 2004, s. 307–320.

32 Musil, Jiří: Chicagská škola a česká sociologie. Lidé města 14, 2012, s. 395–419.

33 Nešpor, Z. R.: Studium a studenti sociologie, s. 681, 689–691; Petrussek, Miloslav: Sociologie na počátku a konci protektorátu (poznámky a teze). In: Věda v českých zemích za druhé světové války. Praha 1998, s. 201–205.

činnosti.³⁴ Akademická věda byla samozřejmě likvidována a významně byly omezeny i další, ostatně nečetné, institucionální báze českého vědeckého života, avšak to neznamenalo úplný zánik výzkumné nebo teoretické činnosti. V případě sociologie došlo naopak dílem Jaroslava Šímy a několika dalších mladších protagonistů k přetvoření dosud striktně akademické Masarykovy sociologické společnosti do podoby komerční výzkumné a analytické organizace (Česká společnost sociologická), nabízející expertní poznatky i další pokusy o vědecké řízení společnosti, přičemž neváhala vstupovat do služeb protektorátních orgánů a žít z jejich financování.³⁵ Míra kolaborace je přitom dodnes předmětem diskusí, protože k žádnému hlubšímu vyšetřování činnosti této organizace nikdy nedošlo a její protagonisté se nepochybně právem bránili, že současně zachránili alespoň část odborné činnosti, stejně jako konkrétní mladší vědce před nuceným nasazením v Říši, ne-li ještě horším osudem. Období nacistické okupace a druhé světové války je tak spíše temnou, nikoli zcela destruovanou epochou v dějinách české sociologie.

Avšak stejně tak, jako musíme diferencovaně hodnotit válečné omezení sociologického provozu, je třeba pohlížet i na poválečnou obnovu, která byla jednak příliš krátká, jednak z řady důvodů jenom částečná. Někteří protagonisté oboru se obnovy jeho akademického provozu nedočkali, přičemž zdaleka nešlo jen o Židy, další z ní naopak byli vyřazeni kvůli válečné kolaboraci, a ti, co zbyli, rychle znovuobsadili početně omezená akademická a další místa, aniž mezi sebe vpustili mnoho nových zájemců. Nástup mladé kohorty studentů nebo nových absolventů, již se dokonce pokusili vydávat populární sociologický časopis,³⁶ zůstal jen málo naplněným příslibem. A to přesto, že výuka sociologie byla nejen obnovena na všech dřívějších vysokých školách, ale uplatnila se i na nové Palackého univerzitě v Olomouci a na školách neuniverzitních: Vysoké školy politické a sociální a později z ní vydělené Vysoké školy sociální.³⁷ Stejně jako v místech praktického uplatňování sociologických poznatků, k nimž přibýly i znárodněné velké podniky³⁸ a nově založený ústav pro výzkum veřejného mínění.³⁹

34 Nešpor, Z. R.: Bařov; týž: Sociolog(ie) mezi kolárkem, hákovým křížem a rudou hvězdou: Jaroslav Šíma v dějinách české sociologie. *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 47, 2011, s. 967–989.

35 Nešpor, Z. R.: Slovník institucionálního zázemí, s. 88–93. Srov. také týž: Jan Mertl: sociolog-kolaborant, nebo oběť okolností? *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 48, 2012, s. 343–365.

36 Nešpor, Z. R.: Slovník institucionálního zázemí, s. 93–94, 108–109.

37 Devátá, Markéta: Vysoká škola politická a sociální v systému národní fronty. *Východočeské listy historické* 27, 2010, s. 52–63.

38 Čech, V. – Jukl, E.: Čs. sociologie průmyslového podniku, s. 115–134.

39 Adamec, Čeněk: Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích. Praha 1996.

Všechna tato nově zřízená pracoviště přitom jsou významná. Vysoká škola politická a sociální měla vychovávat budoucí politiky, novináře a veřejné činitele a její brněnská odnož veřejné a sociální pracovníky, přičemž současně sloužily jako konzultační orgány národního shromáždění. Československý ústav pro výzkum veřejného mínění začal uplatňovat moderní metody demoskopie a vedle poskytování informací a dalších služeb veřejnosti byl přímo podřízen ministerstvu informací. Sociologické laboratoře ve znárodněných průmyslových podnicích řídily jejich přechod do národní správy a vnitřní restrukturalizaci, sociálněekonomické otázky provozu a další.⁴⁰ V makrosociálním měřítku totéž nabízela stará i nová univerzitní pracoviště, ať již v rovině expertíz (pražský pokus o zřízení Sociologického ústavu ČAVU), nebo prostřednictvím rozsáhlých empirických výzkumů (pokus brněnských sociologů o komplexní výzkum moravské metropole). Sociologie a s ní spojené přístupy měly ve všech těchto případech sloužit zásadním společenským změnám, které byly exilovou vládou plánovány již během druhé světové války – socializaci, novým podobám sociálního zabezpečení a „odbornému“ řízení společenského provozu v nejširším smyslu.⁴¹ Jestliže v meziválečném období byly „kamaralistské nároky“ sociologie spíše jen rétorické, k jejich reálnému uplatňování začalo docházet pod knutou okupační správy a znovu, v mnohem větší míře (a ovšem s jinými protagonisty) po osvobození, během a prostřednictvím poválečné limitované demokracie.

Největší odbornou inovací přitom bylo etablování výzkumů veřejného mínění, jimž se dostalo i veřejné podpory⁴² a které současně rozšířily novou metodologii kvantitativních šetření, založenou na náhodném výběru.⁴³ V jiných oblastech sociologie se novinky prakticky neuplatnily, respektive ani nebyly známy – zabránila tomu válečná izolace a uzavření vysokých škol a v bezprostředně poválečném období nové, na přetížený obor kladené úkoly. Dokonce se snížil podíl recenzí zahraničních knih a podíl zahraničních přispěvatelů v českých sociologických časopisech, třebaže vzhledem k válečné izolovanosti by tomu mělo být právě naopak. Paradoxem období významně veřejné a státní poptávky po sociologii jakožto moderní kamerální vědě se tak stalo, že akademická sociologie namnoze stagnovala a „žila z podstaty“, třebaže jistě existovaly výjim-

40 Srov. např. Šnobl, Jaroslav: Sociologický výzkum a vnitřní nábor podniku. Sociologie a sociální problémy 7, 1947, s. 130–133, 210–217.

41 Rákosník, Jakub: Czechoslovak Social Politics and its Representatives in London Exile during Second World War. Prague Papers on the History of International Relations 2009, s. 429–443.

42 Srov. Adamec, Čeněk: Výzkum veřejného mínění a sociální vědy. Sociologie a sociální problémy 7, 1947, s. 34–40; Gallup, George: Průvodce po výzkumu veřejného mínění. Praha 1948.

43 Srov. Egermayer, František: Náhodný výběr v reprezentativní metodě. Statistický obzor 22, 1941, s. 424–435.

ky potvrzující pravidlo. Aby přitom stínů na poválečném rozmachu sociologie a zájmu o ni nebylo dost, je třeba připomenout soustavnou kritiku ze strany komunistů. V této době byla sociologie v Sovětském svazu na indexu, považovaná za jednu z „příkladně buržoazních věd“, sloužící jako „nové opium lidstva“, a ve stejném duchu působili marxističtí ideologové a političtí pracovníci i v Československu.⁴⁴ Tato kritika samozřejmě vedla k (dočasně) likvidaci oboru na přelomu čtyřicátých a padesátých let, avšak ještě předtím významně podvázala snahy a síly českých sociologů o širší nový rozvoj oboru, beztak nečetné, místo nichž se museli věnovat vlastní obraně.

Výsledkem ambicí ještě značnějších než v meziválečném období, stejně jako snad ještě větších očekávání politických vůdců a veřejnosti do sociologie vkládaných, nebylo proto téměř nic, nebo jen velmi málo.⁴⁵ Ambiciózní výzkumy nebyly dokončeny,⁴⁶ starší i nově založené instituce byly bez náhrady zrušeny,⁴⁷ nakročení k aplikaci sociologických poznatků do řízení a společenské praxe bylo po únoru 1948 zcela opuštěno. Reálná aplikace vědeckého řízení společnosti, ať už si pod tím představíme cokoli a ať už to hodnotíme jakkoli, zůstala nenaplněným příslibem. Podobně bylo téměř absolutně promarněno i široké vzdělávání nových sociologů, protože ti se reálně museli uplatnit v jiných oborech a k sociologii se jich, třeba i po letech v rámci budování nové, „marxistické“ sociologie v šedesátých letech vrátila doslova hrstka.⁴⁸ O mnoho lépe se však nevedlo ani sociologům a studentům sociologie, kteří odešli do exilu,⁴⁹ zatímco ti, co zůstali v Československu, byli v lepších případech penzionováni a/nebo marginalizováni, v horších dokonce vězněni.

44 Např. Kolman, Arnošt: Dvě tendence v kontinentální filosofii. *Tvorba* 16, 1947, s. 360–361. Obrany sociologů např. *Sociologická revue* 14, 1948, s. 304–307; *Sociologie a sociální problémy* 7, 1947, s. 158–159, 245–247.

45 Nešpor, Zdeněk R.: Proměny sociologie jako vědní disciplíny po nástupu komunistického režimu. In: Drahomír Suchánek (ed.): *Univerzita a republika. Vybrané příspěvky z konference*. Praha 2021, s. 75–87.

46 Janák, Dušan – Stanoev, Martin – Hušek, Petr Hušek: Poválečný sociologický výzkum města Brna z roku 1947 a metodika jeho soudobého zpracování z pohledu historicko-sociologické analýzy průmyslového dělnictva před rokem 1948. *Data a výzkum – SDA Info* 127, 2014, s. 143–163.

47 Petrusek, Miloslav: Co bylo, když sociologie nebyla. *Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963*. In: Hana Barvíková (ed.): *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha 2000, s. 35–49; k jednotlivým organizacím a korporacím viz Nešpor, Z. R.: *Slovník institucionálního zázemí*.

48 Musil, Jiří: Poslední ročník studentů sociologie po únoru 1948. *Lidé města* 13, 2011, s. 373–396; Voříšek, Michael: Voříšek, Michael: *The Reform Generation. 1960s Czechoslovak Sociology from a Comparative Perspective*. Praha 2012, s. 59–74.

49 Nešpor, Zdeněk R.: *Opustíš-li mne, zahyneš... Akademická dráha Otakara Machotky a dalších českých sociologů v emigraci po únoru 1948. Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 53, 2017, s. 737–764.

Přesto lze v epoše poválečného (problematického) rozmachu české sociologie nalézt i určitá pozitiva, byť opět poněkud dvojnásobná. V bezprostředně poválečném období došlo ke vskutku dramatickému početnímu nárůstu studentů sociologie, jen částečně vysvětlitelnému „doháněním“ ročníků zákazu studia na českých vysokých školách: jestliže v letech 1931–39 skládalo rigorozu ze sociologie (hlavní i vedlejší) celkem 37 uchazečů, tedy průměrně asi 4 za akademický rok, v letech 1945–49 šlo o 26 osob, ročně více než dvojnásobek (9).⁵⁰ Tento trend však trval, ba stupňoval se i po likvidaci výuky sociologie na vysokých školách a odstranění sociologů z univerzit: do reformy vysokoškolského studia, která rigorózní řízení zrušila, v letech 1948–53 složilo rigorozum ze sociologie dalších 189 studentů, tedy plných 38 za akademický rok! Jistě šlo o „dobíhání“ poválečného zájmu o tento obor, které nedokázaly úplně utlumit ani poučnorové politické čistky, ale tím patrně nevysvětlíme všechny případy. Spíše se zdá, že sociologie – kterou u „přísných“ zkoušek nadále zkoušeli ne-sociologové – se stala jednak jakýmsi „únikovým“ oborem pro ty, již se obávali náročnějších rigoroz v jiných oborech, a současně „univerzálním“ oborem, sloužícím jako „potvrzení kvalifikace“ pro budoucí úředníky a podobné zaměstnance – podobně jako do značné míry již dříve fungovala i práva. Sociologii jako oboru to zajisté neprospělo, jako obor však nakrátko posloužila těmto – de facto – „sociálním případům“.

Závěrem

Čelilo-li meziválečné a krátce poválečné Československo – ne vždy úspěšně – několika závažným společenským, ekonomickým či politickým krizím, v nejednom případě provázela snahy o jejich řešení nově etablovaná a úspěšně se rozvíjející věda – sociologie.⁵¹ Postavení české sociologie a sociologů současně významně převýšilo situaci v jiných evropských zemích té doby. Povědomí o sociologii se přitom rozšířilo, přinejmenším mezi inteligencí, již na přelomu 19. a 20. století, a spolu se svým hlavním protagonistou T. G. Masarykem „vítězně“ vstoupilo do meziválečného Československa. Sociologie se stala „hradní vědou“ první republiky, s významným zastoupením protagonistů a zájemců o obor v institucích mladého státu, i v dalších veřejných, soukromých a především akademických společnostech a organizacích. A současně s vysokými očekáváními vkládanými do vědeckého, tedy sociologického řešení společenských problémů. Všechny tyto snahy přinesly určité úspěchy, nutno však říci, že spíše na poli vědeckého a akademického rozvoje,

50 Nešpor, Z. R.: Studium a studenti sociologie, s. 680, 684. V poválečném období jsou uvedeny pouze údaje z českých vysokých škol, třebaže se sociologie v roce 1941 stala rigorosním oborem také na Komenského (tehdy Slovenské) univerzitě v Bratislavě.

51 Srov. Rákosník, Jakub – Spurný, Matěj – Štaif, Jiří: Milníky moderních českých dějin. Krize konsenzu a legitimacy v letech 1848–1989. Praha 2018.

zatímco reálné dopady „sociologického řízení“ společnosti zůstaly spíše marginální; ani akademické úspěchy české sociologie však není možné přeceňovat, obzvlášť v mezinárodním srovnání a na mezinárodním poli.

Přestože právě v meziválečném Československu k tomu měla – alespoň ve srovnání s jinými evropskými zeměmi – snad nejvíc společenských a kulturních předpokladů, ani zde se sociologie moderní kamerální vědou reálně nestala. Úspěchy jejích aplikací paradoxně do určité míry stouply v období nacistické okupace, jež současně znemožnila akademický sociologický provoz, a ještě spíš v bezprostředně poválečném období omezené demokracie – za třetí republiky. Snaha o vybudování „nové“ společnosti, která by byla imunní vůči ekonomickým a sociálním, případně i politickým a dalším krizím liberální demokracie, vedla k novému zájmu o sociologii a „vědecké řízení“. Širokému uplatňování sociologie pod patronací prezidenta – profesora tohoto oboru (Prezident Budovatel, takto titulovaný již v meziválečném období, byl přitom rozhodně víc než jen „obnovovatelem“) ovšem bránily praktické obtíže, především akutní nedostatek sociologů, jež bylo teprve třeba vychovat, proto zůstalo namnoze jen rétorickou figurou a přáním do budoucnosti. K jeho skutečnému naplnění však už kvůli komunistickému převratu nedošlo a nemalé úsilí i prostředky, osobní i společenské, tak z velké části přišly vniveč.

Bylo tomu někde jinak, povedlo se sociologii někde a nějak naplnit představy svých zakladatelů o „vědeckém“ řízení společnosti? Z širší perspektivy se zdá, že snad jen ve Spojených státech v letech poválečné obnovy, a i to jenom dílčím způsobem. Sociologie, k jejímuž rozmachu i společenské propagaci významně přispěli pováleční i starší imigranti z Evropy, se stala jedním z motorů amerického sociálního reformismu, přispěla do veřejných debat i managementu (některých) veřejných i privátních děl. Rozhodně však ani zde nešlo o trvalý a jedinečný vliv, sociologická hegemonie se nekonala (patrně naštěstí) a celý další vývoj oboru byl vlastně „zradou“ na jeho zakladatelích, protože i přes mnohé náběhy k aktivismu směřoval k „historizaci“ – a tím ke konzervativní akademické vědě.⁵²

52 Turner, Jonathan H.: *Classical Sociological Theory. A Positivist's Perspective*. Chicago 1993.

Sociology – An Unsuccessful Attempt for the Cameral Science for the 20th Century

The study presents the attempts to apply sociology to the management of (modern) society based on the founders of sociology and from the strong influence of T. G. Masaryk that was especially significant in the Czech environment. Along with other pioneers, Masaryk introduced sociology to Czech society as early as the late 19th and early 20th century. The success of his exile politics during the Great War that resulted in the establishment of independent Czechoslovakia further enhanced the importance of sociology as an emblematic science of the state. In inter-war Czechoslovakia, sociology enjoyed a prominent status (in the European context) and further developed, even though its contribution to the solution of the social problems and crises of the time was only marginal. It proved more usable during the first occupation by the Nazis during World War Two, and primarily as part of the post-war restoration before the communist power (temporarily) eliminated it. Even then, sociological attempts to manage society only reached the rhetoric and preparation levels, and even then sociology did not become a widespread modern cameral science in Czechoslovakia.

Jedním z neangažovanějších „praktických sociologů“ meziválečného období byl ministerský tajemník a později ředitel Exportního ústavu Theodor Pistorius (1894–1969). Na snímku na přednášce ve Stockholmu v říjnu 1935, po jeho levici sedí československý honorární konzul. (Fotografie z archivu autora)

Klassifikace vědění, věd.		
Vědy		
abstraktní	theoretické	praktické
	konkretní	
I. 1. Algebra, matematika. z.vy. vyšší	A. geometrie	a. počítání všeliké, deskriptiva
II. 2. mechanika	B + C. Části akustiky, hydrostatika atd., astronomie, kosmologie, geologie, mineralogie atd. (geofysika, geochemie atd.)	b + c. technologie v nejš. smyslu (podmaňování přírody)
III. 3. fyzika 4. chemie		
IV. 5. biologie	D. Botanika, zoologie (anthropologie)	d. fytotechnika, zootecnika, medicína (hygiena)
V. 6. psychologie	E. psychologie konkrétní (lidoznalectví), psychol. zvířecí	e. didaktika, paedagogika
7. sociologie	Konkrétní obory sociologické	praktická sociologie = politika
8. jazykozpyt	mluvnice	znalectví řeči, učení řečem
9. aesthetika	theorie umění	aesthetika praktická (umění v domácnosti a t. p.)
10. logika	logika konkrétní (klassifikace a organisace věd)	logika praktická
filosofie.		

Masarykův systém věd, v němž ztotožnil praktickou sociologii s politikou (Přetisk z Naší doby 8, 1900–01)

Poválečný pokus o osvětovou aplikaci výsledků výzkumu veřejného mínění – brožura bojující proti předsudkům v péči o kojence (Č. Adamec, 1947).

WORKING FOR A “NEW AND TRUE SYNTHESIS”

EDVARD BENEŠ’S VIEWS ON THE POSTWAR CRISIS AND CRITICAL THEORY

FLORIAN RUTTNER

This article aims to discuss some aspects of Edvard Beneš’s view on what he and other thinkers perceived as deep crisis in society during the interwar years. In an attempt to reconstruct elements of Beneš’s social philosophy the article will focus on the theoretical aspects of his work and on the views he held as the sociologist and political scientist he was by training. In doing so, Beneš’ role as an active statesman will be of secondary consideration. In 1999, the Czech historian Eduard Kubů pointed out that precisely this theoretical side of the Foreign Minister’s and later President’s oeuvre has not been thoroughly researched.¹ Since then, little has changed in this regard, although many contributions on the more political and practical aspects of this career, and re-editions of his writings, have been published.² By discussing Beneš’s theoretical views and by comparing them to similar contemporaneous endeavors, this article attempts to contribute to closing this gap.

The Post War Crisis

In 1928 – ten years after the end of World War I and well before the economic crash of 1929 – Edvard Beneš, then the acting Minister of Foreign Affairs of the Czechoslovak Republic, presented his views on what he dubbed the “Moral Crisis

1 Kubů, Eduard: *Tvorba zahraniční politiky první Československé republiky. K domácímu pátrání o zahraniční politice meziválečné ČSR a zvláště pak k bádání o mechanismech její tvorby*. In: *Co nevíme o první Československé republice. Záznam z diskuse pořádané 25. března 1999 v Cefres v Praze*. Praha 1999, p. 58.

2 Just to name a few of these important contributions: Dejmek, Jindřich: *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata*. Praha 2006; Hauner, Milan (Ed.): *Edvard Beneš. Paměti I-III*. Praha 2008; Hájková Dagmar et al. (Ed.): *Edvard Beneš, Němci a Německo (5 volumes)*. Praha 2014. An attempt to underscore Beneš’s political thought and his analysis of fascism and German national socialism can be found in Ruttner, Florian: *Pangermanismus. Edvard Beneš und die Kritik des Nationalsozialismus*. Freiburg i. Br. 2019.

of the Postwar World”³ in a lecture held in German. Beneš understood the crisis as one of society as a whole and discussed several of its aspects, which comprise the crises of nationalism, of democracy, of socialism, of science, and of religion. This text will focus on this lecture not only because it is one of the earliest and most comprehensive contributions of Beneš on the notion of crisis. It is also noteworthy that, while Beneš continued discussing different aspects of the notion of crisis in the early and mid- 1930s,⁴ he identified in those texts the year 1927/1928 as a turning point: “From this year on, the impression emerged that democracy is doomed to fall”.⁵ This was an impression he strongly opposed, in theory and in practice. This idea of the year 1928 as a turning point makes the focus on Beneš’s early text productive for a discussion of his notion of crisis.

The notion that Beneš saw the postwar world in a moral crisis might be surprising at first glance, given his philosophy of history and his interpretation of World War I. To him, as to his mentor and predecessor as president of the Czechoslovak Republic, Tomáš Garrigue Masaryk,⁶ the Great War appeared not only as an armed conflagration, but also as a confrontation of two philosophical camps. On the one side the democratic allied powers as champions of modernity; on the other the central powers which were still rife with medieval detritus. As Beneš elaborated in a lecture in the early 1920s, “On the one side stood the philosophy of the free individual, raising the standard of the principle of liberty, designing a whole philosophical conviction of human and national rights, [...] defending as a result of human and civil rights the principle of thorough democracy, republicanism, law, progress, modernity and a new age; on the other side the philosophy of the opposite camp, where all medieval powers stood, representing violence and deceit, absolutism, theocratic monarchy, national suppression, militaristic drill and the barbaric theory of Machiavellianism, that the end justifies the means.”⁷ Although Beneš was realistic enough to concede that this is a black and white depiction, and that he was aware that it is not the case that “all light [is] on one side and all darkness on the other” and that also “the Allies had and have their dark sides”, he maintained that “in outline, the presented characteristics conform

3 Beneš, Edvard: Die moralische Krise der Nachkriegswelt (1928), Masarykův ústav a Archiv AV ČR (further AV), fond Edvard Beneš IV/1 (further EB IV/1), ID 252, box 78.

4 Cf. the following texts and notes: Beneš, Edvard: Smysl dnešní hospodářské krise (1931), EB IV/1, ID 255, box 82; Idem: Světová krise po stránce politické (1931), EB IV/1, ID 255, box 83; Idem: Spěje demokracie k zániku? (1935), AV, EB IV/1, ID 259, box 92; Idem: Wohin führt die wirtschaftliche Entwicklung der Nachkriegszeit? (ca. 1935), AV, EB VI/1, ID 252, box 78.

5 Beneš, E.: Spěje demokracie k zániku?, p. 2. All translations to English are mine, FR.

6 Cf. Masaryk, Tomáš Garrigue: Das neue Europa. Der slavische Standpunkt. Berlin 1991.

7 Beneš, Edvard: Smysl československé revoluce. První přednáška cyklu „Československá Revoluce“. Prague 1923, p. 5–6.

to reality."⁸ Given this background, one might think that after the victory of the Entente powers, the fall of the Central Powers' dynasties and their empires, and the creation of the central European nation states, it should be smooth sailing for the newly liberated.

However, Beneš pointed out that there was still work to do, that while "altogether the tenets of democracy have been triumphant" this did not equate to a triumph "in full".⁹ He underscored that especially in the area of social justice there was still room for development and warned (as early as 1923) of the dangers of new nationalist ideologies, amongst them the "Hitler's radical-national movement in Bavaria".¹⁰

This was the backdrop for Beneš arguments in his 1928 lecture. In line with the general framework of his philosophy of history, he maintained that "[o]ur whole postwar existence is characterized by restlessness, nervousity, and insecurity, which always mark the change from one generation to another. This also marks the struggle of an old world with a new one, the subversion of old conceptions and the concrete forms of a previous life and the creation of conceptions and concrete forms of a new one."¹¹ To him, crisis appeared to be a passage that follows fixed rules. The second major point he made is that the crisis is one of society as a whole and cannot be limited to a special sphere, as it has ramifications in each of them. He pointed out that he cannot cover all aspects of this "moral crisis", as this would mean including the contemporaneous European's "views on today's forms of government as well as today's forms of family, his views on the nature and mission of today's schools, questions regarding the army, education, science, religion and art, in short all central ideas and components of the private or public life of each individual."¹²

Beneš added that while he could not possibly cover all of these topics in his lecture, he wanted to show nonetheless that "the past prewar beliefs on e. g. democracy, nationalism, socialism, pacifism, science and religion formed a system of generally accepted notions, which can be considered an ideological whole, a [...] framework of nearly mystically accepted articles of faith [...] against which the man of the postwar is now rebelling, trying [...] to replace it by a newer, firmer, and more secure structure."¹³

8 Ibid., p. 6.

9 Ibid., p. 61

10 Ibid., p. 67.

11 Beneš, E.: *Moralische Krise der Nachkriegswelt*, p. 2.

12 Ibid., p. 2f.

13 Ibid., p. 2.

In thoughts like this, Beneš tried to conceptualize the crisis of modern subjectivity, a crisis triggered by the experiences of the war, which made nearly all prior knowledge obsolete. In so doing he came close to similar attempts made by a group of theoreticians that is today known as the Frankfurt School or Critical Theory, which formed around the Institute for Social Research in Frankfurt. In 1933, Walter Benjamin expressed a similar insight (the text was originally published in the Prague newspaper ‘Die Welt im Wort’¹⁴): “This much is clear: experience has fallen in value in a generation which went from 1914–1918 through the experience of one of the most horrible events of world history. [...] Never has experience been proven so thoroughly wrong: strategic experience by trench warfare, economic experience by inflation, physical experience by hunger, moral experience by the rulers.”¹⁵

While Beneš’ and Benjamin’s diagnosis of the crisis were similar, the causes and the expected consequences differed quite considerably. The differences in the diagnosis stemmed also from the different backgrounds and historical situations before which Beneš and the critical theorists formulated their views. In Prague one could look back – with the reservations Beneš hinted at – on a successful revolution that had created a new republic, changed the governing elites, and in which the idea that history was heading towards a more humane future had some credibility for broader parts of society. In post-war Germany, Max Horkheimer, the director of the Institute for Social Research, used an aphorism to judge the situation in a starker way: “In today’s Germany, the two elements of the French Revolution, pedantic philistinism and revolution, appear as distinct historical powers. If they do it in the service of the dominant bourgeoisie, the petit bourgeois and the peasants may rebel and call for the henchman, but the forces directed toward the creation of a more humane world are now embodied in the theory and practice of smaller groups of the proletariat.”¹⁶

In a closer discussion of one of the areas Beneš scrutinizes in his lecture in 1928 (and of one he omitted but discussed in other texts), these differences and similarities shall now be highlighted.

Economic aspects

Among the aspects of the crisis that Beneš discussed in his extensive lecture in 1928, the lack of a chapter on the sphere of economy is noteworthy. The omission hints at one of the main differences between his view on the crisis and

14 Weidner, Daniel – Weigel, Sigrid: Walter Benjamins ‚Erfahrung und Armut‘. Drei Lektüren. In: Idem (Eds.): Benjamin Studien 3. Leiden 2014, p. 261.

15 Benjamin, Walter: Erfahrung und Armut. In: Idem: Gesammelte Werke. Ballingslöv 2020, p. 1305.

16 Horkheimer, Max: Dawn & Decline. Notes 1926–1931 and 1950–1969. New York 1978, p. 106.

that of the Frankfurt theoreticians: the role of economy in the social process as a whole.

For critical theory, standing in the tradition of Marx's critique of political economy, the forms of economy were central for understanding social problems, although it always rejected traditional Marxism's simple scheme of the basis determining the superstructure. In his "Notes on Science and the Crisis", Horkheimer point out that his "view that cultural disorder is connected with economic relationships and with the conflicts of interest that arise out of them says nothing about the relative reality and importance of material and intellectual values",¹⁷ rejecting all forms of simple determinism.

Beneš agrees with this to a certain degree. While describing the crisis of traditional Marxism, of "scientific socialism" in his 1928 talk, he pointed out that, for example, the phenomenon of class struggle of course exists. But he rejected the contention that it was "what the pre-war ideology of scientific socialism made of it. In that view, class struggle was a social law, emerging from the depths of the nature of society and deriving from its scientific-fatalistic development."¹⁸

In texts after the economic crash 1929, for Beneš the sphere of economy is just one among many spheres of society which are afflicted by the crisis: "If we were to live through this [economic] crisis in times of general political and moral calm, its scope would perhaps not be too large. But today we are in a time of one of the biggest upheavals of history and of mankind in terms of politics and morality."¹⁹

To a certain degree, Beneš' thoughts echo what Henryk Grossmann, the central economist of the early days of the Institute for Social Research in Frankfurt, said about Masaryk and the latter's critique of Marx: "There is no easier way to refute Marx's system of thought"²⁰ Beneš is also criticizing what contemporaneous Marxism made out of Marx more than discussing Marx's notion of social forms and how these forms are connected to social domination.²¹

That is not to say that Beneš ignored economic phenomena. In a later text on the economic crisis, his analysis of the increasing importance of the role of the state in economic affairs comes close to similar deliberations of members of the

17 Horkheimer, Max: Notes on Science and the Crisis. In: Idem: Critical Theory. Selected Essays. New York 2002, p. 9.

18 Beneš, E.: Moralische Krise der Nachkriegswelt, p. 14.

19 Beneš, E.: Smysl dnešní hospodářské krise, p. 3.

20 Henryk Grossmann: Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems. Frankfurt a. M. 1967, p. 35.

21 For an overview of these different readings of Marx, cf. Ingo Elbe: Between Marx, Marxism and Marxism – Ways of Reading Marx's Theory, viewpointmag.com/2013/10/21/between-marx-marxism-and-marxisms-ways-of-reading-marxs-theory/ [3. 1. 2022].

institute. Heinz Langerhans, a student of Horkheimer's, wrote in his theses on the crisis that "Capital and State [...] have been smelted together by the world crises into a single armor-plating to the end of assuring their continued existence. From the automatic subject Capital with the sponsor State as a special organ there has grown the unified state-subject Capital."²²

Beneš mirrored this thought but saw this development in a brighter light: "Today we enter a new phase of the development of the state in which the state acquires more and more economic, social and cultural functions. [...] Today's state and the state that is formed today, will assume more and more control of the production of goods and their distribution, of interest and its institutions. It will create monopolies, it will become an entrepreneur working for its own profit (in most cases on the basis of entrepreneurial, i. e. individual management). In other words, we are entering the phase of state capitalism."²³

Again, the critical thrust of Langerhans' theses, which pointed towards the problems and dangers of such an accumulation of power and which also saw the dimension of domination within the sphere of economy, was lost on Beneš. This occurred even though similar processes were described and even the desired outcome was similar: for Beneš it was clear that state capitalism will take a turn for the better within a democratic environment: "This way, it [the economy] will be socialized step by step. This won't be the creation of a socialist society according to stipulated doctrines and according to a preconceived statal socialist system. It is empirical socialism, driven by daily experiences, necessitated by daily needs, by daily fight and by daily cognition."²⁴ Beneš is so convinced that events will take this turn and that this "development is unstoppable",²⁵ that he even imbues the crisis with meaning, perceiving it as a necessary step for progress. How deep this optimism is rooted in his thought can be also seen in 1931, when he saw Germany as one of the locomotives and positive examples for this development as he was writing an article on the "Meaning of the Economic Crisis".

Nationalism

The way Beneš treats the economic sphere also hints at his theoretical background. The use of the term "moral crisis" in his 1928 lecture already points to the influence on Beneš of French sociology, especially the influence of Émile Durkheim, although the Société de Sociologie in Paris, in which Beneš was ac-

22 Anonymous [Langerhans, Heinz]: The Next World Crisis, the Second World War and the World Revolution (Theses). In: International Council Correspondence 8, May 1935, p. 9.

23 Beneš, E.: Smysl dnešní hospodářské krise, p. 5.

24 Ibid., p. 6.

25 Ibid.

tive during the World War I²⁶ had been established by René Worms, an opponent of Durkheim's.

However, for the latter's notion of sociology, the category of morality played an important role, as the sociologist Stephen Lukes made clear: "Here we can see what was the constant object of Durkheim's sociology from beginning to end: the domain of the moral. [...] To appreciate this, we need to realize that 'moral' in French has an extra meaning largely absent from its English usage, signifying what pertains to the mind (*esprit*) and thought (*pensée*) and contrasting with material (*matériel*) and physical (*physique*) and that for Durkheim this embraced not only thought but also emotion, not only beliefs but also 'sentiments'."²⁷

Durkheim's influence also becomes evident when Beneš discusses the crisis on nationalism, which he considers one of the key aspects of the crisis: "As I have already suggested, the events of the war turned the national idea and a certain kind of nationalism into an unanalyzable component of the worldview of today's European."²⁸

The idea of social phenomena that are impenetrable, unanalyzable and gain a reality of their own echoes Durkheim's notion of the social facts that, as the "first and most basic rule" should be considered "as things."²⁹ This streak in Durkheim's sociology was strongly criticized by critical theory, as it affirms reification in modern society and makes a state of affairs that developed historically appear as given and natural.³⁰

But Beneš's position is more nuanced, and he sketches a more detailed history of nationalism in order to explain its role in the postwar crisis. For him, nationalism is a modern phenomenon that has its roots in the renaissance and in the "humanitarian philosophy of the French Revolution"³¹ and was thus closely connected to the ideas of democracy. Again, for him World War I is a central point in the history of nationalism, as it resulted in the self-determination of many nations.

Beneš's insistence on the connection between nationalism and democracy does not mean, however, that he would omit criticizing problematic aspects and developments of the idea of the nation. On the contrary, he voiced a sharp critique on these aspects. Beneš compared the "collective ideology of nationalism"

26 Dejmek, J.: Edvard Beneš, I, p. 138.

27 Lukes, Stephen: Introduction. In: Durkheim, Emile: The Rules of Sociological Method and Selected Texts on Sociology and its Method. Hampshire 2013, p. xvi.

28 Beneš, E.: Moralische Krise der Nachkriegswelt, p. 5.

29 Durkheim, E.: Rules, p. 29.

30 Cf. Adorno, Theodor W.: Einleitung in die Soziologie. Frankfurt a. M. 2003, p. 67.

31 Beneš, E.: Moralische Krise der Nachkriegswelt, p. 3.

with “religious collective ideologies of past centuries”³² and voiced the hope that in coming centuries man will look back at this age as contemporaneous man looks back at religious wars. Mankind will look back at current time “as one of the greatest eras of history, but as an ineluctably concluded one, which saw so much futile strife, which resolved so many questions erroneously und was guilty of so many delusions.”³³ He explains this analogy in more detail. Like religion, nationalism “permeates the society’s social morale as a whole [...] the complete political life, the complete life of nations, classes, public players” follow their conviction even against impulses of self-preservation: religion “was, seen from this angle, a downright tyrannical, intransigent, unconditional and merciless ideology. Likewise, and no less relentless is today’s ideology of nationalism.”³⁴ He even ponders that religion at least promised a life after death for believing, while “a life sacrificed for today’s nationalism does not safeguard anything.”³⁵

Beneš also touches the problem of the pan movements, of “Pan-Germanism, Pan-Slavism, Pan-Latinism, Pan-Islamism (which is a combination of nationalist and religious ideas) [...] which are all one-sided and exaggerated accentuations of this [this national] idea.”³⁶ These movements, closely linked to *völkisch* or “tribal nationalism”, are as well for Hannah Arendt one of the central origins of total domination and have “little in common with the nationalism of the fully developed Western nation-state.”³⁷ They are not only a newer phenomenon, but also characterized by an expansive drive, and “in their dreams of expansion, transcended the narrow bounds of a national community and proclaimed a folk community that would remain a political factor even if its members were dispersed all over the earth.”³⁸

For Beneš these new forms of nationalism posed a threat that should not be underestimated. To him, there were “certain theoreticians of nationalism, who explicitly vindicate the view that in the name of the nation and the nation state everything is allowed in public, political and international life: deceit, fraud, deception, murder and war. This view might be a moral degeneration, but it is a fact that in this form the mysticism of the post-war ideology reaches its apogee.”³⁹

32 Ibid., p. 6.

33 Ibid., p. 6f.

34 Ibid., p. 7.

35 Ibid.

36 Ibid., p. 5.

37 Arendt, Hannah: *The Origins of Totalitarianism*. Orlando 1973, p. 229.

38 Ibid., p. 232.

39 Beneš, E.: *Moralische Krise der Nachkriegswelt*, p. 8.

Again, some of Beneš's views were similar to those of Horkheimer, who reflected on the altered character of nationalism as well: "The idea of the nation also contains productive core in perverted form. Since the Enlightenment, the love of nation and country has been the way in which supraindividual, common interests became conscious. It set itself not merely against the narrow egoism of backward members of the bourgeoisie but especially against the class interests of the aristocracy. Napoleon not the Bourbons could put it to good use. In the hands of industrial barons their allies the factory owners the Junkers and their following the concept of the nation which originally included a sense for the life of the community as a whole has been degraded and become an ideological tool of domination. Just as they use the religious machinery which has been emptied of all meaning and become the embodiment of capitalist morality so they manipulate the masses with the fetishized name of the nation behind which they hide their own interests."⁴⁰

While for Horkheimer the rational spark in the idea of the nation has already been extinguished by social development and cannot be resurrected, for Beneš this is not the case. He seeks to tame nationalism through a humanitarian philosophy and use its possibilities: "Thus, the national ideology, which is on the one hand dangerous mysticism and part of the world crisis of today's man, becomes at the same time a mighty social force of today's states and of today's politically organized world in general which is indispensable and util for our world's gradual consolidation."⁴¹

This means confronting tendencies like the pan movements, if necessary by force. He opposes the opinion that "a humanitarian morality to be tantamount to weakness, as the philosophy of force tries to persuade the masses."⁴² For him, the philosophy of humanism "knows how to judge and wield force and might, but it brings force and might as tools into service of the idea of law and truth and repudiates the moral cynicism which wants to derive from material force and might the idea of law and justice."⁴³

So even given these obstacles, Beneš is convinced that the historical tendency is on his side; national ideology already points towards "unstoppable development towards a new, correct synthesis."⁴⁴

The Snares of Optimism

While his thoughts on social crisis helped Beneš to clearly identify dangerous developments and to act accordingly, their conceptual framework, the philosophy

40 Horkheimer, M.: *Dawn & Decline*, p. 59.

41 Beneš, E.: *Moralische Krise der Nachkriegswelt*, p. 9.

42 *Ibid.*, p. 14.

43 *Ibid.*

44 *Ibid.*, p. 10.

of history they were embedded in, was fundamentally flawed. A comparison with the concepts of critical theory highlights this flaw, although there is consensus in the judgement of concrete phenomena.

In his very sympathetic essay on Beneš' philosophy (not by accident titled "Militant Reason"), Slavacist Leopold Silberstein wrote in 1937: "(A)ccording to Beneš, reason is fundamentally capable of foreseeing all possibilities and to take all necessary measures – I call this an interventionalist rationalism, which undertakes to intervene in the real world and to reshape it by regrouping the rational elements already present in the real world according to a plan."⁴⁵ In this sense, Beneš's political thought circles around the idea of balancing these elements in a reasonable way, of creating the new synthesis mentioned in the end of his 1928 lecture. But these elements themselves are never called into question: that they themselves have been created historically, in concrete social relations, and can change their meaning when these relations change. Paradoxically, for Beneš the crisis is only a chance and a – perhaps painful – phase that will turn out for the best. He lacked the consciousness of the potential catastrophe that lurks in the crisis. Beneš's optimism surely had its merits, as it enabled him stay the course in dark times and continue the fight when nearly all seemed lost after the Munich Dictate and the creation of the Protectorate. It also bolstered his position against a cultural pessimism à la Oswald Spengler. But it also had the tendency to imbue meaning into the historical process, building on categories like progress.

Here the main difference to critical theory can be found. Horkheimer and Adorno, facing the deepening crisis, realized that the central categories of modern thought like progress, modern subjectivity, and enlightenment itself can be damaged by its course: "Under the given circumstances the gifts of fortune themselves become elements of misfortune. If, in the absence of the social subject, the volume of goods took the form of so-called overproduction in domestic economic crises in the preceding period, today, thanks to the enthronement of powerful groups as that social subject, it is producing the international threat of fascism: progress is reverting to regression."⁴⁶ Especially the rupture in the process of civilization that constituted eliminationist antisemitism put into action by Germany brought them in their exile in the USA to reflect on the "Limits of Enlightenment", as they subtitled their chapter on antisemitism in their book "Dialectic of Enlightenment". These historical shocks betrayed Beneš' historical optimism and his faith

45 Silberstein, Leopold: *Die Verwirklichung der Philosophie in der Politik: T. G. Masaryk und Dr. Edvard Beneš*. In: Idem: *Kämpfende Vernunft. Das Beispiel von Masaryk und Beneš*. Prague 1937, p. 39.

46 Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W.: *Dialectic of Enlightenment. Philosophical Fragments*. Stanford 2002, p. 17.

in guaranteed progress. For critical theory, more than just a new synthesis of the rational elements of society was needed to fulfill the promises of enlightenment and modernity.

JUDR. JAN KARLÍK (1895–1944). ZAPOMENUTÁ OSOBNOST ČESKOSLOVENSKÉ VOJENSKÉ VĚDY

STANISLAV POLNAR

Úvodem

Československý stát musel po svém vzniku na konci října roku 1918 budovat novou státní a mocenskou strukturu. I když v mnohém vycházel z rakousko-uherských vzorů,¹ týkalo se „odrakouštění“ všech sfér veřejného života, což se nevyhnulo ani armádě² a vojenské vědě. Právě osoba Jana Karlíka představuje v tomto ohledu myslitele originálního, neotřelého a vycházejícího z domácích českých, respektive československých podmínek. Nechyběla mu osobní ctižádost a netajil se ambicemi stát se českým Carlem von Clausewitz,³ což byl na poli teorie vojenství bezesporu nemalý cíl.⁴ Jeho pestré a dramatické životní osudy jej vybavily mnoha zkušenostmi, které zužitkoval ve svých odborných pracích, které zasvětil vojenským a politickým otázkám. Karlíkova osobnost byla navíc silná a do značné míry výstřední, což ovlivňovalo i jeho politické názory a mezilidské vztahy. Vojenství a politika se v jeho životě vždy úzce prolínaly a spolu s vlasteneckými postoji nakonec zapříčinily i jeho tragický konec. Téměř na samotném konci 2. světové války musel přijmout smrt z rukou nacistických okupantů, jimž se neohroženě postavil na odpor. Jeho pozapomenutému myšlenkovému odkazu jsou proto věnovány následující řádky.

Život a vojenská kariéra

Jan Karlík, právník, vojenský teoretik, účastník I. a II. odboje, se narodil 14. ledna 1895 v Městci Králové otci Janovi budoucímu kariéru vrchního rady finanční kontroly a matce Emilii Karlíkové, rozené Králové, která pocházela ze statkářské rodiny. Středoškolská studia zahájil v roce 1906 v Chrudimi. V jejich průběhu se

1 Zákon ze dne 28. října 1918 o zřízení samostatného státu československého (Veřejně vyhlášen dne 28. října 1918.) č. 11/1918 Sb. z. a n.

2 Kalhous, Rudolf: Budování armády. Praha 1936, s. 201.

3 Gajda, Radola – Karlík, Jan: Válka a my. Nákladem vlastním, Praha 1927, s. 4.

4 Carl Philipp Gottlieb von Clausewitz (1780–1831) byl pruský generál, stratég a vojenský teoretik. Jeho životním a dodnes studovaným dílem se stala kniha O válce.

záhy projevily některé jeho povahové rysy, k nimž patřila zásadovost, ale také značná konfliktnost. Pro spory s profesory⁵ propadl z mravů a střídal vzdělávací ústavy. Do jeho života, podobně jako v případě mnoha jeho vrstevníků, výrazně zasáhla apokalypsa I. světové války. Po maturitě na českém vyšším gymnáziu v Hradci Králové roku 1915 narukoval jako jednoroční dobrovolník do rakousko-uherské armády poté, co byl 15. března téhož roku odveden u okresního doplňovacího velitelství v Čáslavi.⁶ Po několikaměsíčním nasazení na ruské frontě absolvoval důstojnický kurz při Tereziánské vojenské akademii na Vídeňském Novém Městě a Vojenské akademii Františka Josefa (1916–1917), mimo jiné též s jezdeckým výcvikem.⁷ Následovalo převelení na italskou frontu, kde Karlík neváhal riskovat a proslul mnoha odvážnými činy. Jejich vrcholem se stal okamžik, kdy 13. ledna 1918 přeplaval pod rakouskou palbou řeku Piavu a přešel na stranu Dohody. Jan Karlík poté vstoupil do armády ve francouzském Cognacu, a to jako střelec 2. administrativní roty 33. francouzského střeleckého pluku. Poté následovalo zařazení do kádrového rámce 21. čs. střeleckého pluku č. 8, přičemž se již k 1. březnu 1918 dočkal jmenování poručíkem.⁸ V bojích se tento novopečený legionář a zpravodajský důstojník opět velmi osvědčil. V čele malé jednotky prováděl odvážný průzkum v německém týlu a získával zde zajatce jako primární zdroj informací o nepříteli.⁹ Za tuto bojovou činnost obdržel u Verdunu francouzský válečný kříž s bronzovou hvězdou. Dekorován byl též Československým válečným křížem 1914–1918.¹⁰

Do vlasti se vrátil dne 11. ledna 1919 jako nadporučík, a to s 6. rotou již zmíněného 21. čs. střeleckého pluku.¹¹ V červnu téhož roku pak dosáhl hodnosti kapitána v době, kdy se jako velitel roty účastnil od května československo-maďarského konfliktu na východním Slovensku. Maďarský vpád zastihl čs. branné síly v této oblasti nepřipravené a jen díky velké odvaze naprosté většiny našich vojáků lze přičítat ubránění této části republiky.¹² To se týká i úlohy Jana Karlíka. Jeho rota

5 Vojenský historický archiv (VHA) Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Lebenslauf des. Dr. jur. Johann Karlík, geb. 14. 1. 1895, s. 1.

6 VHA Praha, Sbíрка personálních spisů, prvopis kvalifikační listiny JUDr. Jan Karlík, část I.

7 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Lebenslauf des. Dr. jur. Johann Karlík, geb. 14. 1. 1895, s. 1.

8 VHA Praha, Sbíрка personálních spisů, opis výpisu o průběhu služby příslušníka čs. zahraničního vojska, Praha 24. ledna 1947, s. 1.

9 Karlík, Jan: Proč jsem šel z armády? Lech: list českého liberalismu 3, 1928, s. 2.

10 VHA Praha, Sbíрка personálních spisů, prvopis kvalifikační listiny JUDr. Jan Karlík, položka (21) Vyznamenání a pochvalná uznání.

11 VHA Praha, Sbíрка personálních spisů, opis výpisu o průběhu služby příslušníka čs. zahraničního vojska, Praha 24. ledna 1947, s. 2.

12 Šrobár, Vavro: Čo znamenal vpád Bélu Kúna pre nás a pre Maďarov. In: Zimák Josef: Vpád maďarských bolševikov na Slovensko v roku 1919. Bratislava 1936, s. 9–12.

bojovala v okolí Prešova s maďarskými jednotkami o jimi obsazené obce nebo se pokoušela napadat přesunující se nepřátelské kolony. Karlíkovy velitelské návrhy se týkaly plánu útoku na nepřátelskou divizi (!), díky čemuž se dostal do konfliktu s nadřízenými. Jan Karlík tedy vystupoval opět jako odvážný francouzský legionář, ale 19. června 1919 pro něj slovenská válka skončila. Onemocněl totiž žloutenkou a byl odsunut do vojenského lazaretu v Olomouci,¹³ kde se léčil až do začátku měsíce září. Poté se mu otevřely nové strategické obzory, neboť od 1. listopadu 1919 do konce srpna 1921 studoval na Vysoké válečné škole v Paříži. Zde navázal osobní přátelství s rozporuplným legionářským generálem Radolou Gajdou (1892–1948), které výrazně ovlivnilo jeho další osudy. Gajda Karlíkovi radil, aby zastával vůči Francouzům umírněnější postoje. Karlík totiž prohlašoval, že německý generál Erich Ludendorff¹⁴ ovládal vojenskou taktiku lépe, než francouzští velitelé. Totéž se týkalo Karlíkových názorů na převahu německého strategického myšlení. Z tohoto důvodu mu byla na vojenském cvičení přidělena podřadná role, a když ji odmítl vykonávat, měl být údajně propuštěn z pařížské školy bez závěrečného diplomu.¹⁵ Jeho vojenská personální dokumentace však k tomu dává jednoznačnou odpověď.¹⁶ Karlík Vysokou válečnou školu úspěšně absolvoval. Pařížský pobyt se pro něj stal tak či onak výjimečným. Bydlel v bytě přímo pod Eiffelovou věží a v průběhu pařížských studií se oženil.¹⁷

Po návratu z Paříže získal u ministerstva národní obrany (MNO) značnou neoblíbenost díky svým neortodoxním názorům na výstavbu nově se formující armády i československého branného systému jako celku. K tomu jej inspirovala nejen svérázná povaha, ale zajisté též válečné zkušenosti spolu s kvalitním vojenským a zároveň právnickým vzděláním. Při službě v armádě totiž studoval práva na Karlově univerzitě v Praze, kde dosáhl doktorátu v červnu 1923. Intenzivně rozpracovával teoretické otázky soudobého vojenství, a proto byl v letech 1924¹⁸ a 1925¹⁹ oceněn v soutěžích uspořádaných Vědeckým ústavem

13 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Lebenslauf des. Dr. jur. Johann Karlik, geb. 14. 1. 1895, s. 4.

14 Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff (1865–1937) – byl německý generál a politik. Spolu s polním maršálem Paulem von Hindenburgem (1847–1934) vytvořili základy německé strategie, operačního umění a taktiky na frontách I. světové války.

15 Klimek, Antonín – Hofman, Petr: Vítěz, který prohrál: generál Radola Gajda. Praha, Litomyšl 1995, s. 55.

16 VHA Praha, Sbirka personálních spisů, prvopis kvalifikační listiny JUDr. Jan Karlík, Část I.

17 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Lebenslauf des. Dr. jur. Johann Karlik, geb. 14. 1. 1895, s. 5.

18 Soutěž Čsl. vědeckého ústavu vojenského z r. 1924 a vypsání soutěže na rok 1925. Vojenské rozhledy, 5, 1924, s. 670.

19 Výsledek soutěže rozepsané Vědeckým ústavem vojenským na r. 1925. Vojenské rozhledy, 6,

vojenským. V roce 1927 zaujala v soutěži pořádné Ústředním svazem jednot československých poddůstojníků z povolání Karlíkova práce k otázce postavení rotmistřů v armádě.²⁰ Odsuzoval však zároveň i dominantní úlohu Francouzské vojenské mise v Československu při budování čs. branné moci. V tisku navíc kritizoval i plán ministra zahraničních věcí dr. Edvarda Beneše z počátku 20. let postoupit tatranskou Javorinu Polsku výměnou za výhodnou obchodní dohodu. Poukazoval na strategickou hodnotu tohoto pohraniční území pro zabezpečení životně důležité bohumínsko-košické dráhy. Československo-polský spor o toto území byl nakonec diplomaticky urovnán na jaře roku 1924²¹ a Javorina zůstala ve státoprávním rámci ČSR.²² Rada Společnosti národů, Mezinárodní soudní dvůr a velvyslanecká konference však tato strategická hlediska nesdílely a spor považovaly za okrajový, vykonstruovaný a zbytečný.²³

Kapitán Karlík byl následně díky svým názorům diskriminačně převelen z hlavního štábu v Praze, kde zpracovával vysoce důležité mobilizační dokumenty organizačního oddělení, k náhradní 3. horské pěší rotě (horský prapor č. 1) dislokované ve slovenském Dolném Kubíně, a to jako subalterní důstojník. Stalo se tak na přímou telefonickou intervenci z Benešova ministerstva zahraničí. V místě nového služebního zařazení nemohl v průběhu roku 1923²⁴ zúročit své mimořádné vzdělání, ani zkušenosti z války a služby na hlavním štábu. To se odrazilo i v jeho vztazích s nadřízeným velitelem praporu. Služební charakteristiky hovořily v této době o Karlíkově vysokém sebevědomí a mimořádné fyzické kondici. Zároveň však zdůrazňovaly jeho údajně malé praktické zkušenosti, nedostatečnou ukázněnost a sklony k ukvapeným úsudkům. Navíc se od 24. května 1923 nacházel v soudním vyšetřování pro obvinění dle § 156²⁵ vojenského trestního zákona č. 19/1855 ř. z., a to z důvodu porušení subordinace (uražení nadřízeného).²⁶

1925, s. 634.

20 Naše soutěž. Hlas národní obrany, 4, 1927, s. 59.

21 Jakubec, Pavol: Československo-polský spor o Javorinu v kontexte bilaterálních vztahů mezi vojnového období (1921–1939). Diplomová práce. Filozofická fakulta UK. Praha 2009, s. 188.

22 Javorina naše. Československý legionář 5, 1923, s. 6.

23 Břach, Radko: Československo a Evropa v polovině dvacátých let. Praha 1996, s. 128.

24 VHA Praha, Sběrka personálních spisů, vložka k prvopisu kvalifikační listiny Karlík Jan, část I. (17) Popis služební činnosti.

25 Porušení subordinace, která se považuje za přečin: Porušení subordinace, na něž v předcházejících § § 147 až 155 není uložen trest pro zločiny stanovený, trestají se jako přečiny vězením a podle okolností rovněž i podle poměru vojenského pořadí mezi pachatelem a uraženým, zvláště když by se to opakovalo, tuhým vězením od jednoho týdne až do šesti měsíců, u poddůstojníků též degradací a u důstojníků propuštěním.

26 VHA Praha, Sběrka personálních spisů, vložka k prvopisu kvalifikační listiny Karlík Jan, část II. (23).

V důsledku všemožných ústrků se Karlík nervově zhroutil a nechal se strhnout k nepředloženému jednání. Písemně si mimo služební postup stěžoval příliš ostrými formulacemi na své nadřízené, demotivován rezignoval do značné míry na své povinnosti velitele roty a svévolně se vzdálil ze svého slovenského služebního působiště.²⁷ To bylo do značné míry pochopitelné, protože jeho převelení do Dolního Kubína zapříčinilo současně krach jeho prvního manželství. Karlíkova první žena studovala v Praze medicínu a nehodlala studia opustit.²⁸ Kariéra odvážného francouzského legionáře tak v armádě pomalu končila. Brigádním soudem v Košicích²⁹ byl za své, z větší části vykonstruované, delikty odsouzen na deset dní vězení zotřených dvěma posty³⁰ a souběžně odeslán na dovolenou s čekáním mimo službu. To vše vyústilo k 1. květnu roku 1925 v jeho superarbitraci, přeložení do výslužby a v odchod do civilního života. A navíc podtrženo poněkud ponižující poznámkou o nezpůsobilosti k řadové službě.

Jan Karlík se díky svým schopnostem a právníckému vzdělání v civilním životě neztratil. Zprvu působil pět let jako advokátní koncipient bez nároku na odměnu,³¹ ale po splnění předepsaných kvalifikačních požadavků provozoval advokátní praxi v rámci vlastní kanceláře v Praze. Stal se též poradcem pro otázky zbrojní výroby Škodových závodů v Plzni.³² Zásadních změn doznal i jeho osobní život. V roce 1926 se podruhé oženil. Ze svazku s manželkou Terezií (též Zinou) se narodili tři synové, Jan, Lubor a Oldřich.³³ Dědicem otcových intelektuálních schopností se stal zejména prostřední Lubor, narozený 15. února 1928, který po válce Československo opustil. V roce 1965 získal doktorát na kalifornské Stanfordské univerzitě v USA v oblasti kybernetiky a jejích aplikací v průmyslové a politické ekonomii. Jako profesor též přednášel na Washingtonské univerzitě. Dr. Lubor Karlík se stal v letech 1967–1988 stálým členem Generálního sekretariátu Organizace spojených národů (OSN) a jedním ze zakladatelů Organizace OSN

27 VHA Praha, Sběrka personálních spisů, výpis ze záznamu o trestech kapitána gen. št. Jana Karlíka.

28 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Lebenslauf des. Dr. jur. Johann Karlik, geb. 14. 1. 1895, s. 7.

29 Vojenský úřad justiční služby, vznikl nově 20. 1. 1919 na základně zákona č. 89/1918 Sb. z. a n. Jako soud první instance soudil přečiny a zločiny vojenských osob s výměrou trestu nižší než šest měsíců vězení. Viz Fidler, Jiří – Sluka, Václav: Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920–1938. Praha 2006, s. 69.

30 VHA Praha, Sběrka personálních spisů, čís. jed. 634/dův., výpis ze záznamu o podmíněně odsouzených gážistech – kpt. gšt. JUDr. Jan Karlík.

31 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Lebenslauf des. Dr. jur. Johann Karlik, geb. 14. 1. 1895, s. 9.

32 Klimek, A. – Hofman, P.: Vítěz, který prohrál: generál Radola Gajda, s. 60.

33 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Národní obranný svaz, prohlášení ze dne 15. 3. 1947, s. 2.

pro průmyslový rozvoj (UNIDO). V závěru existence jednotného Československa, tedy státu, jemuž jeho otec obětoval i svůj život, pak vyučoval na Vysoké škole ekonomické v Praze (1990–1992).³⁴

Kromě osobního života se Jan Karlík angažoval v neposlední řadě v nakladatelském obchodě a veřejné publicistice. V letech 1926 až 1932 vlastnil a vydával žurnál *Lech: noviny českého liberalismu*,³⁵ jehož byl i odpovědným redaktorem se všemi právními důsledky (cenzurní zásahy, konfiskace připraveného tisku atd.). Velmi často zde uveřejňoval krátké novinářské texty o armádních tématech. Jednalo se o úvahy nad strukturou československého branného systému či branné moci. Doktor Karlík patřil ke skalním odpůrcům brigádního systému a exteritoriálního systému doplňování.³⁶ V *Lechovi* se objevovaly též výňatky z Karlíkových obsáhlejších monografií či popularizace různých vojensko-politických témat. Zmíňme v tomto ohledu například otázku volebního práva vojáků či problémy vojenské kázeňské pravomoci. Noviny zaujímaly v mnoha ohledech rázná nacionalistická stanoviska, a proto se nevyhýbaly ani typicky antikvárním tématům. Jednalo se například o již jedno století trvající diskuze o pravosti rukopisů královedvorského a zelenohorského či archeologické bádání nad artefakty dokazujícími odvěkost „slovanského živlu.“

Na šikmé ploše politiky

Pro Jana Karlíka a jeho veřejnou angažovanost se stalo osudným již zmíněné setkání a následné osobní přátelství s rozporuplným generálem a hrdinou sibiřských legií Radolou Gajdou.³⁷ Ten byl Karlíkovi blízký i povahově, a to zejména svou inteligencí, velitelskými schopnostmi a v neposlední řadě i osobní odvahou.³⁸ Gajda nebyl, podobně jako Karlík, obdivovatelem francouzské vojenské doktríny a její pražské vojenské mise. V roce 1925 využil svého vlivu podnáčelníka Hlavního štábu čs. branné moci a přispěl k ukončení činnosti francouzského generála Mittelhausera³⁹ jako svého náčelníka a nadřízeného.⁴⁰ Díky tomu a svým nesporným odborným předpokladům se postupně vypracoval až do pozice zastupujícího

34 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Resume – dr. Lubor Karlík.

35 *Lech: list českého liberalismu*. Praha 1926–1932. Roč. 1 (1926) – roč. 3 (1928), roč. 4 (1930/32).

36 Karlík, Jan: Jak vypadá naše armáda? *Lech: list českého liberalismu* 13, 1926, s. 1–2.

37 Gajdův osobní pohled na ruskou anabázi viz Gajda, Radola: *Moje paměti*. Praha 1924.

38 Dostál, Otakar: *Generál ruských legií Radola Gajda a jeho účast v sibiřské anabasi*. Praha 1927, s. 6.

39 Eugène Desiré Antoine Mittelhauser (1873–1949) – byl francouzský generál a pozdější velitel Francouzské vojenské mise v Československu. V letech 1921 až 1925 působil na pozici náčelníka československého Hlavního štábu branné moci.

40 Jurman, Olin: *Nepřítel Masaryka: neobyčejný život generála Radoly Gajdy*. Praha 2020, s. 187–188.

náčelníka hlavního štábu, kterou zastával od 20. března 1926.⁴¹ První československý prezident T. G. Masaryk však v divizním generálu Gajdovi viděl doslova nepřítele demokracie⁴² a nositele pravicových autoritářských názorů vyznávajícího ideje italského korporativního fašismu.⁴³ Následovalo proto nejasné obvinění z prosovětské špionáže⁴⁴ a přípravy pravicového převratu, což vyústilo v polovině srpna 1926 v jeho odvolání z funkce a propuštění z armády.

Jan Karlík se s vervou a entuziasmem jemu vlastním vrhl do boje o Gajdovu očistu a již v červenci téhož roku sepsal brožuru *Případ generála Gajdy*. Karlík sám sebe označil za „fanatika pravdy“⁴⁵ a vyjádřil naprostou víru v generálův ryzí charakter a nevinu. *Případ* se dobře prodával, dočkal se opakovaných vydání a přinesl svému autoru nemalé finanční prostředky. Na Gajdovu obhajobu uveřejňoval Karlík i větší množství článků ve svém Lechu. Perzekuovaný sibiřský generál Karlíkovi předával informace o svém případě tak, aby Lech uveřejňoval články na jeho obhajobu.⁴⁶ Mohla tak být před veřejností zpochybňována jeho degradace, údajné předávání tajných materiálů sovětské straně či zástupná obvinění z neoprávněného užívání doktorské titulu či finančních prostředků před nástupem do čs. armády.⁴⁷ Kritiky nezůstal ušetřen ani prezident republiky T. G. Masaryk, jelikož narušil kompetenci MNO a nechal si Gajdův kárný spis předložit mimo procesní postup k právnímu posouzení.⁴⁸

Přes vášnivou kampaň na Gajdovu obranu se však dr. Karlík zřetelně distancoval od jeho pravicově nacionalistických politických názorů, jež chápal jako neplodný šovinismus. Zásadně se též rozcházel v názorech na Československou obec legionářskou, která se od roku 1921 stala střežovou organizací pro naše zahraniční vojáky z bojů 1. světové války. Jejím programem bylo zejména prosazování legionářských idejí, aniž by však legionáře zároveň pohltila a zneužila pro

41 Stehlík, Eduard: *Srdce armády: Generální štáb 1919–2009*. Praha 2009, s. 17.

42 Galandauer, Jan: Nemá-li být zničen stát, musí být zničen Gajda! *Historie a vojenství*, č. 3, 1996, s. 158–159, s. 158–163.

43 Gajda, Radola: *Stavovská demokracie národního státu: úvahy o mravní a hmotné stavbě státu*. Praha 1934, s. 55.

44 „Svého pobytu na válečné škole v Paříži a důvěry, jež byla mu jako československému generálovi přirozeně věnována, zneužívá Gajda k tomu, aby prodával Sovětskému Rusku cenné vojenské tajnosti našeho spojence Francie.“: viz Kurfürst, František: *Radola Gajda: legenda a skutečnost*. Praha 1926, s. 48.

45 Karlík, Jan: *Případ generála Gajdy: příčiny, podstata, osoby*. Praha 1926, s. 3.

46 Karlík, Jan: Jak bylo prováděno s generálem Gajdou kárné řízení? *Lech: list českého liberalismu* 27, 1927, s. 1.

47 Karlík, Jan: Dva otevřené listy: panu ministru Národní obrany. *Lech: list českého liberalismu* 28, 1927, s. 1.

48 Karlík, Jan: *Případ gen. Gajdy a prezident republiky*. *Lech: list českého liberalismu* 7, 1927, s. 1.

politický systém první republiky.⁴⁹ V roce 1923 však právě Gajda vedení obce ostře obvinil z propagování zájmů vybraných politických stran či jednotlivců, ztráty sympatií v národě, nedostatečné propagace legionářských myšlenek a z oslabení vlivu legionářstva na veřejné dění.⁵⁰ S tím Karlík jako člen organizace nemohl souhlasit, zvláště když jeho přítel generál nepokrytě vyzýval ke svržení tehdejšího vedení obce svými příznivci. Dr. Karlík však ani v tomto ohledu nezapřel svou vrozenou excentričnost. Československá obec legionářská jej pro porušení programu a povinné kázně dne 1. září 1927 vyloučila ze svých řad.⁵¹

Karlíkův i Gajdův vynucený odchod z armády pak po mnoho let propojoval jejich politické aktivity. Teď již bývalý generál se rozhodl vstoupit do politiky, a proto na počátku ledna 1927 uchopil otěže Národní obce fašistické (NOF) a až do nacistické okupace se stal jejím vůdcem. Jím vedená strana kromě svých politických idejí nezakrytě propagovala i Gajdův osobní kult.⁵² Ten ve svém manifestu z roku 1927 deklaroval základní fašistickou premisu, za niž považoval obrodu nacionalismu jako důsledek rozkladu liberalistických a socialistických soustav ve smyslu ekonomickém, sociálním i státoprávním. Nepřekvapí, že nositelem a ochranitelkou státní myšlenky byla v Gajdových očích armáda jako významný národně sjednocující element.⁵³ Vývoji v radikální ale jinak korektní politickou sílu však zabránily dvě skandální události, jejichž původci se stali právě čeští fašisté. Jednalo se nejdříve o sázavskou aféru z 23. srpna 1927, kdy skupina členů NOF přepadla v letním bytě na Sázavě radu MNO dr. Vorla. Cílem akce jako ze špatného dobrodružného filmu se stalo zabavení spisové dokumentace týkající se již zmíněné Gajdovi špionážní aféry.⁵⁴ Následný nechvalně proslulý „Židenický puč“ z ledna roku 1933 zorganizovaný brněnským příznivcem českých fašistů Ladislavem Kobsinkem⁵⁵ pak vyzněl spíše jako parodie na Mussoliniho Pochod na Řím (říjen 1922), než jako reálný pokus o fašistické uchopení moci v Československu. Úloha Radoly Gajdy v aférách není jasná, nicméně v obou případech trestní soudy konstatovaly podíl bývalého sibiřského generála na jejich přípravě

49 Zmrhal, Karel (redakce): Dva roky práce Československé obce legionářské. Praha 1925, s. 3.

50 Šedivý, Ivan: Vznik Nezávislé jednoty československých legionářů. Historie a vojenství č. 6, 1996, s. 47–60, s. 53.

51 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Presidiu policejního ředitelství v Brně – dr. Karlík Jan, odpověď k dotazu ze dne 8. listopadu 1927.

52 Vodák, V. L.: NOF Národní obec fašistická a její vůdce Radola Gajda. Praha 1934, s. 7.

53 Gajda, Radola: Manifest (1927). In: Generál Radola Gajda: k výročí 70 let od smrti hrdiny. Praha 2018, s. 36–39, s. 39.

54 Cháb, Václav: Spasí Radola Gajda a jeho fašismus náš lid? Praha 1932, s. 9–10.

55 Pejčoch, Ivo: Židenický puč. Historie a vojenství č. 4, 2006, s. 20–36, s. 20.

či minimálně alespoň jeho vědomost o nich.⁵⁶ A to Gajdovi ani NOF na politické důvěryhodnosti rozhodně nepřidalo.

Jak již bylo řečeno, vztah Jana Karlíka ke Gajdově politické linii a jeho NOF lze charakterizovat jako více než protikladný a kolísavý. Politicky se ostatně angažoval ještě před vznikem NOF jako střešové organizace českých fašistů 24. března 1926.⁵⁷ V roce 1925 totiž kandidoval ve volbách do poslanecké sněmovny Národního shromáždění republiky Československé na kandidátce Národní strany práce,⁵⁸ jež byla neúspěšným politickým projektem prof. JUDr. Jaroslava Stránského. Až do Mnichova a nacistické okupace pak Karlíkův vztah k NOF prošel mnoha peripetemi. Zpočátku, již po vypuknutí Gajdovi aféry, byl přímo jejím členem, řečníkem a přispěvatelem do fašistického tisku. V roce 1927, před komunálními volbami do obecního zastupitelstva v Praze, se stal svolavatelem tábora lidu na pražském Havlíčkově náměstí, kde slíbil v případě zvolení nastolení radikálního politického kurzu. Na kandidátce Národního občanského bloku pak ve volbách uspěl a byl zvolen. V NOF jej však považovali za exponenta právě Jaroslava Stránského a Jan Karlík proto k 1. lednu 1928 ze strany vystoupil. Po další čtyři roky se pak o fašistické hnutí nestaral. Nevěřil v jeho politickou sílu a jednotu, kdy poukazoval na neustálé hádky a rozmlísky mezi jeho příslušníky. Zdůrazňoval dále nutnost prosazování obsahových atributů demokracie a nikoliv jejich formálních znaků, jež nejsou schopny vytvořit skutečnou vládu lidu.

Jan Karlík přesvědčeným fašistou tedy s vysokou pravděpodobností nikdy nebyl.⁵⁹ V roce 1932 však na základě stále trvajících přátelství s Radolou Gajdou přistoupil na jeho nabídku, aby řídil s ním spojené tiskové záležitosti. V roce 1935 pak byl Karlík stále uváděn jako čelný pracovník NOF a v roce 1936 došlo k zamítnutí jeho zápisu do seznamu obhájců ministerstva spravedlnosti a vnitra, a to z důvodu údajné propagace fašismu.⁶⁰ Úřední místa též argumentovala jeho údajnou duševní chorobou. V roce 1937 pak bylo vůči němu vedeno trestní řízení pro přečin dle

56 Sázavská aféra č. III. Národní osvobození 169, 1929, s. 9.

57 Suchánek, Marek: Národní obec fašistická na Moravě v letech 1926–1938. *Studia Historica Brunensia* 1, 2010, s. 31–47, s. 31.

58 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), presidium policejního ředitelství v Brně příp. ze dne 15. 9. 1932 č. j. ad 2814/pres.-2. žádá o sdělení osobních dat, politické činnosti a styků Dr. Jana Karlíka.

59 Nakonečný, Milan: *Český fašismus*. Praha 2006, s. 80.

60 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), čj.: AS/3-400/49-87, informace k došetření provedeném k osobě KARLÍK Jan, 14. 1. 1895 v Městci Královém.

ustanovení § 11 odst. 2 zákona na ochranu republiky⁶¹ pro veřejnou fašistickou činnost. Existují dokonce doklady o tom, že se v roce 1938 přihlásil do organizace Nové Československo – Vlajka⁶² (číslo legitimace 4501), z níž byl posléze v roce 1940 vyloučen pro neplacení příspěvků.⁶³ Politickou charakteristiku dr. Jana Karlíka tak zřejmě nejlépe vystihuje policejní hlášení ze srpna 1934, dle něj není zřejmé, se kterou politickou stranou sympatizuje, neboť často mění názory a hájí den ode dne opačná stanoviska.⁶⁴

Nová válka, odboj a smrt na popravišti

Karlíkova politická angažovanost v období první republiky byla do značné míry rozporuplná. Závěr jeho života však podal důkaz o ryzím vlastenectví, které jako bytostný Čechoslovák vždy prosazoval. V kritickém roce 1938 se dobrovolně podrobil cvičení u organizační skupiny 1. oddělení štábu sboru, které ukončil s velmi příznivým služebním hodnocením dne 2. září v Košicích. Přednosta této skupiny jej označil za bystrého a pohotového důstojníka s logickým úsudkem.⁶⁵ Osudným se Janu Karlíkovi stal až 15. březen 1939, zánik československé státnosti a vznik nacisty ovládaného protektorátu. Na podzim roku 1940 založil odbojovou skupinu s názvem Národní obranná stráž, jež byla součástí celostátního Národního obranného svazu (NOS).⁶⁶ Karlík začal soustavně budovat její ilegální struktury na celém protektorátním území a mimo to hledal cesty pro její propojení s dalšími českými odbojovými organizacemi. Podařilo se mu navázat styky i s Ústředním vedením odboje domácího, rozšiřoval vlastenecké letáky a později též dodával ošacení parašutistům z Velké Británie. Do řad NOS přiváděl odbojáře orientované především pravicově a nacionalisticky. Jednal patrně po dohodě s ústředními strukturami domácího odboje, protože kompaktní NOS vznikl jako částečná náhrada za rozbití první vojenské garnitury Obrany národa na přelo-

61 Ustanovení § 11 zákona ze dne 19. března 1923 na ochranu republiky č. 50/1923 Sb. z. a n. (urážka presidenta republiky).

62 Hnutí Vlajka existovalo v letech 1928 až 1942, jednalo se o okrajové československé nacionalistické a parciálně i o fašistické hnutí včetně stejnojmenného časopisu. V době Karlíkova vstupu se jednalo spíše o krajně pravicový studentský spolek.

63 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), přihláška dr. Jan Karlík ze dne 13. 2. 1938.

64 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), k č. j. 16217 pr. Ai 34, zpráva ze dne 11. VIII. 1934.

65 VHA Praha, Sběrka personálních spisů, vložka k čj. 94.208/1. osob. 1938, posudek org. skupiny o kpt. gšt. v. v. Janu Karlíkovi při vykonávání jeho dobrovolného cvičení, Košice 2. září 1938.

66 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), potvrzení, Praha 10. března 1947.

mu let 1939/1940.⁶⁷ Dr. Karlík vyvinul maximální energii a osobní odvalu, aby vytyčený úkol splnil. V listopadu 1940 začal ilegálně šířit vlastenecký manifest „Čechové“, který se stal důležitým historickým pramenem k otázce protinacistického odboje.⁶⁸ Do odbojové činnosti vložil veškerou svou osobní energii tak, jak to ostatně činil ve věcech veřejného zájmu i dříve.

Karlíkovy odbojové aktivity přirozeně nezůstaly utajeny před nacistickými bezpečnostními složkami v protektorátě (gestapo⁶⁹, SD⁷⁰). Jejich kolaborující konfidenti⁷¹ proto logicky pronikli i do NOS, a to v rámci budování tzv. volavčích sítí sloužících k vyprovokování a následnému zatýkání českých odbojářů.⁷² I v případě odbojové činnosti Jana Karlíka se angažovalo jedno z nejschopnějších a zároveň nejvíce bezcharakterních vyzvědačských „es“ pražského gestapa a SD, po válce nechvalně proslulý Jaroslav Nachtmann (1915–1995). V rukou tohoto bývalého vzorného československého dopravního policisty se sbíhaly nejdůležitější zpravodajské sítě gestapa. Pracoval jako řídicí orgán mnoha agentů, kteří působili proti parašutistům, partyzánům a domácím odbojovým organizacím.⁷³ Nachtmann vyslal do NOS více svých konfidentů, ale přibližně od ledna 1942⁷⁴ se s JUDr. Karlíkem začal stýkat osobně, aby prověřil udavačskou činnost svých podřízených. Schůzky se uskutečňovaly v Karlíkově advokátní kanceláři v pražské Jindřišské ulici a Nachtmann odůvodňoval svou přítomnost z vylhaného titulu ilegálního pracovníka u české protektorátní policie. Někdy se jejich setkání účastnilo i 10 či 12 vedoucích funkcionářů NOS, což vedlo k jejich dekonspiraci. Plány NOS lze charakterizovat dle zjištění gestapa jako přímočaré, tedy příhodnou válečnou dobu provést ozbrojené odstranění nacistického okupačního režimu v Československu.⁷⁵

67 Obrana národa představovala na počátku okupace dominantního aktéra na poli vojenského odboje, sdružovala především bývalé vojáky z povolání. V politických otázkách pak postupovala paritně s Politickým ústředím a Petičním výborem Věrní zůstaneme. Viz Kokoška, Stanislav: Obrana národa v dokumentech 1939–1942. Praha 2017, s. 5.

68 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Národní obranný svaz 1939 až 1945 (bývalé podzemní vojenské hnutí), prohlášení z 15. 3. 1947, s. 1.

69 *Gestapo* – jedná se o zkratku z Geheime Staatspolizei, česky „tajná státní policie“.

70 SD (Sicherheitsdienst) – zpravodajská služba SS.

71 Pejčoch, Ivo: Kolaboranti a váleční zločinci na pražském popravisti: osoby popravené v Praze v průběhu retribučních procesů 1945–1948. Cheb 2017, s. 8.

72 Jurman, Olin: Čeští Jidášové: největší zrádci v našich dějinách. Praha 2019, s. 160–161.

73 Kyncl, Vojtěch: Bestie: Československo a stíhání nacistických zločinců. Praha 2019, s. 217.

74 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), příloha k čj. ASU-1042/95, ev. 75 - Nachtmann, s. 3 (118).

75 VHA Praha, tamtéž, s. 2 (117).

Nacisté poměrně brzo získali veškerý důkazní materiál, a proto se zatčení dr. Karlíka, jeho manželky, jejího mladšího bratra a Karlíkova syna Jana dne 9. dubna 1942⁷⁶ stalo již pouhou rutinní záležitostí. Následná vyšetřovací vazba gestapa v Petschkově paláci⁷⁷ a věznici na Pankráci⁷⁸ měla očekávaný průběh spočívající v brutálním mučení, nekonečných výsleších a vězeňské izolaci. U Karlíka se projevily staré psychické obtíže a lze konstatovat, že se opět zhroutil. Proto byl znalecky zkoumán na základě žádosti vyšetřujícího soudce⁷⁹ berlínského Lidového soudního dvora.⁸⁰ Psychiatrické pozorování proběhlo od 28. ledna do 27. března 1943 a provedla je psychiatricko-neurologická klinika německé Karlovy univerzity.⁸¹ Pochopitelná psychická krize se u Jana Karlíka projevila i v tom, že od března do července téhož roku sepisoval opakovaně memoranda pro samotného říšského kancléře Adolfa Hitlera. V nich označil bez obalu válku pro Německo za prohrou a oznámil své osobní ambice stát se prezidentem osvobozeného Československa.⁸² Mentální rozklad se stal předzvěstí Karlíkova fyzického konce. Poslední dny svého života prožil v německé policejní věznici gestapa v Terezíně-Malé pevnosti.⁸³ Dne 19. srpna 1944 zde byl pak nacisty zastřelen.⁸⁴

76 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), osvědčení Jan Karlík, JUDr., podle § 8 zákona č. 255/1946 Sb.

77 Petschkův palác (Pečkův palác, Pečkárna) využívala hlavní úřadovna gestapa v protektorátu jako své sídlo v letech 1939–1945.

78 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), žádost o vydání osvědčení o účasti na národním boji za osvobození podle § 8 zákona č. 255/1946 Sb., G Čs. politický vězeň.

79 Na základě nařízení říšského ministra spravedlnosti ze dne 7. srpna 1940 skončilo projednávání případů velezrady a zemězrady na území Protektorátu Čechy a Morava, kde původně spadaly do kompetence německých soudů. Řízení o nich převzal vrchní zemský soud ve Vratislavi, u nějž byl činný jeden senát Lidového soudního dvora v Berlíně. Projednávání politických věcí mimo protektorátní území mělo zabránit rozšiřování informací o českém odboji mezi domácí veřejností. Viz Moravčík, Ctibor: Organizace soudnictví v Protektorátu Čechy a Morava. Brno 1993, s. 28.

80 Vlček, Lukáš: Lidový soudní dvůr v Berlíně – Volksgerechtshof – a jeho historie. *Securitas Imperii* č. 1, 2011, s. 144–167, s. 163.

81 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Geschäftszeichen: 556 b 416/42, Prag, den 15. VI. 1943, s. 1.

82 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), příloha k čj. ASU-1042/95, Memorandum an den Herrn Reichskanzler Adolf Hitler in Berlin, 22./6. 1943, s. 1.

83 Munk, Jan: 70 let Památníku Terezín. Terezín 2017, s. 3.

84 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Úmrtní list – oznámení, v Terezíně dne 23. listopadu 1945, velitel internačního tábora.

Teoretik války a armádní doktrína

Hlavní teoretické úvahy o povaze války a výstavbě armády obsahuje knižní text *Válka a my*, jež Jan Karlík vydal společně s Radolou Gajdou již v roce 1927. Výňatky z této knihy zároveň uveřejňoval Karlíkův list *Lech*. Myšlenky a závěry zde uveřejněné lze směle zařadit do oblasti teorie vojenské vědy a vojenského umění. Opírají se o východisko, které oba autoři definovali jako válečnou filozofii. Označili ji přímo za vlastní jádro celého vojenství, jeho nejobtížnější a nejsofistikovanější myšlenkovou část vycházející z precizních a abstraktních definic. Soudili, že až na tomto základě je možné kupit stavební prvky vlastní československé vojenské doktríny. Válečnou doktrínu definovali v tomto ohledu jako systém a soubor všech metod nezbytných k organizaci odborné práce na poli vojenství.⁸⁵ Domácí doktrína pak musela zohledňovat veškerá národohospodářská, zeměpisná a národnostní specifika naší republiky vzniknuvší v geopolitické situaci po konci I. světové války. Jinak řečeno, Gajda s Karlíkem volali po přesném pojmenování všech zvláštních podmínek, za nichž by mladá čs. branná moc musela v příští válce bojovat. Neopomněli též zdůraznit, že takovéto ideové osamostatnění československé armády prosazovali i oni dva a museli za to zaplatit odchodem z aktivní služby.⁸⁶

Gajdovo a Karlíkovo pojetí války jako sociálního fenoménu reflektovalo jak jejich zkušenosti z I. světové války, tak i vynikající vzdělání z pařížské válečné školy. Ozbrojený konflikt chápali jako výslednici hospodářských sil národa, jeho ideologie, psychologických momentů a osudových východisek, které rámuje vývoj celé lidské civilizace. Považovali ji nejen za výsledek racionálních úvah vedení jednotlivých států, nýbrž i jako proces způsobený emocionálními důvody. Zdůrazňovali hospodářskou a technickou podmíněnost moderní války, kdy kvalita i kvantita válečného materiálu všeho druhu měly mít stále větší vliv na dosažení vítězství v ozbrojeném střetu. Dokonce formulovali stanovisko, dle něhož hospodářská válka bude převažující formou budoucího válečnictví⁸⁷ a k použití zbraní dojde až poté, co se ekonomické potenciály obou válčících stran vyrovnají.⁸⁸ Příští válka tedy dle Gajdových a Karlíkových vizí představovala hospodářskou izolaci nepřítele vedoucí až k jeho totálnímu hospodářskému zhroutilí. Velmi přesně též předpověděli podobu příštího světového konfliktu, v němž očekávali soustavné vyhlazování civilního obyvatelstva i daleko za frontou jako součást nového vojenského „umění“.⁸⁹ Jeho podobu však nedefinovali, protože teprve dynamika války

85 Gajda, R. – Karlík, J.: *Válka a my*, s. 36.

86 Gajda, R. – Karlík, J.: *Válka a my*, s. 3–4.

87 Gajda, R. – Karlík, Jan: *Duch války*. *Lech*: list českého liberalismu 29–30, 1927, s. 4.

88 Gajda, R. – Karlík, J.: *Válka a my*, s. 14–15.

89 Gajda, R. – Karlík, Jan: *Jak budou příští války vypadat?* *Lech*: list českého liberalismu 25, 1927, s. 4.

jako konkrétní poměr duchovních i hmotných sil válčících stran vyformuje podobu příštích vojenských operací.⁹⁰

Generál Gajda i dr. Karlík nezůstali pouze na povrchu obecných teoretických postulátů, ale formulovali i základní východiska československé armádní doktríny tak, jak by měla ovlivňovat výstavbu čs. branné moci. V jejich společném díle *Válka a my* se této problematice věnovala závěrečná pasáž s výmluvným názvem *Unum necessarium*.⁹¹ Tvrdé kritice podrobili brigádní systém, jenž drobil armádu na mnoho menších celků s nenaplněnými početními stavby. Divize⁹² vytvořené na základě příliš vysokého počtu brigád pak dle jejich názoru představovaly těžkopádné celky nezpůsobitelné k pružnému vedení operací. Odmítli dále zastaralý výcvikový systém neodpovídající individuálnosti soudobých operací, specializaci jedinců i jednotek a technizaci vedení boje. Stejně se s despektem vyjadřovali o personálním systému armády, zejména o povyšování do vyšších hodností, které byly doslova přeplněny mladými lidmi s různě propočítanou služební dobou. To, co Radola Gajda a Jan Karlík neuznávali zcela zásadně, byla pasivita čs. branného systému ve vztahu k branné přípravě, konkrétně z hlediska předvojenské a polovojenské výchovy. Československou vojenskou správu v tomto ohledu označili za zcela bezradnou.⁹³ Jan Karlík osobně však neupíval na pouhém negativismu a jednostranné kritice, ale naopak aktivně publikoval řešení v podobě alternativních návrhů.

Unifikace československé branné moci

V optice návrhů na reformu československého branného systému stojí za zmínku již naznačené Karlíkovi úvahy o unifikaci, a to zejména velícího důstojnického sboru, které rozvíjel v první polovině 20. let. Knižně vyšly pod názvem *Unifikace a personální systém naší armády* (1924). Karlíkovo volání po úplné unifikaci vycházelo z toho, že čs. brannou moc tvořili po 28. říjnu 1918 bývalí rakousko-uherský vojáci, příslušníci ruských, francouzských či italských legií a domácí dobrovolníci, včetně sokolských oddílů. Problém dále komplikovaly četné osobně motivované spory mezi legionáři a domácím důstojníky.⁹⁴ Ti první opírali své nároky na služební postup o bojové zásluhy, jimiž podpořili vznik republiky. Bývalí rakousko-uherský důstojníci zase zdůrazňovali svou odbornou nadřazenost. Jan Karlík chápal pod pojmem

90 Gajda, R. – Karlík, J.: *Válka a my*, s. 57.

91 Význam: jediné potřebné.

92 *Divize je základní jednotka organizační, neměnné stavby, se všemi předpoklady samostatného bytí a boje. Divize jest jednotka bojová, taktický orgán, jehož úlohou jest uváděti v boj a souřadovati úsilí jednotlivých druhů zbraní.* Viz Klecanda, V.: *Divize v boji*. Důstojnické listy č. 50, roč. II, v Praze dne 15. prosince 1922, s. 1.

93 Gajda, R. – Karlík, J.: *Válka a my*, s. 132–133.

94 Koldinská, M. – Šedivý, I.: *Válka a armáda v českých dějinách: sociohistorické črty*. Praha 2008, s. 159.

unifikace zejména vytvoření jednotného kariérního řádu s jasně a dopředu určeným kritérii pro hodnostní a funkční postup důstojníků⁹⁵ a rotmistrů z povolání.⁹⁶ Jednalo se tedy v jeho pojetí o poněkud jiný proces, než jak je chápána unifikace čs. armády v poválečné historiografii,⁹⁷ tedy o prosté sloučení domácích a legionářských pluků probíhající přibližně od konce roku 1919 do března 1922.⁹⁸

JUDr. Karlík nezůstal pouze u plané kritiky a vypracoval vlastní unifikační návrh, který vycházel z kombinace pozitivních a negativních kvalifikačních činitelů (korelátů)⁹⁹ pro hodnocení nároků na hodnostní a funkční postup. Pozitivní koreláty dělil na subjektivní (hodnocení nadřizovým), objektivní (vzdělání, vojenské kurzy, věk atd.) a individuální (např. válečné zásluhy). Za negativní kvalifikační činitel navrhoval použít například soudní či kázeňské tresty nebo neúspěch u předepsaných zkoušek.¹⁰⁰ Na základě pozitivního korelátu se body přičítaly, negativní pak představoval jejich odečet. Tak například:

Domácí kapitán, s tímtéž kvalifikačním popisem s vojenskou akademií, úplným vzděláním středoškolským, 32 roků stár, s 13 služebními léty a 6 letým pobytem v poslední hodnosti, s 8 měsíci kursů zbraní, trestaný toho roku disciplinární ztrátou 40 bodů, s korelátem sankcí 60 bodů, měl by:

$420+280+300+320+130+60+72-40-60=1482$ body¹⁰¹

Nejvyšší bodové ohodnocení příznával za absolvování válečné školy, respektive za civilní vysokoškolské vzdělání. Na základě výsledného hodnocení Karlík navrhoval důstojníky seřadit dle celkového bodového součtu do seznamů dle druhů zbraní a dosažené hodnosti. Samotné povyšování mělo probíhat vždy jednou ročně k 1. květnu dle bodového stavu k 1. lednu téhož roku.¹⁰² Skončit tak měla převažující strnulá praxe automatického služebního postupu na základě odsloužených let bez ohledu na reálné důstojníkovy kvality, schopnosti a úroveň vykonávané služby. Jan Karlík si od svého návrhu sliboval zvýraznění všech individuálních kvalit uchazečů o povýšení, a tudíž nastolení více objektivního

95 Karlík, Jan: Unifikace. Důstojnické listy č. 39, roč. III, v Praze dne 28. září 1923, s. 1–2.

96 Karlík, Jan: O postavení a úkolech rotmistrů naší armády. Praha 1927, s. 45–46.

97 Vznik unifikované armády byl chápán na různých úrovních a z různých hledisek. V materiálním slova smyslu se unifikací chápalo i zavedení jednotné výzbroje. Viz Bílek, Jiří a kol: Vojenské dějiny Československa (1918–1939) III. díl. Praha 1987, s. 101–102.

98 Sander, Rudolf: Přehled vývoje československé vojenské správy v letech 1918–1939. Historie a vojenství č. 3, 1965, s. 361, s. 359–402.

99 Karlík, Jan: Unifikace a personální systém naší armády. Praha 1924, s. 142.

100 Karlík, J.: Unifikace a personální systém naší armády, s. 143.

101 Karlík, J.: Unifikace a personální systém naší armády, s. 144.

102 Karlík, J.: Unifikace a personální systém naší armády, s. 146.

personálního stavu. Z toho důvodu zcela odmítal případy mimořádného povyšování bez ohledu na pořadí, které označoval za osobní protekci či morální korupci v armádě. V souhrnu se nejednalo o nic menšího, než o návrh předchůdce zpracovaného karierního řádu¹⁰³ pro vojáky z povolání tak, jak existuje v současné Armádě České republiky.

České vojenské zřízení (alternativní branný systém)

Jan Karlík se stal i autorem návrhů na modifikaci československého státního zřízení v případě válečného stavu. Obsahovala je již zmíněná monografie *Válka a my* (1927) a dále kniha *Zákon o obraně státu* (1930) jako její upravená reedice. Navrhl pro tuto dobu vytvoření vrcholného exekutivního orgánu pro vojenskou správu státu,¹⁰⁴ který nazval Radou národní obrany.¹⁰⁵ Rozhodující roli v Radě přisuzoval prezidentovi republiky, jemuž by ústava přiznávala výjimečné pravomoci rovnající se v podstatě postavení diktátora. To se však nemělo týkat vlastního vedení vojenských operací, které by spadalo do kompetence samostatného vrchního velitele. Doktor Karlík navrhoval konstituovat Radu v širším i užším složení, přičemž do širšího rámce považoval za vhodné začlenit též zástupce politických stran dle stanoveného delegačního klíče. V užší podobě jeho návrh hovořil o Nejvyšší radě národní obrany,¹⁰⁶ kde za prezidentova předsednictví měli zasedat vrchní velitel, velitel logistické armády, předseda vlády a předsedající obou sněmoven parlamentu.

Karlíkův návrh zmiňoval dále možnost konstituování tak zvané válečné rady, jež by byla povolána k rozhodování o způsobu vedení válečných operací a k posuzování jednotlivých operačních plánů z hlediska účelnosti a vhodnosti. Jednalo se tedy o orgán, jež mohl zasahovat do rozhodování vrchního velitele. JUDr. Karlík navrhoval již v roce 1927 a opakovaně v roce 1930 nutnost vydání zvláštního zákona o obraně státu,¹⁰⁷ z jehož legislativního základu by činnost Rady za válečných okolností vycházela, a jenž by komplexně vymezil činnost státních orgánů ve věcech obrany.¹⁰⁸ Stojí za to připomenout, že zákon o obraně státu se součástí československého právního řádu stal až o mnoho let později, konkrétně v roce 1936.¹⁰⁹

103 Mičánek, František: Úvahy nad karierním řádem. Dostupné z: <<https://www.vojenskerozhledy.cz/kategorie-clanku/uvahy-nad-kariernim-radem>> [19. 7. 2021].

104 Gajda, R. – Karlík, Jan: Rada Národní Obrany. Lech: list českého liberalismu 12, 1927, s. 4.

105 Gajda, R. – Karlík, J.: *Válka a my*, s. 123.

106 Gajda, R. – Karlík, J.: *Válka a my*, s. 128.

107 Karlík, Jan: *Zákon o obraně státu: studie k otázce státní válečné diktatury*. Praha 1930, předmluva ke 2. vydání.

108 Karlík, J.: *Zákon o obraně státu: studie k otázce státní válečné diktatury*, s. 129.

109 Zákon ze dne 13. května 1936 o obraně státu č. 131/1936 Sb. z. a n.

Jan Karlík publikoval též vlastní koncepci branného systému, a to pod titulem *Náš branný systém, jakým jest a měl by být* (1924) a *Zákon o branné průpravě* (1930). Hovořil v tomto kontextu dokonce o svébytném českém vojenském zřízení. V něm měla důležitou roli hrát branná předvojenská příprava,¹¹⁰ která se měla stát předpokladem pro snižování doby činné služby. Tu chtěl Karlík ve svém návrhu individualizovat na základě národnostních,¹¹¹ vzdělanostních a služebních kritérií aplikovaných na povolávané brance (např. druh zbraní). Cílová základní průměrná doba představovala 11 měsíců s alternativami dlouhými 17 či naopak 7 měsíců.¹¹² Delší služba se plánovala například pro negramotné tak, aby při vojenském výcviku mohli absolvovat též nutné základní vzdělání. Na kratší dobu měli být naopak povolováni branci schopní sloužit beze zbraně či v pomocných službách, a to z důvodu jednoduchosti výcviku. Průměrné zkrácení prezenční služby Karlík svazoval se zkvalitněním důstojnických a poddůstojnických (zejména středoškolských) kádrů, tedy provedením již zmíněné personální unifikace. Díky této variabilitě bylo zřejmé, že mírový stav armády nemohl vykazovat v průběhu výcvikového roku konstantní počty. Karlík však považoval z hlediska potřeb obrany Československa za nemožné, aby stavy klesly pod dolní hranici 100 000 mužů a naopak horní mez pro něj představovala armáda o 170 000 příslušnících.¹¹³

Dle Karlíkových představ měla mít armáda nejen funkce vzdělávací a socializační, nýbrž také národohospodářské. U druhů zbraní vyžadujících pouze kratší výcvik chtěl Karlík převést část mužstva k veřejně prospěšným pracím.¹¹⁴ Systém dr. Karlíka počítal také s využitím miličních prvků, a to ve formě pravidelného výcviku záložníků v místě svého bydliště v rozsahu minimálně čtyř hodin měsíčně. K tomu účelu měly sloužit miliční teritoriální útvary se schopnostmi okamžité pohotovosti a mobilizace. Po jejím vyhlášení bylo jejich určení jednoznačné, tedy strážní služba u důležitých objektů, železnic a ostraha hranic.¹¹⁵ Jejich neúplnou bojovou hodnotu nahrazovala plánovaná schopnost rychlé mobilizace a odchodu do míst nasazení, a to v řádu hodin. Věkové rozmezí pro zařazení do rámce uvedených jednotek představovalo rozmezí od 30 do 70 (!) let.¹¹⁶ Jejich vyzbrojení mělo proběhnout až bezprostředně před odchodem k plnění bojových úkolů a službu zde mohli dobrovolně konat i nevojáci, tedy osoby bez absolvované prezenční služby.

110 Karlík, Jan: *Náš branný systém, jakým jest a měl by být*. Praha 1924, s. 98 a násl.

111 Karlík, Jan: *Zákon o branné průpravě: náš branný systém, jakým jest a měl by být*, Praha 1930, s. 159.

112 Karlík, J.: *Náš branný systém, jakým jest a měl by být*, s. 151–152.

113 Karlík, J.: *Náš branný systém, jakým jest a měl by být*, s. 161.

114 Karlík, J.: *Zákon o branné průpravě: náš branný systém, jakým jest a měl by být*, s. 163.

115 Karlík, J.: *Náš branný systém, jakým jest a měl by být*, s. 166.

116 Karlík, J.: *Náš branný systém, jakým jest a měl by být*, s. 167.

Novátorem v oblasti taktiky a použití moderních zbraní

Jan Karlík nebyl jen teoretikem války a nerozvíjel pouze zásadní úvahy o možné podobě československého branného systému. Díky svým bojovým zkušenostem z I. světové války publikoval ve 20. letech v odborném tisku úvahy k jádru vojenského „řemesla“, tedy z odboru vojenské taktiky. Pozornost věnoval zejména úloze pěchotních automatických zbraní, jejich využití a organizaci v samostatné větší útvaru. Požadoval, aby pěchota, tehdejší „královna zbraní“,¹¹⁷ byla náležitě dotována zejména kulometry. Ty chápal jako zbraně ryze defenzivní, což považoval pro úkoly čs. branné moci jako mimořádně vhodné. Vycházel bezpochyby ze svých osobních zkušeností ze západní fronty roku 1918, kde nemnoho kulometů dokázalo spolehlivě decimovat útočící vlny pěchoty.¹¹⁸ Hromadnou účinnost kulometné zbraně ostatně poznali čs. legionáři na všech frontách I. světové války, kdy se jí prisuzovala palebná síla 50 výborných střelců (!).¹¹⁹ Automaty proto navrhoval Jan Karlík včlenit do každé nižší pěchotní jednotky a tomu přizpůsobit veškerý výcvik a přípravu vojsk. Požadoval dále konstrukci účinnějšího druhu kulometu s velkou průbojností a dostřelem, který by díky větší přesnosti střelby sloužil pro speciální úkoly. Navíc Karlík navrhnul postavit tři ryze kulometné prapory, jež by měly v ozbrojeném střetu hrát strategickou úlohu.¹²⁰ Pro podmínky poloviny 20. let minulého století se jednalo o požadavek velmi revoluční.

Jan Karlík věnoval zvláštní pozornost otázce těžkých kulometů, kterými chápал automatické střelné zbraně o ráži 13 mm a více. Právě ty měly překonat malý dostřel a nedostatečnou přesnost tehdejších kulometů lehkých.¹²¹ Zamýšlel je využít pro posílení pěchoty zejména pro boj s tanky, které byly poprvé nasazeny v masovém měřítku dne 20. listopadu 1917 na západní frontě u Cambrai. Aby kulomet mohl obrněnce efektivně ohrozit, zamýšlel jej Karlík vybavit dlouhou hlavní velké ráže, jež by sloužila ke střelbě se zvláštními velmi průbojnými náboji. Správně předvídal, že hromadné nasazení tanků se v příštích válkách stane naprosto klíčovou záležitostí. Při vybavení velkorážného kulometu dokonalejší zaměřovací technikou předpokládal, že je mimořádně vhodnou zbraní pro střelbu po nízko letících letadlech, zejména proti bitevnímu letectvu určenému pro ničení na zemi operujících pěchotních útvarů. Větší výkonnost kulometu měl překonat i rozvoj pancéřování

117 Ripp, Evžen: Naše družstvo – bojový hlouček. *Vojenské rozhledy* č. 5, 1922, s. 262, s. 257–263.

118 Frankland, Noble: *Encyklopedie vojenství: od I. světové války do konce studené války*. Praha 2013, s. 69–70.

119 Návrh na kulometný cvičební řád československého vojska na Rusi. *Irkutsk* 1919, s. 5.

120 Karlík, Jan: Úkol pěchotních automatických zbraní a jejich organizace v samostatné větší útvaru. *Vojenské rozhledy* č. 7–8, 1925, s. 359, s. 340–359.

121 Macháček, J.: *Moderní výzbroj pěchoty v cizině (Pokračování)*. *Důstojnické listy* č. 32, roč. III, v Praze dne 10. srpna 1923, s. 1.

na letounech v oblasti pohonné jednotky i posádky, který Karlík správně předvídal. Nevyhýbal se ani futuristickým úvahám o vývoji kulometného děla,¹²² jež by kombinovalo velkou ráži s vysokou kadencí střelby.

Závěrem

Smrtí na terezínském popravišti Karlíkův životní odkaz neupadl v zapomnění, a to i přes veškeré rozporuplné činy vyvěrající z jeho až příliš originální osobnosti. Ětos činů příslušníka 1. i 2. odboje pochopila samozřejmě Karlíkova rodina. Manželka Zina o manželově odbojové činnosti velmi dobře věděla, ale při výslechu na gestapu houževnatě a obratně zapírala. Nejstarší syn Jan pokračoval po otcově zatčení neohroženě v ilegální činnosti a založil další skupinu NOS, která aktivně bojovala roku 1945 v pražském květnovém povstání. Sám uprchl před zatčením na Slovensko a vstoupil zde do řad Svobodovy armády. Syn Lubomír nezůstal pozadu a v revolučních dnech bojoval v Praze se zbraní v ruce, přičemž nejmladší Oldřich v pražských ulicích ošetřoval a odvážel raněné.¹²³ Nejstarší bratr Karlíkovy ženy Rudolf zaplatil za činnost v organizaci NOS v Plzni smrtí v Mauthausenu, stejně jako Karlíkův švagr plukovník Kurz, jenž byl za ilegální činnost na Moravě popraven.

Po skončení války Zina Karlíková usilovala o vydání osvědčení dle zákona¹²⁴ o příslušnících československé armády v zahraničí a o některých jiných účastnících národní boje za osvobození,¹²⁵ přičemž o zásluhách svého mrtvého manžela neměla žádné pochybnosti. O uznání Karlíka za odbojáře a politického vězně dokonce požádala cestou jeho kanceláře již v srpnu 1945 i samotného prezidenta republiky dr. Edvarda Beneše. V roce 1947 pak MNO – Kancelář čs. legií¹²⁶ potřebné osvědčení skutečně vydala.¹²⁷ Na základě něj byl Jan Karlík v době od 16. března 1939 do

122 Karlík, Jan: Otázka těžkých kulometů (13 mm a více), jejich význam, použití v boji a zařazení u péchoty. *Vojenské rozhledy* č. 11, 1926, s. 550, s. 547–554.

123 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), Národní obranný svaz, prohlášení ze dne 15. 3. 1947, s. 2.

124 Zákon ze dne 19. prosince 1946 o příslušnících československé armády v zahraničí a o některých jiných účastnících národního boje za osvobození č. 255/1946 Sb. z. a n.

125 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), MNO Kleg. 1947, čj. 88867-Ka-267-1947, žádost přijata dne 21. 7. 1947.

126 V letech 1946–1949 byla realizací zákona pověřena MNO-Kancelář čs. legií. Samotná Kancelář čs. legií byla ve 20. letech přičleněna k MNO a přímo podřízena ministru národní obrany. Blíže k tomu viz Baláž, Julius – Minařík, Pavel: Dokumentace související s vyřizováním agendy spojené se zákonem č. 255/1946 Sb., uložena ve VHA. Ročenka 2015: Vojenský historický archiv, 2016, s. 30–49, s. 32.

127 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), druhopis souhlasící s originálem čj. 88867/1947 ze dne 12. listopadu 1947.

8. dubna 1942 prohlášen za účastníka domácího odbojového hnutí a poté až do okamžiku násilné smrti z rukou nacistických okupantů za čs. politického vězně. Tím došlo k právnímu i morálnímu očištění jeho osoby a uznání jeho nemalých osobních obětí. Pochybnosti o jeho oddanosti demokratickým ideálům první republiky však nebyly odstraněny ani v tomto po Karlíkově smrti probíhajícím řízení.¹²⁸ I z důvodu těchto přetrvávajících nejasností podal 16. února 1995 jeho nejmladší syn, již zmíněný prof. dr. Lubor Karlík, opětovnou žádost o vydání osvědčení podle zákona 255/1946 Sb. Oddělení pro vydávání osvědčení Ministerstva obrany ČR¹²⁹ pak plně potvrdilo výsledky předchozího řízení.¹³⁰

I přes tyto rozpory byl Jan Karlík již 16. února 1946 vyznamenán Československým válečným křížem 1939¹³¹ in memoriam.¹³² O jeho vlasteneckém smýšlení a osobní odvaze tedy nemůže být pochyb, protože kříž se uděloval za provedení vynikajícího výkonného nebo velitelského činu nebo za obětování vlastního života při jeho provedení.¹³³ JUDr. Karlík představuje v historickém kontextu velmi originální symbiózu právníka, aktivního vojáka i velmi samostatného vojenského teoretika. Jeho nadání lze považovat za všestranné a zároveň současníky nedocenené a dnes dokonce téměř zcela zapomenuté. K tomu zajisté přispěla i jeho poněkud kontroverzní veřejná politická činnost, kterou do značné míry podmiňovalo jeho excentrické osobnostní založení. To však v souhrnu nesmí znehodnocovat pohled na Karlíkův odborný odkaz i nezpochybnitelné osobní strádání, kterým přispěl k boji za československou státnost.

128 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), například značka M-686 ze dne 19. června 1946 nebo čj. 1289/46 SNB – velitelství stanice Dolní Kralovice, příloha č. 3 ze dne 23. července 1946.

129 Baláz, Julius – Minařík, Pavel: Dokumentace související s vyřizováním agendy spojené se zákonem č. 255/1946 Sb., uložena ve VHA. Ročenka 2015: Vojenský historický archiv, 2016, s. 30–49, s. 46–47.

130 VHA Praha, osobní spis účastníka národního boje za osvobození podle zákona č. 255/46 Sb. (čj. 88867/47), věc: zaslání druhopisu, čj.: 1241/1995.

131 Kříž byl zřízen nařízením čs. londýnské vlády ze dne 20. 12. 1940, č. 4/1941.

132 VHA Praha, fond MNO, I. odb., sign. 90 1/23-82, podklady k udělení čs. vál. kříže 1939; dále tamtéž záznam v kartotéce vyznamenaných osob (čs. válečný kříž 1939 in memoriam).

133 Vojenský historický ústav Praha: Československý válečný kříž 1939. Dostupné z: <<http://www.vhu.cz/exhibit/ceskoslovensky-valecny-kriz-1939/>> [21. 7. 2021].

JUDr. Jan Karlík (1895–1944). A Forgotten Figure of the Czechoslovak Military Science

All of the dramatic events of the first half of the 20th century affected JUDr. Jan Karlík. Although he had no personal disposition for military service, he actively participated in the fighting on the Great War fronts. Not only did he acquire battle-field experience, but he also received an excellent specialised military education. He eventually used all of it as a member of the Czechoslovak Legion in France and thus contributed to the establishment of an independent state. Although he remained in the new Czechoslovak Army after the war, his disputes with political and military leaders of the time constantly worsened. At last, he left the armed forces, but did not cease his diligent research and publishing in the field of military science and military theory. Politically, he drew closer to the Czechoslovak far right, even though he again kept his distance and went his own direction. During World War Two, he actively participated in the anti-Nazi resistance movement, risking his own life and the lives of his closest relatives. At long last, he was executed and despite his contradictory personality and political opinions, his family received recognition and accepted a special award for Karlík. His military-scientific beliefs published in the 1920s continue to have a permanent input in the profusion of ideas about the Czechoslovak theory of state defence, although they can be regarded as nearly forgotten today.

RUDOLF INA MALÝ, FILOSOF NOVÉHO ČESKOSLOVENSKA.

PŘÍSPĚVEK KE KULTURNÍ POLITICE DRUHÉ REPUBLIKY

TOMÁŠ BANDŽUCH

Úvod

Katastrofa Mnichovské dohody do základů ovlivnila nejen dění na československé politické, ale i na společenské a kulturní scéně. Události podzimu roku 1938 totiž v dobovém vnímání představovaly především krach dosavadního směřování Československa a jeho přílišné orientace na „levicové“ hodnoty – ať již se mělo jednat o preferování sociální i umělecké modernity, destrukci tradičních společenských vazeb, vyzdvihování internacionálních přístupů na úkor nepřenositelné národní zkušenosti či prosazování marxistické kulturní a ekonomické politiky.

V tomto kontextu bylo přirozené, že během tzv. druhé republiky, jíž lze vymezit říjnem 1938 a březnem 1939, získaly navrch síly, které se během předchozího období prezentovaly vůči zmíněným tendencím jako antagonistické – tedy především osobnosti inklinující k nacionalismu a křesťanskému konzervatismu. Tito umělci a teoretici, kteří stáli do určité míry mimo prvorepublikový hlavní proud, předpokládali, že posílení jejich vlivu a přizpůsobení státní kulturní politiky jejich představám, nyní pomůže národ vyvést ze slepé uličky a zajistit jeho další přežití a rozvoj.

Jednou z osobností, které takto profilyovaly, představoval filosof a esejista Rudolf Ina Malý (1889–1965) – rodák ze Starých Ždánic na Pardubicku, jenž se po studiích na pražské univerzitě zapojil do českého literárního života jako spolupracovník a svého druhu žák F. X. Šaldy. Počátkem dvacátých let se s ním však kvůli názorovým neshodám rozešel a začal se plně věnovat práci na ministerstvu zahraničí, kdy mimo jiné v letech 1927–1929 působil na československé ambasádě v Římě.¹ Během tohoto italského pobytu přitom Malý nejenže výrazně upevnil

1 Národní archiv (NA), fond Ministerstvo školství a kultury, Praha (MŠK) – osobní, kart. 129, Rudolf Malý – popis úřední dráhy

svůj katolický světonázor, ale zároveň byl okouzlen italským fašismem, jenž se právě tehdy nacházel ve své vrcholné fázi.

Tyto vlivy se následně promítly do jeho publikací z druhé poloviny třicátých let, v nichž nastínil své představy o politickém a kulturním směřování českého národa, ze kterých vycházely jeho snahy o ovlivnění druhorepublikové kulturní politiky.

Malého politická filosofie

Pro pochopení tehdejšího politického uvažování R. I. Malého je klíčové především jeho nejobsáhlejší dílo, publicistická syntéza *Kříž nad Evropou* s podtitulem *Revoluce dvacátého století*,² již sekunduje mnohem stručněji pojatá polemika s marxismem *Marx a Řím ve světle živé skutečnosti*.³ Obě tato díla pak dílčím způsobem doplňují a obohacují články otištěné v časopise *Tak*, jež Malý vydával v letech 1937–1939.

Ve všech těchto textech přitom autor prezentuje jako úhelný kámen svého světonázoru katolicitu,⁴ jež představuje jediný univerzální morální systém ve světě zaplněném partikulárními požadavky. Ostatně křesťanství podle Malého jako první filosofický systém v dějinách vycházelo z premisy lidské rovnosti – konkrétně všeobecné rovnosti před Bohem – a odmítalo veškeré „kastovní“ systémy. Vzhledem k tomu, že právě taková rovnost, jež umožní každému rozvinout jeho potenciál, měla představovat základ opravdového demokratického řádu, přineslo křesťanství i první skutečnou demokracii.⁵

Namísto této skutečné demokracie založené na křesťanské etice však v Malého době v politice převládla „mechanická demokracie.“ Ta sice také původně vzešla z křesťanské demokracie, nicméně během osvícenectví z ní byly odstraněny všechny etické normy, čímž došlo k její redukci na pouhé formální naplňování demokratických procedur.⁶

Tato sekularizace původně křesťanských idejí našla svůj nejhlubší výraz v marxismu,⁷ jemuž se podařilo vytvořit ke křesťanství zcela opoziční morální a etickou soustavu,⁸ v níž touhu po sociálně spravedlivé a harmonicky uspořádané

2 Malý, Rudolf Ina: *Kříž nad Evropou. Revoluce dvacátého století*. Praha 1935.

3 Malý, R. I.: *Marx a Řím ve světle živé skutečnosti*. Praha 1939.

4 Je přitom poněkud zvláštní, že ač pokřtěn, byl ve svém osobním výkazu na ministerstvu zahraničí Malý veden jako „bez vyznání.“ Viz NA, MŠK – osobní, kart. 129, Rudolf Malý – výkaz osobní.

5 Malý, R. I.: *Kříž nad Evropou*, s. 71–73.

6 Tamtéž: s. 60–61; srov. Malý, R. I.: *Tak!* In: *Tak*, roč. 1., č. 1, s. 1.

7 Malý dokonce hovoří o „vývojové čtyřlence: osvícenství-liberalismus-marxismus-bolševismus.“ Cit dle Malý, R. I.: *Víra a politika*. In: *Tak*, roč. 1, č. 23–24, s. 380.

8 Malý, R. I.: *Marx a Řím*, s. 68.

sociální společnosti nahrazuje nemilosrdný boj spjatý s prosazováním morálky „utlačovaných tříd.“⁹

Antipodem k církevním ideálům však dle Malého není jen materialistický marxismus – byť ten představuje „zlo, které svou sveřepostí převyšuje všechna zla, která kdy byla namířena proti Církvi a křesťanské civilizaci“¹⁰ – ale i německý partikularismus. Byli to totiž právě Němci, kdo se v domnění o své nadřazenosti již od středověku snažili o dobytí, ovládnutí a unifikaci evropských národů¹¹ a kdo svou ideologii nadřadil katolickému ideálu mezinárodní demokratičnosti respektujícímu odlišnosti i těch nejmenších národních společenstev.¹² Neboť ač Němci vnějškově latinské křesťanství přejali, nezapustil mezi nimi katolicismus nikdy dostatečně hluboké kořeny.¹³ To se projevilo mimo jiné nečekanou lehkostí, s níž rakouská katolická církev přijala připojení své země k hitlerovskému Německu hlásajícímu rasový partikularismus.¹⁴

Poslední zbývající vlivná ideologie – klasický liberalismus zdůrazňující boj o zisk a moc – se pak v Malého době měla již zcela vyčerpat a ustoupila právě marxismu a nacismu, jež převzaly její teze o dominanci silnějších a výkonnějších, aplikovaly je skupiny obyvatelstva a prosazovaly je mnohem efektivnějším způsobem než liberálové.

Evropská civilizace tedy koncem třicátých let musela volit mezi katolickou demokratičností a surovým třídním či národním/rasovým bojem o nadvládu. Malý však v tomto ohledu zůstával optimistou – o tom, že zmíněná krize skončí vítězstvím katolických idejí totiž krom úspěšné činnosti vatikánské administrativy kombinující oddanost katolické ortodoxii s otevřeným přístupem k modernímu světu,¹⁵ svědčil i kolaps revoluční vlny na začátku let dvacátých a vznik italské fašistické diktatury, jejíž ideologie korporátního státu nabízela možnost, jak aplikovat skutečnou demokracii v moderních poměrech.¹⁶

Na rozdíl od německého nacionálního socialismu, s nímž sdílel pouze některé vnějškové atributy, totiž fašismus dle Malého nebyl jednoznačně zakořeněn v žádném partikularismu,¹⁷ a absentovala v něm tak ideologie výlučnosti,

9 Malý, R. I.: Z úvah o podstatě marxismu. In: Tak, roč. 1, č. 12, s. 206.

10 Cit. dle Malý, R. I.: Marx a Řím, s. 83.

11 Malý, R. I.: Kříž nad Evropou, s. 74.

12 Tamtéž, s. 95.

13 Srov. tamtéž, s. 141–2.

14 Malý, R. I.: Poslání Rakouska. In: Tak, roč. 2, č. 2, s. 28–29.

15 Malý, R. I.: Pius XI. a poslední encykliky. In: Tak, roč. 1, č. 9, s. 161.

16 Malý, R. I.: Kříž nad Evropou, s. 40

17 Malý, R. I.: Tak!, s. 2

vojenské i kulturní supremace, expanzionismu a snahy podrobit ostatní národy své vůli.¹⁸ Zahraniční politika fašistického režimu totiž měla vycházet z tradičních postulatů latinsko-katolické civilizace, která se nikdy nesnažila ostatním národům vnutit své politické i kulturní panství násilím a jejímž cílem bylo především udržení mocenské rovnováhy. Italský diktátor Mussolini se tak měl pokoušet především o vybudování hráze proti německému expanzionismu¹⁹ a zachování míru, který by umožnil svobodné šíření latinské kultury.²⁰ Právě zde se nicméně Malý zřetelně zpronevěřil svému universalistickému programu, neboť mu plně postačovalo, že tyto své snahy fašistická Itálie naplňuje v Evropě, a že své územní požadavky saturuje jen „v necivilisovaných územích afrických,“ přičemž ochraně malých evropských národů před německou expanzí je třeba obětovat „nekulturní svobodu“ Etiopie.²¹

Nicméně ač Malý některé stinné stránky fašismu buď neviděl, či je dokonce ospravedlňoval, rozhodně italskou diktaturu nepokládal za ideální režim. Jako pozitivní se mu totiž jevily výhradně ty prvky fašismu, jež byly kompatibilní s katolickou doktrínou.²² Ostatně na konci třicátých let (zřejmě v souvislosti s Mussoliniho participací na Mnichovské dohodě) začal italský politický systém kritizovat a dokonce označil „fašistický etatismus“ za blud.²³

Jednoznačný politický ideál pro Malého představoval koncept „kvalitativní demokracie,“ jež promýšlel po celou dobu svého veřejného působení, přičemž ve své podobě prezentované na konci třicátých let sice opravdu vykazoval jistou podobu s fašistickým politickým myšlením, nicméně skutečným základem této „kvalitativní demokracie“ byl „pevný a určitý řád mravní i duchovní jako je náboženský řád katolický“²⁴ spojený „hierarchií opravdu reálnou a opravdu demokratickou: hierarchií skutečných schopností, práce, zásluh, a nikoliv hierarchií neoprávněných výsad a bez práce nahromaděných peněz.“²⁵

Zmíněný systém tak zaručoval, že se u moci nebudou střídát politické strany, jež pod zástěrkou „obecné rovnosti“ utlačují podreprezentované segmenty společnosti, ale že vládnout budou jen ti nejpovolanější zákonodárci,²⁶ kteří sice

18 Malý, R. I.: Kříž nad Evropou, s. 148–149.

19 Tamtéž, s. 40–41.

20 Tamtéž, s. 185–187.

21 Tamtéž, s. 191.

22 Malý, R. I.: Socialisti vítají TAK. In: Tak, roč. 1, č. 2, s. 51.

23 Malý, R. I.: Marx a Řím, s. 128.

24 Cit. dle Malý, R. I.: Tak!, s. 1

25 Cit. dle tamtéž.

26 Malý, R. I.: Kříž nad Evropou, s. 53.

někdy mohou jednat proti vůli lidu, ale nikdy ne proti jeho zájmu, neboť „kvalitativní demokracie“ přihlíží k všeobecně platné morálce a individuálním lidským kvalitám i potřebám, takže pomáhá nastolit blaho celého společenství a ne pouze určité jeho části.²⁷ Nemusí se tedy z hlediska formálních procedur vůbec jednat o demokracii, ale i o diktaturu,²⁸ či tradiční církevní společenství.²⁹

Konkrétní určení „národních potřeb“ je přitom především úkolem intelektuálů.³⁰ Právě ti totiž mají v rukou zachování existence národa coby společenství kultury, mravů a víry,³¹ neboť případný rozvrat těchto hodnot s sebou nese hrozbu jeho zániku.³² Proto také Malý volal po posuzování uměleckých děl nejen ve vztahu k jejich kvalitám, ale i s přihlédnutím k ideovému směřování autora, neboť jen tak bylo možné zbránit tomu, aby se mezi veřejností šířila díla s potenciálem pro národ destruktivním.³³

Při odpovědi na otázku, jak Malý ve svém díle hodnotil československou realitu a jak si představoval její další směřování, je přitom třeba si uvědomit jistou delikátnost jeho situace. Krom své publicistické činnosti byl totiž i vysokým státním úředníkem,³⁴ a tak si ve svých textech nemohl dovolit poměry v Československu příliš ostře kritizovat.

Přesto lze v jeho člancích nalézt občasnou polemiku s tehdejšími politickým systémem, který se svým důrazem na stranictví a soupeření zástupců jednotlivých tříd a stavů fakticky naplňoval kritické teze o „mechanické demokracii.“ Toto prosazování dílčích zájmů, jež se mělo z politiky přelévat i do kultury³⁵ či dokonce do

27 V hospodářských otázkách Malý navrhol přistoupit k takové formě státního dirigismu, jenž by slaďoval zájmy všech složek národa v duchu papežských encyklik. Viz Malý, R. I.: Tak!, s. 1.; srov. Malý, R. I.: Demokracie. In: Tak, roč. 1, č. 6–7, s. 135.

28 V případě italského fašismu Malý tak za znaky kvalitativní demokracie vydával i na první pohled ryze protidemokratické prvky jako omezování volební soutěže či perzekuci odpůrců režimu. To vše podle něj mělo sloužit k tomu, aby v zákonodárném sboru usedli pouze nejkvalitnější poslanci a aby bylo zamezeno působení osob, jež hodlají kvalitativní demokracii zničit. – Viz Malý, R. I.: Kříž, s. 202–212.

29 Tamtéž, s. 80.

30 Tamtéž, s. 234–5.

31 Národ dle Malého není založen jen na „biologické“ příbuznosti, ale jedná se o „historické a mravní, kulturní a náboženské dílo všech... lidí, kteří mají tutéž vlast i řeč a příbuznou krev.“ Cit dle Malý, R. I.: Národ, ne smečka. In: Tak, roč. 2, č. 1, s. 1.

32 Malý, R. I.: Kříž nad Evropou, s. 239

33 Malý, R. I.: Nenadepsaný článek. In: Tak, roč. 1, č. 2, s. 48.

34 Týden před mnichovskou dohodou byl dokonce jmenován ministerským radou. Viz NA, fond Předsednictvo ministerské rady, kart. 13, čj. 29017/38, Jan Konrád a spol.

35 Malý, R. I.: Jednota v nápravě. In: Tak, roč. 2, č. 3, s. 45–46.

tělocvičných organizací,³⁶ mělo dle Malého za důsledek oslabování pozic českého národa – zvláště, když se prakticky žádná z politických stran nestavěla kladně k požadavku budovat stát na katolických základech.³⁷

Na stranu druhou však Malý na Československu oceňoval ideový étos společný většině společnosti, který se vždy naplno projevil v době zvýšeného ohrožení národa a jenž si pokaždé vynutil utlumení stranických rozepří,³⁸ i určité zásluhy T. G. Masaryka, neboť první československý prezident k politice přistupoval „metodou skutečně realistickou, byť nikoli realistickou ve smyslu všeobšáhlem,³⁹ čímž do značné míry naplňoval tezi o nezastupitelné úloze intelektuálů při udržování a rozvoji národního společenství.

I celé Malého dílo lze ostatně chápat jako jakýsi apel na katolické intelektuály, kteří by měli zintenzivnit své působení na kulturním, školském i politickém poli, a posunout cítění českého národa směrem ke katolictě, latinské civilizaci a kvalitativní demokracii.⁴⁰ Jednalo se přitom o úkol o to významnější, že právě ve druhé polovině třicátých let měl český národ stát na osudové křižovatce. Celé jeho dějiny totiž determinoval boj mezi zastánci směrů odvolávajících se na románský a germánský kulturní okruh a nyní, po získání samostatnosti, přišel čas definitivně rozhodnout, se kterým z nich má spojit svůj osud.⁴¹ O tom, kde stál v tomto sporu sám Malý, nemohlo být sebemenších pochyb – ve svých knihách a článcích opakovaně zdůrazňoval, že dějinným posláním českého národa je přimknout se k románskému světu a přijmout latinskou civilizaci v „soručenství na život a na smrt.“⁴² Československo, orientované na Itálii a „tradiční Francii,“ se tak mělo stát nejsevernější výspou románského světa a jeho baštou „*proti germánské moci a kultuře.*“⁴³

Samo ideové směřování ČSR nastínil v několika větách manifestu revue Tak: „Nacionalismus rozhodně ano. Ale nikoliv liberalizmus a nikoliv hejhusitství. Marxizmus rozhodně ne. Protože katolictví. Ale co nejspravedlivější solidarizmus a sociální reformy. A tak tedy: ani napravo, ani nalevo – vpřed!“⁴⁴

36 Malý, R. I.: Ve zdravém těle zdravý duch. In: Tak, roč. 2, č. 6–7, s. 111.

37 Malý, R. I.: Víra a politika. In: Tak, roč. 1, č. 23–24, s. 379.

38 Malý, R. I.: Jednota v nápravě, s. 45.

39 Cit. dle: Malý, R. I., Zemřel náš první prezident, In: Tak, roč. 1, č. 17–18, s. 274.

40 Malý, R. I.: Marx a Řím, s. 130.

41 Malý, R. I.: Marx a Řím, s. 119.

42 Malý, R. I.: Kříž nad Evropou, s. 245.

43 Cit. dle: Malý, R. I.: Tak!, s. 2.

44 Cit dle: tamtéž, s. 3.

Působení za druhé republiky

Ačkoliv politická filosofie R. I. Malého, v níž se mísily prvky katolictví, vypjatého antikomunismu, nacionalismu a církevní naukou ovlivněného korporativismu, mohla představovat ideální platformu pro budování druhorepublikové státní ideologie, již brzy se ukázalo, že soužití s úřady pomnichovské republiky pro něj nebude zdaleka bezproblémové.

Představitelé nového režimu sice již měli jasno v tom, že bude třeba zvýšit míru politické represe vůči silám nereflektujícím novou česko-slovenskou politickou identitu, nicméně na druhou stranu tehdy nebylo zřejmé, kam přesně hodlají ideologicky směřovat. Vznikla tak značně nepřehledná situace, kdy nebylo zřejmé, které názory je možné volně šířit a jaké budou z veřejného prostoru vyloučeny.

Do této pasti se dostal i Malého *Tak*. Již v jeho prvním pomnichovském čísle z 5. listopadu 1938 se totiž na jeho stránkách objevil jev, jež v něm byl do té doby zcela neznámý⁴⁵ – cenzurovaný článek.⁴⁶

Určitou ideovou nekompatibilitu *Taku* s politickou realitou zvolna se konstituující druhé republiky, přitom nejlépe ilustruje hned další číslo z 10. prosince 1938, kde neprošla cenzurním řízením ve svém plném znění téměř polovina článků včetně úvodníku. V něm R. I. Malý kritizoval nový režim, odkud sice zmizely některé prvky mechanické demokracie jako kupříkladu hašterřivost politických stran, ale z nějž se stále nepodařilo odstranit soupeření politických individualit, jež zhoršovalo vyhlídky národa na přežití. Malý zde otevřeně prohlašoval, že by do vedení státu měli nastoupit: „nikoliv noví, ale **lepší** lidé... Neboť jinak by snadno se mohlo stát, že... z mnoha významných míst na nás bude důstojně hledět místo nul známých nová řada nul neznámých.“⁴⁷

Nicméně právě prosinec 1938 lze pokládat za období, kdy začalo Malého sblížení s druhorepublikovou politickou garniturou, která začala brát *Tak* na milost, takže se cenzurovaná místa v jeho dalších číslech objevovala stále méně.

Tato proměna zřejmě souvisela s jistou změnou Malého přístupu, kdy se stále více prezentoval jako osoba usilující o nové usměrnění české kultury. Počátek této proměny lze vystupovat do listopadu 1938, kdy se Malý stal jedním z hybatelů snah o vytvoření Národní kulturní rady (NKR) – svazu zastřešujícího české národně orientované umělce.⁴⁸

Jednání o zřízení tohoto orgánu vyvrcholila dne 18. listopadu 1938, kdy došlo k volbě jeho vedení. V něm sice posty nevyšších představitelů – členů tak zvaného

45 Upozornění. In: *Tak*, roč. 2, č. 16, s. 248.

46 Vacková, Růžena: Na tři cicera. In: *Tak*, roč. 2, č. 12–13, s. 201–203.

47 Cit. dle Malý, R. I.: Caveant consules! In: *Tak*, roč. 2, č. 14–15, s. 207.

48 Pavlíček Tomáš: Spisovatelské instituce v období krize demokracie. In: *Soudobé dějiny* 17, č. 4, 2010, s. 600.

„třídního presidia“ – připadly Jaroslavu Durychovi a Rudolfu Medkovi, ale sám Malý měl rovněž disponovat nemalým vlivem. O tom svědčí jeho zvolení do postu předsedy filosofické sekce NKR,⁴⁹ i fakt, že programové prohlášení zmíněného svazu přinesl právě jeho *Tak*,⁵⁰ přičemž v dikci tohoto dokumentu lze zcela jednoznačně rozeznat Malého vliv.

Zmíněné provolání kupříkladu požadovalo odvržení tezí o osvíceneckém původu moderní české kultury a hlásilo se „k latinské jednotě křesťanské a k jejímu mravnímu řádu“⁵¹ a hodnotám reprezentovaným pojmy jako „vlast, země, národ, Bůh.“⁵² Zároveň volalo po očistě české kultury a jejímu podřízení státnímu dohledu tak, aby z ní mohla být vymýcena „rozkladnost, mravní otrlost, nízkost, zbabělost,“⁵³ kdy by kulturní produkce v oblasti literatury či hudby byla omezena, takže by došlo ke ztížení či naprostému znemožnění zveřejňování uměleckých děl neodpovídajících ideologií NKR.⁵⁴

Skutečnost, že uvedené provolání vyšlo až v *Taku* z 20. prosince – tedy více než měsíc po ustanovení NKR –, však naznačuje, že se tyto dalekosáhlé plány byly v příkrém rozporu s realitou, kdy akceschopnost celého svazu ochromovaly intenzivní osobní spory mezi jednotlivými signatáři.⁵⁵ V tomto kontextu je více než vypovídající, že po Novém roce 1939 již o NKR tisk (včetně samotného *Taku*) nepřinesl prakticky žádné nové informace.⁵⁶ Limitů působení této instituce si byl dobře vědom i sám Malý, jemuž nejspíš začínalo být zřejmé, že takovýto orgán musí být pro příště budována v souladu s vládními místy.

Jak tedy již bylo naznačeno výše, začal se právě v prosinci 1938 Malý sbližovat s oficiálními představiteli druhorepublikového režimu – konkrétně s Jindřichem Žilkou, jenž byl dříve poslancem a generálním tajemníkem agrární Republikánské strany zemědělského a malorolnického lidu a který byl poté, co na podzim 1938 došlo ke sjednocování politických subjektů, potvrzen i jako generální tajemník nové vládní Strany národní jednoty (SNJ).⁵⁷

49 Kromě ní se NKR dělila ještě na sekce kulturně politickou, beletristickou, divadelní, hudební a výtvarnickou.

50 O Novou národní kulturu. In: *Tak*, roč. 2, č. 16, s. 233.

51 Cit. dle: tamtéž.

52 Cit. dle: tamtéž.

53 Cit. dle: tamtéž.

54 Tamtéž, s. 233–236.

55 K některým z těchto sporů viz Pavlíček, T. Spisovatelské instituce, s. 601–602.

56 Jednou z mála výjimek byla stručná zmínka o tom, že se divadelní sekce NKR zasadí proti ukončování pracovních smluv divadelních umělkyní v souvislosti s pokusy řešit nedostatek pracovních míst propouštěním vdaných žen ze zaměstnání. Viz *Vdané umělkyně a zákon*. In: *Venkov*, roč. 37, č. 12, 14. ledna 1939, s. 7.

57 Blíže k postavě Jindřicha Žilky viz Kotyk, Jiří: Ing. Jindřich Žilka (1886–1942), teoretik agrarismu

Spolupráce Malého a Žilky byla o to snazší, že se dlouhodobě – a vlastně náhodou – znali. Statek ve Starých Ždánicích, z nějž Malý pocházel a který byl tehdy v držení jeho staršího bratra, totiž přes ulici sousedil s Žilkovou venkovskou vilou, přičemž o kontaktech mezi oběma muži svědčí i filmové záznamy pořízené Malého rodinou.⁵⁸

V tomtéž čísle *Taku*, jež přineslo program NKR, tak Malý demonstroval své sblížení s Žilkou tím, že zde zveřejnil svou recenzi⁵⁹ na jeho brožuru *Švehlovou cestou k lepší budoucnosti*,⁶⁰ která vycházela z článků otištěných v agrárnickém tisku v létě 1938. O významu článku svědčí nejen fakt, že se jedná o jedinou recenzi, jíž Malý na stránkách *Taku* publikoval, ale také jeho značně devótní tón, kdy podle Malého „republikánská strana měla ve svém programu, jak jej vyznačil Žilka, tolik správných a jadrně dynamických zásad, že jejich soubor...může a měl by se státi přirozeným základem programu pro novou stranu Národní jednoty“⁶¹ a kdy by bylo třeba „mnoho citovat, abychom vyčerpali bohatý obsah malé knížky.“⁶² Ve skutečnosti přitom Žilkův nedlouhý text představoval pouze nepřilíš originální oslavu venkovského obyvatelstva, které je díky respektování „zákona půdy“ základem stability každého národního společenství. Jistá křečovitost Malého snah o ocenění této publikace vynikne o to více, uvědomíme-li si, že sám takovouto fetišizaci „zákona půdy“ ještě nedávno kritizoval.⁶³ když prohlašoval, že „z katolického hlediska... naprosto není rozdílu... dosazuje-li se na místo Boží: člověk a třída, práce, užitek... anebo národ, půda, země, humanita!“⁶⁴

Nyní jako by mu jen mlhavá teze o souladu „zákona půdy“ s náboženskými maximami stačila, aby o Žilkových slovech prohlásil, že se „*dokonale doplňují*“⁶⁵ s programem NKR.

a bojovník proti totalitám. In: Zprávy Klubu přátel Pardubicka, roč. 48, č. 3–4, 2013, s. 88–96; ohledně jeho pozice v agrární straně viz Chabruský, Miloš: Agrární strana v parlamentních volbách v Pardubickém volebním kraji v roce 1935. In: Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami. Uherské Hradiště 2008, s. 173–180.

58 Viz filmový záznam ze soukromého archivu Malého vnučky Ivany Janečkové.

59 Malý, R. I.: Švehlovou cestou k lepší budoucnosti. In: *Tak*, roč. 2, č. 16, s. 236–237.

60 Žilka, Jindřich, Švehlovou cestou k lepší budoucnosti. Zákon půdy – naše snahy a cíle. Praha 1938.

61 Cit. dle: Malý, R. I.: Švehlovou cestou, s. 237.

62 Cit. dle: tamtéž.

63 Ostatně nebyl to jediný moment, kdy se Malého prvorepublikové texty rozcházel s druhorepublikovou politickou praxí. Kupříkladu se Malý rezervovaně stavěl i ke snaze některých stran zkoncentrovat politický život a získat tak vedoucí místo na politické scéně. Podle Malého bylo totiž třeba, aby taková strana byla připravena přinést ty nejvyšší oběti a ustoupit ze svých stranických preferencí – o čemž se v případě českých stranických sekretariátů dalo upřímně pochybovat. Viz Malý, R. I.: *Jednota v nápravě*, s. 46.

64 Malý, R. I.: *Víra a politika*, s. 381.

65 Tamtéž.

Právě zmíněná poznámka dále potvrzuje domněnku, že to byl právě Žilka, s jehož pomocí hodlal Malý pokračovat ve svých snahách o vybudování instituce s rozhodujícím vlivem na českou kulturu. Je přitom možné, že si od autority stranického sekretariátu SNJ sliboval utlumení osobních sporů, kvůli nimž se „zdola vzniklá“ NKR krátce po svém vzniku stala prakticky neakceschopnou.

Na veřejnosti brzy začaly kolovat zvěsti o údajných plánech na zřízení „Státní kulturní rady“, přičemž jak již název tohoto orgánu napovídá, měla tato instituce nějakým způsobem souviset s Malého NKR. Tyto informace dokonce pronikly i na stránky denního tisku, takže je noviny *Venkov*, které dříve byly hlavní tiskovou tribunou agrární strany a nyní tuto roli převzaly i v rámci SNJ, dokonce dne 26. ledna 1939 musely oficiálně dementovat.⁶⁶

Záhy se nicméně ukázalo, že tyto zvěsti nebyly zcela neopodstatněné. Již 9. února totiž *Venkov* informoval o vytvoření nové Kulturní rady, která však neměla být budována jako součást státních struktur – čili v tomto ohledu bylo dementi z 26. ledna pravdivé –, ale měla být podřízena přímo SNJ jakožto vedoucímu uskupení v českém politickém životě.⁶⁷ Tato skutečnost však vliv Kulturní rady nijak neomezovala, neboť zmíněné uskupení mělo z pozice orgánu vládnoucí strany „spolupracovati s centrálním úřadem státní školské a osvětové správy, jakož i se všemi oficiálními i polooficiálními institucemi vědeckými, uměleckými, kulturními i školskými,“⁶⁸ přičemž se mělo podílet na „kulturní a školské politice vlády.“⁶⁹

Nová kulturní rada navíc disponovala mnohem širší agendou nežli svého času NKR, neboť do její gesce spadala nejen kultura, ale i školství, muzejnictví, kulturní diplomacie a o tom, že její tvůrci mysleli skutečně rozmáchně, svědčí skutečnost, že jedna z jejich sekcí měla kontrolovat „rozhlas a televizi“ – ač pravidelné televizní vysílání bylo tou dobou hudbou daleké budoucnosti. Provládní listy jí přitom dávaly značný prostor, kdy o její činnosti informovaly prakticky každodenně.

Předsedou Kulturní rady SNJ byl zvolen někdejší lidovecký poslanec Bohumil Stašek a Malý byl jmenován jedním z jejich sedmi místopředsedů.⁷⁰ Vzhledem k tomu, že zásadní podíl na vybudování této organizace měl právě Jindřich Žilka, který mimo jiné na její ustanovující schůzi pořádané 24. února 1938 zastupoval vedení SNJ,⁷¹ je pravděpodobné, že Malý za toto své jmenování vděčil právě svým vazbám na generálního tajemníka.

66 Cit. dle Státní kulturní rada? In: *Venkov*, roč. 34, č. 22, 26. 1. 1939, s. 7.

67 Generální sekretariát a tisková komise. In: *Venkov*, roč. 34, č. 34, 9. 2. 1939, s. 4.

68 Cit dle: Kulturní rada strany Národní jednoty. In: *Venkov*, roč. 34, č. 49, 26. 2. 1939, s. 5.

69 Cit. dle: Předsednictvo Kulturní rady strany Národní jednoty. In: *Venkov*, roč. 34, č. 54, 5. 3. 1939, s. 5.

70 Kulturní rady strany Národní jednoty. In: *Venkov*, roč. 34, č. 49, 26. 2. 1939, s. 5.

71 Tamtéž.

O propojení Malého a jeho okruhu s Kulturní radou SNJ svědčí i fakt, že program literární sekce NKR, jenž původně vyšel před Vánoce v *Taku*, přetiskl v polovině února bez jakéhokoliv doplňujícího komentáře právě *Venkov*.⁷²

Vzhledem k tomu, že první velká akce, jíž Kulturní rady SNJ měla zahájit svou činnost, se konala až dne 7. března 1939⁷³ – tedy v době, kdy druhé republiky zbýval jen týden života – nelze určit, jaký by nakonec měla tato instituce na českou kulturu vliv a do jaké míry by v ní převládl duch poplatný Malého idejím.

Obsazení zbytku českých zemí 15. března 1939 totiž přineslo Malého konceptům naprostý krach. Jeho protiněmecké resentimenty a propojení s provorepublikovým ministerstvem zahraničí byly příliš známy na to, aby v české kultuře mohl hrát úlohu, po níž toužil. Jeho *Tak* přestal bezprostředně po okupaci vycházet a prakticky ustala i Malého publicistická činnost.

Sama Kulturní rada SNJ byla po okupaci personálně obměněna, strukturálně přebudována a přičleněna k Národnímu souručenství (NS) jakožto jediné povolené politické organizaci. Svůj post místopředsedy si v ní sice Malý zachoval, nicméně protože výrazně narostl celkový počet funkcionářů, jeho bezprostřední vliv spíše poklesl.⁷⁴

Na druhou stranu však nelze říci, že by alespoň v prvních měsících po okupaci Malého vliv byl zcela marginální. Základní programové teze Kulturní rady NS totiž stále ještě obsahovaly celou řadu styčných bodů s provoláním NKR z prosince 1938⁷⁵ a sám Malý po zrušení ministerstva zahraničí přešel na Ministerstvo školství a národní osvěty, odkud mohl českou kulturu ovlivňovat mnohem snáze než ze svého předchozího působiště.⁷⁶

Jeho působení v Kulturní radě se nicméně omezilo výhradně na její literární sekci, kde se angažoval kupříkladu ve snahách o zachování státních i zemských cen za literaturu, vytvoření fondu na podporu literárních pracovníků, ve vyhlášení „měsíce české knihy“ a v boji proti „literárnímu braku“.⁷⁷

I tyto aktivity však byl nucen ukončit po změnách, jež přinesl podzim roku 1941 a začátek roku následujícího. Po zatčení protektorátního ministerského předsedy Aloise Eliáše, jenž spolupracoval s odbojem, došlo k jmenování nové vlády,

72 Literární sekce Národní kulturní rady o svém poslání. In: *Venkov*, roč. 34, č. 39, 15. 2. 1939, s. 7.

73 Dnes velká porada funkcionářů kulturní rady Národní jednoty. In: *Venkov*, roč. 34, č. 56, 7. 3. 1939, s. 4.

74 Kulturní rada, vrcholné ústředí pro kulturní a školskou práci. In: *Venkov*, roč. 34, č. 153, 2. 7. 1939, s. 6.

75 Pavlíček, T.: *Spisovatelské instituce*, s. 611.

76 NA, MŠK – osobní, kart. 129, Rudolf Malý – výkaz osobní.

77 Kulturní rada ve prospěch dobré české knihy. In: *Venkov*, roč. 34, č. 210, 8. 9. 1939, s. 6; Předsednictvo kulturní rady. In: *Venkov*, roč. 35, č. 125, 31. 5. 1940, s. 6

v níž na post ministra školství usedl zastánce nejužší spolupráce s Německem a převýchovy českého národa Emanuel Moravec. Za těchto poměrů nebylo pro R. I. Malého, kompromitovaného nacionalistickými protiněmeckými postoji na zmíněném ministerstvu místo.

Dva dny po Moravcově nástupu do úřadu tak Malý odešel na zdravotní dovolenou a následně na vlastní žádost do výslužby.⁷⁸ Zbytek války strávil v jakémsi vnitřním exilu ve své břevnovské vile.

Vzhledem ke své roli za druhé republiky se nicméně k publicistické tvorbě nemohl vrátit ani po osvobození Československa, kdy v kultuře převládalo jednoznačně levicové ovzduší a definitivní tečku za jeho ambicemi pak přinesl komunistický převrat v únoru 1948.

Zbytek života tak dožil na Břevnově jako soukromník.

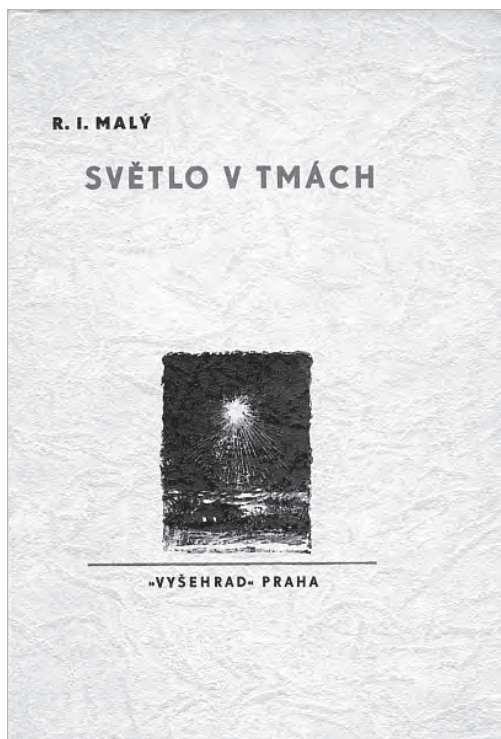
78 NA, MŠK – osobní, kart. 129, Rudolf Malý – výkaz osobní.

Rudolf Ina Malý, a Philosopher of New Czechoslovakia – a contribution to the cultural politics of the Second Czechoslovak Republic

The article is dedicated to the Czechoslovak Catholic philosopher and essayist Rudolf Ina Malý. It emphasises the basic aspects of his political philosophy that opposed the ideological trends that prevailed in the First Czechoslovak Republic and Malý hoped it would be applied in the period after the Munich Agreement, the so-called Second Czechoslovak Republic. The article thus also deals with Malý's attempts to approach the Second Republic's political establishment and his efforts to influence and then change Czecho-Slovak cultural politics.

R. I. Malý v pracovně

Obálka knihy R. I. Malého: Světlo v tmách

POLITICKÁ KRIZE

OD VOLEB 1920 KE VZNIKU PĚTKY

PETER POPÁLENÝ

Výsledky prvního celosvětového válečného konfliktu ukončeného na počátku listopadu roku 1918 zcela zásadním způsobem změnilu podobu mapy Evropského kontinentu. Rozpad monarchií dal vzniknout novým státním útvarům, mezi něž patřilo i prvorepublikové Československo. Konec několikaletého válečného běsnění, jež překonalo všechny předcházející konflikty nejen do brutality, ale také svým rozsahem, zanechalo Evropu v těžké ekonomické a sociální krizi. První republika byla od svého prvopočátku nucena řešit celé spektrum problémů, které se na první pohled nelišily od nesnází řady ostatních zemí. Situaci však značně komplikovala skutečnost, že Československo bylo nově vzniklým mnohonárodnostním státem, který byl nucen hledat nejen svou identitu a také obhájit i svou samotnou existenci. Čelní představitelé státní moci, politických stran i běžní občané byli tak v prvních letech samostatnosti nového státního celku postavení před řadu krizových okamžiků, které po sobě následovaly v krátkých časových intervalech. Zvládnutí těchto krizí si vyžadovalo přijmout několik po sobě následujících rozhodnutí, které se staly terčem kritiky nejen v době jejich vzniku.¹

Prvorepublikové Československo stálo před řadou úkolů nejen v ekonomické a sociální oblasti, které měly bezesporu zásadní vliv na fungování nově se ustanovujícího státního celku. Neméně závažným problémem však byla i nutnost zabezpečit územní celistvost a v neposlední řadě i legitimitu zákonodárné a výkonné moci založené na svobodné vůli občanů vyslovené v rámci demokratických voleb. Pro jejich samotné uspořádání však bylo nutné zabezpečit materiální a bezpečnostní podmínky, ale také umožnit institucionální vznik politických stran a hnutí reprezentujících zájmy voličů na celém československém území. Problém při volbě odpovídajícího stranického systému lze spatřovat v nutnosti spojit v mno-

1 Již samotný formát úřednické vlády, který je námětem této práce, neměl a nemá ve většině evropských zemí obdobu. Postrádá také formální ústavní zakotvení, ale tato skutečnost nebrání využití tohoto nástroje nadále v případě krizí i v současné České republice. Dalším krokem budící značné emoce bylo ustavení politického uskupení s názvem Pětka. Toto mocenské centrum výrazným způsobem ovlivňovalo dění nejen v politické oblasti a přetrvávalo v různých formách i do pokrizových let, kde se stalo naopak záminkou k destabilizaci systému. Snahy ovlivňovat nejen politické dění z pozice zájmových skupin jsou však stále přítomny v demokratických systémech, byť mnohdy ve skryté podobě.

ha ohledech zcela nezávislé územní celky zaniklé mnohonárodnostní rakousko-uherské monarchie.² Celý proces byl komplikován i nutností akceptovat mnohdy zcela rozdílná stádia vývoje stranických systémů i politických stran v závislosti na předchozím politickém a legislativním vývoji. Situaci dále významně komplikovala i národnostní otázka spojená především s početnou německou³ a maďarskou menšinou, které se v tomto období výrazně vyhrazovaly proti samotné existenci prvorepublikového Československa. Nebylo tedy překvapivé, že obavy spojené s národnostní problematikou se v těchto svízelných letech zákonitě promítly i do vývoje a ustanovování celého stranického a politického systému.

Prvorepublikový systém byl za této situace nucen akceptovat rozdílnost vývoje v rámci celého Rakouska-Uherska, zejména absenci relevantního systému na Slovensku spolu s odmítnutím německého vlivu. Dominantním systémem nově vznikajícího státu se stal český stranicko-politický systém.⁴ Vzniklá hegemonie měla ale zákonitě i svou odvrácenou tvář. V českých zemích odmítnutí německého vlivu vedlo k vytvoření paralelní společnosti, která sice komunikovala a participovala v ekonomické oblasti, již méně v kultuře a zcela oddělená zůstala v politické rovině. Německé etnikum i Češi si tedy vytvořili své paralelní struktury politického stranictví. V zásadním česko-slovenském vztahu došlo ke zvýraznění asymetrie bez ohledu na řadu pokusů o aktivní začlenění Slovenska do československého stranickopolitického systému.⁵ Výsledkem bylo posilování nacionalistických nálad a autonomistických požadavků nejen u německého a slovenského, ale také u polského a maďarského etnika. V krizových obdobích tento latentní problém nabýval na své intenzitě a měl potenciál výrazně destabilizovat vnitropolitickou scénu.

V nově se tvořící demokratické společnosti měly své nezastupitelné místo politické strany. Neboť právě politické strany navzdory kritice patřily a patří mezi základní kameny liberálních demokracií. Jejich existence a činnost významně ovlivňuje a utváří nejen politické dění ve společnosti, ale vývoj a směřování celé

2 Předlitavská (rakouská) část monarchie zahrnovala rovněž Čechy, Moravu a rakouskou část Slezska. Součástí uherské (zalitavské) části monarchie bylo také území Slovenska a Podkarpatské Rusi.

3 Německou menšinu tvořilo na základě sčítání obyvatel v roce 1921 celkem 3 123 568 obyvatel. Z celkového počtu 13 374 364 obyvatel tak německé etnikum tvořilo téměř 25 %. Z geografického hlediska byla tato menšina z historických důvodů nejvíce zastoupená v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. (Tóth, Andrej – Novotný, Lukáš – Stehlík, Michal: Národnostní menšiny v Československu 1918–1938: od státu národního ke státu národnostnímu? Praha 2012, s. 30.

4 Cabada, Ladislav – Šanc, David: Český stranický systém ve 20. století. Plzeň 2005, s. 21.

5 Harna, Josef: Stranickopolitický systém v Československu v letech 1918–1938. In: Marek, Pavel a kol.: Přehled politického stranictví na území českých zemí a Československa v letech 1861–1998. Rosice u Brna 2000, s. 25–26.

společnosti.⁶ Dědictví rakousko-uherské monarchie mělo svůj dopad i na formování politických stran v Československu na počátku 20. let. Rozdílnost ve vývoji stranictví v rámci monarchie znamenala, že české země v prvních letech samostatného státu těžily z rozvinutého politického života a existence etablovaných a vnitřně strukturovaných politických stran působících v předlitavské části monarchie. Ve slovenském prostředí ve skutečnosti existovaly spolu se sociální demokracií ještě konfesně založené Slovenská ľudová strana a Slovenská národní strana, zastřešující i řadu dalších proudů ve společnosti. Fázoový posun ve vývoji politických stran se logicky promítl i do prvního zastupitelského a zákonodárného orgánu vzniklého na samém počátku samostatného Československa v listopadu 1918 pod názvem Revoluční národní shromáždění. Jasným důkazem dominance českého živlu je i samotné ustanovení Revolučního národního shromáždění, které bylo obsazeno na základě volebních výsledků dosažených při volbách do Říšské rady v roce 1911 v předlitavské části monarchie. V Revolučním národním shromáždění zasedla i malá skupinka zástupců reprezentující Slovensko, ale jejich síla byla zanedbatelná. Německá menšina, která byla ve skutečnosti již zmiňovanou druhou nejpočetnější etnickou skupinou, neměla v nově ustanoveném nejvyšším zákonodárném útvaru dokonce žádného zástupce. Co však bylo z dlouhodobého hlediska velmi podstatné pro postavení politických stran v prvorepublikovém systému, byl zásadní vliv stranického vedení na celospolečenské dění.⁷

Pro další vývoj nového státu bylo nezbytné uskutečnit demokratické parlamentní volby, jež by v symbolické rovině stvrdily samu existenci a fungování politického systému na základě přenesení důvěry voličů na osoby a strany reprezentující jejich názory a zájmy. Z praktického hlediska byla neméně důležitá aktivizace voličů a jejich zapojení do veřejného života. Výsledkem mělo být posílení jejich občanského vědomí a identifikace s jasnými cíli, programy a hodnotami. Zvyšujícím se zapojení občanů/voličů do politického, společenského života a voleb se zákonitě zvyšovala legitimita a stabilita celého systému, kterou Československo v prvních nelehkých letech bezesporu potřebovalo.

6 Novák, Miroslav: Systémy politických stran: úvod do jejich srovnávacího studia. Praha 1997, s. 21.

7 Dle Kárníka: „Nejvyšším zákonodárným orgánem se tím dnem stalo jednokomorové Národní shromáždění, většinou a po právu nazývané Revoluční. Mělo 256 členů a vzniklo potom, co Němci odmítli spoluúčast na řízení státu opět samorozmnožením Národního výboru. Volení poslanci se v něm objevili je potud, pokud byli zvoleni kdysi do poslanecké sněmovny předlitavské říšské rady – a těch byla samozřejmě malá menšina. Velikou moc na sebe strhla již v prvopočátcích státu nejvyšší vedení politických stran; právě v prvních dnech státu se tak rodilo vlastně proslulé „partajnictví“ První republiky. Jen tato vedení a nikdo jiný jmenovala poslance, samozřejmě po složitých dohadováních mezi jednotlivými stranami. Přitom politické strany podle rakouského práva jako subjekty neexistovaly a nic v tom nečinila ani přijatá prozatímní ústava, a dokonce ani ústava definitivní.“ (Kárník, Zdeněk: České země v éře První republiky (1918–1938). Díl první, Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929). Praha 2000, s. 63–64).

První volby do Poslanecké sněmovny

Každé volby patří mezi neopomenutelné celospolečenské události, které jsou ovlivněny někdy více, někdy méně politickým a hospodářským děním dané doby. Jinak tomu nemohlo být ani v případě československých voleb v roce 1920, o to více, že se jednalo o volby první⁸ v tomto samostatném státě a pouhé dva roky po skončení celosvětového válečného konfliktu, jehož následky měly stále značný dopad na dění v celé společnosti. Témata předvolebního klání logicky vycházela z ekonomické a sociální situace, což v mnohém korespondovalo s předvolebním děním v ostatních zemích. Co však bylo v mnohém specifické v porovnání s ostatními sousedy v regionu, byla otázka národnostních menšin v mnohonárodnostním Československu.

Cesta k volbám

Předvolební dění v Československu bylo velmi komplikované nejen z materiálních, sociálních a politických důvodů, ale také v národnostní oblasti. Na ekonomickou a sociální situaci obyvatelstva nově vznikajícího státu měl dopad nejen před nedávnem ukončený celosvětový válečný konflikt spojený s rozpadem Rakouska-Uherska. První republika převzala od zaniklé monarchie 32 % veřejného a soukromého jmění, vycházíme-li z dat roku 1913. České země převzaly 41,2 % jmění Předlitavské části monarchie a Zalitavsko reprezentované Slovenskem a Podkarpatskou Rusí převzaly souhrnně 16,3 % jmění. Pokud přistoupíme k rozložení majetku na základě národnostního klíče, navzdory vzestupu především českého kapitálu převládal na konci existence monarchie stále zásadní podíl reprezentovaný vlastníky německé a maďarské národnosti, případně společností s vedením ve Vídni a Budapešti. Političtí zástupci české i slovenské národnosti získali v samostatném státě moc, jež zdaleka nekorespondovala s jejich ekonomickým zázemím.⁹ Jak je patrné, Československo bylo nuceno se vypořádat s diametrálně odlišným stupněm ekonomického vývoje v rámci jednotlivých územních celků. Neméně ožehavým problémem byly i vlastnické vztahy ve vazbě na národnostní menšiny a jejich podpora nově vzniklému státu.

Téma vztahu k nově vzniklé republice se stalo neméně významným celospolečenským tématem volebního klání, která vyvolávala rozporuplná prohlášení nejen u představitelů národnostních menšin, ale také u stoupců spojených s revolucními a internacionálními idejemi komunismu. Problematika menšin a snaha o je-

8 Zde je na místě připomenout, že opravdu prvními volbami byly obecní volby v roce 1919. Nejednalo se však o volby prvního řádu, jak tomu bylo v roce 1920. Neméně významným faktorem těchto voleb bylo jejich geografické omezení pouze na české země, a to ještě vyjma regionů, kde neproběhl plebiscit o připojení (Vitorazsko, Hlučínsko, Valticko a Těšínsko).

9 Průcha, Václav a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992. Brno 2004, s. 39.

jich zapojení do politického života a struktur společnosti byla přítomna již v rámci předvolebního dění spojeného obecními volbami v roce 1919 v rámci českých zemí.¹⁰ Samozřejmě koaliční potenciál politických stran reprezentujících národnostní menšiny byl zcela jiný v porovnání mezi obecními volbami a volbami parlamentními. Případná neúčast ve vládě však neznamenala eliminaci důležitosti zastoupení menšin na parlamentní půdě. Vláda byla mnohdy nucena hledat širokou podporu například v rámci tvorby legislativy. Bezesporu i samotná účast voličů z těchto etnik, v případě pohraničních oblastí naopak tvořící většinu, byla zásadní pro stabilitu a legitimitu celého systému. Případný bojkot voleb ze strany těchto minorit by měla významný potenciál k dalšímu prohlubování nacionalistických tendencí a nestability celého prvorepublikového Československa.

Za reálný indikátor rozložení politických sil před prvními parlamentními volbami v roce 1920 v českých zemích lze považovat obecní volby konané v polovině června 1919. Výsledky ukázaly nejen silnou pozici levice,¹¹ ale také jasné rozdělení společnosti na základě národnostního klíče. Jasným vítězem se stala sociální demokracie, ale lépe řečeno dvě sociální demokracie. Mezi českými voliči dominovala¹² Československá sociálně demokratická strana dělnická (ČSDSD) se ziskem 32,5 % a v rámci elektorátu hlásícího se k německé menšině byla jasným vítězem Německá sociálně demokratická dělnická strana (Deutsche Sozialdemokratische

10 Deník Česká demokracie na svých stránkách již před obecními volbami v roce 1919 upozorňoval na reálnou možnost participace zástupců jednotlivých menšin na vládě, v tomto případě v rámci obecních zastupitelstev: „Volby mají mimořádný význam. Jsou to první volby dle nového všeobecného, rovného, přímého a tajného práva hlasovacího s poměrným zastoupením menšin. Všechny strany změří své síly a výsledek voleb bude též jakýmsi ukazovatelem pro první volby do našeho Národního shromáždění. Dle starého volebního řádu stávalo se, že menšina nemohla se uplatnit a radnice ovládnuty byly jednou stranou, která právě díky starému zpátečnickému volebnímu řádu a na něho založených různých volebních machinacích do zastupitelstva se dostala... Do radnic obecních dostanou se všechny strany a tam vzájemnou kontrolou budou poměry upraveny tak, že nebude moci docházeti ku zjevům shora zmíněným.“ (Slovo k volbám. In: Česká demokracie 21, č. 49, 1919, s. 1).

11 Analýza voleb se stala tématem celé řady novinových článků. Výrazný úspěch levicových stran byl spojován s řadou společenských změn a podporou těchto politických stran nejen z řad dělníků. Autor úvodníku v České demokracii z června 1919 se pokusil postihnout tento vývoj: „Některé listy zabývají se po volbách otázkou, jak volila inteligence. Jisto je, že inteligence volila ve veliké většině socialisticky... Válka zproletarizovala stav úřednický, zproletarizovala učitelstvo i jiné vrstvy inteligence. Úředníci mnozí a učitelé jsou postaveni svými mzdami často za dělnictvo. V bojích za své požadavky musí hledati opory. Jaké opory našlo v řadách „silných jedinců“ dokazuje několikrát flikování úpravy učitelských platů. Musí tedy najíti opory jinde a tu jistě naleznou v silných disciplinovaných organizacích socialistických.“ (Vyjasňuje se. In: Česká demokracie 21, č. 70, 1919, s. 1.)

12 Druhá v pořadí následovala Československá strana socialistická (ČSS) 17,3 %, Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu (RSZML) 15,3 %, Československá strana lidová (ČSL) 9,8 % a Československá národní demokracie (ČsND) 9,6 %.

Arbeiterpartei DSDAP) se ziskem 47,9 %.¹³ Absence obecních voleb v ostatních částech prvorepublikového Československa přinášela logickou otázku, zda v těchto oblastech také dominuje levice.

Významným destabilizujícím prvkem na počátku dvacátých let, a nejen v Československu byla přítomnost radikálních a revolučních proudů ve společnosti samozřejmě zejména v rámci jednotlivých levicových politických stran. Vnitřní štěpení ohrožovalo reálně i Československou sociálně demokratickou stranu dělnickou,¹⁴ která představovala nejen nejsilnější z levicových stran, ale byla i dominantní vítězkou obecních voleb. Tato skutečnost měla reálný potenciál nejen destabilizovat tuto silnou a úspěšnou stranu, ale celý politický systém.

Ve volební kampani se ve svém výsledku prolínala zcela zásadní témata spojená s chudobou, stále ještě přítomným revolučním entuziasmem a v neposlední řadě s nereálnými nároky na novou republiku bez ohledu na ideologii dané politické strany. Co se lišilo, byla jimi zvolená řešení, která odpovídala jejich programovým východiskům. Strany z levé části politického spektra, zejména sociální demokracie, procházely vnitrostranickým rozkolem, který nabýval na intenzitě. Do volebního klání aktivně vstoupily také strany s vazbou na národnostní menšiny a potvrdily společenský vývoj směřující k volbě nejen na základě programu a ideologie, ale především na principu národnostního klíče.

Volby 1920 jejich výsledky a dopad

První volby do Poslanecké sněmovny Národního shromáždění se uskutečnily v neděli 18. dubna 1920. Uskutečnily se jako jedny z posledních v regionu střední Evropy. Volební klání probíhalo na základě platné ústavy a zákonů¹⁵ přijatých Re-

13 Klimek, Antonín: *Velké dějiny země Koruny české XIII. 1918–1929*. Praha 2000, s. 118.

14 Stoupenci myšlenek komunismu byli přítomni i v Německé sociálně demokratické dělnické straně působící v Československu. Štěpení sociálnědemokratických stran však v tomto období probíhalo na celé evropské politické scéně.

15 První z řady voleb do Národního shromáždění republiky Československé se uskutečnily v roce 1920 dle zákona 123/1920 Sb., který udával řád volební do poslanecké sněmovny a zákona 124/1920 Sb. o složení a pravomoci senátu. Obě komory byly však již definovány v Ústavní listině Československé republiky (121/1920 Sb.), zejména v její druhé hlavě. Dle §6 „Moc zákonodárnou vykonává pro celé území Československé republiky Národní shromáždění, skládající se ze dvou sněmoven: sněmovny poslanecké a senátu“. Poslanecká sněmovna/dolní komora byla definována v §8–§12, které stanovily, že tuto komoru tvoří 300 poslanců volených na dobu 6 let. Aktivním volebním právem disponovali osoby starší 21 let a pasivní právo náleželo osobám starším 30 let, pokud vyhověli ostatním podmínkám. Senát/horní komora byl vymezen v §13–§17 a počet jeho zastupitelů byl stanoven na 150 s délkou volebního období 8 let. Aktivní volební právo náleželo osobám starším 26 let a pasivním právem disponovali osoby starší 45 let. Pro obě komory platila pro aktivní a pasivní volební právo nutnost mít občanství Československé republiky a volby probíhaly na základě všeobecného, rovného, přímého a tajného hlasování, a to bez ohledu na pohlaví s využitím poměrného volebního systému. Vlastní volební řád do poslanecké sněmovny 123/1920 Sb. ve svém

volučním národním shromážděním; mělo mj. potvrdit demokratické směřování nového státního celku a jeho etablování mezi standardní parlamentní demokracie v Evropě. Do jejich průběhu se však promítlo i několik specifíků, která byla spojena s nedořešenými územními nároky. Volby se nekonaly na územích, kde bylo nutné uskutečnit referendum/plebiscit o jejich připojení. V českých zemích se tato situace týkala Vitorazska, Valticka a Těšínska, na Slovensku regionu Orava a Spiš. Bez výjimky celé území Podkarpatské Rusi¹⁶ bylo z těchto voleb vyňato a doplňovací volby se uskutečnily až 16. března 1924. Velmi unikátním a specifickým momentem těchto voleb mělo být obsazení čtyř poslaneckých mandátů Národního shromáždění z řad legionářů.¹⁷

prvním článku definoval jednotlivé volební kraje, kterých bylo 23, a kryly se s župami, jež měly být základem správního systému ČSR. Dále v první hlavě a §6 byla definována volební povinnost spolu s výjimkami, které umožňovaly oprávněným voličům beztretně tuto povinnost nenaplnit. Pro Senát platil již výše jmenovaný zákon 124/1920 Sb., který odkazoval na zákon 123/1920 Sb. (Kysela, Jan: Dvoukomorové systémy: teorie, historie a srovnání dvoukomorových parlamentů. Praha 2004, s. 384). Vyjma již popsaných odlišností od Poslanecké sněmovny bylo stanoveno pouze 13 volebních krajů. V případě Poslanecké sněmovny i Senátu platí, že někteří autoři pro rok 1920 operují s počtem volebních krajů pro Poslaneckou sněmovnu ve celkovém počtu 22 a pro Senát s 12 kraji. Důvodem bylo neuskutečnění voleb na území Podkarpatské Rusi. Volič při svém rozhodování mohl zvolit kandidátku dané politické strany, ale nedisponoval možností zasáhnout do pořadí kandidátů. Tyto přísně vázané kandidátní listiny byly dalším silným nástrojem v rukou vedení jednotlivých stran. Vlastní přerozdělování mandátů probíhalo ve třech skrutiniích s využitím Hareovy metody na úrovni krajů a na celostátní úrovni na základě Hagenbach-Bischoffovy metody. Třetí skrutinium probíhalo na základě největších zbytků, v případě shodného počtu hlasů byl využit los. Legislativní rámec pro konání demokratických voleb do Národního shromáždění republiky Československé byl stanoven a nic nebránilo jejich uskutečnění.

- 16 Tato skutečnost již byla známa v době přijetí volebního zákona č. 123/1920 Sbírky zákonů a nařízení. Jedinou lokalitou, kde nedošlo k volbám z jiného důvodu, byl Hloubětín z důvodu vyhlášení zdravotní karantény způsobené epidemií příušnic. (Český statistický úřad: Volby do zákonodárných orgánů Československa a České republiky 1920–2006: k 90. výročí vzniku samostatného československého státu. Praha 2008, s. 46).
- 17 Tento postup měl oporu ve schváleném zákonu, dle Českého statistického úřadu: „Přijatý zákon předpokládal zvláštní volby čtyř poslanců Národního shromáždění z řad legionářů, o nich se zkráceně hovoří jako o legionářských volbách. Původní návrh dokonce zněl, že to budou zástupci tzv. sibiřských legionářů. Po volbách se od května 1920 začalo intenzivně pracovat na voličských seznamech, které by zahrnovaly všechny československé legionáře. O této činnosti svědčí rozsáhlá korespondence mezi Ministerstvem vnitra a okresními politickými úřady (viz Národní archiv, fond Ministerstvo vnitra – stará registratura, sign. 1741–1751/č. kart. 213–236). Z této korespondence je patrné, že se nepodařilo sestavit uspokojivý a přesný seznam legionářů. Volby se měly původně konat 21. ledna 1921. Tento termín byl pak několikrát posouván, až se dospělo k termínu 5. června 1921, což byl konečný termín pro odevzdání kandidátních listin pro legionářské volby. Kandidátní listina byla nakonec odevzdána jen jedna. Československá obec legionářská navrhla čtyři kandidáty na čtyři rezervovaná místa v Národním shromáždění a ti byli za jeho členy kooptováni 8. června 1921. (Český statistický úřad: Volby do zákonodárných orgánů, s. 46).

Volební klání proběhlo bez vážnějších incidentů a zisky jednotlivých politických stran nebyly nikterak překvapivé a korespondovaly s předvolebními odhady. Jednoznačným vítězem voleb do Poslanecké sněmovny Národního shromáždění republiky Československé v českých zemích se stala Československá sociálně demokratická strana dělnická se ziskem 22,2 % hlasů, následována německými sociálními demokraty se 14,2 % a agrární stranou, která obdržela 12,4 % hlasů.¹⁸ První dvě příčky obsadily sociálnědemokratické strany a jejich výsledek již v prvních parlamentních volbách potvrdil národnostní dělítko v rámci politických stran, které se nepodařilo úspěšně překonat po celou dobu existence první republiky. Volba na základě národnosti a nikoli ideologie v sobě skrývala reálný potenciál budoucích národnostních problémů.

Situace na Slovensku byla v mnohém jiná ve srovnání s českými zeměmi. Nejen pro politické strany, ale také pro obyvatelstvo na Slovensku se jednalo o skutečně první volby v rámci existence Československa. Na Slovensku absence obecních voleb neumožnila politickým stranám získat relevantní údaje o své podpoře a pro řadu voličů se jednalo o první zkušenost s volbami. O přízeň voličů se zde ucházely i národnostní koalice jak v podobě česko-slovenských,¹⁹ tak i maďarsko-německých. Voleb se zúčastnila i největší levicová „československá“ strana v podobě Československé sociálně demokratické strany dělnické. Volby do Poslanecké sněmovny na Slovensku skončily výrazným vítězstvím sociálních demokratů. Na jejich úspěchu měl bezesporu podíl i silný vliv socialistických a bolševických tendencí přítomných v tomto období v celé Evropě. Je však nutné upozornit, že sociální demokraté, ač byli před volbami vládní stranou, neměli na Slovensku reálnou politickou moc.²⁰ Vítězství Československé sociálně demokratické strany dělnické 38,1 % bylo zcela unikátní, neboť na Slovensku, vyjádřeno procenty získaných hlasů, byla strana úspěšnější než v českých ze-

18 Seznam politických strana a jejich zisků v českých zemích: Československá sociálně demokratická strana dělnická 22,2 %; Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei (Německá sociálně demokratická dělnická strana) 14,2 %; Republikánská strana zemědělského a malorolnického lidu 12,4 %; Československá strana národně socialistická 9,7 %; Československá strana lidová 9,6 %; Československá národní demokracie 8 %; Deutsche Wahlgemeinschaft 1920 (Německá volební pospolitost – Deutsche Wahlgemeinschaft) 6,8 %; Bund der Landwirte (Svaz zemědělců) 5 %; Deutsche Christlichsoziale Volkspartei (Německá křesťansko sociální lidová strana) 4,4 %; Československá živnostensko-obchodnická strana středostavovská 2,5 %; Deutsche Demokratische Freiheitpartei (Německá demokratická strana svobodomyšlná – Deutsche Demokratische Freiheitpartei) 2,2 %; Socialistická strana československého lidu pracujícího 1,2 %. (Český statistický úřad: Volby do zákonodárných orgánů, s. 43).

19 Zde národnostní koalice je poněkud komplikovaný výraz, neboť i sama ústava operovala ve své preambuli s národem československým.

20 Osyková, Linda: Volebné kampane politických stran na Slovensku počas 1. ČSR. Bratislava 2012, s. 80–81.

mích. Takto drtivé vítězství již v období první republiky nikdo nezopakoval. Ve volbách na Slovensku uspěly politické strany, které zde byly etablované již v době monarchie a dokázaly efektivně získat více než 92 % hlasů voličů.²¹ Skupinu těchto stran tvořila sociální demokracie, agráři, lidovci a dvě strany zastupující maďarskou menšinu ve společnosti.²²

Parlamentní volby ve svém celku potvrdily očekávání a nepřinesly žádná výrazná překvapení, vyjma značně vysokého volebního zisku sociálních demokratů na Slovensku, nikoli však jejich vítězství. Bylo otázkou, zda výsledky voleb měly potenciál vyvést Československo z poválečné krize. Na tomto místě je vhodné připomenout názor Zdeňka Kárníka, dle jehož názoru: „Parlamentní volby nepřinesly žádné překvapení natož pak neočekávaný obrat. Toto konstatování je v několika směrech stejně provokativní jako důležité. Lze je obrátit naruby: prezident, vláda a vedení československých politických stran do nich šlo s vědomím, že nepřinesou při řešení kritické situace v řízení státu obrat k lepšímu. Naopak, i optimisté museli předpokládat, že očekávaná změna nejvyššího zákonodárního sboru uvrhne režim do ještě větších nesnází. Zřejmě převážilo vědomí, že další odklad není únosný a k ničemu by nevedl. Dilema znělo: jít cestou parlamentarizace i přes to, že se krize ještě prohloubí – anebo se pokusit o implantaci některých diktátorských prvků do systému? Tak asi vypadala hlavní alternativa rozhodování“²³.

Výsledky prvních parlamentních voleb potvrdily dominanci levicových stran a v případě českých zemí voličskou preferenci národnosti před ideologií. Z čistě matematického hlediska dávalo největší smysl vytvořit novou vládu na základě „všenárodní koalice“, která by disponovala pohodlnou parlamentní většinou. Reálná politická situace byla však zcela odlišná. Případné ustavení všenárodní koalice v podobě pěti nejsilnějších československých politických stran naráželo na radikální rétoriku levého proudu v rámci nejsilnější československé strany v po-

21 Seznam politických stran a jejich zisků na Slovensku: Československá sociálně demokratická strana dělnická 38,1 %; Slovenská národná a roľnícka strana 18 %; koalície Československá strana lidová, Slovenská ľudová strana 17,6 %; Maďarsko-nemecká kresťansko-sociálna strana 10,4 %; Maďarsko-nemecká sociálnodemokratická strana 8,1 %; Združené židovské strany 3,4 %; Československá strana národně socialistická 2,2 %; Krajská maďarská strana maloroľníkov a poľnohospodárov 2 %. (Štatistický úrad Slovenskej republiky: Voľby do zákonodarných orgánov na území Slovenska: 1920–2006. Bratislava 2008, s. 32)

22 Štatistický úrad Slovenskej republiky: Voľby do zákonodarných orgánov na území Slovenska: 1920–2006. Bratislava 2008, s. 36.

23 Kárník, Zdeněk: Ustavení ČSR jako parlamentní demokracie v podmínkách národněpolitické a sociálněpolitické krize střední Evropy. (jaro – léto 1920). In: Harna, Josef – Valenta, Jaroslav – Voráček, Emil (edd.): Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. Sborník mezinárodní vědecké konference v Praze, 5.–8. října 1998, Valdštejnský palác – Senát Parlamentu České republiky. Sv. 1. Praha 1999, s. 91–92.

době Československé sociálně demokratické strany dělnické. Neméně důležitý byl i zdrženlivý postoj prezidenta republiky spolu se socialisty vůči lidovcům za podpory agrárníků, kteří vycítili šanci posílit své pozice na venkově. Další z variant bylo vytvoření levicové vlády za účasti druhé nejsilnější politické strany v českých zemích, a to německých sociálních demokratů. Potencionálně tak mohla vzniknout koalice stran identického ideologického základu, ale s rozdílným elektorátem na základě národnostního klíče. Tusarovy pokusy však skončily nezdarem. Pro německé strany včetně německých agrárníků byla účast ve vládě více než problematická. Voliči a členové těchto politických stran vyjadřovali svůj nesouhlas v mnoha ohledech se samotnými základy nového státu, vždyť již preambule ústavy operovala s národem československým.²⁴

Pro další vývoj koaličních jednání a stabilitu případné vlády byl přítomen velmi závažný problém v podobě eskalujícího se štěpení v rámci sociální demokracie. Jednota sociálních demokratů byla zásadním způsobem narušena a přerůstala v otevřený vnitrostranický konflikt. Po řadě jednání byla obnovena staronová rudo-zelená koalice v čele s Vlastimilem Tusarem.²⁵ Z pohledu sociálních demokratů bylo dosaženo maxima možného, ale křehký konsenzus, který byl vytvořen, však neměl mít dlouhého trvání. Postup poslanců a stoupců bolševického křídla v sociální demokracii znamenal ve svém důsledku jediné, ztrátu většiny pro rudo-zelenou koalici. Po pouhých čtyřech měsících 15. září 1920 ukončila Tusarova vláda své působení.²⁶ V hluboké krizi se ocitla nejen sociální demokracie, ale celá společnost.

První úřednická vláda

Konec Tusarovy vlády spolu s otevřenou krizí v sociální demokracii, která tuto nejsilnější politickou stranu paralyzovala, znamenala jediné, nutnost rychlého řešení, jež by umožnilo stabilizaci celé společnosti. Pokračování rudo-zelené koalice nebylo reálné a vzhledem k rozložení sil na parlamentní půdě jmenoval Masaryk již 15. září po konzultaci s Tusarem a za souhlasu Švehly novou úřednickou vládu.²⁷ V čele nově jmenovaného kabinetu stanul prezident zemské správy

24 Klimek, A.: Velké dějiny zemí Koruny české XIII, s. 166.

25 Pod vedením předsedy vlády Vlastimila Tusara vznikla nová 17členná vláda, jejíž obsazení bylo vytvořeno na základě klíče 10 poslanců 1 ministerský post. Československá sociálně demokratická strana dělnická získala 7 ministerských postů. (Soukup, František: Revoluce práce: dějinný vývoj socialismu a Československé sociálně demokratické strany dělnické. Díl II. Praha 1938, s. 1431).

26 Soukup, F.: Revoluce práce, s. 1549.

27 Kárník, Z.: České země v éře První republiky (1918–1938). Díl první, s. 138.

moravské Jan Černý.²⁸ Samotné ustavení vlády „úřednického typu“ však přineslo zcela logicky i řadu kritiky a polemik.

Jednou ze základních otázek bylo a je vymezení samotného konceptu úřednické vlády. Jedním z možných východisek je definice českého politologa Miloše Brunclíka: „Pojem „úřednická vláda“ je pojmem politickým a také politologickým, který ovšem v naprosté většině zemí nemá formálního zakotvení a samotné jmenování úřednických vlád neodráží konkrétní ústavní články, ale spíše politické dohody, resp. ústavně-politickou praxi... Nicméně úřednické vlády nelze považovat za fenomén, který by odporoval ústavě...“.²⁹ V roce 1920 však, odhlédneme-li od absence ústavně-politické praxe, byla úřednická vláda vnímána jako cizorodý prvek a v jistém smyslu systémové selhání.³⁰ Další z otázek je zdroj legitimacy vlády. V případě vlády „politické“³¹ je její vznik vázán na výsledky voleb, tento aspekt u „úřednické vlády“ není. Je zde však zcela zásadní skutečnost spočívající v nutnosti získat podporu na půdě parlamentu. V případě prvorepublikového Československa jím byla dolní komora reprezentovaná Poslaneckou sněmovnou. Zde je zcela jasná legitimita vzešlá z voleb a nejinak tomu bylo i v roce 1920.

Pocit ohrožení demokracie a ústavnosti v případě úřednické vlády byl ve společnosti přítomen a vnímám jako anomálie, která by neměla být opakována. Terčem kritiky se stala i sociální demokracie, jejíž rozkol byl důvodem pádu rudo-zelené koalice. Společnost vyčkávala další vývoj a pocity nejistoty z nastalé situace i kritiku nejsilnější politické strany vyjádřil Vít Veselý ve svém úvodníku ve Večerním Českém Slově: „Úřednický kabinet je anomálií v demokratické republice, jejíž ústava nespočívá na soustavě přísně oddělené moci zákonodárné a výkonné, jako je tomu ve Spojených státech severoamerických. Ani politicky ani ústavně není u nás možno, aby úřednická vláda byla pravidlem, opětovně užívaným třeba jen jako výpomocné a nouzové opatření; je to velmi trapné a pro upřímného demokrata, jemuž vláda není poručnickou mocí nad národem, nýbrž ústředním a vrcholným článkem jeho samosprávy, přímo žalostné a skličující, když se teď leckde i v lidových vrstvách čeká všechna spása od úřednického ministerstva a jeho „silné ruky“. Správně bylo zdůraz-

28 Jan Černý samozřejmě nebyl jediným kandidátem. Do úvahy připadali Engliš a Šámal, které zástupci politických stran však nepovažovali za vhodné kandidáty. Další volbou byl Beneš, při rozhodování o jeho jmenování vyvstal problém s kumulací funkce ministra zahraničí a postu předsedy vlády. Vzhledem k jeho postavení v rámci československé diplomacie byl v jeho případě preferován post ministra. (Klimek, A.: *Velké dějiny zemí Koruny české XIII*, s. 204).

29 Brunclík, Miloš: *Úřednické kabinety v Evropě*. Praha 2020, s. 24.

30 Představitelé rudo-zelené koalice z řad Československé strany národně socialistické vnímali úřednický kabinet jako „kuratelu demokracie“ a svůj protest směřovali přímo na prezidenta Masaryka. (Klimek, A.: *Velké dějiny zemí Koruny české XIII*, s. 203).

31 Úřednická vláda je vnímána jako protipól stranické vlády. Na úrovni minimální definice stojí v čele úřednického kabinetu nestraník. (Brunclík, M.: *Úřednické kabinety*, s. 29–35).

něno v presidentově listu novému min. předsedovi, že jde jen o pouhé provizorium a že úřednické ministerstvo má pokračovati v politice vlády Tusarovy, tj. dosavadní parlamentní většiny. Toto nevítané přechodné opatření zdůvodňuje toliko naděje, že se do brzké doby krise v soc. demokracii rozhodne a že s tím vzájemný poměr stran bude moci vyhraniti; počítá se při tom, že směr t. zv. pravice bude napříště představovati oficiální a většinovou stranu soc. demokratickou, kdežto levice se i formálně ustaví v samostatnou stranu komunistickou. Tato strana by se ovšem vylučovala z jakýchkoli kombinací o nové parlamentní většině, ježto stojí zásadně proti dnešní republice, odmítajíc jakoukoli ‚koalici s majetnými‘; tímto svým programem levice nepřipouští a neuznává prakticky ani spolupráce s ostatními skupinami socialistickými, kterým revolučnost zásad i taktiky spočívá v něčem docela jiném, hlubším a obsažnějším, než vášnivým stoupcům moskevské internacionály.³²

Úřednická vláda Jana Černého se ujala moci a jejím hlavním cílem mělo být co nejdříve připravit podmínky pro ustavení definitivní vlády. Tento úmysl Jan Černý jasně deklaroval v programovém prohlášení vlády ze dne 26. září 1920: „Slavná sněmovno! Zatímní vláda, jejímž jménem činím toto prohlášení, chce býti vládou pracovní v pravém slova smyslu a spatřuje tudíž přední úkol svůj v tom, aby stejně důkladně jako brzy připravila půdu pro utvoření definitivní vlády, jež by nerušená vlivy zevními a opřena o nestranně a jistě fungující správní aparát mohla věnovati se velkým úkolům, které v zájmu státu a jeho lidu čekají na své provedení... Z některých míst označena byla vláda naše jako vláda úřednická. Jest však podstatný rozdíl mezi tak zvaným úřednickým kabinetem demokratické republiky a mezi úřednickými kabinetem starého Rakouska. Nynější vláda, vedená muži vyššími z lidu, ovládána je jen jedinou zásadou: sloužiti občanstvu, sloužiti občanstvu poctivě, nezištně a věrně. Proto také nemíní vláda dopouštěti se chyb všech úřednických vlád starého Rakouska, jež za první úkol svůj pokládaly, zaříditi se na trvalo a používaly všech prostředků, aby si vybudovaly pevnou majoritu. I naše vláda chce a musí pracovati v nejužší shodě s parlamentem, ale prosí o podporu stran ne pro sebe, nýbrž pro své činy a své jednání a na základě svých činů a jednání vždy v zájmu státu a jeho občanstva.“ Z programového prohlášení vyplývala i jistá kontinuita, která zejména v oblasti diplomacie byla velmi důležitá pro stabilizaci Československa. „V otázkách politiky zahraniční kráče-ti bude vláda v osvědčených šlépějích prvních vlád naší republiky. Ihned v jedné z nejbližších schůzí předloženy budou Národnímu shromáždění k ratifikaci smlouvy s Bulharskem, Maďarskem, se sukcesorními státy a smlouva o našich definitivních hranicích se spojenci. Zároveň bude veřejnosti předložena naše spojenecká smlouva s Jihoslovanskem. Jinak zásady naší zahraniční politiky výtčeny byly v exposé pana ministra zahraničních věcí v nedávné schůzi Stálého výboru

32 Veselý, Vít: Co dále? Večerní České Slovo 12, č. 211, 1920, s. 1.

Národního shromáždění a zůstávají i dnes nezměněny³³. Spojení s předchozí vládou podporovala účast třech ministrů: Karla Engliše, Edvarda Beneše a Rudolfa Hotowetze. Neméně důležitá byla skutečnost, že první dva jmenovaní byli držitelé poslaneckého mandátu.³⁴ Samozřejmě zásadní byla vazba na politické strany, bez jejichž souhlasu by vláda nikdy nezískala důvěru. Bylo opětovně dosaženo funkční exekutivy státu, ale bylo nutné přistoupit k dalším krokům, které tento poměrně křehký stav posílí a vyvedou prvorepublikové Československo z celospolečenské poválečné krize.

Pětka

Snahy o stabilizace nově vzniklého Československa byly zásadním úkolem, před kterým stáli představitelé nejlivnějších politických stran i prezident republiky. Vývoj vnitropolitické situace od prvních parlamentních voleb však nepřinášel uklidnění, ale právě naopak. Definitivní rozkol v rámci sociálně demokratické strany měl dalekosáhlé důsledky, obzvláště pokud tato politická strana byla považována za stranu se státotvorným posláním. Vytvoření úřednické vlády situaci mohlo dočasně stabilizovat na úrovni exekutivy, ale bylo nutné přijmout i další kroky vedoucí z krize.

Silná pozice politických stran v prvorepublikovém Československu se odvíjela i od silného postavení vedení politických stran na parlamentní půdě. Princip přísně vázaných kandidátních listin a skutečnosti, že reálně mandáty vlastnila strana a nikoli poslanec, umožňoval efektivní ovládnutí parlamentu sekretariáty jednotlivých stran. Pokud doplníme do pomyslné rovnice pět nejsilnějších „československých státotvorných stran“ reprezentovaných: Československou sociálně demokratickou stranou dělnickou, Československou stranou národně socialistickou, Československou stranou lidovou, Republikánskou stranou zemědělského a maloroľnického lidu a Československou národní demokracií tvořily tyto politické strany nejen parlamentní většinu, ale také půdorys budoucího uskupení Pětky.³⁵

Počátek roku 1921 přinesl nejen novoroční projev prezidenta republiky, ve kterém kritizoval útok ze strany stoupců levice, přesněji bolševického a komunistického směru,³⁶ ale také změnu zdravotního stavu T. G. Masaryka.

33 Černý, Jan: Programové prohlášení vlády. Vláda.cz [online]. 26. 10. 1920. Dostupné z <https://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1918-1938-csr/jan-cerny-1/ppv-1920-1921-cerny.pdf> [cit. 17. 11. 2021].

34 Klimek, A.: Velké dějiny zemí Koruny české XIII, s. 205.

35 Klimek, Antonín: Boj o Hrad, sv. 1. Hrad a Pětka: vnitropolitický vývoj Československa 1918–1926 na půdorysu zápasu o prezidentské nástupnictví. Praha 1996, s. 153.

36 Vyjádření Masaryka k postupu stoupců komunistického směru našlo bezprostřední odezvu

Prezident byl jednou ze stěžejních postav na politické scéně a jeho zdravotní stav ohrožoval jeho funkci stabilizačního prvku ve společnosti. Přihlédneme-li k pokračujícímu rozkolu v sociálnědemokratickém táboře, který ohrožoval stabilitu úřednické vlády a parlamentu,³⁷ vedl tento vývoj k jisté formě jednoty mezi představiteli politických stran tvořící se Pětka. Vzniklé spojenectví mělo ambice: „... uchvátit nejen funkci vlády, ale v čas Masarykovy choroby také vytvořit jakousi kolektivní hlavu státu a převzít roli absolutního pána parlamentu, v němž mandáty patřily stranám a vládní poslanci, pokud jich nechtěli pozbyt, museli hlasovat podle vůle Pětky“.³⁸ Postupně se do politického systému začal včleňovat prvek, který významným způsobem ovlivňoval parlamentní demokracii prvorepublikového Československa.

Pětka byla postupně označována za nedemokratickou a oligarchickou organizaci ohrožující samou podstatu parlamentní demokracie. Čistě negativní hodnocení její existence a činnosti však do značné míry pomíjí reálné důvody jejího vzniku a dopadů na vnitropolitickou situaci v krizovém období první poloviny dvacátých let. Impulzem ke vzniku tohoto uskupení byla celospolečenská krize, která měla dopad i na vnitrostranické dění politických stran. Výsledky prvních parlamentních voleb v roce 1920 znamenaly jasnou dominanci levicových stran. Ve vítězné sociální demokracii však dále eskaloval vnitřní rozkol, který zapříčinil nejen pád koaliční vlády, ale významně destabilizoval celou politickou scénu. Za této situace měla vznikající Pětka, jejíž nedílnou součástí byl také předsta-

i na stránkách komunistického tisku. Večerník Rudého práva v pondělí 3. ledna v úvodníku pod názvem Útok z hradu považoval oficiální projevy v rámci oficiálního novoročního setkání s Masarykem za: „Novoroční projevy byly ve znamení politické agitace protikomunistické“. (Útok z hradu. Večerník Rudého práva 2, č. 1, 1921, s. 1). Následovala celá řada článků včetně snah aplikovat na události konce minulého roku marxistickou teorii, jak tomu bylo v případě textu Naše polemika proti novoročním řečem. V článku nechyběla pasáž útočící na vše nekomunistické – nerevoluční, na postavu prezidenta to vše doplněné o emotivní podtext obětí buržoazie: „Nejvíce předválečný buržoazní hýřil svoji „humanitou“, mávaje kol své reakčnosti pokrokově znějící reakčnosti Chelčického a Komenského a revolučnosti svých předbojovníků, buditelů. Ale všichni masarykovsko-maloměšťáci „realisté“ utrpěli nevýslovnou blamáž v tom okamžiku, kdy měli svoje iluze i lži uplatňovati v praxi života, a nyní, kdy doba idealistických iluzionistů a svatých Tomášů jednou provždy minula, zračí se jejich humanita ve velehorstvu povražděných proletářů, podvýživou a nemocemi zemřelých dětí, v trudu invalidů a obmezené vypjatosti buržoasních „opor společnosti“.“ (Naše polemika proti novoročním řečem. Večerník Rudého práva 2, č. 3, 1921, s. 1–2).

37 Vnitřní rozkol v rámci obou sociálnědemokratických stran vystihuje závěrečná pasáž článku Jak československá vláda bojuje proti dělnictvu! na stránkách Rudého práva, které stále bylo oficiálně v rukou československé sociálně demokratické strany dělnické: „... tato vláda je udržována při životě a podporována pravičáky obou socialistických stran!“ (Jak československá vláda bojuje proti dělnictvu! Rudé právo 2, č. 1, 1921, s. 1).

38 Klímeček, A.: Boj o Hrad 1, s. 153.

vitel sociální demokracie, jasný cíle, stabilizovat politickou scénu a společnost. V tomto snažení byla v první polovině dvacátých let úspěšná.

Při pohledu na působení Pětky se nabízí otázka legitimacy jejího působení v rámci demokratického právního systému první republiky. Ano, byla v mnohém oligarchickým uskupením ovládajícím parlament za použití stranické disciplíny podpořené logikou poslaneckých mandátů. Co je však neméně podstatné, byla skutečnost, že Pětka byla reprezentována představiteli politických stran tvořících parlamentní většinu vzešlou z demokratických voleb. Jak je patrné, při hodnocení Pětky, je nutné brát v úvahu celou řadu vzájemně se ovlivňujících skutečností i mocenských zájmů. V mnoha ohledech inspirativním a přínosným pohledem vystaveným na základě historických skutečností je přístup Zdeňka Kárníka, který uskupení definoval jako jistou formu dohádovacího orgánu vlády a jí odpovídající parlamentní většiny.³⁹ Působení a existence Pětky se na základě těchto východisek jeví za přijatelnou minimálně pro demokratickou existenci první republiky. Dle mého názoru je samozřejmě nutné vše vnímat i v kontextu vnímání demokracie dané doby.

Nelze však také nepřipomenout negativa spojená s Pětkou. Důvod vzniku Pětky byla reakce na sílící vnitropolitickou krizi a snaha o konsolidaci mladé republiky. Jak je patrné, vzniklé mimoparlamentní mocenské centrum ovlivňovalo nejen politické dění, ale chod celého státu. Problematické ovládnutí exekutivní a zákonodárné moci Pětkou spolu s neochotou čelných představitelů stran sdružených v této organizaci vstoupit do vlády a nést osobní odpovědnost za případný nezdár, však v pozdějších letech bez ohledu na její rozšiřování bylo oprávněným

39 Dle Zdeňka Kárníka: „Ve skutečnosti, jak ukazují historická fakta, nemělo jít a v zásadě ani nešlo o nic jiného než o dohádovací orgán, instituci, skupinu apod. vlády a její parlamentní většiny. V zásadě bez ohledu na to, jde-li o vládu jednobarevnou či koalici více politických stran. Československá meziválečná Pětka byla novem, které bylo v tomto směru (u nás jistě) průkopnické, nastupovalo do situace mimořádně nejisté, a proto byla i nucena formulovat pravidla svých pravomocí a „organizačního řádu“ poměrně přísně a přesně. To však je nepodstatné. S podobnými institucemi se setkáváme v různých podobách i v československé či české historii nejnovější, ba současné. Jejich funkčnost, úspěchy i neúspěchy jsme zvyklí posuzovat jako běžné záležitosti provozu demokracie té které doby. Dokonce jsme si zvykli kriticky se dívat nikoli na jejich existenci, ale naopak na neschopnost je zformulovat nebo udržet akceschopnými. Soudím, že takové dohádovací orgány jsou běžnou institucí (institucí v sociologickém smyslu slova, nikoli institucí právní či jinak formální a veřejnoprávní), která je příznačná pro parlamentní demokracii meziválečného období, ať v té či oné podobě i jinde. Dokonce provází parlamentní demokracii dodnes, i když se podoby takových oligarchických institucí mění a přizpůsobují potřebám. Že by byla dodnes jejich funkce oslabena, o tom si dovolím pochybovat... Soudím, že jsou takové orgány principiálně inherentní součástí demokracie vrcholně industriální, a zdá se, že i post-industriální společnosti. Jistě jde o jeden z prvků, který ruší naše ideální představy o ideální demokracii. V tom případě – naše chyba, neboť taková ideální demokracie neexistuje.“ (Kárník, Z.: Ustavení ČSR jako parlamentní demokracie, s. 107).

terčem kritiky. Pětka v mnohém přispěla ke stabilizaci stále se utvářejícího prvorepublikového Československa, ale také ukázala na nebezpečí prorůstání vlivu politických stran do státu a sklony k partokracii.

Závěr

První roky samostatného Československa byly spojeny s řadou historických událostí, které nejen ovlivnily vnitropolitické dění, ale také měly na počátku dvacátých let svou premiéru. Vznikající mnohonárodnostní stát byl postaven před nutnost vyrovnat se s nelehkou ekonomickou, sociální a politickou poválečnou situací. Hledání cesty z krize bylo komplikováno problematikými vztahy nově vznikajícího státního celku se svými sousedy, ale také vnitropolitickými národnostními problémy i revolučními a radikálními tendencemi ve válkou zpustošené Evropě. Představitelé mladého státu byli postaveni před nelehký úkol, co nejrychleji konsolidovat společnost a Československou republiku.

Jedním ze zásadních úkolů bylo i uspořádání parlamentních voleb, které by měly nejen symbolický charakter stvrzující suverenitu státního celku a legitimitu její vlády, ale i stvrdit demokratické směřování první republiky. První volby do Národního shromáždění republiky Československé proběhly v dubnových dnech roku 1920. Volební klání umožnilo vyjádřit svůj hlas voličů zcela demokraticky, ale volby se neuskutečnily na celém území republiky. Již tato skutečnost dokumentovala velmi složitou vnitropolitickou situaci. Výsledky voleb znamenaly jasné vítězství levice v čele se sociální demokracií, ale také ukázaly preferenci voličů na základě národnosti a nikoli ideologie. Na první pohled jasné výsledky voleb měly potenciál stabilizovat společnost. Opak byl však pravdou, neboť sociální demokracie procházela vnitřním štěpením. Tento proces proběhl nebo probíhal i v řadě ostatních sociálně demokratických stran na evropském kontinentě. V případě nejsilnější a státotvorné strany se však jednalo o zásadní destabilizující prvek ve stranickém systému. Volebně neúspěšnější politická strana nebyla za těchto okolností schopna reálné spolupráce v obnovené rudo-zelené koalici.

Nastala poněkud paradoxní situace. Několik měsíců po úspěšných volbách s jejich jasným vítězem a většinovou koalici došlo ke kolapsu vlády a ohrožení efektivního výkonu exekutivní moci. Zvolené řešení v podobě první úřednické vlády mělo za cíl připravit podmínky pro vládu politickou opřenu o stabilní strany. Vznik nepolitické vlády zvedl vlnu kritiky i pochybností o její ústavnosti a demokratičnosti. Vláda však prokázala svou životaschopnost a svou legitimitu opřela o logickou podporu na parlamentní půdě za vydatného přispění pěti nejsilnějších „československých“ státotvorných stran. Velmi zásadním faktorem stability, a nejen morální autority, byl za této situace prezident T. G. Masaryk. Byl symbolem státnosti a integračním prvkem ve společnosti. Jeho vážné oнемocnění na počátku roku 1921 znamenalo další prvek nejistoty a nestability

obzvláště v situaci narůstající aktivity revolučních a komunistických proudů ve společnosti.

Úřednická vláda, vnitřně nesoudržná nejsilnější parlamentní strana a vážně nemocný prezident. Za této situace se utvořilo uskupení Pětka, které sdružovalo zástupce pěti nejsilnějších „československých“ parlamentní stran. Co je podstatné, jednalo se o politické strany nazývané „státotvorné“, které byly přítomny na počátku vzniku samostatného Československa. Pětka ve své podstatě vznikla na tomto historickém půdorysu s jasným cílem stabilizovat nejen politickou scénu, ale také společnost, a ve svém důsledku konsolidovat celý stát. Vzniklá Pětka byla prvním neformálním uskupením, jehož vliv i formát spolupráce byl v mnoha ohledech unikátní. Pokud se úřednická vláda potýkala s výtkami ke své legitimitě a ústavnosti, nejinak tomu bylo i v případě Pětky. Ve srovnání s úřednickou vládou je však v případě Pětky situace rozporuplná. Hodnocení její demokratičnosti a ústavnosti je námětem výkladů a úvah do dnešních dnů. Bez ohledu na výše jmenované, Pětka ztělesňovala politické strany tvořící parlamentní většinu a její činnost umožnila efektivní schvalování zákonů a stabilitu exekutivy. Samozřejmě je nutné připomenout, že toto fungování bylo umožněno postavením politických stran na parlamentní půdě, kdy faktickým vlastníkem poslaneckého mandátu byla strana a nikoli poslanec. Tento deficit byl ale přítomen v systému bez ohledu na existenci Pětky. Navzdory oprávněné kritice lze považovat Pětku za orgán, který výrazným způsobem přispěl ke konsolidaci prvorepublikového Československa první poloviny dvacátých let.

V prvních poválečných letech bylo Československo postaveno před řadu nelehkých úkolů, které byly doprovázeny krizovými okamžiky. Mnohdy byl vývoj obrazně řečeno od krize ke krizi. Postupně Československo všechny krize překonalo a stalo se úspěšnou a demokratickou zemí meziválečné Evropy. Politický a hospodářský vývoj třicátých let měl však připravit další krizové okamžiky, jejich úspěšné řešení bylo tentokrát mimo reálné možnosti první republiky.

From the 1920 Elections to the Origin of Pětka

Based on the peace conditions stipulated by the Versailles Treaty, Czechoslovakia was confronted with a wide array of crisis situations during the first years of its existence. The First Czechoslovak Republic was a multinational state which caused many problems, especially when the members of these ethnic groups often did not identify themselves with the independent republic. Taking into account the economic and social issues as well as many disputes with the neighbouring states, the initial situation in Czechoslovakia was very complicated. However, it was crucial for future development to find out whether and how the new state's representatives would deal with critical moments.

The first elections to the Chamber of Deputies of the National Assembly of the Czechoslovak Republic in 1920 definitively confirmed the democratic path on which Czechoslovakia embarked after its establishment in 1918. Despite great efforts, the elections did not take place throughout the Czechoslovak territory due to plebiscites that were under way, and in Carpathian Ruthenia, the elections were postponed to 1924. Social democrats were clear winners of the elections, although this success did not mark the end of the nationwide crisis or the crisis inside the party. The newly assembled government did not last long. Its fundamental destabilising element was the increasing dissension among the social democratic party members.

As a consequence, the elections were inconclusive and could not bring a quick end to the crisis, but they were tangible evidence of the distribution of power in society and, in many aspects, the catalyst of the internal political situation. The solution in the form of a caretaker government produced a plethora of polemics and doubts whether such a government could be associated with democratic principles and constitutionality. The government based its legitimacy on gaining trust for the Chamber of Deputies and on support of the political parties forming the majority in the parliament. Executive power was stabilised, but further stabilisation was endangered by the escalating dispute in the social democratic party provoked by the adherents of the communist – Bolshevik ideology.

The President, one of the crucial stabilisation elements in society, became ill at the beginning of 1921 which caused further instability. In this situation, the rather unique Pětka (Five) grouping of five state-forming 'Czechoslovak' political parties was established. The grouping had a majority in parliament and substantially influenced (not only) the political milieu. It was instrumental in the entire state's stabilisation, but it was also an object of criticism for its non-institutional status. Little by little, Czechoslovakia overcame all of the crises and became a successful democratic country in post-war Europe.

ČESKOSLOVENSKO A POKUSY O „RESTAURACI“ HABSBUKŮ V ROCE 1921

PETR PROKŠ

Po první světové válce se nové Československo rychle stabilizovalo. Vytvořilo vnitřní republikánský režim parlamentní demokracie a upevnilo si mezinárodní postavení. Vážným problémem však nadále zůstávaly vztahy s Maďarskem. Budapešť se totiž stále nevzdávala naději na obnovení velkého Uherska v předválečných hranicích jako království s panovníkem z habsburské dynastie.¹ Maďarsko se snažilo ve 20. letech 20. století získat podporu velmocí pro své strategické a bezpečnostní zájmy argumentem, že je přece „obránce“ Západu, avšak vítězná Dohoda zamýšlela vytvořit „Novou střední Evropu“ ze středoevropských vítězných národů, Poláků, Čechoslováků, Rumunů a Jihoslovanů, a nikoliv z poraženého a okleštěného Maďarska. Jasně to vyjádřil vysoký britský komisař v Budapešti Thomas B. Hohler dne 16. února 1920 slovy: „...co se týká bezpečnostních zájmů Britského impéria: Rumuni, Čechoslováci a Jugoslávci tvoří dohromady čtyřicetimilionový blok, který, jak doufáme, bude tvořit lepší obrannou linii proti Německu než sedm nebo deset milionů Maďarů.“²

Svržený císař a král Karel v emigraci, jeho aristokratičtí přívrženci i nejrůznější monarchistické skupiny a hnutí na území bývalé habsburské říše se totiž stále nevyrovnali s jejím rozpadem. Přitom se opírali také o monarchistické a konzervativní kruhy v Německu, Francii a Velké Británii i dalších zemích Evropy. Začali sprádat plány o obnovení habsburské monarchie a znovunastolení excísaře a exkrále Karla na trůn. Jako nejprůhodnější se jevílo zejména Maďarsko, jež se neshlířilo s rozpadem historického Uherska, a působilo v něm silné monarchistické a zejména nacionalistické hnutí, které se otevřeně stavělo proti poválečnému státoprávnímu uspořádání střední a jihovýchodní Evropy a existenci nástupnických

1 Vizi, László Tamás: *Trianon 100 Years Later. From Border Revision to National Cooperation (1920–2010)*. Budapest 2018; Suppan Arnold: *The Imperialist Peace Order in Central Europe. Saint-Germain and Trianon 1919–1920*. Vienna 2019.

2 Vizi, László Tamás: *The Idea of Hungarian Politics on Revision in the First Half of the 1920s*. *West Bohemian Historical Review* 11, 2021, č. 1, s. 41–42.

států. Předpokládali nejprve opětovné nastolení Karla jako uherského krále. Potom za příhodných vnitřních a zejména mezinárodních podmínek obnovit habsburskou říši, třeba v nějaké reformované podobě konstituční a federativní monarchie. Historicky se pro tyto snahy vžil pojem „restaurace Habsburků“.

Tomu napomáhal také vývoj v samotném Maďarsku. Jeho nově zvolené Národní shromáždění, v němž silné pozice získaly pravicové, nacionalistické a konzervativní proudy, dne 29. února 1920 zrušilo republiku a vyhlásilo Maďarsko opět královstvím. Jeho regentem zvolilo 1. března 1920 admirála Miklóse Horthyho. Slabinou monarchistického hnutí v Maďarsku však byla jeho roztržičnost. Podle legitimistů měl nárok na trůn exkrál Karel Habsburský nebo jeho syn Otto Habsburský. Přívrženci svobodné volby krále prosazovali Josefa Habsburského nebo Albrechta Habsburského. Současně unionisté zvažovali vytvoření personální unie s některým sousedním královstvím jako bylo Rumunsko, král Ferdinand I. z dynastie Hohenzollernů; Jugoslávie, král Alexandr z dynastie Karadjordjevićů; nebo Itálie, Viktor Emanuel III. ze savojské dynastie. Někteří konzervativní monarchisté společně s ruskou aristokratickou emigrací v Mnichově dokonce spřádali fantastické plány na obnovení alespoň části bývalé habsburské říše v podobě spojení Rakouska a Uherska s přičleněním Bavorska, takže dalším nápadníkem na trůn mohl být některý příslušník rodu svržených Wittelsbachů.³ Případný návrat Habsburků do Vídně i Budapešti a zároveň Wittelsbachů do Mnichova považovali někteří konzervativní politikové v Londýně a Paříži za nejvhodnější prostředek jak zabránit připojení Rakouska k Německu a oslabit Prusko. Ovšem takové řešení by podle nich nepochybně narazilo na silný odpor Říma a Prahy. Přitom právě ve vytvoření jakési „dunajské federace“ spatřovali nástroj pro zajištění pořádku ve střední a jihovýchodní Evropě, kterou zmítaly z jejich pohledu podružné sváry jako například Rumunska a Jugoslávie o Banát nebo Československa a Polska o Těšínsko, když přitom hrozí proniknutí bolševismu z Ruska do západní Evropy. Ustavení malých „národních“ států hodnotili jako narušení tradiční „geopoliticko-strategické situace“ a „historických“ vazeb velkého hospodářského prostoru. Frankofilní král Karel v Uhersku může tedy představovat pevnou bariéru proti pruskému pronikání do Orientu podle projektu Berlín – Bagdád.⁴ Právě s podporou těchto konzervativních struktur počítal také excísař Karel a jeho přívrženci ve svých plánech.

Maďarský nacionalista hrabě Albert Apponyi a legitimista rakouský kníže Ludwig Windischgrätz navštívili dne 24. ledna 1921 v zámku Pranginsu u Ženevského jezera excísaře Karla. Při rozhovoru s novináři na otázku o jeho případ-

3 Olivová, Věra: Československá zahraniční politika o pokus o restauraci Habsburků. Československý časopis historický 7, 1959, č. 4, s. 678–679.

4 Kaiser Karl. Persönliche Aufzeichnungen. Zeugnisse und Dokumente. Herausgegeben von Erich Feigl. Wien – München 1984, s. 313–321, No. 79.

ném návratu na maďarský trůn Apponyi odpověděl, dokud bude žít král Uherska, tak zůstane pro Maďary tím, kdo nosil korunu svatého Štěpána. Současně si stěžoval na Československo, které údajně odpírá dodávky dřeva a železné rudy Maďarsku.⁵

Potom ministr zahraničí Edvard Beneš ve svém projevu v Poslanecké sněmovně Národního shromáždění ČSR v Praze dne 27. ledna 1921 o programu příští zahraniční politiky Československa zdůraznil, že nepřipustí obnovení habsburské monarchie v Maďarsku nebo Rakousku a nedovolí jeho připojení k Německu ani vytvoření „dunajské federace“.⁶ Ministr zahraničí Gusztáv Gratz dne 4. února 1921 v maďarském parlamentu při reakci na vystoupení ministra zahraničí Edvarda Beneše se ostře se ohradil proti vměšování do vnitřních záležitostí Maďarska, protože si samo může zvolit monarchistickou formu státu, kterou již minulý rok schválilo Národní shromáždění, i když případný návrat Habsburků není zatím aktuální v důsledku mezinárodní situace.⁷ Následně československý delegát v Budapešti Václav Lejhanec ve zprávě dne 14. března 1921 zdůraznil, že královský regent Maďarska, tedy vlastně hlava státu, Miklós Horthy stále pomýšlí na znovuzískání Slovenska do uherského království, třeba i násilnými prostředky. Sice byl legitimistou, avšak příliš nepodporoval návrat exkrále Karla, spíše jeho malého syna Ottu, takže díky tomu by mohl ještě dlouhá léta setrvat ve své mocenské pozici. Přitom stále ještě byla v záloze možnost nastolení arcivévodky Josefa Habsburského.⁸

Přesto oba státy spolu zatím pragmaticky vyjednávaly. Na „neutrální“ půdě v rakouském městě Bruck an der Leitha (Most nad Litavou) ve dnech 14. a 15. března 1921 jednala československá delegace, ministr zahraničí Edvard Beneš, ministr zahraničního obchodu Rudolf Hotowetz, vyslanec Jan Masaryk, a maďarská delegace, předseda vlády Pál Teleki, ministr zahraničí Gustav Gratz, vyslanec hrabě Frigyes Szapáry. Setkání bylo velice vyhrocené. Maďari chtěli rokovat především o územních otázkách. Přitom se odvolávali na dopis bývalého předsedy francouzské vlády Alexandre Milleranda ze dne 6. května 1920, který připouštěl místní úpravy hranic Maďarska s nástupnickými státy. Beneš namítal, že dopis není součástí mí-

5 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek I (4. červen 1920–31. květen 1921). Praha 2004, s. 425–426, dok. č. 275.

6 Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Digitální repozitář: Národní shromáždění republiky Československé 1920–1925, Poslanecká sněmovna, Steonoprotokoly, 48. schůze 27. 1. 1921, část 5, s. 1–4; část 6, s. 1–4. <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenoprot/048schuz/s048005.htm> – [s048006.htm](http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenoprot/048schuz/s048006.htm) [24. 4. 2018].

7 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek I (4. červen 1920–31. květen 1921). Praha 2004, s. 448–449, dok. č. 294.

8 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek I (4. červen 1920–31. květen 1921). Praha 2004, s. 520–521, dok. č. 340.

rové smlouvy a nebyl československou stranou podepsán, takže ji nijak nezavazuje. Naopak požadoval jednání o občanských, právních, hospodářských, finančních a dopravních otázkách. Maďari proto odmítli pokračovat v rozhovorech. Beneš upozornil na skutečnost, že Československo se již dohodlo se všemi sousedy, takže Maďarsko se může dostat do mezinárodní izolace. Maďari tedy přistoupili na Benešův program vyjednávání. Výsledkem bylo dohoda o dalším rokování po Velikonocích ve čtyřech komisích podle Benešova návrhu. Maďari nebudou podporovat proti-československou propagandu na Slovensku, kam se mohou vrátit uprchlíci a repatrianti. Poskytnou Slovákům v Maďarsku stejná občanská práva jako mají Maďari v Československu. Sníží stav armády o 25 000 vojáků, aby dosáhli stavu nařízeného mírovou smlouvou. Diplomatická zastoupení budou povýšena na vyslanectví. Obě strany budou působit na zmírnění tiskových kampaní proti sobě. Maďari přislíbili odložit dynastickou otázku na neurčito a zaručili dodržování trianonské mírové smlouvy. Dokonce naznačili, že z hospodářských důvodů pomýšlejí na vytvoření celní unie s Československem.⁹ Celkovým výsledkem vzájemného vyjednávání bylo ustavení odborných komisí: právní, finanční, dopravní, ekonomické; přeměna delegací obou zemí na vyslanectví; předběžná záruka pro bezpečný návrat uprchlíků a repatriantů maďarské národnosti do Československa; ujištění maďarské strany o neaktuálnosti královské otázky, přislíb nepodporovat iredentistickou propagandu proti Československu a dodržovat mírovou smlouvu z Trianonu; dojednání zásad hospodářských a dopravních vztahů obou států.¹⁰

Přesto v maďarské politice stále působili radikálové, kteří se nesmířili s poválečným uspořádání střední Evropy. Maďarský chargé d'affaires ve Varšavě hrabě Iván Csekonics důrazně prosazoval spojení Maďarska a Polska. Jeho cílem mělo být vojenské zničení Československa a připojení Horních Uher – Slovenska zpátky k Maďarsku. Ministr zahraničí Gusztáv Gratz podle zprávy svému diplomatovi do Varšavy ze dne 21. března 1921 však považoval takové plány za politiku „vabank“ a tudíž riskantní pro Maďarsko.¹¹ Právě na takové extremisty však spoléhali stoupenci návratu Habsburků na královský trůn v Maďarsku.

Jako příhodné pro převrat se jevilo období po skončení mírové konference v Paříži, která nepřinesla tolik očekávanou stabilitu a prosperitu válkou vyčerpané Evropě. Karel se proto odhodlal s určitou politickou podporou svých stoupenci

9 Archiv Kanceláře prezidenta republiky (AKPR) – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 2045/21 č. I, č.j. 100/20/921, kart. 68; Beneš, Edvard: Cirkulární telegramy 1920–1935. Z dokumentů archivu ministerstva zahraničních věcí České republiky, ed. Jindřich Dejmek. Praha 2002, s. 26–27, dok. č. 11.

10 Tóth, Andrej: První bilaterální jednání mezi Československem a Maďarskem (1921) – Bruck an der Leitha. *Moderní dějiny* 9, 2001, s. 146–151.

11 Pejša, Robert: *Vztahy Československa a Maďarska v letech 1918–1939*. Praha 2017, s. 41.

k dobrodružné akci. Na sklonku března 1921 pěšky přešel švýcarsko-francouzskou hranici a rychlíkem Paříž – Vídeň na španělský pas s několika šlechtickými stoupenci přijel tajně do Vídně. Potom taxíkem odjel na hranice Maďarska, kde se vykázal britským pasem. Následně na koňském povoze dojel 26. března 1921 do městečka Szombathely, kde bylo také sídlo biskupa, a ubytoval se v jeho paláci. Shodou okolností na lovu v blízkosti pobýval předseda maďarské vlády Pál Teleki, který se sice dostavil ke Karlovi, ale nebyl jeho návratem příliš nadšen. V podstatě jeho pokus o převrat nepodpořil. Mezitím se ke Karlovi přidali nacionalističtí důstojníci místní posádky a společně se vydali na cestu do Budapešti. Karel se sešel následujícího dne 27. března 1921 v budínském hradě s regentem Horthym, který se však nechtěl vzdát výsadní moci regenta, a doporučoval Karlovi návrat do Švýcarska, jinak hrozí Maďarsku vojenský zákrok sousedního Československa, Jugoslávie a Rumunska, tedy států rodící se Malé dohody. Karel se musel s nepořízenou vrátit do Rakouska, odkud pod ochranou britských důstojníků odjel za dozoru rakouské policie zpátky do Švýcarska. Jeho představitelé samozřejmě považovali Karlovu avanturistickou akci za porušení švýcarské neutrality a pohostinnosti. Úřady mu sice povolily další pobyt s podmínkou, že jakýkoliv odchod za hranice bude předem hlásit.¹²

Při tomto prvním „restauračním“ pokusu exkrál Karel spoléhal také na podporu francouzského premiéra Aristide Brianda, což však bylo pouze jeho osobní stanovisko. Když se premiér měl vyjádřit oficiálně, tak svoji podporu popřel. Postoj Paříže byl poněkud rozporuplný. Francie se snažila být patronem „nástupnických“ států a vytvořit ve střední Evropě nárazníkové pásmo mezi Německem a Ruskem. Na druhé straně její původní integrační projekty na vytvoření „podunajské konfederace“ nebo „podunajské federace“ s centrem v tradiční Vídni povzbuzovaly monarchistické hnutí v představách, že v čele takového seskupení by mohl stát opět panovník z habsburské dynastie. Proto při svých snahách o restauraci Habsburků se spoléhalo do určité míry také na podporu politických a hospodářských skupin západních mocností, které takového integrační projekty podporovaly jako protiváhu vůči stávající „balkanizaci“ střední Evropy.¹³ O vizionářských nadějích těchto monarchistických struktur svědčí například patetické provolání, které bývalý předseda rakouské vlády Max Hussarek vydal s „karlistickými“ přívrženci na

12 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek I (4. červen 1920–31. květen 1921). Praha 2004, s. 546–619, dok. č. 358–426, s. 546–619; Galandauer, Jan: Karel I. Poslední český král. Praha – Litomyšl 1998, s. 307–316; Pernes, Jiří: Poslední Habsburkové. Karel, Zita, Otto a snahy o záchranu císařského trůnu. Brno 1999; Raiman, Vojtěch: Návrat krále. Restaurační pokusy Karla Habsburského v roce 1921 ve světle mezinárodních vztahů v Evropě. Moderní dějiny 21, 2013, č. 1, s. 65–102.

13 Hohwald, Christophe: La diplomatie française face à la crise royale en Hongrie (1921). *Revue historique des armées* 251, 2008, s. 78–84.

přelomu března a dubna 1921 v podobě letáků: „Staré, tisícileté hvězdy září ještě na nebi: Bůh, Císařství, Císař – to je ten směr, který musíme následovat – kupředu k dunajské federaci, k Monarchii!“¹⁴

Pokus exkrále Karla o návrat do Maďarska okamžitě rozvířil mezinárodní vztahy. Diplomatictí zástupci „Velké dohody“ spojeneckých velmocí Francie, Itálie, Británie a také „Malé dohody“ Československa, Jugoslávie a Rumunska okamžitě 1. dubna 1921 ostře protestovali u maďarské vlády proti přítomnosti exkrále Karla a požadovali jeho okamžitý odchod z Maďarska. Potom diplomatictí zástupci Československa, vyslanec Václav Lejhanec, Jugoslávie, vyslanec Milan Milojević, Rumunska, vyslanec Traian Stircea, a Itálie, vyslanec Gaetano Caracciolo di Castagneto, předali 3. dubna 1921 maďarské vládě ultimatum: pokud Karel nepustí Maďarsko do 7. dubna 1921 odvolají svoje diplomatické mise, zastaví veškeré styky a připraví vojenskou mobilizaci svých armád proti Maďarsku.¹⁵ Současně diplomatictí zástupci západních Spojenců v Budapešti, francouzský vyslanec Augustin M. Doucet, britský vyslanec Thomas B. Hohler a italský vyslanec Gaetano Caracciolo di Castagneto, předali dne 3. dubna 1921 předsedovi maďarské vlády hraběti Pálu Telekimu stanovisko konference velvyslanců o platnosti jejího usnesení ze dne 4. února 1920, že znovunastolení Habsburků je nepřijatelné s požadavkem, aby bývalý panovník okamžitě opustil území Maďarska, protože jeho přítomnost ohrožuje mír ve střední Evropě.¹⁶ Praha se přitom opírala o podporu Paříže. Československému chargé d'affaires Vratislavu Trčkoví při osobním setkání generální sekretář francouzského ministerstva zahraničí Philippe Berthelot neprodleně dne 31. března 1921 naprosto schválil postup Prahy a zdůraznil, že francouzští diplomaté dostali příkaz, aby trvali na odjezdu Karla z Maďarska. Rakousko již bylo požádáno o povolení volného průjezdu Karlovi. Francouzská vláda je proti každé restauraci Habsburků.¹⁷

Současně ministr zahraničí Edvard Beneš dne 31. března 1921 v poslanecké sněmovně zdůraznil stanovisko Malé dohody, která nedovolí nástup exkrále Karla na trůn v Maďarsku. Politické kruhy, které tuto avantýru zosnovaly, jsou zločinně lehkomyšlné a dokazují, že válka je ničemu nenaučila, ale ani v budoucnu je patrně již ničemu nenaučí. Proto je třeba ostře bránit mír a demokracii ve střední Evropě. Československo bude důsledně dodržovat rozhodnutí konference velvyslanců o nepřijatelnosti znovunastolení Habsburků.¹⁸ Potom dne 1. dubna 1921 v Senátu

14 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 190/21, č.j. 64, kart. 37.

15 Beneš, E.: Cirkulární telegramy 1920–1935, s. 27–28, dok. č. 12 a 13.

16 Tóth, Andrej: Československá diplomacie a první restaurační pokus Karla Habsburského v Maďarsku (26. březen–5. duben 1921). *Slovanský přehled* 88, 2002, č. 3, s. 364.

17 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 3798, kart. 37.

18 Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Digitální repozitář: Národní shromáždění.

také označil dobrodružství exkrále Karla za zločinnou avantýru. Otázka exkrále Karla a otázka Habsburků není vnitřní záležitostí Maďarska, ale otázkou mezinárodní. Československo se svými spojenci se přičiní, aby se již jednou definitivně skoncovalo s legendou Habsburků a zajistil se mír ve střední Evropě.¹⁹

Praha však nadále musela počítat s určitou podporou monarchistického hnutí v mezinárodních vztazích. Například československý vládní delegát v Istanbulu Rudolf Světlík ve zprávě do Prahy dne 5. dubna 1921 tlumočil názor britského vysokého komisaře Horace Rumbolda, které sdělil jeho anglické manželce, že pokus Karlův je pouze vnitřní záležitostí Maďarska, a tázal se, zda je možno počítat s vlivným monarchistickým hnutím v Československu. Potom byl nemile překvapen, když anglická manželka československého diplomata něco takového rozhodně vyloučila. Francouzský vysoký komisař generál Maurice Pellé však potvrdil, že Francie se zcela postaví na stranu Československa, totéž prohlásil také italský vysoký komisař Eugenio Garroni.²⁰ Ministr zahraničí Edvard Beneš proto dne 11. dubna 1921 stanovil následující zásady pro řešení otázky Habsburků: 1) habsburská otázka není vnitřní záležitostí Maďarska; 2) ratifikace mírové smlouvy z Trianonu, Burgenland předat Rakousku a zredukovat maďarskou armádu podle podmínek mírové smlouvy; 3) zrušení nároků Habsburků na královský trůn v Maďarsku; 4) proti dalšímu pokusu o restauraci Habsburků zakročí armáda.²¹

Neúspěšný pokus excísaře Karla o návrat na trůn měl samozřejmě také výraznou politickou dohru. Dosavadní předseda maďarské vlády, monarchistický legitimista hrabě Pál Teleki, odstoupil. Královský regent admirál Miklós Horthy jmenoval dne 14. dubna 1921 předsedou vlády hraběte Istvána Bethlena, pragmatického liberála, maďarského vlastence, který se sice stavěl proti tradičnímu konzervativnímu vyhraněnému maďarskému nacionalismu, avšak odmítal přeměnu zažitého politického systému s výraznou pozicí šlechty a podnikatelských kruhů ve prospěch širších občanských vrstev, zejména střední třídy, nebo dokonce socialistického hnutí v podobě všeobecného volebního práva. Jeho koncepce se může označit za politicky výrazně regulovanou parlamentní demokracii. Bethlen přednesl dne 19. dubna 1921 v Národním shromáždění program své vlády, kterou tvořily dvě nejsilnější strany: jeho křesťansko-národní a dále malorolnická

dění republiky Československé 1920–1925, Poslanecká sněmovna, Stenoprotokoly 66. schůze 31. 3. 1921, část 6, s. 1–2. <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/066schuz/s066006.htm> [13. 1. 2020].

19 Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Digitální repozitář: Národní shromáždění republiky Československé 1920–1925, Senát, Stenoprotokoly 56. schůze 1. 4. 1921, část 4, s. 1–2. <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/se/stenprot/056schuz/s056004.htm> [13. 1. 2020].

20 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 3652, kart. 37.

21 Tóth, Andrej: Výsledek prvního restauračního pokusu Karla Habsburského v Maďarsku na jaře 1921 – uzavření československo-rumunské malodohodové smlouvy. Slovanský přehled 88, 2002, č. 4, s. 527.

strana. Ve svém vystoupení se nejprve kriticky vyjádřil k chybám, které uvrhly Maďarsko do současného stavu, především se jednalo o tradiční historický nacionalismus. Maďarský národ si sice zachoval nezávislost, avšak za cenu, kterou by nikdy nebyl ochoten zaplatit. Vládní program potom obsahoval čtyři základní body: 1) Zamezit všem destruktivním proudům, zejména bolševismu, který ohrožuje celou Evropu. Postavit proti němu křesťanskou politiku a občanské svobody, které však nesmějí destruktivní síly zneužívat. 2) Obnovit hospodářský život podporou střední třídy, rolnictva a pracující třídy. Zajistit právní pořádek na základě rovnoprávnosti. Podporovat rozvoj vzdělanosti a kultury národa podle křesťanských zásad. Sociální reformy, pracovní, starobní a zdravotní pojištění. 3) Vymýtit demagogický nacionalismus ze společenského, kulturního a politického života. 4) Provádět národní zahraniční politiku, která musí vycházet ze situace, nastolené trianonskou mírovou smlouvou. Maďarsko bude plnit její podmínky, avšak očekává, že také sousedé budou dodržovat své povinnosti, zejména v otázce ochrany národnostních menšin. Bethlenova vláda potom 23. května 1921 podala přihlášku do Společnosti národů.²² Přesto hlavní zásadou zahraniční politiky Maďarska nadále zůstal „revizionismus“, tedy snaha zásadně změnit, v podstatě zrušit, poválečné uspořádání střední Evropy podle mírových smluv. Budapešť chtěla získat zpátky především původní Horní Uhry – nyní Slovensko, které bylo součástí Československa, a také Sedmihradsko, jež připadlo Rumunsku. Proto organizovala cílevědomou revizionistickou a protičeskoslovenskou propagandu zejména ve velmocích Západu.²³

Praha se potom snažila opět oživit korektní vztahy s Budapeští. Československý vládní delegát v Budapešti Václav Lejhanec navštívil dne 20. dubna 1921 nového maďarského ministra zahraničí hraběte Miklóse Bánffyho, který zaručil přesné dodržování trianonské smlouvy a snahu udržovat korektní vztahy se sousedy. Vyslovil přání pokračovat v rozhovorech o vyjasnění vzájemných vztahů, zvláště v hospodářských otázkách.²⁴ Lejhanec pak jednal dne 26. května 1921 s předsedou maďarské vlády Istvánem Bethlenem, který se vyslovil pro snesitelné sousedské vztahy obou států. Potom následujícího dne 27. května 1921 navštívil královského regenta Miklóse Horthyho, který se podobně vyjádřil pro nastolení příznivějšího poměru mezi oběma státy. Současně označil za svůj hlavní úkol potírat extrémní

22 Tóth, Andrej: První programová řeč maďarského ministerského předsedy hraběte Istvána Bethlena přednesená na 175. schůzi maďarského Národního shromáždění konané 19. dubna 1921. Komentovaný dokument. Dvacáté století, 1/2013, s. 131–175.

23 Manák, Marián: Revizionistické aktivity Maďarska v správách československých diplomatů v USA v letech 1919–1921. Moderní dějiny 25, 2017, č. 1, s. 71–88.

24 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek I (4. červen 1920–31. květen 1921). Praha 2004, s. 642–644, viz průběžně dok. č. 444.

socialistické (komunistické) tendence v Maďarsku.²⁵ Praha přesto musela být stále ostražitá. Lejhanec souběžně ve zprávě dne 26. dubna 1921 informoval o pašování zbraní a střeliva z Německa přes Rakousko do Maďarska. Současně o utajené návštěvě německého generála Ericha von Falkenhayn u královského regenta Miklóse Horthyho, kteří údajně vyjednávali o společné vojenské akci proti Československu. Německo mělo zaútočit v prostoru Čech a Moravy, Maďarsko proti Slovensku a Polsko na Těšínsku a Podkarpatské Rusi.²⁶ Přitom monarchistické a protičeskoslovenské hnutí mohlo počítat také s určitou podporou monarchisto-konzervativních kruhů západních Spojenců. Československý vládní delegát v Budapešti Václav Lejhanec hlásil 23. května 1921 do Prahy, že britský diplomatický zástupce Thomas B. Hohler nadále prosazuje nastolení nějakého krále na maďarský trůn, třeba prince z některého menšího státu, když nebude jiný maďarský uchazeč. Kvůli tomu pod záminkou dovolené odcestoval vyjednávat do Londýna. Proto navrhuje, aby jeho akci kontrolovalo československé vyslanectví v Londýně.²⁷

Pokus exkrále Karla o návrat na trůn v Maďarsku zároveň výrazně urychlil formování Malé dohody. Československý vyslanec Ferdinand Veverka a rumunský ministr zahraničí Dumitru Take Ionescu podepsali dne 23. dubna 1921 v Bukurešti spojeneckou smlouvu Československa a Rumunska, která znamenala další významný krok v postupném vytváření spojeneckého systému Malé dohody. Součástí dokumentu byl dodatek, že pokud Rumunsko bude ve válečném stavu s kterýmkoliv z okolních států, tak Československo nebude činit žádné obtíže v průvozu nebo vývozu zbraní a střeliva do Rumunska.²⁸ Samozřejmě dodatek se týkal především případné války Rumunska se sovětským Ruskem. Bukurešť byla totiž ochotna podepsat spojeneckou smlouvu jen s touto podmínkou, na kterou Praha po určitém váhání přistoupila. Rumunsko a sovětské Rusko spolu totiž neustále vedly drobnou pohraniční válku v povodí Dněstru o sporná území v podobě výpadů ozbrojených skupin obou států přes stávající hranice. Konflikty byly přitom doprovázeny diplomatickými souboji a výhrůzkami sovětského Ruska o vojenském útoku proti Rumunsku.²⁹

Současně vrcholila příprava smlouvy Jugoslávie a Rumunska. Československý vyslanec v Bukurešti Ferdinand Veverka dne 21. května 1921 oznámil do Prahy sdělení jugoslávského vyslance Čolaka Antiće, že jugoslávsko-rumunská smlouva bude rozšířena také proti Bulharsku. Rumuni přitom vyjednávají s Po-

25 Tamtéž, s. 696–701, dok. č. 484 a 486.

26 Tamtéž, s. 652 a 661–665, dok. č. 451 a 459.

27 AKPR 1919–1947, inv. č. 277, sign. D II, č.j. 4166, kart. 19.

28 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek I, s. 644–646, dok. č. 445 a 446.

29 AKPR 1919–1947, inv. č. 277, sign. D II, č.j. 4677, kart. 19.

láky o spolupráci na úpravě plavby po Dunaji a výměně území. Rumunsko postoupí Polsku jeden výběžek v severní Bukovině za jeden diskrikt mezi Bukovinou a Sedmihradskem.³⁰ Následně také Království SHS a Rumunsko podepsaly dne 7. června 1921 v Bělehradě spojeneckou smlouvu, která byla rozšířena na obranu mírové smlouvy s Bulharskem z Neilly. Tím bylo dovršeno smluvní formování spojeneckého systému Malé dohody.³¹ Rumunsko a Jugoslávie záměrně rozšířily vojenskou konvenci v rámci Malé dohody ze dne 7. června 1921 také pro dodržování míru z Neuilly především jako nástroj proti všem revizionistickým tendencím na Balkáně.³² Bulharsko se tak bohuželjevilo jako další potenciální protivník Malé dohody, kterého mohly využít Polsko, Maďarsko, Itálie a později také Německo pro vlastní velmocenskou politiku v Evropě proti Malé dohodě. Koncepce vytvoření „balkánského bloku“ Rumunska, Jugoslávie, Maďarska, Bulharska, Řecka a Turecka pod „patronací“ Itálie nebo dokonce Německa přetrvávala po celé meziválečné období a posléze se opět oživila v krizových letech 1938–1939.³³

Praha však nadále usilovala o urovnání vzájemného poměru s Budapeští. Ministr zahraničí Edvard Beneš jednal dne 23.–24. června 1921 v Mariánských Lázních s maďarským ministrem zahraničí Miklósem Bánffyem především o hospodářských otázkách. Maďari respektovali politickou situaci po porážce puče exkrále Karla a vzniku Malé dohody a snažili se o konstruktivnější přístup a řešení praktických otázek vzájemných vztahů.³⁴ Především amnestie pro občany Československa maďarské národnosti, kteří se dopustili zločinů proti státu, tedy iredentistickými aktivitami. Československá strana se snažila vyjít vstříc maďarské delegaci, ale trvala na tom, že amnestie se nebude týkat vybraných jedinců, kteří se prokazatelně dopustili trestné činnosti. Maďarská delegace znovu zaručila nepodporovat iredentistické organizace ani jejich činnost proti Československu. Maďarské právnické osoby na území Československa budou podřízeny jeho zákonům. V přípravě obchodní smlouvy československá delegace zaručila odstranění pro Maďarsko nevýhodných obchodních bariér. Jednalo se o povolení dovozu maďarského vína a obilí do Československa a recipročně vývozu plzeňského piva, strojírenských výrobků, koksů a uhlí do Maďarska. Nedohodli se však v otázce vypořádání vzájemných finančních závazků ještě z doby Rakousko-Uherska, ze-

30 AKPR 1919–1947, inv. č. 277, sign. D II, č.j. 4159, k. 19.

31 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek II (1. červen–31. prosinec 1921). Praha 2005, s. 23–28, dok. č. 506.

32 AKPR 1919–1947, inv. č. 277, sign. D II, č.j. 4849, kart. 19.

33 Sorescu, Florina: Blocul balcanic al neutrioli, un proiect de securitate realist sau utopic. Revista istorică, XXIV, 2013, nr. 1–2, s. 83–97.

34 Beneš, E.: Cirkulární telegramy 1920–1935, s. 32, dok. č. 19.

jména dluhopisů válečné půjčky. Všechny nevyřešené otázky byly proto předány k projednání odborným komisím.³⁵

Positivním výsledkem setkání bylo především částečné vyjasnění obchodních vztahů, na kterých měly zájem oba státy, protože přispívaly k jejich hospodářské a sociální stabilizaci i uklidnění rozjitřených poměrů ve střední Evropě. Hospodářská komise připravila dočasnou dohodu o výměně zboží dne 2. července 1921 s doložkou o usnadnění výměny zboží, na které se dosud vztahoval povolovací režim, s platností do konce srpna, která byla dne 25. srpna 1921 prodloužena do konce roku 1921. Zástupci obou států potom dne 17. října 1922 sice sjednali řádnou obchodní dohodu s doložkou nejvyšších výhod, avšak dohoda nebyla ratifikována., takže vzájemný obchod probíhal pouze na základě konkrétních ujednání obchodních partnerů o každé dodávce nebo výměně zboží a platebních podmínkách. Platná obchodní dohoda byla po složitém vyjednávání uzavřena teprve v roce 1927.³⁶

Budapešť se prostřednictvím částečného urovnání vztahů s Prahou snažila vymanit Maďarsko z mezinárodní izolace, do které se dostalo v důsledku předcházející avantýry exkrále Karla. Maďarsko však stále zůstávalo velkým problémem. Ministr zahraničí Edvard Beneš rozeslal dne 22. srpna 1921 cirkulární telegram zastupitelským úřadům ČSR o případném přijetí Maďarska do Společnosti národů. Vyslovil se proti přijetí, neboť zatím ještě Maďarsko neprokázalo ochotu upřímně plnit trianonskou mírovou smlouvu, kterou ratifikovalo teprve nedávno 26. července 1921. Je třeba určitá lhůta, aby maďarská politika prokázala důsledné plnění uvedené smlouvy. Také by se rád vyhnout porážce Maďarska, kdyby nebylo přijato, a také možné porážce Československa, kdyby bylo přijato, ve Společnosti národů. Záležitost je komplikována také ještě nevyřešenou otázkou budoucnosti Habsburků.³⁷ Praha zatím byla proti přijetí Maďarska do Společnosti národů, protože nebyla vyřešena otázka hlavy státu, tedy v podstatě možnost opětovného nastolení Habsburků na královský trůn v Budapešti jako východisko pro případné obnovení habsburské říše ve střední Evropě. Svůj případný souhlas podmiňovala zbavením Habsburků nároků na maďarský trůn a zastavením veškeré propagandy a iredenty proti mírové smlouvě z Trianonu.³⁸

35 Tóth, Andrej: První bilaterální jednání mezi Československem a Maďarskem (1921) II. – Mariánské Lázně. *Moderní dějiny* 10, 2002, s. 58–74.

36 Romportlová, Marta: ČSR a Maďarsko 1918–1938. Bezprostřední vývojová báze a průběh obchodně politických vztahů. Brno 1986, s. 61–63; Podrobněji viz: Sládek, Zdeněk – Romportlová, Marta: Československo-maďarské hospodářské styky ve 20. letech. *Otázky dějiny střední a východní Evropy II*, Brno 1975, s. 307–331; Romportlová, Marta – Sládek, Zdeněk: Příspěvek k dějinám finančních a kapitálových vztahů mezi Československem a Maďarskem 1918–1938. *Časopis Matice Moravské* XCVI, 1977, č. 3–4, s. 261–279.

37 Beneš, E.: Cirkulární telegramy 1920–1935, s. 36, dok. č. 24.

38 Tóth, Andrej: Československá diplomacie a úsilí Maďarska o vstup do Společnosti národů v le-

Problémy ve vztazích s Maďarskem proto stále přetrvávaly. Ve dnech 5. září–5. října 1921 v Ženevě probíhalo Druhé shromáždění Společnosti národů, které se mimo jiné zabývalo také ochranou národnostních menšin. Přitom britský delegát Robert Cecil, zřejmě na popud Maďarska, vznesl dne 7. září 1921 dotaz o poměrech na Podkarpatské Rusi. Československý vyslanec v Paříži Štefan Osuský ve svém vystoupení dne 16. září 1921 zdůraznil jednotu a celistvost území Československa, jehož nedílnou součástí podle mírových smluv je také Podkarpatská Rus. V červenci 1920 zde byla ustavena civilní správa se sídlem v Užhorodu s guvernérem rusínské národnosti, což za bývalé maďarské nadvlády nebylo vůbec možné. Do státní správy jsou postupně podle možností dosazováni úředníci rusínské národnosti, ale jedná se o složitý proces, neboť rusínské obyvatelstvo vykazuje 85 % negramotnost jako důsledek předcházející nadvlády Maďarska. Proto jsou do státní správy dočasně umísťováni úředníci jiné národnosti. Příslušníci všech národnostních menšin mají veškerá a stejná práva občanů Československé republiky. Přitom v jistých kruzích převládají názory, že hospodářské problémy střední Evropy jsou důsledkem rozpadu habsburské říše, ale znehodnocení měny nebo pokles zemědělské a průmyslové výroby jsou následkem předcházející války a poválečné neochoty některých struktur obnovit dopravní a hospodářskou spolupráci zemí střední Evropy. Dezorganizace železniční dopravy i plavby na Dunaji je způsobena nedostatkem železničních vagonů a vhodných plavidel. Například v roce 1919 se těžilo pouze 60 % uhlí v porovnání s rokem 1913 nebo stav dobytka na konci války tvořil jenom 50 % předválečného stavu a většina koní byla ještě na bojištích. Národy totiž žijí z toho, co produkují, a nemohou žít z toho, co neprodukují.³⁹

Potom se vyhrótily vztahy Budapešti s Vídní o území Burgenlandu. V důsledku toho se výrazně zhoršilo mezinárodní postavení Maďarska. Jeho předurčený delegát ve Společnosti národů hrabě Albert Apponyi proto dne 24. září 1921 požádal předsedu shromáždění Společnosti národů, nizozemského ministra zahraničí Jonkheera van Karnebeeka, odložit otázku přijetí Maďarska na příští shromáždění Společnosti národů v roce 1922.⁴⁰ Mezitím maďarská vláda dne 21. září 1921 požádala československou vládu o zprostředkování v otázce sporů s Rakouskem o oblast Burgenlandu. Ministr zahraničí Edvard Beneš okamžitě 22. a 23. září 1921 v Hainburku rokoval s rakouským kancléřem Johannem Schoberem a maďarským premiérem Istvánem Bethlenem. Dohodli se sice na předání Burgenlandu definitivně Rakousku a města Šoproně zase Maďarsku. Jeho vláda však následující-

tech 1921–1922. K dějinám střední Evropy po první světové válce. In: Martin Kovář a Václav Drška (eds.): Kapitoly z obecných dějin. Panu profesorovi s láskou... Praha 2014, s. 214–215.

39 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek II, s. 174–181, dok. č. 624.

40 Tóth, A.: Československá diplomacie a úsilí Maďarska, s. 219.

cího dne 24. září 1921 oznámila, že přijme zprostředkování od Itálie.⁴¹ Praha hodnotila postup Budapešti jako intriku, kterou chtěla zhoršit pozici Československa ve střední Evropě a jeho vztahy s Itálií. Prahu však důrazně podpořili Francouzi a Britové, kteří oceňovali její soustavnou snahu o řešení problémů a zajištění politické stability ve střední Evropě. Okamžitě zaslali ultimatum maďarské vládě, aby Burgenland odevzdala Rakousku do 4. října 1921. Proto maďarský ministr zahraničí Miklós Bánffy jednal 26. září 1921 v Brně s předsedou vlády a ministrem zahraničí Edvardem Benešem, který odmítl další zprostředkování. Důrazně požadoval splnění ultimata západních Spojenců a pohrozil, že bude v této záležitosti koordinovat postup také se spojeneckou Jugoslávií a Rumunskem.⁴² Budapešti tak nevyšel pokus o oslabení silící pozice Československa ve střední Evropě, naopak dosáhla pouze otevřené záštity západních Spojenců pro postup Prahy a ultimata, kterému se musela podrobit. Současně se projevila jako zatím nevěrohodný partner pro řešení problémů střední Evropy, na jejíž stabilitě měli západní Spojenci prvořadý zájem. Pro tento záměr přitom považovali za nejdůležitějšího partnera právě Československo.

Jeho vyslanec v Paříži Štefan Osuský již předtím v diplomatické zprávě ze dne 1. září 1921 upozornil na protiklady v politice obou západních Spojenců. Britská politika vůči Francii totiž prochází přes Berlín. Británie původně chtěla vyřadit námořní válečnou moc a obchodní konkurenci Německa, což se jí díky vítězství ve válce podařilo. Francie si zase přeje odzbrojení a válečné náhrady od Německa. Británie chce mít Německo hospodářsky silné, aby s ním mohla obchodovat, ale nikoliv zase tak silné, aby jí mohlo konkurovat. Proto nepodporuje v otázce reparací tvrdý postup Francie vůči Německu. Přitom britská dominia také chtějí obchodovat s Německem. Británie se zároveň více obrací na Dálný východ, než k evropskému kontinentu.⁴³ Osuský a vyslanec v Bernu i delegát u Společnosti národů Cyril Dušek se potom obrátili 26. září 1921 ze Ženevy, kde právě probíhalo zasedání Společnosti národů, na ministra zahraničí Edvarda Beneše s kritikou jeho záměru být prostředníkem ve sporu Maďarska a Rakouska o Burgenland. Jako argument uváděli, že tím napomáhá Maďarsku, poštvě oba státy proti Československu a rozladí spojeneckou Jugoslávii a Rumunsko. Předseda vlády a ministr zahraničí Edvard Beneš v odpovědi 29. září 1921 zdůraznil především skutečnost, že se mu jedná o bezpodmínečné dodržování mírových smluv, aby nedošlo k jejich porušování také v dalších případech, a vyhnout se případné válce ve střední Evropě, na čemž má zájem Malá i Velká dohoda, tedy také Francie, Británie a Itálie.⁴⁴

41 Beneš, E.: Cirkulární telegramy 1920–1935, s. 36–37, dok. č. 25.

42 Tamtéž, s. 37–38, dok. č. 26.

43 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 406/21 č. I, č.j. 415/93/1921, kart. 47.

44 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek II, s. 173–174, dok.

Následně italský ministr zahraničí Pietro T. della Toretta jednal přímo s předsedou maďarské vlády Istvánem Bethlenem a rakouským kancléřem Johanem Schoberem dne 13. října 1921 v Benátkách o arbitrážním rozhodnutí. Výsledkem byl „Benátský protokol“ o předání Burgenlandu sousednímu Rakousku a vyhlášení plebiscitu o budoucnosti Šoproně. Nakonec plebiscit v prosinci 1921 rozhodl o přenechání Šoproně horthyovskému Maďarsku.⁴⁵

Politickou situaci a stabilitu ve střední Evropě však opět výrazně narušily události v Maďarsku. Karel Habsburský se svými přívrženci ve Švýcarsku stále sprádal plány o návratu na královský trůn v Maďarsku a případně o obnovení původní habsburské říše. Rakouský kníže Heinrich Orsini-Rosenberg, údajně spřízněný s italským rodem Orsini a českým rodem Rožmberků, soukromě informoval 21. června 1921 československé diplomaty ve Vídni o přípravách legitimistické aristokracie s kontakty do Švýcarska na údajný převrat: „Němci jsou pevně přesvědčeni, že nejpozději do 15 roků bude zase, byť s nějakými změnami, obnoven status quo, vytvořena střední Evropa pod hegemonií Němců a k tomu se usilovně pracuje jak v Rakousku, tak v Německu. Doufají však, že podle toho jak se věci vyvíjejí, dojde k tomu hodně dříve. Potřebují k tomu hlavně Rusko, a jejich akce – zatím hlavně hospodářské ovládnutí – se jim tam dobře daří. Ruskem pomstili se Němci, a teprve se ještě pomstí, Dohodě. Musejí si ovšem pospíšiti aby, než si Rusko náležitě uvědomí svoji sílu, měli je Němci již zajištěno pro své plány.“⁴⁶

Zakrátko československý vyslanec v Bernu a delegát u Společnosti národů Cyril Dušek zaslal dne 29. června 1921 do Prahy zprávu o úmyslu Karla Habsburského opět přesídlit do Maďarska. Jeho nejbližšími stoupenci jsou kníže Ludwig Windischgrätz a hrabě Albert Apponyi, který sonduje možnosti přímo v Maďarsku s pomocí bývalého premiéra Pála Telekiho. Současně ve Francii pro něj agituje bratr jeho manželky Zity princ Sixt Bourbon-Parmský. Horlivě v jeho prospěch pracují také papežští nunciové ve všech zemích, protože konzervativní kruhy Vatikánu se rozhodly podporovat restauraci Habsburků ve střední Evropě.⁴⁷ Karel mohl počítat také s podporou aristokratických a konzervativních kruhů Británie. V červenci 1921 byla dokonce přímo v Budapešti založena „maďarsko-britská společnost“ pro pěstování přátelských styků obou zemí. Prezidentem společnosti se stal legitimista hrabě Gyula Andrassy a čestnými prezidenty britský diplomatický zástupce Thomas B. Hohler, britský delegát v dunajské komisi admirál Ernest Ch. T. Troubridge a britský delegát mezispojenecké vojenské komise v Maďarsku generál George R. Gor-

č. 622.

45 Tamtéž, s. 642 a 646, s. 199–201 a 203–204, dok. č. 745.

46 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 423/21, č. 483/21, kart. 48.

47 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 2045/21, č. II, č.j. 415/80/21, k. 68.

ton.⁴⁸ Samotný excísař Karel, který právě sídlil na zámku Hertenstein ve švýcarském kantonu Luzern, si také připravoval mezinárodní podporu pro svoje avanturistické záměry. Poslal francouzskému prezidentovi Alexandre Millerandovi a anglickému králi Jiřímu V. dopis, datovaný 28. července 1921, v kterém se velice přimlouval, aby podpořili poskytnutí mezinárodní půjčky Rakousku s výhodnými podmínkami pro řešení jeho hospodářských, sociálních a finančních problémů.⁴⁹ Dopis však vyzníval spíše jako snaha opět se zařadit jako rovnocenný partner do nejvyšších pater vládnoucích struktur Evropy.

Potom španělský vyslanec Francisco de Reynoso sondoval 13. srpna 1921 možnost prodloužení pobytů exkrále Karla ve Švýcarsku u švýcarského ministra zahraničí Giuseppe Motta.⁵⁰ Současně mu sdělil důvody, proč se Španělsko zdráhá Karla přijmout: 1) nemá pro něj vhodnou rezidenci; 2) není vyjasněno, kdo bude platit výlohy na jeho pobyt, zda příbuzní nebo maďarský stát, protože samotný Karel nemá peníze; 3) je nutné znát přesný počet osob Karlova doprovodu; 4) Španělsko přijetím Karla chce sice prospět míru v Evropě, avšak delikátní je otázka, aby v případě dalšího pokusu o návrat do Maďarska nebyla španělská královská dynastie viněna z podpory jeho akce. Motta odpověděl, že podle jeho názoru švýcarský pobyt může být prodloužen do 1. října 1921. Československý vyslanec v Bernu a delegát u Společnosti národů Cyril Dušek při vyhodnocování celé situace zdůraznil snahu exkrále Karla se udržet ve Švýcarsku za každou cenu, protože stále počítá s možností vrátit se do Maďarska.⁵¹

Dušek potom zaslal dne 27. srpna 1921 do Prahy zprávu o aktivitách monarchistických legitimistů, kteří se snaží dohodnout s regentem M. Horthyem o návratu krále Karla na základě přijetí Maďarska do Společnosti národů. Doufali získat souhlas Horthyho, jakmile zmizí nebezpečí války s Malou dohodou v případě návratu krále Karla. Domnívali se, že velmoci Dohody, tedy Británie a Francie, po přijetí Maďarska do Společnosti národů budou tajně souhlasit s restaurací Karla Habsburského, takže Malá dohoda, zejména Československo, si netroufne proti tomu zakročit. Údajně s tímto plánem měli zajištěn také souhlas anglické šlechty. Maďarsko přitom počítalo rovněž se spoluprací Polska a Itálie proti Malé dohodě ve Společnosti národů.⁵² Nakonec švýcarská vláda dne 30. srpna 1921 prodloužila Karlovi pobyt až do doby, než dojde rozhodnutí Španělska, zda ho přijme.⁵³

48 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 2045/21, č. II, č.j. 415/89/21, kart. 68.

49 Kaiser Karl. Persönliche Aufzeichnungen. Zeugnisse und Dokumente, s. 321–322, No. 79.

50 AKPR 1919–1947, inv. č. 277, sign. D II, č.j. 4608, kart. 19.

51 AKPR 1919–1947, inv. č. 277, sign. D II, č.j. 4609, kart. 19.

52 AKPR 1919–1947, inv. č. 277, sign. D II, č.j. 4710, kart. 19.

53 AKPR 1919–1947, inv. č. 277, sign. D II, č.j. 4730, kart. 19.

Španělská vláda se potom dne 15. září 1921 rozhodla nepřijmout Karla, protože vnitřní politická situace nedovoluje, aby v zemi pobýval sesazený monarcha.⁵⁴ Její stanovisko nepochybně urychlilo další běh událostí.

Předseda maďarské vlády István Bethlen nejprve ve svém projevu dne 20. října 1921 v Pécsi (Pětikostelí) zdůraznil, že Karel Habsburský je maďarský král, který zatím nemůže pobývat v Maďarsku a vykonávat přímo svou královskou moc. Karel je prvním úředníkem státu a nemůže opustit svoje místo. Pokud by k tomu byl donucen „vyšší mocí“, neztratí svoje zákonná královská práva, které má povinnost převzít, jakmile přestane působit „vyšší moc“.⁵⁵

Karel proto nehodlal splnit svůj příslib švýcarským úřadům, že jim bude předeem hlásit jakýkoliv odchod za hranice. Znovu se pokusil o návrat do Maďarska. Tentokrát již akci se svými přívrženci mnohem lépe připravil. První pokus nevyšel, protože očekávané nadšení veřejnosti z návratu panovníka se nedostavilo, a sám Karel zůstal pasivní ani neshromáždil dostatek domácích přívrženců pro svůj příchod. Proto v západním Maďarsku byly nejprve tajně připraveny exkráli věrné jednotky a političtí stoupenci, kteří měli převzít vládu. Tentokrát cestoval 20. října 1921 letadlem se svou manželkou Zitou přes Bavorsko a Rakousko do Maďarska, kde po velice nebezpečném čtyřhodinovém letu nakonec přistáli, avšak na jiném místě, než předpokládali, protože kvůli špatnému počasí se nepodařilo správně letadlo navigovat ani se spojit s domácími spolupracovníky. Nakonec se dostali do Šoproně, kde se za ně postavila místní posádka a následně se dostavili také političtí přívrženci. Karel okamžitě jmenoval prozatímní vládu. Předsedou vlády Istvána Rakovszkého, ministrem zahraničí Gyula Andrássyho a ministrem financí Gusztáva Gratze, bývalého ministra zahraničí. Potom se po železnici vydal s věrnými vojáky do Budapešti. Po cestě byl tentokrát nadšeně vítán a přidávali se k němu další vojáci. Dorazili až na předměstí Budapešti, kde došlo k ozbrojeným střetům s Horthyho vojáky, kteří Karlovy jednotky porazili. Karlovi a Zitě nabídl útočiště hrabě Esterházy na svém zámku Taty, který ihned obklíčili Horthyho vojáci. Karel a Zita byli převezeni do jednoho kláštera u Blatenského jezera (Balatonu). Současně Československo a Jugoslávie vyhlásily 23. října 1921 částečnou mobilizaci a Rumunsko přesunulo k hranicím s Maďarskem vojenské jednotky. Velmoci se obávaly vypuknutí ozbrojeného konfliktu ve střední Evropě, proto přes určité sympatie Karla opustily. Karel a Zita potom byli převezeni do exilu na portugalský ostrov Madeira.⁵⁶

54 AKPR 1919–1947, inv. č. 277, sign. D II, č.j. 4823, kart. 19.

55 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek II, s. 295–297, dok. č. 745.

56 Tamtéž, s. 209–320, viz průběžně dok. č. 648–764; Galandauer, J.: Karel I., s. 316–333; Pernes, J.: Poslední Habsburkové; Raiman, V.: Návrat krále, s. 65–102;

Při řešení další krize ve střední Evropě se však Praha mohla opírat o podporu Paříže. Francouzský vyslanec v Praze Ferdinand Couget ve zprávě do Paříže neprodleně dne 20. října 1921 vyzdvihl Československo jako záruku míru ve střední Evropě. Právě proto musí Francie podporovat Malou dohodu a její sblížení se spřátelenými mocnostmi.⁵⁷ Po prvních zprávách o novém dobrodružství exkrále Karla předseda vlády a ministr zahraničí Edvard Beneš okamžitě 22. října 1921 rozeslal cirkulární telegram diplomatickým zastupitelstvím Československa: Budeme postupovat společně s Malou dohodou, jsme připraveni na nejostřejší prostředky a okamžitě zahajujeme vojenské přípravy, pokud Karel zůstane v Maďarsku bude to pro nás „causus belli“, i když odjede, přesto učiníme diplomatický a vojenský nátlak, aby otázka habsburská byla definitivně rozřešena a vnitropoliticky v Maďarsku s Habsburky bylo skončeno, pokud „Velká dohoda“, tedy velmoci, nepůjdou s námi, půjdeme sami s Malou dohodou i proti vůli velmocí. Spojenci se zalekli války ve střední Evropě a podpořili stanovisko Československa, avšak žádali zdrženlivost, aby nedošlo k nějaké ukvapené akci, především upustit od vojenského zákroku. Na druhé straně zase varovali Horthyho, pokud Karel neodejde z Maďarska, dají Malé dohodě souhlas k vojenské akci. Spojenecké mocnosti se potom dotázaly československé vlády, zda bude ochotna přispívat částkou 100 000 zlatých franků ročně na „vydržování“ excísáře Karla. Praha to samozřejmě odmítla s tím, ať na jeho „vydržování“ přispěje samotné Maďarsko, když mu dávalo naději na návrat do Uher.⁵⁸ Mezitím diplomatictí zástupci západních Spojenců v Budapešti, francouzský vyslanec Augustin M. Doulcet, britský vyslanec Thomas B. Hohler a italský vyslanec Gaetano Caracciolo di Castagneto, společně dne 22. října 1921 královskému regentovi Miklósi Horthymu a ministrovi zahraničí Miklósi Bánffyemu předali protest, v kterém opět připomněli stanovisko konference velvyslanců o platnosti jejího usnesení ze dne 4. února 1920, že znovunastolení Habsburků je nepřijatelné s požadavkem, aby bývalý panovník okamžitě opustil území Maďarska, protože jeho přítomnost ohrožuje mír ve střední Evropě. V dalším protestu dne 24. října 1921 varovali, pokud Karel neopustí Maďarsko, tak jeho vláda ponese odpovědnost za případnou vojenskou intervenci Malé dohody.⁵⁹

Válečné operační plány československé armády, vypracované hlavním (generálním) štábem společně s francouzskou vojenskou misí, samozřejmě počítaly také s válkou proti Maďarsku. Pro tento případ byly připraveny dvě základní varianty.

1) Konflikt s Maďarskem. Československo považuje za pravděpodobný překvapivý útok Maďarska na některý opěrný bod své hranice s cílem získat zpátky

57 Marès, Antoine: Francouzsko-československé vztahy v oblasti vojenství 1918–1924 z pohledu Paříže. Český časopis historický 97, 1999, č. 1. s. 61.

58 Beneš, E.: Cirkulární telegramy 1920–1935, s. 38–42, dok. č. 27–30.

59 Raiman, V.: Návrat krále, s. 97.

Slovensko. Proto se může očekávat vstup Maďarska do války na straně každého státu, který napadne Československo. Jeho armáda se rozdělí na západní skupinu v prostoru Trnava – Nitra s cílem zaútočit na Budapešť, a východní skupinu v prostoru Košice, která podřídí svoje operace strategickému cíli západní skupiny. Záloha vrchního velitele se soustředí v prostoru Přerov – Kroměříž pro případ útoku Poláků. Spojenectví v rámci Malé dohody však vyváří velkou vojenskou převahu, takže československá armáda s pomoci jugoslávské a rumunské armády podá maximální výkon v případné válce s Maďarskem. Ovšem je málo pravděpodobné, že samotné Maďarsko bude riskovat válku s Československem, Jugoslávií a Rumunskem.

2) Konflikt s Polskem a Maďarskem. Polský útok se dá očekávat v případě války s Maďarskem. Proto se předpokládají obranné boje, ale pokud se situace bude vyvíjet příznivě, tak se nevyklučuje ani protiofenzíva. Polský útok se dá předpokládat ve směru ze Slezska na Olomouc, aby se oddělily české země od Slovenska. Obranné boje se předpokládají v horním údolí řeky Odry a údolí řeky Oravy a Váhu. Musí být zajištěna ochrana železnice Žilina – Košice a vyčlenit potřebné síly proti v Maďarsku prostoru Žilina – Ružomberok. Vojenské síly proti Polsku se musejí soustředit v prostoru Olomouc – Přerov – Kroměříž. Zásadní válčiště bude představovat Slovensko, protože se dá očekávat také polský útok směrem na Prešov s cílem spojit se s Maďary v Košicích. Maďari budou asi útočit na Košice a po celé linii Dunaje. Proto strategie bude spočívat v tom, aby československá armáda zdržela nebo zastavila Poláky, dočasně obětovat celé severní a východní Slovensko i Podkarpatskou Rus a zaútočit přímo na Budapešť.⁶⁰

Vrchním velitelem armády byl prezident republiky Tomáš G. Masaryk. Nejvyšším orgánem vojenské správy bylo ministerstvo národní obrany. V jeho struktuře hlavní (generální) štáb československé armády, který se bezprostředně věnoval řízení armády podle pokynů prezidenta, vlády a ministerstva. Podřízenými orgány byly zemské vojenské velitelství pro Čechy – Praha, zemské vojenské velitelství pro Moravu a Slezsko – Brno, zemské vojenské velitelství pro Slovensko – Bratislava, zemské vojenské velitelství pro Podkarpatskou Rus – Užhorod, kterým byla podřízena velitelství územně příslušných divizí a dalších samostatných útvarů.

Základem československé armády v době mobilizace bylo dvanáct pěších divizí. Každou divizi tvořily dvě pěší brigády, z nich každá měla dva pěší pluky. Dále jedna polní dělostřelecká brigáda, která se skládala ze dvou dělostřeleckých pluků

60 Francouzská vojenská mise v Československu 1919–1939. Edice dokumentů. Série I: 1919–1925, Svazek 4. Strategické úvahy, studie, operační plány. Praha 2009; Břach, Radko: Úvahy představitelů francouzské vojenské mise z let 1919–1925 o úloze Československa v různých variantách konfliktu. *Historie a vojenství* 52, 2003, č. 2, s. 284–312; Vávra, Vlastimil: Francouzská vojenská mise v ČSR 1918–1925 (I) a (II). *Historie a vojenství* 36, 1987, č. 1, s. 29–45; 1987, č. 3, s. 53–69.

a jednoho dělostřeleckého oddílu. Současně další specializované útvary jako např. telegrafisté a spojari, ženisté, vozatajstvo, automobilní oddíly nebo zdravotní služba. Dislokace útvarů byla následující (divize – velitelství): 1. divize – Praha, 2. divize – Plzeň, 3. divize – Litoměřice, 4. divize – Hradec Králové, 5. divize – České Budějovice, 6. divize – Brno, 7. divize – Olomouc, 8. divize – Opava, 9. divize – Trnava, 10. divize – Banská Bystrica, 11. divize – Košice, 12. divize – Užhorod.

Současně zemskému vojenskému velitelství pro Slovensko v Bratislavě byly přímo podřízeny dvě samostatné horské brigády, každou tvořily dva horské pěší pluky a jeden horský dělostřelecký pluk: 1. horská brigáda – Ružomberok, 2. horská brigáda – Spišská Nová Ves. Zemským vojenským velitelstvím byly ještě podřízeny další samostatné útvary: 1. jezdecká brigáda – Pardubice, 2. jezdecká brigáda – Brno, 3. jezdecká brigáda – Nové Zámky; 25. polní dělostřelecká brigáda – Jičín, hrubá dělostřelecká brigáda – Komárno, 1. těžká dělostřelecká brigáda – Vysoké Mýto, 2. těžká dělostřelecká brigáda – Brno. Dále tři letecké pluky: Praha, Olomouc a Nitra. Přitom v československé armádě se každá brigáda podle typu vojska skládala ze dvou až čtyř pluků.⁶¹

Československá vláda za předsednictví prezidenta Tomáše G. Masaryka a premiéra i ministra zahraničí Edvarda Beneše rozhodla dne 23. října 1921 o částečné mobilizaci československé armády. Příštího dne 24. října 1924 povolala okamžitě ročníky 1895–1898 záložních vojáků pěchoty, dělostřelectva, jezdeckta a letectva, dále ročníky 1890–1898 ostatních zbraní a všech armádních služeb. K telegrafnímu a železničnímu vojsku a motorizovaným útvarům povolala i starší zálohy od ročníku 1869. Z ročníků 1899–1900 všechny muže schopné služby ve zbrani, kteří právě nevykonávali základní vojenskou službu. Celkem se jednalo o 258 000 povolanců. Počátkem listopadu 1921 měla československá armáda 380 000 vojáků mužstva a skoro 31 000 důstojníků. Celkově tedy kolem 411 000 mužů ve zbrani, což byla velká síla. K tomu je třeba ještě připočíst kvalitní výzbroj a zkušené vojáky i důstojníky, zejména z řad legionářů. Naproti tomu Maďarsko mohlo postavit celkem přes 80 000 vojáků, z toho pouze 35 000 v pravidelných vojenských útvarcích. Mobilizaci samozřejmě doprovázely, jako u každé takovéto velké akce, určité problémy dopravní, organizační a při zajišťování výstroje i výzbroje, ale celkově proběhla rychle a spořádaně, když mobilizaci pomáhaly zajišťovat také další organizace jako Československá obec legionářská, Sokol, Orel a Dělnické tělovýchovné jednoty. Mobilizační výzvy uposlechla také většina občanů německé a částečně i maďarské národnosti, zejména levicového a demokratického přesvědčení. Podle

61 Sander, Rudolf: Organizační a dislokační vývoj československé armády v letech 1918–1939. Sborník archivních prací 35, 1985, č. 1, s. 3–162. Popsána je organizační struktura československé armády v říjnu a listopadu 1921, která se v průběhu let samozřejmě postupně měnila, zejména od zásadní reorganizace z roku 1935 v době přípravy na obranu proti Německu.

odhadů nenastoupilo asi 20 000 povolanců. Problémy se však projevíly na Podkarpatské Rusi, kde vojáci rusínské národnosti odmítali sloužit pod záložními důstojníky maďarské národnosti. Proto velení československé armády v případné válce s Maďarskem nepočítalo s vojenskými útvary na Podkarpatské Rusi. Na některých místech provázely průběh mobilizace veřejné nepokoje. K nejtragičtější události došlo dne 27. října 1921 v Kraslicích. Rozvášněný dav německých nacionalistů napadl jednotku československé armády. Vojáci se bránili střelbou, při které zahynulo 14 útočníků. Na společných hranicích s Maďarskem přitom probíhaly jen drobné šarvátky a přestřelky vojenských hlídek. V podstatě poklidný a rychlý průběh mobilizace překvapil politické a armádní vedení státu i vojenské pozorovatele cizích států. Nepochybně většina obyvatelstva všech národností oceňovala demokratické poměry a hospodářskou, sociální i finanční stabilizaci Československa, které výrazně kriticky porovnávala s poměry bývalé habsburské monarchie, takže si nepřála její obnovení ve střední Evropě. Po splnění politických podmínek, tedy sesazení Habsburků a vytvoření maďarských i mezinárodních záruk, že se podobné pokusy již nebudou opakovat, proběhla do konce listopadu 1921 postupná demobilizace československé armády na mírový stav útvarů, který podle výše uvedených počtů tehdy činil kolem 173 000 vojáků.⁶² Úspěšný průběh a dosažení politických podmínek mobilizace výrazně posílily mezinárodní prestiž a pozici Československa.

Tabulka

Průběh mobilizace v říjnu a listopadu 1921. Počty podle dostupných údajů

stav armády po mobilizaci počátkem listopadu 1921	411 000	
povoláno		258 000
nenastoupilo		20 000
nastoupilo	238 000	
stav armády po demobilizaci koncem listopadu 1921	173 000	

Zdroj: Fiala, Jan: Mobilizace československé armády na podzim 1921. *Historie a vojenství* 42, 1993, č. 2, s. 36–67.

Mobilizaci samozřejmě doprovázela řada problémů, výtržností a výstřelků. Podle průběžných hlášení pro ministerstvo vnitra obyvatelstvo rychle vykoupilo základní potraviny a okamžitě se zvýšily jejich ceny. Současně nejrůznější radikálové se pokoušeli situaci politicky zneužít. Komunisté někde přímo na nádražích

⁶² Fiala, Jan: Mobilizace československé armády na podzim 1921. *Historie a vojenství* 42, 1993, č. 2, s. 36–67.

agitovali mezi branci, aby nerukovali, protože mobilizace není proti Karlovi, ale na ochranu kapitalismu. Na druhé straně zase němečtí nacionalisté rozšiřovali zprávy, že posílené vojsko bude využito také k útoku proti Německu, aby tedy němečtí obyvatelé neuposlechli vyhlášky o povolání do armády. Radikální sudetští Němci dokonce v severozápadních Čechách zamýšleli opět vyhlásit autonomní Deutschböhmen a za „předsedu vlády“ si údajně vyhlédli knížete Heinricha Beauforta-Spontini, majitele panství Bečov. Proti těmto radikálům však ostře zasáhlo četnictvo a někteří z nich byli později postaveni před soud.⁶³ V případě zmíněného knížete je zajímavá skutečnost, že nedlouho předtím 21. července 1921 předseda vlády Jan Černý, ministr zahraničí Edvard Beneše a prezidentův kancléř Přemysl Šámal, prezident Tomáš G. Masaryk právě pobýval na ozdravném pobytu na Capri, při pravidelné poradě bez námitek schválili vydání československého pasu právě knížeti Heinrichovi Beaufort-Spontini.⁶⁴ V souvislosti s tímto dalším Karlovým pokusem o návrat na trůn v Maďarsku se aktivizovali také jeho aristokratičtí přívrženci v Československu. Na tajné poradě ve dnech 24. a 25. října 1921 v Praze sprádali fantastické plány pro další vývoj situace. Předpokládali soustředění se Malé dohody na útok proti Maďarsku, zatímco Poláci obsadí Těšínsko, Chorvaté se osamostatní a současně Itálie zakročí proti Jugoslávii. Rakousko, Bavorsko a Německo se připojí k Habsburkům, němečtí vojáci přejdou k Maďarům, Slovensko odpadne od Československa, v kterém dojde ke komunistickému puči a národním povstání Němců i Maďarů.⁶⁵

Praha se však mohla opírat o širší mezinárodní podporu zejména Francie. Československý vyslanec Štefan Osuský ve zprávě do Prahy dne 24. října 1921 oznámil dnešní rozhodnutí konference velvyslanců mocností Spojenců, která vyzvala maďarskou vládu, aby oficiálně prohlásila exkrále Karla a habsburskou dynastii za zbavené trůnu, jinak Malá dohoda dostane volnou ruku k zákroku proti Maďarsku. Velká dohoda bude přitom postupovat shodně s Malou dohodou.⁶⁶ Potom v další zprávě dne 29. října 1921 oznámil stanovisko francouzské vlády, která bude podporovat Československo až do konce se všemi důsledky, tedy také v záležitosti sesazení všech Habsburků.⁶⁷ Československého vyslance Štefana Osuského dokonce přijal dne 1. listopadu 1921 osobně francouzský prezident Alexandre Millerand, který potvrdil podporu Francie ohledně detronizace Habsburků, ale vyslovil obavy ze zprávy, že navzdory všemu hodlá Československo ve čtvrtek

63 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 1564/21, č.j. 852/21, 858/21, 2502/21 a 2520/21, kart. 64.

64 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 827/21, č. 958/21, kart. 57.

65 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 190/21, č. 2570/21, kart. 37.

66 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 5106, kart. 37.

67 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 5178/21, kart. 37.

ráno, tedy za dva dny, vojensky zaútočit proti Maďarsku. Osuský prezident ujistil, že zpráva je nepravdivá, protože Československo samo bez Velké dohody a zvláště Francie nic nepodnikne.⁶⁸

Naproti tomu zdrženlivější bylo stanovisko Londýna. Stálý podsekretář Foreign Office a ředitel odboru pro západní a střední Evropu Eyre Crowe dne 26. října 1921 jugoslávskému vyslanci Mihailo Gavrilovičovi sdělil, že pro samotnou Británii je aféra Karla Habsburského jeho zajetím skončena. Exkrál se má zřici trůnu, jinak pevně věří, že jej maďarský parlament sesadí. Rada velvyslanců právě jedná o místě, kde by měl být Karel internován.⁶⁹ Britský vyslanec v Bělehradě Charles A. Young sdělil 29. října 1921 stanovisko britské vlády, aby Jugoslávie nepodnikala žádné vojenské kroky bez souhlasu Velké dohody. Bývalý předseda srbské vlády a nyní ministr pro sjednocení zákonů Marko Trifković vzal jeho sdělení na vědomí, které slíbil předat své vládě, avšak namítal, že Jugoslávie byla vždy loajálním spojencem, kdežto válku vyvolalo Maďarsko. Téhož dne zdejší rumunský vyslanec Constantin Diamandi předal depeši své vlády, která se naprosto nespokojí s pouhým odstraněním Karla.⁷⁰ Potom podsekretář Foreign Office pro Společnost národů Alexander Cadogan žádal 31. října 1921 československého vyslance Vojtěcha Mastného o demobilizaci československé armády. Vyslanec něco takového rozhodně odmítl, dokud nebude poskytnuta záruka o dodržování trianonského míru a splnění požadavek o detronizaci Habsburků v Maďarsku⁷¹

Podobně zdrženlivé stanovisko zastával také Řím. Československý vyslanec v Římě Vlastimil Kybal hovořil dne 27. října 1921 s italským ministrem zahraničí Pietro T. della Toretta, který považoval mobilizaci za ukvapenou. Podle vyslancova názoru zřejmě nechce oslabit Bethlenovu vládu, která vychází vstříc požadavkům Itálie. Totetta zdůraznil nutnost shody a vzájemné spolupráce Velké a Malé dohody, avšak bez vojenského zákroku proti Maďarsku.⁷² Kybal následně rokoval dne 31. října 1921 s generálním sekretářem ministerstva zahraničí Salvatore Contarinim, který žádal, aby tlumočil předsedovi vlády a ministru zahraničí Benešovi „nejlepší dispoziční italské vlády k našim požadavkům“, která chápe, že musel jednat rychle, ale očekávala, pokud nebude zajedno s Itálií jako zvláště interesovanou, že nezačne akci pouze s Británií a Francií. Uznává, že vojenský nátlak výrazně podporuje diplomatickou akci, a doufá, že věc dopadne dobře. Italské vládě by bylo milé, kdyby působil na jugoslávskou vládu ve smyslu upevnění

68 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 5232/21, kart. 37.

69 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 5153/21, kart. 37.

70 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 5184/21, kart. 37.

71 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 5204/21, kart. 37.

72 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 5164/21, kart. 37.

dobrych styků italsko-jugoslávských.⁷³ Potom italský vyslanec v Bělehradě Geatano Manzoni tlumočil 2. listopadu 1921 československému vyslanci Antonínu Kalinovi přání italského ministra zahraničí Pietro T. della Toretty na demobilizaci československé armády, jinak má dobrou vůli a snahu postupovat solidárně s Malou dohodou. Přeje si však řešit otázku Habsburků odděleně od trianonské smlouvy. Přitom rozhodně popřel zprávy o kandidatuře člena savojské královské dynastie Emanuela Filiberta prince Aosta na královský trůn v Maďarsku. Kalina však důsledně postupoval podle přísných instrukcí předsedy vlády a ministra zahraničí Beneše všem diplomatickým zastupitelstvím Československa, proto odmítl demobilizaci a požadoval záruky pro dodržování trianonské mírové smlouvy i detronizaci Habsburků.⁷⁴

Předseda vlády a ministr zahraničí Edvard Beneš se neprodleně dne 26. října 1921 v poslanecké sněmovně zásadně vyjádřil k pokusu exkrále Karla o návrat na trůn v Maďarsku: Po obdržení prvních zpráv o jeho druhém opětovném dobrodružství byly rozeslány cirkulární telegramy všem legacím Československa o nutnosti energického zakročení ve spolupráci se státy Malé dohody, Itálie, Francie a Británie a učinit všechna vojenská a bezpečnostní opatření. Pokud však Karel zůstane v Maďarsku bude to pro Československo „causus belli” – tedy vyhlášení války Maďarsku. Francie se okamžitě postavila na stranu Československa prohlášením, že se nejedná pouze o Karla, nýbrž Habsburky vůbec, takže tato otázka musí být již definitivně jednou pro vždy vyřešena. Podobné stanovisko zaujalo také Rumunsko, Jugoslávie, Polsko, Itálie a Británie. Československo sice vyhlásilo částečnou mobilizaci, avšak situaci se nakonec podařilo vyřešit diplomaticky. Karlisté byli v Maďarsku poraženi a exkrál Karel byl zatčen. Habsburské nebezpečí přitom stále ohrožuje demokracii ve střední Evropě, avšak rozbití rakousko-uherské monarchie potvrdily mírové smlouvy, proto je třeba důsledně trvat na jejich dodržování.

V následné rozpravě se potom střetla rozdílná politická stanoviska. Strany vládní koalice i národní demokraté samozřejmě podpořili postup vlády s požadavkem na přísné potrestání všech původců a účastníků pokusu o převrat, zrušení monarchie v Maďarsku a důsledné dodržování mírových smluv. Dokonce se objevil požadavek na vojenské obsazení Maďarska vojsky Malé dohody, protože jakýkoliv pokus o znovunastolení Habsburků ohrožuje mír ve střední Evropě a samostatnost i demokracii Československa.

Komunisté vyrukovali se stanoviskem, že válka byla střetnutím dvou kapitalistických imperialistických skupin, která nezrodila evropský ani světový mír, nýbrž mír imperialistický. Imperialistické choutky kapitalistických států vytvoří-

73 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 5206/21, kart. 37.

74 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 162/21, č.j. 5242/21, kart. 37.

ly několik nebezpečných ohnisek v Evropě, které hrozí každou chvílí vypuknout ve válečný požár. Ruská revoluce byla signálem revolučnímu hnutí proletariátu celého světa, avšak hrozný bílý teror brutálně potlačil revoluční hnutí dělnictva a posílil monarchistickou reakci v celé střední Evropě. Československá republika dodnes nekonfiskovala statky Habsburků ani velkostatkářských šlechtických monarchistů, čímž sama posílila pozice právě Habsburků a všech monarchistů. Kapitalisté všech států Evropy přímo podporují monarchistické hnutí jako svého spojence pro ochranu jejich hospodářských privilegií. Monarchismus je nejkrajnějším křídlem kapitalistické reakce, kterou může porazit pouze revoluční hnutí ozbrojeného proletariátu.

Němečtí nacionalisté obhajovali vnitřní právo Maďarska zvolit si formu vlády, takže ani volba monarchie nedává žádnému státu právo vměšovat se do vnitřních poměrů druhého státu. Československá vláda dokonce prohlásila sovětský systém za vnitřní záležitost Ruska a sama udržuje přátelské vztahy s monarchistickými státy. Mobilizaci označili za válečné dobrodružství, které krátce po skončení války může přinést nové válečné hrůzy.

Maďarští nacionalisté shodně ve vyhrocené situaci obhajovali vnitřní právo Maďarska zvolit si státní formu jako projev práva na sebeurčení národů a postavili se proti mobilizaci i případnému vojenskému zákroku proti Maďarku, jehož vláda sama odvrátila nebezpečí, proti kterému Československo mobilizovalo.⁷⁵

Předseda vlády a ministr zahraničí Edvard Beneš potom 26. října 1921 v Senátu také odsoudil „dobrodružství exkrále Karla“ jako ohrožení bezpečnosti republiky a míru ve střední Evropě. Praha se snažila okamžitě vyřešit aféru diplomatickými prostředky, avšak pohrozila rovněž vojenských zákrokem, proto provedla částečnou mobilizaci. Československo podpořila spojenecká Jugoslávie i Rumunsko, italský vyslanec osobně sdělil rozhodné stanovisko Itálie, která byla také odhodlána k energickému postupu proti Maďarsku. Podporu kategoricky vyslovily Francie a Polsko, podobně se vyjádřila také Británie. Maďarská vláda se proto od akce exkrále Karla distancovala. Diplomatická akce skončila naprostým úspěchem Československa. Pro budoucnost je třeba zajistit, aby se takové politické akce ve střední Evropě již neopakovaly, přitom nejde pouze o Karla Habsburského a habsburskou dynastii, ale především hlavně o to, aby se již jednou pro vždy skoncovalo s tímto systémem politiky. Přitom se nejedná o vměšování do vnitřních záležitostí Maďarska, jak se mnohdy tvrdí, protože se jedná o záležitost mezinárodní, otázku evropskou, především o dodržování mírových smluv a zachování míru i demokracie ve střední Evropě.

75 Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Digitální repozitář: Národní shromáždění republiky Československé 1920–1925, Poslanecká sněmovna, Stenoprotokoly 90. schůze 26. 10. 1921, část 1–3. <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/090schuz/s090001.htm> – 3.htm [3. 12. 2019].

V následné rozpravě strany vládní koalice i národní demokracie podpořily postup vlády, když dynastii Habsburků označily za exponenta mezinárodní reakce a dobrodružství exkrále Karla za pokus o znovunastolení feudálně oligarchického imperialismu maďarské šlechty. Habsburkové budou vždy znamenat nejen obnovení monarchie, ale také imperialismus, který přivodil minulou války s miliony mrtvých, vdov a sirotků. V republice byli Habsburkové navždy zbaveni trůnu a nastolena demokracie. Proto je třeba v zájmu míru a demokracie ve střední Evropě důsledně trvat na dodržování mírových smluv, což je mezinárodní otázka a nikoliv vměšování do vnitřních záležitostí jiného státu.

Komunisté poukázali na nebezpečí vnitřní šlechtické reakce, která lokajsky podporuje Habsburky, proto požadovali konfiskaci šlechtických statků bez náhrady, protože skutečnou demokracii může zajistit pouze socialistický stát jako socialistická republika.

Němečtí nacionalisté opětovně poukázali na spojenectví Československa se čtyřmi monarchiemi, jugoslávské, rumunské, italské a britské, a označení sovětského systému za vnitřní záležitost Ruska. Odchodem exkrále Karla z Maďarska také padly důvody pro mobilizaci, která by měla být odvolána.

Maďarští nacionalisté znovu zdůraznili právo Maďarska v souladu s právem národů na sebeurčení a mezinárodním právem rozhodnout se pro království a povolati si krále na trůn. Proto není oprávněna mobilizace s hrozbou války, která je projevem imperialistických cílů československé vlády. Proto by měla být mobilizace zastavena.⁷⁶

Předseda vlády a ministr zahraničí Edvard Beneš přijal dne 28. října 1921 vyslance západních Spojenců, dostavili se francouzský Ferdinand Couget, britský George R. Clerk a italský Antonio Ch. Bordonaro, kteří se tázali s obavami, zda Československo zahájí válku proti Maďarsku. Beneš důrazně odvětil, že Praha je připravena na mír i na válku, ale západní velmoci nemohou řešit habsburskou otázku polovičatě, jinak za tři měsíce nastane další habsburský převrat. Proto si počká na odpověď ze spojenecké Paříže. Následujícího dne došlo do Prahy stanovisko konference velvyslanců západních Spojenců s požadavkem na definitivní zrušení nároků Habsburků na královský trůn v Maďarsku.⁷⁷

Samozřejmě monarchistické hnutí v Evropě a konzervativní kruhy římskokatolické církve byly zklamány neúspěchem pokusu o restauraci Habsburků v Maďarsku, která se měla stát jakýmsi odrazovým můstkem pro obnovení bývalé habs-

76 Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Digitální repozitář: Národní shromáždění republiky Československé 1920–1925, Senát, Stenoprotokoly 74. schůze 26. 10. 1921, část 1–3. <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/se/stenprot/074schuz/s074001.htm> – 3.htm [13. 1. 2020].

77 Československá zahraniční politika a vznik Malé dohody 1920–1921. Svazek II, s. 253–254 a 265–266, dok. č. 703 a 715.

burské říše ve střední Evropě. Vatikán zdrženlivě projevoval sympatie s pokusem exkrále Karla o návrat na královský trůn v Maďarsku. Proti-habsburskou konvenci v italské-jugoslávské smlouvě z Rapalla považoval za právně neplatnou. V případném obnovení habsburské monarchie v Maďarsku spatřoval oslabení německého a slovanského „imperialismu“. Podle jeho názoru monarchistické Maďarsko by tvořilo baštu proti „slovanským aspiracím“ jako bylo například ostré vystoupení Malé dohody proti návratu exkrále Karla. Československý vyslanec ve Vatikánu Kamil Krofta o něm hovořil dne 28. října 1921 s kardinálem a státním sekretářem Pietrem Gasparim, který označil exkrále Karla za „nezkušeného chlapce“ a naznačil nesouhlas s mobilizací i případným vpádem do Maďarska, které přecí nikoho neohrožuje, když je obklopeno přesilou Malé dohody. Krofta zase poukázal na podporu Karlova puče od monarchistických kruhů v Československu i dalších státech Evropy. Kardinálovi však nebyl rozhovor vůbec příjemný, tak setkání rázně ukončil.⁷⁸ Dobře si totiž uvědomoval, že právě díky rozhodnému postupu demokratického Československa naprosto zkrachovaly pokusy monarchistických a katolických konzervativců o zvrácení poválečného uspořádání Evropy.

Maďarsko se potom v otázce Habsburků muselo podrobit tlaku západních velmocí a zejména států Malé dohody, za kterou se postavila Francie. Její velvyslanec v Římě, respektovaný diplomat Camille Barrère ve zprávě do Paříže dne 2. listopadu 1921 doporučoval podporovat Malou dohodu, která je malá pouze jménem, poněvadž to znamená také posílení Francie. Naproti tomu shovívavost vůči Maďarsku přináší nebezpečí, že vyvolá podezření a znepokojení právě spojenců z Malé dohody.⁷⁹ Národní shromáždění v Budapešti tudíž začalo dne 3. listopadu 1921 projednávat návrh zákona o „detronizaci“ Habsburků, tedy zbavení nároku exkrále Karla a členů habsburské dynastie na královský trůn v Maďarsku, který nakonec 5. listopadu 1921 schválilo. Zákon byl neprodleně příštího dne publikován ve sbírce zákonů.⁸⁰ Habsburská otázka tím sice přestala ohrožovat stabilitu střední Evropy, avšak Maďarsko nadále zůstalo královstvím v čele s regentem Miklósem Horthym, který si důsledným zákrokem proti exkráli Karlovi zajistil částečnou přízeň západních Spojenců.

Následně předseda vlády a ministr zahraničí Edvard Beneš v poslanecké sněmovně dne 16. listopadu 1921 v celkovém výkladu o druhém pokusu exkrále Karla o návrat na trůn v Maďarsku zdůraznil nutnost potrestat toho, kdo ve střední Evropě nerespektuje mírové smlouvy, ruší daná slova, šíří rozvrat a anarchii, při-

78 AKPR – protokol T (Tajné) 1921–1944 (1953), sign. T 32/21, č.j. 415/111/961, kart. 21.

79 Marès, A.: Francouzsko-československé vztahy v oblasti vojenství 1918–1924, s. 61.

80 Tóth, Andrej: Adoption of the Act No. 1921: XLVII on the Extinction of the Ruler Rights of Charles IV and Succession to the Throne of the House of Habsburg in Hungary by the National Assembly in November 1921. Prague Papers on the History of International Relations, 2011/1, s. 82–100.

tom si myslí, že podstatným prvkem mezinárodní politiky je podvádění a dvojitá tvář. Přitom se jedná o dodržování mírové smlouvy z Trianonu a skutečné odzbrojení Maďarska. Praha věděla o přípravách exkrále Karla na návrat do Uher. Několikrát sdělila maďarské vládě, co bude následovat, jestli se Karel zase vrátí: vznikne mezinárodní krize, v níž se zasadí o vydání Karla a jednou provždy se již vyřeší otázka Habsburků. Přesto byla v Uhrách prováděna dvojaká politika výslovně proti rozhodnutí konference velvyslanců Spojenců ze dne 4. února 1920 a dne 1. dubna 1921 o nepřípustnosti návratu Habsburků, když jako „karlista“ se projevil předseda vlády Bethlen, bývalý ministr zahraničí Gratz nebo oficiální delegát ve Společnosti národů Apponyi. Po příchodu Karla tudíž Československo a Jugoslávie mobilizovaly, protože Malá dohoda chtěla rázně vyřešit celou věc diplomaticky i vojensky. Případný návrat Habsburků znamenal hrozbu obnovení politického systému, nepřijatelného pro národy ve střední Evropě. Jedná se totiž o jejich svobodu, demokracii a státní existenci. Mobilizace upevnila vnitřní pořádek a prokázala oddanost všech vrstev obyvatelstva a národností vůči republice, které plně konaly svou povinnost, i když došlo k politováníhodným událostem jako v Kraslicích. Mobilizace je však vážná věc, proto není možné připustit, aby nezodpovědné živly štvály prosté lidi do nezákonných akcí. Malá dohoda přitom postupovala v plném souznění s Velkou dohodou, aby již učinily definitivní konec Habsburků ve střední Evropě. Proto společně prosadily přijetí zákona o zrušení pragmatické sankce, zbavení Karla nároku na trůn a vyloučení možnosti zvolit některého jiného Habsburka za krále. Potom teprve začalo Československo dne 10. listopadu 1921 demobilizaci svojí armády, poněvadž: „Kdo svobodu a demokracii nedovede hájit, není ji hoden.“⁸¹ Praha důrazným postupem diplomaticky i vojensky proti návratu exkrále Karla posílila mezinárodní prestiž a postavení Československa jako významného státu ve střední Evropě.

Následně vyzvala otázka, nakolik reálné jsou další plány Budapešti na rozbití kruhu Malé dohody kolem Maďarska bez podpory velmocí, nebo zda stojí za to pokusit se o politickou akci proti kterémukoli členskému státu Malé dohody bez podpory velmocí a tudíž s minimální šancí na úspěch. Na tuto otázku byly tři možné odpovědi: 1) čekání a vyhýbání se jakýmkoliv jednostranným maďarským spekulativním akcím, dokud nezískají podporu velmocí; 2) aktivní maďarské akce bez podpory velmocí; 3) maximálně využít všech měnících se mezinárodních poměrů a hledat podporu velmocí. Předseda maďarské vlády István Bethlen zastával v otázce mezinárodních vztahů pragmatické stanovisko: „Pro Budapešť, jediná

81 Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky. Digitální repozitář: Národní shromáždění republiky Československé 1920–1925, Poslanecká sněmovna, Stenoprotokoly, 91. schůze, 16. 11. 1921, část 3, s. 1–5. <http://www.psp.cz/eknih/1920ns/ps/stenprot/091schuz/s091003.htm> [29. 6. 2020].

možná zahraniční politika je trpělivě čekat.⁸² Jako jediné praktická a realistická se tudíž pro Maďarsko jevila třetí varianta, tedy trpělivě vyčkávat na změny mezinárodní situace v Evropě. Budapešť se proto snažila získat podporu alespoň některých velmocí, zejména Itálie, pro kterou představovala Malá dohoda jako součást spojeneckého systému soupeřící Francie zásadního protivníka ve střední Evropě, na Balkáně a na východním pobřeží Jaderského moře.⁸³ Později se Budapešť sblížila také s Berlínem a Maďarsko se stalo významným spojencem a nástrojem politiky Německa ve střední Evropě a na Balkáně.

82 Vizi, László Tamás: The Idea of Hungarian Politics on Revision in the First Half of the 1920s. *West Bohemian Historical Review*, XI, 2021, č. 1, s. 26–28.

83 Császár, Ildikó: From Isolation to Active Foreign Policy: The Hungarian-Italian Treaty of Friendship of 1927. *West Bohemian Historical Review*, VII, 2017, č. 1, s. 95–113.

Czechoslovakia and attempts for „restoration” of Habsburgs in 1921

After the First World War, the new Czechoslovakia quickly stabilized. It created an internal republican regime of parliamentary democracy and consolidated its international position. However, relations with Hungary remained a serious problem. Indeed Budapest still give up the hope of re great Hungary in headed ruler with habsbu r tion Dynasty. The overthrown emperor and king Charles in exile, his aristocratic adherents as well as various monarchist groups and movements in the territory of the former Habsburg Empire they still did not cope with its disintegration. At the same time, they also relied on monarchist and conservative circles in Germany, France and Great Britain, as well as other European countries. They began to make plans to restore the Habsburg monarchy and restore the ex-Emperor and ex-King Charles to the throne. Hungary, which did not accept the disintegration of historic Hungary and had a strong monarchist and especially nationalist movement, openly opposed the post-war constitutional order of Central and South-Eastern Europe and the existence of successor states, seemed most favorable. They first assumed the re-establishment of Charles as the king of Hungary. Then, under appropriate internal and especially international conditions, to restore the Habsburg Empire, perhaps in some reformed form of a constitutional and federal monarchy. Historically, the term “restauration of the Habsburgs” has been used for these efforts. Charles and his followers first tried to return to Hungary in March 1921, but failed due to the internal resistance of regent Horthy, who did not want to give up his position of power, and the international power pressure on Hungary, which was instigated by Czechoslovakia. Then again in October 1921 he tried again to return to Hungary. This time regent Horthy deployed an army against his supporters and Czechoslovakia mobilized part of its army. Karel was interned and transported to the Portuguese island of Madeira.

ПРЕМЬЕР-МИНИСТР ВЕНГРИИ ГРАФ ПАЛ ТЕЛЕКИ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ СЛОВАКИИ.

ПО СЛЕДАМ ОДНОГО ДОКУМЕНТА

МИХАИЛ МИСЮК – СЕРГЕЙ ВЫСКВАРКО

Предлагаемое для публикации письмо премьер-министра Венгрии графа Пала Телеки¹ датировано 6 августа 1920 года и было адресовано в Комиссию союзной военной миссии стран Антанты в Будапеште (La Commission Militaire Interallie).

Основным источником информации для автора этого документа были отчёты венгерских государственных чиновников, которые покидали отошедшие в 1920 году к Чехословацкой республике территории бывшего Венгерского королевства (комитаты Унг, Берег, Угоча, Земплин, Шарош, Сепеш, Абауй, Тренчин, Пожонь, Гонт, Торна, часть территорий комитатов Ноград и Кома-ром).² Впрочем, судя по содержанию письма, граф Телеки мог использовать и другие источники информации. Как бы там ни было, факты, изложенные в этом письме интересны для всех, кто занимается историей рабочего движения Словакии, Венгрии и Подкарпатской Руси в 1919–1920 гг.

-
- 1 Телеки, Пал (1879–1941), граф, видный общественно-политический деятель Венгрии. Родился в Будапеште, окончил среднюю школу и университет. В 1905 году избирался депутатом Венгерского парламента, а в 1920 году в первый раз назначается премьер-министром Венгрии. В 1926 году – депутат верхней палаты парламента; в кабинете премьер-министра Имреди занимал пост министра народного просвещения. В 1939 году, после отставки Имреди, второй раз назначается премьер-министром. В апреле 1941 года в знак протеста против курса внешней политики Венгрии покончил жизнь самоубийством.
 - 2 Данные территории отошли к Чехословацкой республике по Трианонскому мирному договору, подписанному 4 июня 1920 года между государствами Антанты и их союзниками с одной стороны и Венгрией с другой. Договор фиксировал распад Венгерского королевства, образование Венгрии, присоединение части территории бывшего королевства к соседним государствам, Чехословакии, Румынии, Австрии, Королевству сербов, хорватов и словенцев (Югославии).

Необходимо заметить, что автор этого документа, не отличаясь симпатиями к революционному движению в своей стране и в других государствах Восточной и Центральной Европы, стремится не просто передать представителям союзной военной миссии стран Антанты те сведения, которыми он располагает, но и выразить своё отношение к ним. Во всяком случае, как думающий и опытный политический деятель, он, и это видно из содержания письма, прекрасно понимал разницу между различными течениями в международном социалистическом и рабочем движении, отмечая усиление «левого» крыла социал-демократической партии Словакии под влиянием революционных событий в Советской России.

Именно взглядом человека, враждебно относившимся к этим событиям и являвшимся представителем тех общественных сил Венгрии, которым ещё совсем недавно, с помощью стран Антанты, удалось покончить с Советской Республикой в Венгрии и интересно это письмо.

Несколько слов о том, каким образом этот документ попал в Ужгород, в канцелярию Президиума Гражданского управления Подкарпатской Руси. Дело в том, что летом 1920 года представитель Чехословацкой республики в Будапеште г-н Лейганец (Monsieur Lejhanec, Deleogue du Gouvernement Tchecoslovaque) узнаёт о существовании письма премьер-министра Венгрии. Интерес к этому письму был вызван, вероятно, тем, что в нём содержались высказывания, направленные против властей Чехословацкой республики.³ Для ознакомления с этим документом необходимо было направить в союзную военную миссию официальный запрос Министерства иностранных дел ЧСР. Официальное письмо самого Лейганца было передано в Комиссию 22 августа 1920 года,⁴ однако, ещё до этого, 18 августа 1920 года, руководитель союзной военной миссии стран Антанты в Будапеште М. Гамелен⁵ счёл возможным направить представителю Чехословацкой республики в Будапеште копию письма премьер-министра Венгрии.⁶ Поскольку в письме речь шла не только о событиях на территории Словакии, но и Подкарпатской Руси, оно и было направлено в Ужгород, в адрес Гражданского управления Подкарпатской Руси. Позже, очевидно, этот документ оказался в канцелярии Президиума Гражданского управления Подкарпатской Руси в Ужгороде.

В настоящее время заверенная копия письма премьер-министра Венгрии графа Пала Телеки хранится в фонде «Президиум Гражданского

3 ГАЗО (Государственный архив Закарпатской области), ф. 29, оп. 3, д. 22, л. 69.

4 Там же, л. 70.

5 Гамелен, Морис (1872–1958), армейский генерал, участник Первой и Второй мировых войн. (См. История Второй мировой войны: в 12 т. М., 1973. Т. 1. С. 28; 300; 301; 303).

6 ГАЗО, ф. 29, оп. 3, д. 22, л. 72–76.

управления Подкарпатской Руси в Ужгороде». Письмо напечатано на машинке на английском языке и заверено печатью представителя Чехословацкой республики в Будапеште. Вместе с письмом в этом же фонде хранится переписка представителя Чехословацкой республики в Будапеште с МИД ЧСР (на чешском языке) и запрос представителя ЧСР в Будапеште, адресованный Комиссии союзной военной миссии стран Антанты в Будапеште (на французском языке).

И, наконец, в переводе текста письма премьер-министра Венгрии графа Пала Телеки названия некоторых комитатов и населённых пунктов даются на венгерском языке в квадратных скобках. К тому же, в английском языке вообще отсутствует понятие «комитат». Ему соответствует английский термин «county» («графство»).

Документ

Письмо премьер-министра Венгрии графа Пала Телеки в Комиссию союзной военной миссии стран Антанты в Будапеште с сообщением о деятельности социал-демократической партии Словакии на территории, отошедшей к ЧСР по Трианонскому мирному договору от 4 июня 1920 года.

6 августа 1920 г.

г. Будапешт

M. Kir. Miniszterelnök. Копия

6090 szám. Будапешт, 6 августа 1920 г.

1920 M.E.I.

От премьер-министра Венгрии в союзную военную миссию в Будапеште

Ссылаясь на моё письмо от 17 июня за № 5176 М.Е. и основываясь на сообщениях, полученных от венгерских государственных служащих, прибывающих в большом количестве из северных районов (Словакия), отошедших по мирному договору к Чехословацкой республике, я имею честь любезно обратиться Ваше внимание на сильную большевистскую агитацию, которая ведётся здесь абсолютно свободно.

Политика социал-демократической партии этого региона имеет тенденцию, заключающуюся в усилении её левого крыла, становясь с каждым днём всё более резкой; к тому же, партия прилагает все возможные усилия для привлечения населения к революционной борьбе. Организация этой борьбы и подстрекательство уже достигли стен больших городов, захватили небольшие местечки и даже небольшие селения. В сёлах, в воскресные и праздничные дни проходят массовые митинги, на которых ораторы произносят зажигательные речи, направленные против общественного порядка и буржуазии; к тому же, они поощряют массы к выдвижению всё более радикальных требований. Они, в частности, требуют присоединения к III Интернационалу, а также немедленного заключения мира с Советской Россией. Они открыто подстрекают население против религии, а в некоторых местах предлагают национализировать церковное имущество.

Тенденция этого движения, заключающаяся в усилении левого крыла, особенно сильно проявила себя со времён последних выборов, когда правительства Западной Европы находились в растерянности, стараясь оградить себя от влияния венгерских событий (речь идёт о Венгерской Советской Республике – М.М.), делая ставку на наиболее умеренные элементы общества, которые выбирались из наиболее подходящих его представителей. Именно с этого времени, полномочный министр Словакии Д-р Дерер, введя в заблуж-

ждение официальных демократических представителей Социалистической партии, пошёл на переговоры с коммунистами. Эти же процессы (т.е. сближение «левых» социал-демократов и коммунистов – М.М.) проходили в Пожони, Нитре, Липтовском Микулаше, [Rózsahegy], Жилине, Йиглаве, Кошицах, Ужгороде и Мукачеве. В этих городах массы людей под красными знамёнами распевали «Интернационал», требуя повышения заработной платы и сокращения рабочего дня. Они произносили угрозы в адрес интеллигенции (образованных классов) за то, что она «обуржуазилась» и требовали установления диктатуры пролетариата. Этими методами, а также вследствие серьёзной нехватки продовольствия, они очень быстро завоевали популярность среди страдающего и доверчивого населения, подстрекая в некоторых местах выступления экстремистских элементов.

Распространению этих взглядов благоприятствует тот факт, что коммунистические эмигранты, прибывшие из Венгрии, пользуются в этих районах полной свободой действий, а их пресса свободно распространяет абсолютно нелепые известия. Особенно обременительные ограничения испытывает венгерское население в результате как санкционированных «сверху» действий, так и в результате самовольных действий [местных властей]; оно (т.е. венгерское население – М.М.) подвергается интернированию, арестам на основании необоснованных обвинений и другим средствам запугивания. А между тем, именно венгерское население является основным элементом способным успешно противостоять подстрекательству, однако их сопротивление сводится, прежде всего, к протестам против закрытия их школ, увольнения или изгнания из них неугодных властям преподавателей, запрещения деятельности венгерских культурных и общественных организаций, короче говоря, они используют все средства для сохранения своих организаций, которые способны защитить их от ужасов «красного террора».

Социалистическая партия, которая постепенно проникается большевистскими идеями, в данных обстоятельствах достигла значительного влияния, стараясь объединить сельскохозяйственных рабочих и беднейших крестьян в единый профсоюз, который должен дополнить уже существующие профсоюзы рабочих и торговых служащих этого района.

Я не уверен, что цель, которую будет преследовать эта организация (т.е. Социалистическая партия Словакии – М.М.) окажется чисто формальной, как это случилось с рабочими партиями Западной Европы, носящими похожие названия. Экономические различия, существующие между странами Восточной и Западной Европы, а также крайняя малочисленность пролетариата (в точном смысле этого слова) доказывают, что в нынешних условиях трудно ожидать быстрого расширения этого движения. Следует также заметить, что это движение по всем принципиальным вопросам значительно

отличается от рабочего движения на Западе, и особенно это касается борьбы за политическую власть, цель завоевания которой не скрывается ораторами на массовых митингах. Что же касается форм ведения революционной борьбы, то руководители движения переняли их у Социалистической России, совершенно не считаясь с мнением иностранных государств; впрочем, это относится не только к тем или иным формам подстрекательства населения, но и к методам обмана общественного мнения Запада, которому, очевидно, будет интересно познакомиться с относящимися к данному вопросу фактами.

Позвольте мне, поэтому, представить Вам следующие подробности, проливающие свет на успешную деятельность этих подстрекателей:

Кошице. На массовом первомайском митинге была принята резолюция, составленная в форме воззвания и адресованная странам Антанты с требованием немедленного заключения мира с Советской Россией. Главными ораторами на митинге были депутат парламента М. Шурани (M. Surányi M.P.) и рабочие лидеры Боровский (Borovszky) и Еллинек (Jellinek).

Эперьеш. (Пряшев – М.М.). Здесь также состоялся массовый первомайский митинг. С внешней стороны кафе был помещён красный глобус с двумя белыми пятнами, одно из которых представляло Венгрию, а другое – Польшу. Д-р Йозеф Эгер (Dr. Joseph Eger), адвокат Эперьеша (a solicitor of Eperjes), произнёс резкую речь против буржуазии и призвал социал-демократических депутатов работать в духе III Интернационала.

В [Csallóköz] – (территории, находящейся между двумя притоками Дуная и между городами Пожонь (Братислава) и Комаром), а также на соседней территории [Galanta], проходили выступления рабочих, которые, возбуждённые подстрекателями, требовали раздела земли. В другом случае, вспышки недовольства местными властями проявились из-за распоряжения последних перегонять рогатый скот в район [Dioszeg] (Пожоньский комитат), не обеспечив его едой и питьём и мешая хозяевам заботиться о животных.

В небольших венгерских местечках комитатов Эстергом и Комаром [Counties Esztergom and Komarom] постоянно проходят массовые митинги. На этих митингах произносились резкие речи, направленные против права собственности, а в сёлах исполнялись большевистские песни. Газета «Кошицкий рабочий» («Kassa worker») требует учреждения солдатского Совета (demands the setting up a Soldiers Council).

В комитате Абауй [the County Abauj] крупная собственность находится под контролем «(Верховного) государственного управляющего» («Expert Superintendans»).

В небольших местечках [Homonna] и [Nagyimihaly] комитата Земплин [County Zemplén] дома украшены красными флагами.

19 июня в [Losoncz] состоялся массовый митинг, организованный рабочими и революционными массами. На этом митинге были выбраны новые депутаты муниципалитета и исключены из его состава представители буржуазии.

В комитате [Komárom] Социалистическая партия, прибегнув к открытому голосованию, заставила местные власти [небольших городов] подать в отставку и передать всю полноту власти местным организациям партии.

19 июня в городской суд местечка [Ipolyásg] был делегирован «доверенный представитель» («Confidential man») в лице помощника трубочиста Иллыша (Helyes – a Chimney Sweeps assistant).

14 июня в Эперьеше социал-демократическая партия настаивала на выполнении требования относительно присоединения всех государственных служащих к профсоюзу. Тем, кто отказывался от этого, угрожали возможностью лишения пенсий и всех льгот, предусмотренных положением о государственных служащих.

21 июня состоялась большая демонстрация в [Komárom]. Возбуждённая толпа сломала мебель в здании Торговой Корпорации, представители которой отказались подписывать коллективное соглашение, которого требовали рабочие. 22 июня министр Дерер посетил [Komárom] и заявил в своём ответе на речь руководителя Рабочей партии, что время для «введения» коммунизма ещё не наступило, убеждая в то же время свою аудиторию, быть сдержаннее.

В [Galgocz] (комитат Нитра) сапожник по фамилии Фельцан (Felcan), председатель социал-демократической партии (Chief of the Social-Democratic Party), с помощниками из числа рабочих, захватил на станции два товарных вагона с мукой, предназначенных для Праги. Он был арестован властями, но затем освобождён по распоряжению Дерера, а мука была распределена между рабочими.

По сообщению из [Losoncz], здесь большевики (разумеется, автор письма употребляет этот термин в переносном смысле – М.М.),* на секретном совещании избрали членов Директории. Главными агитаторами рабочих являются Д-р Герц (Dr. Hercz) и Д-р Шахер (Dr. Sacher).

Следует обратить внимание на события, вызванные, по-моему мнению, действиями «агентов-provokаторов», в результате которых, венгерские сезонные рабочие выступили с требованиями оставить им половину урожая, отказываясь приступить к работе в [Csallókőz] и в других частях комитатов [Komárom, Esztergom, Nyitra], населённых венграми.

1 июля в Кошицах состоялся массовый митинг, организованный социал-демократической партией, на котором делегаты от района [Ersekújvár] обнародовали указ с требованием провозгласить Советскую Республику.

В комитате [Hont] рабочий по фамилии Майер (Mayer) был делегирован в качестве «доверенного лица» в администрацию города [Ipolysag], а другой рабочий, помощник водопроводчика, по фамилии Балочик (Bálocsik) занял место государственного служащего в городском суде этого же города. Оба постоянно находились в этих государственных учреждениях и подписывали документы.

Большой митинг был организован в [Galgocz] уже хорошо известным Фельцаном, председателем Социалистической партии. Министр Дерер присутствовал на этом митинге. Фельцан очень энергично и с энтузиазмом говорил о необходимости коммунизма. Дерер убеждал аудиторию в невозможности слишком быстрого введения нового порядка, для строительства которого необходима терпеливая работа и постепенные шаги. Депутат парламента г-н Светлик (Mr. Svetlik, M.P.) объяснял некоторые высказывания Ленина и подчёркивал необходимость сосредоточения всей власти в руках пролетариата. Наконец, министр Дерер признал, что социал-демократы района [Galgocz] должны присоединиться к левому крылу партии. В принятой резолюции содержалось требование о немедленном создании рабочих Советов после сбора урожая и требование рабочих распоряжаться собранным урожаем.

7 июля в Кошицах был создан рабочий Совет под председательством депутата парламента Шурани, и красный флаг был поднят над зданием городской ратуши.

Телеки
Премьер-министр Венгрии

Копия соответствует оригиналу
Будапешт, 23 августа 1920 г.
(подпись).**

Государственный архив Закарпатской области. Ф. 29 (Фонд «Президиум Гражданского управления Подкарпатской Руси, г. Ужгород). Оп. 3. Д. 22. Л. 72–76. Заверенная копия. Машинопись. Перевод с английского. Опубликовано: Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / МОН України, Ужгород, нац. ун-т; / Редкол.: М.М. Вегеш, С.В. Віднянський, Д. Д. Данилюк та ін. Ужгород: Вісник Карпат. 2005. Вип. 14. С. 47–51.

* Автор письма не всегда точно использует партийно-политическую терминологию своего времени. Кроме этого, по нашему мнению, трактовка им политических событий выглядит несколько упрощённой, что ни в коем случае не снижает информационной ценности данного документа.

** Подпись не разборчива. Письмо заверено также печатью представителя Чехословацкой республики в Будапеште.

Hungarian Prime Minister Count Pal Teleki on the activities of the Social Democratic Party of Slovakia

The letter prepared for publication by the Hungarian Prime Minister Count Pal Teleki dates back to August 6, 1920. The author of the letter, using the reports of Hungarian civil servants who massively left the territory of Slovakia and Subcarpathian Rus, draws the attention of representatives of the Allied military mission of the Entente countries in Budapest to two key, from his point of view, questions. Firstly, the letter deals with the situation of the Hungarian population remaining in the territories that had ceded Czechoslovakia under the Trianon Peace Treaty. Secondly, the Hungarian Prime Minister draws the attention of representatives of the Entente countries and their allies to the growth of revolutionary sentiments in Slovakia and Subcarpathian Rus and to the strengthening of the “left wing” of the Socialist Party of Slovakia. All these processes are associated with events in Soviet Russia and the suppression of the Soviet Republic in Hungary.

This document is interesting for everyone who is interested in the history of the first years of the Czechoslovak state.

**POVÁLEČNÁ
STÁTNÍ SPRÁVA**

ВОЗВРАЩЕНИЕ РЕЭМИГРАНТОВ НА РОДИНУ И ПОЛИТИКА ЧЕХОСЛОВАЦКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В НАЧАЛЕ 1920-Х ГОДОВ

ЕЛЕНА ПАВЛОВНА СЕРАПИОНОВА

Как известно, выходцы из чешских земель приезжали в Россию с древних времен, но массовый характер эмиграция в Россию приобрела лишь в конце 1860-х, и, согласно первой Всероссийской переписи населения 1897 г., в России проживали уже 50 тыс. чехов и словаков (они учитывались вместе). К началу Первой мировой войны их насчитывалось уже более 100 тыс. Причем среди них были как уже российские подданные, так и подданные Австро-Венгрии, приехавшие в Россию в основном из-за экономических причин.

Первая мировая война резко изменила положение чехов и словаков в России. Особенно это коснулось тех из них, кто не сменил или не успел сменить подданство на российское, так как подданным враждебного государства, с которым Россия вела войну, грозила конфискация имущества, интернирование и высылка либо на родину, либо в отдаленные сибирские губернии. Это стало одной из причин активности русских чехов и словаков по организации национального движения, объединения различных групп в единый Союз чехословацких обществ в России, формирования воинских частей (постепенно увеличивавшихся за счет пленных – от дружины до корпуса, с 700 человек до 50 тыс.), призванных воевать на стороне России, по предоставлению финансовой помощи семьям убитых, раненым, инвалидам, пленным и в целом чехословацкому национально-освободительному движению за рубежом.

Чехи и словаки уже в первые дни войны участвовали в собраниях, манифестациях, на которых выражали преданность России. Представители чешских обществ обращались к российским властям с декларациями, добились аудиенции у императора Николая II и передали ему меморандум, где говорилось, что чехи и словаки борются за национальное освобождение от немецкого и венгерского ига и союз чехословацкого государства с Россией. Многие чешские и словацкие предприниматели переориентировали свои

предприятия на помощь фронту.¹ Эта деятельность русских чехов и словаков в годы войны все еще должным образом не оценена.

После октябрьского большевистского переворота, национализации земель и предприятий, многие чехи и словаки лишились трудом нажитого имущества и, опасаясь за свою жизнь и жизнь членов семей, решили вернуться на родину. Но сделать это было не просто (не было средств на дорогу до границы, на выплату выездных виз и т.п.), поэтому лишь часть русских чехов и словаков перебралась во вновь созданное чехословацкое государство.

Послевоенная разруха, прерванные хозяйственные связи из-за изменения государственных границ в результате распада Австро-Венгерской империи, экономический кризис совпали с возвращением в Чехословакию большого количества легионеров и военнопленных. Чехословацкое правительство еще в 1919 г. заявило о негативном отношении к возвращению реэмигрантов на родину.² Но, стараясь спасти себя и свои семьи, некоторым удалось все-таки вернуться на историческую родину.

Особо тяжелая обстановка сложилась в самом начале 1920-х годов, когда домой вернулись около 140 тыс. легионеров (из них более 70 тыс. из России), а затем еще 250 тыс. военнопленных и реэмигрантов. Эти люди в большинстве своем нуждались в трудоустройстве, жилье, у репатриантов в большинстве своем не было средств для существования. Сложная обстановка грозила социальным взрывом, государственные органы были вынуждены разработать стратегию помощи нуждающимся репатриантам.

Первые возвращенцы начали прибывать в ЧСР с 1918 г. В сообщении полицейского управления в Праге в президиум земского политического управления от 25 января 1919 г. сообщалось: «Вчера в час ночи из Киева в Прагу прибыли 28 воинов и 26 гражданских лиц с восьмью детьми».³ Далее рассказывалось об этих людях, куда и с какой целью они едут. Например, Ян Крейза, 1880 года рождения (г. р.), музыкант, солист киевской оперы, с женой и детьми следовал к родственникам, Теодор Кабела, 1870 г. р., бухгалтер одной из киевских фирм, опасаясь ее ликвидации, ехал к братьям в Прагу с женой и двумя детьми, Мария Крживска, 1872 г. р., следовала к матери в Бубовицы у Карлова Тына, коммивояжер Ян Шмал, которого война застала в России, возвращался к жене и детям в Дбанов. Среди этих людей

1 Подробнее см. об этом: Muratov, Alexandr – Muratova, Dina: *Osudy Čechů v Rusku, 19.–20. století. Cesta z Kyjeva do Vladivostoku*. Praha 2017; Pavlík, Jiří: *Otakar Červený. Mecenáš československých legií v Rusku*. Praha 2014.

2 Vaculík, Jaroslav: *K postavení Čechů na Ukrajině ve 20. a 30. letech (se zvláštním zaměřením na východní Volyň)*. In: *Češi v cizině* 6, 1992, s. 73.

3 Národní archiv (NA), fond Prezidium místopředsednictví (PM), sign. 8/1/85/12, kart. 5021, čj. 18364.

были шофер, крестьянин, конструктор, слесарь, бывший владелец мастерской по ремонту автомобилей, адвокат. Братья Антонин и Микулаш Веселы уже имели российское подданство, некоторые из приехавших родились в России, например, Йозеф Михалец, уроженец Бершовце Волынской губернии, или родившийся в Николаеве в 1866 году и приписанный к Москве управляющий международным банком Адольф Форстеттер, бежавший от преследований большевиков с женой, детьми и их воспитательницей. Многие вернулись не только без имущества и средств к существованию, но и без паспортов. Личности 18 из них были установлены и подтверждены. При этом выяснилось, например, что Вацлав Шебек женился в России в 1913 г. повторно, не расторгнув брак на родине.

С января 1919 г. по приказу М. Р. Штефаника началась эвакуация инвалидов и больных легионеров, а вместе с ними и граждан ЧСР (в том числе колонистов, имевших регистрацию в чехословацких населенных пунктах, так называемое *domovské právo*), через Владивосток.⁴

Когда репатриантов из России в Чехословакии стало уже немало, 9 апреля 1919 г. возникло Объединение чехов и словаков из России (*Sdružení Čechů Slováků z Ruska*).⁵ Его первым председателем стал О. Андерле, а заместителем Ф. К. Шнепп. Оно ставило целью защиту интересов своих членов и установления торговых, экономических и культурных отношений с новой Россией.⁶ В самом начале 1920-х сохранялась надежда, что ситуация в России изменится, и станет возможным возвращение туда. Объединение сразу же подало прошение правительству о финансовой поддержке вернувшихся из России,⁷ аргументируя это тем, что многие земляческие организации помогали чехословацкому национальному движению и созданию Чехословацкого корпуса в России. Министерство финансов согласилось оказывать помощь преимущественно тем, кто жил до войны в России и в годы войны участвовал в национальном движении.⁸ Объединение обратилось и в Министерство иностранных дел с инициативой создания специального фонда помощи заслуженным деятелям национального движения в России (Я. Вольфу, семье О. Червенны).⁹ Осенью 1920 г. Объединение стало издавать ежемесячный вестник.

4 Vaculík, Jaroslav: *Reemigrace a repatriace Čechů a Slováků po první světové válce*. Brno 2014, s. 22–23.

5 *Věstník Sdružení Čechů a Slováků z Ruska* 1, 1920, č. 1.

6 См. о нем: Šedivý, Ivan: *Sdružení Čechů a Slováků z Ruska a československá vláda 1919–1929 (podpory, subvence, odškodnění)*. In: *Československý časopis historický* 36, 1988, č. 2, s. 212–237.

7 NA, fond Ministerstvo financí (MF), sign. 15055/ 1919, kart. 147.

8 *Věstník Sdružení Čechů a Slováků z Ruska* 1, 1920, č. 3.

9 *Ibid.*

18 октября 1920 г. Объединение чехов и словаков из России просило Министерство социального обеспечения ускорить репатриацию чехов и словаков с Украины. В это министерство поступали многочисленные просьбы и заявления о желании репатрироваться, в основном с Украины. В отчаянном письме из Запорожья, адресованном Э. Бенешу, сообщалось: «Голы, босы, голодны, хотим вернуться в Чехословакию».¹⁰ Через год (5 октября 1921 г.) Министерство социального обеспечения объясняло Объединению чехов и словаков из России сложности репатриации, ссылаясь на то, что часто у репатриантов нет необходимых документов. В 1920–1921 гг. репатриация гражданских лиц с Украины осуществлялась вместе с военнопленными Министерством национальной обороны, где до 1923 г. функционировал специальный репатриационный отдел. В Харькове действовала чехословацкая репатриационная комиссия. Осенью 1920 г. из России прибыл транспорт с чехами и словаками из Тамбовской, Саратовской, Воронежской, Уфимской губерний и из Ташкента.¹¹

В октябре 1921 г., согласно телеграмме чехословацкого генерального консула, в Триест прибыло судно «Wigbert» с 1200 репатриантами на борту, из них 205 чехов и словаков, включая 100 женщин и детей. Это были военнопленные, занятые на работах в Таганроге, и колонисты из Новороссийска, Екатеринодара и Армавира, в основном пивовары из небольших кавказских городов. Чуть позже туда же на судне «Herald» прибыла еще одна партия с чехами из Ростова.¹² Из России и Украины к 30 сентября 1922 г. было репатрировано 56 594 солдата, 37 694 бывших военнопленных и 29 070 гражданских лиц.¹³ За репатриацию неимущих платило и Министерство социального обеспечения.

В 1922 г. вице-консульство ЧСР существовало в Батуми, а в Пардубицах был карантин для прибывавших из России. Через Батуми возвращались и военнопленные. Планировалось закончить послевоенную репатриацию чехословацких граждан из Австрии, Германии, России, Украины до 31 декабря 1923 г. Послевоенная репатриация официально закончилась 30.06.1924 г.

В 1920 г. вышел закон о пострадавших в войне, согласно которому государственные выплаты увеличивались с 1,7 млн чехословацких крон (далее кр. ч.) в 1919 г. до 3, 66 млн кр. ч. в 1921 г. Но реэмигранты-колонисты не попадали под действие ни этого закона о возмещении убытков пострадав-

10 NA, fond Ministerstvo sociální péče (MSP), sign. 8/e-5, kart. 469.

11 Věstník Sdružení Čechů a Slováků z Ruska 1, 1920, č. 1.

12 Věstník Sdružení Čechů a Slováků z Ruska 2, 1921, č. 1.

13 NA, MF, sign.101010/1931, kart. 869.

шим в войне, ни под закон от 31 декабря 1917 г. о военных беженцах. По этому вопросу разгорелась дискуссия между Министерством внутренних дел и Советом министров. МВД выступало против предоставления возмещения возвратившимся из России на основе закона о военных беженцах. Совет министров считал, что из России бежали не только от социального хаоса, но и от военных действий.

В 1919 г. начались советско-чехословацкие контакты по линии Красно-го Креста для решения вопросов военнопленных и гражданских пленных.¹⁴ В 1920 г. чехословацкая и советская стороны обменялись миссиями Красного Креста, которые были призваны содействовать репатриации военнопленных и гражданских лиц.

В Братиславе был создан Центральный комитет помощи «чехословакам» за границей. Его председателем стал советник министра В. Долейши.

За помощью к правительству, президенту и парламенту не раз обращались как отдельные лица и группы, так и созданные легионерами и реэмигрантами организации. В 1921 г. возникла еще одна организация выходцев из России – «Объединение чехов и словаков из России, их родственников и друзей» (*Jednota Čechů a Slováků z Ruska, jich příbuzných a přátel*).¹⁵ В фонде Министерства промышленности, торговли и предпринимательства сохранилось множество документов с просьбами о поддержке. В 1922 г. чешские предприниматели из России обращались с просьбой о финансовой помощи. Рабочий, вернувшийся из России, направил президенту письмо с просьбой о трудоустройстве (в резолюции на письме значится – предоставить место). С просьбой о помощи обращался в Министерство социального обеспечения писатель Р. Врба. Помощь в размере 500 кр.ч. была ему предоставлена.¹⁶ Есть и трогательное письмо группы реэмигрантов с объяснением, что они вовсе не все «буржуи», какими их считают социал-демократы, проголосовавшие в парламенте против закона о выплатах пострадавшим из России.¹⁷ В обращениях за помощью кратко описывались драматические судьбы вернувшихся из России и оказавшихся неимущими: вдовы Божены Таришовой, портного Йозефа Узлика, 60-ти лет, женатого, с 1912 г. проживавшего в России и вернувшегося на родину в 1922 г., приказчика Вацлава Старого, жившего

14 Архив внешней политики Российской Федерации (АВП РФ), ф. 138. Референтура по Чехословакии, оп. 2, д. 2, папка 1, л. 4–6.

15 В 1925 г. обе организации объединились в Центральное объединение чехов и словаков из России, но затем из-за программных расхождений опять разъединились. – NA, fond Národní rada česká (NŘČ), sign. Sl. P-3411, kart. 156.

16 NA, MSP, sign. A 4/a-2, kart. 465.

17 NA, fond Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností (MPOŽ), sign. 288/22, kart. 22.

в Риге с 1885 г. и возвратившегося в 1919 г., вдовы, муж которой был убит в Киеве большевиками, матери 3-х детей (5-ти, 12-ти и 14-ти лет) Марии Воняtkовой, приехавшей на родину в 1920 г., пивовара Адольфа Неумана, проживавшего в России с 1890 г. и вернувшегося с польской оккупированной территории в 1916 г., торговца галантерейными товарами Йиндржиха Бартона, уехавшего в Россию в 1907 г. и вернувшегося в 1919 г., инвалида, бывшего строителя Йозефа Халамы из Турчанского св. Мартина и многих, многих других.¹⁸ Их просьбы и требования касались также возмещения убытков за движимое и недвижимое имущество: потерю домов, имущества, предприятий в России. Члены Объединения чехов и словаков из России добивались принятия соответствующих законов, проводили манифестации.

В ответ на обращения как отдельных граждан, так и организаций реэмигрантам оказывалась финансовая помощь и помощь в трудоустройстве. По линии Министерства социального обеспечения помощь в основном шла нетрудоспособным: старикам, вдовам, многодетным матерям, инвалидам. В 1920 г. Объединению чехов и словаков из России была выделена субсидия в размере 10 тыс. кр. ч., а в 1921–1922 гг. Министерство внешней торговли предоставило ему субсидии в 20 тыс. кр. ч. Одним из первых на нужды Объединения откликнулся Национальный чехословацкий совет (НЧС, Národní rada česká / Československá), выделив ему 200 тыс. кр. ч. 5 апреля 1921 г. НЧС провел специальное совещание о реэмиграции чехов и словаков из России. Указывалось, что вопросами реэмиграции занимался специальный отдел Министерства национальной обороны и Чехословацкий Красный Крест. На это мероприятие для выступления был приглашен помещик из Киева Вацлав Вондрак. На совещании в том числе речь шла и о тех волынских чехах, которые после Рижского договора оказались на территории Польши. Говорилось о том, что создававшиеся консульства в Ровно и Львове должны заниматься положением волынских чехов в Польше.¹⁹

Была удовлетворена просьба Союза словацких торговцев и промышленников, возвратившихся из России, о кредите в 3 млн кр.ч. под залог 10 млн царских и думских рублей. В Союз входили около 100 возвратившихся из России словацких торговцев и промышленников.²⁰

По просьбе Объединения чехов и словаков из России правительство организовало выкуп старых крон и российских денег, который проходил в несколько этапов и осуществлялся до конца 1922 г. Царские и думские рубли выкупались в 1920–1922 гг. по решению Совета министров Мини-

18 NA, MSP, sign. A 4/a-2, kart. 465.

19 NA, NRČ, sign. Z-440, kart. 350 (2).

20 NA, fond Prezidium Ministerské Rady (dale PMR), sign. 1131, kart. 496.

стерством финансов у Объединения чехов и словаков из России и Красным Крестом у военнопленных и беженцев. Правда, курс выкупа устанавливался значительно ниже предлагавшегося Объединением чехов и словаков из России.²¹

Следующая болезненная проблема касалась выплаты компенсации за понесенный ущерб в России. В 1921 г. Объединение чехов и словаков из России направило письмо президенту ЧСР Т.Г. Масарику о возмещении 25 % очевидных и 15 % доказанных потерь (дома, имущество, предприятия). Затем последовало обращение в парламент принять соответствующий закон. Реэмигранты требовали от правительства урегулировать этот вопрос с советской стороной. При официальных и неофициальных контактах чехословацких дипломатов с советскими представителями этот вопрос ставился, но не продвигался из-за жесткой позиции советского руководства, которое не признавало собственность чехов и словаков в России и выдвигало встречные требования покрытия ущерба, нанесенного интервенцией и Гражданской войной. Так, в письме от 6 июня 1920 г. председателю правительства министр иностранных дел Э. Бенеш сообщал о своих переговорах с комиссаром внешней торговли РСФСР Л. Б. Красиным в Лондоне, указывая, что «собственность наших людей в России они [большевики. – Е.С.] не признают».²² Вопрос осложнялся еще и тем, что вплоть до 1934 г. между ЧСР и СССР не существовало официальных дипломатических отношений.

Вопрос о компенсациях в самой Чехословакии обсуждался долго, с начала 1920-х гг. министерства старались переложить друг на друга заботу о возвратившихся из России. Затем была создана межминистерская комиссия, а потом и постоянный комитет по оказанию помощи чехам и словакам из России. Вплоть до 1927 г. его возглавлял В. Гирса. Высказывались идеи предоставлять земледельцам в качестве компенсации землю или кредиты на покупку земли в Словакии. МИД ЧСР поддержал предложение компенсировать ущерб выдачей ссуды в 3 млн на приобретение земли в Словакии.

В 1923 г. Объединение чехов и словаков из России просило компенсацию в размере 80 млн крч. Лишь 14 декабря 1927 г. последовало правительственное решение о выделении на поддержку чехов и словаков из России 50 млн крон с выплатой по 10 млн ежегодно (но с вычетом уже выплачен-

21 Ibid. Объединение просило выкупать рубли по курсу 1,5 кроны за рубль, на практике царские рубли обменивались по курсу 85 галлержей за царский и 70 галлержей за думский рубль. – *Věstník Sdružení Čechů a Slováků z Ruska* 1, 1920.

22 Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений, т. 1. М. 1973, с. 348.

ных до этого сумм). Был составлен список пострадавших из 3433 человек, который затем был тщательно изучен и проверен чехословацким представителем в Москве. 35 % данных об ущербе касалось потери недвижимости: имений, лесов, заводов, домов и т. п.²³ Потерпевшим выплачивались разные суммы: от 2 до 70 тыс. кр. ч. Компенсации должен был выплачивать Легионбанк из доходов, полученных при ликвидации имущества легионеров.²⁴ Существовал также особый фонд для выплат пособий и предоставления займов «чехословакам» из России.

В 1922 г. при Объединении чехов и словаков из России возник отдел бывших политзаключенных, в который входили 28 человек. Объединение брало на себя заботу о своих нетрудоспособных членах, больных и престарелых. Другими организациями, защищавшими интересы возвратившихся из России, стали: Объединение чехословаков из России, их родственников и друзей, Круг стародружинников (членов Чешской / чехословацкой дружины, созданной из числа колонистов еще в 1914 г.), с 1923 г. Земледельческое объединение чехов и словаков из России (*Zemědělská jednota Čechů a Slováků z Ruska*) и др.

До 1924 г. реэвакуация осуществлялась на 100 % бесплатно за счет государственных железных дорог ЧСР. Позже Министерство железных дорог отказывалось брать на себя перевозку репатриантов. Но и в начале 1930-х гг. оставались желающие уехать из России. Эта новая волна стремящихся выехать в Чехословакию была связана также с началом коллективизации в СССР. В 1929–1930 гг. негативную позицию в отношении репатриации заняло Министерство финансов из опасений того, что возвратившиеся на родину в условиях начавшегося кризиса не найдут работу и пополнят армию безработных. Тогда Министерство социального обеспечения предложило вывезти чехословацких колонистов до конца 1932 г. за счет своих средств.²⁵

В Словакии для репатриантов строились дома, Министерство социального обеспечения выделяло помощь неимущим и безработным из России. Существовали проекты взамен выплат за ущерб уменьшить налогообложение возвратившихся из России, а также решить вопрос в рамках земельной реформы путем выделения участков земли. Последним предложением воспользовались около 150 семей (т. е. примерно 500 человек), которым были выделены участки земли в Словакии и Чехии.

Подавались предложения о предоставлении чехам и словакам из России займа на организацию ремесленных мастерских в Подкарпатской Руси,

23 NA, PMR, sign. 1131, kart. 497.

24 NA, MF, sign. 60819, kart. 805.

25 NA, MF, sign. 108110, kart. 869.

о выдаче концессии на открытие пивных, доход от которых шел бы пострадавшим в России. Еднота проводила лотереи в пользу голодающих чехов и словаков из России.

И хотя социальная политика правительства ЧСР нередко вызывала критику, особенно в начале 1920-х гг., но благодаря сплоченности чехов и словаков, вернувшихся из России и создавших для защиты своих интересов целый ряд объединений и союзов, чехословацкие власти были вынуждены искать пути решения сложных вопросов, пытались улучшить ситуацию и принимали соответствующие меры. Поэтому опыт межвоенной Чехословакии по решению социальных проблем заслуживает самого пристального внимания.

The return of re-emigrants to their homeland and the policy of the Czechoslovak government in the early 1920s

The article deals with the difficult situation that developed in the Czechoslovak Republic in the early 1920s in connection with the return of the large number of legionnaires, prisoners of war and re-emigrants to their homeland. The author focuses on the Czechs and Slovaks from Russia, their attempts to receive compensation for property lost due to the war, revolution and nationalization. The interests of the returned Czechs and Slovaks were defended by organizations and associations they created, which constantly appealed to the parliament and the government with requests and demands for support. An analysis of the various measures taken by the Czechoslovak authorities clearly shows the social policy towards re-emigrants, the study of which is very relevant even in our days of exacerbation of refugee problems.

MENOVÁ ODLUKA ČSR A FALŠOVANIE ČESKOSLOVENSKÝCH BANKOVKOVÝCH KOLKOV

V ROKOCH 1919–1920 V MEDZINÁRODNOM POROVNANÍ

ZBYŠEK ŠUSTEK

Jedným z dôsledkov rozpadu Rakúska-Uhorska v októbri až novembri 1918 bola menová dezintegrácia jeho bývalého územia. Išlo o zložitý proces, ktorý trval takmer tri roky. Jeho utajované prípravy v budúcom Československu sa začali ešte pred rozpadom monarchie.¹ Verejne sa začal v Kráľovstve Srbov, Chorvátov a Slovincov 12. decembra 1918 zákazom dovozu rakúsko-uhorských bankoviek.² Bodku za ním urobili Československo menovou reformou na Podkarpatskej Rusi v novembri 1920 a Taliansko v roku 1921 výmenou posledných obiehajúcich neoznačených rakúsko-uhorských bankoviek za líry na niektorých odľahlých ostrovoch v Jaderskom mori.³

Prechod nástupníckych štátov na nové meny alebo začlenenie území získaných od Rakúska-Uhorska do menových teritórií susedných štátov prebiehalo technicky i právne rôznymi spôsobmi. Taliansko a Poľsko po 12–16 mesačnom prechodnom období vymenili obiehajúce rakúsko-uhorské peniaze za svoje meny

-
- 1 Čeští poslanci odjeli do Švýcar k dohode s českou vládou v Paříži. Lidové noviny, 24. 10. 1918, s. 5; Náróde máš opěť pověst Husitů a Českých bratrů. Čeští delegáti dostavili se včera po slavném uvítání, které jim uspořádal český lid, po 8. hodině večerní do plenární schůze Národního výboru, kde byli uvítání s velkým jásotem. Národní listy, 6. 11. 1918, s. 1; Šustek, Z.: Otázka zavedenia frankovej meny v Československu v rokoch 1918–1925. Numizmatika, 29, 2020, s. 77–86.
 - 2 Jerković, S. R.: Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije 1918–1931 godine. Doktorska disertacija. Universitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Beograd 2018, s. 189–193; Ugrčić, M.: Novčani sistem Jugoslavije. Zavod za izdavanje udžbenika socialističke republike Srbije. Beograd 1968, s. 98–103.
 - 3 Šustek, Z.: Mena na Podkarpatskej Rusi 1918–1947. In: Hubený, D. (ed.): Zborník z konferencie Čtvrtstoleťí spolu. Československo a Podkarpatská Rus. Národní archiv, Praha, s. 143–162 (v tlači); Garber, P. M. – Spencer M. G.: Dissolution of the Austro-Hungarian Empire: Lessons for Currency reform. Princeton 1994, s. 44.

v stanovených kurzoch.⁴ Rovnaký postup uplatnilo aj Československo v jeseni 1920 na malých územných enklávach, kde v marci 1919 nemohlo nostrifikovať bankovky kolkovaním ako na väčšine svojho územia.⁵ Podobný postup použilo aj Lichtenštajnsko, ktoré z menovej únie s Rakúskom-Uhorskom prešlo do menovej únie so Švajčiarskom.⁶ Ostatné štáty zvolili v rôznom rozsahu označenie – validáciu, resp. nostrifikáciu obiehajúcich rakúskych bankoviek, v prípade Kráľovstva SHS a mesta Fiume (Rijeka) dokonca opakovane.⁷ Až po čase ich výmenili za definitívne platidlá.

Sériu menových odlúk začalo Kráľovstvo SHS. Po zákaze dovozu rakúsko-uhorských bankoviek z 12. decembra 1918 nechalo 8.–31. januára 1919 označiť všetky obiehajúce bankovky v hodnote 1, 2, 10, 20, 50, 100 a 1000 korún pečiatkami rôznych inštitúcií, vojenských útvarov a samosprávnych jednotiek (Obr. 1). Bol to spôsob chaotický, technicky nedokonalý a nepripravený, ale v daných podmienkach a časových možnostiach asi jedine uskutočniteľný. Jeho účelom bolo aj zistenie množstva korún obiehajúcich na území Kráľovstva SHS.⁸ Preto sa táto odluka nazýva aj „prvé štatistické kolkovanie.“

Nasledovalo Československo 3.–9. marca 1919 (na Slovensku 3.–12. marca) okolkovaním bankoviek 10 K III 1915, 20 K II 1913 I, 50 K II 1914, 100 K III 1912 a 1000 K I 1902 (Obr. 2). Okolkovanie bolo sprevádzané zadržaním polovice predložených bankoviek ako 1 % nútenej štátnej pôžičky. Za kolkovanie sa platil poplatok 1 % hodnoty okolkovaných bankoviek. Jeho zaplatenie sa však vykonalo až neskôr, zrážkou pri výplate zadržaných bankoviek.

Vo februári 1919⁹ sa Rakúsko a Maďarsko dohodli označiť svoje bankovky koordinovane červenou pretlačou hneď po tom, čo menovú odluku vykoná Čes-

-
- 4 Karpinski, Z.: *Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917*. Warszawa 1968, 279 s. + 16 tab.; Crapanzano, G. – Giulianini, E.: *Soldi di Italia*. Parma 1995, 388 s.; Garber, P. M. – Spencer M. G.: *Dissolution of the Austro-Hungarian Empire: Lessons for Currency reform*. Princeton 1994, 46 s.
 - 5 Nařízení vlády republiky Československé čís. 453 ze dne 27. července 1920 o měně na Vitorazsku a Valčicku. Sbíрка zákonů a nařízení státu československého, částka XCIII z 31. července 1920; Nařízení vlády republiky Československé čís. 576 ze dne 12. října 1920 o měně na Podkarpatské Rusi a na Slovensku, pokud tam nebylo kolkováno. Sbíрка zákonů a nařízení státu československého, částka CXIX z 23. října 1920.
 - 6 Quaderer, R.: *Von der Krone zum Franken*. In: *Die Währungsfrage nach dem Ersten Weltkrieg, Festschrift zum 150-Jahr-Jubiläum der Liechtensteinischen Landesbank*. Vaduz 2011, s. 49–60.
 - 7 Borna, B.: *Papirni novac bivše Jugoslavije i zemalja na području bivše Jugoslavije / Banknotes of the Yugoslavia and the States of the States of former Yugoslavia 1767–2002*. Zagreb 2002, s. 280.
 - 8 Pressburger, S.: *Oesterreichische Notenbank 1816–1966. Geschichte des Oesterreichischen Noteninstituts*. Wien 1966, s. 325; Ugričić, M.: *Novčani sistem Jugoslavije*, s. 98–99; Jerković, S. R.: *Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, s. 189–190.
 - 9 Šustek, Z.: *Nostrifikácia rakúsko-uhorských bankoviek v Maďarsku v rokoch 1919 a 1920 v zrkadle dobovej tlače*. Zborník k 70. narodeninám prof. Attila Pandulu (v tlači).

koslovensko. Tento zámer zverejnila rakúska tlač už 23. februára 1919, teda dva dni pred prijatím zákona o kolkovaní v ČSR.¹⁰ Avšak túto dohodu naplnilo len Rakúsko, keď 12.–24. marca 1919 označilo bankovky 10 K 1915, 20 K III 1913 I, 20 K III 1913 II, 50 K II 1914, 100 K III 1912, 1000 K I 1902 a 10 000 K I 1918. Uskutočnilo to bez akýchkoľvek poplatkov výmenou bankoviek za bankovky vo pred označené v Tlačiarňi cenných papierov Rakúsko-uhorskej banky a v Štátnej tlačiarňi vo Viedni červenou pretlačou DEUTSCHÖSTERREICH (Obr. 3). Dodatočne, až v januári 1920 boli takto označené aj bankovky 1 K I 1916 a 2 K II 1917. Keďže tieto bankovky boli červené, bola na pretlač zvolená čierno-zelená farba (Obr. 3).¹¹ Išlo však len o označenie novo vytlačených bankoviek, ktorými sa v tejto úprave postupne nahrádzali opotrebované. Staré ostali v obehu bez označenia a postupne boli sťahované.

V Maďarsku sa v marci 1919 označenie bankoviek dohodnuté s Rakúskom neuskutočnilo kvôli zdržaniu technických príprav a najmä kvôli štátnemu prevratu 21. 3. 1919.

Ako tretí nástupnícky štát nostrifikovalo rakúsko-uhorské bankovky 10 K II 1904, 10 K III 1915, 20 K III 1913 I, 50 K I 1902, 50 K II 1914, 100 K III 1912, 1000 K I 1902 Rumunsko. V Sedmohradsku sa malo pečiatkovať od 10. 6 do 10. 7 1919¹² a v Bukovine od 16. 6. do 15. 7. 1919.¹³ Dodatočne sa rozhodlo pečiatkovať aj 20 K III 1913 II a 10 000 K I 1918¹⁴ a pečiatkovanie bolo predĺžené do 28. 8. 1919.¹⁵ Rakúsko-uhorské bankovky označilo čiernymi odtlačkami bronzových pečiatok, podobných poštovým. V kruhopise mali text ROMANIA TIMBRU SPECIAL (Rumunsko špeciálna známka) a v strede štátny znak. Obe nariadenia neurčovali, ako sa majú bankovky pečiatkovať. To však bolo upresnené tak, že v Sedmohradsku sa

10 Der Krieg in seinen wirtschaftlichen Folgen. Notenaufstempelung und Zwangsanleihe. Neue freie Presse, Nr. 19576, 23. 2. 1919, s. 14–15.

11 Pressburger, S.: Oesterreichische Notenbank, s. 316–332; Kranister, W.: Die Geldmacher. Vom Gulden zum Schilling. Wien 1985, s. 142.

12 Ordonanță 4890 în chestiunea stampilării bancnotelor de coroane. Gazeta oficială publicată de Consiliul dirigent al Transylvaniei, Banatului și Ținuturilor din Ungaria, 25–31 maiu 5-12-16 Iun. 1919, Nr. 31–35. s. 3–4.

13 Ordonanța Nr. 65 Ministrului delegat la Cernăuți din 7 Iunie 1919 privitoare la stampilarea biletelor de bancă ale băncii austro-ungare. Monitorun Bucovinei, Anul 1919, fascicula 37, 7. 7. 1919, s. 1.

14 Ordonanță întregitoare 6762 în chestiunea stampilării bancnotelor de coroane. Gazeta oficială publicată de Consiliul dirigent al Transylvaniei, Banatului și Ținuturilor din Ungaria, 10-17-21-26 Iulie 1919, Nr. 31–35, s. 3.

15 Ordonanță 8129-1919 în chestiunea stampilării bancnotelor de coroane. Gazeta oficială publicată de Consiliul dirigent al Transylvaniei, Banatului și Ținuturilor din Ungaria, 30 Iulie – 6 August 1919, Nr. 45–46, s. 3–4.

pečiatkovala maďarská strana bankoviek cez uhorský znak (Obr. 4) a v Bukovine nemecká strana Obr. 4).¹⁶ 1- a 2-korunáčky sa nepečiatkovali, ale mali sa prihlásiť k registrácii. Za pečiatkovanie sa vyberal poplatok 1 % a po predĺžení pečiatkovania sa zvýšil na 2%.¹⁷ Rovnakým spôsobom ako v príslušnom Sedmohradsku nostrifikovalo Rumunsko bankovky aj na východe Podkarpatskej Rusi, ktorý okupovala Rumunská kráľovská armáda.¹⁸

Mesto Fiume (Rijeka) na základe zákona z 9. 4. označilo 18. 4. 1919 všetky obiehajúce bankovky 1 K I 1916, 2 K I 1914, 2 K II 1917, 10 K II 1904, 10 K III 1915, 20 K I 1913, 50 K II 1914, 100 K III 1912 a 1000 K I 1902 čiernymi pečiatkami s textom CITTA DI FIUME (Obr. 5). Potom, čo 12. 9. 1919 obsadil generál Gabriel D'Anunzio Rijeku, nechal pre potrebu svojich jednotiek označiť malé množstvo bankoviek nájdených v pobočke RUB čiernou pečiatkou so Savojským krížom (Obr. 5). Kvôli údajnému výskytu falzifikátov zopakovalo Fiume ich označenie 3. 11. 1919 až 30. 4. 1920 komplikovanejšími čiernymi pečiatkami s veľkou päťramennou hviezdou (Obr. 5).¹⁹

Kráľovstvo SHS nostrifikáciu opakovalo 26. 11. 1919 až 11. 1. 1920 nalepením kolkov len na bankovky 10 K I 1915, 20 K 1913 I, 50 K I 1914, 100 K III 1912 a 1000 K I 1902 (Obr. 6). Za kolkovanie sa platil poplatok 20 % nominálnej hodnoty predložených bankoviek. Opakovaná nostrifikácia sa nazýva aj „druhé štatistické kolkovanie“.

Ako posledný štát nostrifikovalo 8. 3. až 15. 4. 1919 (po niekoľkých predĺženiach) rakúsko-uhorské bankovky 10 K II 1904, 10 K III 1915, 20 K III 1913 I a 20 K III 1913 I, 25 K I 1918, 50 K II 1914, 100 K III 1912, 200 K I 1918, 1000 K I 1902 a 10 000 K I 1918 Maďarsko (Obr. 7).²⁰ Dôvodom oneskorenia boli politické a hospodárske zmätky a perzekúcie vedúcich osobností peňažných ústavov počas Maďarskej republiky rád (21. 3.–7. 8. 1919) a následná rumunská okupácia väčšiny územia do apríla 1920, ako aj komplikovaná vnútropolitická situácia. Oproti zámeru z marca 1919 meniť peniaze 1:1 bez poplatku, sa rozhodlo Maďarsko podľa

16 Luchian, O. – Buzdogan, G. – Oprescu C. C.: Monede și bancnote românești. București 1977, s. 358–364; Kirițescu, C. C.: Sistemul bănesc al leului și precursorii lui, Vol. II. București 1997, s. 283.

17 Ordonanță 8129-1919 în chestiunea stampilării bancnotelor de coroane. Gazeta oficială publicată de Consiliul dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor din Ungaria, 30 Iulie – 6 August 1919, Nr. 45–46, s. 3–4. Termín na pečiatkovania sa predĺžil do 28. 8. 1919 s tým, že nepečiatkované bankovky sa menili za už opečiatkované a to len v bankách v miestach, kde sídlili župné pečiatkovačie komisariáty. Za výmenu sa vyberal poplatok 2 % menenej hotovosti.

18 Šustek, Z.: Mena na Podkarpatskej Rusi 1918–1947.

19 Borna, B.: Papirni novac bivše Jugoslavie, s. 280.

20 Šustek, Z.: Nostrifikácia rakúsko-uhorských bankoviek v Maďarsku v rokoch 1919 a 1920 v zrkadle dobovej tlače.

vzoru Československa na jar 1920 zadržat pri nostrifikácii polovicu predložených hotovostí ako 4 % nútenú štátnu pôžičku. Číselne vyššie zúročenie však len ťažko kompenzovalo straty majiteľov spôsobené rýchlym znehodnocovaním maďarskej koruny.²¹

Posledným väčším územím (porovnaj nižšie Taliansko), kde obiehali neoznačené rakúsko-uhorské bankovky, bola západná časť Podkarpatskej Rusi. Vráťane rumunsky nostrifikovaných bankoviek sa menili na celej Podkarpatskej Rusi na prelome októbra a novembra 1920 za československé štátovky. Výmena korunových bankoviek na jej území, na dvoch enklávach dodatočne pripojených k ČSR (Vitorazsko a Valticko) a v niektorých obciach južne od Košíc mala charakter konfiškačnej menovej reformy postihujúcej vysoké sumy a vklady.²² Voči chudobnému obyvateľstvu mala naopak, vzhľadom na znehodnotenie rakúsko-uhorských bankoviek voči československej korune, charakter sociálneho opatrenia, resp. daru československého štátu obyvateľom týchto území.²³

Rakúsko-uhorských mincí sa vyššie uvedené opatrenia netýkali. Mince si v nástupníckych štátoch zachovali platnosť až do ich úplnej náhrady definitívnymi mincami alebo *via facti* do úplnej straty hodnoty v dôsledku povojnovej inflácie.

Nostrifikáčne označenia bankoviek – ručné pečiatky (Kráľovstvo SHS, Rumunsko, Fiume), strojové pretlače (Rakúsko, Maďarsko, Československo 1000-korunáčky) a nalepované kolky (Československo 10- až 100-korunáčky, Kráľovstvo SHS 10- až 1000-korunáčky pri druhom kolkovaní) – sa stali predmetom rozsiahleho falšovania, ktoré vyvolávalo vážne poruchy peňažného obehu a spôsobovalo nemalé straty a neprijemnosti úradom i jednotlivcom.²⁴ V Československu boli

21 Botos, J.: A korona, pengő és forint inflációja (1900–2006). Szaktudás kiadó ház. Budapest 2006, s. 64–81.

22 Nařízení vlády republiky Československé čís. 453 ze dne 27. července 1920 o měně na Vitorazsku a Valčicku. Sbíрка zákonů a nařízení státu československého, částka XCIII z 31. července 1920; Nařízení vlády republiky Československé čís. 576 ze dne 12. října 1920 o měně na Podkarpatské Rusi a na Slovensku, pokud tam nebylo kolkováno. Sbíрка zákonů a nařízení státu československého, částka CXIX z 23. října 1920.

23 Šustek, Z.: Mena na Podkarpatskej Rusi 1918–1947.

24 Falešné bankovky v Ostravě. Lidové noviny, 6. 6. 1919, s. 5. Stokorunové bankovky peňažné ústavy odmietali prijať kvôli falzifikátom z Poľska, obchodníci ich prijímali na reverz a banky ich spisovali podľa čísel a zasielali na overenie pravosti; Potíž se stokorunovými bankovkami. Národní listy, 4. 7. 1919, s. 4; Tisícikoruna. Řetěz plný nebezpečí. Národní listy, 7. 8. 1919, s. 2. Klient dostal na pošte dve 1000-korunáčky, pošta mu odmietla o nich vydať potvrdenie. Jedna z nich bola po prechode niekoľkými ústavmi označená v Živnobanke za falošne okolkovanú, a postupne sa vrátila ku klientovi, ktorému pošta odmietla vyplatíť náhradu, lebo nemal potvrdenie, ktoré mu predtým odmietla vydať; Falzifikáty bankovek. Lidové noviny, 24. 6. 1919, s. 4. Združenie čs. úradníctva peňažných ústavov zorganizovalo poradu, na ktorej bude riešiť upokojenie verejnosti, potieranie znepokojujúcich správ o falzifikátoch a vybudovanie dôvery k ministerstvu financií. Išlo však o falošné upokojovanie napesto ostrážitosti a dobrej informovanosti;

poruchy peňažného obehu aj predmetom interpelácie 22 poslancov Národného zhromaždenia 24. 6. 1919 na ministra financií. Poslanci okrem vážnych problémov s pašovaním 1- a 2-korunových bankoviek, pripomenuli, že Kalamita nespochíva iba v týchto bankovkách, ale roznáša sa povest' o falošných kolkoch na väčších bankovkách, ktorá má priam katastrofálny účinok na trh, keď neverí sa ani kupujúcemu, ani obchodníkovi, ktorý chce udať alebo vymeniť kolkované bankovky. Trh životných potrieb sa tak stáva nemožným a nebezpečným a hrozí plným anarchizmom. Žiadali ministra financií, aby vydal v záujme upokojenia verejnosti poučenie o povestiach o falošných kolkoch a o tom, ktoré kolky sú pravé a ako ich možno rozoznať od falošných.²⁵

Osobitnou poruchou peňažného obehu bolo na Podkarpatskej Rusi a na Slovensku vykupovanie kolkovaných bankoviek za $\frac{1}{4}$ až $\frac{1}{2}$ nominálnej hodnoty pod zámenkou, že sú falošné a pri výmene budú úplne zhabané.²⁶ Falšovanie kolkov tak bolo jedným z mnohých krízových javov politicky i hospodársky zložitého obdobia prvých rokov po 1. svetovej vojne.

Na rozdiel od iných štátov bola falšovaniu československých bankovkových kolkov venovaná v literatúre značná pozornosť.²⁷ Svojim rozsahom však toto falšovanie nebolo najväčšie a vôbec neišlo o československé špecifikum. Naopak bol to sprievodný jav spoločný pre menový vývoj všetkých nástupníckych štátov Rakúsko-Uhorska, ktoré tento spôsob nostrifikácie použili. Cieľom tohto príspevku je ukázať tento jav v širších medzinárodných súvislostiach a naznačiť jeho časovú koincidenciu a prelínanie medzi jednotlivými nástupníckymi štátmi.

Prijímání starých 100korunových bankovek. Lidové noviny, 24. 10. 1919, s. 3. Ponos na to, že obchodníci odmietajú bankovky prijímať a výstraha, že ich odmietanie je trestné; Prijímání storkorunových bankovek. Lidové noviny, 31. 10. 1919, s. 6. Odozva na článok z 24. 10. s množstvom otrasných podrobností z každodenných hotovostných platieb a nerovnomerného rozdelenia rizika; Peněžní nesnáze na Boskovsku. Lidové noviny, 3. 1. 1920. Kvôli výskytu falošných kolkov všetci, úrady aj jednotlivci odmietajú prijímať 20-horunáčky, hoci s nimi sami platia.

25 Dotaz členů Národního shromáždění Vlad. Hatláka, Vil. Votruby, V. Rebiše, B. Fischera a soudruhů na ministra financí v záležitosti kalamity s drobnými bankovkami peněžními a rozšiřování bankovek s falešnými kolky 24. 6. 1919. Tisk 1223.

26 Divný pořádek v Příkarpatské Rusi. Lidové noviny, 16. 11. 1919, s. 5. Židovskí obchodníci v Kosičiacich menia občanom P. Rusi nekolkovaných 200 K za 50 k s falošným kolkom; Okolkované bankovky na Slovensku. Lidové noviny, 31. 12. 1919: s. 4. Výkup kolkovaných bankoviek za 50 % nominálnej hodnoty pod zámenkou, že sú falošné a pri výmene za štátovky budú zhabané

27 Hlinka, B.: Několik poznámek k množství a původu padělaných bankovkových kolků 1919. Notafílie 1986, sjezdové číslo, s. 15–20; Hlinka, B.: Atentáty na peníze. Svoboda, Praha 1987, 325 s.; Homola, A.: Padělání československých kolků v Maďarsku. Notafílie 32, 1992, s. 20–26; Homola, A.: Padělání československých kolků v Maďarsku. Merkur revue, 9 (6), 2004, s. 30–31; Peroutka, F.: Budování státu. Československá politika v letech popřevratových. 2-2, rok 1919. Praha 1934, s. 1219.

Falšovanie nostrifikačných označení bankoviek v nástupníckych štátoch

V niektorých nástupníckych štátoch sa v obehu začali vyskytovať falzifikáty nostrifikačných označení bankoviek alebo špekulácie s nimi už počas nostrifikácie.²⁸ Jednotlivé štáty, resp. ich úrady poverené správou meny však k ich falšovaniu zaujímali rozdielny prístup.

Československo

V ČSR boli prvé falzifikáty kolkov zistené v severozápadných Čechách (Liberec)²⁹ a v Prahe.³⁰ Už v prvý deň nostrifikácie v ČSR rakúsky denník Sonn- und Montags-Zeitung dokonca uverejnil výzvu na falšovanie československých kolkov a zaplavenie Československa falošnými kolkami.³¹ Išlo o prejav záujmových skupín, ktoré sa s rozpadom monarchie a jeho dôsledkami nestotožňovali. Výskyt bankoviek s falošnými kolkami sa stal v nasledujúcich mesiacoch v ČSR každodennou realitou. Nešlo len o ich častý výskyt, ale aj o konfrontáciu verejnosti s obťažným overovaním pravosti kolkov, resp. často priam s nemožnosťou, aby laik falzifikáty rozoznal.

Príčinou tohto stavu bola nízka kvalita a značná premenlivosť pravých kolkov, spôsobená časovým tlakom (necelé dva mesiace) na vytlačenie 244 mil. kusov a ich distribúciu do výmenných stredísk. Nízku kvalitu spôsoboval aj nekvalitný papier, ktorý bránil dokonalému prenosu farby. Opisy kolkov zverejnené v zbierke zákonov³² boli všeobecné, bez vyobrazení a uvedenia použitých techník tlače a špecifikácie ich vlastností, čo bolo dôležité najmä pri 20- a 50-halierových kolkoch. Preto poskytovali len základnú predstavu o vzhľade kolkov, ale nie o ich ochranných znakoch (Obr. 8).

Opis 10-korunových kolkov vytlačených priamo na 1000-korunáčkach dokonca zamlčoval, že pravé kolky majú šesť variantov (Obr. 8) s výraznými roz-

28 Prvý den kolkování vedl k zatčení 8 lidí. Národní listy, 4. 3. 1919, s. 4; 100 K československé republiky 120 K rakouských. Tvrdí se, že bankovky jsou dokonce padělané. Národní listy, 8. 3. 1919, s. 2; Šustek, Z.: Nostrifikácia rakúsko-uhorských bankoviek v Maďarsku v rokoch 1919 a 1920 v zrkadle dobovej tlače.

29 Z čeho se Němci radují. Lidové noviny, 6. 3. 1919, s. 5. Za 1000 K v nekolkováných bankovkách sa predáva 800 K vo falošne kolkovaných. Krížia sa tým zámary čl. vlády. Nemci sa tým de facto okrádali sami.

30 Vyráběli falešné kolky. Národní listy, 16. 3. 1919, s. 4.

31 Německo-Rakousko – penězokazem? Vídeňský list navrhuje, aby naše republika byla zaplavena padělanými bankovkami. Národní listy, č. 51, 3. 3. 1919, s. 2.

32 Nařízení ministra financí ve srozumění s ministrem spravedlnosti č. 86 ze dne 25. února 1919 o okolkování bankovek vydaných Rakousko-uherskou bankou a nalézajících se na území československého státu. Sbíрка zákonů a nařízení, částka XVIII ze dne 25. února 1919.

dielmi v ornamentike, reprodukcii portrétu F. Palackého a v tvare písma.³³ Tieto rozdiely presahovali bežnú mieru rozdielov medzi pravou, kvalitne vytlačenou ceninou a jej prípadným podareným falzifikátom. Pokladníci (niektorých) peňažných ústavov síce dostali hárkky s odtlačkami šiestich variantov pravých 10-korunových kolkov (Obr. 9), ale ich poloha na hárkoch bola náhodná, bez označenia jednotlivých variantov.³⁴ To sťažovalo prípadné konzultácie medzi pokladníkmi rôznych peňažných ústavov. Pred prijatím falzifikátu chránili tieto vzory len do určitej miery. Bolo totiž potrebné porovnávať šesť vzorov vytlačených na čistom bielom papieri s odtlačkom na posudzovanej 1000-korunáčke, kde dochádzalo k skresľovaniu obrazu kolku interferenciou s obrazom bankovky a s dvoma ochrannými podtlačovými rastrami. Verejnosť tieto vzory k dispozícii nemala.

Paradoxne úrady tieto problémy verejne bagatelizovali tvrdeniami, že falošné 10-korunové kolky sa líšia veľmi odlišným portrétom F. Palackého a sú zväčša „velice nepodařené“, čo je pravda len na niektorých typoch falzifikátov, a že farby, ktorými boli pravé 10-korunové kolky tlačené, majú chemické zloženie známe len trom zasvätencom.³⁵ To je síce na expertnej úrovni overovania pravosti cenín bežné, ale v každodennom živote to nikomu nepomôže.

20-halierové kolky, lepené na 20-korunáčkach, mali mať podľa nezverejnených údajov dva varianty. Jeden základný, tlačný autotypickou hĺbkotlačou, a druhý, tlačný krátko pred dokončením zákazky kvôli časovému tlaku na jej splnenie litografiou.³⁶ Nakoniec z obavy pred podozreniami z falzifikátov nemali byť litografiou tlačené 20-halierové kolky dané do obehu vôbec alebo nanajvýš v malom množstve. Avšak medzi vzormi pravých kolkov vlepými v prílohe citovaného diela nie sú, napriek tomu, že je málo pravdepodobné, že by pracovník skúšobne bankoviek, ktorý prílohu zostavoval, o nich nevedel.³⁷ Zdá sa aj, že ich nemal k dispozícii ani autor citovaného diela, vysoko postavený úradník Bankového úradu Ministerstva financií. Isté je, že ani na veľkom množstve hojne zachovaných kolkovaných 20-korunáčiek litografiou tlačené kolky, ktoré by bolo možné považovať za pravé, zatiaľ objavené neboli.³⁸

33 Leopold, K.: Vzpomínky z prvních dob ministerstva financí. Díl I., Část revuální, Praha 1928, s. 119. Zkušebna platidel ČNB, nezaradené, kompletná kópia, archív autora.

34 Leopold, K.: Vzpomínky, príloha XXIV, s. 4.

35 O padělčích kolků na bankovkách. Národní listy, 11. 7. 1919, s. 4; Šustek, Z.: Typizácia a klasifikácia falzifikátov československých desaťkorunových bankovkových kolkov z roku 1919. Numizmatika 23, 2013, s. 48–103.

36 Tamže.

37 Leopold, K.: Vzpomínky, príloha XXIV, s. 2.

38 Šustek, Z.: Typizácia falošných bankovkových kolkov v hodnote 20 halierov a 1 koruna z roku 1919.

Pravé kolký v hodnotách 10 a 50 halierov majú len jeden variant, ale vykazujú značné individuálne rozdiely v odtieňoch a intenzite farby a v pravidelnosti jej nánosu (Obr. 8). Dochádzalo k vypadávaní niektorých častí obrazu alebo naopak k zalievaniu priestorov medzi obrazovými prvkami postavenými tesne vedľa seba. Najväčšiu šírku variability možno pozorovať na 10-halierových kolkoch, kde dokonca jeden zo zvlášť nekvalitných exemplárov bol improvizovane označený ako falzifikát. Je to jediný autorom zistený prípad chybného označenia pravého kolku za falzum.

Na 20- a 50-halierových kolkoch tlačných autotypickou hĺbkotlačou vznikali rozdiely v obraze aj drobnými vertikálnymi posuvmi papiera s rozmazaním obrazu vo vertikálnom smere (Obr. 8).³⁹

Prípadné publikovanie vzorov pravých kolkov v dennej tlači strácalo pri jej technickej úrovni zmysel. Umožňovala totiž reprodukovat len perovkové kresby a ojedinelo len nekvalitné zinkografické reprodukcie fotografií. Niektoré peňažné ústavy si vypomáhali vlastnoručne zhotovenými pomôckami s nalepenými falzifikátmi kolkov (Obr.).

Uvedené nedostatky a variabilita tlače pravých kolkov vyvolávali pochybnosti o pravosti konkrétnych exemplárov. To sa stalo príčinou paradoxného javu – niektorí falzifikátori sa nepokúšali napodobniť vzhľad pravých kolkov, ktoré používali ako predlohu, ale nejasné časti obrazu a nápisov korigovali ako vlastné fantazijné kresby. Od pravých kolkov sa tak síce značne odchyľili, ale pri pomerne kvalitnej tlači takéto falzifikáty navonok pôsobili oveľa dôveryhodnejšie ako mnohé pravé kolký. To malo ďalší paradoxný dôsledok – viacerí falzifikátori si vybrali ako predlohu práve takto „vylepšené“ falošné kolký a *de facto* sa tak stali výrobcami „hyperfalzifikátov“... Týka sa to hlavne 10-halierových a 1-korunových kolkov, kde sú fantazijne korigované výplne priestorov na bokoch slovenského znaku a neraz je zmenený aj tvar písma vo vyznačení hodnoty kolku (Obr. 10).⁴⁰

Pochybnosti o pravosti kolkov mohla vyvolávať aj výtvarná štylizácia ich obrazu. Na 10-halierových a 1-korunových kolkoch, ktoré majú zhodný obraz a líšia sa len farbou a vyznačenou hodnotou, je totiž hlava heraldického leva zobrazená bez hrivy a okraje hrivy sú schematicky naznačené len na ľavom boku hrudi. Kvôli nepravidelnému nánosu farby na niektorých kolkoch však neraz chýbajú aj tieto náznaky. Zjednodušujúca štylizácia bola logickým riešením autora návrhu kolku (pravdepodobne A. Mucha), ktorý sa musel vyrovnat s nedostatkom priestoru na zobrazenie heraldického leva v kompozícii štyroch krajinských znakov.

Numizmatika, 27, 2017, s. 86–172.

39 Šustek, Z.: Typizácia falošných bankovkových kolkov, s. 88.

40 Šustek, Z.: Falošné československé bankovkové kolký v hodnote 10 halierov z roku 1919: typizácia a klasifikácia, Numizmatika 21, 2006, s. 259–319; týž: Typizácia falošných bankovkových kolkov, s. 120–153.

U všímavejších pozorovateľov, ovplyvnených strachom zo silne medializovaného výskytu falzifikátov, aj štylizácia obrazu leva mohla vyvolať pochybnosti o pravosti kolkov. Ukazuje to humorne ladený príbeh pri platení útraty v bratislavskej krčme, kde čašník odmietol prijať kolkovanú 100-korunáčku s námietkou, že musí byť falošná, lebo na miesto hlavy leva je na kolku zobrazená hlava medveďa...⁴¹ Z rozhovoru s hosťom vyplýva, že čašník mal kolky naozaj podrobne preštudované a podobným spôsobom asi odmietal aj iné okolkované bankovky, ak mu boli podozrivé. Z diskusie, do ktorej vstúpili aj ďalší hostia, ďalej vyplýva, že ľudia boli v otázke pravosti kolkov dokonale dezorientovaní.

Výskyt falošných kolkov zaznamenala denná tlač v ČSR prvý raz 13. marca 1919.⁴² O dva dni neskôr, 15. marca, informovala o predaji falošných kolkov Židmi vo viedenskom Leopoldstade, že za 100 Kč požadujú 105 rakúskych korún.⁴³ Nasledujúci deň už informovala o zatknutí výrobcov falošných kolkov v Prahe. Jeden falošný korunový kolok predávali za 10 korún, pričom už 10. marca bola zatknutá v hoteli Imperial skupina poľských Židov, ktorí od nich falošné kolky kúpili.⁴⁴ Podobne v Ostrave bola 29. 3. 1919 zadržaná skupina haličských a ostravských Židov, ktorí obchodovali s falošnými kolkami. 1-korunové kolky predávali po 5 K. Bolo u nich nájdených 4000 kolkov.⁴⁵ Neskôr denná tlač informovala o výskyte falošne okolkovaných bankoviek zhruba raz až dva razy týždenne,⁴⁶ niekedy dokonca na jednej strane v tom istom čísle.⁴⁷ Naopak v lete 1919 tieto správy z tlače prechodne vymizli, azda kvôli cenzúre, podobne ako koncom jari a v lete 1920 v Maďarsku.⁴⁸ Neskôr novinové správy prevažne zaznamenávali len samotný výskyt falošných kolkov alebo konštatovali odmietanie⁴⁹ príjmu kolkovaných bankoviek. Udržia-

41 značka Alda, 1919: Hamis? Híradó, 23. mája 1919, s. 3; Šustek, Z. – Soós, F.: Osztrák-magyar bankjegyek csehszlovák felülbélyegzésének hamisításai a mindennapi életben. Az érem 74, 2019, s. 53–55.

42 Povážlivé jevy. K podvodům s kolky a známky. Národní listy, 13. 3. 1919, s. 2.

43 Všelicos. Novým druhem podvodů je obchod s kolky a kolkovanými bankovkami naší republiky. Národní listy, 15. 3. 1919, s. 2.

44 Vyráběli falešné kolky. Národní listy. 16. 3. s. 4.

45 Dopadení falšovatelé kolků na Ostravsku. Národní listy, 30. 3. 1919, s. 3.

46 Šustek, Z.: Československé bankovkové kolky z roku 1919 a ich falzifikáty. Numismatik 1, 1995, s. 81–87.

47 Němci padělají kolky na bankovkách. Vídeňská výroba kolků na čs. stokorunové bankovky. Lidové noviny, 22. 5. 1919, s. 3.

48 Šustek, Z.: Nostrifikácia rakúsko-uhorských bankoviek v Maďarsku v rokoch 1919 a 1920 v zrkadle dobovej tlače.

49 Falešné kolky působí zlou krev. Lidové noviny, 7. 1. 1919, s. 4. Začiatkom r. 1920 už nikto nič na východnom Slovensku nechcel predať, nikto nemal ku kolkovaným bankovkám dôveru, na pošte podozrivé vracali majiteľom na miesto, aby ich zadržali. Spory vyvolávali nenávisť k českým

vali tak prirodzený strach ľudí pred príjmom falzifikátov a pred prípadným obvi-
nením, že sami niekomu falzifikátom zaplatili. Menej často noviny prinášali kon-
krétnejšie údaje o páchateloch a mieste činu⁵⁰ alebo sa pokúšali o popis falošných
kolkov (pozri ďalej).

Medzi početnými správami o falošných kolkoch vyniká správa Národných
listov o prípade tajomníka finančnej prokuratúry Kamila Ecksteina, ktorý v Kol-
kovom úrade v Prahe odviezol 10 stokorunáčok, na ktorých boli po jeho odchode
zistené falošné kolky. Národné listy ďalej referovali, že „tajomník povzbudený

úradníkom; Nechce brát kolkované peníže. Rovnost, 11. 12. 1919, s. 4. Predávačka v mliekárni
v Brne odmietala kolkované 10- a 20-korunáčky a hromadila veľké množstvá droných.

- 50 Haličtí židí skúdcí našeho státu. Lidové noviny, 31. 3. 1919, s. 2. Skupina židov predávala fa-
lošné 1-korunové kolky v Opave za 5 K, v Ostrave za 15 K a Tešíne za 25 K; Padělané kolky na
stokorunových bankovkách. Lidové noviny, 12. 5. 1919, s. 36. Zachytené falošné kolky pochá-
dzajúce z Haliča; Falešné kolky na bankovkách. Lidové noviny, 3. 5. 1919, s. 6-7. Kolky šírené
haličskými židmi v Michalovciach mali stačiť na okolkovanie bankoviek v hodnote 7 000 000
K. Zabavené im boli nekolkované i falošne okolkované bankovky v hodnote 7000 K; Dobrezná-
mý J., 1919: 100 kor. bankovky. Považské listy, 28. 11. 1919, s. 1; Medvecký, 1919: Pozor na
peniaze, Slobodný Slovák, 2, č. 25, s. 1, (14. 6. 1919); Falošné stokorunové bankovky. Slobodný
Slovák, 2, 4. 1919, s. 4; Hnízdo penězokazců ve Výprtech. Lidové noviny, 13. 6. 1919, s. 3. Uve-
dený kamenotlačiar Arnošt Schulz, a niektorí rozšírovatelia; Poľská agitátorka pašovala falešné
kolky. Lidové noviny, 25. 10. 1919, s. 5. Anna Nardelly z Tešína vo veľkom rozsahu pašovala
10- a 20-korunáčky s falošnými kolkami; „Kolkari“ v kancelári Poldiny huti na Kladne. Lidové
noviny, 26. 10. 1919, s. 6. V Poldine hute a následne v obchodoch v Kladne boli prostrední-
ctvom Greta Biňovské od haličských židov z Tešína rozšírené falošne okolkované bankovky za
196 700 K; Falešné kolky. Lidové noviny, 30. 10. 1919, s. 5. Otto Hertl z Bavorska prepašoval
za 90 000 K falošné tisícokorunáčky; Pět milionů bankovek s falešnými kolky. Lidové noviny
3. 11. 1919, s. 2. Bankovky v tejto hodnote boli zachytené při prechode hraníc z Rakúska oso-
bám sledovaným úradom čl. splnomocnenca vo Viedni; Falešné kolky v kravatě. Lidové no-
viny, 6. 11. 1919, s. 1. Falošné kolky objavené v kravate cestujúceho Žida; Výroba čs. bankovek
ve Vídni. Nové koruny, stokoruny, kolky na tisícikoruny. Sedm penězokazců. Lidové noviny,
10. 11. 1919, s. 3. Zatknutie skupiny, ktorá falšovala 100 Kč I 1919 a československé kolky na
rakúsko-uhorské 1000-korunáčky; Podvedení dráteníci. Lidové noviny, 13. 11. 1919, s. 5. Dvaja
drotári pracovali v Rakúsku. Pred návratom do ČSR si všetky peniaze vymenili v banke v Sv.
Hypolite za československé kolkované. V Brne ich obchodník upozornil, že sú falošné. Odišli
sa poradiť na políciu, kde im zhabali celých 2450 K; Cizopasníci. Lidové noviny, 26. 11. 1919, s.
5. Sedem falšovatelů je zavřetých v užhorodské věznicí; Výroba padělaných kolků ve Vídni.
Lidové noviny, 28. 11. 1919, s. 5. Podľa úradu čl. splnomocnenca na Leopoldsdorfe vo Viedni je
falšovateľská dielňa, boli zatknutí dvaja robotníci s 20- a 50-halierovými falošnými kolkami;
Padělatel naších kolků ve Vídni. Lidové noviny 27. 1. 1920, s. 3. Falšovatelja predali v kaviar-
ni v II. okrese 150 000 kolkov za 60 000 K, u jedného zo zatknutých bolo nájdených ďalších
150 000 kolkov; Falošné stokorunové bankovky, vo Viedni zachytená skupina piatich mladí-
kov, ktorá kupovala po 90 K nekolkované 100-korunáčky a lepila na ne falošné československé
kolky. Slobodný Slovák, s. 4, 31. 5. 1919; Pozor na falošné kolky. Naša Orava, roč. 20, č. 20, 17. 5.
1919, s. 5. Len upozornenie na častý výskyt; Falošné stokorunové bankovky. Slobodný Slovák,
31. 5. 1919, s. 4. Zatknutie skupiny piatich falšovatelov vo Viedni; Značka n: Naša republika
a židovstvo, Sloboda, roč. II., č. 49, 5. 7. 1919, s. 1. Sťažnosť, že každá druhá stovka je falošná

úspechom“ po chvíli priniesol ďalších sedem stokorunáčok, z ktorých dve mali falošné kolkky. Bol zadržaný a predvedený na políciu, kde uviedol, že bankovky pochádzajú z hračkárstva Ant. Brandejša na Havířskej ulici. Pri prehliadke boli v hračkárstve nájdené bankovky s falošnými kolkami v hodnote 18 000 K. Proti obom bolo začaté trestné konanie.⁵¹ Po šiestich dňoch vyšetrovania sa preukázalo, že bankovky mali pravé kolkky a tajomník prokuratúry i majiteľ hračkárstva museli byť prepustení.⁵² Podobným prípadom je zadržanie Ruženy Molnárovej na stanici v Břeclavi, kde u nej našli falošne okolokované bankovky vymenené údajne vo Viedni. Molnárová bola zatknutá a tri mesiace držaná vo väzbe, lebo súd sa márne domáhal na Bankovom úrade ministerstva financií posudku pravosti.⁵³ Ukazuje to tlak, pod akým ľudia žili, a neistotu, resp. bezradnosť úradov i polície pri overovaní pravosti kolkov,⁵⁴ ako aj priestor, aký na zneužívanie tejto situácie dostávali nepoctiví alebo premotivovaní jedinci. Štýl správy o zadržaní K. Ecksteina navyše nápadne pripomína dnešný mediálny lynch nepohodlných osôb.

Na Slovensku dochádzalo k zneužívaniu obťažnosti overovania pravosti kolkov špekulantmi a problémom pri výmene kolkovaných bankoviek za nové štátovky.⁵⁵ Hnev ľudí sa v tejto súvislosti často obracal proti Židom.⁵⁶

51 Falešné kolkky. Národní listy, 9. 5. 1919, s. 5.

52 Falešné kolkky. Národní listy, 15. 5. 1919, s. 5.

53 Ze soudní síně. Bolševické peníze (U zemského soudu před výnimečným senátem – Zločin podvodu). Lidové noviny, 11. 12. 1919, s. 5.

54 Peněžní nesnáze v Boskovicích. Lidové noviny, 7. 1. 1912, s. 4. Starenka si hned po kolkovaní uložila peniaze do modlitebnej knižky a po vypuknutí horúčky s falošnými kolkami požiadala syna, aby ich vymenil na pošte za nové. Tam pôvodné bankovky označili za falošné; Falešné kolkky pôsobi zlou krev. Lidové noviny, 12. 1. 1920, s. 2. Dvadsatkorunáčky vyplatené na bernom úrade boli vzápätí na pošte odmietnuté jako falošné. Občan si sťažuje jako je možné, že jeden štátny úrad ich vyplatí jako pravé a druhý neprijme jako falošné a že neexistujú kritériá pravosti; Spor o bankovky. Lidové noviny, 4. 2. 1920, s. 2. Právny zástupca Dr. Auerbach kúpil před cestou do ČSR kolkované bankovky u Rakúskej devízovej ústredne. Nespotrbovanú mu po návrate ústredňa odmietla odkúpiť a poslala do pobočky nejakej českej banky vo Viedni. V Živnobanke ich označili za falošné. Dr. Auerbach žiadal o náhradu devízovú ústredňu, ktorá bankovky vyhlásila za pravé. Před súdom revizor RUB.

55 Chráň nás, Bože všednosti. Slobodný Slovák, 13. 12. 1919, s. 1. Čo sa robí so starými okolokovanými banknotami, to bude ešte dlho-dlho hatiť a križovať nie jedno dobré predsavzatie. Že pán minister s plnou mocou vidí verejný život dle posledného exposé v celu ružových farbách je tiež znakom času. Ani kolkovanie banknót, ani vpád bolševikov nezapričinil toľkého kvasu zlého, ako vymienianie 100 kor. banknót; Dnešná hospodárska situácia, Šarišské hlasy, 14. 12. 1919, s. 1. Najväčší prameň nespokojnosti je však kríza vzniklá množstvom falošných peňazí, sťažnosť na BÚMF, že nevymieňa falošne okolokované bankovky.

56 Židovská chytrosť. Sloboda 13. 12. 1919, s. 2. Židia vykupovali kolkované bankovky s 5 % zrážkou a sami ich menili za nové štátovky, za ktoré potom výhodne nakupovali..

Frekvenciu a rozsah výskytu falošne okolkovaných bankoviek názorne ukazuje prehľad 67 policajných hlásení z okresu Rumburk (Obr. 11). Boli tam zachytené 2 kusy 10-korunáčky, 76 kusov 20 korunáčok, 165 kusov 50-korunáčok, 43 kusov 100-korunáčok, 4 kusy 1000-korunáčok a 24 prípadoch neuvedený väčší počet bankoviek a v dvoch prípadoch väčší počet tisícokorunáčok.⁵⁷ Frekvenciou najpočetnejšie boli 100-korunáčky, nasledované 20-korunáčkami. To aj približne zodpovedá frekvencii výskytu falošne okolkovaných bankoviek v správach v dennej tlači a ako aj počtom retrospektívne rozlíšených typov. Bezpochyby podobné dokumenty vznikali aj v iných oblastiach republiky.

I keď všetky študované kolký označené ako falzifikáty sú rozoznané bezchybne a autor okrem jedinej, ale plne tolerovateľnej výnimky (pozri vyššie) nepozná iný pravý kolok, ktorý by bol nesprávne označený ako falošný, pochybnosti o správnosti oficiálneho označovania falošných kolkov existovali a prerastali do sťažností. V ČSR sa stali 25. 6. 1919 sťažnosti predmetom dotazu člena Národného zhromaždenia Dr. Engliša a 21 ďalších poslancov. Poukazovali na to, že pokladníci nie sú schopní falzifikáty rozoznávať, vládne obava, že falošne okolkované bankovky nebudú uznané; pohoršovali sa, že zodpovednosť sa prenáša na bankových úradníkov, čo je neodôvodnené preto, lebo vláda neposkytla rozoznávacie kritériá pravosti.⁵⁸ Sú dokonca zachytené aj v dokumentoch v archíve Rakúskej národnej banky.⁵⁹ Rakúsko-uhorská banka totiž nahrádzala klientom bankovky s oficiálne označenými falošnými československými kolkami neokolkovanými bankovkami v rovnakej nominálnej hodnote. Neokolkované bankovky totiž Rakúska vláda považovala stále za spoločnú menu všetkých národov bývalej monarchie⁶⁰ a ich používanie na vyrovnávanie tzv. starých dlžôb, t.j. dlžôb, ktoré vznikli pred 13. marcom 1919, zakotvila v zákone o označení bankoviek v Rakúsku.⁶¹ Tie ich

57 Seznam trestných věcí o padělání platidel českoslov. od 28/X 1918 – 15/II 1926. A – platidla československá. Skúšobňa platidiel Českej národnej banky, Praha, nezaradené.

58 Dotaz člena Národního shromáždění dra Engliše a soudruhů o oběhu bankovek s falšovaným kolkem. Zasedání Národního shromáždění československého r. 1919. Tisk 125. http://www.psp.cz/1918ms/tisky/t1257_00htm.

59 Abschrift ad No. 197/120, Anschlussbogen zur Erledigung 87298-19. 2. a Blatt ad 197/1920, Archiv Rakúskej národnej banky, zložka Akt. Nr. 192/5 1920, 194/7.12. 1920, 195/18. 1920, 196/18. 1920 a 197 1920.

60 Stanovisko rakouské vlády o pohledávkách cizinců. Neokolkované bankovky jsou penězi společnými všem národům monarchie. Národní listy, 30. 4. 1919, s. 2.

61 Kundmachung des Staatsamtes der Finanzen über die Kennzeichnung der für den Umlauf in Deutschösterreich bestimmten Banknoten. Verordnungsblatt für den Dienstbereich des Deutschösterreichischen Staatsamtes der Finanzen. 14. Stück, Wien 7. März 1919; Vollzugsanweisung des Staatsamtes der Finanzen im Einvernehmen mit dem Staatsamte für Justiz vom 25. März 1919, betreffend den Banknotenumlauf in Deutschösterreich und die Ordnung damit im Zusammenhang stehender Rechtsverhältnisse. Staatstsgesetzblatt für den Staat Deutschösterreich,

majitelia mohli s miernou stratou predať na valutovom trhu alebo ich použiť v štátoch, kde niekoľkované bankovky stále platili (najmä Poľsko do 20. 4. 1920, Maďarsko do 15. 4. 1920). Za preukázateľné overenie falošnosti však RUB považovala okrem samotného znehodnotenia falošného kolkú až ďalšiu pečiatku Bankového úradu Ministerstva financií v Prahe (Obr. 12). Iné, alebo viac menej improvizované, ale často sa vyskytujúce označenia neuznávala. Avšak proti BÚMF sa v týchto dokumentoch objavujú ponosy, že pri určovaní pravosti kolkov postupuje veľmi svojvoľne... Ku konfliktom s klientmi kvôli označovaniu falošných kolkov zrejme naozaj dochádzalo, lebo v jednom prípise BÚMF vysvetľuje, že ďalšie (potvrzovacie) pečiatky pridáva len k označeniu falošných kolkov na 1000-korunáčkach.⁶² Túto prax dokumentuje aj zachovaný numizmatický materiál (Obr. 12).

Len zriedka sa v tlači objavili aj informácie o vlastnostiach novo zistených typov falošných kolkov.⁶³ Boli však formulované natoľko vágne, že pri množstve typov falošných kolkov a premenlivosti pravých kolkov nikomu pri overovaní ich pravosti nemohli pomôcť. Čiastočnou pomocou bolo zverejnenie série 1236

Jahrgang 1919, 61. Stück, ausgegeben am 26. März 1919.

- 62 List, ktorý Österreichisches Staatsamt für Verkehrswesen (= ministerstvo dopravy) adresoval 6. 5. 1920 Obchodnému vedeniu RUB. Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt Nr. 1503/4.5.33 1920, 1504/4 1920, 1505/9.15 1920, 1506/4,7 1920 1510/4 1920, 1511/4.47 1920 1516/15 79 1920.
- 63 Haličtí židí skúdcí našeho státu. Lidové noviny, 31. 3. 1919, s. 2. V Ostrave a Opave bola zadržaná skupina židov, ktorí predávali falošné 1-korunové kolky v Opave za 5 K, v Ostrave za 15 K a Tešíne za 25 K. Ich falzifikáty mali mať hrubšiu hruď a laby leva a slovenský znak len dva vrchy; Padělané kolky na stokorunových bankovkách. Lidové noviny, 12. 5. 1919, s. 36. Kolky pochádzajúce z Haliče mali mať stlačené srdiečka v roku a mať kriklavú farbu; Falešné kolky na bankovkách. Lidové noviny, 3. 5. 1919, s. 6–7. Kolky šírené haličskými židmi v Michalovciach boli tlačené v Budapešti. Korunové kolky mali byť svetlejšie, písmeno Č malo byť „psací“ a nie „tištené“, s dvojistou linkou. 20-halierové kolky mali byť svetlejšie, nad Č mal byť dĺžň namiesto mäčkeňa, linka pod slovom halěřů mala byť oddelená od tohto slova; Padělané kolky na bankovkách. Lidové noviny, 20. 5. 1919, s. 2. Korunové kolky maďarského pôvodu majú nejasné ohraničenie srdiečok tmavou plochou, okraje kolkú tvoria dve rovnako silné čiary, sliezka orlica je spojená silnou čiarou s pravým rohom štítu, 10-halierové kolky nemajú zreteľné čiarky okolo srdiečok, v slove halěřů bez dĺžň nad é, a spodná časť písmena ů je polkruhová, bez pätky, 20-halierové kolky sú svetlejšie, linka pod slovom halěřů je tenká, na pravých hrubá; Dílna na padělané kolky. Lidové noviny 23. 5. 1919, s. 3. Lev na korunových kolkoch je štíhly a má na hrudi tri bodky v podobe trojuholníka; Falešné bankovky, Lidové noviny, 21. 6. 1919, s. 4. Falošné 10-halierové a korunové kolky majú tmavšiu farbu a ostrejšiu tlač, jazyk leva je vodorovný, pod pazúrom moravskej orlice je veľké biele miesto a ohyb druhej nohy leva je pretaté čiarou; Dobreznámy J., 1919: 100 kor. bankovky. Považské listy, 28. 11. 1919, s. 1. Kritizuje množstvo falzifikátov a nemožnosť ich rozoznávať; Medvecký, L., 1919: Pozor na peniaze, Slobodný Slovák, 14. 6. 1919, s. 1. Maďarské falzifikáty 1-korunových kolkov srdiečka sú ohraničené len jednou linkou, okraje z dvoch rovnako hrubých línií, S v slove...SLOVENSKO má zaokrúhlené konce, kolky sú o 3–4 mm širšie a o pol mm dlhšie ako pravé, falzifikáty 10-halierových kolkov nemajú dĺžň na É, chýba päťka u písmena ů, krúžok nad ním je len bodka. Ten istý opis uverejnila aj Naša Orava, 7. 7. 1919, s. 7.

ako najvyššej zo sérií 1000-korunáčiek, ktoré boli v ČSR okolkované.⁶⁴ Séria 2136 a nižšia nebola zárukou pravosti kolkou, séria 1237 a vyššia okamžite prezrádzala falzifikát kolkou. V autorovej zbierke falzifikátov má vyššiu sériu ako 1236 zhruba polovica 1000-korunáčok.

Žiaľ, okrem dvoch výnimiek (Obr. 13 a 14)⁶⁵ sa nezachovali doklady snahy o dobovú typizáciu falzifikátov československých bankovkových kolkov. Je pritom zrejmé, že nejaká evidencia a zárodky typizácie aspoň tých najbežnejších existovala. Dokazuje to aj zverejnená informácia v tlači o 20–30 typoch falošných korunových kolkov neoficiálne rozlíšených bežnými pokladníkmi.⁶⁶ Išlo pritom len o jeden príklad v prednáške, o ďalších nominále prednášajúci kvôli stručnosti nehovoril. O existencii nejakej typizácie svedčia aj reprezentatívne albumy „Platidla z doby prevratu“, do ktorých sú okrem pravých bankoviek vpletené aj ukážky bankoviek s falošnými kolkami, od každého nominále jedna. Samé o sebe síce nie sú označené ako falošné, ale rozpoznané sú správne (Obr. 15). V skúmanom exemplári ide pritom prevažne o hojné typy, len falzifikát korunového kolkou je vzácny Typ 43.⁶⁷

Retrospektívna typizácia urobená na zachovanom numizmatickom materiáli pritom rozlíšila najmenej 182 typov falošných kolkov rôzneho stupňa nebezpečnosti, od primitívnych ručných kresieb alebo náhradných objektov (poštové známky,⁶⁸ fiškálne kolkou) až po naozaj nebezpečné a ťažko rozoznatelné falzifikáty.⁶⁹ Veľmi

64 Které tisícikoruny jsou falešné. Lidové noviny, 10. 12. 1919, s. 4.

65 Leopold, K.: Vzpomínky, příloha L, 2 s.; Improvizovaná pomůcka Centrálně záložne opavskej z 17. 10. 1919 s ukázkou falošného 10-halierového kolkou, archiv autora.

66 Brněnští pokladníci proti náhradě za falešné peníze. Lidové noviny, 27. 6. 1919, s. 4. Predseda bankovej skupiny Združenia čs. úradníctva Ulmann konštatoval, že len jednorunových falošných kolkou je 20–30 typov, pričom pokladníci nemôžu zisťovať ich pravosť, najmä ak rozhodujúce miesta nevydali presné pokyny na rozoznávanie falzifikátov. Nemôže byť preto na pokladníkov zvalovaná zodpovednosť.

67 Šustek, Z.: Album Platidla z doby prevratu 1918–1919 – pozoruhodná pamiatka na vznik čs. meny a jej výpovedná hodnota. Numizmatik, 4, (1–2), 1998, s. 14–19.

68 Padělané kolkou na bankovkách. Lidové noviny, 12. 6. 1919, s. 3. Zistenie používania modrých ruských poštových známok ako náhradného objektu ruskými zajatcami; Také jeden bez kolkú. Lidové noviny, 31. 10. 1919, s. 6. V Užhorode bola u klienta nevestinca nájdená jedna 20-korunáčka okolkovaná poštovou známkou, ale neuvedené akou. Samotné zatknute klienta kvôli nekolkoványm bankovkám môže byť prehmatom úradov, lebo na západ P. Rusi platili až do novembra 1920; Falešné kolkou spôsobí zlou krev. Lidové noviny, 7. 1. 1920. Najmä na vidieku sa spočiatku nevenovala kolkou pozornosť a roľníci od židov prijímali bankovky so starými rakúskymi alebo nemeckými známkami.

69 Šustek, Z.: Falošné československé bankovkové kolkou v hodnote 50 halierov: typizácia a klasifikácia, Numizmatika 19, 2004, s. 131–164; týž: Falošné československé bankovkové kolkou v hodnote 10 halierov, s. 259–319; týž: Typizácia a klasifikácia falzifikátov československých desiatkorunových bankovkových kolkou z roku 1919. Numizmatika 23, 2013, s. 48–103; týž: Typizácia falošných

obťažnú rozoznatelnosť niektorých z nich potvrdzuje v svojich spomienkach aj odborný radca Dr. Leopold konštatovaním, že niektoré boli rozoznatelné len chemickým rozborom farby.⁷⁰

Z hľadiska jednotlivých nominále bankoviek a počtu typov falošných kolkov možno vidieť vzájomne sa prelínajúce tri závislosti: viac falšované boli vyššie nominále (20 a 100 K, 51 a 49 typov) ako nízke (10 K, 29 typov), dlhšie obiehajúce (10 a 20 K, 29 a 51 typov) ako kratšie obiehajúce (50 a 1000 K, 29 a 24 typov) a frekventovanejšie v obehu (20 a 100 K, 51 a 49 typov) ako menej frekventované (50 a 1000 K, 29 a 24 typov).⁷¹

Údaje o celkovom rozsahu falšovania kolkov sa rozchádzajú. Leopold uvádza, že falošne okolkované bankovky boli zachytené v hodnote 182 mil. Kč.⁷² Ale 8. 11. 1923 BÚMF zaslal vládnemu radcovi a numizmatikovi Nicolausovi do Berlína list podpísaný ministrom financií Novákom (Obr. 16), podľa ktorého boli v ČSR zabavené falošne okolkované bankovky v hodnote len asi 160 mil. Kč. Pričom cudzincom sa zachytené falošne okolkované bankovky vracali so znehodnoteným kolkom (Obr. 12). Celková hodnota falošne okolkovaných bankoviek je v citovanom liste odhadnutá na 220–250 mil. Kč. Avšak pomer bankoviek so znehodnotenými falošnými kolkami a s falošnými kolkami, ktoré v obehu unikli pozornosti, je v zachovanom numizmatickom materiáli približne vyrovnaný. To dovoľuje usudzovať, že skutočný rozsah falšovania mohol byť ešte väčší, možno až dvojnásobný, t.j. zhruba 500 mil. Kč. To by predstavovalo približne 10 % vtedajšieho peňažného obehu.

Československé úrady uznávali, že za tento stav nesú časť viny nízkou kvalitou pravých kolkov (o šiestich variantoch pravých 10-korunových kolkov nebola nikde reč). Preto stránkam, ktoré boli postihnuté zabavením bankoviek s falošnými kolkami a bolo pritom zrejmé, že ich sami nefalšovali, nepašovali alebo cielavedome nerozširovali, ponúkli náhradu vo výške 50 % nominálnej hodnoty zavčasu nahlásených bankoviek s falošnými kolkami.⁷³ Túto pomerne nízku mieru náhrady zdôvodňovali tým, že vinu nesie aj obyvateľstvo nedostatočnou pozornosťou, ktorú venovalo prijímaným peniazom, alebo špekulatívnym správaním sa.⁷⁴ Pred

bankovkových kolkov v hodnote 20 halierov a 1 koruna, s. 86–172.

70 Leopold, K.: Vzpomínky, s. 251.

71 Šustek, Z.: Counterfeiting of the Czechoslovak banknote validation stamps of 1919: its character and extent. Numizmatika, 17, 2000, Supplementum, s. 53–69.

72 Leopold, K.: Vzpomínky, s. 256.

73 Nařízení vlády republiky Československé č. 8 ze dne 17. listopadu 1921 o náhradě za bankovky Rakousko-uherské banky s padělanými kolky československými. Sbírka zákonů a nařízení státu československého, částka 6 ze dne 25. ledna 1922.

74 Leopold, K.: Vzpomínky, s. 256–257.

definitívnym oznámením výplaty náhrad však ministerstvo s plnou mocou pre Slovensko naznačovalo, že chudobní dostanú ešte aj 15–20% príplatok.⁷⁵ Neskôr bolo upresnené, že náhrada sa bude môcť vyplácať až po stiahnutí kolkovaných bankoviek, ale že v januári 1920 je výmena falošne okolkovaných možná za kurz nekolkovanych bankoviek, t.j. 45 K za 100 K.⁷⁶ Celkom sa ako náhrada za falošne okolkované bankovky vyplatilo 28,3 mil. Kč, t.j. len zlomok celkovej sumy falošne okolkovaných bankoviek.⁷⁷ Miera náhrady bola aj výrazne nižšia ako miera, ktorú Rakúsko-uhorská banka poskytovala podobne postihnutým a zároveň dôveryhodným klientom v podobe výplaty v neoznačených bankovkách v rovnakej nominálnej hodnote. Podľa okolností strata klientov RUB predstavovala zväčša len 10–15% (pozri nižšie). Absolútna hodnota kolkovaných i nekolkovanych bankoviek v Rakúsku však bola vždy výrazne nižšia.

Literatúra⁷⁸ uvádza, že falšovanie československých bankovkových kolkov malo dva hlavné motívy. Jedným bol veľký kurzový rozdiel medzi československou korunou a korunou v ostatných nástupníckych štátoch monarchie. Ani v najhoršom období na prelome januára a februára 1920⁷⁹ hodnota československej koruny neklesla pod dvojnásobok hodnoty koruny v ostatných štátoch. Bol to bezpochyby veľmi silný motív k falšovaniu kolkov a ich pašovaniu do ČSR. Okrem bývalého územia samotnej monarchie sa veľa rakúsko-uhorských bankoviek nachádzalo aj v iných štátoch, hlavne v Nemecku a Švajčiarsku, odkiaľ ich bolo najvýhodnejšie doviezť do ČSR. Na druhom mieste literatúra uvádza záujem iredentistických hnutí v Rakúsku, Nemecku a Maďarsku poškodiť československú menu. Ako príklad sa uvádza voľný predaj falošných kolkov na železničných staniach vo Viedni a Budapešti.⁸⁰ Tieto informácie, okrem vyššie citovaných výziev v rakúskej tlači, potvrdzuje dokonca oficiálna objednávka tlačie 308 000 kusov korunových a 710 000 kusov 10-halierov falošných československých bankovkových kolkov v Štátnej tlačiarňi v Budapešti, ktoré mali byť použité ako hospodárska zbraň počas československo-maďarského vojnového konfliktu v máji až júni 1919.⁸¹ Zahranicičný pôvod mnohých falzifikátov

75 Výmena peniazov s falošnými kolkami. Slobodný Slovák, roč. III., č. 2, 10. 1. 1920, s. 4. Ide o nariadenie 4085/1919, s výhradou, že kým výmena nebude ukončená, nedá sa otázka táto riešiť. Opakované zrejme s tlačovými chybami ešte 24. 1. (vyhláška 4065 a náhrada len 5%).

76 Falošným kolkom opatrené bankovky. Slobodný Slovák, roč. III., č.5, s. 4. 31. 1. 1920.

77 Leopold, K.: Vzpomínky, s. 259.

78 Leopold, K.: Vzpomínky, s. 250; Hlinka, B.: Atentáty na peníze, s. 20–45.

79 Rašín, A.: Financial policy of Czechoslovakia during the first year of its history. Oxford 1953, s. 66.

80 Hlinka, B.: Atentáty na peníze, s. 20–41.

81 Maďarské rejdy na Slovensku. Sociálně-demokratická organizace v Nitře rozpuštěna. Odpolední Lidové noviny, 6. 5. 1919, s. 1. Rozšírovali „biele peniaze“ a veľké množstvo falošne okolkovaných bankoviek od maďarskej vlády; Huszár, K.: A proletárdiktatúra Magyarországon, Budapest

naznačuje aj sedem typov falošných kolkov, ktoré zachytili československé zastupiteľské úrady v Nemecku, Rakúsku a Maďarsku.⁸² Dôkazom sú aj niektoré prípady pašovania bankoviek s falošnými kolkov zo zahraničia, vyšetrované políciou⁸³ alebo zachytené v zahraničí.⁸⁴ Pravdepodobne najväčší kontraband falošne okolkovaných bankoviek v hodnote 5 200 000 K bol zachytený na železničnej stanici v Břeclavi.⁸⁵ Tieto falzifikáty boli evidentne vyrobené v profesionálnych tlačiarňach.

1920, 217 s.; Faragó, M.: Die Notenpresse der Revolution, Wien 1930, s. 77; prof. Mihály Kupa, osobné informácie, Budapešť, september 1989; Padělání kolků na československé bankovky ve Vídni. Lidové noviny, 12. 10. 1919, s. 6. Správa cituje aj Pester Lloyd, že bývalý ľudový komisár financií Lengyelcis zriadil tlačiarne na falošné československé bankovkové kolky. Správa však nie je presne citovaná. Meno komisára bolo Gyula Lengyel. Ten skutočne nechal tlačiť československé 10-halierové a korunové kolky v Štátnej tlačiarňi v Budapešti. Mali byť tlačené v dvoch dávkach, jedna v polovici apríla, druhá neskôr. Časť prvej dávky mala byť spálená v čase, keď sa Budapešti priblížil front. Lengyel v budove RUB v Budapešti ukradol pre potreby revolučnej vlády niekoľko sto miliónov korún, hlavne 1000- a 10000-korunáčky. Die Plünderungen in der Oesterreichisch-Ungarischen Bank, Pester Lloyd, Abend, 6. 10. 1919, s. 5.

82 Leopold, K.: Vzpomínky, príloha L, 2 s.

83 Bolševické peníze v Brně. Národní listy 8. 7. 1919, s. 2; Sívos, J. – Šustek, Z.: Případy falšování peněz v působnosti Krajského soudu Bratislava v období 1. Československé republiky. Numizmatika, 29, 2020, s. 87–110; Vyráběli falešné kolky. Z Vídne 10. července. Národní listy, 10. 7. 1919, s. 2; Fragment dokumentov o výsluchu pašerákov štyroch falošne okolkovaných 100-korunáčok a 168 korunových a 166 10-halierových falošných kolkov v železničnej stanici v Leviciach 15. 8. 1919, archív autora; Podlounníci. Lidové noviny, 31. 7. 1919, s. 5. Pašovanie 1- a 2-korunových bankoviek a vyšších falošne okolkovaných cez demarkačnú čiaru na Tešínsku; Podlounníci s nepravými bankovkami. Lidové noviny, 24. 9. 1919, s. 5. Organizované pašovanie falošne okolkovaných bankoviek z Bavorska; Škúdcí republiky. Lidové noviny 4. 10. 1919, s. 6. Zatčenie skupiny pašerákov bankoviek s falošnými kolkami zo Saska; Tajná tiskárna kolků v Krakově. Lidové noviny, 5. 10. 1919, s. 5. Správa píše okrem falšovania československých a rakúskych nostrifikačných označení aj o falšovaní maďarských. Vzhľadom na dátum uverejnenia ide o zjavnú nepravdu alebo môže ísť nanajvýš o lokálne a hospodárska nevýznamné označenia v južnom Maďarsku; Padělání kolků na československé bankovky ve Vídni. Lidové noviny, 12. 10. 1919, s. 6; Na Slovensku se opět střílí. Maďarské agitace na jižním Slovensku. – Kritický den 22. říjen – Maďarské vydědačstvo – Lidové noviny, 19. 10. 1919, s. 1. Spomenutý ľahký nákup falošných kolkov na budapeštianskych uliciach; Falešné kolky na bankovkách v Olomouci. Lidové noviny, 3. 12. 1919, s. 4. zo ukladane sumy 34 000 K bolo 12 000 K falošne okolkovaných a prepašovaných z Maďarska do ČSR; Ukradené tisícovky. Lidové noviny 6. 12. 1919, s. 4. V ukradnuto doporučenom liste z Curychu na banku Union sa nachádzalo 71 tisícikorunáčok, z ktorých najmenej 29 bolo falošne okolkovaných nájdených

84 Maďarský student s falošnými československými kolkami. Národní listy, 22. 7. 1919, s. 4. Vo filiálke živnostenskej banky vo Viedni menil šesť stokorunáčok s československými kolkami na rakúske. Kolky boli falošné a v hoteli uňho našli ešte 56 falošných kolkov; Falešné kolky v cizině. Národní listy, 3. 8. 1919, s. 4. Početný výskyt bol zaznamenaný v Nemecku, Holandsku a Švajčiarsku, v Švajčiarsku má väčšina bankoviek falošné kolky.

85 Dopadení pašeráci falešných peněz. Vezli k nám za pět milionů 200 000 korun bankovek s falešnými kolkami. Rovnost, 1. 11. 1919, s. 5.

Do oblasti pôsobenia nemeckej iredenty patria anekdotické narážky na pravosť kolkov. Podľa severočeského denníka Tagesbote sa pravosť kolkov overí tak, že sa levovi ukáže čierno-červeno-žltá páska. Keď zavrtí chvostom, je kolok falošný, keď zareve, je pravý.⁸⁶ Podobne liberecký nemecký literárno-vlastivedný časopis Rübzahl (Krakonoš) uverejnil karikatúru 1-korunového kolkov s posmešným textom Die wahre Liebe ist das nicht (skutočná láska to nie je) namiesto Republika československá a srdiečkami preťatými šípami a s poznámkou „*Falzifikát ohlásený redakcii*“ ako ilustráciu k satirickému článku narážajúcemu na kvalitu československých peňazí a reflektujúcemu záporný postoj nemeckej menšiny k menovej odluke Československa (Obr. 17).⁸⁷ Paradoxne práve vďaka nej bola nemecká menšina uchránená od zničujúcich inflácií v Nemecku a Rakúsku...

Postojom iredenty k otázke pravosti kolkov sa podobajú ideologicky motivované konflikty medzi domácimi pravicovými a ľavicovými denníkmi. Brnenský proletársky denník Rovnosť si sťažoval na ťažkosti s Rašínovými kolkami, najmä s „lvíčiky a srdiečkami“ na stovkách. Buržoázne Lidové noviny jeho sťažnosť len dva dni po vydaní 100-korunových štátoviek bagatelizovali vyhlásením, že dávno už také ťažkosti nemajú, lebo je už po 15. júni a tých málo kolkovaných, čo mali, už vymenili. Rovnosti poradili, aby sa ich zbavili darovaním na dobrý účel.⁸⁸

V českej numizmatickej literatúre síce takmer chýbajú údaje o domácom pôvode falošných kolkov, ale naopak pomerne často sa objavujú v dennej tlači. Nie je však vždy jasné, či ide o skutočných falšovateľov alebo len spolupracujúce osoby a pašerákov falzifikátov zo zahraničia.⁸⁹ Určite domácich falšovateľov,

86 Nemecký kolkovaný humor. Lidové noviny, 15. 7. 1919, s. 2.

87 Banknote. Winke für den Zahlungsverkehr mit unseren Banknoten. Rübzahl, 1. 10. 1919, s. 5. Autor skrytý pod značkou Ossi tu podával „návod“ ako chrániť štátovky pred poškodením rôznymi vplyvmi a rozoznávať falzifikáty. Ak štátovka nestratí nič zo svojej krásy po 10-minútovom kúpeli vo vode, môže si byť aj laik istý, že ide o falzifikát. Narážal aj na skutočnosť, že sa tlačia v 10 tlačiarniach. Paradoxne Rübzahl sa tlačil vo firme Gebrüder Stiepel, ktorá sa na ich tlač podieľala.

88 Obtíže proletárských redaktorů se stovkami. Lidové noviny, 17. 7. 1919, s. 4.

89 Falešné kolký. Národní listy 19. 5. 1919, s. 2; Falšovatelé kolků. Tři bandy škůdců naší valuty zatčeny. Národní listy 24. 6. 1919, s. 2; Velkovýroba kolků. Lidové noviny, 25. 6. 1919, s. 5. Odhalenie odborne niekoľkých vyrobených štočkov a zatknutie falšovateľov. Môže súvisieť s nasledujúcou správou v Národních listoch z 28. 6. 1919; Velkovýroba kolků. Za milióny falešných kolků zabaveno v Mostě a v Praze. Národní listy 28. 6. 1919, s. 2; Falešné kolký za 1 800 000 korun. Lidové noviny, 29. 6. 1919, s. 4. Zabavenie kolkov na okolkovanie bankoviek v uvedenej hodnote a štočku na tlač falošných 10-korunových kolkov v Prahe; Všelicos. V Orlově byla dopadena tlupa padělatelů kolků. Národní listy. 6. 8. 1919, s. 2. Boli im zabavené bankovky v hodnote 11 510 K, zväčša sa falošnými kolkami; Továrna na peněžní kolký byla zjištěna v Mostě. Lidové noviny, 30. 6. 1919, s. 2. Zabavené kolký za 3 000 000 K; Soukromou kolkovnu 10korunových bankovek zařídil si haličský uprchlík Max Wildhorn v Brně. Rovnost, 10. 12. 1919, s. 4. Išlo o primitívne falzifikáty nalepované ševcovským lepodlom a udávané len vidiečanom a vlastnému hluch-

ako aj v podobných situáciách, motivovala snaha zachrániť hodnotu náhodne nájdených bankoviek. Tá ale nemohla mať na rozsah falšovania významný vplyv.⁹⁰ Navyše od takých samostatne pracujúcich „naivných“ falšovateľov pochádzali len primitívne, ľahko rozoznateľné falzifikáty (Obr. 18). Treba však rátať aj s iným, v českej literatúre ani v tlači explicitne nespomínaným motívom – so snahou vyhnúť sa odovzdaniu veľkých hotovostí ako nútenej štátnej pôžičky. Napriek nadšeniu väčšiny obyvateľov zo získania samostatnosti totiž stále prežívala nedôvera k úradom ako takým. Významne ju posilňovala aj tlač publikovaním nepresných alebo polopravdivých článkov o pravidlách odluky, napr. pomerom „1 koruna = 50 haléřů“ uvedeným už v titulku článku.⁹¹ Obavy ľudí z nevyplatenia pôžičky alebo z jej oneskorenej výplaty boli značné a boli príčinou veľkej nespokojnosti ľudí, najmä na Slovensku.⁹² Mnohým ľuďom, chudobným i podnikateľom, zadržanie polovice hotovostí skutočne spôsobovalo ťažkosti. V nepredložení peňazí na kolkovanie a ich označením falošnými kolkami teda mohli vidieť riešenie.

Snahou vyhnúť sa zloženiu hotovostí na štátnu pôžičku bolo motivované aj falošne podložené vylákavanie pravých kolkov lesmajstrom K. Nickmannom na Thonetovom panstve vo Vsetíne na okolkovanie bankoviek v hodnote 72 000 K na výplatu miezd, hoci panstvo potrebovalo na mzdy bankovky v hodnote len 30 000 až 40 000 K. Navyše získané práve 20-halierové kolky Nickmann predával reťazcu dvoch priekupníkov za 4 K, ktorí si k cene prirazili po 50 halieroch.⁹³ Kupujúci teda dostal kolok za 5 K a neoprávneným okolkovaním jednej 20-korunáčky „ušetril“ 5 K, ktoré nemusel zložiť na nútenú pôžičku.

Práve snahou vyhnúť sa uloženiu peňazí ako nútenej štátnej pôžičky vysvetľovala maďarská tlač značný výskyt falzifikátov nostrifikáčnych pretlačí, ktoré sa objavili už počas nostrifikácie rakúsko-uhorských bankoviek v Maďarsku

nemému pomocníkovi a duševne postihnutému pomocníkovi, ktorý ich často nedokázal udať a trpel preto hladom.

90 Dodatočné kolkovanie bankoviek. Naša Orava, 12.4. 1919, s. 4. Článok zdôrazňuje, že dodatočné kolkovanie nie je možné, ale zároveň vyzýva majiteľov neokolkovaných bankoviek, aby ich neničili, lebo neskôr sa budú podľa ministra Rašína tieto bankovky pravdepodobne meniť, hoci so značnou zárkou. Bol to však reálny stav, lebo boli predmetom valutových obchodov.

91 Peroutka, F.: Budování státu. Československá politika v letech popřevratových, 2–1, rok 1919. Praha 1934, s. 710–711; Chráň nás, Bože všednosti. Slobodný Slovák, 13. 12. 1919. s. 1. Čo sa robí so starými okolkovanými banknotami, to bude ešte dlho-dlho hatiť a križovať nie jedno dobré predsavzatie; Dnešná hospodárska situácia, Šarišské hlasy, 14. 12. 1919, s. 1. Najväčší prameň nespokojnosti je však kríza vzniklá množstvom falošných peňazí.

92 Peroutka, F.: Budování státu, 2-2, rok 1919, s. 1219.

93 Podvody při kolkování bankovek ve Vsetíne. Národní listy, 16. 3. 1919, s. 3.

v marci až apríli 1920⁹⁴ (pozri aj nižšie). V Maďarsku to mohol byť v tom čase skutočne už jediný, hoci silný motív rozsiahleho falšovania pretlačí. Možnosť špekulácie s prechodne mierne vyšším kurzom maďarskej koruny oproti rakúskej v tej dobe už asi nemohla byť výraznejším lákadlom k falošnému označovaniu maďarskými pretlačami zvyšku neoznačených bankoviek pochádzajúcich z iných štátov. Záchrana drobných zabudnutých hotovostí nemohla už vôbec hrať významnú úlohu.

Teda aj v Československu mohla mať snaha vyhnúť sa nútenej štátnej pôžičke značný význam. Sčasti to naznačujú aj správy o zabavení veľkých množstiev nekolokovaných bankoviek, dokonca u podnikateľov.⁹⁵ Mohlo ísť aj o bankovky zakúpené za nižšiu cenu zo špekulatívnych dôvodov. Zabavenie nekolokovaných bankoviek ale niekedy hraničilo s konaním na základe nedokázaných a nelogických podozrení zo zámeru majiteľov tieto bankovky falošne okolokovať.⁹⁶ Snahu vyhnúť sa nútenej štátnej pôžičke falšovaním československých kolkov naznačujú aj dokumenty v archíve Rakúskej národnej banky.⁹⁷ Podľa nich sa totiž na RUB po stiahnutí kolkovaných 1000-korunáčiek z obehu v ČSR (31. 12. 1919) a po skončení ich prekluzie (28. 2. 1920) začali obracať so žiadosťou o výmenu dokonca značne vysokých súm (pozri nižšie) vo falošne okolokovaných 1000-korunáčkach československí a nemeckí občania, ktorí sa dozvedeli, že RUB takéto bankovky mení za nekolokované a v takejto výmene videli nádej na záchranu aspoň časti ich hodnoty (pozri nižšie). Mohlo teda ísť o peniaze falošne okolokované z vyššie naznačených dôvodov, ktoré sa však nepodarilo včas uplatniť v ČSR. Nekolokované bankovky vyplatené RUB ako náhrada bolo v tom čase možné využiť len výmenou na voľnom valutovom trhu alebo prevozom do Poľska (Haliča), Maďarska a južného Tyrolsko, kde ešte boli zákonným platidlom, ale aj táto doba sa krátila (pozri nižšie).

94 Šustek, Z.: Nostrifikácia rakúsko-uhorských bankoviek v Maďarsku v rokoch 1919 a 1920 v zrkadle dobovej tlače.

95 Objevené zásoby. Za čvrtmiliónu zboží a za 240 000 v nekolokovaných bankovkách. Lidové noviny, 4. 6. 1919, s. 6; Zabavené bankovky. Národní listy, 17. 7. 1919, s. 2. Išlo o 12 000 K nájdených u Antonína Hendrycha, majiteľa 12 prácovní a žehliarní v Prahe.

96 Podařený lov. Lidové noviny, 19. 7. 1919, s. 5. U Rakušana cestujúceho do Viedne boli -na železničnej stanici nájdené nekolokované bankovky v hodnote 3800 K, ktoré „patrně“ chcel v Rakúsku falošne okolokovať a priviezť späť. Takýto zámer by sa dal uskutočniť oveľa ľahšie; Nekolokované bankovky. Lidové noviny, 27. 6. 1919, s. 5. Pri žiadosti o sprostredkovanie výmeny 18 000 K v nekolokovaných bankovkách boli tieto bankovky zabavené. Správa nehovorí o tom, ako sa mala výmena uskutočniť.

97 Zložka Akt Nr. 1503/4.5.33 1920, 1504/4 1920, 1505/9.15 1920, 1506/4,7 1920 1510/4 1920, 1511/4.47 1920 1516/15 79 1920, Archív Rakúskej národnej banky, dokumenty o vybavovaní náhrad za bankovky s falošnými československými kolkami.

Rakúsko

Na rozdiel od Československa, kde falšovanie kolkov rýchlo prerástlo do závažného problému, dokumenty v archíve Rakúskej národnej banky⁹⁸ ukazujú, že v celom roku 1919 bolo registrovaných len 19 primitívnych falzifikátov pretlačí DEUTSCHÖSTERREICH. Išlo o 11 kusov 10-korunáčiek, päť 20-korunáčiek, dve 50-korunáčky a jednu 100-korunáčku. Takmer všetky falzifikáty boli opísané ako ručná kresba červeným atramentom alebo farebnou ceruzkou a jeden falzifikát ako odtlačok „domácej pečiatky“. Takmer všetky boli zachytené na poštách vo Viedni. Išlo teda o pokusy drobných ľudí zachrániť hodnotu náhodne objavených zabudnutých bankoviek.

Podobná situácia pokračovala aj v prvých mesiacoch roku 1920, keď bola zachytená len jedna 10-a 20-korunáčka, ale začali sa objavovať falzifikáty pretlačí aj na vyšších nominále – štyri 50-korunáčky, dve 100-korunáčky, tri 1000-korunáčky a jedna 10 000-korunáčka. Aj v týchto prípadoch išlo zväčša len o ručne kreslené falzifikáty (pravdepodobne typy I – XV, Obr. 19). V jednom prípade boli predložené ako falzifikáty aj tri chybotlače. Tie však boli nakoniec uznané ako pravé a nahradené v plnej hodnote. Zväčšil sa aj počet miest, odkiaľ falzifikáty pochádzali.

Zásadný obrat nastal po 10. apríli 1920. Prestali sa objavovať falzifikáty pretlačí na bankovkách nízkych hodnôt. Len ojedinelo sa objavili falzifikáty pretlačí na 100-korunáčkach, tiež ručne kreslené farebnou ceruzkou. Naopak sa vo veľkom množstve začali objavovať falzifikáty pretlačí na 1000- a 10 000-korunáčkach. Údaje o ich počtoch sú však v dokumentoch evidentne neúplné. Ale pre ilustráciu postačuje, že len od 10. do 16. 4. 1920 bolo zachytených 830 falošne pretlačených 10 000-korunáčok a 3023 falošných 1000-korunáčok. V porovnaní s množstvom 10 000- a 1000-korunáčok, ktoré v tomto týždni RUB spracúvala, malo falošné pretlače 1,09 % 10 000-korunáčok a 0,78 % 1000-korunáčok. Skutočné množstvo bankoviek s falošnou pretlačou muselo byť v nasledujúcom období väčšie. Doklady o tom však chýbajú. Sprístupnené dokumenty totiž predstavujú súvislo číslované záznamy vybavovania jednotlivých prípadov a tie sa končia v júli 1920. Rámčovo tieto údaje potvrdzuje aj Pressburger.⁹⁹

O veľkom výskyte falzifikátov informovala 15. 4. 1920 rakúska tlač. Rozšírili sa dokonca povesti o tom, že v tlačiarni boli ukradnuté štočky na pravé pretlače. RUB krádež dementovala, ale vysvetlila, že Štátna tlačiareň, ktorá s pretláčaním pomáhala, nevrátila sedem štočkov, ktoré sa údajne rozdrvili v tlačiarenskom stroji. Ďalej priznala, že proti jednému pracovníkovi Štátnej tlačiarne bolo začaté

98 Zložky 2395/4. 1919 a 34/4. 1920 Archív Rakúskej národnej banky, početné dokumenty o vybavovaní predložených bankoviek s falošnými pretlačami DEUTSCHÖSTERREICH.

99 Pressburger, S.: Oesterreichische Notenbank 1816–1966, s. 335.

trestné stíhanie za falšovanie pretlačí.¹⁰⁰ Povesti teda mali racionálne jadro. O pôvode falzifikátov v dokumentoch nie je nič uvedené. Správa v československej tlači z októbra 1919 však spomína aj jednu tlačiareň v Krakove.¹⁰¹

Rozsah falšovania však musel byť natoľko veľký, že RUB vydala provizórnu modifikovanú provizórnu emisiu pretlačených 1000- a 10 000-korunáčiek s dodatočným označením ECHT (pravá)¹⁰² a podpismi dvoch úradníkov RUB (Obr. 20). Od 8. 5. 1920 mali byť vydané ako nové typy 1000- a 10 000-korunáčiek bankovky s nemeckým textom na oboch stranách.

S explozívnym výskytom falzifikátov pretlačí na dvoch najvyšších bankovkách súvisia aj sťažnosti poškodených, že o výskyte falzifikátov neboli informovaní a že s ich výskytom pri preberaní hotovostí nerátali. Išlo o zahraničné banky a pokladníkov rôznych firiem, ktorí boli povinní vzniknutú škodu uhradiť a pri množstve a hodnote odhalených falzifikátov sa dostávali do ťažkých situácií.

Partnerské banky a klienti RUB na zvýšený výskyt falzifikátov reagovali žiadosťou o poskytnutie odlačkov pravých pretlačí na bielom papieri a o zverejnenie markerov falzifikátov. Vzorové odlačky RUB im poskytnúť odmietla, ale od 20. 4. začala poštám a peňažným ústavom zasielať prehľad markerov 19 dovedty zachytených typov falošných pretlačí (Obr. 21). Tento prehľad presne zodpovedá prvej časti tabla s nalepenými exemplármi falošných pretlačí (Obr. 22), ale ich „hlavné markery“ sú v prehľade opísané veľmi stručne a vágne. Pri porovnaní oboch dokumentov síce možno opisy jednotlivých typov falzifikátov celkom presne stotožniť s exemplárom nalepeným na table, ale pri overovaní pravosti pretlačí na bankovkách v pokladniciach sú opisy v prehľade nepoužiteľné. Celkom 70 exemplárov prehľadu v dvoch zásielkach dostal aj BÚMF v Prahe.

Zápisy o vybavovaní jednotlivých prípadov falošných pretlačí naznačujú, že falzifikátov, najmä na 10- a 20-korunáčkach, bolo do 10. 4. 1920 zachytených viac, než vyplýva z prehľadu markerov i z oboch tabiel s nalepenými falzifikátmi. Zároveň naznačujú, že zachytené ručne kreslené falzifikáty neboli osobitne registrované ako samostatné typy, resp. ich ako *pars pro toto* ukázkovo zastupuje len typ IV. Koniec prvého tabla a celé druhé tablo ďalej ukazujú, že výskyt a typizácia falzifikátov pokračovala aj po 20. apríli, hoci iné predložené dokumenty o tom ne-

100 Zápis No. 1506 z 19. 4. 1920 o neodovzdaní siedmich štočkov s pretlačou DEUTSCHÖsterreich a trestnom stíhaní jedného strojníka zo Štátnej tlačiarne kvôli falšovaniu pretlačí DEUTSCHÖsterreich, Zložka Akt Nr. 1503/4.5.33 1920, 1504/4 1920, 1505/9.15 1920, 1506/4,7 1920 1510/4 1920, 1511/4.47 19201516/15 79 1920, Archív Rakúskej národnej banky.

101 Tajná tiskárna kolků v Krakově. Lidové noviny, 5. 10. 1919, s. 5. Mali sa falšovať aj rakúske nostrifikačné pretlače.

102 3. Erledigung z 12. 5. 1920 oznamuje, že pretlačené bankovky a provizórne bankovky s označením ECHT nebudú predbežne stiahnuté z obehu a že 8. 5. bolo začaté vydávanie bankoviek nového typu. Zložka Akt. Nr. 34/4. 1920, Archív Rakúskej národnej banky.

hovoria. Išlo pritom hlavne o falošné pretlače na 1000-korunáčkach a len na jednej 10 000-korunáčke. Celkovo bolo rozlíšených 30 typov falzifikátov. Druhé tablo bolo pripravené na nalepenie ďalších typov. Vzniká teda otázka, či ďalšie typy už neboli zachytené alebo či sa od typizácie falzifikátov pretlačí po zachytení typu XXX neupustilo, napr. kvôli množstvu falzifikátov a najmä ťažkej definovateľnosti ich markerov. Reálnosť takejto alternatívy naznačuje aj nemožnosť stotožniť falošné pretlače na zachovaných 1000-korunáčkach s niektorým z typov na oboch tabľách. Otázky vzbudzuje v tejto súvislosti prítomnosť úplne iného typu falošnej pretlače na 1000-korunáčke s obojstranným nemeckým textom vo zbierke autora, ktorá by bez pretlače DEUTSCHÖSTERREICH ani nemala opustiť tlačiareň bankoviek.¹⁰³ Vzniká tu otázka, **či nejde o dôsledok kriminálnej činnosti zamestnancov tlačiarne.**

Zároveň nie je jasné, v koľkých exemplároch boli jednotlivé typy zachytené alebo či sa niektorý typ vyskytol súbežne na viacerých nominále bankoviek podobne, ako tomu bolo o 20 rokov neskôr na Slovensku pri falzifikátoch analogických pretlačí SLOVENSKÝ ŠTÁT na československých bankovkách.¹⁰⁴

Postoj RUB k predkládateľom bankoviek s falošnými pretlačami DEUTSCH-ÖSTERREICH bol po dohode s Úradom pre financie (t.j. ministerstvom financií) pozoruhodne ústretový.¹⁰⁵ Ako náhradu za predložené bankovky s falošnou pretla-

103 Archív autora.

104 Šustek, Z.: Falzifikáty pretlačí SLOVENSKÝ ŠTÁT na československých bankovkách 100 Kč III 1931, 500 Kč III 1929 a 1000 Kč III 1934 Numizmatika, 26, 2016, s. 95–138.

105 List Staatsamt der Finanzen z 16. 6. 1919 adresovaný obchodnému vedeniu RUB. Úrad pre financie má záujem na stíhaní a podal v tejto veci dopyt na Staatsamt für Justiz vo veci stíhania falšovania pretlačí na bankovkách. Úrad pre financie je uzročený tým, že „dobromyseľní“ (gutgläubigen) majitelia falošne okolokovaných bankoviek dostanú ako náhradu nepretlačenú bankovku Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt Nr. 2395/4. 1919; Abschrift ad No. 2395/12./1919 z 24. 7. 1919 Deutschösterreichisches Staatsamt der Finanzen prä. 30. Juli 1919. Zahl 52682. Index Fälschung des deutschösterreichischen Notenstempels. Strafrechliche Behandlung., zložka Akt Nr. 2395/4. 1919. Citované stanovisko Štátneho úradu pre spravodlivosť (Staatsamt für Justiz) o trestnosti neoprávneného označovania pravých bankoviek pretlačou Deutschösterreich: kto neoprávnené označí pravú bankovku pečiatkou Deutschösterreich, nesfaľuje ju síce, lebo nemení jej obsah (§ 114 St. G.), ale prepožičia jej zdanie, ako keby bola označená pretlačou oprávneným miestom a tým urobená zákonným platidlom v Nemeckom Rakúsku. Tým napodobňuje verejný kreditný papier, ktorý v Nemeckom Rakúsku platí ako platidlo (minca). Bez pretlače nie je bankovka v Nemeckom Rakúsku zákonným platidlom. Pretlač patrí k viditeľným znakom kreditných papierov platiacich ako peniaze. Neoprávnené označenie pravých bankoviek touto pretlačou je podľa názoru Štátneho úradu spravodlivosti rovnocenné neoprávnenému zhotovovaniu iných textov alebo obrazu bankoviek a predstavuje práve tak ako tieto zločin falšovania verejných kreditných papierov v zmysle § 106 trest. zákona. 2. Erledigung ad No. 34//3/1920 z 26. 4. 1920 Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt Nr. 34/4. 1920. RUB oznamuje Štátnemu zastupiteľstvu vo Viedni, že poskytuje náhrady v nepretlačených bankovkách za aj falošne nostrifikované bankovky aj iných nástupníckych štátoch za

čou dávala RUB ako náhradu bankovky bez pretlačače. Tie v Rakúsku síce neplatili, ale klienti ich mohli vyviezť do štátov, kde ešte platili, alebo ich zameniť v zmenárni s určitou stratou. Viacerým klientom RUB takúto výmenu dokonca sama zabezpečila a poslala im už zodpovedajúcu protihodnotu v pretlačených bankovkách.¹⁰⁶ Avšak u klientov, ktorí menili bankovky vyšších hodnôt, aj takýto spôsob náhrady vyvolával nevôľu, lebo rozdiel medzi hodnotou nepretlačenej a pretlačenej bankovky museli svojmu zamestnávateľovi uhradiť. Išlo aj o niekoľkotisícové sumy. Žiadali preto náhradu v plnej nominálnej hodnote. Odvolávali sa pritom na objektívne ťažkú rozoznatelnosť falzifikátov (Obr. 23).¹⁰⁷ V niektorých sťažnostiach ich podporovali aj zamestnávatelia poukazom na preťaženosť úradníkov a množstvo manipulovaných bankoviek.¹⁰⁸ V jednom prípade klient aj spochybnil overovanie pravosti zo strany RUB a sťažoval si na RUB Štátnemu úradu pre financie.¹⁰⁹ Overovanie pravosti pretlačí na 10- až 100-korunáčkach objektívne mimoriadne sťažuje splyvanie obrazu červenej pretlačače s červenými irisovými pásmi v podtlačí týchto bankoviek.

predpokladu, že falošnosť nostrifikácie bola potvrdená kompetentným úradom príslušného štátu

- 106 10. Erledigung No. 2395/19 z 30. 7. 1919. Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt Nr. 2395/4. 1919. Oznam o nákupe nekolikovanej 10-korunáčky poskytnutej ako náhrada za falošne pretlačenú Devízovou ústredňou za kurz 94,-; 3a Erledigung z 10. 5. 1920, Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt Nr. 34/4. 1920. Ponuka EUB Finančnému riaditeľstvu v Grazi predať nahradenú nepretlačenú 100-korunáčku poskytnutú ako náhradu za denný kurz a zaslať výnos predaja; 7. Erledigung ad No. 34/1920 z 3. 6. 1920, Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt Nr. 34/4. 1920. Oznam RUB Daňovému a a súdnemu depozitnému úradu v Mistelbachu o zabezpečení predaja nahradenej nepretlačenej 100-korunáčky a zaslaní výnosu 75 K.
- 107 Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt Nr. 34/4. 1920. K 1. Erledigung, No. 34/2/1920. List Akciovej spoločnosti pre chemický priemysel z 16. 4. 1920 adresovaný RUB. Výskyt falošných 1000 K bol oznámený pobočke RUB až večer 15. 4. 1920. Kontrolór Ferdinand Smejkal-Lidorad nemohol voľným okom rozoznať, falošnosť zistila až druhá osoba pod lupou. Spoločnosť protestuje proti náhrade nekolikovanou bankovkou, ktorá je pre ňu bezcenná – na prvej strane podčiarknuté a na druhej ešte raz zdôraznené – a žiada náhradu pretlačenou bankovkou.
- 108 Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt Nr. 34/4. 1920. List Poštového a telegrafného úradu Linz 1 26. 4. 1920 vo veci náhrady za falošne pretlačenú 1000 K. List zdôrazňuje, že pretlač je celkom zhodná s pravou a pokladníci nemajú šancu pravosť skontrolovať. Zrážka 300 K pri preplatení nepečiatkovej poskytnutej ako náhrada je oproti minulosti príliš vysoká. Personál pokladne je preťažený, denne z pošt prichádzajú 2 mil. K, na prepážky 1 mil. K. Situáciu zhoršuje nával 1 a 2 K v zlom stave, ktoré sa ťažko rátať. Pokladníci za to nemôžu niesť zodpovednosť. Plná náhrada je morálnou povinnosťou; Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt Nr. 34/4. 1920. Oznam Zentral-Kreditbank A. G., pobočka Viedeň z 24. 4. 1920, že jej pokladník menil 30 kusov 10 000-korunáčok 300 kusov 1000-korunáčok, z ktorých boli tri 10 000-korunáčky zistené ako falošné. Za ne dostal ako náhradu 30 nepretlačených 1000-korunáčok. Banka žiadala RUB o plnú náhradu označenými bez nároku pre budúcnosť, lebo náhrada 30 000 K by pre pokladníka bola katastrofou.
- 109 Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt. No. 124/4./1920. Abschrift ad No. 124/1920 Tepich- und Möbelstoff-Industrie, Viedeň, zdvorilá sťažnosť na postup RUB pri náhrade falošne pretlačených bankoviek z 20. 7. 1920.

Tolerantný postoj RUB sa opieral o názor Úradu pre spravodlivosť (= ministerstvo spravodlivosti), že falšovatelia pretlačí nefalšovali samotnú bankovku a nemenili jej nominálnu hodnotu, ale len menili vzhľad bankovky tak, že pôsobí ako bankovka označená k tomu oprávneným miestom ako zákonné platidlo v Nemeckom Rakúsku.¹¹⁰ Ďalej RUB zdôrazňovala stanovisko, že k pretláčaniu bankoviek bola donútená, že ho vykonala len cez svoj protest a že teda z jej pohľadu pravé sú len nepretlačené bankovky.¹¹¹

Postoj RUB k vybavovaniu žiadostí o náhrady bankoviek s falošnou pretlačou sa zmenil koncom roku 1920 po tom, čo Spojenecká dozorná rada protestovala proti tomu, že RUB stále vydávala nepretlačené bankovky, ktorými mala podľa zákona vyplácať tzv. staré záväzky, t.j. záväzky, ktoré vznikli pred rozpadom monarchie.¹¹² Za týchto okolností sa uvažovalo aj o opakovanom označení bankoviek, čo však RUB odmietala. Bola však donútená k tomu, že namiesto neoznačených bankoviek vydávala pôvodné vzory bankoviek s nemeckým a maďarským textom, označené na nemeckej strane pretlačou s textom AUSGEGEBEN NACH 10 OKTOBER 1920 (Obr. 24).¹¹³ Na 10- až 10 000-korunáčkach bola pretlač červená, na 1- a 2-korunáčkach čierno-zelená. O možnosti výplaty náhrady za falzifikáty takto označenými bankovkami sa píše v niekoľkých dokumentoch z konca roka 1920, ale z týchto dokumentov nie je zrejmé, či bola náhrada naozaj vyplatená.¹¹⁴

110 Abschrift ad No. 2395/12./1919 z 24. 7. 1919 Deutschösterreichisches Staatsamt der Finanzen präs. 30. Juli 1919. Zahl 52682. Index Fälschung des deutschösterreichischen Notenstempels. Strafrechliche Behandlung., zložka Akt Nr. 2395/4. 1919.

111 Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt. No. 24/4./1920, 23. Erledigung, vysvetlenie RUB Albertovi Eisingerovi z 22. 7. 1920 vo veci náhrady za bankovku s falošnou pretlačou; Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt. No. 124/4./1920, Abschrift ad No. 124/1920, 66. Erledigung, odpoveď RUB z 4. 8. 1920 na sťažnosť Tepich- und Möbelstoff-Industrie, Viedeň adresovanú Štátnemu úradu pre financie vo veci neúplnej náhrady falošne pretlačených bankoviek. V jej závere sa vysvetľuje: „falzifikáty pretlačí sa už krátko po ukončení nostrifikácie sporadicky nahrádzali al pari a že uvedenej firme bolo oznámené, že pretláčanie bankoviek vykonala RUB na štátnu žiadosť a pod svojím protestom proti nostrifikácii, takže banka v žiadnom prípade nemôže ručiť za bankovky s falošnou pretlačou.

112 Vollzugsanweisung des Staatsamtes der Finanzen im Einvernehmen mit dem Staatsamte für Justiz vom 25. März 1919, betreffend den Banknotenumlauf in Deutschösterreich und doe Ordnung damit im Zusammenhang stehender Rechtsverhältnisse. Staatsgesetzblatt für den Staat Deutschösterreich, Jahrgang 1919, 61. Stück, ausgegeben am 26. März 1919.

113 Erlaß des Staatsamtes für Finanzen vom 21. Oktober 1920, betreffend die Ausgabe ungestempelter Banknoten der österreichisch-ungarischen Bank mit dem Aufdruck: „Ausgegeben nach dem 4. Oktober 1920“. Verordnungsblatt für den Dienstbereich des österreichischen Staatsamtes für Finanzen. Jahrg. 1920, 79. Stück, Wien, 25. Oktober 1920.

114 Archív Rakúskej národnej banky, zložka Akt. No. 124/4./1920, napr. 100. Erledigung ad No. 124/126/1920. List na Deutsche Bank, Filiale Nürnberg z 31. 12. 1920.

Osobitným problémom pre RUB sa stali náhrady za bankovky falošne označené československými kolkami alebo juhoslovenskými pečiatkami, resp. neskôr tiež kolkami.

Pri československých falošných kolkoch zaujímala RUB veľmi ústretový postoj. Bankovky menili za rovnakých podmienok ako falzifikáty rakúskych pretlačí, len s výhradou, že falošnosť kolkov musí byť potvrdená ďalšou pečiatkou Bankového úradu ministerstva financií v Prahe. Išlo pritom aj o státisícové sumy. Za výmenu každej bankovky sa účtovalo 60 halierov ako náklady na tlač bankovky.

Druhým problémom boli náhrady za (údajne) falošne označené bankovky na území Kráľovstva SHS. Ich náhrady RUB v podstate zásadne odmietala kvôli jednoznačnej nespoľahlivosti označení z prvého štatistického kolkovania. Ale v prípade „špeciálnych“ klientov, ako majiteľa veľkej zmenárne v Lublani, bola ochotná súhlasiť s náhradou státisícovej sumy za rovnakých podmienok, ako v prípade československých falošných kolkov.¹¹⁵ Problémy, ktoré mala RUB s juhoslovenskými označeniami rakúsko-uhorských bankoviek sa nápadne podobali problémom, ktoré s nimi malo Československo...¹¹⁶ (pozri nižšie).

Rumunsko

Označenie rakúsko-uhorských bankoviek na získaných územiach sa uskutočnilo decentralizovane, a oddelene v Sedmohradsku a Bukovine. Platnosť označených bankoviek na celom pripojenom území sa v oboch oblastiach dodatočne oznamovala.¹¹⁷ Výmenné strediská dostali z Národnej banky Rumunska pečiatky odliate z bronzu, ktorými sa bankovky označili na približne rovnakých miestach na maďarskej (Sedmohradsko) alebo nemeckej strane (Bukovina). Autor metodiky pečiatkovania sebaisto veril tomu, že pečiatky sú dobre chránené pred falšovaním. Ako bezpečný znak zdôrazňoval zosilnenie horizontálnych oblúčikov písmen v kruhopise ROMANIA TIMBRU SPECIAL, prerušené stredné a spodné rameno písmena B, biely krížik v drobnom krúžku na hrote štítu so štátnym znakom.¹¹⁸ Nerátal s tým, že pri ručnom pečiatkovaní bude dochádzať k rôznym posuvom, že pečiatky sa budú zanášať farbou, farba nebude na nich rovnomerne

115 Archív Rakúskej národnej banky, zložka 124/4 1920. Viaceré dokumenty z januára až augusta 1920 o výmene až niekoľkých stoviek 1000-korunáčok s falošným československým kolkom. Najvyššie počty kusov boli 113, 133, 149, 259, 774 a 817. Najväčší počet pochádzal z firmy Mani Zimmer z Fürthu v Bavorsku.

116 Leopold, K.: Vzpomínky, s. 38.

117 Ministerul de finanțe. Monitorul Bucovinei, Anul 1919, Fascicula 54, 13. 8. 1919, s. 3; Publicațiune 2099/1920. Gazeta oficială publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria, 17. 2. 1920, Nr. 89, s. 3.

118 Archív BNR, metodický pokyn na overovanie pravosti kolkov, nezarađené.

nanesená alebo že pomerne hrubé vrstvy hĺbkotlačových farieb na bankovkách sťažia rovnomernosť prenosu farby na bankovku. Citlivé na tieto vplyvy boli najmä jemné štruktúry v štátnom znaku v strede pečiatky alebo spomínaný biely krížik. Zachované „vzorové“ odtlačky pečiatok sú zhodné na len prvý pohľad. Pri podrobnejšom preskúmaní vykazujú drobné rozdiely (Obr. 25).

Citovaný opis zamlčiava až neskôr zverejnenú skutočnosť, že pečiatky používané v Bukovine sa od pečiatok používaných v Sedmohradsku líšia neprítomnosťou hviezdčiek, oddeľujúcich slovo ROMANIA od slov TIMBRU SPECIAL.¹¹⁹ Aj pravé kolky teda existujú (najmenej) v dvoch variantoch. Zachovaný materiál pritom ukazuje, že falšovatelia túto skutočnosť postrehli a na evidentných falzifikátoch pečiatok odtlačených na nemeckej strane bankoviek hviezdčku vynechali

Počas obehu opečiatkovaných bankoviek sa zistené falzifikáty pečiatok v Rumunsku, na rozdiel od iných štátov, neoznačovali (Obr. 26). Mali sa len siahnuť a uchovať do likvidácie RUB ako nárok Rumunska na jej majetok. Ale napriek tomu úrady odmietali zistené falzifikáty konfiškovať a nechávali ich v obehu.

Existujú však dva náznaky pokusov o definovanie markerov niektorých falzifikátov. Jeden bol zverejnený ako výstraha pred falzifikátmi, ktoré boli označené ako nepodarené a nápadné na prvý pohľad nedokonalou rytinou písma a najmä štátneho znaku, v ktorom chýba veľa podrobností. Výstraha dokonca upokojuje občanov, že ten, kto pozorne prezrel pravé pečiatky, rozozná falzifikáty ľahko.¹²⁰ Druhý kladie dôraz na kvalitu prevedenia písma, na prítomnosť zámerne prerušeného spodného ramena písmena B v slove TIMBRU a na to, že sa pravé pečiatky nedajú roztrieť vodou, resp. navlhčeným prstom. Doslova kuriózný je odkaz na polohu druhého ramena písmena N v slove ROMANIA, ktoré má na pravých odtlačkoch pečiatky prekryvať krížik na korune uhorského znaku v pozadí pečiatky.¹²¹

Takúto polohu má mať pečiatka len na bankovkách „systematicky pečiatkovaných pôvodnými komisiami“, t. j. v pôvodnom termíne nostrifikácie 10. 6.–10. 7. 1919. Ale ich pri práci bolo úplne iluzórne takúto polohu pečiatky dodržať. Navyše tento marker nemal význam pre overenie pravosti pečiatok na bankovky pečiatkovaných v Bukovine na nemeckej strane. Nie je zrejmé, nakoľko bol druhý opis

119 Publicațiune 2099/1920. Gazeta oficială publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria, 17. 2. 1920, Nr. 89, s. 3. Pripomína povinné prijímanie bankoviek opečiatkovaných v Bukovine na nemeckej strane aj v Sedmohradsku a upozorňuje na neprítomnosť hviezdčiek v kruhopise pečiatok použitých na označenie bankoviek v Bukovine..

120 Aviz, Gazeta oficială publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria, 15. 11. 1919, Nr. 66, s. 1.

121 Archív BNR, nezaradené.

prístupný širšej verejnosti alebo len pracovníkom peňažných ústavov. Oba opisy sú však veľmi vágne a reálne nikomu pri overovaní pravosti pečiatok pomôcť nemohli.

Okrem na prvý pohľad primitívnych, ručne kreslených falzifikátov existovalo viacero typov relatívne podarených falzifikátov, líšiacich sa tvarom štátneho znaku a detailmi jeho kresby, čitateľnosťou hesla NIHIL SINE DEO (Nič bez Boha).

Obrovský rozsah falšovania nostrifikačných pečiatok sa v Rumunsku zistil až po vyúčtovaní výmeny označených bankoviek za rumunské bankovky a obligácie. Vymenená suma 8,7 mld. K bola totiž 2,6-násobkom 3,3 mld. K úradne opečiatkovaných bankoviek.¹²² Pritom 69 % tejto sumy predložilo na výmenu len 150 osôb a 9 % tejto sumy sa vymenilo v Bukurešti, kde tieto bankovky neplatili.

Prehľad typov falzifikátov týchto pečiatok zatiaľ neexistuje a ich retrospektívna typizácia bude mimoriadne obťažná a zdĺhavá.

Okrem falšovania bolo problémom aj prijímanie vysokých opečiatkovaných bankoviek vysokých hodnôt. Kvôli tomu musela byť pripomenutá povinnosť prijímať pečiatkované 1000-korunáčky bez ohľadu na série a 10 000-korunáčky v prípade všetkých platieb nad 10 000 K.¹²³

Výmena opečiatkovaných bankoviek v hodnote 10–1 000 K sa uskutočnila od 1. do 10. 9. 1920.¹²⁴ Za výmenu súm nad 100 000 K sa v Sedmohradsku vyberal poplatok 5%.¹²⁵ V Bukovine sa platil poplatok 3% za výmenu súm prevyšujúcich len 200 K.¹²⁶ Predchádzali jej najmä na vidieku pochybnosti o kurze výmeny. Využívali toho dobre informovaní podvodníci, ktorí od vidiečanov vykupovali koruny za horší ako úradný kurz 2 K = 1 leu a neskôr sa na výmene v oficiálnom kurze obohatili. Podvodom nahrávalo aj to, že na „burze“ bol voľný kurz 5 K za 1 leu.

V mestách predkladali bankovky na pečiatkovanie samotní majitelia, resp. prednostovia domácností. Na vidieku bankovky predkladali obce hromadne prostredníctvom komisií zložených z notára, starostu, pokladníka, kňaza a z jedného

122 Ștefan Vasilița, archív BNR, osobná informácia.

123 Ordonanță 3427-1920. Gazeta oficială publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria, 27. 3. 1920, No. 98.

124 Lege pentru retragerea din circulație a coroanelor și rublelor. Monitorul oficial, 13. 8. 1920, s. 3734; Regulament pentru punerea în aplicare a dispozițiilor legii pentru retragerea din circulație a rublelor și coroanelor, no. 3,365, 12. 8. 1920. Monitorul oficial 14. 8. 1920, s. 3766–3767; Instrucțiuni pentru oficiile de schimb însărcinate cu preschimbarea de coroane. No. 77.245, 7. 8. 1920. Monitorul oficial, 19. 8. 1920, s. 3894–3896; Instrucțiuni pentru comisiunile comunale de schimbul coroanelor. No. 77.246, 7. 8. 1920. Monitorul oficial, 19. 8. 1920, s. 3896–3897.

125 Kirițescu, C. C.: Sistemul bănesc al leului și precursorii lui, Vol. II., Editura enciclopedică, București 1997, s. 283.

126 Ohui, O. D.: Istorija obihu hrošovych odynec ta jich najmenuvaň na Bukovyni (1774–1918). Černivci 2005, s. 372–373.

až dvoch miestnych popredných občanov, ktorí museli byť gramotní, v rumunskom origináli s obrazným frazeologizmom „cu știința cărții“, t.j. doslova so „znalosťou knihy“. Výmene bankoviek predchádzal súpis predkladaných a až na jeho základe dostali výmenné strediská protihodnotu 60% nahlásených súm v bankovkách a zvyšok vyplatili v obligáciách.¹²⁷ Pritom sumy vyplácané v hotovosti sa zaokrúhľovali nadol tak, aby sa nemuseli vyplácať v drobných peniazoch. Zaokrúhlený rozdiel sa prirátal k podielu vyplácanému v obligáciách.

Osobitným problémom bola výmena 10 000-korunáčok za lei. Rumunsko ich spoločne s druhým vydaním 20-korunáčok vzoru 1913 prijalo ako zákonné platidlo dodatočne,¹²⁸ hoci nemuselo, lebo 10 000-korunáčka bola vydaná až 19. 12. 1918, len na základe dohody vedenia viedenského a budapeštianskeho hlavného ústavu RUB. Nevzťahoval sa na ne preto nárok nástupníckych štátov na podiel z likvidácie RUB. V septembri 1920, pri výmene nižších pečiatkovaných bankoviek sa preto len spísali podľa sérií a čísiel. O ich výmene malo v jednotlivých prípadoch rozhodovať Ministerstvo financií. Výmena za lei sa odkladala až do februára 1921.¹²⁹ Predchádzali tomu tiež špekulácie o tom, či sa vôbec budú meniť a ak áno, v akom kurze. Dokonca na voľnom trhu sa 10 000-korunáčky menili aj v kurze len 15 K za 1 leu. Nakoniec sa však tiež menili v oficiálnom kurze 2 K za 1 leu. Išlo skôr o zastieracie manévry vysokopostavených osôb, najmä ministra financií Tanake Ionesca, ktorý vo veci výmeny korún za lei zohrával veľmi temnú úlohu.¹³⁰ Na miesto pôvodne opečiatkovaných 13 067 kusov ich bolo na výmenu predložených 44 941 kusov.¹³¹

Rumunská literatúra berie do úvahy, že ide prevažne o 10 000korunáčky dovezené ilegálne zo zahraničia.¹³² Ale nedomýšľa tento aspekt do dôsledkov. Rozhodujúcim zdrojom dovozu neoznačených bankoviek **všetkých** hodnôt totiž mohli byť príslušníci, resp. vyšší dôstojníci Rumunskej kráľovskej armády, ktorá až do apríla 1920 okupovala prevažnú časť maďarského územia, vrátane Budapešti, a prísne kontrolovala všetky oblasti života, vrátane vnútroštátneho pohybu obyvateľov, ktorí dostávali priepustky s rumunskými textami, alebo cenzúry tlače, kde sa často

127 Instrucțiuni pentru oficiile de schimb însărcinate cu preschimbarea de coroane. No. 77.245, 7. 8. 1920. Monitorul oficial, 19. 8. 1920, s. 3894–3896; Instrucțiuni pentru comisiunile comunale de schimbul coroanelor. No. 77.246, 7. 8. 1920. Monitorul oficial, 19. 8. 1920, s. 3896–3897.

128 Ordonanță înțregitoare 6762 în chestiunea stampilării bancnotelor de coroane. Gazeta oficială publicată de Consiliul dirigent al Transylvaniei, Banatului și Ținuturilor din Ungaria, 10-17-21-26 Iulie 1919, Nr. 31–35, s. 3.

129 Kirițescu, C. C.: Sistemul bănesc, s. 283.

130 Kirițescu, C. C., 1997: citované dielo, s. 283–283.

131 Ștefan Vasilița, archív Národnej banky Rumunska, osobná informácia.

132 Kirițescu, C. C., 1997: citované dielo, s. 283–283.

objavujú cenzúrne zásahy v rumunčine. I keď rumunskí občania v „starom kráľovstve“ i na získaných územiach mohli dostať v „odôvodnených“ prípadoch zahraničné pasy,¹³³ nie je možné predpokladať, že v daných podmienkach mohli cestovať v rozsahu, ktorý by pašovanie neoznačených bankoviek do Rumunska umožňoval vo väčšom rozsahu.

Kráľovstvo SHS

Mimoriadna rozmanitosť pečiatok použitých na prvé kolkovanie rakúsko-uhorských bankoviek a rôzna kvalita a presnosť ich odtlačkov takmer vylučuje rozoznávanie ich prípadných falzifikátov. Navyše mnohé nesú maďarské texty a nie vždy je isté, či ide o pečiatky inštitúcií z územia Kráľovstva SHS. K rozoznávaniu falzifikátov bolo možné prikročiť až po druhom štatistickom kolkovaní, ktoré sa uskutočnilo formou nalepenia kolkov dodaných rôznymi tlačiarňami v Rakúsku (Obr. 6).

Kolky lepené na 10-, 20- a 50-korunáčky boli kvalitné, vzhľadovo i tlačovo podobné rakúsko-uhorským jubilejným poštovým známka k 60. výročiu panovania Františka Jozefa I. Mali jemné šrafovanie, ktoré by falšovatelia ťažko reprodukovali bez nápadných vizuálnych zmien.

Kolky lepené na 100- a 1000-korunáčky mali tri jazykové verzie – srbskú, chorvátsku a sloviniskú a kolky lepené na 100-korunáčky mali navyše dva varianty úpravy chorvátskeho textu. Obraz týchto kolkov pozostával z dvoch farebne odlišných vrstiev, ktoré na 100-korunových vytvárali neurčitý škvrnitý obraz a takmer úplne zakrývali text. To všetko sťažovalo overovanie pravosti. Paradoxne najhoršiu kvalitu tlače i štruktúru obrazu mali kolky lepené na 1000-korunáčky... V dostupnom zachovanom materiáli i v reprodukciách v literatúre sú zaznamenané falošné kolky len na 1000-korunáčkach (Obr. 6). Podľa dokumentov v archíve Rakúskej národnej banky mali existovať až v 10 typoch, údajne pašovaných z Viedne.¹³⁴ Podľa

133 Ordonanța referitoare la **legitimațiilor** de călătorie și pașapoarte. Gazeta oficială de consiliul dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria. Nr. 7–12. 1-6-8-12-19-22 Febr. 1919, s. 1–2; Ordonanța asupra eliberării pașapoartelor. Gazeta oficială de consiliul dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria. Nr. 41–44. 10-17-21-26 Iulie 1919, s. 1–3.

134 Archív Rakúskej národnej banky, Akt 192/5., 194/7. 12., 195/18., 196/18 a 197-1920. Abschrift ad no. 1867/1920. List pobočky Obchodného úradu v Sarajeve z 29. 3. 1920 o chaos v peňažnom obehu v Kráľovstve SHS. Falošné kolky na 1000 K majú 10 typov. Aby sa zabránilo ich ďalšiemu obehu, majú byť označené krížom červeným atramentom. Po vydaní korunovo-dinárových štátoviek sa kolkované bankovky nemajú zaznamenávať na burze. Výmena za dináre v pomere 1:4, spôsobila okrem technických ťažkostí, chaos v obehu. Nevie sa, aké bude mať situácia východisko, lebo ceny stúpajú namiesto 20% o 50%. Pašované nekolované bankovky podvávajú obeh. Ľudia nevedia, aké peniaze sa vydávajú, kolkované alebo nekolované, dináre alebo koruny, nové alebo staré. Nikto nechce prijímať 1000 K, falzifikátov je veľa. Banky bojujú

správ v tlači falošné kolky lepili na bankovky už úradnícky finančného riaditeľstva.¹³⁵ Zachytené falzifikáty sa označovali prečiarknutím červenou ceruzkou a vyskytovali sa vo veľkom množstve.

Rozsah falšovania pečiatok z prvého štatistického kolkovania nie je presne známy. Existuje len odhad založený na rozdieli výsledkov prvého (5 323 000 000 K) a druhého (5 686 606 730 K) štatistického kolkovania, ktorý predstavuje 363 606 730 K,¹³⁶ t.j. 6,39% peňažného obehu, teda hodnota blízka odhadom pre Československo. Jeho skutočná výška však bola väčšia, lebo do výsledkov druhého kolkovania nie sú zahrnuté 1- a 2-korunové bankovky a bankovky, ktoré boli medzi oboma kolkovaniami zničené alebo stratené.

Rozsah falšovania kolkov nalepených na bankovkách pri druhom kolkovaní sa z dostupných zdrojov zatiaľ zistiť nedá. Tieto bankovky boli v kurze 4 koruny za 1 dinár zamenené za 1 227 427 121,80 dinárov, čo pri spätnom prepočte predstavuje 4 909 708 487,20 K, čo je podstatne menej ako 5 686 606 730 K evidovaných pri druhom štatistickom kolkovaní. Veľká časť rakúsko-uhorských bankoviek teda pri výmene za nové juhoslovenské štátovky nebola zamenená. Ale naopak existujú bankovky okolkované pri druhom kolkovaní, ale bez pečiatok z prvého kolkovania.¹³⁷ Naznačuje to vysoký stupeň nespoľahlivosti štatistických údajov.

Falošne opečiatkované juhoslovenské bankovky z prvého kolkovania boli zdrojom ťažkostí aj pre československé úrady. V Československu sa tieto peniaze totiž benevolentne menili juhoslovenským študentom ako občanom spriateleneho štátu. Keďže domáce zmenárne pre nich nemali odbyť, posielali sa tieto bankovky kuriérom do Kráľovstva SHS. Tam však boli sčasti odmietané s odôvodnením, že majú „vadné kolky“.¹³⁸ Z podobných dôvodov ich ani nemenili rakúske banky a RUB ich až na výnimky odmietala meniť za nekolované bankovky.

Slobodný štát Fiume (Rijeka)

Talianska národná rada v meste Fiume nariadila 18. 4. 1919 opečiatkovať rakúsko-uhorské bankovky v hodnotách od 1 do 1000 korún obiehajúce v meste jed-

s nedostatkom hotovosti. Aj 1000-korunáčky, ktoré boli hneď po nalepení kolkov uschované, sú vyhlasované za falošné. Pri ich prijímaní sa žiada konsignácia. V poslednom čase sa hovorí aj o falzifikátoch kolkov na 100, 50 a 20 K. Úrady považujú za riešenie urýchlenie výmeny korún za dináre. Ľudia to odmietajú a prijímajú dináre len pod hrozbou trestu. Príčinou sú rozporné správy v tlači a protesty adresované úradom.

135 Podvody pri kolkovaní v Krajine. Lidové noviny, 15. 12. 1919, s. 3.

136 Jerković, S. R.: Narodna banka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije 1918–1931. godine. Doktorska disertacija. Universitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Beograd 2018, s. 189–193.

137 Zbierka autora

138 Leopold, K.: Vzpomínky, s. 38.

noduchou okrúhlou čiernou pečiatkou s textom CITTA DI FIUME (Obr. 5). Bol aj stanovený kurz k talianskej líre na 2,40 K za 1 líru. Neopečiatkované bankovky stratili v meste platnosť. V septembri 1919, po obsadení mesta jednotkami generála Gabriela D'Annunzia, bolo opečiatkované aj menšie množstvo neoznačených bankoviek nájdených v pobočke RUB čiernou pečiatkou so savojským znakom pre potreby jeho vojska. Generál D'Annunzio zároveň nariadil 23. 9. 1919 prevziať miestnu pobočku RUB a 6. 10. 1919 zriadil Úverový ústav Národnej rady, ktorý mal riadiť menu v meste. V ďalšom kroku, kvôli výskytu 19 dokonalých a väčšieho množstva nedokonalých falzifikátov,¹³⁹ generál D'Annunzio nariadil 31. 10. 1919 druhé pečiatkovanie bankoviek zložitejšou pečiatkou s titulom Úverového ústavu Národnej rady mesta Fiume, s veľkou päťramennou hviezdou a ornamentami plniacimi do určitej miery funkciu ochranných rastrov (Obr. 5). Dokončené malo byť do 30. 4. 1920. Pri druhom pečiatkovaní boli zadržané bankovky v hodnote 3,7 mld. korún, údajne s falošnými pečiatkami z prvého pečiatkovania. Tieto pečiatky boli veľmi ľahko napodobiteľné, resp. pri nedbanlivom odtlačení mohli vzbudzovať pochybnosti o pravosti. Ich zadržanie bolo predmetom protestov. Na ich podnet bola pravosť pečiatok preskúmaná a potvrdená alebo označená za nezistiteľnú a bankovky boli ponechané v obehu pod podmienkou druhého označenia. Zároveň bola dovoľené opečiatkovanie ďalších bankoviek, v dôsledku čoho vzrástol v meste peňažný obeh z 47,7 mil. K na 122,9 mil. K. Napriek tomu bola hodnota koruny vo Fiume o 10–20% vyššia ako juhoslovanskej koruny.

Od 1. 9. 1921 sa stala talianska líra zákonným platidlom obiehajúcim súběžne s rakúsko-uhorskými bankovkami s pečiatkou Úverového ústavu mesta Fiume, ktoré sa od 28. 9. do 31. 10. 1921 menili za talianske líry.

Obyvatelia vymenili takmer všetky rakúsko-uhorské bankovky. Preto sú bankovky s pečiatkami mesta Fiume dnes vzácné. Väčšina dochovaných exemplárov označených počas druhého pečiatkovania je však falošná. Vzniká preto otázka, či ide o dobové falzifikáty urobené pod vplyvom kurzového rozdielu s juhoslovanskou korunou alebo dodatočné falzifikáty urobené ku škode zberateľov, podobne ako pri pečiatkach so savojským znakom. V každom prípade boli rakúsko-uhorské bankovky označené v Rijeke predmetom falzifikácie, ktorá mala vzhľadom na obmedzený peňažný obeh značný rozsah.

Maďarsko

V marci 1919 bola na základe dohody s Rakúskom započatá príprava označovania rakúsko-uhorských bankoviek. Stretávalo sa tu niekoľko názorov na jej metodiku, ale dominoval názor, že pôjde o pretlač. Na tento účel boli skonštruované špeciálne stroje, ktoré úspešne prešli prvými skúškami. Malo sa ich vyrobiť

¹³⁹ Borna, B.: Papirni novac bivše Jugoslavie, s. 58.

200 kusov a mali byť rozdelené do všetkých väčších miest. Zároveň sa uvažovalo o tom, že by sa stroje na pretláčanie bankoviek zapožičali aj v Nemeckom Rakúsku po skončení tamjšej nostrifikácie. V tlači boli zverejnené približné opisy týchto pretlačí a pravdepodobný začiatok nostrifikácie niekedy po 21. marci 1919. Nostrifikácia sa mala uskutočniť bez akýchkoľvek zásahov do majetku občanov. V dôsledku štátneho prevratu k celoštátnej nostrifikácii nedošlo. Len na juhu Maďarska, ktoré nebolo pod kontrolou vlády Maďarskej republiky rád, boli označené peniaze osobitnými pečiatkami v Szegede a Temešvári (Obr. 27). Toto označenie však malo zanedbateľný rozsah a takto označené bankovky dnes patria k numizmatickým vzácnostiam.

Vláda Maďarskej republiky rád spočiatku pokračovala v spolupráci s RUB, ale zároveň začala pripravovať emisiu nových papierových platidiel vydávaných Poštovou sporiteľňou. Nižšie hodnoty (5-, 10- a 20-korunáčky) boli skutočne dané do obehu. V lete vláda nariadila sťahovanie rakúsko-uhorských 1000- a 10 000-korunáčok, ale toto nariadenie už nestačila vykonať.¹⁴⁰

Nová, prechodná sociálno-demokratická vláda všetky nariadenia Maďarskej republiky rád zrušila. V Maďarsku tak naďalej platili pravé neoznačené rakúsko-uhorské bankovky, nelegálne emisie rakúsko-uhorských 1-, 2- 25- a 200-korunáčiek (tzv. biele peniaze) vytlačené ako fotomechanické kópie (1- a 2-korunáčky) alebo zo zapožičaných originálnych foriem (25- a 200-korunáčky), ale bez súhlasu RUB a ňou považované za falzifikáty, ako aj poukážky Poštovej sporiteľne.

Nasledujúca kontrarevolučná vláda kvôli politickým zmätkom a rumunskej okupácii mohla prikrôčiť k nostrifikácii rakúsko-uhorských bankoviek až v marci 1920, po ovládnutí celého územia. V tom čase už bolo označenie rakúsko-uhorských bankoviek výslovne nariadené nástupníckym štátom Saint Germainskou zmluvou. Maďarsko bolo vlastne jediným štátom, ktorý označenie bankoviek vykonal až po vydaní tohto nariadenia.

Technicky sa nostrifikácia vykonala decentralizovane s pomocou zariadení skonštruovaných a asi aj vyrobených ešte v marci 1919.¹⁴¹ Malo ísť o rozmerne (1 x 3 x 0,4 m) stroje na ručný alebo elektrický pohon. Boli doplnené menšími strojmi, dodávanými do peňažných ústavov v menších mestách, ale ak mali v depozite viac ako 50 000 kusov bankoviek.¹⁴² Veľkú časť pretlačí vykonala Štátna

140 Šustek, Z.: Nostrifikácia rakúsko-uhorských bankoviek v Maďarsku v rokoch 1919 a 1920 v zrkadle dobovej tlače.

141 Kupa, M.: Corpus notarum pecuniarium Hungariae (Magyar egyetemes pénzjegytár), I. kötet, InformatikaTörténeti Múzeum Alapítvány, Budapest 1993, s. 72.

142 Šustek, Z.: Nostrifikácia rakúsko-uhorských bankoviek v Maďarsku v rokoch 1919 a 1920 v zrkadle dobovej tlače.

tlačiareň v Budapešti. Pretlače mali podobu okrúhleho hrubého rámca so silne štylizovaným rastlinným ornamentom, vzdialene pripomínajúcim priečny rez kvetného púčika. V jeho strede sa nachádzal „Košútov“ štátny znak a kruhopis MAGYARORSZÁG. Pretlače boli karmínové, na všetkých hodnotách rovnaké (Obr. 28). Vzory pravých pretlačí nie sú zachované, resp. objavené. Za určitý etalón pravosti je možné považovať pretlače na 1000- a najmä 10 000-korunáčkach, ktoré boli označené v Štátnej tlačiarňi.

Prvé falzifikáty pretlačí a falšovateľské dielne boli odhalené už počas tri týždne trvajúcej nostrifikácie. Tlač o nich však informovala len krátko.¹⁴³ Neskôr sa správy o výskyte falzifikátov v tlači neobjavovali, zrejme kvôli zákazu alebo cenzúre, ktorej zásahy sú vo vtedajšej maďarskej tlači časté a rozsiahle. Chýba teda analogické informačné zázemie ako v prípade falzifikátov československých bankovkových kolkov.

Na rozdiel od Rumunska maďarské peňažné ústavy výskyt falošných pretlačí sledovali. Zachytené falošné pretlače označovali pretlačením čiernym ondrejským krížom, prečiarknutím hrubou atramentovou ceruzkou alebo perom s širokou špicou, tiež v tvare ondrejského kríža. Na 1000- a 10 000-korunáčkach sa okrem označenia falzifikátu ondrejským krížom objavujú aj pečiatky budapeštianskeho Hlavného ústavu RUB, ktorý overovanie vykonával, a čísla, ktoré možno predstavujú evidenciu posudzovaných dávok bankoviek s falošnými pretlačami, ale nie jednotlivých bankoviek. Na viacerých bankovkách sa totiž opakujú a v rámci študovaného materiálu ležia v rozmedzí 4033–4087.

Oficiálne údaje o rozsahu falšovania maďarských pretlačí nie sú zatiaľ známe, ale v zachovanom numizmatickom materiáli sa označené falošné pretlače vyskytujú pomerne často. Ich výskyt je približne vyrovnaný medzi 10- až 1000-korunáčkami, naopak 10 000-korunáčky sú napadnuté len ojedinelo. Rozoznávanie falzifikátov pretlačí v peňažnom obehu veľmi sťažovala interferencia obrazu pretlače s obrazom bankovky, najmä veľmi tmavým pozadím hĺbkotlačových obrazových prvkov alebo hnedočervenými odtieňmi irisových pásov v podtlačových rastroch na 10- až 100-korunáčkach.

Výskyt neoznačených falzifikátov je ešte len predmetom štúdia, kde je potrebné vymedziť premenlivosť pravých pretlačí. Tá môže byť vzhľadom na decentralizované pretlačanie v improvizovaných podmienkach značná. Doterajšie výsledky bádania naznačujú, že neoznačené falzifikáty sú v zachovanom materiáli zastúpené približne v rovnakom pomere ako označené a spoločne predstavujú asi 5 % študovaných bankoviek. To by zodpovedalo asi polovičnému rozsahu falšovania kolkov v Československu. Je pravdepodobné, že počet typov falošných pretlačí presiahne 110.

143 Tamže.

Priamy prechod z rakúsko-uhorskej na domácu, resp. inú menu

Tento spôsob použilo len Taliansko a Poľsko, ktoré získali časť územia bývalej monarchie, pričom na svojom pôvodnom území mali vybudované vlastné meny. Výmenu uskutočnili až po prechodnom období vybudovania vlastnej správy na získanom území. Rakúsko-uhorské bankovky na svojich územiach nijako neoznačovali, ale vzhľadom na vznikajúce kurzové rozdiely tieto bankovky mohli byť motívom na ich označovanie falšovanými nostrifikačnými pečiatkami alebo kolkami na rakúsko-uhorských bankovkách iných nástupníckych štátov monarchie. Podobný spôsob použilo Lichtenštajnsko, ktoré prešlo z menovej únie s Rakúskom-Uhorskom do menovej únie so Švajčiarskom.

Taliansko

Po I. svetovej vojne muselo Taliansko riešiť dve menové dedičstvá získané po Rakúsku-Uhorsku. Prvým bola okupačná mena vydávaná na okupovanom území Benátska a časti Lombardie spoločným rakúsko-uhorsko – nemeckým konsorciom v mene Benátskej pôžičkovej pokladnice (Casa Veneta di Prestiti) znejúca na líry. Išlo o ekonomickú prípravu na ďalší útok proti Taliansku a hospodárske využívanie jeho územia. Na základe dekrétov z 3. 3. a 28. 4. 1918 začala Benátska pôžičková pokladnica 20. 5. 1918, v predvečer ďalšieho útoku, činnosť v Udine, v obsadenej budove Banky Talianska. Vydávala poukážky v hodnote 5 centov až 1000 lír, so stanoveným pomerom 100 lír za 95 korún. Vlastníci korún i lír na obsadenom území museli svoje vymeniť za okupačné líry. V okupačných lírach sa vyplácalo aj služné vojakom. Plánovaný útok sa nepodaril a 24. októbra naopak talianske vojská prešli Piávu a 3. decembra vstúpili do Terstu a Tridendu. Po ústupe Centrálnych mocností prestala Benátska pôžičková pokladnica existovať a za ňou vydané platidlá nemal kto prevziať zodpovednosť. Obyvatelia, ktorí museli okupačné líry prijať, vznášali svoje nároky na ich výmenu. Na základe dekrétu z 27. 2. 1919 im umožnila talianska vláda 13.–20. 3. 1919 spätnú výmenu, predbežne v pomere 1000 okupačných lír za 400 talianskych. Predbežný výmenný pomer bol stanovený preto, lebo chýbali informácie o rozsahu emisie okupačných lír. Rozsah sa nedal odhadnúť ani podľa číslovania poukážok, lebo v číselných radoch boli zámerne urobené medzery. Po zistení aspoň približného rozsahu emisie okupačných lír získali obyvatelia 4. 1. 1920 nárok na príplatok 20 % z menenej sumy. Mnohí ho však nevyužili, lebo si neuschovali doklady z prvej výmeny. Celkom tu bolo stiahnutých 106 mil. lír, pričom ich emisia musela byť vyššia, lebo veľké hotovosti zo sebou odviezli ustupujúce vojska.¹⁴⁴ Aj ich príslušníci mali s výmenou doma ťažkosti. Prípadne vymenené okupačné líry boli skôr darom československých peňažných ústavom navrátilcom z frontu ako reálnou výmenou.

144 Crapanzano, G. – Giulianini, E.: Soldi di Italia, s. 268–273; Pressburger, P.: Oesterreichische Notenbank 1816–1966, s. 332.

Druhým dedičstvom boli legálne obiehajúce rakúsko-uhorské bankovky v južnom Tirolsku, Terste, Gorici, Gradiške a na niektorých dalmatských ostrovoch, ktoré boli pripojené k Taliansku. Na týchto územia prebehla výmena podľa osobitných pravidiel.

V južnom Tirolsku po obsadení jeho územia talianskou armádou bol 13. novembra vydaný rozkaz, že koruna sa na základe porovnania s jej kurzom vo Švajčiarsku (25–30 centimov) bude rovnať 40 talianskym centom. V tomto pomere sa na oslobodených územiach stane zákonným platidlom súběžne s lírou. Tento stav považovali miestni obyvatelia za katastrofu.¹⁴⁵ 5. 4. 1919 bol stanovený termín výmeny korunových bankoviek za líry medzi 10. a 19. aprílom 1919. Výmenný pomer bol tiež 1 koruna = 40 centov, s výhradou, že konečný pomer bude stanovený neskôr. S touto výmenou obyvatelia neboli spokojní. Dodatočne bol výmenný pomer 27. 11. 1919 zlepšený doplatkom 2 líry za každých 10 korun, teda výsledný kurz bol 10 K za 6 lír.¹⁴⁶ V hotovosti sa bankovky menili do ekvivalentu do 5000 lír, za sumy nad tento limit sa vydávali štátne obligácie. Obyvateľstvo považovalo pravidlá výmeny zavedené talianskou vládou za veľkú krivdu. Jej analýze sa venovala dokonca špeciálna konferencia.¹⁴⁷

V Terste, Goricii a Gradiške bola výmena možná až po definitívnom pripojení týchto území k Taliansku na základe Rapalskej zmluvy z 20. 11. 1920. Až 1. mája 1921 tam bol nariadený súpis bankoviek, aby sa zabránilo dovozu neokolkovaných bankoviek. 10. júna 1921 bolo nariadené vymeniť prvých 3000 K plne a sumy nad túto hranicu do 10% príjmu odhadnutého ako 20-násobok dane zaplatenej v roku 1920. Prepočet na líry bol regresívny – 1. pätina v pomere 10:6, 2. pätina 10:4, 3. pätina 10:1 a zvyšok v pomere 10:0,28. Koruny tam prestali platiť 19. 6. 1921,¹⁴⁸ ako v poslednej enkláve s obehom neoznačených rakúsko-uhorských bankoviek.

Keďže pôvodný kurzový rozdiel medzi rakúsko-uhorskou korunou a menami štátov Latinskej menovej únie bol minimálny, rakúsko-uhorské strieborné a zlaté mince sa menili za líry v zjednodušenom pomere 1:1.

Poľsko

Hoci územie Poľska bolo pred I. svetovou vojnou rozdelené medzi Nemecko, Rusko a Rakúsko-Uhorsko a ako štát bolo zlikvidované, prisľúbili nemecký a rakúsky cisár 5. 11. 1916 z dôvodu lepšieho využitia ľudského i materiálneho potenciálu obsadeného poľského územia obnovu poľskej štátnosti pod nemeckým

145 Brentari, O.: *L'Allegra agonia del Trentino*. Milano 1920, s. 20–29.

146 Měna na územích obsazených Italií. *Lidové noviny*, 2. 12. 1919, s. 5.

147 Brentari, O.: *L'Allegra agonia del Trentino*: citované dielo ako celok venujúci sa všetkým dôsledkom začlenenia južného Tyrolska do Talianska.

148 Garber, P. M. – Spencer, M. G.: *Dissolution of the Austro-Hungarian Empire*, s. 44.

patronátom. Jej základom bola v Nemcami okupovanej severnej časti ruského záboru (Królewstwa polskiego) okupačná správa s názvom Varšavské generálne gubernátorstvo, zriadené už v auguste 1915 po obsadení Varšavy, a Lublinské generálne gubernátorstvo, v južnej časti spravovanej Rakúsko-Uhorskom.¹⁴⁹

Na území Varšavského generálneho gubernátorstva založilo Nemecko 9. 12. 1916 Poľskú krajiniskú pôžičkovú pokladnicu, ktorá tam 26. 4. 1917 začala vydávať okupačnú menu, formálne viazanú na nemeckú marku a znejúcu na poľské marky. Jej účelom bolo poskytovať pri nútenom obehu okupačnej správe finančné prostriedky na využívanie okupovaného územia a zároveň nezvyšovať inflačný tlak sa vlastnú nemeckú menu. Poľské marky mali z propagandistických dôvodov len poľské texty a zobrazovali výrazný oválny štít s poľskou orlicou v červenom poli. Boli to jediné okupačné platidlá, ktoré Nemecko vydávalo počas I. svetovej vojny, ktoré niesli symbol okupovanej krajiny.

Po vyhlásení samostatnosti Poľska začiatkom novembra 1918 prevzala poľská vláda 14. 11. 1918 Poľskú krajiniskú pôžičkovú pokladnicu s nezmeneným názvom ako emisný ústav obnoveného poľského štátu. Poľské marky vyhlásila za zákonné platidlá na jeho území a pokračovala v ich (inflačnej) emisii. Zároveň stála pred úlohou menovo zjednotiť územie obnoveného štátu, kde okrem poľských mariek obiehali nemecké marky, ruské ruble a rakúsko-uhorské koruny a sčasti aj nemecké okupačné meny pre „východné územia“ znejúce na ruble a neskôr na marky.

V marci 1919 sa uvažovalo o označení rakúsko-uhorských bankoviek za podobných podmienok ako v Československu, ale po výmene ministra financií od tohto zámeru Poľsko ustúpilo. Ako jediné menové opatrenie na svojom území zakázalo obeh rakúsko-uhorských 10 000 K I 1918 a do 30. 4. 1919 nariadilo stiahnuť provizórne bankovky 25 K I 1918 a 200 k i 1918.¹⁵⁰

Po vyhlásení nezávislosti, vzhľadom na vnútropolitickú a hospodársku situáciu, sa poľské marky ďalej rýchlo znehodnocovali kvôli rozsiahlej emisii štátnych pôžičiek a vojenskej angažovanosti Poľska na východe. Výmenu korún Poľsko odkladalo. Po predbežnom oznámení¹⁵¹ ju vykonalo v dvoch etapách 19.–26. 4. 1920 (100- a 1000-korunáčky)¹⁵² a 14.–25. 6. 1920 (1-, 2-, 10-, 20- a 50-korunáčky)¹⁵³

149 Radziwill, A. – Roszkowski, W.: Historia 1871–1945. Warszawa 1995, s. 130, 137 a 154.

150 Karpiński, Z.: Ustroje pieniężne w Polsce, s. 34–40; Śustek, Z.: Vzostupy a pády mien. Menové reformy, odluky a iné pohromy v 20. storočí. Bratislava 2009, s. 18.

151 Ustawa z dnia 24 marca 1920 roku o stemplowaniu i wamianie banknotów koronowych emitowanych przez Bank Austrijacko – Węgierski. Dzennik ustaw, Poz. 166 z 24 marca 1920 r.

152 Rozporządzenie Ministra Skarbu w przedmiocie wymiany i stemplowania banknotów koronowych Dzennik ustaw, Poz 189 i 190 z 26 marca 1920 r.

153 Rozporządzenie Ministra Skarbu w przedmiocie wymiany i stemplowania banknotów koronowych w odcinkach po 50, 20, 10, 2 i 1-ej korony na obszarze b. Galicji i b. Gen. Gub. Lubelskiego. Dzennik ustaw, Poz 281 z 7 czerwca 1920 r.

v nevýhodnom pomere 100 K za 70 poľských mariek. Skutočný pomer bol v tom čase zhruba opačný – 100 poľských mariek sa rovnalo 78–80 nekolokovaným rakúsko-uhorským korunám alebo 33–35 Kč. Obyvateľstvo získaných území tak bolo okradnuté. V kurze koruny a marky pritom už v lete 1919 boli značné rozdiely, v Haliči stála marka 1,70 K, vo Varšave 2 K.¹⁵⁴ Citované legislatívne normy naznačujú, že výmena peňazí sa pripravovala v podmienkach koncepcnej neujasnenosti. Vyplýva z nich, že výmene má predchádzať nostrifikácia (sztemplowanie), neskôr uvádzajú, že sa budú meniť označené i neoznačené bankovky. K ich označeniu síce nedošlo, ale informácie o ňom boli brané ako smerodajné v zahraničí, o čom svedčia aj dokumenty v archíve Rakúskej národnej banky.¹⁵⁵

Výmenu 100- a 1000-korunáčok sprevádzala uzávera hraníc. V hotovosti sa mohlo vymeniť najviac 15 000 K, na vyššie sumy sa vydávala depozitná potvrdenka, splatná do troch mesiacov.¹⁵⁶

Je zrejme, že za naznačených okolností malo veľa ľudí silný motív hľadať spôsoby záchranu hodnoty korunových hotovostí. Jedným z nich bolo pašovanie 1- a 2-korunových bankoviek do Československa, nazývaných v ČSR, pokiaľ pochádzali z Poľska „úplavice“.¹⁵⁷ Do ČSR sa však tieto bankovky pašovali nad povolený limit vo veľkom množstve aj z Rakúska a Maďarska.¹⁵⁸ Druhým spôsobom bolo pašovanie neoznačených bankoviek do Maďarska alebo na Podkarpatskú Rus, kde stále platili. Tretím spôsobom bolo pašovanie falošne okolokovaných bankoviek do iných nástupníckych štátov. Vzhľadom na formujúce sa kurzové rozdiely bolo najvýhodnejšie falšovanie československých bankovkových kolkov, najmä na

-
- 154 Hospodářská situace v Polsku. Národní listy, 22. 7. 1919, s. 5. V článku uvedené kurzy koruny a poľskej marky približne zodpovedajú kurzu nekolokovaných rakúskych korún a nemeckej marky v kurzovom lístku tamže.
- 155 Archív rakúskej národnej banky, zložka Akt. Nr. 124/4./1920. 19. Erledigung ad No. 124/1920. Odpoveď RUB bankovej spoločnosti Max Spaeth & Co. z 8. 4. 1920 vo veci náhrady za 1000-korunýčku s falošným československým kolkom. Uvádza, že náhradu RUB poskytuje v podobe nekolokovaných bankovkách, hoci to nie je jej povinnosťou. Dodáva, že sú stále zákonným platidlom v Poľsku, ale aj tam v krátkej dobe dôjde ku nostrifikácii. Zdôrazňuje, že výmena nekolokovaných bankoviek za valuty je nemožná a konečné rozhodnutie záleží na reparačnej komisii.
- 156 Ustawa z dnia 24 marca 1920 roku o stemplowaniu i wymianie banknotów koronowych emitowanych przez Bank Austrijacko – Węgierski. Dzennik ustaw, Poz 166 z 24 marca 1920 r.
- 157 Z činnosti poľských Židů. Národní listy, 20. 6. 1919, s. 2; Vývoz korunových bankovek z Haliče. Lidové noviny, 13. 5. 1919, s. 2. Židia ich menili za nekolokované bankovky a vozili ich naspäť do Haliča; Nové bankovky 15. června. Lidové noviny 14. 5. 1919, s. 5. Okrem oznamu o vydaní nových 100-korunáčok správa informuje o zabavovaní 2-korunáčok v statisícových množstvách na hranici.
- 158 Z podloudnických praktik. Národní listy, 6. 8. 1919, s. 3. Išlo o pašovanie 1- a 2-korunáčok zašitých v dámskych klobúkoch; Pašoval bankovky medzi uhlím. Rovnost, 10. 8. 1919, s. 4. Topiči na rušni prevážali 2-korunové bankovky. Časť spálili, ale u jedného pri domovej prehliadke nájdených 3000 kusov.

10- a 20-korunáčkach, ktoré v ČSR platili až do 20. 6. 1920. Táto snaha sa plne prejavila aj vo vysokej frekvencii zadržovania osôb pašujúcich do ČSR z Poľska falošne okolkované bankovky a vo výške pašovaných obnosov (pozri vyššie). Po tom, čo v ČSR prestali platiť kolkované bankovky vyšších hodnôt (100 K 15. 11. 1919, 50-, 100- a 1000 K 31. 12. 1919 a 50 K 20. 2. 1920) malo ich zmysel pašovať len do Maďarska alebo Rakúska.

Lichtenštajnsko

Lichtenštajnské kniežatstvo, ako veľmi malý štát, zaviedlo v roku 1859 ako zákonné peniaze rakúsku menu a v roku 1863 vstúpilo priamo do menovej únie s Rakúskom-Uhorskom. 17. augusta 1900, v nadväznosti na prechod monarchie na zlatú korunovú menu v roku 1892 a zavedenie povinnosti počítať na koruny v roku 1900, korunovú menu na svojom území aj formálne uzákonilo. Tento stav udržalo až do prudkého poklesu hodnoty rakúskej koruny v roku 1922, napriek tomu, že už od roku 1918 bolo zrejmé, že zostať v tomto zväzku bude nevýhodné.

Ako riešenie hľadalo najprv vydať so súhlasom Švajčiarskej národnej banky vlastné bankovky znejúce na švajčiarske franky. To sa však vzhľadom na veľkosť územia, hospodárstva a počet obyvateľov ukázalo ako nerealistické, bez možnosti zabezpečiť pre takúto menu dostatočné krytie.

Najrealistickejšie bolo prijatie švajčiarskej meny, ktorá v obehu začínala korunu spontánne nahrádzať a Lichtenšteinská sporiteľňa a záložňa prijímala franky na samostatné vklady, bez vzájomnej prevoditeľnosti s korunovými. Oficiálne zavedenie švajčiarskej meny sa však pretahovalo, hoci bolo zrejmé, že používanie korunovej meny sa neskončí dobre. 27. 8. 1920 bolo len uzákonené používanie frankov pri platení daní, poplatkov a pokút. Štát ale prijímal takmer výhradne koruny. Obe meny ďalej platili súbežne.

Až v roku 1922 sa skonštatovalo, že korunová mena je síce zákonná, ale len na papieri. Od 1. 7. 1922 prestala sporiteľňa prijímať vklady v korunách. Zákon o prechode na frankovú menu sa začal pripravovať v roku 1923 a prijatý bol až 11. 4. 1924. V októbri 1921 zriadila Sporiteľňa úplne oddelené korunové a frankové oddelenie. Majitelia korunových vkladov o ne reálne prišli, ak ich zavčasu nevyzdvihli a nezamenili na franky. To však zväčša neurobili. V marci 1920 v Sporiteľni ležala znehodnotená suma 34 mil. K. Jednoduchý prepočet za franky by bol v tomto čase výhodný pre dlžníkov a nevýhodný pre sporiteľov, ktorí nechali vklady s dôverou uložené. Ešte v auguste 1925 sporiteľňa spravovala vklady a bežné účty vo výške 19 944 992 K. Na ich prepočet a „zhodnotenie“ vznikla komisia, ktorá ohodnotila len vklady a vdovské a sirotské peniaze podľa časových pásiem ich vzniku – do r. 1914 v plnej hodnote, v rokoch 1914–1918 v polovičnej a v rokoch 1918–1922 v desatinovej hodnote. Výslednú sumu zvýšila o 10 %, ku

ktorým ešte prirátala peniaze nadácií a fondov. Spolu to predstavovalo 947 000 zlatých (t. j. predvojnových) korún. Na ich splatení sa podieľal štát ako garant sporiteľne, elektrárňeň Lawana a panovník.

Prepočet a výplata korunových vkladov sa však uskutočnili až v júli 1934. V júni 1932 vláda poverila Sporiteľňu vklady prerátať na franky a 1. júla 1932 bolo jej korunové oddelenie zrušené. Vklady uložené 31. 12. 1914 sa nakoniec prerátali 1:1, vklady z r. 1914–1920 podľa priemerného ročného kurzu.¹⁵⁹

Hoci išlo o miniatúrny štát, jeho prechod na inú, stabilnú menu bol ku škode obyvateľov zbytočne oneskorený, nepochopiteľne komplikovaný a mimoriadne zdĺhavý. Paradoxne trval dlhšie ako v ktoromkoľvek nástupníckom štáte. Ide o málo známy a svojou povahou kuriózný príklad „menovej reformy“.

Diskusia a záver

Falšovanie nostrifikačných označení rakúsko-uhorských bankoviek bolo javom, ktorý zasiahol vo veľkej miere všetky štáty, ktoré tento spôsob nostrifikácie použili. Vo všetkých štátoch vyvolával vážne hospodárske a spoločenské poruchy. Zrejme najväčší rozsah malo falšovanie kolkov v Rumunsku, kde však jeho skutočný rozsah bol odhalený až porovnaním množstva pôvodne opečiatkovaných bankoviek a bankoviek predložených na výmenu za rumunskú menu. Ide o paradox, lebo išlo o štát s rozvrátenou vlastnou menou v dôsledku okupácie ústrednými mocnosťami, invázie do Maďarska a jeho okupácie, menej rozvinutého hospodárstva a odcudzenia zlatého pokladu evakuovaného do Ruska.¹⁶⁰ Išlo aj o štát, v ktorom na menovom zjednotení vedome parazitovali podvodníci zasahujúci aj do najvyšších miest.

Ako druhé nasledovalo zrejme Československo. Príťažlivým terčom falšovateľov bolo kvôli svojej vysokej hospodárskej vyspelosti, jednoznačne najlepšiemu, i keď v svojej podstate nie dobrému stavu meny. Prispieval k tomu aj výrazne negatívny postoj domácich národnostných menších a niektorých záujmových skupín v susedných štátoch. Minister financií Horáček v tejto súvislosti vyslovil málo známy, ale veľmi zaujímavý a logický názor, že pokles hodnoty československej koruny je spôsobený vo významnej miere nedôverou zahraničia v pravosť okolovaných bankoviek.¹⁶¹

159 Quaderer, R.: Von der Krone zum Franken: Die Währungsfrage nach dem ersten Weltkrieg. Im Wandel beständig 1861–2011. In: Festschrift zum 150-Jahr Jubiläum der Liechtensteinischen Landesbank. Vaduz 2011, s. 49–60.

160 Păunescu, C. – Ștefan M.: **Tezaurul** Băncii naționale a **României** la Moscova – Documente. Editura Fundației culturale Magazin istoric, București 1999, 288 s.; Voicu, M.: Tezaurul României de la Moscova. Inventarul unei istorii de o sută de ani. Humanitas. București 2016, 511 s.

161 Prohlášení ministra financí. Lidové noviny, 11. 9. 1919., s. 2; Ministr Horáček prohlašuje. Rovnost, 12. 9. 1919, s. 2.

Takmer rok po menovej odluke bolo od rozsiahlejšieho falšovania nostrifikačných pretlačí uchránené Rakúsko. Terčom intenzívneho falšovania nostrifikačných pretlačí, sústredeného len na 1000-korunáčky a v menšej miere na 10 000-korunáčky, stalo skokovo až v polovici apríla 1920, keď v ČSR už obiehali len kolkované 10- a 20-korunáčky, v Kráľovstve SHS sa končila výmena korún za dinár, keď v Poľsku a Taliansku boli nekolkované koruny vymenené za domáce meny a v Maďarsku sa dokončovala oneskorená nostrifikácia. Zvyšky nekolkovaných bankoviek nachádzajúcich sa v rôznych štátoch bolo teda možné „zhodnotiť“ v tom čase už len falšovaním rakúskych, rumunských alebo maďarských pretlačí. Skutočný rozsah falšovania rakúskych pretlačí nie je z dostupných dokumentov zrejmy. Išlo však bezpochyby o mnohomiliónové čiastky.

Je otázkou, či pomerne značné sumy v bankovkách s falošnými československými kolkami predložené k náhrade v Rakúsku za nekolkované bankovky, tam boli vyvezené preto, lebo sa ich už nepodarilo uviesť do obehu v Československu alebo či išlo o hotovosti získané v dobrej viere za tovar vyvezený do Československa, ktoré majitelia nestihli využiť iným spôsobom.

Rozsah falšovania juhoslovenských pretlačí tesne pred začiatkom tzv. druhého štatistického kolkovania v jeseni 1919 je možné len približne odhadovať podľa rozdielu množstva bankoviek opečiatkovaných v januári 1919 a bankoviek predložených na druhé kolkovanie v jeseni 1919. Rozoznávanie pravých a falošných pečiatok z prvého kolkovania je takmer nemožné kvôli množstvu druhov pečiatok a nízkej kvalite odtlačkov mnohých z nich. Po druhom kolkovaní nastal v Kráľovstve SHS chaotický stav v korunovom obežive a neochota koruny prijímať. Intenzívne falšovanie kolkov sa však zrejme sústredilo len na 1000-korunáčky. Jeho rozsah však opäť nie je, aspoň zatiaľ, známy.

Podobná situácia bola v slobodnom štáte Fiume (Rijeka). Tam však boli pod tlakom verejnosti pôvodné pečiatky, považované vo veľkom rozsahu za falošné, nakoniec uznané za pravé a kritériom pravosti mali byť graficky komplikovanejšie pečiatky z druhého pečiatkovania. Skutočný rozsah falšovania je ale neznámy. Ani jeho približný odhad nie je možný, lebo takmer všetky nostrifikované bankovky obyvatelia vymenili za líry. Zachované exempláre sa stali numizmatickou vzácnosťou, ktorá sa stala motívom k falšovaniu ku škode zberateľom. Rozoznať dobové a neskoršie falzifikáty je nemožné.

Všetky nástupnícke štáty pri voľbe spôsobu nostrifikačných označení podcenili spôsob jeho prevedenia a riziko ich falšovania. Nedokonalé technické prevedenie a nevhodná voľba farby vo vzťahu k farbe označovaných bankoviek uľahčili falšovanie a na druhej sťažili možnosť overovania pravosti pretlačí. Táto skutočnosť bola aj predmetom kritiky peňažných ústavov i verejnosti.

Rakúsko-Uhorská banka i Bankový úrad Ministerstva financií odmietali zverejniť znaky, podľa ktorých by bolo možné rozoznať pravé kolky od falošných ale-

bo zverejnené opisy boli na tento účel nepožiteľné. Obe inštitúcie svoj postoj zdôvodňovali tým, že by tým dávali návod falšovateľom na odstránenie nedostatkov ich výrobkov. BÚMF vo februári 1920 navyše argumentoval, že pri veľkom množstve typov by zverejnenie znakov nebolo ani technicky možné. Išlo síce o sčasti pochopiteľný postoj, ale svojou nechotou zverejniť znaky falzifikátov vyvolávali nevôľu verejnosti. Vo vzťahu k BÚMF túto nevôľu reflektovala v rakúskych dokumentoch sťažnosť na svojvoľný postup BÚMF pri overovaní pravosti kolkov. V československej tlači takúto nespokojnosť reflektovala tlač, poslanci Národnej rady alebo dokonca sťažnosť súdu na ignorovanie jeho žiadostí o odborné posudky a interpelácie poslancov Národného zhromaždenia.

V Rumunsku bol vypracovaný všeobecný metodický postup rozoznávania falošných pečiatok s opisom znakov pravých pečiatok, ale nie je známe, ako širokému okruhu ľudí bol dostupný alebo nakoľko bol verejnosti zrozumiteľný, vzhľadom na vysokú mieru negramotnosti. Nezávisle na tom bola jeho použiteľnosť krajne problematická. Niektoré „tajné“ znaky boli ľahko napodobniteľné a aj úspešne napodobňované. Navyše ani na pravých odtlačkoch pečiatok nebolo možné predpokladať, že budú dobre reprodukovateľné. Očakávaná autora návodu, že falšovatelia budú opravovať zámerné chyby v tvare písma na pečiatkach boli málo realistické. Návod bol štylizovaný nekvalifikovane a pritom značne namyslene.

V Rakúsku bol nátlak verejnosti nakoniec zverejnený stručný oficiálny opis znakov 19 typov falzifikátov zachytených do apríla 1919. Bol však viditeľne neúplný a natoľko neurčitý, že väčšinu falzifikátov podľa neho v bežnom platobnom styku nebolo možné rozoznať. Podobný stav bol aj Československu v prípade opisov zverejňovaných občas v tlači.

Značný, ale zatiaľ presne nekvantifikovateľný rozsah falšovania nostrifikačných pretlačí bol v Maďarsku. Ich veľká časť bola zrejme v obehu prehliadaná.

Pre Rumunsko bolo typické zneužívanie dezorientácie obyvateľstva v overovaní pravosti kolkov alebo v nejasných budúcich podmienkach výmeny koruny za lei k obohacovaniu podvodníkov zameraných na vidiecke a sčasti negramotné obyvateľstvo. V menšej miere takéto špekulatívne správanie bolo zaznamenané aj na Slovensku, kde sa pripisovalo Židom.

Ani nástupnícke štáty, ktoré zvolili ako prechod od rakúsko-uhorskej meny priamu výmenu peňazí a falšovanie nostrifikačných označení bankoviek ich nezasiahlo, sa nevyhli krízovému vývoju a zlému vnímaniu výmeny peňazí zo strany obyvateľstva. Bolo to hlavne kvôli výmenným kurzom, ktoré boli pre obyvateľov nevýhodné. V Poľsku navyše výmena vohnala obyvateľov do náručie nezdravo riadenej markovej meny, ktorá podliehala silným inflačným tlakom (úverová politika poľskej vlády, povinnosť pripustiť na západe Poľska obeh prudko sa znehodnocujúcej nemeckej marky). Obyvatelia tak boli po štyroch rokoch ožobračení.

V Taliansku bola výmena a jej rozloženie na etapy príčinou rozhorčených analýz a dezilúzií z pričlenenia južných častí bývalej monarchie k Taliansku. V podobnej situácii boli aj obyvateľstva Lichtenštajnska, kde k oficiálnemu prechodu na švajčiarsky frank došlo s nepochopiteľným oneskorením a so zbytočným prehĺbením znehodnotenia rakúsko-uhorských korún v držbe obyvateľstva.

Podakovanie

Autor ďakuje pracovníkom archívu Rakúskej národnej banky za sprístupnenie veľkého množstva dokumentov týkajúcich sa falšovania označení rakúskych, československých a juhoslovanských nostrifikačných označení rakúsko-uhorských bankoviek. Ďalej autor ďakuje dr. Šefanovi Vasiličovi z archívu Národnej banky Rumunska za poskytnutie niektorých novo objavených archívnych materiálov o nostrifikácii rakúsko-uhorských bankoviek v Rumunsku a dr. Jaroslavovi Moravcovi z Kabinetu platidiel ČNB za sprístupnenie niektorých archívnych materiálov.

Currency separation of Czechoslovakia and counterfeiting of the Czechoslovak banknote validation stamps in 1919–1920 in international comparison

Dissolution of Austro-Hungary in late 1918 also resulted in the monetary disintegration of its former territory. It started in Czechoslovakia by secret preparations already before the monarchy collapse and publicly in Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes on 12 December 1918 by prohibition of import of the Austro-Hungarian banknotes. The disintegration was closed in Czechoslovakia by the currency reform in Ruthenia in November 1920 and in Italy in 1921 by withdrawal of the last unstamped Austro-Hungarian banknotes in some small islands in Adriatic sea. Transition to new currencies was carried out in four modes: (1) direct exchange for national currency (Italy, Poland, Czechoslovakia in Ruthenia 1920), (2) overprinting of banknotes (1000 crown notes in Czechoslovakia, Austria, Hungary), (3) hand-stamping of banknotes (Kingdom SCS January 1919, Romania, Fiume 1919 and 1920), (4) application of adhesive stamps (Czechoslovakia, Kingdom SCS September 1919).

In all states having marked the Austro-Hungarian banknotes the used stamps or overprints were largely counterfeited from very different motives. All modes of marking exhibited considerable technical imperfections that made the counterfeiting easy and the counterfeits difficult to recognize. In this way, serious disturbances in money circulation and economical damages arose. The extent of counterfeiting in individual states is known to a very different degree.

The most detailed information is available in Czechoslovakia, where 156 types of counterfeits were distinguished and at the time of circulation of the stamped banknotes, the counterfeits in the value of 255 millions crowns were recorded. However, the analysis of the preserved banknotes, where about one half of counterfeited stamps had not been identified as false, indicate that the real values of counterfeits could reach 500 millions crowns, hence even 10% of the then money circulation.

The highest extent of counterfeits was identified, basing on the amount of officially stamped banknote and of the stamped banknotes presented for exchange for lei, to about 62% of money circulation.

Similarly in Kingdom SHS, the amount of counterfeited stamps from the first statistical stamping in January 1919 was estimated only indirectly to about 4–5% of the money circulation. The extent of counterfeiting of stamps from the second stamping is officially unknown, in spite of the fact, that 10 types of false stamps attached on 1000-crown notes were recorded.

The extent of counterfeiting of stamps in Fiume is exactly unknown. Originally, it was taken as enormously high, but on the protests of citizens all suspect stamps were finally declared as genuine or unrecognizable and let in circulation.

In Hungary, the counterfeits were recorded already during the stamping. There exist many stamps marked as false, but the exact data are still unknown.

In Austria a special situation occurred. Until April 1920, only mostly individual primitive counterfeits of 19 types on small banknotes were recorded. As late as in mid-April an explosion of occurrence of counterfeited overprints on 1000- and 10,000-crown notes appeared. The available data indicate that their values reached several millions of crowns, but the real extent was probably much higher. The total number of officially known types of counterfeits reached 30, but probably was higher. The Austro-Hungarian bank compensated them to most owners by unstamped notes that could be sold in free devise marked with a los of 10-20%. It also compensated the banknotes with false Czechoslovak or Yugoslav stamps, if the owner presented confirmation of the Czechoslovak or Yugoslav authorities, that the stamps are false. The timing of explosion of occurrence of false Austrian overprints coincides with end of legal circulation of unstamped notes in Poland and Italy and with the delayed stamping in Hungary.

Obr. 1. Ukážky pečiatok používaných pri prvej nostrifikácii rakúsko-uhorských bankoviek v Kráľovstve SHS v januári 1919 (1 - úradná pre tlač Ministerstva financií v Belehrade, 2 - účelová pečiatka Ministerstva financií - pečiatkovanie nepriateľských peňazí, 3 pečiatka finančného riaditeľstva v Zagrebe prekrytá rumunskou nostrifikačnou pečiatkou, 4 - pečiatka sporiteľne v Lublani a dátumom opečiatkovania 20. 1. 1919, 5 - pečiatka I. pešej brigády, 6 - pečiatka IV. jazdeckého pluku, 7 - pečiatka Okresného úradu v Križevaci, 8 - prezentačná pečiatka Okresného službovského úradu v Bánlaku, (dnes Banloc v rumunskej časti Banátu) s dátumom pečiatkovania)

Obr. 2. Bankovky kolkované pri menovej odluke v Československu v marci 1919

Obr. 3. Pretlač DEUTSCHÖSTERREICH použitá v červenej farbe pri nostrifikácii rakúsko-uhorských bankoviek v Rakúsku v marci 1919 (dole) a na dodatočné označenie 1- a 2-korunových bankoviek v januári 1920 (hore)

Obr. 4. Dva varianty označení rakúsko-uhorských bankoviek v Rumunsku – v Sedmohradsku na maďarskej strane, v Bukovine na nemeckej strane. V Sedmohradsku v pečiatkach oddeľovali slovo ROMANIA „hviezdičky“, v Bukovine boli medzi slovom ROMANIA a ostatnými časťami kruhového písma len medzery.

Obr. 5. Pečiatky používané na označenie rakúsko-uhorských bankoviek vo Fiume (a – pôvodné jednoduché pečiatky s textom CITTA DI FIUME, b – sporadické pečiatky jednotiek generála D'Anunzia, c – komplikované pečiatky z druhej nostrifikácie s päťramennou hviezdou)

b

c

100 K - srbský, chorvátsky a slovinský

Prvé tri pravé, ostatné falošné

1000 K - 2 srbské, 4 chorvátske a 2 slovinské

Obr. 6. Kolký používané pri druhej nostrifikácii rakúsko-uhorských bankoviek v Kráľovstve SHS na prelome rokov 1919–1920 a tri jazykové verzie kolkov lepených na 100- a 1000-korunáčky. Falošné kolký sú známe len na 1000-korunáčkach.

Obr. 7. Pretlačé používané na označenie rakúsko-uhorských bankoviek v Maďarsku v marci až apríli 1920 (hore knihtlačová, dole litografická verzia)

Obr. 8. Varičná šírka pravých československých bankovkových kolkov v hodnote 10, 20, a 50 halierov a 1 koruna.

Obr. 9. Dva hářky s rŕznou polohou vzorovŕch od-tlaãkov ŝiestich variantov pravŕch œeskoslovenskŕch 10-halierovŕch kolkov. Po-loha jednotlivŕch variantov je vyznaãenŕ čŕíslami 1–6, œŕŕsla na hornom hŕrku boli prenesenŕ z inŕho exem-plŕra s odliŝnou polohou jednotlivŕch variantov.

Obr. 10. Ukážky falošných československých 10-halierových s pokusmi o „korekciu“ nejasných alebo „nedokonalých“ častí obrazu menej kvalitného pravého kolku (vľavo hore).

státní zastupitelství v Hradci Králové. k přes. list.
9 / 26

S e z n a m

trestních řízení proti penězokazám v letech 1918 /: po převratu až
do dnešního dne: /, tj. keřích se padělení československých peněz
/: k příkazu vrchního státního zastupitelství ze dne 10. II. 1928
5.1921/26:/

čís. po- řadové.	označení soud- ních spisů a soudů, kde se trestní ří- zení vede.	jméno a pří- mění obvině- ných osob.	povolání a bydliště	stručně vylíčení trestní činnosti	nynější stav trestního řízení
1	Vr VII 801/19 kr. s. Hrade- c Král.	Karel Dittart	hostinský v Lichkově	Normálil dne 18/4 19 dvě 100Kč za dvacet- ti a desetikoruny o- patřené falešnými kol- ky	Od oběalo by pro § 197, 200, 201 a 202 dle § 289 3 tr. s. osvobozen.
2	Vr VIII 864/ 19 kr. s. Hra- dec Král.	Antonín Stej- kal, Geněk Pochl	hostinský v Jenic- vích, hostinský ve Vlčco- vích	Ant. Stejkal platil v dubnu 1919 v Kyšper- ku stokruncem a dva setikoronami opatře- nými padělanými kol- ky. Peníze měl od Pa- nle.	Od oběalo by pro § 197, 200, 201 a 202 dle § 289 3 tr. s. osvobozen.
3	Z 46/19 okr- s. Žamberk	Hem. pachatel	-	22/4 19 v nádravní po- kladně v Žamberku na- loženy 1/20 a 3/10 a padělanými kolky	§ 412 tr. s.
4	Vr VIII 876/ 19 kr. soud v Hradci Král.	Alexand Hies- ner, Anna Hiesner- ová	Posníc v Ostrově manželka téhož	Voják Jaroslav Tom- áš přibuzný obdržel od nich v dubnu 1919 4 / 20K bankovky s pa- dělanými kolky	§ 90
5	Vr VII 809/19 kr. s. Hrade- c Král.	Paul Heinrich	rolnický pomocník Steinbach	Obviněný - normálil stá- ní příslušník byl st. 4 1919 při přechodu hranic zadržán a na- loženy u něho 2/20 K a padělanými kolky	§ 412 tr. s.
6	Z 63/19 okr- s. Žamberk	normální pach.	-	23/4 19 platila Marie Stičlová v nádravní pokladně v Žamberku 1/20K a padělaným kolkem, kterému od ne- známé osoby obdržela	§ 412
7	Z 54/19 okr- s. Žamberk	norm. pach.	-	24/4 19 obdržela Zden- ka Holendová v Klášter- ci; 30/4 19 Anna Tom- ánová v Bludově dva- setikoronu s paděla- nými kolky.	§ 412

Obr. 11. Prvá strana prehľadu policajných hlásení o výskytu falošne okolkovaných bankoviek z okresu Rumburk (zkušebna platidel ČNB)

Obr. 12. Označenie faľošných československých kolkov improvizovanými spôsobmi a dodatočne jednou pečiatkou Bankového úradu Ministerstva financií, neuznávané Rakúsko-uhorskou bankou, a označenie dvoma pečiatkami BÚMF vyžadované Rakúsko-uhorskou bankou na poskytnutie náhrady v neoznačených bankovkách

Příloha L.

Vzorky zfalšovaných padělků bankovkových kolků.

Padělků pocházející z Vídně . /: Zfalšovány byly u přednosty kanceláře pro nejmátní vojenských for - mací "Für Deutschböhmen" ve Vídni :/ .

Padělek jest k oklamaní způsobilý. Poprskovi - tá výplň po stranách slovenského znaku nejasná. Tro - střílní pohrbok pod křížem slovenského znaku se strá - cí. Hřívě lva neokonturovaná, plezobí orlice bez le - vé noby a místo ní pouze tři tečky. Na horním i dol - ním okraji bílém po 2 čarách způsobených tiskacím strojem.

Kolky došly od vyslanectví v Berlíně.

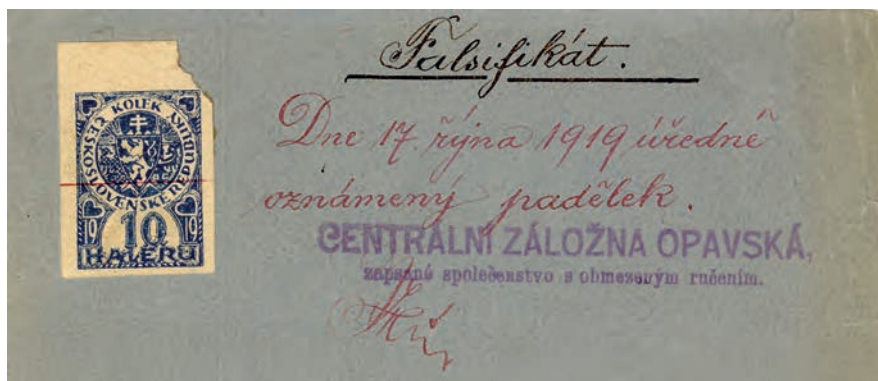
Celkový tisk rozmazaný a nejasný. Kříž ve slo - venském znaku s neurčitě ohraničenými rameny. 3 pohrb - ky daleko od sebe. Obě orlice nedokreslené. Okonturo - vání hřívě "10" a slova "desátá" potřísně a ne - jasné. Na dolním okraji vlevo a i vpravo po 6 bílých čarách místo správně vlevo 7, vpravo 6.

Padělků vyrobené v tiskárně v Drážďanech.

Lev i orlice hrubě provedeny. Okon lva u kořene rozsvětlení není semknut kroučkem. Význačnou známkou to - hoto padělků jest tečka ve hřívě lva pocházející od za - pichnutí kroučítka, jiné dělány 2 soustředně kruhy, mezi nimiž jest nápis "Kolek Československé rep. liky". Otvor tento kroučítkem způsobený zalil se při výrobě barvou a jest proto na každém kolku zřetelný. Ve slově "Republiky" písmeno P a příliš dlouhou nožkou.

Obr. 13. Příloha L v Spomienkach radcu K Leopolda s falošnými československými kolkami zachytenými zastupitelskými úradmi v Nemecku, Rakúsku a Maďarsku

Obr. 14. Pomôcka Centrálnej záložne opavskej s nalepenou ukázkou falošného 10-halierového kolkou (retrospektívne označený ako typ 7)

Obr. 15. Album „Platidla z doby převratu 1918–1919“, obal a rozvretá prvá a druhá strana časti obsahujúcej ukážky falzifikátov kolkov, s falošne okolovanou 10- a 20-korunáčkou. Čísla typov 5 a 29 sú vpísané dodatočne.

Prag, den 3. November 1923.

III.

/Im Verwechselungswege wurden diese noch umgetauscht/ :

1000-K	bis	28.II.1920		
100-K	"	"	"	"
50-K	"	30.IV.1920		
20-K	"	31.VIII.1920		
10-K	"	"	"	"

Diese Termine wurden nicht verlängert, doch hat das Bankamt aus freien Stücken für mit echten Stempeln verwechselte Noten bis zum 10.II.1921 allgemein, späterhin aber nur ausnahmsweise, den vollen Wert vergütet, wogegen nunmehr in ganz besonders berücksichtigungswürdigen Fällen bloß eine Teilvergütung gewährt wird.

An Banken und mit gefälschten Stempeln sind im Inlande über 150,000,000 K konfiszirt worden. Falls Ausländer Banknoten mit gefälschten Stempeln präsentierten, wurden Ihnen dieselben mit vernichteten Stempeln zurückgegeben. Man kann das Totale von falsch gestempelten Banknoten auf 200- 250 Millionen K schätzen. Um die durch Stempel-Fälschungen unverschuldet zu Schaden kommenden eigenen Bürger teilweise zu entschädigen, wurden für falsch gestempelte Noten, die bis zum 11.III.1921 bei einer Staatskasse deponiert wurden, ab 15.III. bis 31.VIII.1922, 50% ihres Wertes ausgezahlt, sofern gegen den Präsentanten kein Verdacht einer Fälschung, Einschuggelung oder einer anderen Unredlichkeit vorhanden war.

Obr. 16. List BÚMF adresovaný numizmatikovi a vládnemu radcovi Nicolausovi do Berlína s informáciami o rozsahu falšovania československých bankovkových kolkov. (Kabinet platidel ČNB, Praha).

Die ungläubliche Geschichte.

Die blonde Hanni bat mich, ihr einmal eine reise Geschichte zu erzählen; aber eine neue, interessante, ungläubliche. Da begann ich: Es war gegen drei Uhr morgens und am Piano. Wir hatten wartend am Damast. Leuchtlampen gingen hoch. Da erscholl . . . „Am Gottes Willen nur keine Reise-erlebnisse! Die habe ich über! Ich glaube Ihnen so alles gern, aber neu und interessant ist es nicht.“

Da begann ich: Es war gegen drei Uhr morgens und in der Metzergasse in Wien. Ich stand wartend mit meinem Kleinsack vor der Filiale des tschecho-slowakischen Postamtes. Ich hatte die Nummer 777 . . . „Am Gottes Willen nur keine Reise-erlebnisse! Die habe ich über! Ich glaube Ihnen alles gern, aber neu und interessant ist es nicht.“

Da begann ich: Es war gegen drei Uhr morgens und im Schönbrunn in Wien. Ein tschechischer Offizier und ein bekannter deutschnationaler Herr saßen beisammen beim Weine. Der Offizier trant Rheinwein, der Deutsche Malinier. Der Offizier sang die Wasch am Rhein, der Deutsche das Kde domov můj . . . „Au Vatel!“ rief ich schmerzlich, „haben Sie aber eine feste Hand, Fräulein Hanni! Ich dachte gar nicht, daß Sie so groß sein können.“

Platte nicht unehüliche Empfindlichkeit. Am die Besizer berattiger immerhin noch wertvoller Papiere vor Verlusten zu bewahren und auch der Republik diese Erzeugnisse heimischer Volkstunft für längere Zeit zu erhalten, empfehlen wir folgende leicht zu merkende Maßnahmen: 1. Gegen die Lichtempfindlichkeit: Gelblinstitute und größere Unternehmen errichten sich heizbare Dunkelkammern (gelbes oder rotes Licht), in welchen sich der gesamte Zahlungsverkehr vollzieht. Der Privatmann schafft sich Ersatz durch eine über einen Tisch gebreite Decke (wobei zu achten ist, daß dieselbe überall den Boden berührt) oder durch jeweilige Verdimtelung eines distreten kleinen Raumes, der jedoch einem doppelten Behälterfasse Genüge leistet. Als Grundsatz diene: Orrelles Licht bleicht die Banknote bis zur Unternutzlichkeit. Der deutsche Text verschwindet besonders rasch, relativ am längsten sichtbar bleibt die Nummer. (Bei Einlage von Banknoten zur rascheren Erlebigung von Gesuchen usw. genügt es, dieselben in rotes Papier einzuschlagen.)

2. Gegen die Empfindlichkeit der Druckfarbe: Jede Berührung mit der bloßen Hand schadet und beschmutzt sowohl Hand als auch Banknote. Man lauche daher die Hand vor Berührung mit der Note in eine 50% Alkohollösung und trockne sie mit einem reinen Wollelappen ab. Mangels Alkohol genügt der Gebrauch einer Zuckergänge oder eines ähnlichen Instrumentes.

3. Gegen die hygroscopische Empfindlichkeit: Man zahle nur in Räumen mit der durchschnittlichen Temperatur von 17 bis 20 Grad Celsius. Andere Temperaturen machen das Papier spröde, brüchig, klebrig oder auch feuergefährlich. (Achtung vor Selbstzündungen.)

4. Fälschungen: Werer gibt es leider zu viele, als daß obige Maßnahmen für die Echtheit der Note namhaft gemacht werden könnten. Verschiedenheit des Papiers, der Farbe, der Zeichnung und der Größe der Banknoten sind keine Merkmale einer Fälschung, da mit der Herstellung der Noten ca. 10 Druckereien beauftragt waren, welche vollständig unabhängig voneinander arbeiteten. Wesentlich ist auch, daß die Fälscher mit bedeutend moderneren Maschinen arbeiten, wodurch sowohl eine größere Auflage als auch eine bessere Ausführung erzielt werden konnte. Zum Schluß sei darauf hingewiesen, daß es unrecht wäre, alle diese scheinbaren Nachteile als einen Mangel an Vollkommenheit aufzufassen, da gerade diese eine wertvolle Handhabe zur Unterscheidung der Fälschungen bieten.

Verliert eine durch 10 Minuten im fließenden Wasser gebadete Banknote nichts von ihrer Schönheit und bleibt das Wasser weiterhin klar, so kann selbst der Laie sicher sein, daß er es mit einer dieser gelungenen Fälschungen zu tun hat. „Quod erat demonstrandum!“

— Ost. —

Die Kriegsgefangenen an die Leute zuhause.

Ihr geht in das Theater, Wie amüsiert ich mich heut, Und denkt nicht an die Sorgen Der vielen andern Leut'.

Ihr denkt an jedem Morgen, Wie amüsiert ich mich heut, Und denkt nicht an die Sorgen Der vielen andern Leut'.

Ihr dachtet ihr an jene In Rußlands Steppen und Eis, Es sind eure Brüder und Söhne, Sie wurden gram und weis.

Sie wünschen sich nichts als eines, Gut ihr für sie ein Kleines, Wird ihnen der Glaube erstehn.

Der Glaube an menschliche Barmherzigkeit, Der ihnen abhandeln kann, Den ihnen süßigste Barmherzigkeit Bis auf die Sehnst nach nam.

Der Hochtourist.

Warum soll ich das Zeug bis auf die Schneelappe schleppen, wenn mir's da unten gerade so gut schmeckt!'

Allerdings.

Eleschen kommt mit stark beschmutzten Fingern nach Hause.

„Sollst du jemals gehen, daß ich so schmutzige Hände habe?“ schimpft Mama.

„Nein, Mama“, ist die Antwort, „aber Großmama wir's schon gesehen haben!“

Neuzeitiger Erlaß.

Bis längstens zum 1. April müssen sämtliche Menschen und Morgenstunden, welche Geld im Munde haben, diese Vorräte zur Konfiskation anmelden, widrigenfalls das Gold dem Staate verfallt.

Die neue Zeit.

Frau zum Dienstmädchen: „Minna, es ist schon 8 Uhr. Wann werden Sie denn endlich aufstehen?“

Minna (gähmend): „Aber gnä Frau, wegen den 8 Stunden Arbeit steht's doch nicht dafür erst aufzustehn.“

Banknote.

*) Eine Fälschung. (Samts. d. Neb.).

Hinle für den Zahlungsverkehr mit unseren Banknoten.

Bekanntlich haben unsere infolge des plötzlichen Ausbruchs des Weltkrieges und Einbruch des Vorfriedens überhafter hergestellten Banknoten verschiedene Geburtsfehler und eine der photographischen

Obr. 17. Karikatúra československého 1-korunového kolkou s posmešným textom v libereckom časopise Rübezahl s posmešne ladeným návodom na ochranu papierových peňazí a rozoznávanie falzifikátov.

Tónované fotografie

Ručné kresby

Ručná kresba

Ručná kresba

Náhradný objekt

Ručné kresby
reprodukované tlačou

Náhradný objekt

Obr. 18. Ukážky primitívnych falzifikátov československých bankovkových kolkov, farebne tónované fotografie, priame ručné kresby, ručné kresby reprodukované tlačou a poštové známky použité ako náhradný objekt.

Obr. 19. Ukážka úradne zachytených falšných alebo podozrivých pretláčí DEUTSCHÖSTERREICH na rakúsko-uhorských bankovkách. Označené textom NOTE ECHT STEMPEL FALSCH (bankovka pravá, pretláč falšná) alebo NOTE ECHT STEMPEL NICHT KONSTATIERBAR (bankovka pravá, pretláč nezistiteľná) a jedna falšná pretláč, ktorá počas obehu unikla pozornosti

Die wichtigsten Merkmale der gefälschten Banknotenstempel

sind folgende:

Type Nr. I: Druck verschwommen.

Type Nr. II: Die guillochierte Umrahmung erscheint als rote, gedeckte Fläche.

Type Nr. III: Die Umrahmung zeigt Abweichungen in den Details. Die Buchstaben sind schlanker.

Type Nr. IV: Umrahmung flächig. Buchstaben unregelmäßig.

Type Nr. V: Buchstaben dünner, Buchstabe Ö seitlich gerade, anstatt oval.

Type Nr. VI: Die Linien der Umrahmung sind teilweise unterbrochen. Buchstaben unregelmäßig.

Type Nr. VII: Umrahmung flächig. Buchstaben unregelmäßig.

Type Nr. VIII: Buchstabe Ö niedriger, seitlich gerade.

Type Nr. IX: Die Buchstaben berühren sich, Druck verschwommen.

Type Nr. X: Die Buchstaben dünner und unsymmetrisch.

Type Nr. XI: Die Linien der Umrahmung sind teilweise unterbrochen.

Die Buchstaben sind magerer.

Type Nr. XII: Das Wort Deutschösterreich sitzt nicht im Mittel des Schildes, sondern etwas tiefer.

Type Nr. XIII: Die Umrahmung besteht aus derben, wirt durcheinanderlaufenden Linien. Buchstaben unregelmäßig.

Type Nr. XIV: Umrahmung teilweise flächig, Buchstaben mager und unregelmäßig.

Type Nr. XV: Die Buchstaben zeigen andere Formen.

Type Nr. XVI: Buchstaben Ö und H schmaler.

Type Nr. XVII: Die äußere Umrahmung besteht aus radial verlaufenden Linien.

Type Nr. XVIII: Die Umrahmung ist derb, ohne Begleitlinie. Schrift regelmäßig, jedoch kleiner.

Type Nr. XIX: Die guillochierte Rahmenrosette enthält bei dem echten Stempel weiße Flächen, welche bei der Fälschung zu einer unregelmäßigen weißen Wellenlinie zusammenfließen.

Obr. 21. Prehľad markerov 19 typov falošných pretlačí DEUTSCHÖSTERREICH zachytených Rakúsko-uhorskou bankou vo apríla 1920 (Archív Rakúskej národnej banky, Viedeň).

Obr. 22. Tabule s prvými 20 zo 30 registrovaných typov falošných pretlačí DEUTSCHÖSTERREICH (Archív Rakúskej národnej banky, Viedeň). Prvých 19 typov zodpovedá opisom v prehľade na obr. 21.

zur 1. Erledigung

AKTIENGESELLSCHAFT FÜR CHEMISCHE INDUSTRIE.

No. 34 / 2 / 1020 FABRIK **GRAZ**

Telegramm-Adresse: Ossa. Graz, den 16. April 1920 / bl

Telephon Nr. 1 7 8 .

Blgn

S/Ebn.

An die
Hauptanstalt der Oesterr. Ungarischen Bank,

W I E N .

Am 16.4.ds.J. vormittags wurde bei Ihrer hiesigen Filiale gelegentlich Umwechslung von Banknoten, durch Herrn Kontrollor Ferdinand Smejkal-Lidorad, die Tausendkronennote Serie 1288, Nr. 59.390 angeblich deshalb eingezogen, weil der darauf angebrachte Stempel "Deutsch-oesterreich" falsch gewesen sein soll.-- Wir bemerken, dass genannter Herr Kontrollor uns statt dieser Note eine ungestempelte, für uns ganz wertlose 1000 Kronen Banknote aushändigte.-- Serie 1867, Nr. 16404.

Die Fälschung des Stempelaufdruckes "Deutsch-oesterreich" - die erst seit gestern abends der Oesterr. Ung. Bankfiliale bekannt sein soll, - ist so gelungen, dass genannter Herr Kontrollor diese mit freiem Auge nicht erkennen konnte und die Fälschung erst durch einen zweiten Herrn mittelst Lupe festgestellt werden konnte. Bemerkt wird, dass in der Öffentlichkeit seitens der Oesterr. Ungar. Bankfiliale bisher nichts verlautbart wurde, dass derartige 1000 Kronennoten gefälscht sind und dass es unter dem Publikum - wenn nicht einmal der Herr Kontrollor die Fälschung mit freiem Auge wahrnehmen kann, - viel leichter vorkommt, dass derartige Noten als echt in Zahlungstatt angenommen werden.--

./.

Obr. 23. Sťažnosť poškodenej Akciovej spoločnosti pre chemický priemysel v Grazi adresovaná RUB na ťažkú rozoznatelnosť falzifikátov a žiadosť o plnú náhradu zadržaných falošne označených bankoviek. (Archív Rakúskej národnej banky)

AKTIENGESELLSCHAFT FÜR CHEMISCHE INDUSTRIE.

FABRIK **GRAZ**

Telegramm-Adresse: Ossa.

Graz, den 16. April 1920.

Telephon Nr. 1 7 8 .

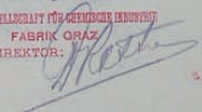
Fortsetzung zum Brief an die Hauptanstalt der Oesterr.Ung.Bank,Wien.

Jedenfalls finden wir es nicht am Platze, dass unsere gestempelte Note ohne weiteres abgenommen und uns dafür eine ungestempelte Banknote, die ja für uns ganz wertlos ist, eingehändigt wird. Wir müssen gegen eine derartige Durchführung Protest erheben.

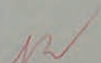
Wir bitten sehr um die Ihnen überreichte gestempelte Note wieder ausfolgen zu lassen, worauf auch wir die uns zugeschobene ungestempelte Note herausgeben.

Hochachtungsvoll :

AKTIEN-GESELLSCHAFT FÜR CHEMISCHE INDUSTRIE
FABRIK GRAZ
DES DIREKTOR:

rekommandiert.

Obr. 20. Prechodná modifikovaná emisia rakúsko-uhorských bankoviek s pretlačou ECHT (pravá) a podpismi úradníkov RUB potvrdzujúcou pravosť pretlače DEUTSCHÖSTERREICH. Takto boli upravené len 1000- a 10 000-korunáčky

Obr. 24. Pretlač s textom AUSGEBEN NACH 10 OKTOBER 1920 (vydané po 10. októbri 1920) zavedená na príkaz Spojeneckých mocností na pôvodných rakúsko-uhorských bankovkách, ktoré sa mali ako neoznačené používať na výplatu starých záväzkov z doby pred nostrifikáciou bankoviek v Nemeckom Rakúsku. Na 10- až 1000-korunáčkach je červená, na 1- a 2-korunáčkach čiernozelená).

Obr. 25. Vzorové odtlačky pečiatok používaných na označenie rakúsko-uhorských bankoviek v Sedmohradsku (Archív Národnej banky Rumunska).

Obr. 26. Ukážky pravdepodobne pravých a pravdepodobne falšovaných rumunských nostrifikačných pečiatok na rakúsko-uhorských bankovkách, v sedmohradskom i bukovinskom variante. Zobrazené sú predovšetkým falzifikáty z 10-korunáčok, na ktorých sú lepšie vidieť ich vlastnosti.

Obr. 27. Lokálne označenia rakúsko-uhorských bankoviek v Temešvári, Szegede a Arade počas ich okupácie francúzskou alebo rumunskou armádou.

Obr. 28. Falzifikáty maďarských pretlačí na rakúsko-uhorských bankovkách, hore prehliadnuté v obehu a rozoznané v zachovanom numizmatickom materiále, v strede falzifikáty zachytené a označené krížom počas obehu a dole falošná pretlač na falošnej 1000-korunáčke.

**ZDRAVOTNÍ
A SOCIÁLNÍ SPRÁVA**

VÝVOJ ZDRAVOTNÍHO STAVU POPULACE PRVNÍ ČESKOSLOVENSKÉ REPUBLIKY VE DVACÁTÝCH LETECH

HLAVNÍ PROBLÉMY A ÚKOLY ČESKOSLOVENSKÉHO ZDRAVOTNÍHO SYSTÉMU

ANDREJ TÓTH – LUKÁŠ NOVOTNÝ – JAKUB DRÁBEK

Úvod

Mezi jednu z nekompatibilních oblastí života nového státu patřila s ohledem na habsburskou monarchii i oblast zdravotnictví, jehož správa státem se musela teprve vybudovat, neboť samostatný resort zdravotnictví neměl ve státní správě žádnou tradici. Až v listopadu 1917, tedy v době, kdy nezbýval do konce světového konfliktu ani rok, totiž souhlasil rakouský císař Karel I. se zřízením ministerstva veřejného zdraví, k samotnému určení kompetencí nového úřadu pak došlo v červenci 1918.¹

O několik měsíců později se ustavil československý stát, resp. vznikla Československá republika, která v jistém ohledu navázala na svého předchůdce, Rakousko-Uherko, resp. na bývalé Předlitavsko. Na počátku listopadu 1918 bylo založeno ministerstvo pro správu veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy, jehož úkoly spočívaly především v dohledu nad zákony a nařízeními týkajícími se oblasti veřejného zdravotnictví, v dohledu na státní nemocnice, v boji proti infekčním nemocem a, v neposlední řadě, v pokusu o sjednocení norem, jež platily v historických zemích, s tím, co platilo na Slovensku a na Podkarpatské Rusi. Jako další důležitý úkol vyvstala potřeba vybudovat nezbytnou legislativní základnu potřebnou pro fungování moderního zdravotnického systému, která by nejen zajistila solidní péči o zdraví populace nového státu, ale zároveň by sjednotila nejednotnou legislativu z dob habsburské monarchie.²

1 Podrobněji srov. Tóth, Andrej – Novotný, Lukáš: Základy zdravotního systému první Československé republiky s ohledem na zdravotní legislativu, síť zdravotních zařízení a zdravotní stav populace na počátku 20. let 20. století. *Paginae historiae* 30/1, 2022, s. 543–545.

2 Podrobněji srov. tamtéž, s. 545–547. O tom, že se nejednalo o jednoduchou úlohu, svědčí sku-

Navýšení počtu studentů lékařských fakult

Jedním z počátečních důležitých úkolů zdravotnické politiky nového státu bylo zajistit dostatečný počet studentů na lékařských fakultách, resp. navýšit jejich počty, což se podařilo dvěma způsoby – navýšením počtu studentů na lékařské fakultě Karlovy univerzity v Praze³ a jednak založením lékařských fakult na nově ustavených univerzitách v Brně a Bratislavě. V prvních letech po vzniku Československa promovalo ročně na české fakultě zpravidla 250 až 300 lékařů, na německé univerzitě počty kolísaly mezi 140 až 290 novými doktory ročně.⁴

Urgentní dílčí cíl navyšování počtu studentů lékařských fakult spočíval i v postupném vyrovnávání disproporce mezi počtem lékařů v jednotlivých částech republiky, kdy na tom byla samozřejmě nejlépe západní polovina státu, tedy historické země; nicméně snižování této disproporce nebylo otázkou několika let, takže ještě i v polovině dvacátých let můžeme vidět poměrně značný rozdíl v průměrných počtech lékařů připadajících na 10 tisíc obyvatel v jednotlivých zemích, kdy na tom byly samozřejmě nejlépe Čechy a nejhůře nejvýchodnější cíp republiky, Podkarpatská Rus, kde na 10 tisíc obyvatel připadalo o 43 % méně lékařů než v Čechách. Jestli v Čechách připadalo na konci roku 1926 na 10 tisíc obyvatel v průměru 5,4 lékaře, na Moravě se pak jednalo o 4 lékaře, na Podkarpatské Rusi dosahoval ovšem průměr pouze 2,3 na 10 tisíc obyvatel.⁵

Navýšení počtu lůžek

Navyšování počtu lékařů šlo samozřejmě ruku v ruce s potřebou zvyšovat i počty lůžek v nemocničních zařízeních, neboť na počátku dvacátých let 20. století nedosahovaly tyto počty uspokojivé výše. Tento úkol se podařilo splnit poměrně rychle a plynule, jak lze vidět na číslech v následující tabulce.

tečnost, že v období prvního desetiletí existence Československé republiky, resp. v období let 1919 až 1928 bylo v gesci ministerstva zdravotnictví vydáno až 227 legislativních předpisů ve formě zákonů a ministerských nařízení – tj. ročně vstoupilo v prvním desetiletí existence první republiky v platnost v průměru až 22,7 takových zákonů a nařízení, které by bylo možné označit z hlediska nastavení základních mantinelů fungování zdravotnického systému za stěžejní. Štátny archív v Košiciach, pracovisko Archív Rožňava, fond Okresný úrad Rožňava, kart. 167, Zoznam zákonov a dôležitých nariadení z Vestníka ministerstva zdravotníctva 1919–1929.

- 3 V únoru 1920 byl přijat zákon o poměru pražských univerzit (tzv. lex Mareš), který stanovil, že pokračovatelkou staroslavné Karlovy univerzity je dosavadní Česká Karlo-Ferdinandova univerzita. O jméne Německé Karlo-Ferdinandovy univerzity měl rozhodnout zvláštní zákon, do roku 1945 se tak však nestalo. Srov. Sběrka zákonů a nařízení státu československého (Sb. z. a n.), roč. 1920, s. 319–320.
- 4 Svobodný, Petr – Hlaváčková, Ludmila: Dějiny lékařství v českých zemích. Praha 2004, s. 178.
- 5 Národní archiv (NA), fond Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy 1918–1938 (MZd), kart. 369, Mezinárodní zdravotní ročenka, zdravotnický pokrok v roce 1927, s. 118.

Tabulka 1 – zajištění nemocniční péče v letech 1921–1926⁶

	lůžka	lékaři	ošetř. personál	ošetřovací dny
1921	22 987	699	2688	7 010 343
1926	27 538	875	2986	8 790 790

Jak je na první pohled patrné, v první polovině dvacátých let 20. století se podařilo navýšit počet lůžek ve všeobecných veřejných nemocnicích téměř o 5 tisíc (do roku 1930 pak o dalších 5 tisíc). Zároveň se ukazuje, že vyšší počet nemocničních lůžek s sebou přinesl i zvýšení počtu ošetřovacích dnů, jenž se v rozmezí let 1921–1926 rozrostl o téměř dva miliony, do roku 1930 pak o dalších jeden a půl miliónu dnů, což dokazuje potřebu větší kapacity nemocnic. Na druhé straně lze vyzorovat skutečnost, že počet kvalifikovaného ošetřovatelského personálu nebylo možné navyšovat takto výrazně – vidíme, že v uvedeném období stoupl počet ošetřovatelského personálu jen zhruba o 300; tempo zrychlilo až ve druhé polovině dvacátých let. Pokud bychom započítali i soukromé zdravotnické ústavy nemocničního typu, dostali bychom se v roce 1930 na 50 448 lůžek, 1 418 lékařů, 4 782 ošetřovatelského personálu a 14 892 251 ošetřovacích dnů.⁷

Vývoj počtu obyvatelstva v letech 1920–1928 (od r. 1920 již Vitorazsko i Valticko) – střední stav obyvatelstva⁸

Markantním jevem v populačním obrazu ČSR ve dvacátých letech 20. století byla skutečnost, že nejnižší věkové skupiny měly nejvyšší počet obyvatel, což potvrzovalo dopad válečných let, kdy starší ročníky postihla válka. Nejpočetnější skupinu obyvatel tak tvořili lidé ve věkových kategoriích 10–14 let (1 560 784), 15–19 let (1 479 246), 20–24 let (1 325 954) a 25–29 let (1 061 852); vyšší pětiletá věková pásma nedosahovala výše jednoho miliónu.⁹ O věkovém rozvrstvení obyvatelstva lze říct, že čím dále se postupovalo na východ, tím více byly zastoupeny mladší věkové skupiny, méně pak věkové skupiny starší. Znamenalo to tedy, že na západě republiky žilo více obyvatelstva staršího, na východě více obyvatelstva mladšího.

Nicméně je potřeba uvést, že průběžný pohyb do vyšších věkových skupin se odehrával na celém území státu s postupující civilizací a pokrokem veřejného

6 Statistická příručka republiky Československé (SPRČS), III, Praha 1928. s. 350.

7 Tamtéž; SPRČS, IV. Praha 1932, s. 316.

8 Počet obyvatel k 1. červenci kalendářního roku. Pro účely demografických analýz se střední stav obyvatelstva vypočítává matematickou funkcí.

9 NA, MZd, kart. 369, Mezinárodní zdravotní ročenka, zdravotnický pokrok v roce 1927, s. 81; srov. rovněž Pelc, H.: Zdravotní stav obyvatelstva Československé republiky v jejím prvním desetiletí. Praha 1929, s. 17.

zdravotnictví a že tento pohyb začal ještě před vznikem republiky, jak ukazují data např. pro území Podkarpatské Rusi: v roce 1910 připadalo na 1 000 obyvatel 59,1 osob starších 60 let, v roce 1921, tedy ještě na samém počátku existence nového státu, kdy poměry na Podkarpatské Rusi nebyly ještě zdaleka stabilizované, pak na 1 000 obyvatel připadalo již 65,3 osob starších 60 let. Stejný růst můžeme zaznamenat i v případě Slovenska, v případě historických zemí byl růst počtu staršího obyvatelstva o něco rychlejší, nikoliv však zásadním způsobem oproti východním částem státu.¹⁰

Pohyb obyvatelstva ve dvacátých letech 20. století

Pohyb obyvatelstva v Československé republice vykazoval ve dvacátých letech 20. století pozitivní bilanci, která však přinášela nevyrovnané výsledky, největší přírůstky obyvatel byly v letech 1923 (170 426) a 1921 (154 622), nejnižší naopak v letech 1920 (103 674) a 1927 (104 835). V uvedeném období však ani v jednom roce nedošlo k zápornému pohybu v počtu obyvatelstva.¹¹

Z hlediska vývoje porodnosti se však situace obrátila, a to negativním směrem. V období dvacátých let 20. století zaznamenáváme ve srovnání s předválečnou dobou ve všech zemích republiky poměrně výrazný pokles porodnosti, jenž byl markantnější zejména v historických zemích (rozdíl v porodnosti mezi Podkarpatskou Rusí a Slovenskem dosahoval téměř takové výše jako rozdíl mezi Slovenskem a zemí Moravskoslezskou¹²), ale který na druhé straně celkový počet obyvatel negativně neovlivnil. I když se porodnost ve srovnání s válečnými lety zvýšila, předválečné úrovně již nikdy nedosáhla. Československá republika však v tomto ukazateli nepředstavovala ve srovnání se státy ve střední a západní Evropě výjimku, s poklesy porodnosti se musely vypořádat Německo, Francie, Anglie a další státy.¹³

10 Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921, s. 100.

11 NA, MZd, kart. 369, Mezinárodní zdravotní ročenka, zdravotnický pokrok v roce 1927, s. 83; Pelc, H.: Zdravotní stav obyvatelstva, s. 24.

12 Na základě správní reformy z roku 1927 vznikla od 1. prosince 1928 země Moravskoslezská, jež v sobě spojila bývalé země Moravskou a Slezskou. Sb. z. a n., roč. 1927, s. 1451.

13 Pelc, H.: Zdravotní stav obyvatelstva, s. 32.

Tabulka 2 – vývoj porodnosti v evropském kontextu v letech 1920–1927¹⁴

	Porodnost (počet živě narozených na 10 tisíc obyvatel)				Pokles porodnosti 1910–1927
	1920–1924	1925	1926	1927	
Čechy	22,8	20,7	20,1	19,0	28,6 %
Morava, Slezsko	26,4	24,0	22,9	21,7	29,1 %
Slovensko	35,5	32,4	32,3	30,8	9,4 %
Podk. Rus	42,4	41,6	41,3	39,4	3,0 %
ČSR	27,4	25,1	24,5	23,3	22,1 %
Německo	23,1	20,6	19,5	18,3	35,1 %
Francie	20,1	19,1	18,8	18,1	4,7 %
Anglie	21,3	18,3	17,8	16,7	31,3 %

Při souběžném pohledu na úmrtnost, která může být do jisté míry i měřítkem intenzivnosti zdravotní péče, musíme konstatovat, že se lidský věk začal od poslední čtvrtiny 19. století kontinuálně prodlužovat a že obyvatelstvo v kulturním světě díky zvyšování hygienických opatření stárlo, resp. lidé se dožívali vyššího věku. V roce 1915 dochází ve všech evropských zemích v důsledku války k vzestupu úmrtnosti, což platilo i pro území budoucího československého státu. V roce 1918, kdy válka skončila, však udeřila pandemie španělské chřipky, která údaje o úmrtnosti navýšila.¹⁵

V roce 1919 nastal pokles úmrtnosti, který setrval pouze v historických zemích (nejvýraznější pokles úmrtnosti nastal v zemi Moravskoslezské), na Slovensku a na Podkarpatské Rusi došlo naopak k jejímu novému vzestupu – např. na Podkarpatské Rusi byla úmrtnost výrazně vyšší, což způsobily poválečná krize, hlad a infekční nemoci, které se zároveň staly velkou výzvou pro veřejnou správu a zejména pro resort zdravotnictví. Vyšší úmrtnost ve východní polovině republiky, tj. na Slovensku a Podkarpatské Rusi, byla o to kritičtější, protože, jak je uvedeno výše, zde byly výrazněji zastoupeny mladší věkové skupiny. Lze proto logicky konstatovat, že vysokou úmrtnost v těchto regionech zapříčinily špatné zdravotní poměry mezi kojenci, dětmi a mladými lidmi.¹⁶

14 Tamtéž.

15 Srov. zprávy z denního tisku, např. Večer, 7. 10. 1918, s. 3 nebo Venkov, 17. 10. 1918, s. 6.

16 Pelc, H.: Zdravotní stav obyvatelstva, s. 36.

Tabulka 3 – vývoj úmrtnosti v evropském kontextu v letech 1920–1927¹⁷

	Úmrtnost (počet zemřelých na 10 tisíc obyvatel)				Pokles úmrtnosti
	1920–1924	1925	1926	1927	1910–1927
Čechy	15,5	14,2	14,3	15,0	21,0 %
Morava, Slezsko	15,9	14,1	14,1	14,5	29,3 %
Slovensko	19,7	17,7	18,6	18,3	17,6 %
Podkarpatská Rus	24,7	19,7	21,8	23,3	5,3 %
ČSR	16,9	15,2	15,6	16,0	21,2 %
Německo	13,9	11,9	11,7	12,0	27,7
Francie	17,5	17,7	17,5	16,5	8,8 %
Anglie	12,2	12,2	11,6	12,3	11,5 %

Z prezentovaných statistických dat k pohybu obyvatelstva vyplývá, že Československo v poválečných letech nikterak nevybočovalo z řady vyspělých států západní Evropy. Tato data, která nebyla z různých aspektů v rámci dotčených statistických kategorií úplně příznivá, však ve výsledku znamenala, že i Československo, stejně jako ostatní uvedené státy, mohlo rovněž vykazovat přirozený přírůstek obyvatelstva, jak to dokladují prezentovaná data za rok 1927 v komparaci s vybranými evropskými státy. Samozřejmě platí, že ve srovnání s obdobím let 1910–1914 byl přirozený přírůstek v roce 1927 negativní, nicméně stejně tomu bylo i ve srovnávaných státech, vyjma Francie, která i v uvedených případech porodnosti a úmrtnosti vybočovala z řady ostatních zemí.

Jak vidíme, Československo mělo z uvedených států nejnižší úbytek přirozeného přírůstku, samozřejmě díky Slovensku a Podkarpatské Rusi; vysoký přirozený přírůstek zde navíc představoval významný růstový potenciál při předpokladu snižování všeobecné úmrtnosti díky zlepšujícím se zdravotním podmínkám.¹⁸

¹⁷ Tamtéž, s. 37.

¹⁸ Tamtéž, s. 39.

Tabulka 4 – bilance přirozeného přírůstku ve srovnání let 1910–1914 a 1927¹⁹

	Přirozený přírůstek (na 10 tisíc obyvatel)		Změna
	1910–1914	1927	1910–1914 x 1927
Čechy	7,6	4,0	-3,6
Morava, Slezsko	10,1	7,2	-2,9
Slovensko	11,8	12,5	+0,7
Podkarpatská Rus	16,0	16,1	+0,1
ČSR	9,6	7,3	-2,3
Německo	11,6	6,3	-5,3
Francie	0,9	1,6	+0,7
Anglie	10,4	4,4	-6

Nakažlivé choroby

Jak již bylo naznačeno výše, jednu z ústředních výzev poválečného zdravotnictví v nově ustavené Československé republice představoval boj s nakažlivými chorobami, jejichž šíření se v poválečném období ještě zintenzivnilo; zmínit musíme i španělskou chřipku, která v Československu vrcholila na přelomu let 1918 a 1919 a jež doznívala ještě v první čtvrtině dvacátých let 20. století.

Do skupiny hlavních infekčních chorob, které československé zdravotnictví trápilo, patřily zejména pravé neštovice, břišní tyf, skvrnitý tyf, záškrt, spála, spalničky, černý (zajímavý) kašel a chřipka, která se však do seznamu sledovaných nakažlivých nemocí dostala natrvalo až ve druhé polovině dvacátých let 20. století. To, co však bylo z hlediska posilování zdravotního dohledu nad populací významné, byla skutečnost, že v průběhu dvacátých let došlo ke kvalitativní změně v předmětu zájmu československého zdravotnictví, jež posouvala zdravotní péči již směrem k jeho modernímu pojetí péče o celkové zdraví populace. I když počty lidí nakažených infekčními nemocemi ve dvacátých letech 20. století dosahovaly vysokých hodnot, československý zdravotnický systém dokázal infekční nemoci včas podchycovat, pacienty hospitalizovat a v případě potřeby je i izolovat. Lze proto konstatovat, že se boj s akutními infekčními chorobami stával víceméně běžnou rutinou.

Zdravotnictví se v průběhu dvacátých let 20. století začalo stále více zaměřovat na včasné podchycení nemocí, které mohly přecházet do chronických stá-

¹⁹ Tamtéž.

dií a vážně ohrozit zdraví jedince. Do této skupiny sledovaných chorob patřily zejména tuberkulóza, pohlavní nemoci, trachom,²⁰ zhoubné nádory, ale mohli bychom sem zařadit víceméně i alkoholismus, který může způsobit chronické poškození orgánů. Československé zdravotnictví tak ve dvacátých letech přešlo k aktivní preventivní intenzivní činnosti, která způsobila, že se začalo odhalovat více případů hrozících přerůst ve vážné chronické onemocnění, které by jinak zůstaly utajeny. K preventivní činnosti, resp. k preventivnímu podchycování skrytých nemocí však může stát přistoupit až v momentě, kdy již v dané zemi existuje dobře fungující zdravotnický systém, což byl případ Československa ve dvacátých letech 20. století.

Trachom

Zvláštní kategorii tvořila chronická choroba trachom, která postihovala oči a jež postihovala více děti než dospělé. V případě historických zemí byla nejvíce zasaženým územím Morava, kde rozšíření trachomu vrcholilo již roku 1907, kdy ho sem zavlekli dělníci z Uherska. Z toho vyplývá, že trachom představoval po vzniku Československa zdravotní problém spíše pro východní polovinu země, což vyplývalo i ze skutečnosti, že trachomový problém se se zvýšenou intenzitou vyskytoval zejména ve státech, resp. oblastech se zaostalými hygienickými standardy, resp. návyky nejširších lidových vrstev. Lze proto konstatovat, že trachom byl na Slovensku a Podkarpatské Rusi spíše endemickou chorobou, v historických zemích se pak projevoval jako zavlečená nemoc, jejíž význam v důsledku postupující všeobecné modernizace společnosti postupně klesal.²¹

Hlavní problém však trachom představoval především pro Slovensko, a to minimálně do poloviny dvacátých let 20. století, kdy se přistoupilo k jeho soustavnému potírání; můžeme zmínit lokality jako Prievidza, Bánovce, Topoľčany. Jen během roku 1925 vzniklo na Slovensku 23 ambulancí pro nemocné trachomem s dalšími 42 pobočnými stanicemi v celé zmíněné oblasti Slovenska, které vedli lékaři a zdravotní sestry, kteří pro tyto účely absolvovali speciální výcvik na bratislavské univerzitě.²²

20 Jedná se o infekční onemocnění oka.

21 Pelc, H.: Zdravotní stav obyvatelstva, s. 132–133.

22 NA, MZd, kart. 107, dokument s názvem Zpráva III. odboru: pro Ročenku Společnosti národů za rok 1925, část IV. Trachom.

Tabulka 5 – onemocnění trachomem v ČSR v letech 1921–1928²³

	Čechy	Morava a Slezsko	Slovensko	Podkarpatská Rus	ČSR
1921	879	1294	1021	59	3253
1922	674	1027	986	52	2739
1923	530	873	1890	45	3338
1924	603	917	1225	65	2810
1925	695	1052	1419	75	3241
1926	719	984	1694	77	3474
1927	683	811	1192	77	2763
1928	526	705	1303	125	2659

Zhoubné nádory

Ještě vážnější problém a vážnější výzvu představovaly pro československé zdravotnictví zhoubné nádory. Zatímco trachom byl akutnějším problémem východní poloviny republiky, neboť jeho rozšiřování ovlivňovala i nižší sociální a vzdělanostní úroveň obyvatelstva, tak problematika zhoubných nádorů se více dotýkala vyspělé západní části Československa. Příčinu této skutečnosti lze vysledovat v několika rovinách. Zaprvé bylo evidentní, že zdravotní systém v historických zemích byl stále přeci jen mnohem vyspělejší a disponoval lepším vybavením pro diagnostiku zhoubných nádorů, takže je možné konstatovat, že diagnózy byly na západě republiky mnohem spolehlivější než na jejím východě. Úmrtnost zapříčiněná maligními nádory tak ve dvacátých letech 20. století rostla nejen časově, ale také prostorově, tj. od východu k západu (viz tabulka č. 6).

Další příčinu faktu, že maligní nádory byly v hojnější míře diagnostikovány na západě Československé republiky, pak představovala skutečnost, kterou autoři zmínili již výše, a sice, že v západní polovině státu žila ve větším zastoupení starší populace, kterou nádorová onemocnění postihují obvykle častěji než mladší populaci. Úmrtnost na zhoubné nádory tak byla výsledkem pravděpodobně kombinací dvou faktorů: stárnutí populace a zhoršování životní úrovně. Na druhé straně je potřeba uvést, že růst počtu nádorových onemocnění byl typický i pro další evropské státy. Jako příklad může posloužit údaj za rok 1926, kdy v Československu připadalo na 100 tisíc obyvatel 107,7 úmrtí na zhoubné nádory (v Německu to bylo 188 a v Anglii a Walesu 136,2).²⁴

²³ Pelc, H.: Zdravotní stav obyvatelstva, s. 136.

²⁴ Tamtéž, s. 164.

Tabulka č. 6 – úmrtnost na zhoubné nádory v ČSR v letech 1921–1928 (absolutní čísla / na 100 000 obyvatel)²⁵

	Čechy	Morava a Slezsko	Slovensko	Podkarpatská Rus	ČSR
1921	7352	3274	1113	132	11 871
1922	7597	3359	1132	115	12 203
1923	7789	3441	1161	157	12 548
1924	8391	3756	1270	191	13 608
1925	8477	3907	1484	225	14 093
1926	9102	4128	1922	245	15 397
1927	9168	4165	2019	295	15 647
1928	9375	4312	2151	307	16 145
1921	109,9	97,8	36,9	21,7	86,9
1922	112,9	99,4	37,1	18,6	88,5
1923	114,9	100,8	37,6	24,8	90,2
1924	123,0	108,9	40,6	29,5	96,9
1925	123,5	112,1	46,9	34,0	99,4
1926	131,8	117,5	60,0	36,3	107,7
1927	132,2	117,7	62,4	43,0	108,7
1928	134,7	121,1	66,0	44,2	111,6

Alkoholismus

Vážný problém v tehdejší československé společnosti představoval i znovu se vzrůstající alkoholismus. Na potírání alkoholismu bylo třeba nastavit účinnou soustavnou osvětovou činnost, kterou se zabývaly za výrazné státní podpory různé protialkoholní svazy a sdružení. Ústředním protialkoholním svazem, který hrál roli hlavního spojence státu v boji proti tomuto škodlivému fenoménu, byl *Československý abstinentní svaz v Praze*, který měl své pobočky v Bratislavě a Užhorodě. Svaz vydával za štědré státní finanční podpory řadu letáků, brožur, plakátů, pořádal výstavy, přednášky apod. Zvláště intenzivní pozornost soustředil svaz na osvěto-

²⁵ Tamtéž, s. 163.

vou činnost zejména na Podkarpatské Rusi, kde se její pobočka ustavila v roce 1925. Zároveň dostávala mimořádnou finanční podporu pro vykonávání své osvětové činnosti, kterou intenzivně a systematicky prováděla od roku 1926 v rusínském a maďarském jazyce. V potírání alkoholismu však sehrávaly významnou úlohu, resp. státu napomáhaly i menší dobrovolné svazy, jako byly *Sdružení abstinentů socialistů*, *Abstinentní odbor Volné Myšlenky*, *Boží bojovníci* atd.; mezi německým obyvatelstvem působily hlavně *Německý abstinentní svaz*, *Spolek dělníků-abstinentů*, *Lože dobrých templářů* atd.²⁶

Závěr

Na závěr tak lze konstatovat, že se ve dvacátých letech 20. století dynamizovalo zlepšování zdravotního stavu obyvatelstva, které započalo v důsledku společenského pokroku a zlepšování hygieny již v období před válkou. Infekční choroby již nehrály v tomto období takovou roli v úmrtnosti jako ještě na počátku 20. století, což znamenalo, že význam akutních infekčních chorob ustupoval v rámci zdravotní problematiky do pozadí.

Na druhé straně se však v rámci přetrvávání infekčních chorob proměnil význam některých z nich – např. v rámci úmrtí v důsledku akutních infekčních chorob vystřídala častou úmrtnost na záškrť a spálu postupně častá úmrtnost na spalničky a na zajikavý kašel. Ve dvacátých letech klesl významněji i počet úmrtí na tuberkulózu, jíž však začaly vážněji konkurovat srdeční a cévní nemoci (fenomén vyspělých kulturních států). Na významu v úmrtnosti nabývaly ještě záněť plic, násilné příčiny úmrtí a zhoubné nádory.

Snížení úmrtnosti na akutní infekční choroby umožnilo československému zdravotnictví v polovině dvacátých let 20. století jak zvýšenou orientaci na preventivní činnost, tak v rámci tohoto procesu přesun těžiště pozornosti na skupinu sociálních chorob. Je ovšem potřeba dodat, že toto platilo mnohem více pro západní část republiky, na východě státu dominoval ještě i ve druhé polovině třetí dekády boj s akutními infekčními chorobami – velkou výzvou zůstával např. skvrnitý tyf, který se v historických zemích podařilo významně potlačit. Cíle československého zdravotnického systému se proto lišily podle jednotlivých částí republiky. Zatímco v historických zemích se zvýšil důraz na sociální choroby za současného udržení epidemické pohotovosti (při zachování významu srdečních chorob a zhoubných nádorů), na Slovensku a na Podkarpatské Rusi zůstaly na prvním místě akutní infekční choroby a boj proti nim.

Dalším důležitým fenoménem československého zdravotnictví ve dvacátých letech 20. století pak bylo postupné, byť pomalé vyrovnávání zdravotního stavu

26 NA, MZd, kart. 107, dokument s názvem Zpráva III. odboru: pro Ročenku Společnosti národů za rok 1925, část III. Alkoholismus.

populace v jednotlivých částech republiky a dohánění tzv. kulturních států Evropy tam, kde bylo Československo pozadu.

Tato studie je dílčím výsledkem řešení projektu s registračním číslem 20-09470S „Zdravotní systém první Československé republiky v kontextu národnostního a sociálního složení – centrum vs. periferie“ podporovaného Grantovou agenturou České republiky.

The Development of the Population's Health in the First Czechoslovak Republic during the 1920s – Principal Problems and the Tasks of the Czechoslovak Healthcare System

The article evaluates the health condition of the population in the First Czechoslovak Republic during the first ten years of its independence, primarily during the 1920s, a period of the development of its state administration, stabilisation, and building of the political-economic, political-social, political-educational, and political-healthcare foundations. It was a basic precondition for the successful general development of society within the new state which was affected by significantly incompatible conditions that had to be removed little by little. The study used unpublished and published sources including specialised literature.

Т. Г. МАСАРИК И РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНОЙ СФЕРЫ В ЗАКАРПАТЬЕ

В ПЕРИОД ЧЕХОСЛОВАЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ОЛЕКСАНДР КРАВЧУК

Первую Чехословацкую республику часто называют Республикой Масарика. Это обусловлено весомым вкладом политика в ее создание и развитие. Рассматривая государство как средство свободного развития и реализации личности в обществе,¹ президент Т. Г. Масарик отстаивал программу гуманной демократии, которая предусматривала экономические и социальные компоненты, близкие к концепции социально ориентированной рыночной экономики. Выступая за решение социального вопроса, Т. Г. Масарик подчеркивал необходимость расширения функций государства в этой сфере,² усиления его регулирующей роли в экономике, удовлетворения требований о сокращении рабочего дня, увеличения заработной платы, социального обеспечения.³ «Социальное право, социальное государство, это – задача нашего времени», подчеркивал политик еще в 1892 г.⁴ Кроме, повышения образовательного уровня личности, частью социального и политического воспитания политик считал спорт и физическую культуру.⁵

Т. Г. Масарик, пребывая на посту президента Чехословацкой республики, неоднократно раскрывал свое понимание задач в социальной сфере. В новогоднем послании Национальному собранию 1 января 1919 г. он заявил: «Наши медики обращают мое внимание на то, что здоровье широких слоев под угрозой; поэтому я подчеркнул в своем обращении значение министерства здравоохранения: влияние и успех социальных реформ будет оценено здоровьем нашего населения. Здоровье – здоровый дух и здоро-

1 Hain, Radovan: *Teorie státu a státní právo v myšlení T. G. Masaryka*. Praha 2006, s. 12.

2 Masaryk, T. G.: *Parlamentní projevy 1891–1893*. Praha 2001, s. 155.

3 Neudorflová, Marie L.: *T. G. Masaryk – politický myslitel*. Praha 2011, s. 87.

4 Masaryk, T. G.: *Parlamentní projevy 1891–1893*, s. 160.

5 Masaryk T. G.: *Demokracie v politice. Texty z let 1907–1910*. Praha 2020, s. 668.

вое тело – и есть, в конце концов, цель всей политики и администрации».⁶ В июле 1919 г. президент обращал внимание министра здравоохранения В. Шробара на необходимость осуществлять «двойную опеку физического и морального состояния всего населения», а министра школ и национального образования Г. Габрмана – на «необходимость эффективного и умного физического воспитания».⁷

В разговорах с К. Чапеком президент ЧСР отмечал: «Городской человек получает значительно лучшую медицинскую помощь и главное [благодаря] спорту та соколированию (участию в добровольной молодежной организации – О. К.) – большую культуру тела».⁸ Большое внимание Т. Г. Масарика уделял охране детского здоровья: «Я даже не понимаю, что до сих пор достаточно не помним о площадках, бассейнах и парках для детей – чем беднее район, тем больше их должно быть, так как там детей больше». Считал, что «нужно вкладывать деньги в детей, – это и есть та наиболее целесообразная инвестиция. ... ».⁹

Включение в состав Чехословацкой республики в 1919 г. Закарпатья под названием Подкарпатская Русь поставило перед Прагой сложную задачу формирования политики в этой восточной части страны. В новом государстве регион назвали по самоназванию коренного славянского населения – русинов Подкарпатской Русью. В Чехословакии русины были единственным национальным меньшинством, представители которого изъявили желание присоединиться к ней, стало одним из ее государствообразующих элементов и получило гарантию предоставления территориальной автономии на Парижской мирной конференции. Это было исключительным примером подобного статуса из всех послевоенных договоров.¹⁰

Т. Г. Масарик выказывал свое отношение к этнической принадлежности автохтонного славянского населения региона. Он рассматривал русинов как часть украинской нации.¹¹ 12 марта 1926 г. в интервью «Christian Science Monitor» (США) Т. Г. Масарик касался вопроса будущей государственной принадлежности Закарпатья, но однозначного ответа на него не дал: «Спрашивал себя, готовы ли мы в Чехословакии отдать однажды Подкарпатскую Русь Украине, если бы ее территория достигла однажды

6 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory 1918–1920. Praha 2003, s. 60.

7 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie I, s. 146, 147.

8 Čapek, K.: Hovory s T. G. Masarykem. Praha 2013, s. 27.

9 Čapek, K.: Hovory s T. G. Masarykem, s. 26.

10 Пушкаш А. И.: Цивилизация или варварство? Закарпатье 1918–1945 гг. Москва 2007, с. 56.

11 Masaryk T. G.: Nová Evropa. Stanovisko slovanské. Praha, 2016, s. 87–88, 102, 134.

нашей. Проблема, конечно, деликатная. Сегодня даем этой сельской нации образование и другие выгоды, которых были лишены многие столетия под венгерским владычеством. Лучше для нас и подкарпатских русинов, что объединились с нами».¹²

Во время президентства Т. Г. Масарика, в 1919–1935 гг., во всех сферах общественной жизни Закарпатья произошли изменения, связанные с реализацией его программы создания европейского демократического государства. Важное место в этой программе принадлежало социальным аспектам внутривластной деятельности органов власти, направленных на обеспечение стабильного развития общества. Их значение определялось различиями социально-экономического развития государствообразующих регионов – чешских земель, Словакии и Закарпатья.

В исторической литературе деятельность чехословацких органов власти на Закарпатье изучена довольно основательно. В частности, это касается обобщающих работ (С. Виднянский,¹³ А. Панов,¹⁴ И. Поп,¹⁵ А. Пушкаш,¹⁶ Я. Рыхлик¹⁷ и другие).

Поскольку особенно широко раскрыта образовательная политика ЧСР в крае, цель статьи – исследовать деятельность чехословацкой власти во главе с президентом Т. Г. Масариком в сфере охраны здоровья, социальной политики, поддержки развития физкультурных и спортивных организаций Закарпатья. Отметим, что отдельные аспекты раскрыты: в сфере ох-

12 Masaryk T. G. Cesta demokracie III. Projevy – články – rozhovory 1924–1928. Praha 1994, s. 130–131.

13 Виднянский, С. В.: Українські землі у складі Чехословаччини. In: Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. Київ, 2011, Т. 2, с. 301–320; Виднянский, С. В.: Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців. In: Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 р.). Ужгород 1994, с. 130–140.

14 Панов, Ален: Масарик і Закарпаття. Ужгород 2010.

15 Pop, Ivan: Dějiny Podkarpatské Rusi v datech. Praha 2005; Поп, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород 2006; Pop, Ivan: Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury. Praha 2008.

16 Пушкаш, А. И.: Цивилизация или варварство? Закарпатье 1918–1945 гг. Москва 2007.

17 Rychlík, Jan a Rychlíková, Magdaléna: Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918–1946. Praha 2016.

раны здоровья – Н. Вакула,¹⁸ С. Веселый,¹⁹ М. Ганыч, О. Ганыч, Т. Ганыч,²⁰ Й. Дошкарж,²¹ И. Лихтей,²² С. Микуланинец,²³ В. Немец,²⁴ А. Пинта,²⁵ разных аспектов социальной работы – Н. Вакула,²⁶ И. Гаджега,²⁷ М. Р. Ловчи,²⁸ Г. Попович,²⁹ Ф. Ульман,³⁰ М. Черепаня,³¹ спорта и физического воспитания

- 18 Вакула, Н. Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті у міжвоєнний період (1919–1939). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». Ужгород 2004, Вип. 11, с. 125–131.
- 19 Веселый, С. Пятнадцать лет земской больницы в Береговъ. In: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. Ужгород 1936. С. 83–86.
- 20 Ганич М., Ганич О., Ганич Т. Соціальні аспекти охорони здоров'я у 20–30-х роках ХХ століття на Закарпатті. In: Закарпаття в складі Чехословаччини: проблеми відродження і національного розвитку. Ужгород 1999, с. 156–159.
- 21 Doškář, Josef: Veřejné zdravotnictví v Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus. Obraz poměrů přírodních, hospodářských, politických, církevních, jazykových a osvětových. Praha 1923, s. 176–183.
- 22 Лихтей, Ігор: Стан лікарень на Підкарпатській Русі упродовж першого десятиліття чехословацького урядування (1919–1929). Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. 2021, № 2, с. 34–39.
- 23 Mikulaninec, Štěpan: Zdravotnictví a sociálně zdravotní poměry na Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus. Bratislava 1936, s. 168–173; Микуланинец, Стефанъ: Здравоохранение и социально-санитарные отношения на Подкарпатской Руси. In: Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936. Ужгород 1936, с. 71–74.
- 24 Нъмецъ, Владиміръ. Развитие акушерства на Подкарпатской Руси. In: Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936. Ужгород, 1936, с. 77–78.
- 25 Пинта А. Здравоохранение на Подкарп. Руси въ первомъ десятилѣтіи. In: Карпаторусскія достиженія. Юбилейный сборник статей по поводу 20 – летія добровольного присоединенія Подкарпатской Руси к Чехословакіи под редакцией и изданием А. В. Попова. Мукачево, 1930, с. 254–260.
- 26 Вакула Н. С. Червонохресному руху на Закарпатті – 130 років. Сторінки історії. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Медицина». Ужгород, 2012, Вип. 1 (43), с. 210–216.
- 27 Гаджега, Илья. П.: Земское попечение о молодежи на Подк. Руси. In: Подкарпатская Русь за годы 1919 – 1936. Ужгород, 1936, с. 162 – 164.
- 28 Lovčí, Radovan: Alice Garrigue Masaryková: život ve stínu slavného otce. Praha 2008.
- 29 Попович, Г. М.: Соціальна робота на Закарпатті у 20–30 роки ХХ ст. Науковий вісник Ужгородського державного університету: Серія «Педагогіка. Соціальна робота». 1998, Вип. 1, с. 89–94.
- 30 Ульманъ, Ф.: 15 лет работы Чсл. Красного Креста на Подкарпатской Руси. In: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. Ужгород 1936, с. 154–161.
- 31 Черепаня, М. Т.: Соціально-педагогічні основи становлення та розвитку закладів інтернатного типу в Закарпатті в 1919–1939 роках. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 05. Педагогічні науки: реалії та перспективи. Київ 2019. Випуск 69, с. 272–276.

– П. Бучка,³² И. Мильчевич и А. Шерегий,³³ В. Запотоцкий,³⁴ О. Трифан,³⁵ В. Чижек,³⁶ В. Федак³⁷ и другие.

Т. Г. Масарик, центральные органы власти в Праге и представители исполнительной власти в Закарпатье уделяли значительное внимание социальной сфере в регионе. Наиболее значимыми были реформы образования, мероприятия в области здравоохранения, социальная политика, поддержка развития физкультурных и спортивных организаций. Важность этих направлений деятельности чехословацкой власти определялась необходимостью преодоления тяжелого наследия прежнего венгерского режима, усиленного в годы Первой мировой войны.³⁸ Только в этом регионе ЧСР велись военные действия, а также в 1919 г. бои чехословацких войск с армией Венгерской Советской Республики. В 1919–1920 гг. юго-восточную часть Закарпатья заняли румынские войска.³⁹ Ученик Береговской гимназии В. Гаджега вспоминал: «Был послевоенный период. Везде беднота. Пищи не хватало. Во время войны венгры забрали у населения скот, зерно».⁴⁰ Кроме того, следствием всего этого была крайне тяжелая санитарно-эпидемиологическая ситуация. Также для региона были характерными стихийные бедствия.

Президент Т. Г. Масарик знал о тяжелом положении края. На встрече с его представителями в Праге в мае 1919 г. рассматривались политические, экономические, образовательные вопросы. Там же речь шла о социальных потребностях, улучшении обеспечения населения, ликвидации барщины у священников, помощи пострадавшим от войны и венгерских репрессий.⁴¹

32 Bučka, Peter: Sport v zemi bez jména. In: Fakta & svědectví 10, 2014, s. 14–16.; Bučka, Peter: Sportovci v národnostních tričkách. In: Fakta & svědectví 8, 2013, s. 28–30.

33 Мильчевич, Иван – Шерегий Андрій: Богатирська естафета Закарпаття. Від класичної боротьби – до магії дзюдо. Ужгород 2008.

34 Zápotocký, Vladimír: Jak se na Podkarpatské Rusi sportovalo. In: Podkarpatská Rus 1, 2016, s. 12.

35 Трифан, О. М.: Програми з фізичного виховання в освітніх закладах Закарпаття 20–30-х рр. XX ст. Педагогічка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту, 2010, № 1, с. 128–130.

36 Čížek, Václav: Tělesná výchova na Podkarpatské Rusi. In: Podkarpatská Rus. Bratislava 1936, s. 176–178.

37 Федак, Василь: 17 лът спортивной жизни на Подкарпатской Руси. In: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. Ужгород 1936, с. 165 – 171.

38 Поп, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси, с. 139.

39 Поп, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси, с. 52.

40 Гаджега, В.: Моя стежка у світ через Березівську гімназію. In: Березівська українська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції. Ред.-упор. проф. В. Худанич. Ужгород 1997, с. 48.

41 Томаш Масарик і українці. Архівні документи / Уклав та необхідні пояснення й переклади

9 июля 1919 г. от имени Центральной русской народной рады А. Волошин в письме президенту Т. Г. Масарику отмечал: «... Изъ Верховины вже теперь толпами розходяться люди жебрати [попрошайничать – О. К.], ибо дома изъ голоду бы умерли».⁴² 14 июля 1919 г. президент ЧСР писал Э. Бенешу, что в регионе «Финансовые осложнения будут значительные; земля запущена и в настоящее время истреблена».⁴³

Впоследствии это стало одной из предпосылок того, что реализацию в полном объеме одной из главных политических форм модернизации – автономии, власти стали считать преждевременным шагом.

Уже в процессе включения Закарпатья в состав ЧСР Прага осуществляла социальные мероприятия, привлекая при этом разные гуманитарные организации. Например, в Воловце, куда чехословацкие войска вступили весной 1919 г., часто элементарное выживание жителей, главным образом детей, обеспечивалось только питанием, предоставленным армией и представителями Красного Креста.⁴⁴

В целом все направления внутренней политики ЧСР в той или иной степени касались социальной сферы. Закарпатье пребывало в составе демократического государства с гарантированными конституцией 1920 г. равными гражданскими правами независимо от национальной принадлежности. Это способствовало активной общественной жизни, приобретению опыта демократической политической культуры.

Возможности улучшения социальной защиты населения в Закарпатье открывали законы о восьмичасовом рабочем дне (19 декабря 1918 г.),⁴⁵ об организации опеки над жертвами войны (8 апреля 1919 г.),⁴⁶ о страховании рабочих в случае болезни (15 мая 1919 г.)⁴⁷ и другие.

В экономике содержанием модернизации было создание условий перехода от феодальных к рыночным отношениям. Для преодоления феодальных пережитков важное значение имела аграрная реформа, а также закон о ликвидации коблины и роковины в Закарпатье и Словакии от 14 апреля 1920 г.⁴⁸

зробив Є. Топінка. Львів 2010, с. 29–32.

42 Лихтей, І. М.: Демократичні перетворення в політичній і соціальній сферах на Закарпатті в 1920 р. Ін: Нариси з історії Закарпаття. Т. II. (1918–1945). Ужгород 1995, с. 124.

43 Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1918–1937. Editoři D. Hájková – V. Quagliatová – R. Vašek. Praha 2013, s. 188.

44 Поп, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси, с. 139.

45 Sbirka zákonů a nařízení státu Československého, 1918, s. 81–83.

46 Sbirka zákonů a nařízení státu Československého, 1919, s. 268–269.

47 Sbirka zákonů a nařízení státu Československého, 1919, s. 365–369.

48 Masarykův ústav a Archiv AV ČR (MÚA AAV), Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), fond

В решении разных социальных проблем чехословацкие политики сотрудничали с гуманитарными организациями. 6 февраля 1919 г. президент основал чехословацкий филиал Красного Креста,⁴⁹ который возглавила его дочь Алиса Масарик. Ее деятельность, как и другой гуманитарной инсти-туции – Масариковой лиги против туберкулеза, основанной в июле 1919 г., президент поддержал финансово.⁵⁰

Стараниями А. Масарик к помощи населению были привлечены Американская администрация помощи, Американский Красный Крест и Французский Красный Крест.⁵¹ После обращения А. Масарик, Фонд Рокфеллера отправил на Подкарпатскую Русь санитарок и специализированных врачей-эпидемиологов, а Американский Красный Крест – предоставил для потребностей Чехословацкого Красного Креста санитарный поезд для борьбы с эпидемиями,⁵² работники которого делал прививки против инфекционных болезней и перевозили заболевших в больницы.⁵³

Главная роль в решении социальных проблем края принадлежала представителям чехословацкой власти. Военный диктатор Е. Ш. Еннок и глава Гражданского управления для организации администрации края Я. Брейха 29 октября 1919 г. издали распоряжение о ограничении цен на товары повседневного потребления, 17 ноября – о бесплатном распространении одежды и обуви среди бедных слоев населения края.⁵⁴

В институционном отношении отметим, в частности, создание при Гражданском управлении в сентябре 1919 – январе 1920 гг. отделов здравоохранения, обеспечения⁵⁵ и социального попечительства.⁵⁶

Правительство ЧСР осуществляло мероприятия по обеспечению населения Закарпатья продуктами. Соответствующий отдел при Гражданском управлении в мае 1920 г. был реорганизован в Земское экономическое управление Подкарпатской Руси, которое функционировало до 1928 г.⁵⁷ Закупки

Т. G. Masaryk, R, kart. 401, sign. 4. Podkarpatská Rus 1921/1.

49 Polák, Stanislav: T. G. Masaryk: za ideálem a pravdou. Díl 6 (1919–1937). Praha 2012, s. 42.

50 Kubín, Milan: Začátky a konce Masarykovy ligy proti tuberkulóze. I. Díl, s. 26; Lovčí, Radovan: Alice Garrigue Masaryková: život ve stínu slavného otce, s. 265.

51 Ульман Ф. 15 лет работы Чсл. Красного Креста на Подкарпатской Руси, с. 154, 156, 159.

52 Lovčí, Radovan: Alice Garrigue Masaryková: život ve stínu slavného otce, s. 281–282.

53 Микуланинець, Стефанъ.: Здравоохранение и социально-санитарныя отношения на Подкарпатской Руси, с. 71.

54 Pop, Ivan: Dějiny Podkarpatské Rusi v datech, s. 302, 306.

55 Поп, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси, с. 163.

56 Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), ф. 29, опис 3, справа 706, аркуш 131–132.

57 Кравчук, О. М.: Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр. Вінниця

муки и кукурузы в Румынии, вспомогательная акция по поставкам принесла «истощенному народу значительное облегчение».⁵⁸ Для удовлетворения потребностей в продовольстве правительство ЧСР, в частности, обязывалось ввозить в регион 3 тыс. вагонов зерна ежегодно.⁵⁹

Важным направлением политики ЧСР была забота об охране здоровья населения края. О состоянии в этой сфере украинский эмигрант А. Гончаренко заметил следующее: «Народ по своей натуре здоровый, сильный, выносливый, но болезни-эпидемии, особенно сыпной тиф и сифилис, делают свое страшное дело: народ вырождается....».⁶⁰

Чехословацкая администрация начала создавать в крае современную систему медицинского обслуживания.⁶¹ Реорганизация управления в этой сфере была обеспечена законодательно. Согласно закону от 9 апреля 1920 г. устанавливался надзор органов государственного управления над всеми лечебными и гуманитарными учреждениями в ЧСР.⁶² В государственное управление были приняты больницы в Мукачеве (октябрь 1919 г.) и Берегове (февраль 1921 г.), в больнице в Ужгороде создан больничным комитет (апрель 1920 г.).⁶³ Законами от 15 апреля 1920 г. и от 13 июля 1922 г. окружные врачи в то же время имели статус социальных работников.⁶⁴ В целом, медицинская помощь оставалась платной. Исключением была первая неотложная помощь в экстренных ситуациях и медицинская помощь официально признанным беднякам.⁶⁵ Также бесплатной для бедных слоев населения была помощь в лечении венерических болезней, что предусматривал закон от 11 июля 1922 г. По этому закону лечение указанных болезней стало обязательным.⁶⁶ Закон от 24 июня 1926 г. о заработной плате государственных общих (городских) и участковых врачей устанавливал ее начальный уровень в сумме 9 тыс. в год и возможность увеличения на 10 % через пять лет при условии безупречной работы.⁶⁷

2008, с. 147.

58 ДАЗО, ф. 29, опис 3, справа 706, аркуш 122.

59 Що таке Підкарпатська Русь? Свобода. Джерзи Ситі, 1922, Ч. 187, 14 серпня, с. 2.

60 Гончаренко, Антін: На Підкарпатській Україні. Нова Україна. Прага, 1922, Ч. 16–18, 30. Грудня, с. 33.

61 Поп, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси. с. 53.

62 Sbíрка zákonů a nařízení státu Československého, 1920, s. 531–532.

63 ДАЗО, ф. 29, опис 3, справа 706, аркуш 122.

64 Пинта А. Здравоохороненіє на Подкарп. Русі вь первомъ десятилѣтїи, с. 255, 258.; Sbíрка zákonů a nařízení státu Československého. 1920, s. 798–800; Sbíрка zákonů a nařízení státu Československého, 1922, s. 1015–1019.

65 Вакула, Н. Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті у міжвоєнний період (1919–1939), с. 125.

66 Sbíрка zákonů a nařízení státu Československého, 1922, s. 1023–1026.

67 Sbíрка zákonů a nařízení státu Československého, 1926, s. 490–491.

Перед присоединением региона к ЧСР в крае было 28 участковых врачей. Согласно чехословацкого законодательства в течении 1920-х гг. их численность увеличилась до 70.⁶⁸ Общее количество врачей в Закарпатье в 1920-х-середине 1930-х гг. увеличилось с 175⁶⁹ до 269.⁷⁰ На одного врача в Подкарпатской Руси приходилось 2800 жителей, в чешских землях – 1142.⁷¹

Для подготовки специалистов акушерок-гинекологов, отсутствие которых способствовало распространенности заболеваний новорожденных и рожениц, иногда со смертельным исходом, в Ужгороде была реорганизована школа акушерок. Созданное учреждение, именуемое Институтом для образования и воспитания акушерок, в 1930–1935 гг. на курсах со сроком обучения в три, пять и десять месяцев подготовило более 2 тыс. акушерок.⁷²

Поскольку после присоединения Закарпатья в состав ЧСР значительная часть врачей выехала в Венгрию, в крае возникла их нехватка. Для решения этой проблемы привлекались врачи-эмигранты. Разные источники указывают на некоторую разницу их количества. В межвоенный период в ЧСР работало более 100 украинских врачей-эмигрантов, их них 22 – на Закарпатье.⁷³ По информации Л. Гарбульовой, в Подкарпатской Руси в середине 1920-х гг. в сфере охраны здоровья работало 18 эмигрантов (7 – из Украины, 11 – из России).⁷⁴ Согласно информации органов власти ЧСР в Закарпатье, в крае работало 175 врачей, среди которых 48 чехов и словаков, 25 русских, 31 русин, 13 украинцев, 30 венгров, 24 евреи.⁷⁵

Выходцами из Закарпатья были А. Новак, П. Петрецкий, которые в разное время входили в состав руководства Института для образования и воспитания акушерок в Ужгороде,⁷⁶ С. Микуланинец возглав-

68 Mikulaninec, Štěpan: Zdravotnictví a sociálně zdravotní poměry na Podkarpatské Rusi, s. 169.

69 ДАЗО, фонд 29, опис 3, справа 595, аркуш 133–134, 140.

70 Илько, В. І.: Вплив світової економічної кризи 1929–1933 рр. на зміни економіки краю. Соціальні наслідки кризи. In: Нариси з історії Закарпаття. Т. II. (1918–1945). Ужгород 1995, с. 212.

71 Průcha, Václav a kolektiv: Hospodářská a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992. Díl 1. Období 1918–1945. Brno 2004, s. 328.

72 Ганич, М. – Ганич, О. – Ганич, Т.: Соціальні аспекти охорони здоров'я у 20–30-х роках ХХ століття на Закарпатті, с. 157–158; Ньмець, Владимірь: Развитие акушерства на Подкарпатской Руси, с. 78.

73 Бойчук, М. П. – Лякіна, Р. М.: Українські лікарі закордоном (Польща 1920–1924, Чехословаччина 1922–1940 рр.). Київ 2009, с. 70–72.

74 Harbulová, Lubica: Ruská porevolučná emigrácia a Zakarpatská Ukrajina. Acta Facultatis philosophicae universitatis presoviensis. Slavistický zborník 3, 2000, 36 (118), s. 101–112.

75 ДАЗО, фонд 29, опис 3, справа 595, аркуш 133–134, 140.

76 Ганич, М. – Ганич, О. – Ганич, Т.: Соціальні аспекти охорони здоров'я у 20–30-х роках ХХ століття на Закарпатті, с. 158.

лял Дом народного здоровья, Н. Долиной работал в больнице в Ужгороде⁷⁷ и другие.

Чехами в системе здравоохранения были, в частности, Б. Альберт, один из организаторов Чехословацкого Красного Креста в крае и главный врач городской больницы в Мукачево, Й. Франтал – врач Детского дома в Мукачево, С. Веселы – главный врач Береговской больницы,⁷⁸ военные врачи в Ужгороде Л. Дюрих,⁷⁹ Й. В. Новак.⁸⁰

В Закарпатье работали врачами украинские эмигранты, как Л. Кобылянский, И. Рыхло, И. Калюжна и другие.⁸¹ Интересные воспоминания о работе своего супруга – врача П. Ключка оставила дочь Ивана Франка – Анна: «На Закарпатье в селе Довгим, куда мой муж получил назначение на [должность] окружного врача, положил он великий труд для подъема состояния здоровья населения. Сразу после войны состояние здоровья на Закарпатье было безнадежным. Тиф красный и сыпной, черная оспа, дифтерия, скарлатина и корь, коклюш и глисты, туберкулез и сифилис – это были ежедневные явления, с которыми нужно было бороться. Муж добился у чешского правительства основания и постройки дома для диспансера Масариковой Лиги, которая имела все средства и возможности от правительства для победы над этими... болезнями. Работал днями и ночами, имея по своей опекой 8 сел. 20-летняя работа увенчалась значительным успехом. Некоторые болезни, как тиф и оспа, совсем исчезли, а другие значительно уменьшились. С эпидемиями детских болезней боролись сразу в зародыше, туберкулезные [больные] получали постоянную опеку и помощь, а кожные болезни попали под суровый контроль и насильственное лечение. Систематические лекции на эти темы способствовали культурному и национальному сознанию местного украинского населения».⁸² Дочь И. Франка 25 октября 1928 г. обращалась к Т. Г. Масарику с просьбой содействовать в нострификации диплома ее мужа П. Ключка – заместителя окружного врача в с. Довгим.⁸³

77 Долиной, Н.: Общественная городская больница в Ужгородь. In: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. Ужгород 1936, с. 80.

78 Ліхтей, Ігор: Стан лікарень на Підкарпатській Русі упродовж першого десятиліття чехословацького урядування (1919–1929), с. 35, 36, 37.

79 Поп, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси, с. 179.

80 Pop, Ivan: Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury, s. 178.

81 Наріжний, Симон: Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага 1942. частина 1, с. 335.

82 Франко-Ключко, Анна: Иван Франко і його родина. Торонто 1956, с. 121–122.

83 Korespondence T. G. Masaryk – Slované. Rusové a Ukrajinci. 2. svazek. Editor Vratislav Doubek. Praha 2016, s. 418–419.

Значительное внимание продолжало уделяться борьбе с эпидемиями. Важное значение для этого имело изучение во всех школах края курса элементарной гигиены.⁸⁴

Также в 1920 г. в Ужгороде была основана государственная эпидемиологическая автоколонна, стоимостью 500 000 крон.⁸⁵ Врачам, принимающим участие в борьбе с эпидемиями, устанавливалась прибавка к заработной плате.⁸⁶

В одном из центров местностей значительного распространения эпидемии – Хусте, Чехословацкий Красный Крест основал больницу, которая действовала с конца 1920 г. до 1932 г.⁸⁷ Благодаря этому, а также работе упомянутого санитарного поезда, в регионе удалось ликвидировать эпидемию сыпного тифа.⁸⁸

Существенное значение для сокращения и ликвидации заболеваний, особенно инфекционных, имело соблюдение санитарно-гигиенических стандартов. Во времена Австро-Венгрии ни в одном населенном пункте края не было водопровода, во многих селах не было надворных туалетов.⁸⁹ Положение изменилось после включения региона в состав ЧСР. Согласно архивным материалам Института Т. Г. Масарика за 1921 г., «В селах всюду заботятся о уборке и обслуживании колодезей и в городах работают над проектами водопроводов».⁹⁰ В Ужгороде, Мукачево, Берегове, Хусте, Рахове, Севлюше (ныне – Виноградово) была построена водопроводно-канализационная сеть.⁹¹ Только в Ужгороде в 1930–1932 гг. было построено 40 километров водопровода.⁹² В 1936 г. в Закарпатье водопроводом пользовались 66, 1 тыс. человек (9 % жителей) в 9-ти из 482 населенных пунктов края.⁹³

84 Чехословацкая Республика. Обзор духовной, политической, экономической и общественной жизни. Составлен под редакцией О. Буттера и В. Доразила. Прага, 1924, с. 45.

85 Nečas, Jaromír: Podkarpatská Rus od převratu do roku 1936. In: Podkarpatoruská revue 7–8, 1936, s. 4.

86 ДАЗО, ф. 12, опис 1, справа 73, аркуш 1–12.

87 ДАЗО, фонд 29, опис 3, справа 706, аркуш 122.

88 Ульмань, Ф.: Дьятельность чехосл. Красного креста на Подк. Руси отъ 1920 до 1929. In: Карпаторускія достиженія. Юбилейный сборник статей по поводу 20 – летія добровольного присоединенія Подкарпатской Руси к Чехословакии под редакцией и изданием А. В. Попова. Мукачево 1930, с. 251.

89 MÚA AAV, AÚTGM, fond T. G. Masaryk, R, kart. 401, sign. 4. Podkarpatská Rus. 1921/1.

90 MÚA AAV, AÚTGM, fond T. G. Masaryk, R, kart. 401, sign. 4. Podkarpatská Rus. 1921/1.

91 Rudolf, J. K.: Činnost v oboru zdravotní techniky. In: Technická práce v zemi podkarpatoruské 1919–1932. Užhorod 1933, s. 333–335.

92 Федака, Сергій: Світло й тіні Томаша Масарика. In: Т. Г. Масарик та Закарпаття. Ужгород 2001, с. 81.

93 Dašek, V.: Stav zásobování obcí vodou v ČSR koncem roku 1936. In: Zdravotnická ročenka

В гуманитарных акциях продолжали принимать участие международные организации и отдельные благодетели. В 1920 г. активную деятельность развернула еврейская организация из США American Joint Distribution Committee. Она открыла 14 кухонь, в основном для детей и сирот. Вдовам и сиротам предоставлялась бесплатная медицинская помощь. Также предоставлялась одежда и обувь больным и инвалидам. С 1922 г. осуществлялась опека над 2000 зарегистрированными сиротами войны. В 1923 г. был создан «Еврейский союз опеки над сиротами на Подкарпатской Руси», вместе с которым American Joint Distribution Committee выделила 14 млн. крон на социально-оздоровительные мероприятия для детей.⁹⁴

В 1921 г. в Подкарпатской Руси в с. Нересница (Тячевский округ) англичанка К. Веллер-Робертс на свои средства построила школу, где содержала и воспитывала 20 детей сирот.⁹⁵

Эту деятельность президент оценивал позитивно. 22 сентября 1921 г. Т. Г. Масарик посетил регион. В связи с требованиями местных политиков предоставить автономию в полном объеме, он обращал внимание на преждевременность этого, говорил о необходимости консолидации интеллигенции, развития экономики и повышения образовательного уровня населения. В частности президент заявил: «Чувствуется потребность интенсивной работы школьной, воспитательной, гигиенической и народнохозяйственной».⁹⁶

Представителям Чехословацкого Красного Креста доктору Б. Альберту и г. Мерхаутове президент сказал: «Ценю великое значение Чехословацкого Красного Креста для поднятия нашей национальной гигиены и культуры. Для осуществления красивой программы, которую себе дал Чехословацкий Красный Крест, вряд ли найдет край благодарнее за Подкарпатскую Русь. Вижу, с какими сложностями боретесь, и одновременно с этим вижу, что не дадите ничем себя испугать».⁹⁷

Также Т. Г. Масарик выразил признательность представителям социальных организаций: «В наших инвалидах, вдовах и сиротах погибших, война оставила нам великие задачи. Благодарю Вас за всю работу, которую вы этим бедным посвятили и которой помогаете дополнить то, что им соответственно своих средств дает государство и гуманитарные организации.... ». Президент выразил надежду, что оказываемая помощь поможет преодолеть

Československa 1938, s. 446.

94 Делеган, М. В.: Євреї на Закарпатті: громадське та релігійне життя (1919–1929 рр.). Ін: Архіви України 1997, № 1–6, с. 86.

95 Поп, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси, с. 130.

96 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory 1921–1923. Praha 2007, s. 128.

97 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie II, s. 131.

трудности начального этапа и пожелал присутствующим «в их тяжелом труде полного успеха».⁹⁸

В работе «Славяне после войны» (1922 г.) Т. Г. Масарик отмечал, что «вместе с основанием школ республика заботится о гигиеническом подъеме этой запущенной земли (основывает государственные больницы, борется с эпидемическими и эндемическими болезнями и т. д.). Без преувеличения можно сказать, что эти результаты чехословацкой культурной политики не имеют в новой Европе много подобных [примеров]».⁹⁹

Учитывая значение социально-культурных факторов, Т. Г. Масарик в интервью газете «Јово» 5 марта 1922 г. определил реформу сферы здравоохранения как одну из предпосылок реализации автономии Подкарпатской Руси.¹⁰⁰

В это время в крае строились новые и реконструировались старые помещения больниц,¹⁰¹ в которых открывались новые отделения, в частности рентгенологические.¹⁰² В 1924–1932 гг. для лечения населения преимущественно горных районов было основано 17 медицинских консультаций. Во времена Австро-Венгрии таких заведений не существовало.¹⁰³ Учитывая высокий уровень смертности новорожденных и детей в крае, важное значение имели проводимые работниками Чехословацкого Красного Креста консультации для беременных женщин и матерей с грудными младенцами.¹⁰⁴

В 1927 г. в регионе функционировали больницы в Ужгороде, Мукачеве, Берегово и Великом Севлюше, школа акушерок в Ужгороде, инфекционная больница в Хусте, государственная эпидемическая автоколонна.¹⁰⁵ В Мукачеве, Берегове, Ужгороде, Севлюше были основаны туберкулезные диспансеры.¹⁰⁶ Созданием их сети, а также социальной опекой заболевших и осуществлением профилактических мероприятий занималась «Масарикова лига против туберкулеза».¹⁰⁷

98 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie II, s. 130.

99 Podkarpatská Rus v Masarykových projevech. In: Podkarpatská Rus. Bratislava 1936, s. 15.

100 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie II, s. 253–254.

101 Ганич, М. – Ганич, О. – Ганич, Т.: Соціальні аспекти охорони здоров'я у 20–30-х роках ХХ століття на Закарпатті, с. 157.

102 Микуланинець, С.: Здравоохраненіе и соціально-санитарныя отношенія на Подкарпатской Руси, с. 71.

103 Nečas, Jaromir: Podkarpatská Rus od převratu do roku 1936, s. 4.

104 Микуланинець, С.: Здравоохраненіе и соціально-санитарныя отношенія на Подкарпатской Руси, с. 72.

105 ДАЗО, фонд 29, опис 3, справа 595, аркуш 133–134.

106 ДАЗО, фонд 29, опис 3, справа 706, аркуш 123.

107 Kubín, Milan: Začátky a konce Masarykovy ligy proti tuberkulóze. I. díl. In: Kazuistiky

В 1928 г. был открыт филиал мукачевской больницы в Солотвино на 20 коек.¹⁰⁸ В 1930 г. в Ужгороде к 80-летию Т. Г. Масарика открыт Институт для образования и воспитания акушерок. Он представлял собой комплекс, в здании которого действовали три стационарные лечебные отделения на 75 коек для рожениц, гинекологических и септических пациентов, два операционных зала, рентгенкабинет и лаборатория. Также в помещении института были интернат и лекционная аудитория. Все расходы финансировало государство.¹⁰⁹

В 1934 г. в Ужгороде начал работу Дом народного здоровья. Внимание его сотрудников, в распоряжении которых была оснащенная современным оборудованием бактериологично-серологическая лаборатория, сосредотачивалось на противоэпидемических и оздоровительных мероприятиях среди населения.¹¹⁰ Дом народного здоровья осуществлял наблюдение за деятельностью всех социальных организаций в сфере охраны здоровья на Подкарпатской Руси и организовывал в крае распространение соответствующих знаний среди населения.¹¹¹

Также улучшению здоровья населения способствовали мероприятия по ограничению употребления алкогольных напитков. 17 февраля 1922 г. в ЧСР был принят закон об ограничении продажи алкогольных напитков детям и подросткам до 16–18 лет.¹¹² Большую просветительскую работу о вреде алкоголя осуществляли культурные организации и школы.¹¹³ В письме для передвижной школы народного творчества 1 июня 1923 г. Т. Г. Масарик, в частности, отмечал: «И также я бы желал, чтобы на Подкарпатской Руси граждане как можно больше вступали в кружки трезвенников».¹¹⁴

По мнению С. Микуланинца, уменьшение употребления алкоголя объяснялось «главным образом недостатком денег».¹¹⁵

v alergologii, pneumologii a ORL, 2013, č. 1, s. 26.

108 Вакула, Н. Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті у міжвоєнний період (1919–1939), с. 126.

109 Ньмець, Владимір. Развитие акушерства на Подкарпатской Руси, с. 78.; Ганич, М. – Ганич, О. – Ганич, Т.: Соціальні аспекти охорони здоров'я у 20–30-х роках ХХ століття на Закарпатті, с. 157–158.

110 Ганич, М. – Ганич, О. – Ганич, Т.: Соціальні аспекти охорони здоров'я у 20–30-х роках ХХ століття на Закарпатті, с. 157.

111 Nečas, Jaromír: Podkarpatská Rus od převratu do roku 1936, s. 4.

112 Sbíрка zákonů a nařízení státu Československého, 1922, s. 295–296.

113 Розлущька, Г. М.: Традиції у вихованні здорового способу життя учнів народних шкіл у Закарпатті (1919–1939 рр.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка, соціальна робота». Ужгород 2014, Вип. 32, с. 168–169.

114 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie II. Projevy – články – rozhovory 1921–1923, s. 428.

115 Микуланинець, С.: Здравоохранение и социально-санитарные отношения на Подкарпатской Руси, с. 73.

Одним из факторов оздоровления населения было развитие физкультуры и спорта. Именно с началом деятельности администрации ЧСР в Закарпатье началось их систематическое развитие.¹¹⁶ Одним из примеров широких возможностей гражданской самореализации в сфере спорта в период ЧСР, было создание в Ужгороде частной школы спортивной борьбы.¹¹⁷

Возникновение объединений в этой сфере происходило по национальному принципу. Инициатива в создании первых спортивных обществ принадлежала венгерской и чешской общинам в крае.¹¹⁸ В 1920 г. группа чешских солдат и служащих основала спортивный клуб «Ужгород» в составе футбольного, лыжного и легкоатлетического отделений.¹¹⁹ Футбольная команда СК «Русь» в Ужгороде, созданная в 1925 г., стала первой спортивной организацией русинов.¹²⁰ Также развивались лыжный спорт¹²¹ и теннис (в 1929 г. основана Чехословацкую теннисная ассоциация края, которая начала организовывать турниры¹²²).

Физическое воспитание в Закарпатье приобретало организованный и систематический характер.¹²³ Малый школьный закон от 13 июля 1922 г., вводивший обязательное восьмилетнее обучение в начальных и горожанских школах по всей Чехословакии,¹²⁴ среди предметов предусматривал физическую культуру.¹²⁵ Введение в школах обязательного физического воспитания отмечал в одном из своих интервью Т. Г. Масарик.¹²⁶

Развитием физкультуры наиболее активно занимались ячейки молодежных спортивных организаций. Их особенность заключалась в совмещении

116 Zápotocký, V.: Jak se na Podkarpatské Rusi sportovalo, s. 12.

117 Мильчевич, І. – Шерегії, А.: Богатирська естафета Закарпаття. Від класичної боротьби – до магії дзюдо, с. 9.

118 Zápotocký, V.: Jak se na Podkarpatské Rusi sportovalo, s. 12.

119 Bučka, Peter: Sport v zemi bez jména. In: Fakta & svědectví 10, 2014, s.14; Bučka, Peter: Význam medzivojnového obdobia na vznik národnej telovýchovy a športu na Podkarpatskej Rusi. In: Naš kalendár 2018. Užhorod 2018, s. 69; Вацулик, Я.: Чехи на Закарпатской Украине (1919–1939 гг.). In: Україна – Чехія: історія та сьогодення. Одеса 2013, с. 132.

120 Ліхтей, І. М. – Керецман, В. Ю. – Керецман, Н. П.: Діяльність громадських організацій. In: Нариси з історії Закарпаття. Т. II. (1918–1945). Ужгород 1995, с. 428.

121 Čížek, Václav: Tělesná výchova na Podkarpatské Rusi, s. 177.

122 Bučka, Peter: Sport v zemi bez jména, s. 14.

123 Трифан О. М. Програми з фізичного виховання в освітніх закладах Закарпаття 20–30-х рр. XX ст., с. 130.

124 Кузьмин, М. Н.: Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII – 30 гг. XX ст.). Москва 1971, с. 208–209.

125 Небесник, И. М.: На путях развития новой чехословацкой школы. Москва 1978, с. 20.

126 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie IV. Projevy – články – rozhovory 1929–1937. Praha 1997, s. 122.

фізического развития личности с воспитанием национального достоинства, верности своему народу, дисциплинированности, выносливости.

Т. Г. Масарик поддерживал развитие сокольского движения, возникшего еще во время Австро-Венгрии, как важную часть гражданского воспитания. Об этом свидетельствуют его выступления 18 мая 1919 г.¹²⁷ и 10 мая 1920 г.¹²⁸ Президент изложил свое понимание сущности идеи соколизма как «республиканской школы». Участники движения должны сочетать стремление к физическому совершенству с развитием у себя честности, точности, братства всех чехов, словаков и других наций, а также братства между участниками движения. Главная цель соколизма – прививать древнеримский идеал «простоты тех героев, которые готовы за республику отдать все».¹²⁹

«Чехословацкая сокольская организация» действовала в регионе с 1920 г.¹³⁰ Ее участниками были преимущественно чехи.¹³¹ Местные организации «Сокола» принимали участие в общегосударственных мероприятиях. Сборы «Сокола» в Праге в 1924 г. посетил президент ЧСР.¹³²

Основой физического воспитания в учебных заведениях Закарпаття стала «сокольская система» – гимнастика, игры, прогулки (походы), упражнения на спортивных снарядах и т. д.¹³³

В Подкарпатской Руси существовала молодежная скаутская организация «Пласт», созданная стараниями украинских эмигрантов.¹³⁴ Первая организация Пласта возникла при Береговской гимназии в ноябре 1921 г.¹³⁵

В 1923 г. в Берегове была создана венгерская секция скаутского движения.¹³⁶ Также в Закарпатье действовало движение «Маккаби», которое

127 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie I, s. 128.

128 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie I, s. 266.

129 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie I, s. 266.

130 Čížek, Václav: Tělesná výchova na Podkarpatské Rusi, s. 176.

131 Ворон, О.: Сокольський рух у період існування Чехословацької республіки. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне 2008, Вип. 12, с. 164.

132 Щербак, Інна: Закарпаття у ХХ столітті: погляд очевидця. Народна творчість та етнологія, 2014, № 5, с. 18, 16, 17.

133 Трифан, О. М.: Програми з фізичного виховання в освітніх закладах Закарпаття 20–30-х рр. ХХ ст., с. 129.

134 Pop, Ivan: Podkarpatská Rus. Osobnosti její historie, vědy a kultury, s. 22, 34, 214.

135 Бенца, О. І.: Громадянське виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919–1939 рр.). Дрогобич 2004, с. 43.

136 Фединець, Чілла: Громадські організації угорців. In: Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. Ужгород 2010, с. 107.

сосредотачивало усилия на развитии спорта среди евреев.¹³⁷ Проблемами организации физкультурной работы в 1927 г., как отмечал Ф. Кашпарец, были отсутствие спортивных залов и площадок, единой системы преподавания и требований относительного физического воспитания.¹³⁸

Определенным показателем результатов политики власти в регионе были демографические показатели. Численность населения в регионе в 1920–1930 гг. увеличилась на 19, 97 %: с 604 593 до 725 357 человек.¹³⁹ Постепенно снижались показатели смертности новорожденных детей. В 1929 г. на 1 тыс. новорожденных в Подкарпатской Руси умерло 170 детей, в чешских землях – 118. В 1937 г. этот показатель в Закарпатье составил 159 детей, в Словакии – 150, в Чехии – 114, Моравии – 96.¹⁴⁰ Также в Закарпатье уменьшился показатель смертности от туберкулеза на 10 тыс. человек с 25 человек в 1925 г. до 17, 7 в 1937 г.¹⁴¹

К недостаткам в области здравоохранения С. Микуланинец относил отсутствие больниц в горной местности (на Верховине), недостаточное количество больниц и коек в целом, несмотря на удвоение последнего показателя.¹⁴² В 1937 г. на одну койку в медицинских учреждениях в Подкарпатской Руси приходилось 440 человек, в Словакии – 260, в чешских землях – 158.¹⁴³ Определенные сложности в получении медицинской помощи бедными слоями населения составляла ее высокая оплата.¹⁴⁴

Активностью выделялась социальная политика Праги в Закарпатье. Чехословацкое государство опекало инвалидов, людей с особыми потребностями. Основная форма помощи инвалидам и членам семей жертв войны состояла в выплате денежных пособий. На помощь жертвам войны отделение социального попечительства в Ужгороде в 1920 – июне 1927 гг. израсходовано 171 588 062 кроны.¹⁴⁵

137 Елинек, Йешаягу А.: Карпатская диаспора: Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848–1948). Ужгород 2010, с. 287.

138 Трифан, О. М.: Програми з фізичного виховання в освітніх закладах Закарпаття 20–30-х рр. XX ст., с. 129.

139 Statistická ročenka Republiky Československé. Praha 1935, s. 5.

140 Průcha, V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992. Díl 1, s. 229, 329.

141 Pavlisová, Zuzana: Masarykova liga proti tuberkulóze na Východnom Slovensku počas 1. ČSR. In: Z minulosti Spiša. Ročenka spišského dejepisného spolku v Levoči XXI, 2013, s. 193.

142 Микуланинец, С.: Здравоохранение и социально-санитарные отношения на Подкарпатской Руси, с. 72.

143 Průcha, V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992. Díl 1, s. 328.

144 Вакула, Н. Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті у міжвоєнний період (1919–1939), с. 128.

145 ДАЗО, фонд 29, опис 3, справа 595, аркуш 62.

В 1920–1921 гг. был организован осмотр социально-врачебными комиссиями 6 750 инвалидов, взято на учет 10 600 членов семей умерших инвалидов, 215 инвалидов обеспечено протезами и ортопедическими приспособления, пособия назначены 3 700 жертвам войны.¹⁴⁶

Ликвидацией безработицы занимались открытые государственные биржи труда в Ужгороде (апрель 1920 г.) и Мукачеве (май 1921 г.),¹⁴⁷ Севлюше и Берегово.¹⁴⁸ С целью поддержания занятости в регионе, приоритет в предоставлении государственных заказов и трудоустройства отдавался местным рабочим.¹⁴⁹ «Чтобы ограничить безработицу, чехи в значительной мере оживили строительное движение», отмечал П. Кукуруза.¹⁵⁰

19 июля 1921 г. был принят закон о поддержке безработных, которым вводилась так называемая Гентская система страхования.¹⁵¹ Закон вступил в действие в 1925 г. На поддержку безработных в 1920 – июне 1927 гг. отделение социального попечительства в Ужгороде израсходовало 6 146 357 крон.¹⁵²

В социальной сфере важное значение для ЧСР и, частности, Закарпатья, имели законы о регулировании вопросов опеки над детьми-сиротами и внебрачными детьми (30 июня 1921 г.),¹⁵³ о временном урегулировании делопроизводства в этой сфере в Словакии и Подкарпатской Руси (13 июля 1922 г.).¹⁵⁴

Среди мероприятий отдела социального попечительства при Гражданском управлении Подкарпатской Руси, отметим принятие в государственное управление Дома для глухонемых детей в Ужгороде, детского дома в Мукачеве и дома для детей с особыми потребностями в Севлюше.¹⁵⁵ На попечении заведений в Мукачеве и Севлюше в 1924 г. было 1 485 детей. Большая их часть размещалась в 15 деревенских детских колониях и отдельных

146 ДАЗО, фонд 29, опис 3, справа 706, аркуш 131–132.

147 MÚA AAV, AÚTGM, fond. T. G. Masaryk, R, kart. 401, sign. 4. Podkarpatská Rus 1921/1.

148 Nečas, Jaromir: 20 let sociální péče v Československé republice. Praha 1938, s. 34.

149 ДАЗО, фонд 25, опис 1, справа 1179, аркуш 14.

150 Кукуруза, П.: О. Августин Волошин. Свобода. Джерзі Ситі і Нью Йорк, 1957, Ч. 51, 16 березня, с. 2.

151 Kárník, Zdeněk: České země v éře První republiky (1918–1938). Díl první. Vznik, budování a zláta léta republiky (1918–1929). Praha 2003, s. 148.

152 ДАЗО, фонд 29, опис 3, справа 595, аркуш 62.

153 Zbírka zákonů a nařízení státu Československého, 1921, s. 1090–1091.

154 Zbírka zákonu a nařízení státu Československého, 1922, s. 1051.

155 ДАЗО, фонд 29, опис 3, справа 706, аркуш 131–132.

семьях.¹⁵⁶ Также при детском доме в Мукачево в 1922 г. было создано первое в крае заведение для слепых.¹⁵⁷

На эти и другие цели, связанные с помощью молодежи в 1920 – июне 1927 гг. отделение социального попечительства в Ужгороде израсходовало 17 949 527, 1 крон.¹⁵⁸

При доме для глухонемых, который в некоторых публикациях именуется Институтом, в 1920 г. была создана специальная школа лозоплетения, в которой обучали не только создавать изделия из лозы, но и ее выращивать. Для этого был выделен земельный участок в с. Довге. Изделия учеников, в частности мебельные гарнитуры, пользовались особенным спросом, неоднократно демонстрировались на выставках в Праге, Брно, Остраве, Братиславе, Лондоне, Льеже (Бельгия). Изделия части учеников отмечались дипломами и золотыми медалями.¹⁵⁹

В развитии социально-культурной сферы власть сотрудничала с общественными организациями. Созданный в 1919 г. в Ужгороде «Комитет школьной помощи», в 1923 г. был реорганизован в общество «Школьная помощь». Его целью было содействие в подготовке местной интеллигенции и высококвалифицированных рабочих. Общество открыло интернат для мальчиков и с 1924 г. при помощи министерства социального обеспечения посылало 100 мальчиков в Чехию для обучению ремеслам.¹⁶⁰

Для повышения посещаемости школ преимущественно учениками из горных районов, по состоянию на 1931 г. было открыто при финансовой поддержке государства 17 интернатов. Всего в 23 интернатах проживало 1088 учеников.¹⁶¹

Как отмечал А. Гончаренко, в интернатах «за сравнительно небольшую оплату, дети имеют теплое, чистое проживание, хорошую еду, хороших, честных педагогов. Особенно необходимо тут подчеркнуть интернаты в Берегове и Ясине. Первым заведует г. О. Бачинский, другому искренне прислужился др. А. Маречек, местный врач-чех».¹⁶²

156 Маклецов, А. В.: Социальное попечение о детях в Чехословацкой Республике. Прага 1926, с. 29–31.

157 Микуланинець, С.: Здравоохраненіе и соціально-санитарныя отношенія на Подкарпатской Руси, с. 72.; Ульманъ, Ф.: 15 лет работы Чсл. Красного Креста на Подкарпатской Руси, с. 157.

158 ДАЗО, фонд 29, опис 3, справа 595, аркуш 61 об.

159 Тиводар, М. П.: Ужгород між двома світовими війнами (1919–1944). In: Історія Ужгорода. Ужгород 1993, с. 133.

160 Тиводар, М. П.: Ужгород між двома світовими війнами (1919–1944), с. 140.

161 Pešina J.: Školství na Podkarpatské Rusi v přítomnosti. Praha 1933, s. 41.

162 Гончаренко, Антін: На Підкарпатській Україні, с. 31.

Некоторые интернаты при помощи государства содержал Чехословацкий Красный Крест. Также он оказывал разнообразную помощь ученикам. В 1922–1927 гг. хроническая бедность населения края и катастрофические неурожаи, особенно в 1922 и 1926 гг. обусловили продолжение помощи школьникам продуктами и одеждой со стороны Красного Креста и министерства обеспечения.¹⁶³ Ученик Береговской гимназии В. Гаджега вспоминал: «В 1922 г. через «Красный Крест» поступила нам «гуманитарная помощь». Это были продукты питания, одежда, тетради, карандаши. Мне попался отрез на костюм. В ученика III класса гимназии это был первый костюм, который был на меня сшит».¹⁶⁴ В частности, на Верховине в феврале – июне 1922 г. Чехословацкий Красный Крест организовал 65 пищевых станций, на которых ежедневно раздавалось 6 225 порций еды.¹⁶⁵

Т. Г. Масарик постоянно уделял Закарпаты значительное внимание, оказывал материальную помощь учебным заведениям, учащимся из региона. В Канцелярии президента республики был специальный реферат (отделение) Подкарпатской Руси.¹⁶⁶ Его глава Я. Нечас оставил воспоминания о восприятии президентом проблем края. Он вспоминал, что «Имел возможность особенно следить за Масариковой человечной и глубокой заинтересованностью социальными вопросами и нуждами трудового народа... С величайшей заинтересованностью [Масарик] слушал рефераты о П.[одкарпатской] Руси и о жизни местного населения. Когда однажды рассказывал ему, как осуществляется борьба с неграмотностью на Верховине, приводил примеры, как дал когда-то пастуху на полонине прочитать текст книги и что ее все могли читать, Масарик был очень растроган и призвал меня продолжать реферат. В другое время ему рассказывал, как на народнообразовательном съезде П.[одкарпатской] Руси выступили демагоги и утверждали, что народу нужен только хлеб, а после этого взял слово оратор из этого народа и доказывал, что «без образования не может быть хлеба». Президент тогда положил свою руку на мою и сказал: «Расскажите мне это еще раз!».¹⁶⁷

В 1921 г. президент из созданного им студенческого фонда выделил 500 тыс. крон на поддержание обучения выходцев из Закарпатья.¹⁶⁸ В 1930-х

163 Попович, Г. М.: Соціальна робота на Закарпатті у 20–30 роки ХХ ст., с. 89.

164 Гаджега, В.: Моя стежка у світ через Берегівську гімназію, с. 48.

165 Харчівні в Закарпатській Україні. Джерзи Ситі, 1923, Ч. 287, 10 грудня, с. 2.

166 Soubigou, Alain: Tomáš Garrigue Masaryk. Praha 2004, s. 253.

167 Нечас, Яромір: Спомин про Масарика. In: Календар робітників і селян на рік 1938. Ужгород 1937, с. 22.

168 Куцов, К. О.: Діяльність Союзу підкарпатських руських студентів у Чехословаччині

гг. он поддержал строительство нового помещения Хустской гимназии.¹⁶⁹

Поддержка не только касалась русинов. Министерство внутренних дел 26 октября 1920 г. сообщило администрации Закарпатья, что «президент республики выразил желание, чтобы действительно румынскому населению были обеспечены права меньшинства в школьных делах».¹⁷⁰ Известно, что в Закарпатье в 1924/1925 учебном году действовали 2 румынские народные школы.¹⁷¹ В 1925 г. Т. Г. Масарик предоставил 10 тыс. крон помощи еврейским школам в Закарпатье,¹⁷² в 1926 г. – 10 тыс. крон на строительство ромской школы в Ужгороде.¹⁷³ Это была первая в Европе ромская школа, но со словацким языком обучения.¹⁷⁴

В 1930-х гг. в Ужгороде были построены здания двух школ, чешская из них – носила имя Т. Г. Масарика.¹⁷⁵

Т. Г. Масарик не оставлял без финансовой помощи национально-культурные общества. Из личных фондов он выделил «Просвите» в Ужгороде в 1921 г. 250 тыс. крон на основание театра, а в 1924 г. – 100 тыс. – на строительство «Народного дома»,¹⁷⁶ который должен был стать центром украинской жизни Закарпатья и был открыт 7 октября 1928 г. «Обществу им. А. Духновича» Т. Г. Масарик предоставил 50 тыс. крон.¹⁷⁷

На процесс развития Закарпатья в ЧСР негативно повлияла «Великая депрессия» 1929–1933 гг. В ЧСР этот наибольший межвоенный экономический кризис был более глубоким и длился дольше, чем в других странах, до 1935 г.

(1921–1931 рр.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Історія». Ужгород 2016, Вип. 1 (34), с. 37.

169 Худанич, В.: Хустський гімназії – сімдесят років. In: Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції, Хуст, 27–28 червня, 1992 р. Ужгород 1994, с. 19.

170 ДАЗО, фонд 29, опис 1, справа 147, аркуш 1.

171 The year – book of the Czechoslovak republic 1929. Brno 1929, s. 64.

172 Елинек, Йешаягу А.: Карпатская диаспора: Евреи Подкарпатской Руси и Мукачевы (1848–1948). Ужгород 2010, с. 248.

173 Hrbek, Antonín.: Jak se stavěl Užhorod v letech 1924–1929. In: Podkarpatská Rus. Časopis Společnosti přátel Podkarpatské Rusi. 2014, č. 1, s. 10; Поп, Иван: Энциклопедия Подкарпатской Руси, с. 381.

174 Поп, Дмитро: Мала історична енциклопедія Подкарпатської Русі. Ужгород 2015, с. 167.

175 Тиводар, М. П.: Ужгород між двома світовими війнами (1919–1944), с. 112, 116.; Федака, Сергій: Світло й тіні Томаша Масарика. In: Т. Г. Масарик та Закарпаття. Ужгород 2001, с. 81.

176 Ворон, А. – Заклинський, Б.: Президент Тома Масарик и наш народ. In: Т. Масарик. 1850 – 7. III. 1925. Ужгород 1925, с. 35.

177 Фенцик, С. А.: Юбилей Т. Г. Масарика. In: Т. Г. Масарикъ. Юбилейный сборникъ по оводу восьмидесятилѣтія со дня его рожденія. Под ред. проф. д-ра С. А. Фенцика. Ужгород 1930, с. 12.

Соціальні наслідки кризи особливо гостро проявились в Закарпатті. Ситуацію ухудшил разрыв в 1930 г. чехословацько-венгерського торговельного договору, поскільки Будапешт був одним из головних імпортерів деревини из ЧСР. В період кризи прекратилось производство примерно на 80 % мелких підприємств лісозаготівельної і деревооброблювальної промисленности.¹⁷⁸ В Подкарпатській Русі і Восточній Словачкиі в этой отрасли потеряли работу 30–35 тыс. человек.¹⁷⁹ Безработица увеличилась. В. Ілько приводит данные, что в 1930 г. было более 60 тыс., в 1932 г. – 100 тыс. безработных.¹⁸⁰ По материалам П. Р. Магочія безработица охватила в 1930 г. 7 057, в 1933 г. – 19 451, в 1936 г. – 16 528 человек.¹⁸¹ Вопрос о количестве безработных требует дальнейшего изучения.

Одним из средств борьбы с кризисом правительство ЧСР избрало расширение масштабов социальной политики. 5 июня 1930 г. парламент изменил закон о применении «гентской системы» в стране. Профсоюзные взносы в фонды помощи безработным были сокращены на одну треть, а государственные надбавки соответственно увеличены и выплачивались 26 недель.¹⁸² «Гентская система» могла работать только при низком уровне безработицы. С августа 1930 г. она была дополнена государственной продовольственной акцией, которая касалась безработных, неорганизованных в профсоюзы.¹⁸³ Подобных акций было несколько. Т. Г. Масарик в 1930 г. пожертвовал 2 млн. крон на молочную акцию для детей безработных.¹⁸⁴

Кроме того, для увеличения занятости населения, в Закарпатті в 1936 г. были открыты еще 4 биржи труда (Хуст, Перечин, Севлюш, Тячев).¹⁸⁵ В 1928–1938 гг. посреднические организации трудоустроили на заработки более 100 тыс. закарпатцев.¹⁸⁶

178 Віднянський, С. В.: Українські землі у складі Чехословаччини, с. 311.

179 Поп, І.: Мала історія Русинов. Ужгород 2012, с. 103.

180 Ілько, В. І.: Вплив світової економічної кризи 1929–1933 рр. на зміни економіки краю. Соціальні наслідки кризи. Ін: Нариси з історії Закарпаття. Т. П. (1918–1945). Ужгород 1995, с. 205.

181 Магочій, Павло Роберт: Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород 1994, с. 130.

182 Sbíрка zákonů a nařizení státu Československého, 1930, s. 461–463.

183 Průcha, V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992. Díl 1, s. 235, 402.

184 Kovtun, Jiří. Republika v nebezpečném světe. Éra prezidenta Masaryka 1918–1935. Praha 2005, s. 636.

185 Nečas, Jaromir: 20 let sociální péče v Československé republice, s. 34.

186 Токар, М.: Господарська політика чехословацької влади та проблеми соціального розвитку. Ін: Закарпаття 1919–2009 рр.: історія, політика, культура. Ужгород 2010, с. 67.

В целом, социальная ситуация в Закарпатье была тяжелой. В условиях аграрного кризиса и скрытой безработицы в форме аграрного перенаселения, крестьяне, особенно в горных районах,¹⁸⁷ страдали от недоедания. Для ликвидации голода на Закарпатье в начале 1930-х гг. власти выделяли значительные средства,¹⁸⁸ в частности – 12 129 450 крон на государственную продовольственную акцию в 1930–1936 гг.¹⁸⁹ С обострением продовольственной ситуации в крае, акции помощи стали более масштабными. В 1931 г. Чехословацкий Красный Крест предоставил помощь 8 814 семьям в 130 общинах, в 1932 г. – соответственно 10 750 в 116, в 1933 г. – 22 760 в 223.¹⁹⁰ В январе 1934 г. президент выделил 100 тыс. крон на акцию обеспечения питания детей на Верховине.¹⁹¹

Тяжелой социальной ситуацией воспользовалась Коммунистическая партия Чехословакии. Из ее среды появилось сообщение о голодании 250 тыс. жителей региона, подхваченное советской прессой.¹⁹² Для советской пропаганды это сообщение имело важное значение, чтобы отвлечь внимание от организованного ими искусственного голода в СССР. В январе 1932 г. в Праге был создан «Комитет спасения работающего населения в Подкарпатской Руси» при «Международной рабочей помощи». В его состав вошли, в частности, З. Неядлы, И. Ольбрахт, Я. Кратохвил, К. Тайге, Л. Новомеский.¹⁹³ В феврале 1932 г. благодаря КПЧ состоялись массовые так называемые «голодные походы» крестьян в Перечине, Сваляве, Мукачево, Воловце, Хусте, Тячеве, Рахове. Их организаторы предстали перед судом. Главный координатор «голодных походов» И. Локота, депутат парламента от КПЧ, был осужден на 6 лет заключения.¹⁹⁴

В 1930-х гг. распространение получили их выступления крестьян против сборщиков налогов и распродажи крестьянской земли из-за фискальной задолженности.

Власть предприняла меры для поддержки крестьянства. 5 мая 1933 г. был принят закон о временной приостановке принудительной продажи крестьянских хозяйств до конца 1933 г., затем продолженный до апреля

187 Průcha, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992*. Díl 1, s. 235.

188 Віднянський, С. В.: Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців, с. 136.

189 Nečas, Jaromír: *Podkarpatská Rus od převratu do roku 1936*, s. 4.

190 Ульмань, Ф.: 15 лет работы Чсл. Красного Креста на Подкарпатской Руси, с. 155.

191 През[идент] Масарик для закарпатських дітей. Діло 1934, Ч. 2, 4 січня, с. 6.

192 Чеські колонізатори на Закарпатській Україні. Комуніст. Харків 1933, № 8 (4067), 8 січня, с. 4.

193 Поступ, Прага, 1932, № 2–3, с. 26–27.

194 Поп, И.: *Мала історія Русинів*. Ужгород 2012, с. 104.

1934 г. Поддержке крестьянских хозяйств способствовал чрезвычайный декрет правительства от 10 августа 1933 г. по которому арендаторы получали право требовать от землевладельца уменьшения платы за пользование землей.¹⁹⁵

Существует мнение, что поддержав создание прогрессивного социального законодательства, Т. Г. Масарик в годы «Великой депрессии» «уже больше уповал на филантропию».¹⁹⁶ 9 сентября 1933 г. в интервью корреспонденту издания «Quotidien» (Франция) президент отмечал: «Политическая демократия не может устранить социальную несправедливость.... Но может развиваться. Это есть проблема воспитания и культуры. Речь идет о том, чтобы поднять человека на более высокий уровень».¹⁹⁷ Из известных примеров филантропической деятельности президента в 1930-х гг. было предоставление 200 тыс. крон на создание медицинской станции на Закарпатье, 400 тыс. крон – на основание Земской молодежной опеки в Мукачево.¹⁹⁸ В построенном на последнюю сумму заведении для детей-инвалидов в 1935 г. было 48 воспитанников.¹⁹⁹ Кроме того, к президенту обращались и отдельные люди за помощью. Закарпатский политический деятель Э. Бачинский в газете «Venkov» 16 сентября 1937 г. писал, что просьбы крестьян к президенту как к своему последнему защитнику не оставались без ответа: «Когда в деревню приходили средства от Масарика, как правило как его личный вклад в культурное или гуманитарное дело, весь район об этом узнавал и сумма эта довольно легко удваивалась и утраивалась, потому что если Масарик что-то подарил, тут не было таки никого, кто бы противился своим вкладом последовать примеру первого гражданина республики...».²⁰⁰ Неудивительно, что общественно-политический деятель С. Клочурак отмечал: «Т. Г. Масарик... всегда относился к нашему народу по-отцовски и до конца своей жизни поддерживал наши культурно-образовательные и социальные институты».²⁰¹

Как отмечает Й. А. Елинек, «Некоторые газеты подчеркивали, что благотворительность здесь бесполезна и что проблемная ситуация на Верхо-

195 Аграрный вопрос и крестьянское движение. Справочник. / Под общей ред. М. П. Горова. Москва 1935, с. 147.

196 Малевиц, О. М.: Томаш Гарриг Масарик. In: Вопросы истории 2004, № 11, с. 69.

197 Masaryk, T. G.: Cesta demokracie IV, s. 376.

198 Kovtun, Jiří: Republika v nebezpečném světě, s. 635.

199 Гаджега, Илья. П.: Земское попечение о молодежи на Подк. Руси, с. 164.

200 Už vícekrát nezazní tak těžce requiem. Před sedmdesáti lety zemřel T. G. Masaryk. Výbor z dokumentů. Praha 2007, s. 46–47.

201 Мушинка, Микола: Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність С. Клочурака. Ужгород 2011, с. 391.

вине... может быть решена только благодаря проводимой на широкой основе экономической и индустриальной реформе, но к этим предложениям не прислушались. Сомнительно, чтобы Чехословакия, даже при желании могла вынести столь тяжелую ношу. Праге не хватало ресурсов для реанимации своих восточных регионов, а те ресурсы, которые удавалось найти, использовались для экономического развития Словакии и других областей, имеющих большее практическое значение для экономики страны».²⁰² Действительно, по данным Высшего контрольного учетного управления ЧСР, в 1919–1932 гг. в Закарпатье министерство промышленности, торговли и ремесел расходовало относительно небольшую сумму – 3 717 499 крон.²⁰³ По мнению чешского историка В. Прухи, в 1920-х гг. в ЧСР отдавалось предпочтение непрямым методам влияния на промышленность, в частности, путем поддержки электрификации и строительства.²⁰⁴ О масштабах сделанного определенное представление дают данные Высшего контрольного учетного управления ЧСР о расходах министерства общественных работ в Закарпатье. В 1919–1932 гг. они составляли 383 326 507 крон. Расходы на министерство социальной опеки составляли 347 895 843 кроны, министерство охраны здоровья – 97 606 317 крон, министерства образования – 584 800 450 крон. В общем, в 1919–1932 гг. государство расходовало в Закарпатье 3 220 742 781 крону при сборе налогов на сумму 1 575 965 543 крон. Эти тенденции, включая выделение больших сумм на социальную сферу, характерны и для периода первой половины 1930-х гг. В 1930–1935 гг. государство расходовало в Закарпатье 1 476 390 251 крону, а собрало налогов на сумму 719 118 394 кроны. В частности, расходы на министерства социальной опеки составляли 150 484 818 крон, министерства гражданского здоровья и физического воспитания – 41 497 584 кроны, министерства образования – 389 252 866 крон.²⁰⁵

Развитие городов, инфраструктуры, электрификация края создавали условия для повышения жизненного уровня населения и последующего развития Закарпатья, которое оставалось аграрным регионом. Направленные на перспективу, внутривластные мероприятия 1920-х гг. улучшили в крае экономическое, культурное положение, возрос жизненный уровень, происходила дальнейшая дифференциация социальной структуры насе-

202 Елинек, Йешаягу А.: Карпатская диаспора: Евреи Подкарпатской Руси и Мукачевы (1848–1948), с. 223.

203 Národní archiv (NA), fond Nejvyšší účetní a kontrolní úřad (NÚKÚ), kart. 2327, složka 1, sumáře 1919–1932, 1919–1933, 1919–1934, 1919–1935.

204 Průcha, V. a kol.: Hospodářské a sociální dějiny Československa v letech 1918–1992, Díl 1, s. 109.

205 NA, NÚKÚ, kart. 2327, složka 1, sumáře 1919–1932, 1919–1933, 1919–1934, 1919–1935.

ления. Но социальное наследие было слишком тяжелым, чтобы во время короткого периода, отпущенного историей чехословацкой демократии, все проблемы Закарпатья были решены.

Таким образом, в Закарпатье в межвоенный период в контексте политики модернизации чехословацкие власти уделяли значительное внимание разным социальным мероприятиям, в частности, созданию сети учреждений здравоохранения, также принимались меры по налаживанию продовольственного обеспечения, поддержке развития физкультуры и спорта, социальному попечительству. Значительный вклад в социальные мероприятия вносили гуманитарные организации, в частности – Чехословацкий Красный Крест. Одним из свидетельств положительного влияния этой политики стало улучшение демографических показателей в крае. Направленные на перспективу, реформы улучшили в крае экономическое, культурное положение, жизненный уровень населения, развивались города, инфраструктура, жители приобретали опыт демократической политической культуры. Отмеченные успехи не привели к преодолению всех проблем Закарпатья, которое оставалось аграрным регионом. Многообещающий процесс модернизации Закарпатья в демократической системе ЧСР дважды за междувоенный период испытал деструктивное влияние («Великая депрессия», последствия внешнеполитического диктата 1938–1939 гг.). Несмотря на незавершенный характер модернизации Закарпатья, период президентства Т. Г. Масарика оставил много достижений, значимых для региона.

T.G. Masaryk and the Development of Social Politics in Transcarpathia during the Czechoslovak Republic

The article deals with the agenda of the Czechoslovak offices in Transcarpathia during the interwar period in the spheres of healthcare, social politics, and the support of physical culture and sports organisations. The Czechoslovak politics in the region were implemented by the programme of humane democracy of President T.G. Masaryk who in the formation of a European democratic state took into account the economic and social components and who favoured the concept of a social-oriented market economy. The implementation of this programme under T.G. Masaryk's presidency during 1919–1935 resulted in intensified modernisation in Transcarpathia. Although the full implementation of the political form of modernisation was incomplete – autonomy was postponed, and the region's population experienced life in democratic political culture. In economics, the modernisation created conditions for the transition from feudal relationships to market ones. T.G. Masaryk and the Czechoslovak authorities paid substantial attention to the social issues in the region, especially to the formation of a new educational system and the development of healthcare (management reorganisation in the entire area, building new hospitals, fighting epidemics, improving medical care for the inhabitants); moreover, social care measures were adopted and the development of physical culture and sports were supported. T.G. Masaryk provided material help to the educational institutions in Transcarpathia, and national-cultural associations provided financial support to students from the region. Humanitarian organisations, primarily the Czechoslovak Red Cross contributed to the social development. Demographic indicators of the region provide evidence of the positive effect of these political measures.

Future-oriented reforms gradually improved the economic and cultural situation in the region, the standard of living for the inhabitants, and contributed to the development of the towns and infrastructure in the region. The success did not overcome all of the problems of the primarily agrarian Transcarpathia. The reason behind this was a difficult social background, the destructive effect of the Great Depression, and the consequences of the foreign political events from 1938–1939 that disrupted the solution of many problems of the region in the short period of Czechoslovak democracy. Despite the incomplete modernisation of Transcarpathia, the years of T.G. Masaryk's presidency were distinguished by many significant deeds for the regions.

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ РУССКИХ ЭМИГРАНТОВ-МЕДИКОВ

В ЧЕХОСЛОВАКИИ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД

ИРИНА ШУЛЬЦ

Вступление

В результате масариковской «Русской акции помощи» в Чехословакии в 1921 году оказались тысячи русских беженцев. Студенчество имело возможность получить высшее образование. В фокусе нашего внимания – русские эмигранты-медики. Первоначально привилегированная чехословацким правительством группа русских студентов-медиков, получивших убежище, право на обучение, стипендии, впоследствии оказалась одним из самых дискриминируемых профессиональных сообществ. Причин для этого, на наш взгляд, было несколько. Внешняя – продолжающееся укрепление советской власти и невозможность возвращения на родину и внутренние – законы 1928 и 1929 годов, ограничивающие трудовую деятельность эмигрантов, мировой экономический кризис, а также профессиональная конкуренция. Русские врачи под давлением вышперечисленных обстоятельств в 1934 году объединились в Союз русских врачей-граждан Чехословакии и пытались отстаивать свои права коллективно посредством налаживания связей с правительственными кругами Чехословакии, руководством Чешской и Чехословацкой врачебной палаты (далее ЧВП), а также и на страницах собственного журнала «Русский врач в ЧСР». Надо отметить, что в Чехословакию также эмигрировали уже состоявшиеся доктора, имевшие практику на родине и желавшие продолжить заниматься своей профессией и далее. Они также являлись мишенью для критики и дискриминации. В основе нашего исследования лежит анализ публикаций архивных журналов «Вестник чешских врачей» (1921–1933), (1939–1940), «Вестник чехословацких врачей (1934–1938)»¹, «Русский врач в ЧСР» (1933–1940), материалы Национального архива ЧР, Архива Праги и архива МИДа ЧР и мемуары врача-эмигранта Николая Келина «Пути-дороги».

1 Чешск. – Věstník českých lékařů (1921–1933, 1939–1940) и Věstník československých lékařů (1934–1938).

Необходимо отметить, что темой русских врачей в Чехословакии занимались чешский историк Свободова Я.² и российские исследователи Васильев К. К., Мирский М. Б.³, однако новые источники, вводимые нами в научный оборот, дают возможность рассмотреть эту тему с перспективы социально-правового положения русских врачей в Чехословакии в межвоенный период.

Истоки эмиграции и позитивная дискриминация

К концу 1922 по «Русской акции помощи» на учёбу в чехословацкие высшие учебные заведения было принято 2.435 эмигранта из бывшей Российской империи⁴. Будущих медиков из них было около 300. Это были участники Гражданской войны, служившие в Добровольческой армии и оказавшиеся в 1920 году в результате эвакуации из Крыма на Лемносе и Галлиполи. Дополняли группу уже находившиеся в Чехословакии беженцы и чехи-реэмигранты. Студенты распределялись по четырём медицинским факультетам – в Праге, Брно и Братиславе. Вопросами обустройства и контроля всех студентов-эмигрантов, а не только медиков, занимался Комитет по обеспечению образования русских и украинских студентов⁵. Студентам предоставлялось общежитие и необходимый минимум одежды, выплачивалась стипендия в размере 520 крон. Больных лечили и выделяли дополнительное питание. По условиям «Русской акции», решающим для оказания поддержки являлись потребности просителя, а помощь не должна была использоваться в антигосударственных целях. Декларировалась и цель акции: не только обеспечение, но и направление к интеллектуальной работе, чтобы поддерживаемые впоследствии могли найти применение дома и работать на пользу своего народа. Кроме того, было заявлено о недопущении политических, национальных и религиозных де-

-
- 2 Svobodová, J.: Ruští lékaři-emigranti v ČSR (1918–1938). Slovanický přehled 1, 1993, s. 117–119.
 - 3 Васильев, К. К.: Профессора-медики Новороссийского университета и их деятельность в Чехословакии между двумя мировыми войнами. In: Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведенных исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Praha 1995, стр. 491–493; Мирский, М. Б.: «Русская акция» и российское медицинское зарубежье. In: Русская, украинская и белорусская эмиграция в Чехословакии между двумя мировыми войнами. Результаты и перспективы проведенных исследований. Фонды Славянской библиотеки и пражских архивов. Praha 1995, стр. 508–519.
 - 4 Československá pomoc ruské a ukrajinské emigrace. Praha 1924, s. 11.
 - 5 Чешск. – Komitét pro umožnění studia ruských studentů v ČSR. Комитет был образован в октябре 1921 года, впоследствии он разделился два комитета. Один занимался русскими, второй украинскими студентами.

лений⁶. Однако одним из условий приёма на обучение было подписание абитуриентами так называемого «отказа» (revers)⁷ от возможности работать на территории Чехословакии после получения диплома, что, можем предположить, людям, познавшим тяготы войны и военного «сидения», представлялось в тот момент не столь важным. Эмигранты были полны веры в скорое падение большевистского режима и воспринимали возможность существования в нормальных условиях на чужбине как передышку, накопление сил и знаний.

Молодое чехословацкое государство во главе с Т.Г. Масариком романтических идей не питало и действовало рационально – поддержка эмигрантов была обусловлена пониманием неспособности большевиков самим управлять государством, а это означало, что большевики будут вынуждены призвать на помощь бывших идейных соратников – эсеров и меньшевиков, которых Чехословакия сохранит и тем самым обеспечит себе поддержку в будущей, уже демократизированной элите России. «И сильная Россия, соединённая в федерацию, нам всем и Европе необходима. Россия переживает тяжёлый кризис. Пал неспособный и дегенерированный царизм, подобно, как пал царизм берлинский и венский; но русская революция не была и не есть достаточно творческая. Русские не научились управлению, а без управления нет демократии. Сомневаюсь, что Россия без помощи союзников быстро сможет себе помочь», – утверждал Масарик⁸. Однако плана Б, на случай укрепления советской власти без эсеров, у Масарика не было, соответственно не было и плана, связанного с судьбой эмигрантов.

Безусловно, не стоит забывать и о роли самих русских в рождении идеи «Русской акции». Инженер-конструктор, изобретатель паровых котлов Алексей Ломшаков, эмигрант, в то время работавший консультантом в Чехословакии на заводах «Шкода» в Пльзени и один из близких Масарика русских еще по России, был главным вдохновителем чехословацкого президента на помощь русским эмигрантам, в частности молодёжи, за что его называли «отцом русского студенчества». Старшее поколение, оказавшееся в эмиграции, также содействовало устройству русской молодёжи. Николай Келин в своей книге описывает, как происходил набор на учёбу. Отбор в Константинополе проводили члены Русской академической группы. Келина приняли на учёбу в Пражский университет на медицинский факультет с кустарными документами, удостоверяющими личность, без

6 Československá pomoc ruské a ukrajinské emigrace. Praha 1924, s. 5.

7 Věstník českých lékařů 40, № 7, 1927, s. 129.

8 Первое послание первого президента Чехословацкой республики (22 декабря 1918 года). Цит. по: T.G. Masaryk. Řečí a projevy. Část I. České Budějovice 1919, s. 34.

подтверждения об образовании и по результатам формального собеседования⁹. Мы наблюдаем, что ряд факторов разного характера, как с чешской, так и с русской стороны, сыграли роль в так называемой позитивной дискриминации русских студентов.

1921–1928 годы. Взаимное знакомство

В первые годы эмиграции, с 1922 по 1927, в Чехословакии насчитывалось 190 русских врачей, 53 из них получили диплом в России, 137 – в Чехословакии¹⁰.

Первые сообщения конфликтного характера в отношении русских врачей и студентов появились в «Вестнике чешских врачей» в 1924 году. Группа чешских врачей поднимает вопрос о соотношении числа чехословацких и эмигрантских медиков. Отмечается, что докладчик Понец совершает нападки в адрес русских коллег, путает понятия «иностранец» и «эмигрант» и преувеличивает опасность, которая грозит чехословацким докторам от иностранных студентов, которых, по его словам, только прибывает, а также от выросшего числа нострификаций иностранных медицинских дипломов и даже и от того, что половина студентов медицинских факультетов – русские. Доклад Понеча коллеги оценивают как радикальный и приводят реальные данные: согласно статистике Общества русских врачей¹¹, в Чехии всего 277 студентов русского происхождения, 58 в Брно и 44 в Братиславе. Кроме того, русские врачи составляют всего четвертую часть от четверти всех иностранцев-членов ЧВП. Несмотря на это, участники собрания соглашались, что существует опасность конкуренции со стороны русских докторов, так как в стране явное перепроизводство медицинских кадров, однако тут же отмечается, что чешские доктора не позволят использовать этот факт для большевистской пропаганды, и что необходимо этим студентам помогать, однако при соблюдении повышенного контроля документов эмигрантов и их равномерного распределения по факультетам, а также ограничения нострификации дипломов иностранных врачей: «...очевидно, – говорится в резолюции, – что в период, когда десятки чешских врачей бедствуют, и когда сотням чехословацких врачей было отказано в возможности лечить большую часть членов больничных касс, условием работы чиновников является сделать так, чтобы

9 Келин, Н.А.: Полное собрание сочинений: в 2-х томах: Т.1. Пути-дороги. Дневник донского казака на чужбине. Подольск 2021, стр. 269–271.

10 Русский врач в ЧСР VII, № 5, 1940, стр. 36.

11 Общество русских врачей (Spolek ruských lékařů) – первое профессиональное объединение русских врачей в Чехословакии, образованное в 1923 году. Председатель – С. Острогорский.

положение врачей не усугублялось конкуренцией с иностранцами путем нострификации их дипломов»¹². Представитель Общества русских врачей доктор Сухов прокомментировал разгоревшийся спор фразой: «Умиряющего льва может пнуть каждый». Примечательно, что описание одного из общих собраний Союза чехословацких медиков (высока вероятность, что речь идёт о том же собрании, о котором говорилось выше), мы находим и в рукописи Николая Келина: «Но вот поднимается какой-то взъерошенный студент, не знаю, какого курса и начинает злобно и горячо говорить о нас, русских студентах: – Коллеги! – кричит он. – Наш университет, Прагу и вообще все наши высшие учебные заведения [заполнили] и запакостили иностранные пришельцы! Я, собственно, говорю о русских! Спрашиваю, что представляет из себя этот сброд, эти полицейские, которые пытались задушить русскую революцию. Ведь они органически не способны к интеллектуальному труду, и мы должны от них как можно скорее избавиться, настоять перед нашим правительством, что бы их снова посадили в скотские вагоны так же, как они сюда приехали и отправили в Советскую Россию. Тут им делать нечего! В нашей свободной республике им делать нечего!... Предлагаю резолюцию! – и зачитывает её. Я сижу где-то в уголке, глотаю горькие слезы и думаю – это мы то ретрограды и люди, «неспособные к интеллектуальному труду»?... Может быть, это вот именно это собрание и влило в меня железную энергию и заставило блестяще закончить университет на год раньше, чем все эти прогрессивные кликуши»¹³.

Таким образом, уже в 1924 году обозначается круг проблем, который будет расширяться и сопровождать врачей русского происхождения в течение всей профессиональной карьеры, которую они будут вынуждены пытаться реализовать в Чехословакии. Положение усугублялось «отказом» от врачебной практики на территории Чехословакии. Однако «отказ» мог быть в виде исключения министерством здравоохранения снят.

В 1926 году члены правления Чешской Врачебной палаты выступают против участвовавшей выдачи разрешений на работу врачам-иностранцам (после снятия «отказа») и указывают на слишком благожелательное и либеральное предоставление русским чехословацкого гражданства. Предлагают при рассмотрении прошения на гражданство учитывать мнение ЧВП и профессорского состава медицинского факультета Карлова университета. Кроме того, Чешская секция Врачебной палаты решает не принимать в свои члены врачей-иностранцев, у которых нет разрешения на врачебную

12 Věstník českých lékařů 37, № 51–52, 1924, s. 719–720.

13 Келин, Н.А.: «Пути-дороги» Т.1, 2021, стр. 306.

практику в стране. Необходимо отметить, что путь к чехословацкому гражданству у иностранцев лежал через получение документа о так называемом «праве гражданства» (*domovské právo*)¹⁴.

Из чего же исходили в своих опасениях чешские медики? Одной из причин было перепроизводство кадров. Ежегодно четыре медицинских факультета выпускали 800 специалистов. Таким образом, существовала угроза, что молодые чешские врачи будут «пролетаризированы». Вторая причина – не существовало взаимных договоров между Чехословакией и другими странами, позволяющих чешским докторам работать за границей. Третья причина – нарушения закона со стороны врачей-иностранцев: «Врачебная палата имеет доказательства, что некоторые врачи-иностранцы, являющиеся клиническими ассистентами, ведут частную практику, хотя и закон, и директива профессорского коллектива медицинского факультета Карлова университета от 3 апреля 1924 года им это запрещают»¹⁵. В 1926 году Общество чехословацких врачей в Праге обращается к ЧВП с просьбой не принимать в свои ряды врачей славянской национальности, которые не являются гражданами ЧСР и которые при получении диплома подписали отказ от работы на территории страны. Моравская Врачебная палата практикует это уже давно, подчеркивается в обращении¹⁶.

На общем собрании ЧВП в конце 1926 года докладчиком констатируется игнорирование Министерством здравоохранения обращений палаты по вопросу выдачи иностранцам разрешений на работу, но главный акцент делается на скорейшем рассмотрении и принятии парламентом страны закона о врачебной практике, который бы, в частности, отрегулировал «недобросовестную конкуренцию». Чешское врачебное сообщество внимательно отслеживает случаи подобной конкуренции: в №13/1927 публикуется заметка о назначении в окрестную нимбуркскую больницу врачом русского доктора Алекс. Коломойцева несмотря на то, что несколько чешских врачей претендовало на это место¹⁷. В №43/1927 рассказывается о русском докторе S.S.G, бывшем профессоре царских университетов, получившем разрешение на работу от министерства и использующем на вывеске звание «профессор», что недопустимо. Все эти случаи фиксируются и обжалуются.

14 *Domovské právo* – институт юридической принадлежности к какому-то определенному муниципалитету, приравненный к гражданству. Был введен в чешских землях в 1849 году и отменен только через 100 лет, в 1949 году.

15 *Věstník českých lékařů* 39, № 3, 1927, s. 53.

16 *Věstník českých lékařů* 38, № 17, 1926, s. 289.

17 *Věstník českých lékařů* 39, № 13, 1927, s. 250.

Примечателен следующий случай: русский врач-выпускник медицинского ф-та в 1927 году получил разрешение от министерства здравоохранения на возможность работать на выбор в Киойве, Угершском Градиште или Годонине, однако в этих местах и так существовал переизбыток докторов, и жупа протестует против подобных действий министерства¹⁸. Речь идёт о русском докторе Павле Горгулове, чьи политические взгляды впоследствии радикализируются и спустя пять лет, в 1932 году, в Париже он совершит убийство президента Французской Республики Поля Думера, чем вызовет общественный гнев и заставит оправдываться всё русское эмигрантское сообщество. Вспомнят о нем и в Чехословакии. Вестник чешских врачей в 1932 году с горькой иронией напишет, что кусочек известности в этом историческом событии получила и Чехословакия, которую неоднократно упоминали в связи с трагедией, и которую посетил высший полицейский чиновник из Парижа: «Случай Горгулова заставляет нас в очередной раз хотя бы ненадолго задуматься о практике иностранцев у нас. < >. Как пишут газеты, доктор Горгулов при получении диплома подписал отказ, что не будет практиковать на нашей территории, впоследствии он получил разрешение от министерства здравоохранения, которого потом лишился, переехал в Прагу и начал тайно проводить незаконную деятельность, получая доходы. < > Газета «Лидове новины» подбрасывает информацию, что на решение министерства здравоохранения повлияло политическое вмешательство»¹⁹.

Конфликтный треугольник

Конфликт, согласно социологу Г. Зиммелю, затрагивает не две, а три стороны, а конкурентная борьба хорошо демонстрирует, как две противоборствующие стороны стремятся завоевать внимание третьей, а следовательно, и склонить её к союзнчеству²⁰. В рассматриваемом нами примере, третьей стороной являются чехословацкие госорганы, которые, на наш взгляд, сначала выступают в роли сторонника эмигрантов, потом заинтересованного наблюдателя, а затем становятся союзником чешской стороны. Мы попытались сформулировать претензии, которые две стороны конфликта предъявляли как друг другу, так и к третьей стороне.

Члены Врачебной палаты высказывали к госорганам следующие претензии:

- недостаточный контроль документов беженцев;
- избыточная ностификация иностранных медицинских дипломов;
- слишком либеральная процедура получения чехословацкого гражданства;

18 Věstník českých lékařů 39, № 40, 1927, s. 652.

19 Věstník českých lékařů 44, № 21, 1932, s. 574.

20 Зиммель, Г.: Социальная дифференциация: Пер. с нем. Киев 1898.

- отсутствие взаимных договоров о работе врачей с другими странами;
- отсутствие сотрудничества со стороны министерства здравоохранения и министерства внутренних дел с Центральной врачебной организацией в вопросе предоставления права на работу и гражданства иностранцам;
- переполненность медицинских факультетов;
- преимущество при трудоустройстве для иностранцев от местных жуп;
- незащищенность собственных граждан на рынке труда.

Врачи-иностранцы, по мнению членов ЧВП, имели следующие недостатки:

- проблемы с документами, удостоверяющими личность;
- врачебная практика при подписанном «отказе»;
- использование медицинских званий, полученных за границей;
- плохое знание чешского языка.

Русские доктора-члены ЧВП приводили следующие аргументы в свою защиту:

- остались без Отечества;
- приглашены правительством Чехословакии;
- воевали в Великой войне за славян;
- не могут вернуться на родину, грозит смерть;
- устраиваются только на незанятые чехами, словаками и карпатороссами места;
- зарабатывают в «медвежьих углах» (Подкарпатская Русь) мало;
- являются гражданами Чехословакии, значит, имеют одинаковые права с остальными;
- иногда им предъявляются абсурдные требования, например, пересдать описательную геометрию, чешский язык или принять католичество.

1928–1933 годы. Драконовские законы

В 1928 году, еще до начала мирового экономического кризиса, в Чехословакии выходит закон 39/1928. Об охране внутреннего рынка труда,²¹ согласно которому ограничивается право на работу для иностранцев. Доступ к рынку труда имели только те, которые доказали, что непрерывно находились на территории страны с 1.5.1923 г., и которым госорган выдал подтверждение до 31.5.1937 г. Следующий, 1929 год, становится переломным для врачей-иностранцев. Парламент страны принимает закон 114/1929. О врачебной практике,²² который устанавливает возможность врачебной практики только для имеющих как чехословацкое гражданство, так и чехословацкий медицин-

21 Zákon č. 39/1928 Sb. o ochraně domácího trhu práce.

22 Zákon č. 114/1929 Sb., o výkonu lékařské praxe. Разработка закона велась минимально с 1923 года (Archiv MZV, II. sekce 1918–1939, praxe ruských uprchlíků lékařů v ČSR (1934–1937), umístění ruských uprchlíků lékařů v ČSR (1922–1939), kart. 479.

ский диплом. Ностификация иностранных дипломов могла проводиться только в случаях взаимного признания.

Русское эмигрантское врачебное сообщество в 20-х годах, как и другие эмигрантские профессиональные объединения, по сути, было бесправно. Этим, на наш взгляд, была обусловлена их неконфликтная и неактивная позиция. По мере того, как надежды на возвращение на родину стали таять, докторам необходимо было искать в Чехословакии врачебную практику, идти на неквалифицированную работу или уезжать в другие страны. И хотя в 1923 году было основано Общество русских врачей, получивших образование на родине, основой его деятельности являлась помощь студенчеству и помощь при трудоустройстве врачей, а также решение медицинских проблем внутри диаспоры: туберкулез, санаторное лечение, педиатрия, психологические проблемы. За пять лет работы общество разрослось с 44 до 70 членов. Некоторые из них впоследствии перейдут в новое объединение. В период с 1923 по 1928 гг. восьми докторам общества в рамках "Русской акции" предоставлялась стипендия на совершенствование в своей специальности, общая сумма которой составила 200 тыс. крон²³.

В начале 30-х лет на общественную сцену выходит новое поколение русских врачей, тех, кто в 1921 году и в последующие годы поступили в чехословацкие вузы, окончили их и начали практиковать. В отличие от своих бесправных предшественников, эта когорта не только имела местное образование, но многие из них уже получили чехословацкое гражданство. Благодаря воспоминаниям, оставленным Н. Келиным, мы можем на его примере проследить путь от бесправного эмигранта до чехословацкого гражданина. Итак, Н. Келин поступает в Карлов университет в 1921 году, оканчивает его в 1927. «Я уже по опыту других знал, – пишет он, – что никуда не пробьюсь и никакой ученой карьеры не сделаю – не пустят и затрут. Тут своих было достаточно. Это не то, что в нашей матушке-России, если выписывался конкурс на место, и там был хоть один иностранец, место получал именно он. Мол, наши дома, не пропадут, а иностранцу нужно помочь...»²⁴. Начало карьеры этого русского доктора можно назвать трудным, но стремительным. Некоторое время после окончания вуза он только за питание работает в больнице в Градце Кралове, затем возвращается в Прагу, где по протекции Владимира Геринга²⁵ – друга тестя (к тому времени

23 Národní archiv, fond Ministerstvo zahraničních věcí – Ruská pomocná akce, Praha, kart.349.

24 Келин, Н.А.: «Пути-дороги» Т.1, 2021, стр. 330.

25 Д-р Владимир Геринг (MUDr. Vladimír Haering) – один из самых влиятельных деятелей военной службы здравоохранения и Чехословацкого Красного Креста в период первой чехословацкой республики. В декабре 1918 года в звании подполковника стал начальни-

Николай Келин уже был женат на обрусевшей чешке), получает место в хирургическом санатории Красного креста на Виноградах, где делает нарkozy. Однако, донское происхождение даёт о себе знать, и он ищет место в сельской местности. На каникулы устраивается в Кошетице, а затем по просьбе местного руководства переезжает в Горжепник. Право гражданства (*domovské právo*) врач получает на родине тестя, в Турско, и в 1928 году становится гражданином страны. Для неженатых или вдовых иностранцев натурализация через этот институт могла наступить только после 10-летнего пребывания на территории страны.

1933–1937 годы. Активная позиция

В 1933 году между Центральной врачебной организацией и Больничными кассами чиновников (NPSÚ) заключается договор²⁶, который исключает иностранцев и «бывших иностранцев» из коллективного договора (тех, кто не имел чехословацкого гражданства до 1.01.1921). Мера была призвана защитить чехословацких врачей от иностранных, которых насчитывалось 2000 человек, русских из них было 200. Инициативная группа русских врачей предложила Центральной врачебной организации создать «русскую секцию», однако в октябре 1933 года им было отказано²⁷ по причине нежелательности возникновения национальных секций внутри общегосударственной организации, защищающей права всех своих членов. Несмотря на то, что из 75 врачей русского происхождения, подавших заявление на включение в новый коллективный договор с больничной кассой, было отказано всего лишь одному²⁸, русские врачи принимают решение создать свое объединение – «Союз русских врачей-граждан Чехословакии» и издавать журнал «Русский врач в ЧСР». Впоследствии они обжалуют новые правила в Наивысшем суде, но проигрывают. Необходимо отметить, что совсем иным было положение русских врачей в Словакии. В этой части Чехословакии они работали как государственные участковые врачи, получавшие месячное жалование. Проблем с больничными кассами они не испытывали, поэтому членами нового Союза становились единицы.

ком здравоохранения всех чехословацких войск в России. С 1928 по 1938 гг. был заместителем Алиции Масариковой в Чехословацком Красном Кресте.

26 Smlouva o úpravě lékařské služby u Nemocenské pojišťovny soukromých úředníků a zřízenců v Praze, čl. VI., odst. 5, lit. f. NPSÚ была самой крупной страховой кассой того времени.

27 Камышанский, Н.Т.: История возникновения Союза русских врачей, граждан Чехословацких. In: Русский врач в ЧСР, 1, №1, 1934, стр. 27.

28 Věstník československých lékařů 46, № 4, 1934, s. 90; Русский врач в ЧСР сообщает, что Больничная касса чиновников продлила договор всего лишь с десятью коллегами. № 1–2, 1939, стр. 25.

В программной статье первого номера журнала «Русский врач в ЧСР» член правления доктор Федор Чекунов пишет: «...мы всегда будем выделены из среды чехословацких врачей по признаку народностному, и должны рассматривать это как явление естественное и неотвратимое»²⁹. В этом же номере в Декларации правления формулируются основные задачи Союза: защищать свои гражданские права от их умаления, в частности право на врачебный труд и активно соучаствовать в профессиональной работе, направленной на сохранение здоровья чехословацкого народа. Примечательным в этом плане является рассуждение доктора Федора Никишина³⁰, председателя Союза, о трех путях для русского доктора. Первый – полное растворение в титульной нации, второй – равнодушное отношение к национальным русским вопросам, при сохранении русского обихода. Третий – самый тяжелый – быть честными гражданами Чехословакии, оставаясь русскими по духу и устремлениям, став в недалеком будущем мостом между Чехословакией и русским народом. Основав Союз, подытоживает Никишин, врачи выбрали третий путь³¹.

Можно констатировать, что притеснение русских студентов-медиков и русских врачей на протяжении более чем 10 лет, вызвало лишь укрепление национальной идентичности внутри дискриминируемой группы. Так, в первом номере публикуется обширная статья мэтра психиатрии Г. Я. Трошина³² о различиях между русским врачом и европейским, без сомнения, в пользу русского, который является выходцем из небогатых слоев населения и который, согласно русской интеллигентской идеологии, служит делу «малым сим», также подчеркивается общественная функция русского врача.

Возникновение журнала «Русский врач в ЧСР» было отмечено в «Вестнике чехословацких врачей» и содержало критические замечания. По мнению автора MUDr. Вѣ. Н., декларируемая цель русских врачей – получить в глазах чехословацкой общественности иную оценку, чем другие врачи-переселенцы и сблизиться с чехами, может вместо сближения, из-за русского языка журнала, вызвать отторжение. Кроме того, критикуется публикация

29 Чекунов, Ф.Г. In: Русский врач в ЧСР 1, №1, 1934, стр. 2–3.

30 Никишин Ф. Ф., врач-хирург, прибыл в Чехословакию в 1921 году в качестве руководителя II группы студентов. 13 лет работал ассистентом в I хирургической клинике Карлова университета.

31 Никишин, Ф. Ф.: Наши задачи. In: Русский врач в ЧСР, 1, №1, 1934, стр. 22–23.

32 Трошин Г. Я. – профессор психиатрии, высланный из Советской России в 1922. Из Берлина переехал в Прагу. Вместе с коллегами в 1923 году создал Общество русских врачей, которое возглавлял 12 лет. В Праге профессор не имел возможности заниматься клинической психиатрией.

списка фамилий и имён русских врачей азбукой, а их адресов латиницей³³. Заметка завершается пожеланием успехов.

В № 11(13) «Русского врача в ЧСР» за 1935 год публикуется информация о готовящемся в министерствах здравоохранения и внутренних дел при содействии ЧВП и Центральной врачебной организации правительственным постановлении об аннулировании дипломов «бывших иностранцев» (новые правила о нострификации). «Положение чрезвычайно серьезно», – пишет журнал³⁴. Правление Союза начинает переговоры с Центральной врачебной организацией о своем особом положении, основанном на приглашении чехословацкого правительства. «Пострадать могут коллеги, которые недавно получили чехословацкое гражданство, кроме того техника «снятия реверсов» будет более затруднительной», пишет д-р Яхнин³⁵. 1 октября 1936 года в силу вступает Постановление правительства 255/1936 о нострификации иностранных медицинских дипломов и аннулировании, согласно которому, иностранные граждане, обучающиеся на чехословацких медицинских факультетах, отказываются от права заниматься медицинской практикой в Чехословацкой Республике³⁶. Напомним, что на 1935 год пришлось признание Чехословакией СССР и как следствие – отдаление чехословацких политических элит от русских эмигрантов.

В 1937 году в «Союзе русских врачей-граждан Чехословакии» насчитывается вместе с кандидатами 179 человек, это более 80% всех русских врачей в стране, говорится в отчете Ф. Чекунова. Средний возраст членов – 42,5 лет. Женатых – 80%. Время прибытия в ЧСР – 1921/1922 гг. Время принятия гражданства в среднем приходится на 10-й год пребывания, т. е. на 1931 год. Прохождение курсов медуниверситета составило в среднем – 6–6,5 лет. Нострифицировали русские дипломы примерно 8%. Члены Союза – выходцы из самых разных областей России, но первое место занимают Новочеркасск, Ростов-на-Дону, Екатеринодар. Донские и кубанские казаки составляют 18 %. Первым русским, назначенным на должность полицейского врача

33 Věstník československých lékařů 46, № 24, 1934, s. 720.

34 Русский врач в ЧСР 2, № 11 (13), 1935, стр. 289.

35 Яхнин, Б.: К вопросу о положении русских врачей в Чехословакии. In: Русский врач в ЧСР 2, №11 (13), 1935, стр. 334–335. Борис Яхнин, имевший еврейское происхождение, погиб в газовой камере в Освенциме в 1943 году. Его имя увековечено на памятнике жертвам Холокоста в Пинкасовой синагоге в Праре. NA, fond Sbíрка dokumentů k činnosti ruské a ukrajinské emigrace – Boris Jachnin.

36 255/1936 Sb. Vládní nařízení o nostrifikaci cizozemských lékařských diplomů a o reversech, jimiž se cizí státní příslušníci studující na československých lékařských fakultách zřikají práva vykonávat lékařskou praxi v republice Československé.

в Праге, стал д-р Вадим Петров³⁷. Председателем «Союза русских врачей» в 1937 году становится его брат – Василий Петров. Необходимо отметить, что в тех случаях, когда русские врачи действовали индивидуально, а не коллективно, многие имели шанс отстаивать свои права и получить возможность работать по специальности.

1938 год. Национализм

В результате Мюнхенского соглашения Чехословакия лишается Судет и других территорий. Чехословацкие доктора из отторгнутых областей устремляются внутрь страны. Представители Центрального объединения чехословацких врачей обращаются к министру здравоохранения д-ру Ментлу с меморандумом, в котором требуют в связи с возросшей конкуренцией и политическим положением, оставить право практики только врачам чешского, словацкого и карпаторосского происхождения. Кроме того, правлению Союза русских врачей-граждан ЧСР становится известно, что готовится решение Врачебной палаты об исключении иностранцев из коллективного договора пользования Больничными кассами чиновников (NPSÚ). Руководство Союза, по предложению д-ра Вас. Петрова, готовит экстренный выпуск журнала. Спецвыпуск за октябрь-ноябрь 1938 года выходит на чешском языке и посвящен правовому и бытовому положению русских врачей в ЧСР. Весь номер пронизан национализмом и юдофобией.

Через несколько месяцев на страницах журнала будет рассказано, как возник этот номер. Русские врачи обратились к чешским коллегам-националистам (akční výbor) Врачебной палаты за советом, как им поступать. Их попросили предоставить список русских врачей-арийцев. Таким образом, в журнале *Ruský lékař v ČSR, číslo 10–11, 1938 (viz foto)*, Союз отчитывается, что в его состав входит на настоящий момент всего лишь 87 членов, и все они истинно русские (24 исключено и 6 принято). Номер открывается статьей председателя Союза Вас. Петрова, в которой он поддерживает шаги Центральной врачебной организации и правительства в связи с кризисом и отторжением территорий в их решении ограничить прилив врачей нечешского и неславянского происхождения, ревизию разрешения на работу иностранцам, пользования больничными кассами и т. д, однако «... в связи с тем, что за словом «русский» могут скрываться иностранцы и люди неславянского происхождения, издается этот номер, чтобы объяснить чешским коллегам и чешской общественности, кто мы такие, сколько нас здесь и угрожаем ли

37 Вадим Васильевич Петров, отец известного чешского композитора Вадима Петрова (1932–2020).

мы интересам чешской медицины»³⁸. «У пишущего эти строки, истинного славянина, – вторит ему доктор Н. Келин, – неоднократно, когда он читал списки докторов <в журнале «Русский врач в ЧСР»>, руки сжимались в кулаки: добрая половина фамилий была тяжело произносима. Чешское общество также не понимало, каким «русским» оно оказывает помощь. Тем, чьи родители имели магазин в Бессарабии или Польше, и которые без стыда пользовались чешской помощью»³⁹. ««Русских врачей мало, – пишет доктор Г. Сеин, – но они сильны своим опытом и отчётливым национализмом, о который всегда разбивались волны марксистско-жидовских эфемерных лозунгов и обещаний, распространяемых, к сожалению, и коллегами из «избранного народа» <> Не бросайте нас в один мешок с представителями «избранного народа» и элементами с антигосударственным мышлением»⁴⁰. Надо отметить, что не все члены Союза были согласны с таким подходом и выходили из его состава. Таким образом, можно констатировать, что руководство Союза русских врачей-граждан Чехословакии стало первым, исключившим из своих рядов коллег-евреев. Чехословацкие союзы врачей и юристов сделают это в марте 1939.

Несмотря на все усилия, попытка обеспечить себе исключительное положение, успехом не увенчалась. Пресловутый параграф договора между Врачебной палатой и Больничной кассой, поражающий в правах русских врачей, не был отменен вплоть до перехода всех врачей Протектората под юрисдикцию Третьего Рейха. Официально Союз русских врачей был ликвидирован в 1941 году по причине недостаточного количества членов⁴¹.

Заключение

Хронологическая дифференциация событий и введение новых архивных источников позволили нам проследить, как складывалась коллективная судьба русских врачей-эмигрантов в Чехословакии в межвоенный период. Получив привилегии от чехословацкого правительства, русские медики и студенты столкнулись с отпором в лице чехословацкого профессионального врачебного сообщества и части общества. Окрепнув профессионально и материально, получив чехословацкое гражданство, русские медики начинают активно сопротивляться конкуренции, задействуют правовые методы. Чехословацкая врачебная палата со своей стороны вводит всё новые и новые

38 Ruský lékař v ČSR 5, č. 10–11, s. 223.

39 Там же, стр. 227.

40 Там же, стр. 229–230.

41 Archiv hlavního města Prahy, MHMP II / Národní výbor hl. m. Prahy, odbor vnitřních věcí, spolkový katastr. Digitalizované archiválie.

ограничения. Между ними лавируют государственные органы, которые с одной стороны чувствуют свою ответственность перед приглашенными эмигрантами и имеют с рядом из них связи, налаженные еще во время Гражданской войны, с другой – не могут идти против собственных граждан-врачей. Ситуацию значительно усугубляет мировой экономический кризис и новая политическая реальность – признание СССР а через несколько лет и раздел Чехословакии. С годами усиливающаяся дискриминация приводит к тому, что Союз русских врачей, дабы сохранить источник существования для части своих членов, сам становится на позицию дискриминирующего: выделяет внутри себя группу «неарийцев» и исключает из своих рядов. Однако ни это действие, ни предыдущие не приносят русским докторам желаемого результата – равноправного отношения к себе как к национальной группе.

The Socio-Legal Status of Russian Immigrants – Physicians in Interwar Czechoslovakia

As a consequence of the Russian Action Help, thousands of immigrants from the former Russian Empire arrived in Czechoslovakia. But only a few of them could enrol in Czechoslovak universities or finish studies interrupted due to the Russian civil war. The study deals with the Russian immigrants who received medical education in Czechoslovakia. But for several reasons, they could not practice medicine there. The first condition for admission to study programmes was to sign a 'discharge' that voluntarily renounced all job opportunities in Czechoslovakia after the completion of studies. The second issue was a long-term conflict between the Czechoslovak Medical Chamber with foreign medical students and foreign physicians who received a special permit from the Czechoslovak Ministry of Health that enabled them to practice medicine there. The local doctors viewed it as an unfair preference of foreigners over locals. The Russian physicians' situation further deteriorated as a consequence of the economic crisis and the adoption of Law no. 114/1929 of the Coll. on medical practice. In 1933, the Czechoslovak Medical Chamber moreover adopted a resolution on the use of hospital cash registers that restricted the rights of foreign physicians and even those who were granted Czechoslovak citizenship.

Этот номер посвящен правовому и бытовому положению русского врача в ЧСР.

ROČNÍK V

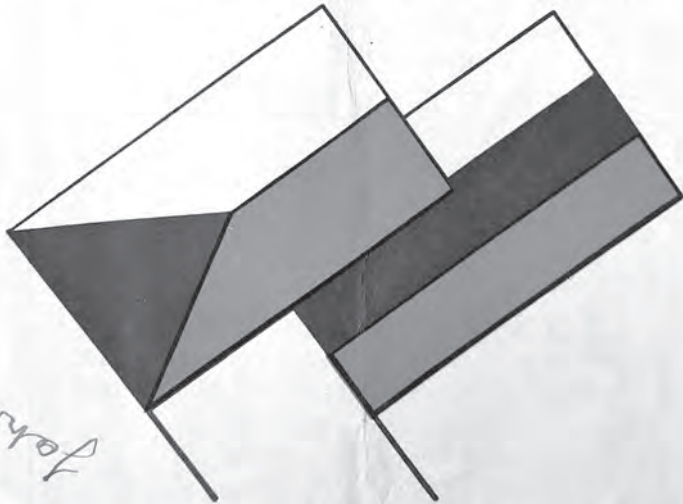
ŘÍJEN-LISTOPAD 1938

ČÍSLO 10-11

RUSKÝ LÉKAŘ V ČSR

MĚSÍČNÍK SPOLKU RUSKÝCH LÉKAŘŮ, PŘÍSLUŠNÍKŮ ČSR

Rídí redakční kruh: Dr. V. Buljubašová, Dr. F. Čekunov, Dr. B. Děgtěv, Dr. I. Kamyšanský, Dr. N. Kelin, Dr. F. Nikišin. Zahraniční redaktoři: Prof. Dr. S. Abramov (Paříž), Dr. V. Alpern (New York), Dr. M. Berger (Čína), Dr. N. Bulgakov (Paříž), Dr. Čitovič (Estonsko), Dr. J. Čekunov (Paříž), prof. Dr. A. Ignatovský (Beograd), Dr. Ivanov (Polsko), Dr. A. Prokopenko (Paříž), Dr. M. Retivov (Paraguay), Dr. N. Stolygvo (Lotyšsko). Odpovědný redaktor Dr. F. Nikišin. Administrátor Dr. F. Čekunov. Šek. účet č. 27.653 Lékařské záložny. Předplatné v ČSR na rok Kč 50.—. — Adresa redakce: Praha-Bubeneč, Bučkova 29. Úřední hod. 1/2 15—1/2 16 ve čtvrtek. — Adresa administrace: Praha-Dejvice, Na Pískách 31. Tel. 758-63. Úřední hod. 14—15 mimo čtvrtek a neděli.

Pravda o ruských lékařích

FILM

KRIZE A STÁT ZA PRVNÍ REPUBLIKY VE SVĚTLE FILMOVÝCH PRAMENŮ

LUBOŠ MAREK

Následující text se zaměří na problematiku krize a státu ve světle audiovizuálních materiálů a volně bude navazovat na příspěvek publikovaný v roce 2022.¹ Stejně jako u minulého tématu, základním pramenem budou audiovizuální sbírky depované v Národním filmovém archivu (dále NFA).² Hlavním cílem je především představit vybrané filmové pásy, které nabízejí netradiční pohled na různé krizové události, jako byly například požáry, nehody a demonstrace.

Protikrizové aktivity se nepochybně výrazně zvýšily v druhé polovině 30. let 20. století, kdy se prohlubovala politická krize související s reálným ohrožením našeho státu. To prokazují ve velké míře různé dokumentární a zpravodajské filmy. I zde, ačkoliv to nemusí být na první pohled patrné, platí, že snímek mohl být ovlivněn samotnými autory za pomoci filmařských technik, jako byl střih, zvukový komentář, mezititulky atd. V přeneseném významu se na filmu podílela také státní správa, jelikož před veřejnou projekcí v kinosálech musely filmy projít schvalovacím procesem před Cenzurním sborem kinematografickým.³

Daleko větší autorský zásah než u zpravodajských a dokumentárních filmů je však patrný u hraného filmu.⁴ Podobně tomu bylo i u námětu z krizového období našeho státu, kde najdeme hned několik režisérů, kteří se této problematice věnovali již v období první republiky. Z mnohých můžeme uvést Gustava Machatého, Václava Kubásku či Martina Friče. Poslední z nich se snažil interpretovat velkou hospodářskou krizi nejen za pomoci dramatu *Lidé na kře* (1937), ale také komedii *Hej Rup!* (1934) a *Svět patří nám* (1937).⁵ Po roce 1948 pak do této skupiny

1 Marek, Luboš: Umělecká interpretace krize aneb co všechno se nám dochovalo na filmových pásech. *Paginae historiae* 30/1, 2022, s. 367–379.

2 Trnka, Jan: *Český filmový archiv 1943–1993. Institucionální vývoj a problémy praxe*. Praha 2018.

3 Hora, Jiří: *Filmové právo*. Praha 1937.

4 Základní přehled o hraných filmech představuje portál filmový přehled. Dostupný zde: <https://www.filmovyprehled.cz/cs/databaze> [22. 12. 2021].

5 Národní filmový archiv (NFA), fond Martin Frič, inv. č. 421, kart. 10; V přeneseném významu

můžeme zařadit snímek nevalné kvality s názvem *Botostroj* (1954), anebo nepříliš známý slovenský film *Boj sa skončí zajtra* (1951) věnující se dělnické stávce v roce 1932 při stavbě slovenské železniční tratě Červená Skala – Margecany.⁶ V tomto příspěvku ale bude největší prostor věnován tématu mobilizace armády v roce 1938, což si přiblížíme za pomoci filmu s názvem *Neporažená armáda*.

Krizového období státu z pohledu dokumentárního a zpravodajského filmu

Nazírání na krizi z pohledu státu může nabídnout filmový pás s označením *Zpravodajský film číslo 8* pocházející z roku 1925. Právě tento materiál se z velké části věnuje městu Zlín, o kterém se dá prohlásit, že zde neustále probíhala krize mezi zaměstnanci Baťova koncernu a příznivci KSČ. Na častých demonstracích hovořili zástupci komunistů, jedním z nich byl i poslanec Vítězslav Mikulíček.⁷ U tohoto politika je zajímavé, že během první světové války nejprve pracoval u Bati a až později přešel do politiky. Rozhodně se nejednalo jen o řadového poslance, ale také o pozdějšího senátora (od roku 1929), který měl časté problémy se zákonem. Na záběrech *Zpravodajského filmu* můžeme vidět alegorické vozy s výrobky obuvnického podniku a jejich ředitele Tomáše Bati, který působil také jako starosta města Zlín (1923–1932). Právě osudy významného obuvníka Tomáše Bati a senátora Vítězslava Mikulíčka se několikrát protnul i mimo filmový pás, bylo tomu na počátku 30. let 20. století, kdy se Tomáš Baťa soudně bránil proti osobním útokům tohoto komunistického senátora.⁸

Další zpravodajský film nám představí Prahu ve dvacátých letech dvacátého století na několika požárech.⁹ Můžeme říci, že se jedná o průřezový materiál, neboť nám filmaři představí hned několik požárů, které postihly Prahu ve dvacátých letech dvacátého století. Za filmem tehdy stála společnost Elekta-Journal,¹⁰ která ho vyrobila a dala do distribuce až v roce 1934. Jeden z prvních záběrů nám nabízí pohled na požární stanici v Sokolské ulici, která byla zbudována v roce 1926 přestavbou novoměstského dvora, jehož provoz byl slavnostně zahájen o rok později. Projektanti a stavitelé pamatovali pro hasiče nejen na zázemí

krizi bohužel zažil i samotný autor, neboť byl vyšetřován za úmrtí Adolfa Heidricha-Marka během natáčení.

6 NFA, fond Filmová rada, kart. 6, ref. ozn. 2/1/58//4.

7 Naske, Miloslav: Národní shromáždění republiky Československé. Poslanecká sněmovna, senát, národní výbor, revoluční národní shromáždění. Praha 1924, s. 41.

8 Kouřimský, Jan: Postavení československého Senátu v politickém systému První republiky. Diplomová práce, FF UK, Praha 2013, s. 109–110: „Senátor Vítězslav Mikulíček za jihomoravský obvod si mohl připsat 16 trestních stíhání (ale vydán byl pouze ve čtyřech případech).“

9 NFA, Zpravodajský film číslo 0595.

10 Srov. NFA, fond Elekta a. s., inv. č. 305, kart. 18: Tato společnost promítala různé filmy například v letech 1926–1928 v pražských kinech Bio Hvězda, Bio Adria, Bio Roxy a Bio Metro.

a garáže pro zásahovou techniku, ale například i na služební byty. Samotný obvod této požární stanice byl velice rozsáhlý, sahál od Prahy I, přes Karlín a Podolí až na Pankrác.¹¹

Filmaři nezapomněli ani na významnou osobnost české kinematografie a to Viktora Ponrepa. Bohužel tohoto filmaře si připomněli v těžkém životním okamžiku, kdy mu v roce 1929 shořel filmový ateliér v Košířích, který byl od roku 1905 umístěn v zahradě restaurace Klamovka.¹² Právě Viktora Ponrepa spatříme ve filmu v okamžiku, kdy si prohlíží trosky svého atelieru, kde zcela prokazatelně přišel i o podstatnou část své původní tvorby. Tyto prostory se už nepodařilo obnovit, a tak si Praha musela na další obdobný objekt počkat až do roku 1931, kdy začala výstavba barrandovských atelierů.¹³

Společnost Elekta-Journal¹⁴ byla také přítomna v Truhlářské ulici, kde zničující výbuch vojenské munice způsobil rozsáhlý požár. Tehdy bylo převáženo koňským povozem několik stovek vojenských granátů vzoru 21. soustavy Janeček z divizní zbrojnice v Hostivici (dnes okres Praha-západ) do kasáren. Výbuch pravděpodobně způsobil chybu dvou vojáků, kteří oproti původním pokynům změnili trasu a vydali se přes rušné centrum Prahy. Právě ve zdejších ulicích došlo při velké rychlosti nejspíš asi k nekontrolovanému pohybu beden s granáty, čímž došlo k rozsáhlé explozi.¹⁵ Na místě bylo velké množství zraněných, ale i několik mrtvých, a to včetně dvou vojáků, kteří řídili samotný povoz. Přestože svojí nedbalostí způsobili jak ztrátu na lidských životech, tak i mnohamilionové škody, měli nárok na vojenský pohřeb, který se konal dne 9. března 1926 v kapli divizní nemocnice na pražském Karlově náměstí (dnešní Všeobecná fakultní nemocnice). Podle dobových hlášení víme, že pohřbu se zúčastnili kromě velkého zástupu obyvatel také „ministr národní obrany Stříbrný, senátor Klofáč, starosta Prahy, policejní ředitel Šlechta [ale i například generálové] Surový, Gajda.“¹⁶ Nechyběl ani zástupce francouzské armády generál Louis Eugene Fauchet, s kterým hojně spolupracovala československá armáda.¹⁷

11 NFA, fond Aktualita k. s., inv. č. 13, fol. 25, V roce 1929 například společnost Elekto-Journal v souvislosti s natáčením hasičů vykazala ztrátu 445, 35 Kč. Většina výdajů souvisí s kopii filmového materiálu.

12 NFA, fond Viktor Ponrepa, inv. č. 14, kart. 1.

13 Marek, Luboš: Viktor Ponrepa, In: *Iluminace. Časopis pro teorii, historii a estetiku filmu* 4, 2018, s. 121–123.

14 Shoda mezi společnostmi Elekta a Elekta-Journal je pouze v názvu, nikoliv v majetkové struktuře. Jednalo se o dvě rozdílné filmové společnosti.

15 ŠP: Strašlivý výbuch ve středu Praha. In: *Národní osvobození* 65, 1926, s. 3.

16 Za upozornění na tento důležitý archivní pramen děkuji kolegovi Davidu Hubenému z Národního archivu.

17 Národní archiv (NA), fond Policejní ředitelství Praha II – stanice komisariáty, kniha 40, zápis

Právě některé z těchto vysokých armádních představitelů můžeme vidět i na dochovaných záběrech v okamžiku, kdy si přicházejí prohlédnout místo nehody. Ve filmu jsou dále pražští státní policisté, kteří se snažili hlídat bezpečnost na ulici a hasiče dohašující požár. Tato tragická událost měla nakonec za následek, že podmínky pro převoz vojenského materiálu se velice zpřísnily nejen ze strany armády, ale i Ministerstva vnitra v Praze, o čemž také informoval oběžník z roku 1926. V tomto textu se psalo následující: „Zhoubný výbuch při vojenské dopravě ručních granátů v Praze dne 5. března t. r. zavdává i ministerstvu vnitra podnět k tomu, aby důrazně upozornilo podřízené bezpečnostních úřady, aby bděly co nejpřísněji nad zachováním bezpečnostních předpisů o výbušninách[...]“¹⁸

Z hlediska filmových dějin je zajímavé, že o natáčení v místě výbuchu informovalo legionářské periodikum s názvem *Národní osvobození*. Na jejich stránkách se můžeme mimo jiné dočíst o zapeklitosti natáčení a všemocné filmové cenzuře. V novinovém článku se tehdy psalo: „Filmová společnost Elekta-Journal zfilmovala místo explose. Film předložila cenzuře, která jej společnosti vrátila bez jakéhokoliv rozkazu. Společnost domnívaje se, že film je povolen, učinila příslušnou reklamu a zadala jej biografům. Když se tak stalo, bylo teprve k všeobecnému překvapení předvádění filmu cenzurou zakázáno[...]“¹⁹ Toto tvrzení novinářů však nelze prokázat, lze se ale domnívat, že filmový záznam se nakonec do kinosálů přece jenom dostal. Jen přesně není znám časový rámeček. Patrně tomu bylo až roku 1934 v rámci tohoto filmového pásma o pražských požárech.²⁰ Zde je nutné doplnit, že na místě neštěstí v březnu 1926 natáčela také konkurenční společnost *Slavia-film*. Ta stála za snímkem s názvem *Katastrofální výbuch nákladu vojenských tržaskavin v Truhlářské ulici v Praze*.²¹ V tomto případě však prokazatelně víme, že byl film cenzurou povolen.²²

Na dalším šotu se filmaři v rámci tohoto pásma přesunuli do roku 1929, a to nejprve na pražskou Letnou, kde proběhl požár studentského ubytovacího zařízení s názvem *Kolonka*. Tyto prostory byly postaveny v roce 1920 svépomocí za přispění mnoha mecenášů, včetně prvního československého prezidenta. Filmaři na místo přišli v okamžiku, kdy jeden z pavilonů hořel. Jednalo se celkem o hodnotnou dřevěnou stavbu, neboť byla projektována architektem Milošem Vaněčkem.

ze dne 9. března 1926.

18 Věstník Ministerstva vnitra republiky Československé 5, 1926, s. 214–215.

19 ŠP: Po katastrofě v Truhlářské ulici In: *Národní obrození* 66, 1926, s. 2.

20 Srov. Věstník Ministerstva vnitra republiky Československé 6, 1926, s. 263. V březnu 1926 dostala společnost Elekta-Journal povolení k projekci filmových pásem s číselným označením 10/II-13/II. Naopak u komentářů k zamítnutým filmům se tato společnost vůbec nevyskytuje.

21 Film se bohužel v NFA nedochoval.

22 Věstník Ministerstva vnitra republiky Československé 6, tamtéž.

Na dochovaných záběrech vidíme především hasiče, kteří provádějí hasební práce na jednom z kubistických pavilonů. Pokus o záchranu byl ale bez úspěchu, jelikož tento objekt zcela shořel. Bohužel podobný osud potkal nakonec celou Kolonku, nejprve zde během druhé světové války měly dočasně jedno ze sídel německé odvětví, později došlo k definitivnímu stržení, protože na tomto místě vznikla tramvajová zastávka.²³

Dále například dne 17. března 1929 proběhl požár v Praze, který doprovázely velké škody na majetku. V tomto případě byla v Libni zcela zničena část společnosti Českomoravská-Kolben-Daněk (ČKD).²⁴ Samotné vedení společnosti se snažilo veřejnost uklidnit, ale skutečnost byla naopak mnohem děsivější, neboť hasiči požár dohašovali dlouhé tři dny. Tomu dosvědčuje nejen literatura, ale i filmové záběry v tomto komponovaném pásmu. Opět vidíme na filmu požárníky, kteří vodou hasí požár a následky deformovaných budov se stejně deformovanými ocelovými pilíři. Zničena tehdy byla tzv. modelárna s rozsáhlým skladem výrobků.²⁵

Závěr cca patnáctiminutového filmu pak doplňují pohledy na požár tehdejšího fotbalového stadionu Sparty na Letné a hasební práce na domě v Platnéřské ulici, odkud jsou odstraňovány balíky hořící dřevěné vaty. I tyto záběry pocházejí z roku 1929.

Prostřednictvím kratičkého dokumentu s názvem *Slavné dny Hradce Králové* zůstaneme opět v roce 1929, kdy pomalu začínala hospodářská krize, a přesto vznikla i architektonicky hodnotná města, která byla třeba filmově prezentovat. Jedním z nich byl a je Hradec Králové, kam přijel na návštěvu Tomáše Garrigue Masaryk. V tomto případě také známe pouze distributora filmu, kterým byla opět společnost Elekta-Journal.²⁶ Celkem má dokument třináct minut, jedná se však o torzo původního dokumentu, úvodní záběry se nedochovaly.²⁷

Snímek začíná pohledem na Hradec Králové, a to především na jeho novou výstavbu, kterou si dne 24. května 1929 přijel prohlédnout prezident Tomáš Garrigue Masaryk v doprovodu dalších politiků, jako byl například Bohumír Bradáč nebo ministerský předseda a někdejší ministr národní obrany František Udržal.

23 Krchov, Milan: Rudé nebe nad Prahou, těžký sníh a velké mrazy – náročné období zaměstnalo pražské hasiče. Dostupný zde: <https://www.pozary.cz/clanek/7551-1929-rude-nebe-nad-prahou-tezky-snih-a-velke-mrazy-narocne-obdobi-zamestnalo-prazske-hasice/> [22. 12. 2021].

24 NFA, fond Aktualita k. s., inv. č. 15, fol. 6; V roce 1930 byla z neznámých důvodů vyplacena hasičům společnosti Českomoravská-Kolben-Daněk (ČKD) částka 2942,50 Kčs.

25 Krchov, M.: Rudé nebe nad Prahou.

26 NFA, fond Elekta, a. s., inv. č. 64, kart. 3; Tento film není uveden v přehledu filmů za rok 1929.

27 Havelka, Jiří: Československé filmové hospodářství VI. Dokumentární filmy 1922–1962. Praha 1965, s. 81.

Během návštěvy se delegace zúčastnila přehlídky čestné roty a 4. pluku Prokopa Velikého, kterému tehdy velel plukovník pěchoty Ivan Chalupa.²⁸ Následoval proslov starosty Františka Ulricha, jehož právem můžeme považovat za autora moderní koncepce rozvoje tohoto města. Prvorepublikoví politici se poté vydali na prohlídku nových čtvrtí, kde mohli spatřit právě probíhající výstavbu budovy ředitelství státních drah nebo navštívit učebny nových škol, z nichž mnohé fungují do dnešních dní. Další zastávka následovala v okresní nemocnici. Zde byli všichni uvítáni bývalým předsedou okresní správní komise Josefem Vaňkem. Konec snímku je věnován společné zastávce v restauraci Grandhotelu.

Z pohledu státu je zajímavé, že na filmových záběrech můžeme spatřit některé bezpečnostní opatření provázející tuto návštěvu. Z filmového políčka je patrné, že na zajištění bezpečnosti se podílela jak hradní stráž, členové Československé obce sokolské, tak i například příslušníci uniformované policie. Dále bylo v ulicích Hradce Králové možné zcela jistě potkat i členy neuniformované stráže bezpečnosti, ale jejich identifikace ve filmu je prakticky nemožná. Samotní policisté, které vidíme na záběrech, byli pravděpodobně příslušníci komunální neboli obecní policie, kterou mohly obce a města zřizovat již od 19. století. Četníci nejsou na záběrech zachyceni, ačkoliv tento orgán působil v širším centru města aktivně téměř do konce první republiky.²⁹

Postavení komunální policie bylo v rámci Československa poměrně specifické, existovala řada měst, kde bylo postavení této bezpečnostní složky téměř na úrovni státní police, k čemuž došlo například v Olomouci nebo Prostějově, opakem mohou být malé obce, kde byly pravomoci poměrně omezené.³⁰ Zde v Hradci Králové proběhla reforma bezpečnostních sborů oproti jiným regionům relativně pozdě a to až v roce 1938 na svátek svatého Václava.³¹ Tímto dnem přešli téměř všichni obecní policisté do nově zřízeného Státního policejního ředitelství v Hradci Králové.³² Rozhodně nelze považovat zdejší „povýšení úřadu“ za osamocené, jelikož v témže roce proběhla podobná transformace také například

28 Fidler, Jiří a Sluka, Václav: Encyklopedie branné moci republiky československé 1920–1938. Praha 2006, s. 486; Čtvrtý pěší pluk formálně vznikl 30. září 1920 sloučením 4. střeleckého pluku ruských legií a 18. pěšího pluku domácího vojska. V Hradci Králové měl trvale sídlo až od října 1933.

29 Grulich, Petr: Četnictvo v Hradci Králové. Úvod do jeho struktury ve třicátých letech 20. století. In: *Theatrum historiae* 15, 2014, s. 135–162.

30 Spurný, Miroslav: Ve dne v noci podle zákoníku... Policisté a četníci v českých zemích do roku 1945. Olomouc 2013.

31 Srov. Ve městě Kladno proběhla transformace obecní policie na státní policii již roce 1924. Více k tématu zde: Marek, Luboš: Četnická stanice v Kladně (1918–1938). Diplomová práce, FF UHK. Hradec Králové 2019.

32 Grulich, Petr: Bezpečnost v Hradci Králové, In: Hradec Králové. Praha 2017, s. 485–490.

v Domažlicích, Frýdlantu, Jemnici, Lovosicích, Nové Bystřici, Městě Libavá, Olomouci nebo Podbořanech.³³

Další dochovaný filmový šot nese označení *Zpravodajský film číslo 0921* a nabízí nám pohled do Oseku u Duchcova na důl Nelson III, kde v roce 1934 zahynulo velké množství horníků. Za filmem tehdy stála významná prvorepubliková filmová společnost Bratři Deglové. Celkem má film cca sedm minut. Samotné otřesy předcházející této tragédii se ozvaly v lednu 1934. Tehdy zemřelo třináct horníků. A právě na filmovém pásu se dochovaly záběry z pohřbu, který se konal na nádvoří kláštera v Oseku. Následně ostatky putovaly k uložení na místní hřbitov. Další výbuch a následný důlní požár následoval v červnu 1934, kdy zemřelo dalších sto padesát horníků. Přesnou příčinu tohoto neštěstí se asi již nepodaří přesně určit. Odborníci se shodují na výbuchu metanu. Následky katastrofy, o které také informovaly filmové týdeníky, se odstraňovaly až do roku 1938.³⁴ To už ale bylo v období, kdy zde formálně existovala Říšská župa Sudety, nicméně k samotnému obnovení těžby došlo až o tři roky později. Z hlediska správních dějin je zajímavé, že tato tragická událost dala vzniknout zákonu o banské inspekci.³⁵

V NFA se dochovala celá řada záběrů charakterizující politickou krizi na konci 30. let 20. století, během nichž se po celém Československu konala celá řada demonstrací. Jednu z nich s názvem *Demonstrace proti odtržení Sudet* byla patrně natočená v pražských ulicích roku 1938.³⁶ Záběry mají přibližně čtyři minuty, ale bohužel není známo, kdo je autorem, ani kdo stál za distribucí. Na záběrech lze spatřit nejen probíhající poklidnou mobilizaci a spořádané průvody mužů, ale také mnoho demonstrantů s transparenty s různými nápisy typu: „Dokud máme pohraničí republiku nám nezničí“ nebo „Raději v boji zemřít než žít v otroctví! [sic]“. Záběry jsou například z okolí chrámu sv. Mikuláše na Staroměstském náměstí, Křížovnického náměstí, Malé Strany, Václavského náměstí, anebo Týnského chrámu. Z filmu je dále patrné, že největší demonstrace probíhaly na dnešním Palachově náměstí v okolí Rudolfína, které tehdy využívalo jako sídlo Národní shromáždění. Na nedalekém Křížovnickém náměstí vidíme mladé muže s československou vlajkou a fotografií Josifa Vissarionoviče Stalina. Z těchto indikací můžeme usuzovat, že se patrně jednalo o členy nebo příznivce KSC.³⁷

33 Klečáček, Martin: Ozbrojené složky státní správy: četnictvo a policie. In: Republika československá 1918–1939. Praha 2018, s. 289.

34 Anonym: Žurnály. Československý filmový týdeník. In: Filmová politika. Týdeník hájící čs. filmovou výrobu a kinematografii 1, s. 10.

35 Koukal, Pavel: Důl Nelson III. 3. 1. 1934. Duchcov 2004.

36 NFA, Zpravodajský film číslo 1276.

37 Kárník, Zdeněk, Malé dějiny československé (1867–1939). Praha 2008.

Poslední zpravodajský snímek, který si představíme, vznikl rovněž v roce 1938 a obdobně souvisí s krizí na konci 30. let. Celkem má filmový pás přibližně sedm minut a i zde neznáme autora ani distributora.³⁸ Můžeme předpokládat, že dochované filmové materiály měly ilustrovat bojové nasazení Československa proti nepříteli.³⁹ Setkáme se opět s demonstracemi v pražských ulicích nebo mobilizačním odvodem branců do československé armády. Součástí této akce byl také například zábor koní a automobilů, čemuž autoři snímku věnují pozornost.⁴⁰ Oproti předchozímu zpravodajskému snímku se mohli diváci obrazně přesunout do Dobřichovic (dnes okres Praha-západ), kde se zúčastnili udílení čestného občanství generálovi Janu Syrovému.⁴¹ V témže městě bylo zinscenováno představení protivzdušné obrany s charakteristickým těžkým kulometem vzoru 24⁴² nebo uplatnění tzv. civilní obrany při chemickém útoku. Na filmu můžeme dále vidět Edvarda Beneše nebo velitele druhé armády divizního generála Vojtěcha Borise Lužu⁴³ při účasti na vojenském cvičení.

Hraný film a mobilizace ve 30. letech 20. století

Jak již bylo naznačeno v rámci úvodu, i u hraného filmu se setkáme se situací, kdy filmaři využívali hraného filmu jako nástroje k umělecké interpretaci krize. Nejvíce je to asi patrné při námětu hospodářské krize, kdy zastoupení těchto snímků je opravdu velice pestré. Částečně se s tím setkáme i v rámci námětu politické krize provádějící prakticky celé období první republiky, to může charakterizovat například zfilmování románu Karla Čapka s názvem *Bílá nemoc*, který na filmové plátno převedl režisér Hugo Haas.

Naopak, kde se setkáme s marginálním zastoupením, je téma mobilizace československé armády v roce 1938. Můžeme uvést dramata *Zborov* (1938) a *Plukov-*

38 NFA, Zpravodajský film číslo 0042.

39 V podobném duchu byly vydávány i popularizační knihy. Jednou z nich je například publikace: Malypetr, Jan, Soukup, František a Kapras, Jan: *Armáda a národ*. Praha 1938.

40 Tématu československé mobilizace se také výjimečně věnuje polská historiografie. Viz Majewski, Piotr Maciej: *Bojovat, či ustoupit? Možnosti obrany Československa na podzim 1938*. Brno 2018.

41 Maskalík, Alex: *Elita armády. Československá vojenská generalita 1918–1992*. Košice 2012, s. 564; Jan Syrový působil v letech 1933–1939 například také jako generální inspektor branné moci.

42 Fidler, J. a Sluka, V.: *Encyklopedie branné moci republiky československé 1920–1938*, tamtéž, s. 632; Těžký kulomet vycházel ze vzoru Schwarzlose 1907/1912 používaný již v rakousko-uherské armádě.

43 Maskalík A.: tamtéž, s. 386; Kromě vojenského vzdělání byl generál Luža absolventem Státního gymnázia v Uherském Brodě a oboru elektrotechniky na tehdejší Vysoké technické škole v Brně. Po okupaci českých zemích se zapojil do domácího odboje. Zemřel v roce 1944.

ník Švec (1929) připomínající legionářskou tradici, případně i komedie *Rozkošný příběh a Ideál septimy*, kdy hlavní hrdinové řeší otázky civilní ochrany proti možnému chemickému útoku.⁴⁴ V celkovém vyznění těchto humorně laděných příběhů se však jednalo pouze o dílčí scény.⁴⁵

Na propagaci československé branné moci se ale mělo primárně zaměřit drama *Neporažená armáda*. Za jeho realizaci stál dramaturg A. J. Urban a ředitel Lucernafilmu Vilém Brož. Režisérem byl Jan Bor, který je spíše znám jako šéf činohry Národního divadla, jehož divadelní zkušenosti se promítly i do celkového vyznění snímku. Nelze zapomenout ani na skutečnost, že během natáčení byla většina mužů povolána do armády, takže výroba byla přerušena. Film se dostal do kin až dne 28. října 1938, tedy už v období druhé republiky. Což ilustruje skutečnost, že během natáčení bylo pracováno s názvy jako *Vlast nás volá* nebo *Hraniční rytíři*.⁴⁶ Politické a společenské události na podzim roku 1938 nakonec přiměly autory změnit název na údernější označení *Neporažená armáda*, reflektující skutečnost, že Československo na bitevním poli neprohrálo.

Snímek měl být původně zakončen dokumentárními záběry ze skutečné mobilizace, kde se prolíná přednes vojenské přísahy v podání Zdeňka Štěpánka a kratičkových sekvencí s pohledem na sochy Jana Žižky s hudebním doprovodem. Bohužel tento obraz nemohl divákům nabídnout zklamání z Mnichovské konference, proto bylo třeba dotočit před výše zmíněné závěrečné sekvence ještě kratičkou scénku, kdy k zahořklým vojenským akademikům přichází major se slovy: „Budeme pracovat, hoši!“ a na otázku studentů: „Bude nás národ ještě potřebovat?“ má důstojník kategorickou odpověď: „Teď víc než kdy jindy!“ Přes uvedené problémy film nakonec nabídl divákům jednoduchý příběh z prostředí vojenské akademie v Hranicích na Moravě, posilující a propagující myšlenku obrany vlasti před vzrůstajícím se fašismem. Zajímavostí je, že film v dnešní době nevyznívá příliš dramaticky a divákovi nabízí naopak téměř humoristický vztahový příběh. V rámci filmu autoři neopomenou zdůraznit v jedné z dějových linií i otázky mobilizace. To je v okamžiku, kdy hlavní hrdina kvůli mobilizaci zruší žádost o ruku své milé. Pochopitelně všichni z budoucí rodiny jsou na něj hrdí.⁴⁷ V dnešní době není tento snímek filmovými kritiky považován za příliš kvalitní, ale přesto tehdejší filmová periodika ho patrně kvůli společenské náladě vyzdvihovala. Jedním z nich bylo třeba periodikum *Film*, kde se můžeme dočíst následující: „Veřejnost

44 Základní anotaci prvorepublikových hraných filmů uložených v NFA nabízí například podrobné katalogy. Viz Opěla, Vladimír: *Český hraný film I. (1898–1930)*. Praha 1995 a též: *Český hraný film II. (1930–1945)*. Praha 1998.

45 Klimeš, Ivan: *Film Neporažená armáda*. In: *Republika československá*. Praha 2018, s. 906–907.

46 NFA, fond Prag-Film A. G. (A-B), inv. č. 543, kart. 39.

47 Klimeš, I.: *Film Neporažená armáda*.

bude hlavně překvapena hereckým výkonem u nás dosud neznámého herce Františka Dibarbory a jeho mladistvým projevem. Velkou roli má ve filmu přední slovenská herečka Olga Borodáčová-Országhová, dále Maria Banciková a Andrej Bagár[...].⁴⁸

Po obnovení Československa se námětu mobilizace věnoval také režisér Jiří Weiss, který natočil v roce 1947 film *Uloupená hranice*.⁴⁹ Film byl celkem dobře přijat, přestože filmové projekce provázely časté problémy se zvukem, na což upozorňoval zástupce vojenské správy u Filmového technického sboru.⁵⁰ Filmaři se k interpretaci krize vrátili v další dějinné periodě po roce 1948. Pochopitelně zde výsledné filmy byly ovlivněny v menší míře samotnými filmaři, ale rozhodující slovo mělo tehdejší politické zřízení, kde hlavní úlohu hrála KSČ. Z této skupiny filmů můžeme uvést alespoň dvoudílný snímek režiséra Otakara Vávry z roku 1972 s názvem *Dny zrady*, který v rámci normalizace měl působit jako hraný dokument.⁵¹ Zmínkou můžeme uvést, že k reflexi mnichovské dohody se v nedávné době vrátil Petr Zelenka celovečerním filmem *Ztraceni v Mnichově* (2015).⁵² V tomto případě autoři řešili v dějové linii otázku spojené s dilematem, zda se Československo v roce 1938 mělo (a mohlo) bránit. Pracováno bylo taktéž s tezí, která vychází od historika Jana Tesaře, že Mnichovská dohoda byla vítězstvím československé diplomacie.⁵³

Závěr

Předkládané téma nemůže být nikdy konečné, neboť v NFA se dochovala celá řada filmových záběrů nejen z dokumentárního a zpravodajského, ale také z hraného filmu. Tento text proto vycházel pouze z určitého segmentu rozsáhlé sbírky a měl za cíl představit vybrané filmy, na kterých je zobrazené krizové období našeho státu v různých konotacích.

Podíváme-li se obecně na představené filmy, zjistíme, že ačkoliv filmaři měli zájem natáčet krizové období naší země, ne vždy obdrželi patřičné povolení pro uvedení snímku do kinosálů. Nejvíce je to asi patrné u případu výbuchu munice v Praze z roku 1926. Přestože záznam vznikl, měl (minimálně podle dobového tisku) složitou cestu do kinosálů. Obecně lze dodat, že filmařský zájem o neštěstí byl neobyčejně vysoký, jelikož zde byl předpoklad velkého diváckého ohlasu

48 Anonym: Český film. Spolupráce se Slováky ve filmu. In: Film 36, 1938, s. 3–4.

49 Opěla, V.: Český hraný film III. 1945–1960. Praha 2001, s. 327–328.

50 NFA, f. Filmový technický sbor, kart. 15, ref. ozn. 1/3/2//34, zápis ze dne 27. 5. 1947.

51 Opěla, V.: Český hraný film V. 1971–1980. Praha 2007, s. 85–89.

52 Interpretaci mnichovské dohody se věnovala také francouzská beletrie, která byla přeložena do češtiny. Viz: Benamou, Georges Marc: Mnichovský přízrak. Praha 2008.

53 Tesař, Jan: Mnichovský komplex. Jeho příčiny a důsledky. Praha 2000.

a zájmu. Možná toto přimělo neznámého filmaře k záznamu hvězdy české kinematografie Viktora Ponrepa v okamžiku, kdy si prohlíží torzo svého ateliéru na pražské Kavalírce.

Podobně jako u dokumentárního filmu se setkáme s tématem krize na pásech hraného filmu. Za první republiky se jednalo nejen o velkou hospodářskou krizi, která se promítla do umělecké tvorby několika režisérů. Z pochopitelných důvodů byla v okrajové míře zastoupena i témata spojená s mobilizací československé branné moci. S tímto se setkáme již na přelomu první a druhé republiky díky filmu *Neporažená armáda* a po válce za pomoci snímku *Uloupená hranice* mající připomenout situaci v česko-německém pohraničí v předvečer druhé světové války.

The Crisis and the First Czechoslovak Republic in the Light of Film Records

The text offers a perspective on the crises of Czechoslovakia through selected films deposited in the National Film Archive. A large space is devoted to fires in Prague as part of the news film from 1934. A completely different type of recording concerns the town of Hradec Králové in 1929 visited by the first Czechoslovak president in the company of prominent politicians. This film closely reveals the specific security measures designed to prevent the crisis.

*Subsequently, two short films mapping sporadic protests and the mobilisation on the eve of World War Two are briefly described. The article concludes with information about films dealing with the army mobilisation. The greatest attention is paid to a more detailed characteristic of the film *Neporažená armáda* (Undeclared Army) from 1938; although it should promote the idea of the homeland's defence against the enemy, the occupation of Czechoslovakia not only required an amendment of the original title, but also the changes of the final scenes.*

*Stav po výbuchu v pražské Truhlářské ulici, 1926.
(Snímek z HD přepisu zpravodajského filmu číslo 0595, 1934)*

*Prezident Tomáš Garrigue Masaryk si prohlíží s doprovodem nový areál Okresní
nemocnici v Hradci Králové.
(Snímek z HD přepisu filmu Slavné dny Hradce Králové, 1929)*

*Prezident Tomáš Garrigue Masaryk si prohlíží s doprovodem centrum Hradce Králové.
(Snímek z HD přepisu filmu Slavné dny Hradce Králové, 1929)*

*Pohřeb zemřelých horníků v Oseku u Duchcova, 1934.
(Snímek z HD přepisu zpravodajského filmu číslo 0921)*

*Demonstrace před budovou Národního shromáždění proti odstoupení pohraničí, 1938.
(Snímek z HD přepisu zpravodajského filmu číslo 1276)*

*Před rozbouřeným davem u budovy Národního shromáždění hovoří neznámý armádní důstojník, 1938.
(Snímek z HD přepisu zpravodajského filmu číslo 1276)*

Ukázka protiletcecké obrany pro civilní obyvatelstvo, 1938.
(Snímek z HD přepisu zpravodajského filmu číslo 0042)

Generál Jan Syrový je jmenován čestným občanem města Dobřichovic, 1938.
(Snímek z HD přepisu zpravodajského filmu číslo 0042)

HOSPODÁŘSTVÍ

VEĽKÁ HOSPODÁRSKA KRÍZA NA PRELOME 20. A 30. ROKOV 20. STOROČIA

A JEJ DOPAD NA OBYVATEĽSTVO SLOVENSKA (S DÔRAZOM NA SITUÁCIU V BRATISLAVE)

ALENA BARTLOVÁ

V máji 1927 sa zišlo v Ženeve približne 400 národohospodárskych odborníkov, finančníkov, priemyselných a agrárnych podnikateľov z celého sveta, aby zhodnotili po prvý raz od skončenia vojny celosvetový ekonomický vývoj v 20. rokoch a podhalili stav aj problémy súčasnej svetovej ekonomiky.¹ Cieľom účastníkov konferencie bolo, nielen analyzovať či konštatovať daný stav, ale pokúsiť sa na základe vopred zozbieraných materiálov z jednotlivých štátov a referátov, ktoré odzneli na konferencii, vytýčiť aj úlohy pre usmerňovanie hospodárskeho vývoja v následných rokoch. Zúčastnení predstavitelia rôznych ekonomických spoločenstiev predpokladali, že záverečné dohody z ich spoločných rokovaní, si osvoja všetky zúčastnené národné delegácie. Usporiadateľom tohto výnimočného podujatia bol Medzinárodný hospodársky komitét, ktorý pôsobil pri Spoločnosti národov v Ženeve. Pozvanie prijali nielen delegácie členských štátov Spoločnosti národov, ale aj zástupcovia USA a ZSSR, ktoré v tom čase neboli jej členmi.

Ženevskej konferencii predchádzali niekoľkoročné prípravy viacerých komisií, ktoré vopred zhromažďovali štatistický materiál z rôznych oblastí sveta. Po preštudovaní týchto materiálov a po vypočutí aktuálnych doplňujúcich príspevkov účastníci konferencie konštatovali, že hospodárstvo na jednotlivých kontinentoch prešlo v poslednom desaťročí veľmi rozdielnym vývojom. Zatiaľ čo viaceré krajiny Ázie (najmä India), Ameriky (najmä jej strednej časti), Austrálie a južnej Afriky zaznamenali hospodársky rozmach a životná úroveň ich obyvateľstva vzrástla, Európa zápasila s rôznymi dôsledkami prvej svetovej vojny, ku ktorým sa pripojili celkom nové rozsiahle problémy, napr. cukrovarnícka kríza, ktorá vypukla v r. 1926. Podľa článku z Hospodárskych rozhľadov: „Ukázalo sa, že dnešná hospodárska kríza je predovšetkým krízou európskou a o kríze sveto-

1 Seriál článkov o tejto konferencii publikoval napr. časopis *Zahraniční politika* 6, máj-jún 1927, ďalej *Obzor národohospodárský* 32, 1927, č. 5 a 6, ako aj ďalšie periodiká.

vej možno hovoriť len v tej súvislosti nakoľko európske problémy pôsobia zhubne na ekonomiku iných kontinentov.² Bolo prekvapujúce, že ani priemyselná výroba vo Veľkej Británii nedosiahla koncom 20. rokov predvojnovú úroveň napr. v ťažbe uhlia, vo výrobe železnej rudy, ba ani v bavlnárstve, ktoré bolo od 18. storočia mimoriadne dôležitým odvetvím anglického spracovateľského priemyslu. Pri analýze komplikácií, ktoré sa prejavili v zahranično-obchodných vzťahoch delegáti ženevskej konferencie konštatovali, že s veľkými problémami zápasili viaceré stredoeurópske štáty, medzi nimi aj Československo, ktoré sa od svojho vzniku zaradilo medzi štáty odkázané vo veľkej miere na export svojich tovarov.³ Účastníci konferencie sa vyjadrili tiež k modernému riadeniu ekonomiky, čiže k rôznym formám racionalizácie, zaoberali sa problémami nezamestnanosti aj povojnovým rastom daňového zaťaženia obyvateľstva. Veľkú pozornosť venovali vytváraniu colných bariér, ktoré sťažili vzájomnú výmenu surovín aj tovarov a venovali tiež pozornosť prehnanému úsiliu jednotlivých krajín po hospodárskej sebestačnosti. Zaoberali sa aj celým radom ďalších problematických javov v povojnovom hospodárstve.

Pri záverečných hodnoteniach sa účastníci ženevského zasadania zhodli na tom, že odstrániť nakopené problémy nie je možné bez získania a následného spracovania spoľahlivých štatistických údajov, ktoré mali jednotlivé krajiny posielat' do centra.⁴ Pre takéto štatistické šetrenie vytvorili aj vzorové formuláre. Účastníci konferencie sa zhodli na tom, že je treba obmedziť liberalistické spôsoby v ekonomike a podporili návrhy na štátne zásahy do hospodárskeho života. V záverečných dokumentoch kládli dôraz na postupnú likvidáciu zákazov a obmedzení dovozu a vývozu, na znižovanie, prípadne odstraňovanie colných bariér, navrhli vytvárať rovnaké podmienky pre súkromné a štátne podnikanie, likvidovať diskrimináciu v doprave apod.

2 Vaněk, J.: Tohoročné medzinárodné jednanie o hospodárskych otázkach. *Hospodárske rozhľady* 2, 1927, č. 10, s. 423–432.

3 Medzi priemyselné odvetvia na Slovensku, pre ktorých export tovarov bol existenčnou otázkou, nepatrili len bane na rudy, či tradičné kožiarske závody a všetky celulóžky a továrne vyrábajúce papier, ale aj mnohé podniky potravinárskeho priemyslu, napr. výroba sladu.

4 Jedno z prvých štatistických šetrení na pôde mladého spoločného československého štátu prebiehalo už 1. 3. 1919. Sledovalo súpis nehnuteľného majetku a finančnej hotovosti obyvateľov Československa z dôvodu stanovenia daňových poplatkov. Podľa tohto súpisu vlastnilo v ČSR 3 752 857 osôb rôzny majetok v hodnote 90,6 miliárd korún. Nadpolovičná časť obyvateľov v dospelom veku bola absolútne nemajetná. Z uvedeného počtu majetných obyvateľov žilo na území Slovenska 706 219 obyvateľov, ktorých vlastníctvo predstavovalo sumárnu hodnotu vo výške 16, 4 miliardy korún (čiže 18 % zo sumárnej hodnoty majetku všetkých občanov ČSR). Tento rozdielny štatistický ukazovateľ budúcich daňových poplatníkov na Slovensku a v českých krajinách pri štarte do spoločného štátu bol zaujímavým signálom pre nasledujúci vývoj spoločnej československej ekonomiky. Horváth, P.: *Príručka hospodárskej štatistiky Slovenska*. Bratislava 1935, s. 137.

O tom, že priebeh a závery konferencie neboli ľahostajné predstaviteľom hospodárskeho života a politických strán v Československu, svedčil záujem, ktorý konferencii venovala politická tlač, ale predovšetkým uznávané odborné periodiká ako bol *Obzor národohospodársky*, *Zahraniční politika* a *Hospodárske rozhľady*.

Dňa 22. 6. 1927 prijal československých delegátov – účastníkov Ženevskej hospodárskej konferencie (v ktorej bol aj slovenský delegát Kornel Stodola) predseda vlády Antonín Švehla. Premiér delegácii slúbil, že záverečné rezolúcie, prijaté v Ženeve, odovzdá Poradnému zboru pre hospodárske otázky a bude sa informovať o tom, aké stanovisko a aktivity tento poradný orgán vlády ku nim zaujme.⁵ O rokovaní v Ženeve hovoril vo svojom prejave (16. 6. 1927) na pôde Spoločnosti národov československý minister zahraničných vecí Dr. Eduard Beneš. Slúbil, že: „již dnes mohu jménem československé vlády prohlásiti, že Československo přijímá rezoluce hospodářské konference a má úmysl přispůsobiti svou politiku principům konferencií přijatých.“⁶ Nielen najvyššie politické orgány československého štátu, ale aj významné hospodársko-záujmové organizácie (napr. Zväz československých priemyselníkov, významné finančné ústavy a ďalšie organizácie a inštitúcie) sa zoznámili s materiálmi ženevskej konferencie a prejavili ochotu zapojiť sa do plnenia úloh, na ktorých sa zhodli účastníci prvého svetového zasadania ekonomických odborníkov. Následný vývoj svetového hospodárstva a politickej situácie však ukázal, že naplánované projekty v Ženeve sa premenili skôr na zbožné želania než na reálne cesty k ekonomickému napredovaniu.

V nasledujúcom texte sa budem venovať vývoju situácie a obrazu Slovenska na prelome 20. a 30. rokov, pozornosť sústredím na vývoj hospodárskej krízy a jej následky najmä v Bratislave.

Ak chceme rozoberať ekonomické problémy, ktoré priniesla so sebou pre obyvateľov Slovenska veľká hospodárska kríza, treba vopred spomenúť, že ekonomika v jednotlivých regiónoch Slovenska sa už v predchádzajúcich storočiach vyvíjala nerovnomerne. Tieto rozdiely neboli spôsobené iba prírodnými podmienkami v danom regióne. Vplývali na nich mimo iného aj aktivity významných osobností, ktoré v danom regióne pôsobili, ich rôznorodé kontakty s vládnuou mocou, so zahraničnými partnermi, s ich zameraním a angažovanosťou v jednotlivých cirkevných organizáciách v posledných desaťročiach aj s politickými stranami. Dosť výrazné rozdiely tiež nachádzame v životných podmienkach obyvateľov miest a obyvateľov vidieka. Historická veda sa snažila skôr o syntetický pohľad na celé územie Slovenska, pričom sa orientovala na analýzu a zdôrazňovanie mimoriadnych udalostí a jednotlivých faktov.

5 *Obzor národohospodársky* 32, 1927, č. 8, s. 476–480.

6 *Tamže*, s. 477.

Podľa výsledkov sčítania obyvateľstva žilo na Slovensku v roku 1930 3 329 793 obyvateľov.⁷ Z nich 1 437 226 bolo ekonomicky aktívnych a 1 765 057 osôb bolo závislých na skupine pracujúcich.⁸ V spomínanom roku priznalo čistý ročný dôchodok nad 100 000 korún na Slovensku 1471 obyvateľov, z nich malo ročný príjem nad milión korún iba 19 obyvateľov.⁹ (pre porovnanie: v celej ČSR malo miliónový ročný dôchodok 327 osôb), už v prvom roku krízy sa počet slovenských milionárov znížil na 7 osôb, z nich bol iba 1 multimilionár s ročným príjmom 3–5 miliónov korún.

Väčšina obyvateľstva Slovenska (čiže 56,8 %) v roku 1930 participovala na poľnohospodárskej výrobe, na priemyselnej výrobe a živnostiach 19 % obyvateľov, obchod, peňažníctvo a doprava poskytovali obživu 10,17 % obyvateľom, 13,9 % tvorili osoby participujúce na ďalších zamestnaniach.¹⁰

Zo štatistických súpisov vyplýva, že sociálna štruktúra obyvateľstva na Slovensku sa v priebehu medzivojnového obdobia takmer nemenila. Aj naďalej zostalo hlavným odvetvím slovenskej ekonomiky poľnohospodárstvo.

Podľa výsledkov sčítania obyvateľstva z roku 1930 žilo v Bratislave 123 814 obyvateľov z toho bolo zamestnaných 65 884 osôb, a síce: 20 123 priemyselných robotníkov, 996 ľudí pracovalo v poľnohospodárstve, 11 285 obyvateľom mesta poskytoval zamestnanie obchod a peňažníctvo, 9636 pracovalo v štátnych službách a v slobodných povolaniach, 5189 v armáde, 4743 v doprave a druhú najväčšiu skupinu zamestnancov, čiže 13 912 osôb nachádzalo uplatnenie v domácich službách a iných službách bez upresnenia zamestnania.¹¹ Z kategórie priemyselných robotníkov a živnostníkov výraznú skupinu tvorili zamestnanci stavebníctva.

V Bratislave pôsobiaci vládny radca Ferdinand Písecký charakterizoval situáciu na počiatku 30. rokov ako „dobu eroplánov, automobilov, filmu, barov, revolúcií, hospodárskeho rozvratu, korupcie, verejných škandálov, pôžitkárstva, ale predovšetkým ako dobu masovej biedy.“¹²

Vážne napätie a oprávnené obavy do bratislavských rodín vniesli okrem javov hospodárskeho charakteru aj závažné zmeny v administratíve. Začali sa výmenou na poste starostu mesta. Z funkcie starostu nedobrovoľne odchádzal v roku 1929 dr. Ľudovít Okánik, ktorý pôsobil na čele mestskej správy od roku 1923.

7 Horváth, P.: Príručka hospodárskej štatistiky, s. XVII (úvodná časť) a s. 10 (štatistická tabuľka č. 9).

8 Průmyslové oblasti Slovenska za kapitalizmu (1780–1945). Opava 1983, s. 103.

9 Průcha, V., a kol.: Hospodárske dejiny Československa. Bratislava 1974, s. 202–203.

10 Průmyslové oblasti Slovenska za kapitalizmu, s. 97.

11 Horváth, P.: Príručka hospodárskej štatistiky, s. 30–31.

12 Písecký, F. in: Zprávy mesta Bratislavy 8, 1931, č. 4, 31. 12. 1931.

Dr. Okánik bol katolíckym duchovným, v r. 1921 vymenovaným za kanonika a apoštolského protonotára. K výkonu akejkoľvek politickej funkcie nevyhnutne potreboval súhlas svojho biskupa. Biskup dr. Pavol Jantausch mu v r. 1929 súhlas s vykonávaním funkcie starostu mesta Bratislavy odmietol dať. Dr. Okánik si preto – po dohode s mestskou radou – vybral najskôr zdravotnú dovolenku, následne aj neplatené voľno. Od roku 1930 pôsobil až do jarných mesiacov v roku 1939 ako hlavný farár v bratislavskom Dóme sv. Martina. Potom odišiel do dôchodku.¹³ Funkciu starostu dočasne prevzal dr. Kraus a od roku 1930 tento post definitívne vykonával dr. Vladimír Krno.

Zamestnanecké problémy priniesli do bratislavskej administratívy aj zmeny, ktoré priniesol so sebou vznik krajinskej samosprávy. Na Slovensku vstúpil do platnosti od 1. 7. 1928 zákon č. 125/1927 Zb. podľa ktorého zanikol Úrad ministerstva pre správu Slovenska a jeho funkcie preberal Krajinský úrad. Reforma správy sa uskutočňovala v dvoch etapách, pretože voľby a určenie skupiny menovaných členov krajinského zastupiteľstva sa nepodarilo organizačne pripraviť do 1. 7. 1928. Rozkolísanie správy, iba postupné a pomalé riešenie personálneho obsadenia Krajinského úradu a ďalšie s tým súvisiace momenty pochopiteľne, ovplyvnilo resp. zabrzdiло pružnejší prístup centrálnej slovenskej administratívy k riešeniu problémov, ktoré so sebou prinášala nielen pre obyvateľstvo Bratislavy, ale na územie celého Slovenska Veľká hospodárska kríza. V decembri 1930, po neslávnom odchode HSES z vládnej koalície prišla na rad aj výmena jej nominanta, čiže JUDr. Jána Drobného, ktorého vo funkcii krajinského prezidenta vymenil osvedčený administratívny pracovník, člen vládnej agrárnej strany Jozef Országh. Funkcie viceprezidentov prevzali dr. Ján Jesenský a dr. Ján Sekáč. Krajinský úrad pôsobil do reorganizácie správy po vzniku Slovenskej republiky, čiže konkrétne do 1. 1. 1940.

Do vývoja bratislavského priemyslu vkročili krízové existenčné problémy už v r. 1928 v súvislosti s napätou odbytovou situáciou v bavlnárskych závodoch, čiže v známej „Cvernovke“ a v závode Danubius (v týchto závodoch vyrábali rôzne druhy nití a tzv. „mako-priadze“),¹⁴ v ktorých sa výroba znížila už v tomto období o 14 %. Pokles výroby v spomínaných bavlnárskych závodoch spôsobil nezáujem zahraničných odberateľov, najmä Nemecka a Poľska, vývoz do týchto krajín sa už roku 1929 znížil o 35 %. Na problémy v bavlnárskych bratislavských závodoch negatívne pôsobila aj zostrená konkurencia na svetových trhoch, kde im konkuro-

13 Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska. Bratislava 2000, s. 1003, Tiež Informácia z poľského konzulátu v Bratislave adresovaná Ministerstvu zahraničných vecí vo Varšave, Archiwum akt nowych, Varšava, fond Ministerstwo Spraw Zagranicznych, kart. 3.

14 Slovenský priemysel v roku 1929. Výročná správa Ústredného združenia slovenského priemyslu. Martin 1929, s. 143. (Ďalej len Slovenský priemysel...)

vala najmä talianska a japonská bavlna. Ďalšie odbytové problémy súviseli so zníženým vývozom do Rumunska, Juhoslávie a Rakúska. Bavlnárske závody – na rozdiel od iných podnikov – nezastavili prevádzku, ale počas krízových rokov znížili podstatne mzdy svojim robotníckam, čo vyvolávalo celý rad protestných akcií. (Zamestnávali naďalej okolo 1160 osôb). Ich výrobné podmienky sa zlepšili, čiže vrátili do situácie pred roku 1929 až v druhej polovici roku 1935.¹⁵

Bratislavské priemyselné závody postihla hospodárska kríza v plnom rozsahu v roku 1930. Výrobu obmedzili najmä menšie závody ľahkého priemyslu. Vedenie aj niektorých väčších fabrík začalo uvažovať o zastavení výroby. Štatistické údaje počas rokov hospodárskej krízy zaznamenali približne 6000–9000 evidovaných nezamestnaných priemyselných robotníkov v sprostredkovateľniach práce.¹⁶ Bratislavský notariát však odhadoval počet prepustených robotníkov z priemyselných závodov na 10 000 a s rodinnými príslušníkmi predstavovali minimálne 30 000 obyvateľov mesta.¹⁷ Popri sprostredkovateľniach práce vznikla počas krízy aj nová inštitúcia, ktorá mala pomôcť nezamestnaným riešiť ich problémy a síce „Spolok pre pečlivosť o nezamestnaných“.

Zo všetkých fabrík v Bratislave najlepšie odolával problémom, súvisiacim s krízou gumárenský závod v Petržalke, ktorý mal vo výrobnom programe najmä výrobu pneumatík, ale aj celý rad iných gumárenských tovarov. Ešte v roku 1929 pracovalo v tomto závode iba 700 robotníkov, v roku 1930 už 830 a v priebehu nasledujúcich rokov hospodárskej krízy sa ďalej zväčšoval až na 1900 osôb v roku 1933. Na rast výroby v tomto podniku zrejme pôsobili aj organizačné zmeny. Centrum vedenia podniku sa presunulo v spomínanom roku z Vysočian do Bratislavy.¹⁸

Sprivedné javy, súvisiace s krízou však nepostihli iba priemyselné a stavebné robotníctvo. Existenčné problémy administratívnych zamestnancov a robotníkov sa odzrkadlili aj v poklese ich kúpyschopnosti a vstúpili do podnikateľských možností drobných obchodníkov a živnostníkov, ktorých problémy sa znásobili ešte aj vstupom do konkurenčnej súťaže s novými vznikajúcimi obchodnými veľkopredajňami ako boli obchody „Brouk a Babka“, Manderlova mäsiarska predajňa, obchody ASO a TETA, Baťove predajne obuvi a ďalšie.

V marci 1930 sa pred bratislavskou radnicou začali denne zhromažďovať veľké skupiny nezamestnaných stavebných robotníkov. Vyzývali vedenie mesta, aby sa čo najskôr zaoberalo ich aktuálnymi problémami a pomohlo im nájsť náhradnú

15 Slovenský priemysel...v r. 1934, s. 23, tiež v r. 1935, s. 19.

16 Slovenský národný archív Bratislava, fond Krajinský úrad, kart. 54, č. spisu 1338/33 prez. Správa notariátu mesta Bratislavy, zo dňa 5. 1. 1933.

17 Tamže, správa notariátu mesta Bratislavy zo dňa 7. 1. 1933.

18 Slovenský priemysel v r. 1933, s. 24.

prácu alebo získať podporu z ktorej by mohli vyživiť svoje rodiny.¹⁹ V predchádzajúcich rokoch sa v meste pravidelne v jarných mesiacoch rozbiehali stavebné práce. Stavebníctvo poskytovalo počas dvadsiatich rokov síce iba sezónne 3000–4000 pracovných možností stavebným robotníkom.²⁰ Najviac stavieb sa uskutočnilo v roku 1923 keď sa do stavieb investovalo 58 487 645 korún.²¹ Rovnaký stavebný rozmach Bratislava už počas medzivojnového obdobia nezažila.

Poslanci mestského zastupiteľstva na svojom zasadaní sa zaoberali v jarných mesiacoch 1930 problémom zabrzdenia stavebnej činnosti. Usúdili, že mestský rozpočet nedisponuje s potrebnou rezervou, ktorá by umožnila riešiť aktuálne problémy.²² Prvý krok riešenia nachádzali v získaní komunálnej pôžičky od Ústrednej sociálnej poisťovne vo výške 8 200 000 korún na budovanie už dávnejšie plánovanej výstavby malých sociálnych bytov a ďalšej pôžičky vo výške 8 000 000 korún na stavbu škôl.²³ Návrh na prevzatie pôžičiek odovzdal starosta dr. Krno na schválenie prezídiu Krajinského úradu, ktorý s návrhom súhlasil. Vedenie mesta pri preberaní pôžičky počítalo s tým, že aktuálne hospodárske problémy sú krátkodobé a pôžičku mesto čoskoro splatí. Finančnú podporu poskytnú vedeniu mesta aj veľké priemyselné závody Káblovka a závod Siemens. Počas obdobia hospodárskej krízy pridelo ročne mimoriadnu finančnú pomoc Bratislave ministerstvo sociálnej starostlivosti vo výške 360 000 korún.²⁴ Ústredné združenie slovenského priemyslu už v roku 1930 venovalo na núdzové práce Bratislave podporu vo výške 187 900 korún.²⁵ Pravidelne sa v meste usporadúvali finančné zbierky medzi solventnejšími obyvateľmi. Z nich najúspešnejšie sa vydarila zbierka v roku 1932 kedy sa vyzbieralo okolo pol milióna korún.

Základnou pomocou pre sociálne slabé rodiny tvorili finančné poukážky, ktoré nezamestnaní získavali na základe zákona gentského systému, ktorý bol v roku 1930 novelizovaný (zák. č. 74/1930 Zb.). Zákon určoval, že právo na získanie poukážok zo štátnych príspevkov majú len tí prepustení robotníci, ktorí

19 Zprávy mesta Bratislavy 7, č. 12, 15. 9. 1930.

20 Horváth, Vladimír – Lehotská, Darina – Pleva, Ján a kol: Dejiny Bratislavy. Bratislava 1978, s. 222.

21 Savojský, Andrej: Bratislava vo svetle štatistiky. In: Zprávy mesta Bratislavy 11, č. 23, 4. 6. 1934.

22 Na nedostatok financií nielen v rozpočte mesta Bratislavy, ale aj pre všetky mestá a okresy upozornili delegáti Zväzu obcí, miest a okresov v záverečnej rezolúcii zo zasadania 6. 7. 1927 na ktorom rokovali o príprave reorganizácie správy. Konštatovali, že pripravovaný zákon „nezabezpečuje obciam a okresom riadny chod hospodárenia, lebo týmto zákonom ustálené príjmové zdroje nestačia ku prevedeniu úkonov obciam a okresom prikázaným“, Národní archiv, fond Ministerstvo unifikácií, kart. 70.

23 Zprávy mesta Bratislavy, 7, č. 12, 15. 9. 1930, s. 7.

24 Slovenský národný archív, Bratislava, fond Krajinský úrad, kart. 54, č. spisu 1338/ 33 prez. Správa notariátu v Bratislave zo dňa 5. 1. 1933.

25 Slovenský priemysel v r. 1930, s. 153.

sa prihlásili o prácu v sprostredkovateľniach práce a boli minimálne 6 mesiacov pred prepustením organizovaní v odborovej organizácii. Novelizáciou sa predĺžilo obdobie vyplácania poukážok z pôvodných 13 na 26 týždňov, no o tri roky pre finančné problémy štátnej pokladne sa opäť termín vyplácania skrátil (vl. nariadenie 161/1933 Zb.). Peniaze, pridelené na finančné poukážky nezamestnaným, s ktorými distribuovala tzv. ústredná úradovňa mesta nikdy nekryli celý aktuálny počet prepustených evidovaných robotníkov.²⁶ (Např. v auguste 1934 v Bratislave sprostredkovateľne práce evidovali 5617 nezamestnaných a z nich 582 osôb získalo podporné poukážky podľa gentského systému).²⁷

Po získaní peňazí vedenie mesta rozbehlo verejné práce, medzi ktoré patrilo: vydláždenie Zochovej ulice, rozširovali Mudroňovu cestu, nezamestnaní pomáhali pri výstavbe elektrického osvetlenia aj kanalizačných či vodovodných sietí (např. kanalizácia štvrte „Dornkapel“ – dnešná Trnávka). Po vypracovaní potrebných projektov vedenie mesta rozhodlo o začatí výstavby malých sociálnych bytov na Miletičovej ulici, začala sa stavba školy na Grösslingovej ulici a nadstavba školy v Dynamitke, nové domy na Šancovej ulici aj 14 rodinných domov pozdĺž Lamačskej cesty, kopali základy domov v Ružovej doline. Z iniciatívy Červeného kríža sa začala príprava stavby detskej opatrovne na Tehelnom poli. Počas leta 1930 boli vybudované a otvorené detské ihriská na Rybnom námestí, na Jakubovom námestí a v Sokolovni. Doplnil sa tak počet predchádzajúcich troch už zriadených detských ihrísk. Všetky tri nové ihriská boli vybavené malými bazénmi a rôznym náradím pre športové hry. Spolok Červeného kríža plánoval zriadiť na detských ihriskách aj pohyblivé mliečne stánky a v záujme propagácie predaja mlieka vyšiel s návrhom, aby boli všetky mliekarne otvorené od včasných ranných hodín do neskorých večerných hodín.

Mesto na základe viacerých finančných zdrojov mohlo už v priebehu roku 1930 investovať do organizovania verejných prác 24 miliónov korún.²⁸ Počet nezamestnaných sa rozrystal i tým, že do Bratislavy prichádzali nezamestnaní zo širokého okolia v nádeji, že tu získajú prácu.

Za tejto mimoriadnej situácie sa schádzali členovia sociálnej komisie mestského zastupiteľstva pod vedením dr. Františka Krausa omnoho častejšie ako kedykoľvek v predchádzajúcich rokoch. Rozhodli sa riešiť hospodársko-sociálne problémy najchudobnejších vrstiev bratislavského obyvateľstva viacerými tzv. podpornými akciami. Už v roku 1930 poskytovali 1200 rodinám nezamestnaných mesačné poukážky na bezplatný odber múky, cukru, chleba, masti a zemiakov.

26 Viď o tomto probléme presné údaje v Zprávach mesta Bratislavy 11, č. 33, 13. 8. 1934.

27 Zprávy mesta Bratislavy 11, č. 37, 10. 9. 1934.

28 Slovenský priemysel v r. 1930, s. 153.

Neskôr sa paleta týchto darov rozšírila o dávky dreva na kúrenie, petrolej a mydlo na pranie. Pomoc pri riešení problémov najchudobnejším obyvateľom mesta poskytli nielen mestské inštitúcie, ale aj jednotliví bohatší obyvatelia Bratislavy. Z takejto iniciatívy vznikla na Zámockej ulici č. 45 vývarovňa, v ktorej sa denne rozdelilo 2000–2500 polievok a raz do týždňa aj hlavné jedlo. Mesto na prípravu jedál prispievalo ročne so sumou 110 000 korún.

V mestskom chudobinci umiestnili 225 osôb, pričom mesto zaplatilo za ročnú prevádzku tohto chudobinca 855 000 korún. (z toho len potraviny stáli 450 000 korún). Dôležitou súčasťou pravidelných podpôr sa stali tzv. vianočné ošacovacie akcie pri ktorých rozdelili najmä deťom z najchudobnejších rodín zozbierané zimné šaty, topánky a bielizeň, Pre opustené deti zriadilo mesto dennú útulňu, v ktorej dostalo pravidelne stravu a ďalšie nevyhnutné spotrebné potreby približne 40 detí. Rovnakú núdzovú pomoc opusteným deťom poskytol aj Červený kríž. Okrem toho mesto vybuďovalo aj tzv. hromadné byty, kde sa denne vystriedalo približne 40 rodičov s deťmi. Vedenie mesta muselo počítať aj s celkom novým tipom charitatívnej „záchrany“. Vybuďovalo napr. dom pre deložované rodiny, ktoré sa dostali práve prepustením z práce živiteľa rodiny do neriešiteľnej finančnej situácie, nemohli dlhší čas platiť nájomné za prenajatý byt a majiteľ bytu ich prinútil vysťahovať sa doslovne na ulicu.

Počas rokov hospodárskej krízy opúšťali základné školy a mali vstúpiť do zamestnania silné povojnové ročníky mladých ľudí. Aj na Slovensku, tak ako v mnohých iných krajinách, si vynútili zvláštnu pozornosť štátnych aj samosprávnych inštitúcií. Poslanci mestského zastupiteľstva sa rozhodli organizovať pre mladých ľudí, ktorí márne hľadali prácu vzdelávacie kurzy. Už v roku 1932 vyčlenili v rozpočte mesta 80 000 korún na niekoľkotýždňové kurzy pre mladých ľudí, ktoré im mali pomôcť uplatniť sa v rôznych remeslách. Umiestnili ich v budove YMCA na Šancovej ulici. Mestské orgány po vzore zo zahraničia pristúpili v polovici 30. rokov aj k zriadeniu tzv. pracovných táborov pre mladých ľudí a síce na Kamzíku a na Železnej studničke. Mladí ľudia pod dohľadom skúsených odborníkov v tejto akcii vybuďovali lyžiarsky môstik.

Podľa sumárnych štatistických hodnotení sociálnych a zdravotníckych inštitúcií sa v roku 1934 nachádzalo v Bratislave 127 ústavov sociálnej starostlivosti z ktorých 29 finančne kompletne financovali mestské inštitúcie, 30 iba podporovalo mesto a 68 bolo v súkromnej správe. Z nich boli napr. 2 poradne pre matky s deťmi, 6 nocľahární, v ktorých ročne prenocovalo približne 75 000 osôb, nezamestnaných registrovali 4 sprostredkovateľne práce. Mali tiež jednu poradňu pre voľbu povolania, 5 sirotincov, dvojce detské jasle, 13 detských opatrovní (čiže dnešných škôlok), 3 denné útulky pre mládež, 3 polievkové ústavy pre deti (v roku 1933 poskytli 71 300 porcií polievok), dva útulky pre učňov, 7 študent-

ských domovov, 7 študentských stravovacích zariadení (menzí), 21 ozdravovní, zotavovní a prázdninových kolónií, tiež sociálne spolky YMCA a YWCA, 4 nemocnice a ďalšie inštitúcie.²⁹

Problémy, späť s hospodárskou krízou sa nepremietli iba v ekonomickej a sociálnej sfére, poznačili aj kultúrne dianie. V rokoch hospodárskej krízy sa znížil počet divákov v kinách aj v divadle. Nedostatok financií obyvateľstva Bratislavy sa prejavil tiež v mestskej doprave znížením počtu cestujúcich, ktorí si kupovali lístky. Je zaujímavé, že mestská rada pri hodnotení dopravných problémov bola informovaná, že záujem o také atrakcie cestovného ruchu ako bola jazda loďou po Dunaji sa naopak zvýšil. Konkrétne v roku 1931 sa priemerne za týždeň loďou Propeller z mesta do Petržalky a späť prepravilo 31 000 cestujúcich. Mesto získalo v priemere denne za túto lodnú premávku okolo 500 korún. Mestská rada na základe týchto skúseností na svojom zasadaní v októbri 1931 rozhodla, že si prenajme, prípadne i odkúpi ďalšiu loď.³⁰

Zaujímavým faktom zo začiatku obdobia hospodárskej krízy je údaj o raste vkladov bratislavských obyvateľov v Mestskej sporiteľni. V roku 1930 si obyvatelia Bratislavy uložili na 36 349 vkladných knižiek sumu 160 321 795 korún, v nasledujúcom roku 1931 sa zvýšil počet obyvateľov, ktorí si uložili peniaze na vkladné knižky na 42 538 (v r. 1935 už 69 793) a suma, ktorú si uložili bola vo výške 172 619 963 korún (v r. 1935 suma sa zvýšila na 230 289 000 korún).³¹ Súčasne, podľa ročnej uzávierky Mestskej sporiteľne, poskytol tento finančný ústav v roku 1931 aj 637 nových pôžičiek vo sumárnej výške 16 118 787 korún.

Kontúry zlepšenia ekonomickej situácie sa začali črtať v roku 1934. Stavební robotníci v tomto roku ukončili práce a poskytli do užívania 161 rôznych stavieb. Napriek určitým náznakom zlepšenia produkcie aj v priemyselných závodoch, neklesol ešte ani v zimných mesiacoch na prelome rokov 1934–1935 počet nezamestnaných v Bratislave pod 8500 osôb. Dr. Imrich Kunoši v článku, ktorý publikovali Zprávy mesta Bratislavy v apríli 1934 konštatoval, že podľa mienky národohospodárov „Za dnešných okolností niet vôbec nádeje, aspoň nie v dohľadnej dobe, aby sa všetci teraz nezamestnaní dostali späť do výrobného procesu“.³² Uviedol, že na Slovensku bolo v tom čase (na jar v roku 1934) okolo 250 000 nezamestnaných robotníkov. Východisko nachádzal – podľa vzorov zo zahraničia – vo vytváraní kolónií na pokraji mesta. Reálne zníženie nezamestnanosti na Slovensku predpokladali nielen národohospodári, ale aj odborníci z ďalších rezortov ekonomiky až na rok 1936. Aj

29 Zprávy mesta Bratislavy, r. 11, č. 28.

30 O tom, že sa preprava Propellerom osvedčila aj v nasledujúcich rokoch svedčí aj zápis z mimoriadneho valného zhromaždenia mestského zastupiteľstva 25. 1. 1934, In: Zprávy mesta Bratislavy 11, č. 7.

31 Zprávy mesta Bratislavy 9, č. 27, s. 2, a Zprávy mesta Bratislavy 13, č. 28, príloha v júli 1936.

32 Zprávy mesta Bratislavy 11, č. 15, 9. 4. 1934.

tento predpoklad, resp. nádej do budúcnosti, sa ukázal nereálnym. V roku 1936 podľa niektorých ukazovateľov sa ešte zvýšil rast hospodárskych problémov. Zatiaľ čo v rokoch 1930–1933 sa vedenie mesta plne sústredilo na riešenie ekonomických a sociálnych problémov obyvateľstva, v nasledujúcom období, čiže v rokoch 1934–1938 sa do jeho pozornosti predierali aj v Bratislave zahranično-politické otázky súvisiace s možnou agresiou fašistického Nemecka.

Podľa memoranda, ktoré vedenie mesta odovzdalo ministrovi ing. Nečasovi pri príležitosti jeho návštevy v Bratislave v máji 1936, bolo ešte stále v januári 1936 v Bratislave 6611 evidovaných nezamestnaných a tento počet sa podstatne neznížil ani v nasledujúcich mesiacoch.³³ Memorandum zdôrazňovalo najmä ťažkú situáciu detí, ktoré ešte stále trpeli nezamestnanosťou živiteľov rodín.

V polovici tridsiatych rokov nastalo oživenie výroby v závodoch Dynamit, v Káblovke aj v niektorých strojárskych závodoch. Nový ruch priniesol rok 1936 aj v stavebníctve. Začali sa napr. stavebné práce v prístave, výstavba Krajského súdu, a ďalšie väčšie objekty, naďalej sa stagnácia prejavovala v budovaní obytných nájomných domov. Financie mesta boli vyčerpané. Nezamestnanosť a ďalšie ťaživé sprievodné javy bratislavského hospodárstva zneužívali opozičné protivládne prúdy v činnosti na upevnenie svojich pozícií. Ale to už je téma o ďalšej, nasledujúcej kapitole bratislavských dejín.

Zhrnutie miesta záveru:

1. V rokoch 1929–1934 Slovensko zasiahla svetová hospodárska kríza, ktorá prehlbila a znásobila už existujúce, vleklé, ekonomicko-sociálne problémy.
2. Ich urýchlené riešenie v konkrétnej situácii na Slovensku bolo v počiatočnom období krízových rokov komplikovanejšie už preto, že súčasne prebiehala reforma verejnej správy, ktorá prinášala so sebou dôležité zmeny v zanikajúcich a pri tvorbe nových administratívnych inštitúcií.
3. V Bratislave – na rozdiel od ostatného územia Slovenska – bola dominantnou kríza priemyselná. Priemyselné závody prepustili zo zamestnania 6 500–10 000 zamestnancov evidovaných verejnými sprostredkovateľkami práce, čiže až 50% osôb, ktoré nachádzali obživu počas predkrízových rokov v bratislavských továrňach. Hospodárska kríza spôsobila aj úpadok živnostenských a remeselníckych podnikov, zasiahla negatívne aj dopravu a nevyhli sa jej sprievodným javom ani kultúrne inštitúcie.
4. Možno však súčasne konštatovať, že vedenie mesta, čiže mestská rada, poslanci mestského zastupiteľstva a zamestnanci rôznych mestských inštitúcií svojimi organizačnými opatreniami dokázali tlmieť sociálne a politické napätie. Užitočnou sa ukázala aktívna spolupráca starostu mesta a ďalších predstaviteľov mestskej administratívy s pracovníkmi Krajského úradu, s ministerstvom

33 Zprávy mesta Bratislavy 13, č. 19, 4. 5. 1936.

sociálnej starostlivosti a ďalšími orgánmi a osobnosťami centrálnych úradov, s vedením Ústredného združenia slovenského priemyslu, s finančnými ústavmi, s miestnou organizáciou Červeného kríža, s charitatívnymi cirkevnými organizáciami, s predstavenstvom jednotlivých bratislavských fabrick i s altruistickými obyvateľmi mesta, ktorí nielen pochopili závažnosť situácie, ale ochotne pomáhali pri riešení krízou vytvorených páľivých problémov.

5. V riadení priemyselných závodov sa čím ďalej tým väčší začali uplatňovať modernejšie metódy, ktoré však prinášali so sebou zníženie pracovných síl.
6. V súvislosti s mimoriadnymi politickými a vojenskými udalosťami v zahraničí sa po roku 1934 do popredia pozornosti vedenia aj obyvateľov Bratislavy pretlačali aktivity, ktoré súviseli s obavami z možného vojenského prepadu zahraničným agresorom a otázky, späté špeciálne so svetovou ekonomikou sa presúvali mimo oblasť ich prvoradého záujmu, jednoducho na ne nemohli natoľko brať ohľad ako v predchádzajúcich rokoch.

The Great Depression in the Late 1920s and Early 1930s and Its Effect on the Slovak Population (with emphasis on the situation in Bratislava)

At the beginning of the study, the author traces the course of a significant international meeting that took place in Geneva in May 1927. In their speeches, its participants focused on then economic situation not only in post-war Europe, but also on other continents. They tried to find solutions and possibilities for the economy. The Czechoslovak government, multiple economic institutions, and significant personalities as well as scientific journals and the political press showed interest in the results, especially plans based on the conference proposals. Nevertheless, the eruption of the Great Depression thwarted the possibility to apply the Geneva Conference recommendations to real life. The following part of the study is dedicated to the course and aftermath of the Great Depression in Slovakia, namely in Bratislava. Unlike the all-Slovak economic situation where agriculture dominated, in Bratislava the most affected sectors were industry and construction. However, increasing unemployment also penetrated commerce, traffic, and financial institutions as well as the development of healthcare and culture. The inhabitants of Bratislava did not return to pre-war living conditions until 1936–1937. At that time, new acute problems emerged across society that were provoked by tense international relations and that led up to World War Two.

ČESKOSLOVENSKO A KRIZE RAKOUSKÉ DEMOKRACIE (1932–1934)

NÁSTIN PROBLEMATIKY

MIROSLAV ŠEPTÁK

Na počátku třicátých let 20. století převládaly ve střední Evropě autoritativní režimy nad parlamentními demokraciemi. Pouze Československo, Německo a Rakousko splňovaly kritéria vnitřního režimu, kde byla plně respektována názorová a společenská pluralita. V případě obou etnicky a jazykově německých států se jednalo o demokracii postavenou na vratkých základech. Dalo se očekávat, že stejně jako v okolních státech dojde při prvním vážnějším náporu k jejímu zhroucení. Československo vývoj jak v Německu, tak v Rakousku podrobně sledovalo, přičemž současně plně respektovalo suverenitu zmíněných států. Do vnitřního uspořádání nezasahovalo a z povzdálí sledovalo sled událostí mnohdy mající vlastní dynamiku.

Třebaže československo-rakouské vztahy v meziválečné době vyvolaly v minulosti značnou pozornost badatelů, překvapí, že československý pohled na evidentní krizi parlamentního systému v Rakousku v letech 1932–1934 zůstal dosud takřka nepovšimnut.¹ Předložená studie nemá ambici podat vyčerpávající pohled

1 Z přehledových prací o československo-rakouských vztazích v období 1918–1938 srov. zejména Československo a střední Evropa v meziválečném období. Die Tschechoslowakei und Mitteleuropa in der Zwischenkriegszeit, red. Jaroslav Pátek. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 3, 1994. Studia Historica XL. Praha 1996; Österreich und die Tschechoslowakei 1918–1938. Die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit, red. Alice Teichová – Herbert Matis. Wien – Köln – Weimar 1996; Kolize, řevnivost, pragmatismus. Československo-rakouské hospodářské vztahy 1918–1938, red. Drahomír Jančík – Jiří Šouša. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et Historica 1, 1997. Studia Historica XLV. Praha 1999; Suppan, Arnold: Die Außenpolitik der ersten Tschechoslowakischen Republik aus Wiener Sicht. In: Edvard Beneš die tschechoslowakische Außenpolitik 1918–1948, red. Arnold Suppan – Elisabeth Vyslonzil. Wien – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Frankfurt am Main 2002, s. 15–82; Týž: 1000 Jahre Nachbarschaft. „Tschechen“ und „Österreicher“ in historischer Perspektive. Eine Synthese. Geistes-, sozial und kulturwissenschaftlicher Anzeiger. Zeitschrift der philosophischen-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2016, Heft 2, s. 137–191. Stavovský stát jako zdroj inspirace pro řešení problémů prvorepublikové československé demokracie u katolických kruhů uvádí stručně Šebek, Jaroslav: Idea stavovského

na tuto problematiku. Klade si za cíl přiblížit dva z možných pohledů, a to prostřednictvím nevydaných pramenů diplomatické povahy a vybraných periodik. Vycházet bude především z materie uchovávané v Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky ve fondu Politické zprávy, vyslanectví Vídeň.²

Republika bez skutečných republikánů

Zásadní problém rakouské demokracie po roce 1918 spočíval v absenci rakouské státní a národní identity, v existenci odcizené politické kultury a v neposlední řadě chybějícím dialogu mezi koalicí a opozicí. Obyvatelé republiky pod Alpami nepokládali „zbytkové“ Rakousko za svůj stát. Z důvodu etnické sounáležitosti požadovali i s ohledem na soudobé národohospodářské názory připojení k Německu. Bezprostředně po skončení 1. světové války pokládala většina z nich anšlus za rychlé a účinné řešení soudobých sociálních a ekonomických problémů vyplývajících z války.³

Směrodatní představitelé rakouské politické elity akceptovali hodnoty a principy parlamentní demokracie pouze povrchně. Považovali ji za systém, v němž efektivitu rozhodovacího procesu oslabují nekonečné diskuse a nutnost dosažení kompromisu. Odcizená politická kultura znamenala snahu rakouských relevantních politických stran podstatně proměnit parlamentní systém v korporativním nebo socialistickém smyslu.⁴

Bezprostředně po válce vzniknuvší koalice všech tří hlavních politických proudů, křesťanskosocialistického, sociálně demokratického a nacionálně-liberálního, fungovala od počátku jako časově omezené pracovní společenství. Spolupráce na bázi proporční demokracie skončila poměrně záhy – v červnu 1920. Od té doby se ustálil model pravostředových vlád (křesťanských socialistů a zástupců tzv. třetího nacionálně-liberálního tábora) kontrolovaný sociálně demokratickou opozicí. Mezi oběma tábory panovala vzájemná řevnivost a jejich spory se postupem času přesunuly od kulatých stolů do ulic, kde končily krvavými střety. Vztahy mezi koalicí a opozicí charakterizovala konfrontace a absence vůle hledat konsenzus.

státu v Evropě 20. století. Příklad sociálně společenské reflexe stavovské myšlenky v církevním prostředí – papežská encyklika *Quadragesimo Anno* a její vliv na české katolické milieu. Právně-historické studie 42, 2012, s. 102–105.

- 2 Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky, Praha (AMZV), fond Politické zprávy Vídeň 1918–1977 (PZ Vídeň).
- 3 Steinger, Rolf: 12. November 1918 bis 13. März 1938. Stationen auf dem Weg zum Anschluß. In: Österreich im 20. Jahrhundert, Bd. 1, Von der Monarchie bis zum Zweiten Weltkrieg, ed. Michael Gehler – Rolf Steinger. Wien – Graz – Köln 1997, s. 99–152.
- 4 Reiter-Zatloukal, Ilse: Demokratiekonzepte und (Anti-)Parlamentarismus in Österreich 1918 bis 1933/34. In: Staats- und Verfassungskrise 1933, ed. Parlamentsdirektion. Wien – Köln – Weimar 2014, s. 35–44.

Kolaps rakouské demokracie

Negativní důsledky Velké hospodářské krize přispěly k zesílení dlouhodobě přítomných antidemokratických tendencí na rakouské politické scéně. Rakousku zapříčinily hned čtyři krize najednou: průmyslovou, bankovní, agrární a sociální. Ve srovnání s ostatními německy mluvícími zeměmi trvaly nejdéle a odeznávaly jen velmi pozvolna.⁵ Rakouský import za první pololetí roku 1931 klesl ve srovnání s rokem 1930 o 20 %, export dokonce o bezmála 30 %. Počet nezaměstnaných stoupl za rok o 28 %, schodek státního rozpočtu dosáhl již v červnu 1931 závratné výše 215 milionů, třebaže vláda počítala s částkou zhruba 136 milionu šilinků.⁶ Symbolickým kulminačním bodem se stal v květnu 1931 pád největší banky ve střední Evropě *Wiener Creditanstalt für Handel und Gewerbe*, na kterou byla navázána podstatná část rakouského průmyslu. Spolková vláda pod vlivem katastrofických scénářů kolapsu rakouského hospodářství a rapidního nárůstu již tak vysoké nezaměstnanosti převzala roli hlavního věřitele banky. To i do budoucna znamenalo značnou zátěž státního rozpočtu.⁷

V agrárním sektoru ministr zemědělství Engelbert Dollfuß zavedl v souladu s dobovým trendem patrným rovněž v jiných státech, opatření k silné regulaci vnitřního trhu se zemědělskými komoditami.⁸ Přinesly například kontrolu cen mléka a podporu malých a středních producentů prostřednictvím vyrovnávacího fondu pro mléko i ochranu vnitřního trhu formou zvýšení celních dovozních sazeb na zemědělské komodity ze zahraničí. Strategie maximálního využití domácího trhu a minimálního importu hlavně u obilí a dobytka snížila celkové pasivum v zahraničním obchodu s agrárními produkty.⁹

Prudký nárůst nezaměstnanosti způsobil problémy v sociální oblasti. Největší, více než 50% podíl lidí bez práce, vykazovaly průmyslové oblasti Enzesfeldu, Hirtenbergu, Marienthalu, Neunkirchenu, Ternitzu a Vídeňského Nového Města.¹⁰ Uvedený negativní trend způsobil snížení celkové částky odvodů do pojištění v nezaměstnanosti a do důchodového i nemocenského pojištění. Vysoká míra lidí

5 Butschek, Felix: *Österreichische Wirtschaft im 20. Jahrhundert*. Stuttgart 1987, s. 40.

6 Enderle, Peter: *Die ökonomischen und politischen Grundlagen der Römischen Protokolle aus dem Jahre 1934*. Phil. Dissertation. Wien 1979, s. 179.

7 Stiefel, Dieter: *Finanzdiplomatie und Weltwirtschaftskrise. Die Krise der Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe 1931*. Frankfurt am Main 1989.

8 Miller, William James: *Engelbert Dollfuß als Agrarfachmann. Eine Analyse bäuerlicher Führungsbegriffe und österreichischer Agrarpolitik 1918–1934*. Wien – Köln 1989, s. 102.

9 Kluge, Ulrich: *Bauern, Agrarkrise und Volksernährung in der europäischen Zwischenkriegszeit. Studien zur Agrargesellschaft und -wirtschaft der Republik Österreich 1918 bis 1938*. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte Nr. 86. Stuttgart 1988, s. 380–383.

10 Sandgruber, Roman: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Wien 1995, s. 384.

bez práce zapříčinila dramatický nárůst schodku pojištění v nezaměstnanosti, čím ještě více zatížila státní rozpočet.¹¹

Rakouský kabinet pod vedením křesťanského socialisty Karla Buresche reagoval na vzniklou situaci deflačním kurzem. Kýžené finanční rezervy zamýšlel hledat ve zvýšení daňového zatížení obyvatelstva a snížení mezd. Nezbytnost „šetřit na pravém místě“ vyžadovala trpělivě přesvědčit koaliční partnery o správnosti zvolené strategie. Teprve na posledním jarním zasedání Národní rady 17. července 1931 prosadila koalice tzv. malou reformu proti nezaměstnanosti, novou progresivní daň ze služného a snížení vánočních příplatků u úředníků i platů zaměstnanců státních divadel.¹² Přes veškerou snahu rakouské vlády musela zachránit alpský stát před kolapsem, stejně jako v roce 1922, mezinárodní půjčka pod patronátem Společnosti národů.¹³ Její úspěšné dojednání však nepatřilo mezi úspěchy Karla Buresche, nýbrž jeho nástupce Engelberta Dollfusse.

Všechny zmíněné jevy byly předmětem rutinních vyslaneckých zpráv z Vídně i obsahem mediální agendy všech československých periodik. Největší prostor věnovaly Rakousku počátkem třicátých let 20. století lidovecké Lidové listy, sociálně demokratické Právo lidu a deník blízký ministerstvu zahraničí Prager Presse. Samozřejmě nejenom tato periodika zbystrila, když na jaře 1932 důsledky hospodářské krize markantně ovlivnily voličské preference.¹⁴

Série zemských a komunálních voleb, v nichž mohlo odevzdat svůj hlas až dvě třetiny oprávněných voličů, podala jasný důkaz o vzestupu antisystémové strany – rakouských nacistů. V řadách pravostředových a pravicových stran zavládlo zděšení. Velkoněmci, Heimatblock a Landbund pokládali úvahy některých periodik o vzestupu nacistů za přehnané a citelný propad do bezvýznamnosti neočekávali. Absence moderních empiricky ověřených motivů voličského chování způsobila, že politické subjekty vycházely v rámci analýzy povolební situace spíše z dojmů a domněnek než z faktů. V každém případě regionální volby na jaře 1932 ukázaly potenciál rakouských nacistů. Pod vlivem událostí v sousedním Německu, kde podpora krajní pravice znatelně vzrostla na úkor pravostředových stran, se především křesťanští socialisté obávali jakéhokoli volebního klání.¹⁵ Další nejistotu

11 Stiefel, Dieter: Arbeitslosigkeit. Soziale, politische und wirtschaftliche Auswirkungen am Beispiel Österreichs 1918–1938, Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. 31. Berlin 1979, s. 61.

12 AMZV, PZ Vídeň, 1931, PZ č. 51, 18. 7. 1931, Heřman.

13 Klingenstein, Grete: Die Anleihe von Lausanne. Ein Beitrag zur Geschichte der Ersten Republik in den Jahren 1931–1934. Wien – Graz 1965.

14 Prager Presse Nr. 97, 25. 4. 1932, s. 3, článek „Wien wählt links. Anwachsen der Nationalsozialisten in Österreich“; Lidové listy č. 97, 25. 4. 1932, s. 1, článek „Vzestup Hitlerovců při rakouských volbách zeslabil křesťanské socialisty“.

15 Schausberger, Franz: Die Landtagswahlen des Jahres 1932 und ihre Folgen. Christliche Demo-

u nejsilnější vládní strany stupňoval opakovaně negativní postoj sociální demokracie vůči sanačním návrhům, i slábnoucí ochota učinit nepopulární opatření u koaličních partnerů.

Vláda složená z křesťanských socialistů, Landbundu a Heimatblocku s většinou pouhého jednoho hlasu v Národní radě v říjnu 1932 využila Válečný hospodářský zmocňovací zákon. Uvedený právní normativ jí umožňoval přijmout jakýkoli zákon bez parlamentu s poukazem na existenci mimořádné situace vzniklé v důsledku války. Tehdejší spolkový kancléř Engelbert Dollfuss reagoval na použití zmocňovacího zákona slovy: „Skutečnost, že je vládě umožněno, aby sama bez předchozích nekonečných parlamentních bojů okamžitě provedla určitá naléhavá opatření, zřetelně přispěje k ozdravení naší demokracie.“¹⁶

Československý legační rada František Bořek-Dohalský informoval ministerstvo zahraničí v Praze nejenom o Dollfusově poznámce o ozdravení demokracie, ale také o dalších antipluralistických projevech některých významných veřejných činitelů. Ministr vojenství a bývalý kancléř, křesťanský socialista Carl Vaugoin striktně odmítl zrušení zmocňovacího zákona s poukazem na možnost prosadit vládní návrhy proti destruktivní sociální demokracii. Nejhlasitěji se ozývali představitelé autoritativního hnutí Heimwehr otevřeně sympatizující s italským fašismem a německým nacismem. Ministr obchodu Guido Jakoncig opakovaně propagoval myšlenku stavovského státu opírajícího se o vlastenecky smýšlející lid. Spolkový vůdce Heimwehru Ernst Rüdiger Starhemberg vyzval kabinet, aby vládl bez parlamentu. Jeho tyrolský kolega Richard Steidle požadoval utvoření prezidiální vlády podle německého vzoru, která by do půl roku provedla blíže nespecifikovaná potřebná opatření.¹⁷

Vnitropolitické napětí na podzim 1932 kulminovalo událostmi v Simmeringu. Ve vídeňské dělnické čtvrti nacisté vyprovokovali srážku se sociálními demokraty s bilancí tří mrtvých a několika desítek raněných.¹⁸ S přicházející zimou se situace uklidnila, ale stále platila slova, která ve své zprávě uvedl již vzpomínaný Bořek-Dohalský: „Vláda bude muset [...] nyní urychleně jednat o opatřeních, která by znemožnila další krveprolití a násilnosti.“¹⁹

kratie 9, 1991–1992, Nr. 1, s. 111–132.

16 Cit. dle: Reichspost Nr. 277, 4. 10. 1932, s. 2, článek „Selbstbewusst und unbeirrt vorwärts“.

17 AMZV, PZ Vídeň, 1932, PZ č. 49, 19. 10. 1932, Bořek-Dohalský.

18 Neck, Rudolf: Simmering – 16. Oktober 1932. Vorspiel zum Bürgerkrieg. In: Vom Justizpalast zum Heldenplatz. Studien und Dokumentationen 1927 bis 1938. Festgabe der Wissenschaftlichen Kommission des Theodor Körner-Stiftungsfonds und des Leopold Kunschak Preises zur Erforschung der österreichischen Geschichte der Jahre 1927 bis 1938 anlässlich des dreißigjährigen Bestandes des Zweiten Republik Österreich und der zwanzigsten Wiederkehr des Jahrestages des Österreichischen Staatsvertrages, ed. Ludwig Jedlicka – Rudolf Neck. Wien 1975, s. 94–102.

19 Cit. dle: AMZV, PZ Vídeň, 1932, PZ č. 49, 19. 10. 1932, Bořek-Dohalský.

Když 4. března 1933 došlo ke zmatečnému odstoupení všech tří předsedů Národní rady, kabinet využil situaci a zvolil autoritativní cestu správy Rakouska. Nedemokratické změny zaváděl postupně, bez počáteční předem připravené strategie. Opoziční sociální demokracie upadla do osudové pasivity. Neusilovala o vytvoření dostatečně silného bloku proti zahájenému kurzu. Velkoněmci se sice pokusili 15. března obnovit zasedání Národní rady, nicméně nenašli podporu napříč politickým spektrem. Kromě toho zpočátku překvapené policejní orgány učinily přítrž jakýmkoli úvahám o obnovení demokratického parlamentarismu. Nejpozději od té doby bylo jasné, že vláda nezamýšlí návrat k předchozím poměrům, namísto toho hodlá provést připravované změny i za použití násilí.²⁰ Kabinet uvažoval například o zákazu socialistické paramilitární organizace Republikanischer Schutzbund a o nahrazení vídeňského starosty vládním komisařem.²¹

Československý vyslanec ve Vídni Zdeněk Fierlinger navrhoval, aby na Rakousko vyvinulo tlak z zahraničí, konkrétně ve Francii a ve Velké Británii, a využilo přitom francouzské a české katolíky. Titulář zároveň upozornil na potřebu jednat rychle „neboť situace se každým dnem zhoršuje“.²² Rakouská sociální demokracie sama hledala na československém vyslanectví ve Vídni oporu. Požádala prostřednictvím tituláře Františka Heřmana²³ nepřímo ministra Edvarda Beneše o intervenci ve Francii.

Ani Beneš, ani československý rezort zahraničí na vyslancovy výzvy nereagovali, poněvadž respektovalo zásadu nevměšování se do vnitřních záležitostí suverénního státu. Kromě toho jakákoli intervence ve prospěch rakouských socialistů nesla s sebou značné riziko formou diskreditace Prahy. Koneckonců stejný názor vycházející z identických motivů jako Československo zastávala také Francie a Velká Británie. Rovněž využití stranické a světonázorové sounáležitosti zůstalo pouze vyslancovou nenaplněnou nadějí. Lidovci, potažmo katolické kruhy, sledovali určité „narovnání“ parlamentní demokracie s nemalými sympatiemi.²⁴ Československá periodika informovala o omezování ústavních svobod, například o zákazu spolčování se a shromažďování za použití zmoc-

20 Šepták, Miroslav: Zwischen Autoritarismus und Demokratie. Österreichische Innen- und Außenpolitik in den Jahren 1931–1934. Prag 2021, s. 375–391.

21 AMZV, fond Telegramy došlé, 1933, 29. 3. 1933, č. 249/33, Heřman.

22 Cit. dle: AMZV, fond Telegramy došlé, 1933, 10. 3. 1933, č. 161/33, Fierlinger.

23 František Heřman (původním jménem Herschmann) (1893–1990), v diplomatických službách od roku 1921, v letech 1932–1934 legační tajemník ve Vídni. Poté pobýval v Římě. Člen zahraničního odboje za 2. světové války. V diplomatických službách až do roku 1958. K jeho osobě Dejmek, Jindřich a kol.: Diplomacie Československa. Díl II. Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992). Praha 2013, s. 85–86.

24 Šebek, Jaroslav: Encyklika Quadragesimo anno, její recepce a vliv na katolické prostředí v českých zemích ve třicátých letech. Soudobé dějiny 8, 2001, č. 2–3, s. 363–385.

ňovacího zákona. Rakousko podle jejich názoru učinilo první krok k fašistické diktatuře.²⁵ Stejný názor zastával i vyslanec Fierlinger.²⁶ Pouze Prager Presse přinášel převážně popisné články bez pokusu o hodnocení nebo typologii nového režimu.²⁷

Další utužování autoritativního kurzu urychlil tlak „dynamických mocností“ Německa a Itálie. Berlín po nástupu nacistů k moci počítal s rychlým provedením anšlusu a s prvním úspěchem na mezinárodním poli pro hlasatele nového Německa. Nacisté s komplikacemi nepočítali a odmítali, byť jen připustit, odlišný názor Rakouska. Naproti tomu alpský stát požadoval respektování vnitřní suverenity a jednání na bázi rovnoprávnosti. Německo však od začátku demonstrovalo sebevědomí a nadřazenost. Když nedosáhlo svých požadavků výhrůžkami, sáhlo k teroristickým útokům.²⁸ Vláda Engelberta Dollfusse musela přehodnotit dosavadní zahraničně-politickou linii. Do té doby úzkostlivě dbala na udržení vyváženého postavení mezi velmocemi, nicméně pod vlivem německé hrozby zvolila užší spolupráci s Itálií. Uvedená kooperace přišla Rakousko draho.

Do léta 1933 probíhaly autoritativní změny na základě odcizené politické kultury a bez většího tlaku zahraničí. První červencový den adresoval italský diktátor Benito Mussolini dopis Engelbertu Dollfussovi, v němž vyzval rakouského politika k rychlejšímu provedení autoritativních změn. V dalších měsících určovala právě korespondence obou státníků hlavní vývojové tendence rakouské vnitřní a zahraniční politiky.²⁹ V září téhož roku proběhla na základě „doporučení“ Mussoliniho rekonstrukce rakouské vlády. Snaha malé agrární strany Landbund o zachování alespoň určitých prvků plurality se jí stala osudnou. Nová vláda složená ze zástupců křesťanských socialistů, Heimwehru a Národně stavovské fronty znamenala evidentně další zesílení antidemokratických tendencí. Vyslanec Fierlinger k tomu poznamenal, že jde o „další krok na cestě vývoje Rakouska od státu demokraticko-parlamentního ve stát „autoritářsky-stavovský“ a fašistický. Je to zjevná porážka aspoň formálně ještě demokratického Landbundu a vítězství noty, nasazené Starhembergem po jeho posledním návratu z Říma. Že Heimwehr bude i nadále tlačit

25 Srov. například Lidové listy č. 57, 9. 3. 1933, s. 1, článek „Rakouský president na základě válečného zmocňovacího zákona ruší ústavní svobodu“.

26 AMZV, PZ Vídeň, 1933, PZ periodická č. 1, 4. 5. 1933, Fierlinger.

27 Srov. například Prager Presse Nr. 67, 8. 3. 1933, s. 1, článek „Wien in Abwehr“.

28 Zásadním příspěvkem k těmto událostem zůstává Ross, Dieter: Hitler und Dollfuß. Die deutsche Österreich-Politik 1933–1934. Hamburg 1966, s. 13–89. Novější interpretace Šepták, Miroslav: K počátkům německo-rakouské roztržky (březen–červen 1933). Historica Olomucensia. Sborník prací historických 48, 2015, s. 141–153.

29 Geheimer Briefwechsel Mussolini-Dollfuß. Mit einem Vorwort von Vizekanzler Dr. Adolf Schärf, erläuternder Text von Karl Hans Sailer. Anhang Aus den Memoiren Starhembergs, 2. unveränderte Auflage. Wien 1949, s. 16–21.

Rakousko a Dollfusse k fašistické ideologii je téměř jisto.³⁰ Fierlinger použil pro označení autoritativního režimu v alpské republice pojem „austrofašismus“ objevující se v dobovém tisku. Pod ním rozuměl diktaturu Dollfusse bez „zbytečných tvrdostí a násilností“.³¹ Samotný spolkový kancléř si dobře uvědomoval důsledky provedených změn i možnosti spravovat Rakousko bez parlamentní kontroly. Zasedání ministerské rady rekonstruovaného kabinetu začal slovy: „Současná spolková vláda je první, která není v pozici podřizovat se parlamentu.“³² O posílení vlivu zastánců ostřejšího autoritativního kurzu v novém kabinetu nepochybovaly ani československé noviny. Upozorňovaly přitom na vzrůstající vliv Heimwehru, jehož vlivný člen Emil Fey zastával nově funkci vicekancléře. Přinesly také úvahy o zřízení Stavovské a Zemské rady jakožto poradních orgánů, kterým měla být předkládána nouzová nařízení k posouzení.³³

Od únorových bojů ke květnové ústavě

Mezi charakteristické rysy totalitního a autoritativního režimu patří nejenom omezování základních práv a svobod, ale také potlačování politických oponentů. Vládní garnitura se s nežádoucími názory vypořádala rychle. Nejdříve v květnu 1933 zakázala bezvýznamné komunisty. O měsíc později pod vlivem přetrvávajících teroristických útoků postavila mimo zákon nacisty, s nimiž se nedlouho předtím sloučili kdysi vlivní Velkoněmci. Jak jsem již uvedl, v důsledku z Itálie inspirované rekonstrukce vlády pozbyl Landbund vládní příslušnost. Ztratil tím, při neexistenci funkčního parlamentu, vliv na chod vnitřní politiky. Nakonec zbývalo zúčtovat s nejsilnějším, avšak dost pasivním oponentem. Sociální demokracie nabyla iluzorního přesvědčení o možnosti navázání dialogu s vládou a o obnovení demokratických poměrů v Rakousku.³⁴

Další postup vlády vůči socialistům ovlivnily především dvě události. Zaprvé v lednu 1934 definitivně ztroskotal pokus o zlepšení vztahů mezi Rakouskem a Německem. Spolkový kancléř Dollfuss upřednostňoval podporu Itálie a věděl

30 Cit. dle: AMZV, PZ Vídeň, 1933, PZ č. 21, 21. 9. 1933, Fierlinger.

31 Cit. dle: AMZV, PZ Vídeň, 1933, PZ periodická č. 3, 9. 12. 1933, Fierlinger.

32 Cit. dle: Protokolle des Ministerrates der Ersten Republik, Abteilung VIII, Kabinett Dr. Engelbert Dollfuß, Bd. 4, 16. Juni 1933 bis 27. Oktober 1933, ed. Eszter Dorner-Brader, Dok. Nr. 898, 22. 9. 1933. Wien 1984, s. 387.

33 Prager Presse Nr. 260, 22. 9. 1933, s. 1, článek „Verschäfter Dollfuß-Kurs. Stärkerer Heimwehr- und Monarchisteneinfluß im Kabinett. Vaugoin und Winkler ausgebootet.“ Posílení pozice Engelberta Dollfusse věnoval značnou pozornost také český tisk. Bohatý výběr z dobových periodik přináší Národní archiv, fond Ministerstvo zahraničních věcí – Výstřížkový archiv I. (1916–1944, kart. 984.

34 Nejnověji k problematice Höbelt, Lothar: Die Erste Republik Österreich (1918–1938). Das Provisorium. Wien – Köln – Weimar 2018, s. 290–295; Šepták, M.: Autoritarismus, s. 452–464.

o přátelských vztazích Heimwehru s místními fašisty. Jejich přízeň mohl vyměnit za velmi vratké dorozumění s německými a rakouskými nacisty, jimž po předchozích negativních zkušenostech odmítal věřit. Zadruhé ve stejné době navštívil Vídeň italský státní sekretář Fulvio Suvich s jasným poselstvím od „duceho“. Mussolini nebude dále trpět v Rakousku marxistickou stranu, a proto pobízel hostitele k urychlené likvidaci sociálních demokratů. Dollfuss vyjádřil obavy z negativní reakce zahraničí a ze zneužití represe proti levici rakouskými nacisty. I přesto slíbil pokračovat v postupném budování nedemokratického režimu. Suvich, zjevně nespokojen s určitou váhavostí kancléře, našel větší pochopení u vicekancléře Emila Feye.³⁵

Na začátku února 1934 přistoupila vláda k rozhodujícímu útoku vůči sociální demokracii. Státní bezpečnostní orgány začaly prohledávat sociálně demokratické budovy, včetně redakce ústředního deníku strany Arbeiter-Zeitung, za účelem nalezení nelegálně držených zbraní a výbušnin.³⁶ Vicekancléř Fey za vydatné pomoci Heimwehru vyprovokoval sociální demokracii 12. února ke krvavému střetu. Několikadenní střety skončily jasnou porážkou levicových povstalců, kteří doplatili na diletantismus, absenci předem připraveného plánu a neexistenci jednotného a dostatečně rozhodného vedení. Mezitím vláda vystavila konečný účet sociální demokracii. Vydala nařízení o rozpuštění a zákazu činnosti strany, včetně všech spolků a sdružení. Řada funkcionářů, řadových členů, ale také sympatizantů socialistů skončila ve vazbě bez ohledu na to, jestli povstání podporovali aktivně, pasivně nebo vůbec.³⁷

Edvard Beneš instruoval telefonicky vyslance Fierlingera, aby se vyvaroval čehokoli, co by mohlo být ze strany spolkové vlády interpretováno jako zasahování do vnitřně rakouských záležitostí. V únorových dnech se objevily v médiích informace o československých dodávkách zbraní a střeliva sociálním demokratům. Fierlinger ujistil rakouské ministerstvo zahraničí o opaku. Totéž chtěl tlumočit kancléři Dollfusovi, který jej nepřijal.³⁸ Navzdory jasným instrukcím Beneše, československé vyslanectví nezachovalo v únorových bojích neutralitu. Již 13. února 1934 dopoledne došlo ve vídeňském obvodu Hietzing ke schůzce Otto Bauera se Zdeňkem Fierlingerem. Titulář osobně organizoval útěk jedno-

35 Kerekes, Lajos: *Abenddämmerung einer Demokratie. Mussolini, Gömbös und die Heimwehr*. Wien – Frankfurt am Main – Zürich 1966, s. 176.

36 *Právo lidu* č. 33, 9. 2. 1934, s. 1–2, článek „Arbeiter Zeitung a sociálně demokratické budovy obsazeny policií a vojskem“; s. 2, článek „Chystá se útok na vídeňskou radnici“; č. 34, 10. 2. 1934, s. 1–2, článek „Nové prohlídky v „Arbeiter-Zeitungu“.

37 MRP, Bd. 5, 3. November 1933 bis 16/17 Februar 1934, ed. Getrude Enderle-Burcel. Wien 1984, Dok. Nr. 922, 12. 2. 1934, s. 586–588, 595–596.

38 AMZV, PZ Vídeň, 1934, č. j. 1062/1934, 20. 2. 1934, Fierlinger, podepsán Šrom Benešovi.

ho z vedoucího rakouských sociálních demokratů do Československa. K zajištění bezpečného pobytu mu československý legační tajemník Josef Eduard Šrom³⁹ poskytl na několik hodin služební byt vyslanectví. V podvečerních hodinách opustil Bauer, vybaven falešným pasem a luxusním vozidlem, Vídeň směr Československo.⁴⁰ V dalších dnech vyslanectví vyřizovalo mnohé žádosti o pomoc. Neúspěšně se pokusilo přesvědčit francouzského tituláře ve Vídni, aby se přimluvil za propuštění vedoucích sociálně demokratických funkcionářů. V některých případech intervenovalo přímo na oficiálních rakouských místech. Současně podpořilo snahu německého sociálně demokratického poslance Wenzela Jaksche o pomoc postiženým dělnickým rodinám přímo ve Vídni.⁴¹

Nejpodrobněji informovalo o únorových bojích sociálně demokratické Právo lidu. Nepřekvapí, že události interpretovalo v souladu s oficiálním pohledem povstalců. Hned 13. února zveřejnilo na titulní straně článek „Na prahu občanské války v Rakousku. Rakouští sociální demokraté svými životy hájí demokracii“. Krvavé střety zapříčinila podle Práva lidu jednoznačně vláda, poněvadž systematicky plánovala akce proti dělnictvu. Především byl vinen spolkový kancléř Dollfuss „muž dvojí tváře, oddaný sluha papežův a Mussoliniho, na jehož hlavu padá odpovědnost za prolitou krev“.⁴² Boji dělnictva věnovalo Právo lidu 13. února ještě dvě zvláštní vydání. Rovněž v dalších dnech se události v Rakousku dostaly na titulní stránky sociálně demokratického periodika. Usilovalo o vytvoření obrazu hrdinně bojujícího a jednotného proletariátu. Ani jejich odhodlanost a nasazení nakonec nestačily proti materiální a početní přesile státních bezpečnostních orgánů.⁴³

Po vítězných únorových střetech přistoupila vláda k poslední fázi budování autoritativního režimu zakončené symbolicky proklamací a vydáním nové ústavy 1. května 1934. Nejvyšší právní normativ zakotvoval principy, které chtěly pravice strany prosadit od vzniku republiky. Jednalo se o (neúspěšný) pokus o aplikaci stavovského uspořádání v politickém systému a oslabení legislativní moci ve prospěch exekutivy. Ústava například vůbec nepočítala s parlamentem. Jeho legisla-

39 Josef Eduard Šrom (1888–1942), v letech 1921–1930 působil na vyslanectví v Moskvě, od roku 1931–1938 pracoval na vyslanectví, resp. generálním konzulátu ve Vídni. Účastník domácího odboje, popraven během 2. světové války. K jeho osobě srov. Dejmeck, Jindřich a kol.: *Diplomacie Československa. Díl II. Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992)*. Praha 2013, s. 236–237.

40 Marschalek, Manfred: *Untergrund und Exil. Österreichs Sozialisten zwischen 1934 und 1945*. Wien 1990, s. 15.

41 AMZV, PZ Vídeň, 1934, č. j. 1062/1934, 20. 2. 1934, Fierlinger, podepsán Šrom.

42 Právo lidu č. 36, 13. 2. 1934, s. 1–2, článek „Na prahu občanské války v Rakousku. Rakouští sociální demokraté svými životy hájí demokracii“.

43 Právo lidu 13. 2. až 18. 2., 20. 2. 1934, včetně celkem třech zvláštních vydání 13. a 16. 2. 1934.

tivní funkci nahrazovala existencí čtyř poradních orgánů. Zákonodárná iniciativa náležela výhradně vládě, byť existovalo několik možností, jak toto ustanovení obejít, nejčastěji formou mimořádného zákonodárství.⁴⁴

Československý titulář ve Vídni si spíše než samotného znění ústavy všiml přetrvávající snahy Itálie ovlivnit rakouskou vnitřní politiku a dosáhnout podle jeho slov úplné fašizace alpského státu. U příležitosti události 1. května poslala italská vláda do Rakouska 150člennou delegaci. Místní obyvatelé ji přijali nevlídně, ba až nepřátelsky, zvláště poté, co někteří z hostů posilnění alkoholem s nimi vyvolávali potyčky.⁴⁵ Příklon Vídne k Římu charakterizovala pragmatičnost. V kolektivním vědomí obyvatel alpského státu nebylo jednoduché přeměnit tradičního nepřítele v nejlepšího přítele Rakouska.

Závěr

Československé noviny věnovaly vnitřnímu vývoji Rakouska v letech 1932–1934 nemalou pozornost. S výjimkou deníku Prager Presse, blízkého Ministerstvu zahraničních věcí, interpretovaly vybrané události stranickou optikou. Oficiální československá místa monitorovala vnitřní peripetie sousedního státu prostřednictvím vyslanectví ve Vídni. Znatelnou krizi rakouské demokracie sledovala s obavami. Uvědomovala si značné polarizace zdejší politické scény charakterizované faktickou absencí dialogu mezi středopravou vládou a sociálně demokratickou opozicí. Praha by stejně jako například Francie upřednostňovala vládu vytvořenou napříč politickým spektrem se silným mandátem schopnou prosadit nepopulární sanační opatření. Tuto preferenci nedávala ze zjevných důvodů najevo.

Československý titulář ve Vídni Zdeněk Fierlinger několikrát ministerstvu zahraničí navrholo přímou či nepřímou intervenci ve prospěch socialistů, která byla v Československu pokládána za garanta demokratického vývoje v Rakousku. Ministr Edvard Beneš se k podobným akcím stavěl zdrženlivě, nanejvýš chtěl s vedoucími představiteli socialistů udržovat pravidelný kontakt. Navzdory jeho výslovné instrukci nevměšovat se do vnitřních rakouských záležitostí, československé vyslanectví ve Vídni prokazatelně podporovalo v únoru 1934 řady povstalců, včetně organizování útěku Otto Bauera do Československa. Postupnému přechodu Rakouska od parlamentní demokracie k autoritativně-konzervativnímu režimu samozřejmě nemohlo zabránit. Vývoj v alpském státě představoval pro

44 Bundesgesetzblatt für den Bundesstaat, Nr. 1/1934, Kundmachung der Bundesregierung vom 1. Mai 1934, womit die Verfassung 1934 verlautbar wird, 1. Stück, s. 1–32. Ke květnové ústavě z roku 1934 srov. z odborné literatury např. Tálos, Emmerich: Das austrofaschistische Herrschaftssystem. Österreich 1933–1938. Wien – Münster 2013, s. 79–105.

45 AMZV, PZ Vídeň, 1934, č. j. 2742/1934, 15. 5. 1934, Fierlinger Benešovi. Vyslanec potvrdil z důvěryhodných zdrojů zprávy některých novin. Srov. např. Právo lidu č. 102, 3. 5. 1934, s. 1, článek „Vídeňští socialisté slavili 1. květen“.

Československo varování. V případě značného vyhrocení vnitropolitické situace hrozily problémy také zdejší demokracii. Současně nebylo možné podcenit sílicí tlak „dynamických“ mocností Itálie a Německa, jejichž aktivita prudce kontrastovala s opatrností až pasivitou Francie a Velké Británie. Právě na tuto skutečnosti doplatilo jak Rakousko, tak později Československo.

Czechoslovakia and the Austrian Democracy Crisis (1932–1934): A Brief Outline of the Issue

Although previous research of Czechoslovak-Austrian relations brought remarkable results, the Czechoslovak perspective on the democracy crisis in Austria during the 1930s was almost ignored. This study adumbrates two possible viewpoints on the given issue: from the perspective of unpublished sources of diplomatic provenance and through newspapers.

Selected Czechoslovak periodicals monitored the internal development in Austria more or less intensely. Save for the Prager Presse daily, they interpreted the events through the party's lens. The official Czechoslovak posts approached the events in Austria analytically, not expressing their preferences for the big coalition. They were aware of the confrontation style of the local politicians and factual absence of a permanent dialogue between the centre-right government and the social democratic opposition. The Czechoslovak embassy in Vienna provided them with first-hand information about the particular nuances of the Austrian internal politics. They monitored in detail the undemocratic development in the Alpine state, initiated by the government of Engelbert Dollfuss in the spring of 1933; however, they refused to interfere, both directly and indirectly, because they respected the rule of non-intervention in the interior affairs of a sovereign state and were rightfully concerned about the possible complications it might have brought about. Zdeněk Fierlinger, an openly left-minded diplomat in Vienna, had a different opinion and repeatedly recommended that the Prague headquarters use certain methods to provide help to social democrats. By influencing the Austrian administration, Prague rightfully sought a guarantee of return to pluralism. The Czechoslovak embassy in Vienna secretly supported the February rebels, in spite of different instructions from Edvard Beneš. Zdeněk Fierlinger was instrumental in organising the escape of a social democratic leader Oto Bauer to Czechoslovakia. Yet, quite understandably, he could not prevent the changing internal situation. Prague had to take into account another transition of the neighbouring state from democracy to authoritarianism. Apart from the internal aspects, the pressure from fascist Italy and Nazi Germany contributed to this transition in combination with the wariness and passivity of France and Great Britain.

CESTA OD DODATKOVÝCH ÚMLUV K BEZESMLUVNÍMU STAVU A ODVRÁCENÍ CELNÍ VÁLKY

ESKALACE A NORMALIZACE OBCHODNĚ- POLITICKÝCH VZTAHŮ ČESKOSLOVENSKA A RAKOUSKA (1926–1929)

TOMÁŠ MORIC

Jednou z mála oblastí, které byly permanentně poznamenávány krizovými jevy prakticky již od samého počátku existence první Československé republiky, byly bilaterální obchodně-politické vztahy, jež byly logicky nejvýrazněji zatíženy důsledky geopolitických změn ve střední Evropě po první světové válce. Modulace obchodně-politických vztahů Československa, zejména vůči poraženým státům, byla v první polovině dvacátých let postavena na jeho zahraničněpolitické dominanci, vyplývající z jeho statusu vítězného státu ve Velké válce. Nicméně po hospodářské stabilizaci poražených států a jejich zahraničněpolitickém etablování se ve versailleském systému se pozice Československa vůči těmto státům v obchodně-politické relaci významně zhoršila. Cílem studie je na základě archivního výzkumu podrobně osvětlit vývoj obchodně-politických vztahů mezi Československou a Rakouskou republikou v období po stabilizaci rakouského hospodářství ve druhé polovině dvacátých let, jak lze pozorovat na tabulce č. 1, a to zejména zdali roli primární determinanty představovala obchodní hlediska, či si naopak primát podržela politická východiska. Příspěvek dále zodpoví otázku, zda Rakousko dosáhlo svých požadavků formou dialogu nebo naopak celní válkou, k níž cestu otvíralo přijetí vyšších autonomních celních sazeb, resp. uvržení československé strany do časového presu pod hrozbou plošného dramatického zvýšení celních sazeb.

Doprovodným efektem rakouské snahy získat zpět pozice, jež Československu vyklidilo v první polovině dvacátých let,¹ byla skutečnost, že od února 1926 při-

1 Souhrnně k problematice československo-rakouských obchodně-politických vztahů ve dvacátých letech srovnej např. studie Zdeňka Sládka a Jindřicha Dejmka, Sládek, Zdeněk: Československo-rakouské obchodní vztahy mezi válkami. In: Československo a střední Evropa v meziválečném

cházelely na ministerstvo zahraničních věcí od československých odvětví informace o tlaku rakouského průmyslu na vládu za účelem zvýšení sazeb, navzdory ratifikaci druhé dodatkové úmluvy ve stejnou dobu Národním shromážděním.²

Tabulka 1: Vývoj bazického indexu HDP Československa a Rakouska ve dvacátých letech 20. století oproti roku 1913

Rok	Československo	Rakousko
1913	100	100
1920	90,4	66,4
1924	113,7	88,5
1929	152,2	105,1

období = Die Tschechoslowakei und Mitteleuropa in der Zwischenkriegszeit. Praha 1996, s. 153–168. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3, 1994. Studia Historica XL.; Sládek, Zdeněk: Hospodářské vztahy Malé dohody s Rakouskem v meziválečném období. In: Kolize, Řevnivost a Pragmatismus. Praha 1999, s. 111–166. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 1, 1997. Studia Historica XLV., Sládek, Zdeněk: Od pout mírové smlouvy k poutům protekcionismu: Hospodářské vztahy mezi Rakouskem a Malou dohodou ve 20. letech 20. století. In: Slovanské historické studie. Praha 1999, sv. 25, s. 125–150; Dejmeck, Jindřich: Politické vztahy mezi Československem a Rakouskem po smlouvě lánské (1922–1925). Moderní dějiny 1, 1993, s. 121–166; Dejmeck, Jindřich: Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918–1992). Vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky. Praha 2002; dále studie Haas, Hans: Konflikt při uplatňování nároků na právo sebeurčení: od habsburského státu k Československu – Němci v českých zemích v letech 1918 až 1919. In: První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci. Brno 2000, s. 113–178; Kubů, Eduard: Zpolitizovaný export. In: Československo a střední Evropa v meziválečném období = Die Tschechoslowakei und Mitteleuropa in der Zwischenkriegszeit. Praha 1996, s. 169–192. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3, 1994. Studia Historica XL.; Moric, Tomáš: Obchodně-politické vztahy Rakouska a Československa bezprostředně po válce (1918–1920). Paginae historiae 30/1, 2022, s. 434–453. monografie Konrád, Ota: Nevyvážené vztahy: Československo a Rakousko 1918–1933. Praha 2012; Houska, Ondřej: Praha proti Římu: československo-italské vztahy v letech 1922–1929. Praha 2011. Z německojazyčné literatury srovn. Suppan, Arnold: Die Außenpolitik der ersten Tschechoslowakischen Republik aus Wiener Sicht, in: Edward Beneš und die tschechoslowakische Außenpolitik 1918–1948. Frankfurt am Main, s. 15–82. Wiener Osteuropa Studien, Bd. 12; Lill, Matthias F.: Die Tschechoslowakei in der österreichischen Außenpolitik der Zwischenkriegszeit (1918–1938): politische und wirtschaftliche Beziehungen. München 2006. Quellen und Studien zur Geschichte und Kultur der Sudetendeutschen; Bd. 2. K problematice hospodářských vztahů viz Österreich und die Tschechoslowakei 1918–1938: die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit. Hrsg. Alice Teichova – Herbert Matis., Wien 1996. Studien zur Wirtschaftsgeschichte und zur Wirtschaftspolitik.

2 Viz např. Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV), IV. sekce, kart. 1010, č. 27279. Revise československo-rakouské obchodní smlouvy; Sbíрка zákonů a nařízení státu československého (dále Sb. z. a n.), Dodatková úmluva druhá k obchodní dohodě mezi Československou republikou a republikou Rakouskou uzavřená v Praze dne 4. května 1921 č. 21/1926 Sb.

Zdroj: Österreich und die Tschechoslowakei 1918–1938: die wirtschaftliche Neuordnung in Zentraleuropa in der Zwischenkriegszeit. Hrsg. von Alice Teichova u. Herbert Matis. Wien 1996, s. 85. Studien zur Wirtschaftsgeschichte und zur Wirtschaftspolitik.

Oficiálně ministerstvo zahraniční obdrželo předběžné požadavky z rakouské strany na revizi stávající smlouvy verbální nótou ze začátku března 1926. První předběžná jednání ohledně revize smlouvy proběhla mezi ministerským radou Juliem Friedmanem a rakouským sekčním šéfem Richardem Schüllerem u příležitosti jeho návštěvy Prahy koncem března. Na těchto jednáních sekční šéf požádal československou stranu o představení jejích požadavků nejlépe do konce dubna 1926, na což ministerský rada odpověděl, že k menší revizi smlouvy je Československo samozřejmě kdykoliv ochotno, ale současně upozornil, rakouské požadavky nesou spíše znaky zcela nové celně-tarifní dohody, k níž by československá strana potřebovala znát podobu novely rakouského celního sazebníku a samozřejmě rovněž čas na přípravu. Schüller vyjádřil pochopení pro československou pozici a zavázal se zaslat osnovu tarifu v půlce dubna 1926. Zároveň však zdůraznil, že prioritou rakouské strany je zprostit se vázání u cukru, jelikož autonomní cla na cukr musí být uvedena v platnosti nejpozději od září 1926.³ Situaci s clem u cukru z československého pohledu poté objasnil Friedmanovi dopisem ze začátku května Dr. Felix Redlich, v němž uvedl, že pokud se současný interval 4,5 zlaté koruny mezi clem na rafinádu a surový cukr zvětší na 6 zlatých korun, jak proponují Rakušané, bude Rakousko importovat pouze surovinu, a především moravské rafinérie ztratí jedno ze svých největších odbytišť. Proto navrhl poměr 100:88 u cla mezi „*bílým zbožím*“ a surovinou jako jediný správný.⁴

K dalšímu upřesnění rakouské pozice došlo při telefonátu dlouholetého vyslance Rakouska v Praze Dr. Ferdinanda Marka na ministerstvo zahraničních věcí 7. května. Rakouský vyslanec v něm reprodukoval Schüllerovo stanovisko, získané na osobním setkání při jeho návštěvě Vídně, že sekční šéf souhlasí s jednáním o revizi smlouvy až po předložení celní novely, k čemuž by mělo podle něj dojít někdy v létě roku 1926. Nicméně opět zdůraznil, že je nutno vyřešit otázku cukerního cla, jelikož nové již přijaté autonomní clo musí vejít v platnost nejpozději 1. září 1926. Schüller tedy navrhoval, aby se na jednáních v druhé polovině května vyřešila pouze otázka cukerní a další požadavky se odložily na pozdější dobu.⁵ Místo závazného jednání proběhla ve druhé polovině května pouze bilaterální porada v Praze. Na jejím začátku Schüller uznal formální správnost československé pozice, nicméně prohlásil, že brzké zahájení jednání je i v zájmu Československa. Upozornil totiž československé delegáty na fakt, že navzdory tomu, že sám je příznivcem

3 AMZV, IV. sekce, kart. 1010, č. 51521. Revise tarifních ujednání československo-rakouských.

4 Tamtéž, č. 76521. Revise obchodní smlouvy s Rakouskem; clo na cukr v Rakousku.

5 Tamtéž. Telefonogram z 7. května 1926.

svobodného trhu, sílí v Rakousku protekcionistické tendence směřující k tomu, aby zvýšení cel neskončilo u první a druhé celní novely. Upozornil proto, že pokud se bude Československo snažit obchodní jednání odložit, bude to pro protekcionistické kruhy neklamný důkaz toho, že cla jsou příliš nízká. Proto Schüller doporučoval co nejrychlejší začátek jednání, aby bylo možné těmto proudům co nejlépe čelit. Rovněž delegátům připomněl, že zejména první dodatková smlouva byla pro Československo obzvláště výhodná a je tedy přirozené, že je ji nutné revidovat. Tento predikát označil Friedman za nepravdivý a kontroval svými kalkulacemi, jejichž výsledkem bylo poměrně kuriózní zjištění, že celní zatížení v Rakousku je téměř 10%, zatímco v Československu pouze asi 5%. Realita byla nicméně diametrálně odlišná, jak dokládá tabulka č. 2.

Tabulka 2: Celní sazby Československa a Rakouska 1925 a 1927 (v %)

Země	1925	1927
Československo	21,5–30,7	35,8
Rakousko	16–21	18,6

Zdroj: Sládek, Zdeněk: Československo-rakouské obchodní vztahy mezi válkami. In: Československo a střední Evropa v meziválečném období = Die Tschechoslowakei und Mitteleuropa in der Zwischenkriegszeit. Praha 1996, s. 157. Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3, 1994. Studia Historica XL.

Delegace se dále dohodly na 7. červnu jako termínu pro jednání o clech u cukru a dalších požadavcích. Friedman popsal svoji představu jednání tak, že mírné zvýšení cel by Rakousko koncedovalo snížením intervalu mezi bílým zbožím a surovinou a samozřejmě ještě vyhověním akutním československým protipožadavkům. Československo tedy mělo *de facto* hlavně zájem na zvýšení cel pro surový cukr pro své domácí producenty. Schüller nicméně odvětil, že o otázce cukerních celních sazeb nelze vést žádné diskuze, jelikož od rakouské vlády má v této záležitosti zcela přesné zadání. Popisoval totiž rakouskou motivaci pro zvýšení cla jako snahu zvýšit ceny pro domácí pěstitele cukrové řepy v přepočtu ze zcela nedostatečných 10 Kč v minulé kampani na 17 Kč v aktuální po zrušení vázaného cla, nicméně byl ochoten hovořit o jistých ústupcích ohledně výše zmíněno intervalu. Není bez zajímavosti, že tato argumentace byla zcela v rozporu s dedukcí československé strany. Dále sekční šéf prohlašoval, že očekává požadavky československé strany rovněž zejména formou upuštění od vázání, jak již v předběžném návrhu učinila rakouská strana. Ministerský rada však byl názoru, že rakouské ústupky nemají pro Československo žádný význam, jelikož se stejně jedná o zboží, jež už je nebo brzy bude vázáno v jiné smlou-

vě.⁶ Jistou kuriózní vložkou mnohostranného vyjednávání, do jisté míry vypovídající o komoditní struktuře exportu z východní části státu, byla žádost poslaneckého klubu Ludovej strany, aby se delegáti při jednáních zabývali kromě cukru i „*zelením, zemiakov a iných potravín*“,⁷ které Slovensko vyváželo. Na žádost bylo Friedmanem odpovězeno, že současná vyjednávání se pohybují ve značně omezeném rámci a že ostatně již všem jimi kladeným požadavkům bylo vyhověno v dodatkové úmluvě z 27. listopadu 1924.⁸ V polovině června ministerská rada souhlasila s vysláním početné multirezortní delegace do Vídně.⁹

Důkazem zvětšujícího se rakouského sebevědomí bylo taktéž zavedení nového železničního tarifu s výraznými diferencemi mezi zbožím domácího a zahraničního původu od 1. července 1926 a navazující vypovězení přímého tarifu s Československem, což se setkalo se značným pobouřením u Ústředního svazu československých průmyslníků a ministerstva průmyslu, obchodu a živností (dále také „ministerstvo obchodu“).¹⁰

Třetí dodatková úmluva byla nakonec podepsána 23. června 1926 ve Vídni, pouze týden před vypršením zmocnění daného vládně.¹¹ Důkazem časového presu, ve kterém se československá strana ocitla, byl fakt, že v prozatímní platnost smlouva vešla na základě usnesení vlády se souhlasem prezidenta již 2. července 1926. Dodatková smlouva se dělila na dvě části. V první celně-tarifní části uplatnila rakouská strana odlišnou taktiku od předešlých dodatkových úmluv,¹² a kromě poskytnutí koncesí Československu formou dalších celních slev (například pro pípy z jemných dřev) nabídla naopak ztížení přístupu rakouského vývozu na československý trh prostřednictvím ujednání o souhlasu k uvalení vyšších smluvních sazeb než dosavadních (např. u deštníkových koster) a opětovného zavedení autonomních sazeb (např. u punčoch). Dle důvodové zprávy byla vyvázání rakouskou stranou nabídnuta pro jejich budoucí zhodnocení při jednáních s třetími státy, respektive vzhledem k nové systematizaci připravovaného československého autonomního celního

6 Tamtéž. Zápis o poradě konané v ministerstvu zahraničních věcí dne 20. května 1926.

7 Tamtéž, č. 4. Žádost poslanců Ludovej strany.

8 Tamtéž.

9 Tamtéž, č. 95763. Revize obchodní dohody s Rakouskem – čs. delegace.

10 Tamtéž, č. 95761. Čsl. rak. železniční svaz. Zrušení veškerých řadových a výjimečných tarifů.

11 Zákon č. 215/1925 Sb., jenž novelizoval zákon č. 305/1924 Sb. Viz Tamtéž, Vyhláška, kterou se uvádí v prozatímní platnost třetí dodatková úmluva k obchodní dohodě mezi československou republikou a republikou Rakouskou sjednané v Praze dne 21. května 1921 č. 155/1926 Sb.

12 Viz Tamtéž, Vyhláška, kterou se uvádí v prozatímní platnost dodatková úmluva k obchodní dohodě mezi republikou Československou a republikou Rakouskou, uzavřené v Praze dne 4. května 1921 č. 1/1925 Sb. Tamtéž, Dodatková úmluva druhá k obchodní dohodě mezi Československou republikou a republikou Rakouskou uzavřené v Praze dne 4. května 1921 č. 21/1926 Sb.

sazebníku. Za tyto ústupky bylo Rakousku dovoleno přikročit ke zvýšení cukerních cel s přihlédnutím k zachování intervalu mezi surovinou a rafinádou. I přes to nicméně došlo k jeho mírnému zvýšení z 4,5 na 5,3 zlatých korun. Nadto byly v závěrečném protokolu, shrnujícím druhou část úmluvy, uvedena ustanovení o vázání cel různých druhů cukru a výklady některých termínů z obchodních smluv.¹³ Jistou zajímavostí, dokazující jak vážně byla Edvardem Benešem deklarovaná zásada veřejné diplomacie, zpravidla spojená s odsouzením Rakousko-Uherska, myšlena, je, že ke smlouvě byl rovněž připojen tajný podpisový protokol obsahující zvýhodnění pro vývoz mléka do Vídně formou postavení daně z obratu z dováženého mléka na roveň paušálu vybíraného z prodeje rakouského mléka. O utajení bylo rakouskou stranou žádáno z důvodu obecně uznávané zásady o plné suverenitě a autonomii států v oboru vnitřního finančního zákonodárství.¹⁴

Nicméně komplexnější jednání o revizi první a druhé dodatkové úmluvy měla dle rakouské vlády započít již 20. září 1926. Rakouská strana však byla upozorněna na to, že vyjednávači jsou vytíženi pokračováním jednání s Maďarskem a finalizací dohody s Německem, jež byla přerušena letními prázdninami. Nicméně pravý důvod dle přeškrtnuté části odpovědi vězel spíše ve faktu, že československá delegace nabyla při jednáních v červnu dojmu, že jednání o revizi budou značně obtížná, obzvláště v „psychologické“¹⁵ rovině, jelikož Rakousko mělo podle československé strany v úmyslu prosazovat slevy československých sazeb bez poskytnutí adekvátních kompenzací československé straně. Proto tedy chtělo ministerstvo zahraničních věcí nejprve uzavřít velké celně-tarifní smlouvy se Švýcarskem a Německem, aby připravilo správnou „náladu“ na vyjednávání s Rakouskem.¹⁶ Usnesení o odložení jednání z technických důvodů, jež bylo rakouské straně předáno v druhé polovině září 1926 verbální nótou československým vyslancem Hugem Vavrečkou, vzal Schüller na vědomí, nicméně uvedl, že v prosinci bude zaneprázdněn jednáním s Francouzi. Zároveň se netajil míněním, že tento odklad vyvolá u zainteresovaných kruhů značně nepřijemnou reakci. Sekční šéf dále zopakoval svůj výše zmíněný narativ o vnímání odkladu jednání protekcionistickými kruhy a naznačil, že tento postoj československé strany může vést k dalšímu navýšení celní ochrany. Ve stejnou dobu rovněž zahájení jednání urgoval v Praze vyslanec Marek.¹⁷ Z důvodu neaktivity československé strany byl Vavrečka 27. října 1926 opět z podnětu staronového spolkového kancléře Ignaze Seipela urgován Schüllerem, aby československá strana sdělila datum zahájení jednání. Na to

13 AMZV, IV. sekce, kart. 1010. Důvodová zpráva.

14 Tamtéž, Informace pro pana ministra Dra. Beneše.

15 AMZV, IV. sekce, kart. 1010, č. 138321. Revize obc. dohody s Rakouskem; počátek jednání.

16 Tamtéž.

17 Tamtéž, č. 148648. Revize obc. dohody s Rakouskem; zahájení jednání.

dal 4. listopadu ministerský rada Friedman vědět Vavrečkovi, že v úvahu připadá 8. leden 1927. Československý vyslanec toto sdělení ještě téhož dne telefonicky vyřídil sekčnímu šefovi. Nicméně Schüller na tento návrh termínu odpověděl, že je velmi pozdní a bude muset věc předložit k rozhodnutí spolkovému kancléři. Další den se rakouská ministerská rada usnesla na vypovězení všech dodatkových úmluv k 1. prosinci 1926. Vavrečka byl o této skutečnosti informován druhý den Schüllerem, jenž vyslovil přání uzavřít během třech měsíců, po které budou ještě úmluvy platit, smlouvu novou. Schüllerovo informativní sdělení bylo do několika minut předáno telefonicky do Prahy. Nicméně ještě téhož dne učinil Seipel veřejné prohlášení o výše zmíněném usnesení rakouské vlády. Dle Vavrečky tak učinil v úmyslu vytvořit *fait accompli* a nedat československé straně možnost učinit protinávrh. Vyslanec rovněž upozornil na to, že v podstatě celá rakouská politická reprezentace se netají faktem, že této příležitosti bylo použito, aby Rakousko „ukázalo trochu zuby“. Schüller se měl pro tisk vyjádřit přímo v tom smyslu, že Rakousko muselo konečně ukázat, že s ním nelze nakládat jako s „*quantité négligeable*“.¹⁸ Důvody rakouského kroku byly dle Vavrečky zejména vnitrostátní, dále pak že Rakousko již nepotřebovalo československou pomoc na poli Společnosti národů a v neposlední řadě snaha zavděčit se Německu. Sám sekční šéf dle vyslance doufal, že se výpověď podaří urychlit samotná jednání. Rovněž byl toho názoru, že hrozba bezesmluvního vztahu bude působit na československý průmysl, který by v důsledku nastalé skutečnosti mohl mírnit své požadavky. Podle vyslancových informací se dále otevřeně proti výpovědi smlouvy postavily pouze obchodní kruhy a jisté pochybnosti vyjádřili taktéž zástupci bankovních domů a jednotliví národohospodářští teoretikové.¹⁹ Jistou míru překvapení československé strany dokazuje přípis ministerstva zahraničních věcí z následujícího dne po obdržení výše zmíněné Vavrečkovi zprávy, adresovaný právě československému vyslanectví ve Vídni. Tato zpráva vypovídala o faktu, že československá strana znala rakouské požadavky, kromě položek, u kterých Rakousko žádalo snížení československých sazeb, pouze z tisku a zároveň žádala ambasádu o provedení důkladného šetření, u jakých položek má Rakousko zájem na získání československého souhlasu k zvýšení cel, případně u kterých má zájem na vyvážení a závěrem k zjištění z jakých odvětví rakouské ekonomiky bylo na vládu nejvíce působeno v tom směru, aby přistoupila k vypovězení dodatkových úmluv.²⁰

Jisté nesrovnalosti mezi Vavrečkou a Friedmanem dokazuje přípis ministerského rady ze 17. listopadu 1926, ve kterém ministerský rada rekapituloval nejprve svůj telefonát s vyslancem ze 4. listopadu, v němž na začátku zdůraznil, že je nutné

18 Tamtéž, č. 168965 Obchodní smlouva s Rakouskem. – Rakouská výpověď dodatků.

19 Tamtéž.

20 Tamtéž, č. 170686. Výpověď dodatkových úmluv mezi ČSR a Rakouskem ze strany Rakouska.

dokončit jednání s Maďarskem, k čemuž by mohlo dojít koncem listopadu a nejpozději prvního prosince by mělo začít jednání se Švýcary, jelikož tam hrozila výpověď smlouvy. Trvání těchto jednání Friedman odhadoval do konce roku. Na Rakousko tedy skutečně zbýval až začátek nového roku. Nicméně oproti československému vyslanci ještě zmínil svůj dotaz, zda nehrozí výpověď smlouvy. Stejně jako v předešlých rozpravách i nyní vyslanec zdůraznil, že tomu nevěří. Dále v přípisě pokračoval, že Vavrečku informoval tak, že kdyby přesto hrozilo nějaké nebezpečí vypovězení, že by bylo možné eventuálně začít jednání s Rakouskem již v prosinci společně se spuštěním vzájemných rozhovorů se Švýcary.²¹ Nicméně tuto informaci Vavrečka, dle dalšího přípisu ze stejného dne, Schüllerovi nepředal.²²

Koncem listopadu československé vyslanectví ve Vídni přineslo společně s prvním nástinem rakouských požadavků zprávu o tom, že hlavním zdrojem nátlaku na vládu ve věci urychlení jednání s Československem byly zejména kruhy průmyslu železářského, strojího, textilního, keramického a taktéž zemědělské.²³ Ve stejnou dobu rovněž ministerstvo obchodu společně s rezortem zemědělství sestavilo předběžnou listinu československých požadavků, kterou předalo Ústředně obchodních a živnostenských komor k doplnění.²⁴ Mimoto vyslanec Marek 30. listopadu 1926 oficiálně informoval ministra zahraničí o rakouské výpovědi obchodních smluv v dopise, ve kterém postuloval tezi, že pro rakouskou stranu představovala první dodatková úmluva od začátku pouze provizorium a dále zde zmínil fakt, že přestože Edvard Beneš souhlasil s rakouským návrhem zahájení vyjednávání nové obecné úpravy vzájemného obchodního styku z března 1925, příprava jednání v tomto směru v září 1926 zkrachovala. Závěrem prohlásil, že vzhledem k vysoké nezaměstnanosti a poměrně nízkým cům oproti silnějším ekonomikám sousedů musela rakouská vláda na československé oddalování vzájemného jednání reagovat vypovězením dodatkových smluv. Na druhou stranu vyslanec opět žádal o seznam československých přání a očekával zahájení negociací počátkem ledna 1927.²⁵

Československou recepci rakouského kroku dále doplňuje zpráva vyslance Vavrečky ze začátku prosince 1926, v níž vycházel z rozhovoru mezi jistým nejmenovaným velkopřemyslníkem a finančníkem a Seipelem. V tomto rozhovoru se spolkový kancléř přiznal, že osobně byl proti výpovědi, nicméně tlak průmyslových kruhů byl tak mocný, že rakouská vláda neměla jinou možnost. Nicméně Seipel věřil v jistou výchovnou funkci výpovědi, jelikož rakouské „*interesenty*“ poučí, aby byli méně

21 Tamtéž, č. 171043. Jednání s Rakouskem – určení termínu.

22 Tamtéž, č. 171044. Výpověď čs. – rak. dodatkových úmluv Rakouskem.

23 Tamtéž, č. 178049. Rakousko – Výpověď dodatkových úmluv s ČSR.

24 Tamtéž, kart. 1011, č. 177925. Předběžná listina čsl. přání k obchodní smlouvě s Rakouskem.

25 Tamtéž, č. 178605. Opis rak. výpovědní noty.

radikální, neboť kancléřův názor byl podle Vavrečky ten, že výpověď nikterak neusnadní pozici rakouské delegace při prosazování požadavků Vídně.²⁶

Dosavadní dominantní přístup Československa k Rakousku při vyjednávání do jisté míry ilustruje projev zplnomocněného ministra zahraničních věcí Václava Girsy na výboru poslanecké sněmovny v první polovině prosince, ve kterém prohlásil, že pokud nebude nová smlouva dojednána do 1. března 1927, nastane samozřejmě prodloužení platnosti dosavadního stavu. Toto prohlášení zveřejněné v *Prager Presse* v první polovině prosince 1926, rozporoval Schüller ve zprávě adresované Vavrečkovi, v níž ho informoval o tom, že rakouská vláda nikdy takovou deklaraci nevydala, jelikož samozřejmě neví, jak se jednání budou vyvíjet. Jeho názor byl ten, že pokud by na začátku března 1927 chybělo do úspěšného konce vyjednávání několik dnů, neměly by vyvstat žádné potíže. Naopak delší prodloužení platnosti dodatkových úmluv by dle jeho mínění nebylo možné, jelikož Rakousko může odkládat účinnost celní novely pouze po jistou dobu.²⁷

Naopak rakouské vnímání československé reakce dle zprávy vyslance Vavrečky, založené na důvěrných zprávách od vládních kruhů, bylo takové, že československá strana byla výpovědí opravdu překvapena a svalovala vinu nejvíce na vídeňské vyslanectví, které podcenilo vážnost situace, což samozřejmě vyslanec rozporoval a žádal po ministerstvu vydání dementi. Nicméně připravovaná zpráva ministerstva, hovořící o tom, že pozdní doba zahájení byla pouze záminkou, a kdyby Schüller chtěl, respektive směl, jednat dříve, jistě by to vyslanec naznačil, byla nakonec označena ministerstvem za bezpředmětnou.²⁸

V půli prosince 1926 Československo zaslalo oficiální odpověď na notu rakouského vyslance, v níž zplnomocněný ministr zahraničních věcí vzal na vědomí rozhodnutí rakouské vlády. Jednání československé strany v notě vysvětloval „zdržovací“ argumentací o nutnosti jednat až po schválení celní novely a technickým vytižením ministerstva vzhledem k dalším probíhajícím vyjednáváním. Vypovězení dodatkových úmluv zde zástupce ministra Girsy do jisté míry paradoxně, pokud vezmeme v potaz nekompromisní československý hospodářský nátlak v poválečných letech, hodnotil jako nevlídný akt vzhledem k tomu, že československá strana dle něho vždy kladla nejvyšší důraz na to, aby vzájemné styky byly co „nejpříjemnější.“ Dále zde prohlásil, že pohled, že se jedná z rakouské strany o snahu vyvíjet nátlak, sdílí celá širší československá veřejnost. Ministr si rovněž dovolil rakouskou stranu paternalisticky „poučit“, že pro vyjednávání je nutné ovzduší klidu a vlídnosti, resp. nastolení takové atmosféry, jež nebude zatížena různými tlaky s cílem ovlivnit jednání. Závěrem konstatoval, že vláda vzala na vědomí fakt, že rakouská

26 Tamtéž, č. 184162. Obch. polit. jednání.

27 Tamtéž, č. 186002. Výpověď dodatku k obch. smlouvě rak. českoslov.

28 Tamtéž, č. 188172. Vypovězení čl. rak. obchodní smlouvy.

strana souhlasí se začátkem jednání na začátku ledna 1927 a konečně k nótě přiložil seznam československých přání.²⁹

Nicméně k prodloužení trvání dodatkových smluv ve formě provizoria po vzájemné dohodě obou vlád prvotně do 15. dubna roku 1927 skutečně došlo, jak dokazuje Vavrečkův přípis adresovaný ministerskému radovi Friedmanovi ze začátku března 1927, ve kterém nicméně informuje o Schüllerově varování, že nedosažení zásadní dohody před tímto datem by již opravdu znamenalo zavedení autonomních rakouských sazeb. Na druhou stranu sekční šéf opět podotkl, že nepatrné prodloužení by bylo možné, pokud by dohoda již byla v zásadě hotová a jednalo by se pouze o detailech. Rovněž vyslanec sdělil, že nelze předpokládat, že by nadcházející parlamentní volby v Rakousku mohly mít vliv na formu jednání o obchodní smlouvě. S tímto konstatováním v závěru zprávy souhlasil i sám Vavrečka, když prohlásil, že celní válka před volbami by mohla vládě dokonce prospět a lze dále předpokládat, že se současná koalice křesťanských sociálů a všenněmců, jež dokonce do voleb kandidovala na společné kandidátce (Einheitsliste), u moci udrží.³⁰ Koncem března vyjádřilo svůj zájem na včasné dojednání revize obchodní smlouvy ministerstvo zemědělství z obavy z dopadu „ohromných“ autonomních rakouských celních sazeb, ale i zavedení vysokých československých autonomních sazeb na rakouské zboží, které bylo zemědělskými kruhy odebíráno.³¹ Zdůvodnění poněkud kuriózní, vezmeme-li v úvahu, že v předešlém roce stejné kruhy prosadily protekcionistická agrární cla.

Koncem března 1927 rovněž rakouské vyslanectví předalo československé vládě nejzazší hranici rakouských požadavků společně s informací, že pokud na jejich základě nebude Československo ochotné uzavřít obchodní dohodu, nastane od 15. dubna bezesmluvní vztah. U zemědělských komodit nebylo v rámci československých cel dosaženo dohody zejména v otázce mléka a okurek, z toho první jmenovaná položka byla zvláště důležitá pro region jižní Moravy a západního Slovenska. U průmyslových výrobků, které tvořily „gros“ československého vývozu do Rakouska, byly neshody ještě větší, když československá strana shledala rakouské požadavky jako nepřijatelné a dle stanoviska ministerstva obchodu podpořeného vótem průmyslových skupin nebylo možné na základě těchto požadavků dosáhnout dohody. Ministerstvo průmyslu, obchodu a živností naopak doporučovalo postupovat kombinací projevení nejlepší vůle k dokončení jednání a na druhé straně požádat Rakousko u hlavních československých vývozních artiklů o revizi svého stanoviska, na což by poté i československá strana reagovala nabídkou

29 Tamtéž, č. 184924. Výpověď dodatkových úmluv k čs. – rak. obchodní dohodě; čs. odpověď.

30 Tamtéž, č. 37.243. Obchodně-politické jednání s Rakouskem.

31 Tamtéž, č. 446917. Obchodní smlouva s Rakouskem. Clo na průmyslové výrobky určené k účelům zemědělským.

nutím lepších podmínek. Ministerstvo dále nedoporučovalo přijmout rakouský návrh zejména z důvodu možné inspirace ostatních států k využití tohoto postupu vůči Československu, což by přispělo v konečném důsledku k posílení celní ochrany mnoha států ve střední Evropě. Argumentace, jež zní poněkud absurdně od států s jednou z největších celních ochranných oblastí v Evropě, která navíc nemohla být zdůvodněna teorií infantního průmyslu jako u méně vyspělých států podunajského regionu. Vláda tedy vyslanci Markovi začátkem dubna 1927 předala stanovisko, že je připravena jednat, nicméně že současnou nabídku považuje zejména v oblasti průmyslových výrobků za zcela nevyhovující, a to obzvláště v případě nejvýznamnějšího československého exportního zboží do Rakouska – textilu.³² Toto usnesení se stalo za plného vědomí vlády, že se jedná o odmítnutí poslední rakouské nabídky a zřejmě povede k vypovězení dodatkových úmluv.³³ Přesto Vídeň zaslala do Prahy novou propozici, která ale byla rovněž československou vládou 7. dubna zamítnuta jako pro Československo nepříznivá a naopak bylo rozhodnuto, aby se pokračovalo ve výše zmíněné koncepci navržené ministerstvem obchodu.³⁴ Rakousko se následně začátkem dubna rozhodlo ukončit provizorium a informovalo československou vládu, že k 22. dubnu nastupuje bezesmluvní vztah v celně-tarifní oblasti, nicméně obchodní dohoda ze 4. května 1921 samozřejmě stále zůstávala v platnosti společně s principem doložky nejvyšších výhod. V reakci na tento akt ministerstvo zahraničních věcí 10. dubna připravilo návrh výpovědi dodatkových úmluv, jenž byl za tři dny schválen vládou a 15. dubna byla výpověď formou vyhlášky zveřejněna ve Sbírce zákonů a nařízení státu československého. Ve vyhlášce je nicméně mylně uvedeno jako datum rakouské výpovědi dodatkových smluv 22. duben, přestože k tomuto aktu došlo již 1. prosince roku 1926.³⁵

Mimořádnou délkou vyjednávání o nové smlouvě, která se táhla po celou první půlku roku 1927, lze do jisté míry vysvětlit nejprve spekulováním Prahy o dopadu výsledku rakouských voleb v dubnu na budoucí podobu vládního kabinetu. Jelikož tyto volby skončily nepřesvědčivým vítězstvím Einheitsliste, což i přes fakt, že si podržela majoritu v parlamentu, vedlo k zostření bojů o moc mezi křesťanskými sociály a sociálními demokraty, které nicméně vygradovaly až po dokončení vyjednávání v požár vídeňského justičního paláce, kalkulovala dále část československých obchodně-politických kruhů, například ministerský rada ministerstva průmyslu, obchodu a živností Dr. Deyl, s pádem spolkového kancléře Seipela a vytvoření

32 Tamtéž, Informace pro pana ministra ministerskou radu.

33 Tamtéž, č. 46284. Čs. – rak. obch. politické jednání; směrnice pro pokračování.

34 Tamtéž, č. 500073. Obchodně – politické jednání s Rakouskem.

35 Tamtéž, č. 50073. Celně tarifní úmluvy mezi RČS a Rakouskem; výpověď jejich Rakouskem.; Sb. z. a n., Vyhláška o výpovědi dodatkových úmluv k československo-rakouské obchodní dohodě ze dne 4. května 1921 č. 39/1927 Sb.

velké koalice. Nicméně i přesto se na československé straně ozývaly pragmaticky smýšlející hlasy reprezentované například vyslancem Vavrečkou, hlásající, že je pro dlouhodobě udržitelné uspořádání obchodně-politických poměrů mezi oběma státy nutné smířit se s faktem, že rakouský trh nebude již mít pro Československo takový význam jako bezprostředně po převratu v roce 1918, a proto koncedovat Rakouskem požadované zvýšení sazeb, a naopak se zaměřit na vzájemnou kooperaci místo konkurence na cizích trzích, a to zejména na Balkáně.³⁶ Navzdory těmto realistickým hlasům ještě koncem června informoval Friedman Beneše, že se jednání dostala „na mrtvý bod“,³⁷ jelikož dle konstatování rakouské delegace, byly v hlavních položkách československého exportu, a to: mléku, pivu, textilu, sklu, železných rourách a dalších, vyčerpány limity a další celní ústupky nemohly být poskytnuty. Rakouská delegace nebyla rovněž spokojena s československou nabídkou a žádala koncese pro své vývozní produkty, za což nabízela snížení cel pro další československé položky jako například nakládané okurky, šunku, koupací vany a další. V druhé části zprávy ministerský rada ministrowi sděloval, že vzhledem k intenzitě protekcionistických nálad v Rakousku nelze počítat s faktem, že by případné další oddalování smlouvy mohlo přinést lepší rakouskou nabídku, a je tedy nutné se připravit na fakt, že nová smlouva bude oproti předchozím dodatkovým úmluvám znamenat značné zhoršení zejména v oborech bavlněného textilu a pro některé druhy kovodělných výrobků. Závěrem Friedman zpravil ministra o faktu, že je vzhledem k nastávajícím letním prázdninám rakouská delegace k dispozici pouze do 9 až 10. července a žádal instrukce, zda smlouvu za stávajících podmínek dojednat.³⁸

Výše popsaná taktika časové tísně Rakousku opět přinesla ovoce a na jednáních 10. července 1927 se skutečně podařilo dokončit jednání o nové obchodní smlouvě vycházející vstříc rakouským požadavkům. Dodatková úmluva byla podepsána 21. července 1927 a vešla v prozatímní platnost k 10. srpnu 1927 dle novely předchozích zmocňovacích zákonů, připojené k novému celnímu sazebníku z konce června 1926, která neurčovala časový interval, ale konstatovala účinnost zmocnění od 1. července 1926 do nabytí účinnosti nového celního sazebníku.³⁹ Společně s dodatkovou úmluvou vstoupil v platnost rovněž modifikovaný dodatkový protokol o provádění dovozních a vývozních zákazů, jenž mimo jiné zjednodušil povolovací

36 AMZV, IV. sekce, kart. 1015, č. 63767. Zpráva pro odb. radu Jul. Friedmana.

37 Tamtéž, Informace pro p. ministra pro dnešní ministerskou radu.

38 Tamtéž.

39 Tamtéž, kart. 1011, č. 96944. Obchodní smlouva s Rakouskem.; Sb. z. a n., Vyhláška, kterou se uvádí v prozatímní platnost dodatková úmluva ze dne 21. července 1927 k obchodní dohodě mezi Československou republikou a republikou Rakouskou, sjednané v Praze dne 4. května 1921 č. 121/1927 Sb.; Sb. z. a n., Zákon, jímž se částečně mění zákon o celním sazebníku pro československé celní území a celní sazebník a vydávají ustanovení o úpravě obchodních styků s cizinou č. 109/1926 Sb.

řízení v bilaterálním obchodním styku.⁴⁰ Ve zprávě pro parlamentní výbor Národního shromáždění nejprve ministerstvo zahraničí vypočítávalo komoditní strukturu a velikost československého exportu do Rakouska na příkladu let 1923–1924. Československý vývoz v průměru výše zmíněných let dosahoval 2 902 mil. Kč. Největší podíl představovala prvovýroba, jež jako celek tvořila 31 % exportu, dále následovaná 28 % podílem textilního zboží, poté až s velkým odstupem 2 % skla a 1,2 % hliněného zboží. Rakouský export na druhé straně ve výše zmíněném průměru nabýval hodnoty 1 125 mil. Kč. Největší položku tvořily výrobky průmyslu kovodělného a automobilového, které představovaly asi 4,5 % rakouského vývozu. Zpráva na těchto fundamentech dále reprodukovala celý narativ ochránářských kruhů v Rakousku o vysokém rakouském pasivu způsobeném nízkou celní ochranou, jež vedl k přijetí první a druhé celní novely v průběhu roku 1926. Zpráva v neposlední řadě konstatovala, že nové dohody bylo dosaženo za cenu zvýšení bazické úrovně rakouských sazeb, s čímž nicméně československá vláda souhlasila v rámci tradiční československé politiky „*hospodářského sblížení s cizinou*.“ Dále referát pokračoval výčtem hlavních položek, u kterých došlo k zachování snížení či zvýšení vzhledem k předchozímu stavu. Největší zvýšení rakouských celních sazeb proběhlo v případě zemědělských výrobků u zelí a naložených okurek a v případě průmyslových zejména u některého textilního, skleněného a hliněného zboží. Toto zvýšení bylo koncedováno jistými ústupky například u léčivého trenčiansko-teplického bahna nebo jistých výrobků ze skla, nicméně výše československých smluvních cel zůstala úmluvou na stejné úrovni nebo u některých položek jako například klobouky a piana byla ještě snížena.⁴¹ Jistě není bez zajímavosti, že v důvodové zprávě pro Národní shromáždění vláda navíc zdůraznila svůj zájem na co největším prohloubení hospodářských styků mezi Československem a Rakouskem.⁴²

V této souvislosti stojí za zmínku, jak o smlouvě referoval dobový československý tisk. Článek „*Hospodářský smír s Rakouskem*“ od Dr. Mareše otištěný v *Národních listech* den po podpisu nové úmluvy potvrzoval překvapení, které výpověď úmluv u československých hospodářských kruhů vyvolala a označil rakouský postup za nešetrný a neodůvodněný. Dále dle Mareše sledovalo Rakousko svými kroky pevně vytyčený cíl – dosažení ekonomické autarkie. Zvýšení celních sazeb tedy vysvětloval snahou zaštitit nová průmyslová odvětví a narušit dosud doznívající komplementární skladbu průmyslu obou zemí. V druhé části článku

40 AMZV, IV. sekce, kart. 1015. Dodatkový protokol o provádění dovozních a vývozních zákazů.

41 AMZV, IV. sekce, kart. 1011, č. 141726. Dodatková úmluva mezi ČSR a Rakouskem z 21.7.1927; informace pro [nečitelné] výbor sněmovny N. S.

42 Tamtéž, Vládní návrh, kterým se předkládá ke schválení Národnímu shromáždění dodatková úmluva ze dne 21.července 1927 k obchodní dohodě mezi Československou republikou a republikou Rakouskou.

jeho autor Rakousko upozornil, že snahy chránit domácí trh se neslučují s funkcí obchodního zprostředkovatele obchodu sukcesivních států a zároveň konstatoval, že celními novelami tak vlastně prokazuje Praze v dlouhodobém horizontu službu. Závěrem Mareš přičítel veškeré zásluhy na uzavření smlouvy československé straně, a to zejména ministerskému radovi Friedmanovi. V neposlední řadě zpráva chválila Československo, že jako jeden z prvních států naplnilo usnesení ženevské hospodářské konference z roku 1927 a v duchu jistého československého mesianistického komplexu a morální nadřazenosti glorifikovala morální význam smlouvy jako „oběti“ Československa pro konsolidaci středoevropských a vůbec mezinárodních hospodářských styků.⁴³

Dodatková úmluva nabyla mezinárodní platnosti rok od jejího podpisu, a to dne 11. června 1928.⁴⁴ Vyjednávání o nové obchodní dohodě mezi oběma státy i přes jistou změnu postoje československých hospodářských kruhů reflektovanou například projevem Jaroslava Preisse jako jednoho z největších dřívějších zastánců hospodářského nacionalismu k prvnímu decennii československého státu v roce 1928, ve kterém zmínil ideu „větších celních celků“,⁴⁵ kromě tajného jednání z konce března roku 1928 o vylívání automobilů z Rakouska a následně aféry ohledně jeho zveřejnění na začátku dubna 1928 v *Neue Freie Presse* a *Bohemii*,⁴⁶ mezi oběma státy do konce sledovaného období dle výzkumu autora již nezapočala, zbytek konjunktury dvacátých let a možného pozitivního vývoje byl tedy oběma státy promeškán a dezintegrační proces ekonomik tak pokračoval. Obchodně-politické vztahy tedy v druhé polovině dvacátých let nesledovaly převážně obchodní hlediska, ale naopak byly formovány zejména politicky motivovanými reagrarizačními tendencemi a protekcionistickým trendem podpory rozvoje nových domácích odvětví namísto předchozí komplementární struktury průmyslu habsburské monarchie.

Pro sledované období je symptomatické, že Rakousko dosahovalo vždy svých požadavků nikoliv formou dialogu, o který trvale usilovalo, ale naopak přijetím vyšších autonomních celních sazeb a následným uvržením československé strany do časového presu, ve kterém československá diplomacie uzavírala obchodní dohody na poslední chvíli, jež pak Praha uváděla v prozatímní platnost

43 Mareš, V.: Hospodářský smír s Rakouskem. In: Národní listy, 22. 7. 1927, s. 1.

44 Sb. z. a n., Vyhláška o dodatkové úmluvě mezi republikou Československou a republikou Rakouskou ze dne 21. července 1927 k obchodní dohodě mezi republikou Československou a republikou Rakouskou, sjednané dne 4. května 1921 č. 88/1928 Sb.

45 Preiss, Jaroslav: O vývoji a úkolech československého průmyslu. 1928, s. 21.

46 AMZV, IV. sekce, kart. 1015. Vylívání automobilů ve styku mezi ČSR a Rakouskem. Zpráva ÚTK; Österreichisch-czechechoslowakisches Abkommen über die Verzollung von Automobilen. In: Neue freie Presse. 31. 3. 1928, s. 7.

dle zvláštního zmocňovacího zákona a jeho novel. Celkově oddalovací taktiku československé obchodní diplomacie s cílem udržet si pozice, jež Rakousko vyklidilo ponecháním v platnosti rakousko-uherského celního sazebníku, pouze navýšeného o součinitele, do roku 1924 a posléze první dodatkovou úmluvou z konce stejného roku, dokazuje fakt, že navzdory Benešovu souhlasu se zahájením nových jednání o obecné úpravě vzájemného obchodního styku z března 1925 k nim do začátku roku 1927 nedošlo a i poté jednání zabrala celou první půlku tohoto roku, jelikož Praha byla v druhé a třetí dodatkové úmluvě ochotna jednat pouze o dílčích záležitostech a následně vyčkávala na jí příznivý výsledek rakouských voleb. Je tedy s podivem, že v odpovědi přednosty politické sekce ministerstva zahraničí a zástupce ministra zahraničí Václava Girsy na oficiální nótu vyslance Ferdinanda Marka o vypovězení obchodní smlouvy si zástupce ministra neodpustil paternalisticky poučit Rakousko o nutnosti vlídné a klidné atmosféry nezatížené jakoukoliv formou nátlaku pro vyjednání nové obchodní smlouvy.

Závěrem si nelze nepovšimnout tendence k jisté rozpolcenosti československé obchodní politiky po celé sledované období v tom, jestli preferovat zájmy průmyslu nebo zemědělství, jelikož přes spíše průmyslový, než zemědělský charakter ekonomiky vlivné zemědělské kruhy často preferovaly rychlou dohodu s Rakouskem, resp. orientaci na Rakousko a Německo celkově jako alternativu oproti vývozu průmyslového zboží financovaného z importu přebytků agrárních produktů malodohodových spojenců. Skutečnost, kterou zdůraznily již zmíněná agrární cla z roku 1926. Tato dichotomie obchodně-politických vztahů Československa se projevovala i v celkovém obchodně-politickém směřování Prahy, jež v zahraničních vztazích volila orientaci na Francii a Malou dohodu nicméně hospodářsky nejvíce spolupracovala s Rakouskem a později Německem.

Navzdory tomuto intenzivnímu hospodářskému provázání všechny pokusy o hospodářské sblížení probíhaly z důvodu Benešových obav z obnovy dominantního postavení Vídně a Seipelova postoje nic bez Německa na půdorysu bilaterálních obchodních smluv, a nikoliv hlubší hospodářské nebo politické integrace. Místo větší vzájemné spolupráce se tak Československo nakonec smířilo se snížením významu rakouského trhu pro svůj zahraniční obchod.

The Path from Supplementary Conventions to the Contractless State and Averting the Tariff War: The Escalation and Normalisation of Trade and Political Relations between Czechoslovakia and Austria (1926–1929)

Based on archival sources, the study elucidates the development of trade and political relations between Czechoslovakia and Austria during the second half of the 1920s. In the context of the stabilisation of Austrian economy and its international establishment in the Versailles System, the study traces the emancipation of Austrian trade policy especially in the customs area, manifested by the growing pressure from Vienna to equalize bilateral trade and political relations. The article answers the question whether Austria achieved its requirements through a desired dialogue or through a tariff war that could be elicited by the adoption of higher autonomous customs tariffs, or forcing a time limit on the Czechoslovak side under the threat of the contractless relationship in the customs tariff sphere. In this respect, the author further highlights that Czechoslovak diplomacy responded to this qualitative shift in mutual trade and political relations by postponement tactics and in spite of the consent of Edvard Beneš to begin new negotiations on the general modulation of the mutual trade relations in March 1925, that did not take place until early 1927 after the termination of the supplementary conventions by Austria. It is worth noticing that Austria retained the customs tariff provisional measure even after the conventions in question were terminated in April 1927. Nonetheless, even the new negotiations did not lead to an agreement that would facilitate better economic cooperation and the new supplementary agreement of June 1927 weakened the Czechoslovak position on the Austrian market. The study concludes with the paternalist discourse of Prague during negotiations with Vienna and a certain dissonance primarily in the activities of the agrarian elites which advocated prohibitive agrarian tariffs despite their concern about the high Austrian autonomous customs tariffs.

**POVÁLEČNÁ ZÁSOBOVACÍ
A SOCIÁLNÍ SITUACE**

ORTOVA AFÉRA: MLYNÁŘ J. K. ORT KEŤAS, NEBO DOBRODINEC?

HYNEK OBERHEL

První poválečná léta byla v nově vzniklé Československé republice poznamenána celou řadou krizových jevů, které měly svoje kořeny v období 1. světové války. Patřila mezi ně i krize v zásobování, jejíž počátky lze pozorovat již v prvních dnech vypuknuté války. Ta se postupem času zhoršovala a v konečném důsledku vedla k neúnosnému růstu cen, nedostatku téměř všech komodit každodenní potřeby, k bujení černého trhu, k hladu a sociálnímu napětí. Nelegální obchod umožnilo mnoha lidem, zpravidla obchodníkům a výrobcům potravin, dostat se k velkému jmění. Vžilo se pro ně označení „keťas“¹ a jejich obchodní praktiky byly označovány jako „šmelina“².

Do této skupiny lidí patřil i Josef Karel Ort, mlynář z Koštic nad Ohří, který svými obchody za hranicí tehdy platných zákonů zaměstnával c. k. státní úřady již během války a po vzniku republiky i ty československé. Ačkoliv vlastnil mlýn v malé vesnici na pomezí polických okresů Roudnice a Louny, svými obchody dalece přesáhl hranice regionu a nakonec i hranice státní.

Činnost J. K. Orta během 1. světové války a krátce po ní doposud nebyla odborně zpracována, přestože se k ní dochovala bohatá pramenná základna. Dochovaný archivní materiál lze rozdělit do tří hlavních skupin. Vzhledem k rozsahu a závažnosti Ortových skutků byla jeho aféra sledována tiskem. Větší prostor celé kauze na svých stránkách poskytla periodika „Mlynář“, „Rudé proudy“ a „Venkov“. Okrajově se o kauze zmínil i regionální „Podřipan“ a celostátní „Národní listy“. Některá novinová tvrzení však badatel musí brát s rezervou a ověřovat je z dalších zdrojů.

Nesmírně cenným informačním zdrojem pro rozkrytí Ortovy trestné činnosti a pochopení mechanismů černého trhu je jeho trestní spis nesoucí značku Vr XXVIII 3962/19 z fondu „Krajský soud trestní Praha“ uloženého ve Státním oblastním archivu v Praze.

1 Slovo pocházející z německého *Kettenhändler* ve významu řetězový obchodník, respektive *Kettengeschäft* ve významu řetězový obchod.

2 Slovo nejasného původu pocházející snad z německého *Schmelemer*, *Schmälinger* čili podvodník.

Poslední velkou skupinou jsou dokumenty uložené ve Státním okresním archivu Litoměřice se sídlem v Lovosicích. Zde se například nacházejí presidiální spisy Okresního úřadu Roudnice nad Labem s několika zprávami o jeho činnosti v prvních měsících po skončení války. Dále dědické spisy J. K. Orta, jeho matky a jeho syna uložené ve fondu „Okresní soud Libochovice“. A nakonec řada jednotlivých zmínek o životě J. K. Orta ve fondech nejrůznější provenience.

Řadu zajímavých poznatků k životu rodiny Ortových, především z doby před 1. světovou válkou, nabízejí internetové stránky obce Koštice v sekci historie domů³, autorkou textů je Irena Hellerová, která je v kontaktu s potomky Ortovy rodiny.

Josef Karel Ort se narodil 29. dubna 1864 v Bystřici u Libáně v okrese Jičín.⁴ Jeho rodiče v roce 1882 prodali mlýn v Matrovicích u Mladé Boleslavi hraběti Albrechtu Kounicovi, majiteli panství Březno, a za utržené peníze zakoupili v hodnotě 3 000 zlatých mlýn v Košticích. Historie mlýna v Košticích sahá až do první poloviny 15. století a předchází majitelé – rodina Johnových na něm hospodařila více než 130 let.⁵ Josef Karel převzal mlýn od svých rodičů v roce 1886 společně se svojí ženou Antonií, rozenou Kopšovou, dcerou mlynáře z Horek u Mladé Boleslavi, se kterou se v témže roce oženil.⁶ Později vedl spor o věno s jejím otcem. Josef Karel měl tři sourozence: Annu – provdanou za lesního správce Bureše v Křelině u Jičína, Boženu – nejprve provdanou za JUDr. Eduarda Havláta, advokáta ve Slaném, a po ovdovění provdanou za Josefa Srba, ředitele Schöllerova dolu v Libušíně u Kladna, a bratra Jaroslava – ředitele České průmyslové banky v Praze.⁷

Ort byl moderní a podnikavý člověk s gymnaziálním vzděláním. Již následující rok po převzetí mlýna zahájil jeho rozsáhlou modernizaci. Finanční nouzi zaviněnou překotným investováním řešil odjezdem za výdělkem do Ameriky, protože nebyl schopen splácet půjčky a tchán mu odmítl pomoci. Ort před věřiteli vlastně utekl. Původně pomýšlel v Americe zůstat a přivést tam i svoji rodinu. Jeho manželka však nakonec potřebné peníze blíže nezjištěným způsobem sehnala, dluhy vyrovnala a Ort se vrátil do Koštic. Po návratu modernizaci mlýna dokončil a ten se stal prvním českým automatickým mlýnem.⁸

3 <https://obeckostice.cz/category/historie-domu/>

4 SOA Hradec Králové, Sběrka matrik východočeského kraje, sign. 87-3403, matrika N 1852–1875, kn. 5224.

5 Klempera, Josef: Vodní mlýny v Čechách VIII. Praha 2003. s. 110–111.

6 SOKA Litoměřice/Lovosice, fond Okresní soud (OS) Libochovice, inv. č. 92, IV – Pozůstalosti, poručenstva, opatrovnictva 1883–1885, spis IV/1885-23, kart. 32.

7 Hellerová, Irena: Historie domů v Košticích. Viz <https://obeckostice.cz/2018/08/16/historie-kostickeho-domu-c-p-33-a-57/> [31. 12. 2021].

8 Tamtéž.

Největší proměnou prošel mlýn v roce 1901, kdy jej na základě postřehů ze své cesty na pařížskou světovou výstavu nechal Ort vybavit nejmodernějším zařízením v hodnotě asi 200 000 korun tehdejší měny. Pohon šesti mlýnských kol nahradil turbínami, instaloval parní stroj, na světové výstavě v Paříži nakoupil moderní mlecí stroje. Bohužel na podzim roku 1901 mlýn zcela vyhořel, a tak jej Ort nechal znovu vystavět. Opět jej vybavil nejmodernějším zařízením s celkovými náklady okolo 250 000 korun, takže když vypukla 1. světová válka, disponoval moderním mlýnem o veliké výkonnosti.⁹

Od roku 1902 mlýn poháněla jedna Francisova turbína, od roku 1915 turbíny dvě. Vodní síla byla odhadována na 250 koňských sil, která nebyla zcela využita, a k tomu ještě rezervní parní pohon o síle 70 koňských sil. Kapacita semletí byla asi 3 vagóny obilí denně.¹⁰ V prostoru mlýna Ort zřídil elektrárnu a pekárnu, které sloužily celé obci. Koštická elektrocentrála poháněla nejen mlýn, ale napájela i pouliční osvětlení v celých Košticích. Mlýn dodával také elektřinu do domácností.¹¹

Mlynář Ort byl podporovatelem mnoha spolků a kulturních organizací. V roce 1897 spoluzaložil sbor dobrovolných hasičů v Košticích, je proto s podivem, že mu mlýn o čtyři roky později zcela vyhořel. V letech 1896–1902 byl starostou obce, prosadil zřízení pošty v obci, byl hlavním akcionářem výstavby trati Libochovice–Louny, měl první telefon v obci, zakládal hospodářské družstvo v Libochovicích, před 1. světovou válkou se stal dohlížejícím v koštické škole. Od roku 1898 vydával politicko-satirický časopis „Podřipské střely“.¹²

J. K. Ort měl dvě děti. Dcera Marie (*1887) se provdala za mlynáře Vojtěcha Loupala ze Starého Kolína a po smrti svého otce se stala dědičkou velké části jeho majetku. Syn Karel (* 11. 2. 1889) patřil k průkopníkům bezdrátové telegrafie. Jeho laboratoř patřila k nejlepším v celém Rakousku-Uhersku. Koštický mlýn se v letech 1908–1914 stal i významným místem výzkumu bezdrátového přenosu lidské řeči. V elektrárně ve mlýně byla na návrh Orta ml. zřízena akumulátorovna, elektrické články (60 kusů) byly napájeny dynamem o napětí 120 V a tato napěťová záloha sloužila při velkých a malých vodách, kdy musely být turbíny odstaveny. Elektrické články byly rovněž hojně využívány při pokusech s jiskrovou telegrafií a bezdrátovým vysíláním lidské řeči. Otec svému synovi právem předvídal světlou budoucnost a v jeho plánech ho podporoval. V té době mladý

9 SOA Praha, fond Krajský soud trestní (KST) Praha, inv. č. 1431, oddělení XXVIII – značka 44-4807 – spis Vr XXVIII 3962/19, fol. 686, kart. 1431.

10 Tamtéž.

11 Hellerová, I.: Historie domů v Košticích. Viz <https://obeckostice.cz/2018/08/16/historie-kostickeho-domu-c-p-33-a-57/> [31. 12. 2021].

12 Tamtéž.

Karel Ort publikoval více než 30 původních článků. Již v roce 1909 Karel Ort patentoval kondenzátorový mikrofon či publikoval výčet Edisonových patentů. Vlastním zařízením poslouchal jiskrovou telegrafii z lodí plujících na dalekých mořích. Společně se svým přítelem ing. Riegrem prováděl v Košticích první pokusy v Rakousku-Uhersku s bezdrátovým přenosem lidské řeči na vzdálenost 600 metrů. Studia zahájil na reálce v Lounech (kde byl členem školního orchestru prof. Krause), absolvoval však v Praze. Studoval v Berlíně, Eberswalde a v Karlsruhe, kde se stal roku 1911 inženýrem v oboru vysokých frekvencí, inženýrský titul však obhájil na technice v Praze. Bouřlivé události počátku 1. světové války jej přivedly do New Yorku, kde se stal spolupracovníkem Marconioho. Po skončení války se na krátko vrátil domů, ale již po jednom měsíci se vrátil do Ameriky. Tam dne 1. února 1920 v New Yorku zemřel¹³ na španělskou chřipku, o několik měsíců později byl pohřben v rodinné hrobce na koštickém hřbitově, kde nedávno přibyla i informační tabule.

Vraťme se ale k jeho otci. J. K. Ort nebyl pouze mlynářem, ale i hospodářem. K mlýnu postupně přikoupil pozemky osévané obilím o celkové rozloze kolem 80 korců. Zaměstnával asi 30 lidí ve mlýně, pekárně i v hospodářství. Všichni dostávali kromě platu také naturální dávky, které zcela pokrývaly jejich osobní spotřebu.¹⁴

V době, kdy mu zemřel syn, už byl ale odsouzen za hospodářskou kriminalitu k několikaměsíčnímu vězení a vysoké pokutě. Ve vězení pobyl necelé čtyři měsíce a zbytek trestu si odpykával na svobodě. Po propuštění se dál věnoval svému mlýnu a hospodářství. Zemřel osm let po propuštění a zanechal po sobě velké jmění, ale i dluhy, které zdědily manželka s dcerou. Podívejme se teď blíže na jeho kauzy.

Počátkem dubna 1919 byl na stránkách ústředního listu České strany agrární „Venkov“ otištěn titulek: „Milion cizozemských a našich peněz a korespondence zabaveny v zadrátovaných kufrech“¹⁵, orgán spolku mlynářů českomoravských „Mlynář“ psal o „Pokoutních obchodech“¹⁶ a časopis Československé strany sociálně demokratické na Podřipsku „Rudé proudy“ hlásaly „Provedte očistu Podřipska!“¹⁷ Začala tím ostře sledovaná kauza, kterou sami novináři nazvali „Ortovou aférou“.

13 SOkA Litoměřice/Lovosice, OS Libochovice, inv. č. 184, V – A – Věci pozůstalostní 1920–1921, spis A 146/20, kart. 74.

14 SOA Praha, KST Praha, inv. č. 1431, Oddělení XXVIII – značka 44-4807 – spis Vr XXVIII 3962/19, fol. 686, kart. 1431.

15 Venkov, č. 84, 8. 4. 1919, s. 8.

16 Mlynář, č. 8, 16. 4. 1919, s. 82.

17 Rudé proudy, č. 6, 18. 4. 1919, s. 1.

O týden dříve 31. března provedl Úřad pro potírání lichvy ve spolupráci s ministerstvem pro zásobování lidu podrobnou revizi v koštickém mlýně, která se nakonec protáhla až do 10. května. Během níž bylo v mlýně a dalších objektech nalezeno téměř 123 479 kg mlýnských výrobků a 18 807 kg obilí bez jakékoliv evidence či dokladů.¹⁸ Dále bylo v jedné kůlně nalezeno 5 014 kg otrub smíšených z poloviny se slunečnicovými slupkami, o nichž J. K. Ort tvrdil, že to bylo krmivo pro jeho vlastní potřebu. Ve skladu v Libochovicích pak byly téhož dne nalezeny v šesti kožených kufrech pevně zadrátovaných a zašitých do pytlů cennosti v nominální hodnotě 600 000 korun. Byly zde rakouské stříbrné koruny, peníze čínské, ruské, americké, dánské, italské a britské libry šterlinků. Dále cenné papíry v hodnotě 100 000 korun, další cennosti v podobě stříbrných tabatěrek či českých granátů a především Ortova obchodní korespondence. Téměř vše pocházelo z obchodování na černém trhu, jehož kořeny sahaly do doby 1. světové války, a které se protáhlo do prvního poválečného roku. Majitel koštického mlýna byl zatčen, poslán do vazby a příslušné úřady začaly vyšetřovat jeho nelegální činnost.

Když v roce 1914 vypukla válka, stal se koštický mlýn smluvním mlýnem válečného obilního ústavu, ale měl povoleno i námezdní mletí.¹⁹ V roce 1915 byl mlýn smluvním, ale s vědomím roudnického hejtmanství i válečného obilního úřadu mlel i námezdně. V dubnu 1916 byla smlouva vypovězena a Okresní hejtmanství z něj udělalo mlýn čistě námezdní. V srpnu 1917 byl mlýn úředně uzavřen, ale po zakročení různých aprovizačních ústavů byl již od 1. září opět uveden do provozu jako mlýn smluvní,²⁰ aby Obilní ústav mohl kontrolovat jeho výkonnost. Kontrola však probíhal nedbale a Ort se válečnými předpisy pro smluvní mlýny a mlynáře obecně vůbec neřídil. Mlel i pro samozásobitele, kteří se k němu sjížděli ze širokého okolí, a on je nechtěl odmítat, vyměňoval mlynářské výrobky za obilí (což dělal i před válkou), a co získal navíc, prodával pak ve velkém na celé vagóny za ceny daleko vyšší než úředně stanovené.²¹

Kromě toho prodával mouku i v malých dávkách. Posílal ji poštou i dráhou svým známým i neznámým a také osobám úředním a veřejně činným. Objem učiněného maloobchodu však byl nesrovnatelný s velkoobchodem prováděným na vagóny.

Výměna mlýnských výrobků za obilí probíhala jednak přímo v koštickém mlýně, kde ji obstarával stárek Jiří Hladík, jednak v libochovickém skladu, kde ji

18 SOA Praha, KST Praha, inv. č. 1431, Oddělení XXVIII – značka 44-4807 – spis Vr XXVIII 3962/19, fol. 557 m, kart. 1431.

19 Smluvní mlýny mohly mlít mouku pouze pro potřeby státních úřadů. Námezdní mlýny mohly mlít pro kohokoliv, kdo zrovna potřeboval.

20 SOA Praha, KST Praha, inv. č. 1431, Oddělení XXVIII – značka 44-4807 – spis Vr XXVIII 3962/19, fol. 686–657, kart. 1431.

21 Tamtéž, fol. 556.

měl na starost skladník Ludvík Novák. Za 100 kg pšenice vyměňoval 60 kg mouky nulky nebo 50 kg krupice, za 100 kg ječmene 50 kg mouky, za 100 kg žita také 50 kg mouky. Tímto způsobem mělo být denně vyměněno 10, 20 i 30 fůr²² obilí za mouku.

Nejmodernější vybavení mlýna umožňovalo snížit promelek²³ na nejmenší možné procento, proto byla výměna obilí za mouku pro Orta tak výhodná a díky této výhodě získával značné zásoby mlýnských výrobků, s nimiž volně obchodoval na černém trhu za ceny vyšší, než byly úředně stanovené.²⁴ Ort sám doznal, že veškeré cenné papíry a cizí měna (kromě akcií průmyslové banky v nominální hodnotě 100 000 korun) koupil z peněz, jež utržil z nelegálního obchodu.

Nicméně tyto výměny byly oboustranně výhodné. Dodavatelé nemuseli čekat na semletí a platit za něj, nemuseli jezdit do vzdálenějších mlýnů a především v některých mlýnech s daleko horším technickým vybavením bylo potřeba na konečných 50–60 kg mlynářských produktů i 200 kg obilí. Mlýnské výrobky prodával jednak přímo konsumentům, jednak prostřednictvím obchodníků a agentů. Hlavním zprostředkovatelem byl obchodník Richard Bauer z Teplic, s nímž Ort realizoval své největší obchody. Tomu bylo uděleno Okresním hejtmánstvím v Teplicích povolení k nákupu potravin a krmiv a obchodu s nimi. Dalším zprostředkovatelem několika velkých dodávek byl František Šašek, obchodní zástupce Sulcovy vinařské firmy v Praze, jenž k takovému obchodování ale oprávnění neměl.²⁵ Ve spolupráci s Richardem Bauerem byly realizovány velké obchody např. s konzumem Poldi Kladno, s firmou Mühlig Řetenice u Teplic, Dělnickým konzumním spolkem v Teplicích, válečnou kuchyní v Teplicích nebo přímo s obcí Teplickou.²⁶ S Františkem Šaškem realizoval dodávky mlýnských výrobků záložní nemocnici č. 2 v Praze u Rudolfiny a tábora uprchlíků v rakouském Cmuntu.²⁷

Další obchody Ort uzavřel s prostředníkem Eduardem Budlovským. Sám obchodoval třeba s Rolnickým akciovým cukrovarem v Lounech nebo s vojenskou posádkou v Mostě. Zajímavý obchod uzavřel s Františkem Sojákem, zástupcem firmy Weismann v Ústí nad Labem, se kterým směnil mouku za uhlí v poměru 1: 100. Svůj největší obchod uzavřel s firmou Mannesmannröhrenwerke v Chomutově, kam v době od července do října 1918 dodal 113 702 kg mlýn-

22 „Fůra“ – blíže neurčené množství, obvykle označující plně naložený vůz.

23 Ztráta obilí a mouky při mletí. V Ortově mlýně se pohybovala kolem 1%.

24 SOA Praha, KST Praha, inv. č. 1431, Oddělení XXVIII – značka 44-4807 – spis Vr XXVIII 3962/19, fol. 557, kart. 1431.

25 Tamtéž.

26 Tamtéž, fol. 557 d – 557 h.

27 Tamtéž, fol. 557 h – 557 i.

ských výrobků za 1 658 905 korun, při ceně 15–16 korun za kg.²⁸ Pro Vítězslava Abelese, který byl souzen v samostatné větvi, mlel všelijaké krmivo, zejména slunečnicové slupky. Ort před soudem přiznal, že do některých zásilek pro Abelese přimíchal také pšeničné otruby a to bez jeho vědomí.²⁹

Podle výsledků policejního šetření si měl Ort obchodováním na černém trhu přijít úhrnem na 3 219 605 korun a 45 haléřů za prodej téměř 344,6 tuny mlýnských výrobků.³⁰

Co se týká dopravy, dělo se tak obvykle po železnici na vojenské nákladní listy, které si opatrovali objednavatelé, neboť se nejčastěji jednalo o podniky s vojenskou správou. V některých případech se tak stalo na bíanco odběrné listy vydané okresním hejtmanstvím, které prý Ortovi zbyly z doby, kdy mlel pro aprovizace v Libochovicích. Nebylo prokázáno, že by Ort používal falešná dopravní osvědčení.³¹

Na konci války bylo možné prostřednictvím koštického mlýna přispívat do dobročinného fondu „České srdce“ v Praze. Bylo zjištěno, že Ort skutečně posílal darem chléb, kroupy, krupky, krupici i mouku. Dne 13. ledna 1919 dokonce poslal do Prahy celý vagón. Nezapomínal však na své osobní zájmy. K zásilce přibalil dodávky pro své známé, např. pro hoteliéra Opla z hotelu „Palace“, kterou si nechal zaplatit, popř. pro nějakého herce Národního divadla, se kterým vyjednal, aby mu byla rezervována lóže pro jeho společnost.³²

Koštický mlýn nefungoval 365 dní v roce a v letech válečných nebyl vytížen ani na 15 %. Od válečného obilního ústavu dostával přídělý v letech 1918 a 1919 na 130 vagónů ročně a přídělý byly stále stejné. Na mletí námezdní připadalo asi 10 %, kapacita mlýna byla tedy využita maximálně na 25 %. Ort tvrdil, že mlýn měl kapacitu na 1000 vagónů ročně, ale semlelo se pouze 250.³³

Během posledního válečného roku byly mu stále poukazovány mlecí výkazy od různých hejtmanství, zejména po převratu. Rolníci si stěžovali, že jsou odkazováni na jiné vzdálené mlýny, a tak k němu jezdilo i v této době smluvní mnoho rolníků a on jim mlel mouku na výkazy nejen hejtmanství roudnického, ale i lounského, mosteckého, bílinského, litoměřického a slánského. Mlecí výkazy byly v podstatě povolenkami k mletí, které platily pouze v obvodu příslušného

28 Úředně stanovené maximální ceny mouky se během války měnily. Většinou se pohybovaly v rozmezí 50–80 haléřů za 1 kg.

29 SOA Praha, KST Praha, inv. č. 1431, Oddělení XXVIII – značka 44-4807 – spis Vr XXVIII 3962/19, fol. 557 i – 557 l, kart. 1431.

30 Tamtéž, fol 557 m – 557 n.

31 Tamtéž, fol 557 m.

32 Tamtéž, fol 556 c.

33 Tamtéž, fol. 688.

hejtmanství, ale Ortovi stačilo pouze to, že mlel na úřední výkazy. Novou smlouvu nájemní podepsal 5. 8. 1918 a smluvní poměr trval až do dubna 1919. Ort byl přesvědčen, že má od hejtmanství práva i k mletí námezdnému.³⁴

O tom, že Ort provádí nekalé obchody, se celkem všeobecně vědělo a jeho jméno se pravidelně objevovalo na stránkách novin.³⁵ Když po skončení války probíhaly v roudnickém okrese dělnické protesty a stávky, byl v nich často zmiňován.³⁶ Figuroval v roudnické aféře „Lobkovic-Abeles“ na podzim 1919 jako jedna z vedlejších postav, proti které se obracel hněv davu.³⁷ Když se 24. května 1919 v Libochovicích konala demonstrace proti všeobecné drahotě, nesl dav městem symbolickou šibenici s vycpaným pytlovým panákem s nápisem „Ort arcikeřas“.³⁸ Během prosincové generální stávky v roce 1920, která měla na Libochovicu značnou odezvu, byl koštický mlýn jedním z míst, kde vznikla závodní rada.³⁹

V době Ortova vyšetřování a výkonu trestu hospodařila v koštickém mlýně Ortova manželka. Bylo sice zamýšleno mlýn propachtovati skladmistru Novákovi, ale Válečný obilní ústav to překazil, mlýn sice uzavřen nebyl, ale nedostával žádné zakázky. Až teprve když paní Ortová ohlásila živnost, začalo se opět mlít.⁴⁰

Společně s J. K. Ortem stanulo před soudem dalších pět osob: Richard Bauer – již trestaný obchodník z Teplic, František Šašek – obchodní zástupce z Prahy, Eduard Budlovský – již trestaný obchodník s pytlí z Loun, Ludvík Novák – skladní mistr z Libochovic, Jiří Hladík – stárek koštického mlýna z Křesína.⁴¹ Trestní řízení proti obchodnímu partnerovi z Roudnice Vítězslavovi Abelesovi a spol. bylo zahájeno později a vedeno samostatně⁴².

J. K. Ort byl obžalován, že v letech 1917, 1918 až do dubna 1919 v Košticích a v Praze vyměňoval neoprávněně mlýnské výrobky za obilí a ty pak podloudně prodával. Touto výměnou měl získat asi 344 627 kg obilí, které dál prodával za vysoké ceny. Čímž se pouštěl do pletich, které ceny předmětů potřeby stupňovaly, a tím těžce ohrožoval veřejné zájmy. Dále že prodal asi 344 627 kg mlýnských výrobků za více

34 Tamtéž, fol 687.

35 Rudé proudy, č. 3, 27. 3. 1919, s. 4.

36 Rudé proudy, č. 28, 19. 9. 1919, s. 5.

37 Grisa, Jan a kol.: Aféra Lobkovicz-Abeles, rok 1919 v Roudnici. In: Rok 1918 nejen na Ústecku – kapitoly z počátků republiky. Ústí nad Labem 2018, s. 232–247.

38 SOkA Litoměřice/Lovosice, fond Okresní úřad (OÚ) Roudnice nad Labem, presidiální spis č. 205/1919 – „Zpráva o drahotních výtržnostech“, kart. 33.

39 Grisa, Jan: „Ať teče krev, nám již je všechno jedno.“ Odras prosincové generální stávky roku 1920 na Libochovicu. In: Porta Bohemica. Litoměřice 2019, s. 112.

40 SOA Praha, KST Praha, inv. č. 1431, Oddělení XXVIII – značka 44-4807 – spis Vr XXVIII 3962/19, fol. 688, kart. 1431.

41 Tamtéž, fol 554.

42 Tamtéž, fol. 553.

než 3 219 605 korun. Čímž žádal za předměty potřeby přemrštěné ceny, využívaje při tom mimořádných poměrů válkou vyvolaných, a tím veřejné zájmy zvláště těžce ohrozil. A konečně, že úmyslně a neprávem zcizil zabavené zásoby mlýnských výrobků získaných ve váze asi 344 627 kg, jejichž hodnota převyšovala 500 korun.⁴³

Ort již jednou před soudem stanul, a to v roce 1916 kdy byl vyšetřován Krajským soudem v Litoměřicích pro podobné přečiny, ze kterých byl obžalován v roce 1919, tehdy byl osvobozen.⁴⁴

Richard Bauer byl obžalován, že v letech 1917, 1918 až do dubna 1919 v Praze, v Teplicích, na Kladně a v Mostě koupil od J. K. Orta neoprávněně mlýnské výrobky ve váze asi 157 869 kg za vysoké ceny a prodal je podloudně dál za ceny navýšené o svou provizi, čímž se pustil do pletich, které ceny předmětů potřeby stupňovaly, a tím těžce ohrožoval veřejné zájmy. Déle že prodal mlýnské výrobky a žádal za předměty potřeby přemrštěné ceny, využívaje při tom mimořádných poměrů válkou vyvolaných, při čemž jeho trestným činem bylo dosaženo nespravedlivého zisku převyšujícího 2 000 korun. A konečně, že úmyslně a neprávem zcizil zabavené zásoby mlýnských výrobků získaných ve váze asi 157 869 kg, jejichž hodnota převyšovala 500 korun.⁴⁵

František Šašek byl obžalován, že v letech 1917 a 1918 v Praze zprostředkoval J. K. Ortovi za provizi 4 048 korun a 7 haléřů podloudný prodej mlýnských výrobků ve váze 31 435 kg pro Karla Nováka a pro tábor uprchlíků ve Cmuntu⁴⁶, čímž se pouštěl do pletich, které ceny předmětů potřeby stupňovaly.⁴⁷

Eduard Budlovský byl obžalován, že od ledna do května 1917 v Košticích, Lounech a Mostě koupil neoprávněně od J. K. Orta mlýnské výrobky ve váze asi 4 521 kg za vysoké ceny a prodal je podloudně dále za ceny zvýšené, čímž se pouštěl do pletich, které ceny předmětů potřeby stupňovaly. Dále že úmyslně a neprávem zcizil zabavené zásoby mlýnských výrobků získaných ve váze asi 4 521 kg, jejichž hodnota převyšovala 500 korun.⁴⁸

Ludvík Novák byl obžalován, že v roce 1918 až do března 1919 ve skladu v Libohovicích vyměňoval pro J. K. Orta mlýnské výrobky za obilí a odevzdával mu obilí tímto získané k provádění podloudných obchodů. K vykonání zlého skutku J. K. Ortovi pomáhal a k bezpečnému vykonání tak přispěl.⁴⁹

43 Tamtéž, fol. 554.

44 Tamtéž. fol. 688.

45 Tamtéž, fol. 554–555.

46 Jedná se o rakouský Gmünd.

47 SOA Praha, KST Praha, inv. č. 1431, Oddělení XXVIII – značka 44-4807 – spis Vr XXVIII 3962/19, fol. 555, kart. 1431.

48 Tamtéž.

49 Tamtéž.

Jiří Hladík byl obžalován, že v letech 1917, 1918 až do dubna 1919 v koštickém mlýně pro J. K. Orta vyměňoval mlýnské výrobky za obilí a odevzdával mu obilí takto získané k provádění podloudných obchodů. K vykonání zlého skutku J. K. Ortovi pomáhal a k bezpečnému vykonání tak přispěl.⁵⁰

Hlavní přelíčení se konalo u Zemského trestního soudu v Praze ve dnech 8.–12. srpna 1919 pro trestné činy proti §23 odst. 4 a 5 (pletichy), §20 odst. 3 (předražování) a přečiny proti §20 odst. 2 písmeno a) a b) císařského nařízení ze dne 24. 3. 1917, č. 131 ř. z. a přečiny proti §32 odst. 2 a 4 císařského nařízení ze dne 26. 5. 1917, č. 235 ř. z.⁵¹ Soud dával Ortovi za vinu neoprávněnou výměnu mlýnských výrobků za obilí na úkor osob, jež mu obilí dodávaly. Následné podloudné prodeje mlýnských výrobků za přemrštěné ceny byly kvalifikovány jako „pletichy, neboť to byly lstivé rejdy poctivému provozování živnosti mlynářské cizí a zákonným předpisům pro dobu mimořádných poměrů válkou vyvolaných vydaným se přířící, jimiž bylo působení státní moci na tvoření cen překaženo a které byly také způsobilé ceny předmětů potřeby stupňovati.“⁵² Ort si byl dobře vědom toho, co dělá a sám svoji činnost u soudu označoval jako nelegální. Uvedl, že nařízení z let 1914–1917 znal. Rovněž věděl, že obchod s moukou a obilím státem zabaveného je zakázán. Podle nařízení se tehdy nikdo vůbec neřídil, protože prostě nemohl.⁵³

Josef Ort trpěl silnou cukrovkou s druhotnými vředy a flegmonami bérce, které mu během soudního líčení nedovolovaly dlouho stát, a při výsleších musel sedět, což doložil i lékařským vysvědčením.⁵⁴

Během soudního líčení v jednu chvíli Ortův ošetřující lékař konstatoval, že obžalovaný je rozechvřen a že má vysoký srdeční tep a pro rozechvění nemůže dále souvisle odpovídat. Soud se rozhodl v líčení pokračovat, ovšem Ort již nevypovídal a po zbytek dne byl líčení pouze přítomen.⁵⁵

Zemský soud v Praze shledal Orta vinným, že v letech 1917, 1918 až do dubna 1919 provozoval podloudný obchod s mlýnskými výrobky a obilím. V rozporu s platnými předpisy nakupoval obilí za vyšší ceny, než byly úředně stanovené. Obilí za mlynářské výrobky vyměňoval za účelem zpracování a dalšího prodeje. Soud prokázal obchody s více než 300 tunami mlynářských výrobků. Svoji činností se pustili do pletich způsobilých, aby cenu předmětů potřeby stupňovaly, požadovaly

50 Tamtéž, fol. 555.

51 Tamtéž, fol.557 m – 557 n.

52 Tamtéž, fol. 557 n.

53 Tamtéž, fol. 686.

54 Tamtéž.

55 Tamtéž, fol. 689.

za ně přemrštěnou cenu, a tím obzvláště těžce ohrozili veřejné zájmy. Rozsudek zněl 15 měsíců těžkého žaláře a pokuta ve výši 300 000 korun. Do výše trestu byla započítána délka zajišťovací a vyšetřovací vazby. Cenné papíry a cennosti v hodnotě převyšující 600 000 korun zabavené Ortovi při zatýkání propadly ve prospěch státu. Rovněž neprokázané přebytky téměř 124 tun výrobků v ceně 71 000 korun nalezené při razii propadly státu. Navíc byl Ort postaven pod policejní dohled a zbaven volebního práva.⁵⁶

Soud přihlédl k několika polehčujícím okolnostem. Konzumnímu spolku v Teplicích dodal 4,5 tuny krup bezplatně. Českému srdci v Praze a ve Vídni, ale také ústavům chudých obce Libochovice a Roudnice a různým vojenským lazaretům četné mlýnské výrobky daroval.⁵⁷ Dále soud přihlédl k jeho doposud bezúhonnému chování. Soudní řízení nemělo za následek odnětí živnostenského oprávnění, neboť by to vedlo k uzavření mlýna a narušení zásobování roudnického okresu.⁵⁸

Richard Bauer byl odsouzen na 8 měsíců těžkého žaláře a peněžité pokutě 50 000 korun.⁵⁹ Ludvík Novák odsouzen na 6 týdnů tuhého vězení⁶⁰, Jiří Hladík odsouzen na dva měsíce tuhého vězení a peněžité pokutě 1 500 korun⁶¹, Eduard Budlovský odsouzen na 3 týdny tuhého vězení a peněžité pokutě 1 000 korun, František Šašek odsouzen na 14 dní tuhého vězení a peněžité pokutě 1 000 korun.⁶²

Všichni obžalovaní se následně proti rozsudku odvolali. Nejvyšší soud jejich případ přezkoumal a 5. března 1920 vynesl rozhodnutí. Většinu stížností zamítl jako neodůvodněné a většině odsouzených ponechal v platnosti tresty vynesené Zemským soudem, byť v několika případech zrušil jejich vinu proti některým paragrafům a učinil zajímavý nález: „Odňali-li tedy J. K. Ort a Richard Bauer takové množství obilí státní dispozici a prodali-li mlýnské výrobky z něho bez ingerence státní, byly tím podle přesvědčení nalézacího soudu zájmy státní zvláště těžce ohroženy.

Leč pro tento právní závěr není ve výsledcích řízení a ve zjištěných okolnostech dostatečného skutkového podkladu. Závěr takový byl by správný tenkrát, kdyby zároveň bylo dokázáno, že ono množství obilí, resp. mlýnských výrobků bylo nejen odňato dispozici státní, ale buď všechno neb aspoň z valné části dodá-

56 Tamtéž, fol. 737–738.

57 Tamtéž, fol. 764.

58 Tamtéž, fol. 734.

59 Tamtéž, fol. 738.

60 Tamtéž, fol. 638.

61 Tamtéž, fol. 739.

62 Tamtéž, fol. 739.

no na místa a lidem, kteří státním přidělem již opatřeni byli, nebo do oblastí, jež leží mimo veřejný zájem našeho, resp. tenkrát ještě rakousko-uherského státu. V tomto směru však neposkytují výsledky řízení a děj nalézacím soudem zjištěný pro výrok soudu, odsuzující pro zločin žádné dostatečné opory.

Podle těchto výsledků byly totiž mlýnské výrobky jednak přímo J. K. Ortem, jednak prostřednictvím jiných osob, téměř výhradně dodány na místa, kde hrozil a částečně již panoval hlad v míře nejvyšší, zejména mezi dělnictvem, kde hrozilo státu v nejvyšší míře nebezpečství vzpoury mass, hladem k zoufalství doháněných. A není těž bez významu okolnost, že veškeré obiloviny, obžalovanými vyvezené, zůstaly v hranicích staré rakouské říše.

(...) Byly tedy mlýnské výrobky v daném případě vyvezeny z krajiny hospodářsky bohatší, kde nouze nebyla ještě tak pronikavého, veškeren život ohrožujícího stupně, do krajín plodinově chudších, kde bída nabyla již rázu katastrofálního a velmi značnou měrou ohrožovala nejen způsob a ráz výživy, nýbrž přímo život obyvatelstva. Při tom nelze přehlédnouti, že i po odvezení oněch mlýnských výrobků zůstala výživa Podřipska ještě celkem aspoň taková jako výživa jmenovaných horských končin i po dovezení výrobků těch, a že správy průmyslových závodů, konsumů a obcí chtěly opatřením obilnin jen hladu, nespokojenosti, zastavení práce, nepokojům a bouřím domácím zabrániti, čehož také povšechně bylo dosaženo bez zvláštního ohrožení obživy Podřipska, a že jen proto staraly se samy o dovoz mlýnských výrobků pod rukou, poněvadž státní správa následkem daných výjimečných válečných poměrů nebyla s to bezvadně fungovati a potřebné obilniny sama opatřiti.⁶³

Výsledkem bylo snížení trestu na odnětí svobody v délce 6 měsíců, snížení pokuty na 200 000 korun. Cenné papíry a cennosti zajištěné při razii propadly státu do výše 500 000 korun, přičemž ponechává se Ortovi možnost cenné papíry uložené u schovacího úřadu soudního v Praze vykoupit po složení částky 500 000 korun.⁶⁴

Mlynář Ort nakonec pobyl ve vězení pouze v době od 2. dubna do 24. července 1919⁶⁵, před zahájením soudního přelíčení byl propuštěn na svobodu a do vězení se již nevrátil, pravděpodobně ze zdravotních důvodů. Dne 6. dubna 1922 dostal milost od prezidenta republiky a jeho zbývající trest byl změněn v peněžitý trest 300 000 korun⁶⁶. Pokuta byla uhrazena v plné výši dne 27. června 1922 a použita na dobročinné účely.⁶⁷

63 Tamtéž, fol. 920–921.

64 Tamtéž, fol. 916.

65 Tamtéž.

66 Tamtéž, fol. 1237.

67 Tamtéž, fol. 1256.

J. K. Ort zemřel 8. dubna 1927 v sanatoriu v pražském Podolí, kde se léčil s cukrovkou (diabetes mellitus).⁶⁸ Po jeho smrti bylo zahájeno dědické řízení, které se táhlo neuvěřitelných 14 let a stalo se tak podivuhodnou tečkou za jeho životem. V předtuše konce své životní pouti stihl ještě 1. dubna 1927 sepsat pevnou rukou svoji poslední vůli, ta však byla soudem nalezena až dva roky po zahájení řízení. V prvé řadě zde uvedl své představy o uložení svých tělesných ostatků a odmítl okázalý pohřeb. Několik málo cenností odkázal svému synovci a dvěma neteřím. Zbýlý majetek rozdělil mezi svoji manželku, dceru a jedinou vnučku. Dědictví zahrnovalo polovinu mlýna v Košticích, pozemky a budovy v několika obcích včetně mrtvého a živého inventáře, podíl mlýna ve Starém Kolíně, bankovní vklady, akcie a podíly různých průmyslových závodů a pražského Melantrichu. Ort měl veškerý nemovitý majetek psaný na polovic se svojí manželkou, do dědického řízení tak byl přihlášen majetek v hodnotě 3 663 879 korun a 35 haléřů. Dále odkázal čtyřem hasičským sborům z okolních obcí po 200 korunách, dvěma tělocvičným jednotám po 200 korunách, na fond pro postavení Husova pomníku v Libochovicích 200 korun, na opravu cesty na koštickém hřbitově 400 korun, na ošacení chudých z Koštic 200 korun, na školní knihovnu v Košticích 200 korun a Národní jednotě severočeské v Praze 200 korun.⁶⁹

Hlavním důvodem nekonečně se táhnoucího řízení byly nároky stále se přihlašujících věřitelů a posuzování jejich nároků. V konečném důsledku bylo dědictví zatíženo dluhy ve výši 4 316 618 korun a 39 haléřů. Dědicové i přes značné předlužení 652 739 korun a 4 haléře své dědické podíly přijali.⁷⁰

Poslední rekonstrukci koštického mlýna provedla v roce 1947 vnučka Josefa Orta Marie Loupalová (*1912) se svým manželem Josefem M. Blížencem. Mlýn byl v roce 1948 znárodněn a majitelé i s dvěma dětmi se museli vystěhovat. Majetek v Košticích převzaly nejprve Severočeské mlýny n. p. a pak JZD Košnice, které mlýn změnilo ve sklady.⁷¹ Po roce 1989 byly zdevastované objekty vráceny restitucentům, kteří je prodali současnému majiteli. Ten s rodinou obnovil vodní elektrárnu a postupně objekty rekonstruuje.

Josef Karel Ort byl rozporuplnou osobou. Na jednu stranu to byl moderně smýšlející člověk, který se nebál inovací a do moderních vymožeností byl ochoten investovat nemalé částky. Zároveň to byl podporovatel řady spolků a projevoval

68 SOKA Litoměřice/Lovosice, OS Libochovice, inv. č. 265, IV – D – Věci pozůstalostní č. 338-447, 1941 – spis D 338/41 (D 132/27), kart. 167.

69 SOKA Litoměřice/Lovosice, OS Libochovice, inv. č. 265, IV – D – Věci pozůstalostní č. 1-252, 1927 – spis D 132/27, kart. 130.

70 Tamtéž.

71 Hellerová, I.: Historie domů v Košticích. Viz <https://obeckostice.cz/2018/08/16/historie-kostickeho-domu-c-p-33-a-57/> [31. 12. 2021].

i sociální cítění. Beze sporu byl obratným podnikatelem, který své hospodářství neustále rozvíjel, své zisky promyšleně zhodnocoval a některé jeho projekty slouží svému účelu dodnes. Na druhou stranu byl souzen a odsouzen za hospodářskou kriminalitu, protože v ekonomicky složité době 1. světové války přišel ke značnému jmění nelegálním obchodem a ignorováním platných předpisů a nařizení. Prostudované prameny však neposkytly jednoznačnou odpověď na otázku, zda se „keřasem“ stal z pouhé vypočítavosti a ziskuchtivosti, nebo spíše souhrou mimořádných okolností. Nicméně mlýn, který svojí prací vybudoval, stojí na břehu Ohře i sto let po vyvrcholení jeho aféry téměř v nezměněné podobě a dál na své fasádě nese označení „První český automatický mlýn Josefa K. Orta“.

The Ort Affair: The Miller J.K. Ort – A Profiteer or a Philanthropist?

A wide range of crisis phenomena that had roots in the Great War affected the first post-war years of the newly established Czechoslovak Republic. They included the supply crisis leading to an unacceptable increase in prices, shortage of almost all daily commodities, a thriving black market, hunger, and social tension. Illegal business helped many people, mostly foodstuff traders and producers, to make a fortune.

Josef Karel Ort was a remarkable figure connected with the mill on the Ohře River in Koštice, North Bohemia. Although his businesses violated the law, Ort provided work for the imperial and royal state authorities during the war and afterwards also the Czechoslovak ones. His illegal businesses crossed the regional borders and eventually those of the state as well. When Ort was arrested in April 1919 and taken to court, the journalists called his case ‘The Ort Affair’. The judicial proceedings uncovered his illegal businesses that took advantage of the catastrophic supply situation, imposed several custodial sentences, impounded several tens of tons of corn and miller’s products, imposed an enormous financial penalty, and finally the court of appeal issued a ruling that, colloquially speaking, turned the villain into a hero.

Part of the article is specifically devoted to Josef Karel Ort, a modern-thinking man, sponsor of many fellowships, and pioneer of modern conveniences. His family situation did not fall into oblivion either. After his death in 1927, he left behind immense wealth, debts, and an exceptional life story.

STŘELBA DO DEMONSTRANTŮ JAKO TÉMA MEZIVÁLEČNÉHO LEVICOVÉHO TISKU

NA ZAČÁTKU TŘICÁTÝCH LET

MARTIN DOLEJSKÝ – JAKUB VRBA

Úvod

Tři demonstrace pořádané na počátku třicátých let Komunistickou stranou Československa (KSČ) postupně v Radotíně, Duchcově a Jeseníku (Frývaldově), které skončily střelbou do demonstrantů a krveprolitím, se po roce 1948 staly významnými místy paměti nově nastoleného režimu. O tom svědčí i památníky, které na místě vznikly. Konkrétně v Radotíně byl vztyčen pomník Rudých letnic v roce 1950,¹ v roce 1954 došlo k postavení pomníku dle návrhu akademického sochaře Karla Lercha v Duchcově² a v roce 1961 vznikl i památník ve Frývaldově.³ Z pohledu poválečné KSČ tyto události představovaly důkaz represivní povahy prvorepublikového státu a tím i vhodný nástroj k legitimizaci jí nastolené diktatury, čemuž odpovídala i poúnorová literatura.⁴

Následující text si neklade za cíl přinést nové poznatky k tomu, jak tyto tragické události proběhly (ani reprodukovat jejich předlistopadové interpretace). Rekapituluje v tomto ohledu známá fakta, primárně se ale bude věnovat bezprostředním reakcím na tyto demonstrace poté, co k nim došlo a zaměří se na jejich recepci v dobovém levicovém meziválečném tisku. Konkrétně půjde o tiskoviny

-
- 1 Pomník stál v radotínské ulici K Cementárně. Byl památkově chráněn v letech 1958–1990. O dva roky později byl zbourán. <https://www.pamatkovykatolog.cz/pomnik-rudych-letnic-2164431> [8. 11. 2021].
 - 2 Janusová, Jana – Čapek, Karel – Káňa, Otakar: Památná místa naší vlasti. Po stopách slavných bitev, lid. bouří, dělnických bojů a odbojových akcí. Praha 1982, s. 232.
 - 3 Připomeňme například knihu Spurný, Gríša: Místo chleba olovo: frývaldovská stávká. Praha 1951; Jaroš, Oldřich – Jarošová, Věra: Frývaldovská stávká. Ostrava 1961; <https://www.pamatkovykatolog.cz/pamatnik-obetem-fryvaldovske-stavky-534714> [8. 11. 2021].
 - 4 Jako několik příkladů z mnoha uvedme například Koukal, Pavel: Duchcovský viadukt. Ústí nad Labem 1981 a Jaroš, Oldřich – Jarošová, Věra: Frývaldovská stávká. Ostrava 1961.

stran, které byly výrazně ovlivněné marxismem, tedy vedle KSČ na Československou sociálně demokratickou stranu dělnickou (ČSDSD), Německou sociálně demokratickou stranu dělnickou v ČSR (Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei in der Tschechoslowakischen Republik, DSAP), přihlédnuto přitom bude i k ne-marxistické Československé straně národně socialistické (ČSNS),⁵ což nám umožní v tomto ohledu širší komparaci s další vládní stranou. Zde je dobré zmínit, že žurnalistika v českých zemích byla již od dob Rakouska-Uherska silně spjata s politickými stranami. Ty sice nemohly noviny a časopisy oficiálně vlastnit, nicméně bylo veřejně známé, které strany konkrétní listy vlastní de facto, což také bylo uvedeno pod hlavičkou daného periodika. Praxe byla taková, že se tituly shromažďovaly v koncernech.⁶ Vybraná periodika tak představovala hlavní nástroj k prezentaci politiky jednotlivých stran a odrážela tak i jejich postoje, jakkoli si samozřejmě zejména u nekomunistických uskupení uchovávaly jistou pluralitu názorů. O limitované názorové pluralitě lze sice hovořit i v případě tisku KSČ, po roce 1929 však byla výrazně redukována. Přesto lze i poté zmínit případy, kdy se texty v tisku výrazně odchylovaly od stranické linie, jako například v době nástupu Hitlera k moci v sousedním Německu či během Gottwaldova exilu v SSSR mezi lety 1934 a 1935. V prvním případě šlo o období, kdy byl šéfredaktorem ústředního stranického listu Josef Guttmann,⁷ ve druhém případě potom Stanislav Budín, stranu v době Gottwaldovy nepřítomnosti fakticky vedl Jan Šverma.⁸ Tyto odchylky byly velmi rychle korigovány z Moskvy a končily v obou případech vyloučením šéfredaktorů z KSČ.

V meziválečném období bylo zaznamenanych střetů demonstrantů s četnictvem s oběťmi na životech více.⁹ První pochází z 12. února 1919, kde bylo v Bratislavě při stávce dělnictva několik osob zastřeleno a zraněno a celá událost si vyžádaly šest lidských životů.¹⁰ Krátce poté následovala střelba v Kadani a dalších

5 U KSČ tedy půjde o noviny Rudé právo, Vorwärts a Internationale, u ČSDSD Právo lidu, u ČSNS o České slovo a A – Zet. V případě DSAP byl z důvodu špatné dostupnosti centrálního orgánu strany Der Sozialdemokrat vybrán list Freigeist z Liberce.

6 Oswaldová, Barbora – Čenková, Jana: Česká publicistika mezi dvěma světovými válkami. Praha 2017, s. 17–18.

7 Dolejský, Martin: Komunistická strana Československa v zajetí sociálfašismu. Vyloučení Josefa Guttmanna z KSČ v roce 1933. *Paginae historiae* 28/2, 2020, s. 130–142; Niklíček, Ladislav: Dilema československých komunistů ve třicátých letech. Pardubice 1968.

8 Holá, Věra: Jan Šverma. Praha 1985; Sommer, Vítězslav: Kampaň proti pravicovému oportunistu před VII. sjezdem KSČ. Případ Stanislava Budína. In: Kárník, Zdeněk – Kopeček, Michal (eds.): Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu. Sv. 5, 2005, s. 78–111.

9 Pokus o sestavení identitů přináší Kovanda, František (ed.): Podotýkáni ve stínu století. Divišov 2019, s. 49–52.

10 Krvavé výtržnosti v Bratislavě vyvolány byly maďarskými emisary. *Venkov* 14, č. 40, 15. 2.

severočeských městech při demonstracích německojazyčných obyvatel za jejich sebeurčení a umožnění voleb do vídeňského parlamentu, která si vyžádala více než 50 mrtvých.¹¹ Celkový součet obětí na životech za celou dobu první republiky byl kolem jednoho sta. Zmíněnými událostmi vytyčené období, tedy roky 1930–1931, však byly z několika ohledů zásadní pro dějiny meziválečného státu i zmíněných stran. V zemi se začala postupně se vši silou projevovat hospodářská krize, u vlády přitom byla tzv. široká koalice, ve které bylo zastoupeno osm politických subjektů a to jak českých, tak i německých. Zatímco po dlouhých letech rozporů čeští i němečtí sociální demokraté úzce spolupracovali, v roce 1928 uspořádali i společný sjezd,¹² a podíleli se i na vládní koalici (v případě DSAP šlo dokonce i o první vládní angažmá), komunisté z pozice opoziční antisystémové strany využívali tragických incidentů k obžalobě politického režimu první ČSR. Strana se navíc po nástupu Klementa Gottwalda do čela strany v roce 1929 ještě více radikalizovala. To vedlo k poklesu členské základny i k vyhrocení antisystémové rétoriky, včetně například jejího nacionalistického ostnu a volání po sebeurčení do odtržení menšinových národností nebo útoků na sociální demokraty, tedy v komunistické rétorice sociálfašisty.¹³ V tomto ohledu se budeme snažit reflektovat tři okruhy otázek. Zaprvé nám půjde o to, nakolik v dobovém tisku zmíněných stran v souvislosti se zmíněnými incidenty odrážel jejich vztah k politickému režimu. Zároveň budeme také sledovat, jak byly v souvislosti s nimi tematizovány vztahy mezi uvedenými stranami, respektive i vnitrostranické spory. Zatřetí, v souvislosti s tím, že dva ze tří vybraných incidentů se odehrály v oblastech se silným německým osídlením, nás bude zajímat i česko-německý aspekt.

Radotín

Incident, který se odehrál v neděli 20. dubna 1930 v obci Radotín (ten byl tehdy samostatnou obcí za hranicemi Velké Prahy) byl od zmiňovaných událostí

1919, s. 3–4.

- 11 K recepci této události viz také Kessler, Vojtěch: „Německé dušičky.“ In: Hájková, Dagmar – Horák, Pavel – Kessler, Vojtěch – Michela, Miroslav (ed.): Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu. Praha 2018, s. 181–211.
- 12 K prvnímu společnému sjezdu viz blíže První kongres sociálně demokratických stran Československa: stenografický protokol společného sjezdu: 28. a 29. ledna 1928. Praha 1928
- 13 K politice sociálfašismu Niklíček, Ladislav: Dilema československých komunistů ve třicátých letech. Pardubice 1968; Pokorná, Jiřina: Na počátku třicátých let. Z třídních zápasů KSČ v letech 1929–1932. Praha 1967; Rupnik, Jacques: Dějiny Komunistické strany Československa. Od počátků do převzetí moci. Praha 2002; Sommer, Vítězslav: Revoluce nebo spolupráce? KSČ a otázka sjednocení levice před VII. kongresem Kominterny. In: Kárník, Zdeněk – Kocian, Jiří – Pažout, Jaroslav – Rákosník, Jakub (eds.): Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu. Sv. 6. Praha 2009, s. 15–45.

v severních Čechách v březnu 1919 patrně první s obětmi na životech, kterému byl věnována tehdejší veřejností větší pozornost. Silné reakce byly patrné nejen v tisku, ale také na půdě parlamentu nebo při následných demonstracích. Jak uvádí historik Zdeněk Kárník, „v jednom byl radotínský případ bezprecedentní: terčem střelby byli mladí lidé, a děti. Šlo o stejně tragické jako neomluvitelné selhání státního aparátu, jenž nedokázal čelit novým metodám boje, který vedla KSČ proti státu.“¹⁴ Na srazu Komunistického svazu mládeže měl být uspořádán tábor lidu a po něm kulturní a sportovní program. Jednalo se o oslavu Rudých letnic (letnice jsou původně židovským a křesťanským svátkem slaveným 50 dnů po Velikonocích). Několik dnů před plánovaným srazem zaslalo pražské policejní ředitelství pořadatelům zákaz všech akcí v Radotíně, a proto byla slavnost přesunuta do sousední obce Kosor. Tady se sešlo několik stovek mladých i dospělých a promluvil k nim komunistický poslanec Václav Kopecký.¹⁵ Poté se průvod vydal směrem do Radotína, kde jim cestu zastoupila četnická hlídka. Střelbou byly zraněny tři děti a dvě dospělé ženy.¹⁶ Některé osoby z řad organizátorů byly zadrženy, mimo jiné i říšskoněmecký příslušník Krohn, o jehož činnosti nejsou známy bližší informace.¹⁷ Radotínský incident měl i soudní dohru. Soud po jednodenním líčení vynesl rozsudek nad pěti účastníky demonstrace. Dva obžalovaní byli odsouzeni na pět měsíců, další na tři neděle a deset dní a jeden byl zproštěn viny.¹⁸

Největší prostor dostala událost v tisku komunistickém. Oproti zmíněným listům byla jeho situace obtížnější, protože řada jeho článků byla postižena cenzurou.¹⁹ Periodika KSČ včetně Rudého práva také čelila hrozbě dočasného zastavení vydávání,²⁰ na což komunisté reagovali vydáváním tiskovin ilegálních.

14 Kárník, Zdeněk: *České země v éře první republiky (1918–1938)*. Díl druhý. Praha 2002, s. 104.

15 Václav Kopecký (1897–1961) byl úředník, novinář, poslanec, přední postava KSČ od konce 20. let. Patřil k blízkým spolupracovníkům K. Gottwalda. Od roku 1945 zastával post ministra informací, později byl náměstkem předsedy vlády a od roku 1960 místopředsedou vlády. Svoji účast na demonstraci v Radotíně popsal ve své knize *ČSR a KSČ z roku 1960*, kde uvádí, že kráčel spolu s dětmi v čele průvodu. Anev, Petr – Bílý, Matěj (eds.): *Biografický slovník vedoucích funkcionářů KSČ (1921–1989)*, A–K. Praha 2018, s. 623–627; Kopecký, Václav: *ČSR a KSČ. Pamětní výpisy k historii Československé republiky a k boji KSČ za socialistické Československo*. Praha 1960, s. 208.

16 Kořalková, Květa: *Hnutí nezaměstnaných v Československu v letech 1929–1933*. Praha 1962, s. 78–79.

17 *Komunistický typ*. Přítomnost 7, č. 21, 28. 5. 1930, s. 323.

18 *Střelba před padesáti lety*. Zápisník. Časopis Hlavní politické správy ČSLA, č. 8, 10. 4. 1980, s. 13.

19 *Vývoj a přehled cenzurní praxe v meziválečném období shrnuje*: Štěpán, František (ed.): *Soupis konfiskátů revolučního tisku 1921–1938*. Praha 1964, s. 21–66.

20 *Do roku 1934 bylo Rudé právo zastaveno sedmkrát, celkem na 13 měsíců. Přehled o dočasném zastavení vycházení a počtu cenzurou postižených čísel uvádí*: Dolejš, Vojtěch (ed.): *Svědék a bojovník. 50 let Rudého práva*. Praha 1970, s. 88.

Cenzura se projevila nejvýrazněji u první zprávy, kterou komunistický tisk o Radotínu přinesl. Rudý večerník z 22. dubna tak byl z poloviny vybílen. V menší míře byla cenzura patrná na vydání Rudého práva následujícího dne. To se ostře vymezovalo proti zprávám „sociálfašistického a fašistického tisku“, konkrétně uvedlo například články Práva lidu. Událost interpretovalo jako útok na dělnictvo a nekomunistický tisk obviňovalo z toho, že „mlčí však o tom, že tyto četníky s nabitými puškami poslali proti dělnické mládeži sociálfašističtí ministři.“²¹ Tím poukazovalo na účast sociálních demokratů ve vládě. Zajímavostí také je, že jednou ze zraněných byla sekretářka Jana Švermy Matylda Braunová.²² Komunisté se pokusili vyvolat vlnu demonstrací a protestních stávek.²³ Z archivních materiálů je jasné, že tato snaha nenašla širší odezvu, i když k některým demonstracím došlo.²⁴ Například v Praze to byla 22. dubna demonstrace před zprostředkovatelnou práce na Betlémském náměstí, kde k davu sedmi set přítomných promluvil komunistický senátor František Nedvěd.²⁵ Dav přítomných dával najevo „nesouhlas s politikou vlády, která dovoluje střílet do dětí.“²⁶ V komunistickém tisku se objevovaly texty k radotínské události mnohem delší dobu než v listech ostatních. Ještě 8. května se v Rudém právu psalo o tom, jak „radotínská událost rozechvěla celou dělnickou veřejnost tak, že svojí ohromnou bojovou účastí na veřejných projevech pod vedením KSČ, dala svojí odpověď všem nepřátelům.“²⁷ Texty byly nesený v duchu velice ostrých hesel, což odpovídalo tehdejší politice KSČ. Radotín se věnovaly i ilegální tiskoviny.²⁸

Velkou pozornost věnoval celé události také německojazyčný komunistický tisk. Ústecké Internationale se zaměřilo na Radotín prakticky v každém čísle, přičemž celá kampaň vygradovala během oslav 1. máje. Oproti pražskému Rudému

21 V Radotíně tekla krev dělnických dětí. Rudé právo, roč. 11, č. 95, 23. 4. 1930, s. 1.

22 Holá, Věra (ed.): Jan Šverma očima pamětníků. Praha 1989, s. 72–74.

23 Odpověď na Radotín: Bouře odporu dělnictva v celém Československu. Rudé právo, roč. 11, č. 96, 24. 4. 1930, s. 1.

24 Tento fakt konstatovala blíže nedatovaná Zpráva sekretariátu pražského kraje KSČ o práci krajského vedení s dodatkem, že malý zájem mají o celou událost především starší členové strany. Národní archiv (NA), fond ÚV KSČ 1921–1945, Zpráva sekretariátu pražského kraje KSČ, 1930, a. j. 7.

25 František Nedvěd (1876–1943) byl tajemníkem a redaktorem. Do politiky vstoupil již před první světovou válkou (člen Omladiny) jako člen sociální demokracie. V letech 1919–1927 byl aktivní v pražské komunální politice, 1929–1938 senátorem za KSČ. Mimo to se angažoval ve Svazu nájemníků. V roce 1939 emigroval do SSSR, zemřel v roce 1943 v kavkazském městě Těreku. Archiv poslanecké sněmovny, fond Národní shromáždění 1920–1939, kart. 98, složka F. Nedvěda; Hlava a srdce strany za okupace. Rudé právo, roč. 26, 28. 3. 1946, s. 4

26 Hlušíčková, Růžena: Pražská stranická organizace v letech 1929–1939. Praha 1981, s. 52.

27 Msta buržoasie a sociálfašistů za 1. Máj. Rudé právo, roč. 11, č. 107, 8. 5. 1930, s. 3.

28 NA, Tisková sbírka ilegálních časopisů KSČ, kart. 1. Rudá fronta, 1930, č. 3.

právu bylo také zdůrazňováno, že podobné střety mohou proběhnout i na severu Čech a zasáhnout i německé dělnictvo. „Útoky četníků také v libereckém kraji,“ psalo například Internationale 23. dubna, poté, co bylo rozeznáno nepovolené shromáždění komunistické mládeže v okolí Liberce.²⁹ Vedle kritiky policie a vládních stran, zejména sociální demokracie, zde nalezneme ještě jeden odlišný moment. V daném období byl tradičně hlavní list českoněmeckých komunistů, liberecký Vorwärts, v rukou z KSCČ vyloučené opozice v čele s Němcem Aloisem Neurathem a Čechem Aloisem Munou.³⁰ Vygradovaly tím vnitrostranické spory, které přímo navazovaly na zvolení Klementa Gotwalda do jejího čela a které měly v německojazyčných oblastech delší průběh a zřejmě i fatálnější důsledky.³¹ Kritika tak z oficiálních tiskovin mířila i jejich směrem: „Neurath zamlčuje Radotín“ a „Vorwärts renegátů nezaujala v prvním vydání po Velikonocích k Radotínu žádné stanovisko,“ napsalo Internationale v ostře zaměřeném článku z 25. dubna a mohla tak opozici vykreslit jako ty, kteří se dost nezastávají československého dělnictva.³²

Celé události se však věnovaly i listy levicových nekomunistických stran, které byly součástí vládní koalice a to jak české i německé sociální demokracie, tak i národních socialistů. Sociálně demokratické Právo lidu, respektive jeho večerník, přinesl první zprávu o incidentu 22. dubna a jednalo se o článek na titulní stránce, spíše popisný než hodnotící. Již v titulku se ale objevilo, že „komunisté ženou ženy a děti proti nabytým puškám četníků.“³³ List i v dalších dnech přinášel zprávy o událostech spojených s Radotínem, ať už se týkal vyšetřování³⁴ nebo hodnocení ve kterém autor článku poukazoval na to, že pro komunisty je Radotín zoufalým pokusem, jak posílit svou upadající popularitu mezi dělnictvem.³⁵ Menší zájem měl o celou událost liberecký Freigeist DSAP. Vedle kritiky KSCČ tu však najdeme i kritiku postupu úřadů, například v tom, že pochod neměl být zakázán: „My jsme toho názoru, že by bylo mnohem chytřejší komunistické straně její po-

29 Die Gendarmerie schießt in Demonstranten. Internationale, 23. 4. 1930, s. 1.

30 Alois Neurath (1886–1955) byl komunistický funkcionář pocházející z Vídně a před první světovou válkou působící v liberecké německorakouské sociální demokracii. Po vystoupení z KSCČ krátce působil v opoziční straně. Zemřel v emigraci ve Švédsku. Alois Muna (1886–1943) byl komunistický funkcionář, činný při zakládání strany. V roce 1930 se nakonec vrátil do sociální demokracie.

31 K dopadům vnitrostranické krize zejména na liberecký kraj KSCČ, který byl z německých nejsilnější, viz Vrba, Jakub: Komunistická strana Československa na Liberecku mezi lety 1921–1935. *Paginae historiae* 28/2, 2020, s. 160–178.

32 Neurath verschweigt Radotín. Internationale 25. 3. 1930, s. 4.

33 Krvavá srážka komunistů s četníky v Radotíně. Večerník Práva lidu, roč. 19, 22. 4. 1930, s. 1.

34 Události v Radotíně a komunistická mládež. Právo lidu, 23. 4. 1930, s. 3.

35 Pozadí Radotína. Právo lidu, 25. 4. 1930, s. 1.

chody nezakazovat, aby tak často, jak jim to jen je milé, mohli ukázat svoji slabost a rozpad ve svých řadách,“ dočteme se ve vydání z 23. dubna, kde se požadovalo i přísné vyšetření postupu úřadů a policie.³⁶

Hodnocení národně socialistických listů bylo velice podobné. Pondělník A – Zet své čtenáře už 21. dubna informoval o tom, co se stalo. Jednalo se o hlavní zprávu na titulní stránce. Mimo jiné se dočteme o tom, že komunisté byli ozbrojeni kameny.³⁷ V následujících dnech si čtenáři mohli přečíst o zlepšujícím se stavu zraněných.³⁸ Zajímavý je poslední text, který byl události věnován, který vše shrnuje takto: „Takové jsou objektivní okolnosti. Nezmenšují naprosto vinu vedení komunistické demonstrace, ukazují však také, že vedení bezpečnostní služby nebylo bezvadné. Vyšetřiti přesně, kdo z vedení bezpečnostní služby byl také vinen, tisk nemůže.“³⁹

Duchcov

Další neméně závažnou událostí, jejíž ohlas v celém politickém táboře koaličních i opozičních stran byl velice výrazný, byl incident u severočeského Duchcova ze 4. února 1931. Uskutečnil se v době, kdy KSČ ve snaze oslovit širší dělnickou veřejnost a zastavit tak pokles své podpory, organizovala tzv. hnutí nezaměstnaných. Nutno přiznat, že v tom byla úspěšná a tuto stále narůstající skupinu se jí podařilo aktivizovat například k účastem na demonstracích nebo různých protestních pochodech. Na 4. února byl v Duchcově připraven celookresní hladový pochod. Do tohoto města táhly průvody nezaměstnaných z okolních obcí a v proudu, který směřoval na Duchcov, bylo asi 300 až 500 osob. U železničního podjezdu blízko města narazil průvod na četnický oddíl, který po první výzvě k rozchodu začal střílet. Četníci se nacházeli i v zadní části průvodu. Po několika ranách zůstalo ležet devět dělníků, z nichž čtyři svému zranění podlehli.⁴⁰ Celá událost se také seběhla v době příprav Mezinárodního dne proti nezaměstnanosti, jehož průběh byl hodnocen velmi kladně i v nejvyšších orgánech Komunistické internacionály.⁴¹ Pozornost, kterou věnovali komunis-

36 Zusammenstoß zwischen Gendarmerie und Kommunisten. Freigeist 23. 4. 1930, s. 1.

37 Útok komunistů na Radotín. A – Zet. Pondělník, 21. 4. 1930, s. 1.

38 Stav raněných v Radotíně se lepší. Večerní České slovo, roč. 12, 23. 4. 1930, s. 1.

39 Kdo je vinen radotínským neštěstím?. A – Zet, 24. 4. 1930, s. 1.

40 Kořalková, Květa: Hnutí nezaměstnaných v Československu v letech 1929–1933. Praha 1962, s. 118–119.

41 Na XI. plénu exekutivy Komunistické internacionály prohlásil Dmitrij Zacharovič Manuilskij, následující: „Například nebude žádným přeháněním, řekneme-li, že Mezinárodní den nezaměstnaných, pokud jde o jeho přípravu a jeho bojový ráz, byl v Československu proveden letos lépe než ve všech ostatních zemích.“ Kořalková, K.: Hnutí nezaměstnaných, s. 135.

té, ať už na stránkách tisku, při demonstracích nebo na půdě parlamentu, byla enormní.⁴²

Inhned po incidentu komunističtí poslanci podali interpelaci na vládu a následující den se k události vyslovil ministerský předseda František Udržal.⁴³ Tehdejší komunistický poslanec Josef Krosnář⁴⁴ s odstupem let vzpomínal, v jak napjaté atmosféře se schůze konala.⁴⁵ Udržal vyjádřil politování nad ztrátou lidských životů, ale nezapomněl připomenout podíl viny komunistů na obětech, mimo jiné účasti komunistického senátora Petra Stránského,⁴⁶ který se měl dokonce vrhnout na karabinu jednoho z četníků.⁴⁷ Následný projev Klementa Gottwalda⁴⁸ byl ostrou obžalobou politického režimu.⁴⁹ Ve stejném duchu informoval i komunistický tisk. Poprvé se tak stalo v pátečním Rudém právu dva dny po incidentu, ale titulní strana je téměř celá bílá a publikovaný text je pouhým popisem demonstrace.⁵⁰

42 Duchcovské oběti připomněl v pozdravném projevu jeden z delegátů na VI. sjezdu KSČ konaném ve dnech 7.–11. 3. 1931. Protokol VI. řádného sjezdu KSČ. Praha 1931, s. 234.

43 František Udržal (1866–1938) byl agrární politik a statkář v Dolní Rovni. Od roku 1906 byl vůdčí představitel agrární strany. V meziválečném období vykonával opakovaně úřad ministra národní obrany, v letech 1929–1932 předseda vlády. Ve straně patřil ke stoupencům linie A. Švehly. <https://www.vlada.cz/scripts/detail.php?id=432> [30. 8. 2021].

44 Josef Krosnář (1891–1968) byl dělník, poslanec a přední postava KSČ od roku 1929 do počátku 50. let. Po návratu z moskevského exilu v roce 1945 náměstek primátora hlavního města Prahy, ministr. Ve 30. letech organizoval hnutí nezaměstnaných a různé demonstrace. Byl v častém konfliktu se zákonem. Anev, P. – Bílý, M. (eds.): Biografický slovník, A–K, s. 680–682.

45 Krosnář, Josef: Zlaté pražské časy. Praha 1966, s. 125.

46 Petr Stránský (1878–1949) se již před válkou angažoval na severu Čech v anarchistickém hnutí, přispíval do jejich tisku. Byl aktivní také v anarchistických odborech. V roce 1911 odchází pracovat do německého Hambornu, do vlasti se vrací po vzniku republiky, kde je aktivní v anarchistických a později komunistických skupinách. Od roku 1929 senátor za KSČ, po duchcovském incidentu odsouzen k ročnímu vězení, účastník mostecké stávký v roce 1932. Za války vězněn. Po válce již nebyl politicky aktivní; Soudruh Petr Stránský zemřel. Rudé právo 20. 2. 1949, s. 1; <https://ahistorie.451.cz/petr-stransky-1878-1949/> [30. 8. 2021].

47 <https://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/101schuz/s101001.htm> [cit. 30. 8. 2021]. 101. schůze Poslanecké sněmovny 5. 2. 1931.

48 Klement Gottwald (1896–1953) byl dělník, novinář, funkcionář dělnické tělovýchovy, politik. Patřil k zakládajícím členům KSČ a od roku 1929 do své smrti k čelní postavě KSČ, od roku 1946 předseda vlády a od roku 1948 prezident republiky. Anev, P. – Bílý, M. (eds.): Biografický slovník, A–K, s. 362–367.

49 Mimo jiné prohlásil, že „duchcovská vražda dokazuje, že zde na rozkaz ředitelů bank, ředitelů kapitalistických koncernů chcete jako puntík k té své latině, s níž jste již u konce, postavit četnickou kulku, že chcete na volání nezaměstnaných po chlebu a práci napříště odpovídat olovem.“ <https://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/101schuz/s101001.htm> [cit. 30. 8. 2021]. 101. schůze Poslanecké sněmovny 5. 2. 1931. Těž Gottwald, Klement: Výbor z díla I. Praha 1971, s. 145.

50 Rudé právo, roč. 12, č. 31, 6. 2. 1931, s. 1.

Komunističtí novináři neváhali a označili neštěstí za vraždu.⁵¹ Rudý večerník už den po incidentu přinesl zprávu, že „četníci neprojevovali žádnou starost o raněné. Nechali je prostě na silnici ležet a čekali na náhodu. A když přejelo kolem místa první osobní auto, dělníci ho zastavili, aby naložili do něho raněné.“⁵² Podobně jako u jiných incidentů nastala pro KSC vlna vhodná příležitost nejen k obžalobě vlády a politického systému,⁵³ ale také k vyvolání demonstrací a k obraně tisku, kterému hrozilo zastavení vydávání.⁵⁴ Na titulní straně tak nalezneme ironicky vyznívající výňatky z Ústavy o tom, že svoboda tisku je v ČSR zabezpečena.⁵⁵

V Roter Vorwärts i Internationale (oba listy byly již v rukou KSC a nově měly prakticky stejný obsah) jsou snad ještě silnější útoky na sociálně demokratické strany, zejména na „sociálfašistické vůdce, kteří mají na rukou krev.“ „Třídně uvědomělý dělník“ musí dojít k tomu, že „bezpodmínečně skoncovat se stranou sociálněfašistických zrádců dělnictva.“⁵⁶ Hlavním nepřitelem se stal předseda DSAP Ludwig Czech: „Pryč s vládou Udržal-Czech, vládou hladu, fašismu a války,“ hlásal podtitulek článku z Roter Vorwärts ze 7. února.⁵⁷ Právě Czech jako ministr sociální péče se přitom stal zejména v německojazyčných oblastech symbolem špatné sociální situace, přičemž KSC tento jeho obraz od počátku pomáhala budovat.

Ve srovnání s radotínskou událostí pak větší ohlas duchcovské tragédie můžeme nalézt i v nekomunistickém levicovém tisku. Stejně jako u předchozího popsaného incidentu, tak i v tomto případě byla velice složitá situace u vládních levicových stran. František Tomášek⁵⁸ tak za české a německé sociální demokraty prohlásil, že je nepřípustné použití zbraně proti dělníkům, ale současně varoval nezaměstnané před neodpovědným jednáním komunistů.⁵⁹ V tomto duchu se nesla i reakce stranického tisku. Ten se událostem věnoval velmi zevrubně,

51 Poučení z duchcovského případu. Rudé právo, roč. 11, č. 33, 7. 2. 1930, s. 1.

52 4 mrtví, čtyři těžce ranění v Duchcově. Rudý večerník, roč. 12, č. 30, 5. 2. 1931, s. 1.

53 Jako důkaz mělo sloužit zadržení zvolených zástupců za KSC – v Duchcově senátor Stránský a v Chodově poslanec Haiplick. Na protest zahájil Petr Stránský hladovku.

54 Stávky a demonstrace na celém severu. Rudé právo, roč. 12, č. 33, 8. 2. 1931, s. 1.

55 Rudý večerník, roč. 12, č. 34, 10. 2. 1931, s. 1.

56 Zerreiß das Band mit den sozialfaszistischen Führern. Roter Vorwärts, 7. 2. 1931, s. 1.

57 Weg mit Udržal-Czech-Regierung. Roter Vorwärts, 7. 2. 1931, s. 3.

58 František Tomášek (1871–1938) byl český historik, novinář a politik. Od roku 1886 činný v sociální demokracii. Před válkou poslanec Říšské rady, po vzniku ČSR nejprve poslanec a poté senátor. V letech 1920–1925 předseda poslanecké sněmovny. <http://www.historicssd.cz/t/tomasek-frantisek/> [30. 8. 2021].

59 <https://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/101schuz/s101001.htm> [30. 8. 2021]. 101. schůze Poslanecké sněmovny 5. 2. 1930.

nechyběly také kritické poznámky na adresu četníků. Právo lidu 5. února vyzývalo ke klidu. „Klid, pohotovost a rozvahu! Nezaměstnanost nesmí být řešena ani četnickými puškami, ani provokacemi Moskvy! Pryč s každým neschopným byrokratismem a pryč s ničemností provokatérů moskevské Kominterny!“⁶⁰ Sociální demokracie naléhavě žádala vyšetření celé záležitosti a „důtklivě varovali odpovědné orgány státní výkonné moci, aby nepoužívaly zbraní proti rozčilení nezaměstnaných lidí.“⁶¹ Společně prohlášení československé a českoněmecké sociální demokracie najdeme i ve Freigeistu, stejně jako kritiku KSČ. Freigeist tak například psal o „Hrátkách komunistů s nezaměstnanými“. Opět přitom můžeme sledovat nepoměrně menší zájem o událost oproti KSČ.⁶²

A – Zet už krátce po události, v prvním publikovaném textu k ní, označil za spoluviníka senátora Stránského a současně si kladl otázku, zda se nedal udržet pořádek mírnějšími prostředky než střelbou.⁶³ Stanovisko strany se neliší od sociálních demokratů a je shrnuto v následujících větách: „Národní socialisté žádají pana ministra vnitra, aby dal přísně vyšetřiti všechny okolnosti, za nichž došlo k použití zbraní četníky, a z vyšetření ničeho netajil, protože jde o bolestnou ztrátu životů lidí, svedených v boji o práci a chléb, na falešnou cestu. Vláda musí také uplatniti všechny prostředky ku zdolání nezaměstnanosti a pro pomoc nezaměstnaným.“⁶⁴

Frývaldov (dnes Jeseník)

Třetí vybraný incident se odehrál 25. listopadu 1931 poblíž severomoravského okresního města Frývaldov. Vedle etnicky smíšeného Mostecká šlo o převážně německou oblast a část místního dělnictva podporovala KSČ, jakkoli silné zázemí zde mělo i další antisystémové uskupení Německá národně socialistická strana dělnická (Deutsche nationalsozialistische Arbeiterpartei, DNSAP). Podobně jako jiné pohraniční oblasti, tak i Frývaldovsko bylo silně postiženo nezaměstnaností, nejvíc se to týkalo dělníků v kamenoprůmyslu.⁶⁵ Statistika uvádí, že koncem dubna 1933 bylo v okrese 7 153 neumístěných uchazečů o práci, což tvořilo téměř deset procent obyvatelstva,⁶⁶ přičemž dle historika Jakuba Rákosníka byla „přirozená míra nezaměstnanosti“, kdy mohl stát obstojně prospero-

60 K událostem. Právo lidu 5. 2. 1931, s. 1.

61 Žádáme přísné a nestranné vyšetření duchcovského případu. Večerník Práva lidu 6. 2. 1931, s. 1.

62 Spiel der Kommunisten mit den Arbeitslosen. Freigeist, 7. 2. 1931.

63 Čtyři mrtví při demonstracích horníků v Duchcově. A – Zet, 5. 2. 1931, s. 1.

64 Vláda a obě sněmovny o tragické události duchcovské. A – Zet, 6. 2. 1931, s. 1.

65 Kořalková, K.: Hnutí nezaměstnaných, s. 215.

66 Nečas, Jaromír: Nezaměstnanost a podpůrná péče v Československu. Praha 1938, příloha B (nestránkováno).

vat, v meziválečném Československu 2–3 %. Nad 5 % již byla vysoká a nad 15 % „sociální katastrofou.“⁶⁷ V průběhu listopadu 1930 zde také proběhlo několik úspěšných stávek. I přesto, že se v literatuře objevuje označení Frývaldovská stávka, k osudovému střetu došlo v katastru obce Dolní Lipová (dnes Lipová-lázně) nedaleko zmiňovaného okresního města.⁶⁸ V průvodu bylo přítomno několik komunistických politiků: poslanci Kurt Babel,⁶⁹ Alfred Hadek⁷⁰ a senátor Robert Langer.⁷¹

Komunistický tisk zaujal k událostem podobné stanovisko jako k těm minulým. Už první a částečně zcenzurovaná zpráva o střelbě u Frývaldova publikovaná v Rudém večerníku 26. listopadu se postavila na stranu demonstrantů. Dokonce nalézáme i jakýsi pokus o vytvoření verze, že se státní moc na střelbu připravovala.⁷² Vedle hlasitých protestů v obou komorách parlamentu se komunisté, jak jsme viděli již dříve, pokoušeli přenést vlnu nespokojenosti a rozhořčení do ulic a závodů a to vlnou demonstrací a stávek.⁷³ Událost skutečně vyvolala vlnu demonstrací, ale také solidarity ve formě sbírek. K uklidnění jistě nepřispělo ani svědectví přímého účastníka demonstrace, již zmíněného poslance Hadeka, který tvrdil, že bylo vystřeleno asi 60 ran.⁷⁴ Ještě 12. prosince psalo Rudé právo o tom, že „vlna protestů proti Frývaldovu neustává.“⁷⁵ Ilegální časopis Jiskra uváděla, že mezi oběťmi byly nejen komunisté, ale také sociální demokraté a čeští i němečtí národní socialisté.⁷⁶

Ze zjevných důvodů ještě větší pozornost získaly frývaldovské události v německojazyčných komunistických novinách a připomínaly se až prakticky do Vánoc.

67 Rákosník, Jakub: *Odvracená tvář meziválečné prosperity*. Praha 2008, s. 441.

68 Podrobný popis události Buchlovský, Martin: *Historický obraz tzv. Frývaldovské stávky*. Jeseník 2006.

69 Kurt Babel (1897–1968) byl dělník, novinář, politik a účastník protinacistického odboje. V první polovině 30. se aktivně podílel na organizaci stávek v Mostě a Frývaldově. http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/BABEL_Kurt_10.10.1897-20.2.1968 [3. 9. 2021].

70 Alfred Hadek (1898–1975) byl dělník, politik a účastník protinacistického odboje. V listopadu 1931 byl očitým svědkem zásahu četníků při tzv. Frývaldovské stávce, o němž rovněž referoval v parlamentu. Promluvil spolu s K. Gottwaldem na pohřbu obětí. http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/HADEK_Alfred_10.1.1898-16.10.1975 [3. 9. 2021].

71 Robert Langer (?–1939) byl severomoravský komunistický politik německé národnosti. V roce 1939 byl popraven kvůli své činnosti v odboji.

72 Co předcházelo krveprolití? Rudý večerník, roč. 12, č. 73, 26. 11. 1931, s. 1.

73 Všemi závody letí výkřiky hněvu a protestu... Rudý večerník, roč. 12, č. 74, 27. 11. 1931, s. 1; Proletariát nastupuje k protestu. Rudé právo, roč. 12, č. 75, 28. 11. 1931, s. 1.

74 Poslanec soudr. Hadek o Frývaldově. Rudý večerník, roč. 12, č. 77, 1. 12. 1931, s. 1.

75 Vlna protestů proti Frývaldovu neustává. Rudé právo, roč. 12, č. 87, 12. 12. 1931, s. 2.

76 NA, Tisková sbírka ilegálních časopisů KSČ, kart. 1. Jiskra, prosinec 1931, s. 1.

„Znovu teče dělnická krev,“ psalo die Internationale 27. listopadu a připomínalo tak, že nešlo o první podobný případ.⁷⁷ Patrná byla nově snaha vytvořit z mrtvých nové martyry celého hnutí, padlé v zápasu s kapitalistickým státem. U seznamu obětí tak nalezneme jako nadpis citaci ruské revoluční písně „Vy za oběť padli jste v krutém boji“.⁷⁸ Zároveň se oproti dřívějším událostem kladl větší důraz na národnostní otázku, konkrétně v projevu poslance Höhnela, přetištěném 29. listopadu. Nacionálně zabarvené útoky na československý stát se však prolínaly s výzvami k česko-německé solidaritě: „Němečtí dělníci, sjednoťte se proti českým utlačovatelům, proti kapitalistům, proti německým socialnědemokratickým vůdcům a proti hakenkreuzlerům, kteří kapitalisty podporují. (...) Němečtí pracující! Buďte solidární v boji proti společným nacionálním a sociálním utlačovatelům! Český proletariát stojí na naší straně!“⁷⁹

V komentářích vládních socialistických listů se opět odráží jak lítost nad tragickou smrtí demonstrantů, tak i obžaloba neodpovědné politiky komunistů. První zprávu o událostech u Frývaldova přineslo Právo lidu 26. listopadu na titulní straně. Současně zde bylo publikováno prohlášení československé a německé sociální demokracie přednesené na půdě sněmovny Josefem Stivínem.⁸⁰ V něm nabádal k tomu, aby nebylo užíváno zbraní proti lidem a žádal nejobektivnější prošetření události.⁸¹ V pozdějších zprávách se mohli čtenáři dočíst o tom, že někteří z demonstrantů byli střeleni do zad.⁸² V úvodníku z následujícího dne se, vedle již často opakovaného odsudku komunistické taktiky, objevují i kritická slova adresovaná buržoazii: „Buržoazii vytýkáme, že svým odporem ke spravedlivé politice sociální a systémem dnešního hospodářského chaosu, ba bláznovství, za který se mravně i materiálně odpovídá, pomáhá hromaditi podmínky, jaké jsou komunistům podkladem k jejich neodpovědné taktice.“⁸³ Pozdější vyšetřování, o kterém informoval tisk, zjistilo účast komunistických politiků Hadeka a Langeru.⁸⁴ Obdobná byla reakce národně socialistického tisku, který první informace přinesl 25. listopadu. Už zde se objevuje silný antikomunistický odsuzující ko-

77 Wieder fließ Arbeiterblut. Internationale 27. 11. 1931., s. 1.

78 „Unsterbliche Opfer, ihr sanket dahin!“ Internationale, 27. 11. 1931, s. 1.

79 Die Deutschen Werktätigen und das Blutbad von Freiwalddau. Internationale, 29. 11. 1931, s. 2.

80 Josef Stivín (1879–1941) byl dělník, politik, novinář a spisovatel. Původní profesí tiskař činný od roku 1898 v Dělnické akademii a sociální demokracii. Redaktor různých listů a v letech 1911–1938 šéfredaktor Práva lidu. V meziválečném období zastával významné stranické funkce, vykonával funkci poslance a v letech 1925–1935 byl místopředsedou sněmovny. <http://www.historiecssd.cz/s/stivin-josef/> [6. 9. 2021].

81 Sociálně demokratické kluby o tragické události. Právo lidu, 26. 11. 1931, s. 1.

82 Osm slezských dělníků zastřeleno četníky. Večerník Práva lidu, 26. 11. 1931, s. 1.

83 S krví či bez krve? Právo lidu, 27. 11. 1931, s. 1.

84 Co zjistila komise v Dolní Lipové? Večerník Práva lidu, 27. 11. 1931, s. 1.

mentář: „Neslychaný cynismus, s jakým komunisté zneužívají bídy lidu ke svým rozvratným akcím, přinesl opět své strašlivé ovoce. Dav hladových dělníků poštvali proti četnickým bodákům.“⁸⁵

Nad hodnocením socialistických listů se podívoval jeden ze čtenářů nestranického listu *Přítomnost*. Redakci tohoto periodika vyčítal, že právě tomuto hodnocení nevěnovala pozornost. „Domníval jsem se, že vypíchnete na příklad Českému slovu, s jakým pedantstvím počítalo mezi mrtvými a raněnými zaměstnané a nezaměstnané, div že nežádalo chemický rozbor žaludků obětí, aby se zjistilo, kteří z demonstrantů byli najedeni.“⁸⁶ Prohlášení politického klubu bylo uveřejněno až s odstupem a jednalo se o prohlášení senátorského klubu, který odsoudil „taktiku politických dobrodruhů, která vede svedený lid na bodáky, ale zároveň žádá (klub – pozn. aut.), aby bezpečnostní orgány byly vybaveny prostředky, které zabraňují sice nebezpečím, jež vznikají z výtržností, jichž veřejná správa nemůže trpět, ale tyto prostředky musí vylučovat ohrožení lidského života tím spíše, že v podobných případech trpí nevinní s vinnými.“⁸⁷ Národní socialisté také informovali o vyšetřování parlamentní komise.⁸⁸ Stranické tisky socialistických stran se střetu u Frývaldova zaobíraly delší dobu než incidentům předchozím, což bylo dáno pravděpodobně i zájmem veřejnosti a exemplárnosti případu, co se obětí týče.

Freigeist německé sociální demokracie věnoval Frývaldovu nejvíce pozornosti ze všech tří případů, zde mohl sehrát roli nejen to, že mezi oběťmi byli Němci, ale také postupující hospodářská krize. Například i motivace demonstrujících popisuje velmi barvitě, jak nám ukazuje článek z 28. listopadu 1931: „Pocit, že každého, v jehož hrudi nevyběhl lidský cit, musela ta strašlivá zpráva z Frývaldova přepadnout, je paralyzující. Přibližně tisíc lidí, lidí, kteří odjakživa trpí chudobou a ze kterých jsou již měsíce či dokonce roky nezaměstnaní a doslova trpí hladem, chtělo dát své neštěstí najevo, chtělo, aby byla zařízena pomoc, aby jejich tragická situace byla zmírněna. Srotili se, jak se říká v policejní hantýrce, aby ze svých hladových vesnic šli do většího města, kde sídlí úřady a kde také mnozí z jejich bývalých zaměstnavatelů za této strašné krize nežijí zrovna puritánské životy.“⁸⁹ Tisk kritizoval postup komunistů, ale i zdůrazňoval sociální příčiny události a, jak jsme mohli vidět, i továrníků a zaměstnavatelů. Při hodnocení zprávy ministra Slavíka mluvil 3. listopadu i o „chybách o chybách na straně úřadů/policie“.⁹⁰

85 7 demonstrantů zastřeleno dnes odpoledne ve Frývaldově. *Telegraf* 25. 11. 2021, s. 1.

86 Vodsedálek, Ž.: Frývaldov. *Přítomnost*, roč. 8, 16. 12. 1931, s. 800.

87 Opatření veřejné správy musí vylučovat ohrožení lidských životů. A – *Zet* 28. 11. 1931, s. 1.

88 Parlamentní komise v Dolní Lipové. A – *Zet* 27. 11. 1931, s. 1; Ozvěna osudných výstřelů u Frývaldova. *Večerní České slovo* 28. 11. 1931, s. 1.

89 Die Toten von Freiwalldau. *Freigeist*, 28. 11. 1931, s. 1.

90 Wer ist für das Blutbad verantwortlich? *Freigeist*, 3. 12. 1931, s. 2.

Závěr

Pokud se vrátíme k v úvodu vytyčeným otázkám, je zřejmé, že ve vztahu ke státu, respektive prvorepublikovému režimu, byly mezi stranami velké rozdíly. Není překvapením, že KSC obviňovala primárně dobový kapitalismus, potažmo československý stát. Za vyhrocením její rétoriky přitom stála nejen hospodářská krize, ale také vnitřní spory ve straně a nástup mladší radikální generace do jejího čela. Ostatní strany byly ve své rétorice o poznání opatrnější. I mezi nimi je však možno pozorovat patrné rozdíly. Zatímco relativně nejmírnější stanovisko k postupu státních orgánů zaujímali čeští národní socialisté, zejména obě sociálně demokratické strany připouštěly chyby i na jejich straně či dokonce, hlavně v případě Frývaldova, kladly spoluzodpovědnost i chování vyšších tříd a kritizovaly tak i dobové hospodářské uspořádání. V komplikované situaci byla zejména německá sociální demokracie, která byla dříve k československému státu poměrně kritická a i na tomto malém vzorku z dobových periodik se nám ukazují těžkosti, s jakými manévrovala mezi loajalitou k vládě i svojí české sestře a snahou oslovit k ČSR ostražitě českoněmecké dělnictvo za nebývale silné hospodářské krize.

Nepřilíši také překvapí, že zatímco KSC využívala události k útokům proti sociální demokracii, ostatní strany z mrtvých naopak obviňovaly ji. Pro komunistickou stranu byli sociální demokraté, od kterých se na počátku dvacátých let odštěpili, jako sociálfašisté těmi největšími ideovými soupeři. Zejména v německojazyčném pohraničí tuto kritiku ztělesnili do osoby předsedy DSAP a ministra sociální péče Ludwiga Czecha, který byl dle nich odpovědný za tragickou sociální situaci v pohraničí, čímž i pomohli etablovat rétoriku budoucí Sudetoněmecké strany. Patrná byla ale také snaha o společný postup obou sociálních demokracií, jakkoli i zde platí to, co již bylo uvedeno výše: DSAP mohla tato úzká spolupráce s její vždy v první řadě státotvornou sestrou přinášet ve vztahu k vlastním voličům za daných (a kriticky se zhoršujících) hospodářských podmínek jistě komplikace.

Zatřetí jsme se také soustředili i na národnostní rozměr v recepci vytyčených událostí. Tisk nekomunistických stran na něj nekladal velký důraz, přičemž za pozornost v tomto ohledu stojí i DSAP, která tak nečinila ani v případě německého Frývaldova a opatrnou kritiku státu a buržoazie, alespoň ve sledovaném Freigeist, formulovala třídní optikou a svá prohlášení vydávala v rámci úzké spolupráce často spolu se sociální demokracií československou. Nejostřejší nacionální rétoriku tak najdeme u německé KSC, která tak činila v souladu se svojí politikou první poloviny třicátých let sebeurčení až do odtržení menšinových národů. Přesto, vzhledem ke zmíněnému až překvapivě, byl i zde důraz na český útlak překvapivě okrajový.

Těmito konstatováními toto téma jistě není vyčerpáné. Naskýtá se možnost sledovat u jednotlivých stran další tiskoviny, včetně těch regionálních – lišily se nějak od těch centrálních? Dále by také šlo analyzovat recepci těchto událostí v dalších letech, jakkoli se zdá, že pravidelná komemorace událostí v KSC zača-

la až po druhé světové válce, respektive únoru 1948. Jak již bylo také naznačeno v úvodu, cílem tohoto textu nebyla nová analýza průběhu a příčin těchto tragických událostí. Je však dobré uvést, že jakkoli za organizaci demonstrací stála KSČ, jejíž cílem bylo vyvolat konflikt se státními úřady a četnictvem, lze také předpokládat, že svoji roli sehrálo i vzrůstající sociální napětí v rámci nastupující hospodářské krize. Ta, jak je třeba zdůraznit, zasáhla (měřeno mírou nezaměstnanosti) nejsilněji stát až v letech 1933/34, přičemž i s tímto vývojem lze předpokládat další vyhrocení rétoriky KSČ. V každém případě je na závěr vhodné konstatovat, že násilí, a to včetně svých fatálních důsledků, bylo nedílnou součástí meziválečné československé politiky a jako takové si bezesporu jako téma zaslouží další a podrobnější studie.⁹¹

Tento text byl vydán s finanční podporou grantu poskytnutého GA UK č. 321621, s názvem „Český, slovenský a německý komunistický tisk v meziválečném Československu: Stěžejní témata propagace KSČ“, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

91 K tématu násilí v prvních poválečných letech v ČSR a v Rakousku viz blíže K tématu násilí ve střední Evropě: Konrád, Ota – Kučera, Rudolf: *Cesty z apokalypsy: fyzické násilí v pádu a obnově střední Evropy 1914–1922*. Praha 2018.

Shooting Demonstrators as a Theme of Inter-War Left-Wing Press in the Early 1930s

The article discusses three events from 1930 and 1931 when firearms were used against demonstrators. All of these incidents in Radotín, Duchcov, and Frývaldov (today Jeseník) resulted in casualties. The text deals with the reaction of the inter-war left-wing press that reflected the attitudes of political parties – the governmental ones (Czech and German social democrats, Czech national socialists) as well as the opposing ones (communists). The transnational perspective further adds to the dividing line (two of three incidents took place in border zones with a substantial German population). The examples show the escalation tactic of the Communist Party of Czechoslovakia as well as the complex situation of the governmental left-wing parties with limited space for criticism.

СОЦІАЛЬНО ПОБУТОВІ УМОВИ ТА КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ

НА ТЕРИТОРІЇ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ (1919–1925 РР.)

ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА ПОПОВИЧ

У 1919 році Підкарпатська Русь увійшла до складу Чехословацької республіки і в результаті до краю прибули службовці та військові. На той час цей регіон був виснажений війною і виявився неготовим до прийняття тієї кількості військових, які сюди переїхали. Тож питання облаштування побуту було нагальним. Його вирішили таким чином, що у великих містах Підкарпатської Русі побудувалися цілі житлові комплекси.

Часовий проміжок 1919–1925 року можна вважати періодом становлення військового апарату чехословацької армії на Підкарпатській Русі у всіх його аспектах, у тому числі і соціальній сфері. Про це і буде йти мова в тексті.

Впорядкування та уніфікація чехословацької армії почалися в кінці вересня 1919 року. Саме в цей час починається демобілізація та перехід армії на мирну службу. До вересня 1919 р. територію Підкарпатської Русі зайняли формування східної групи чехословацької армії. В Ужгороді утворилося Земське військове командування (далі ЗВК) на Підкарпатській Русі, яке одночасно було командуванням 10-ої пішої дивізії.¹

6 жовтня 1919 року генерал Еннок прибув до Ужгорода. Його зустрів парадом III/66п.п. (2-й прапор 66-го пішого полку). Почесну варту біля єпископської резиденції, де оселився генерал, виставив запасний прапор 66п.п. З приїздом командира 12 пішої дивізії до Ужгорода розпочалося облаштування побуту службовців. 13 жовтня 1919 року вийшов наказ генерала Еннока №300 про використання шкіл для розміщення військових. В результаті для військових потреб взято: жіночу гімназію (розмістилися військово-

¹ Vojenský historický archiv, Praha (VHA), fond Zemské vojenské velitelství (ZVV) Užhorod, kart. 7, čj. 2109.

мандування та цивільне керівництво), міську школу для хлопців (колишню реальну гімназію), де розмістилося земське управління, а також католицьку школу на вул. Ракоці, куди помістили канцелярію.²

Офіцери Генерального штабу розквартиувалися у будинках по вул. Ракоці, вул. Капітульної та площі навпроти єпископської резиденції і монастирі Василіан. Пошук житла для інших офіцерів та чиновників доручили поліцейському капітанату, який розглядав можливі варіанти в інших частинах міста. Прапорщики, претенденти в офіцери та інші нижчі звання, які не мали права на поселення у приватних будинках, у результаті розмістилися в казармах.³

Гостро відчувалися проблеми з побутом, зокрема брак квартир, відсутність зв'язкових та культурних центрів. Тож спочатку військові прибули без сімей. Неодружених воїнів розмістили у міських нічліжках. Так, в 1919 солдатів поселили в казармах п.п.36 (піший полк 36), а потім на вулиці Капітульній. У нічліжках розміщувалися по 30–40 чоловік у одному приміщенні (у малих, і потім міських казармах). При цьому там бігали миші та щури.

Офіцер Ян Гркал згадував, що проживав на горіщі і до свого ліжка добирався вилазячи по драбині. Сам міністр Франтішек Удржал, який побував в Ужгороді 1922 року, переконався в його складних побутових умовах. Деякі офіцери облаштувалися в кабінетах. Наприклад, начальник Додаткової служби проживав на I поверсі в кабінеті №9.

Бували випадки, коли офіцери обмінювались житлом. З цього приводу 18 грудня 1919 року вийшло розпорядження від ЗВК спрямоване на заборону офіцерам обмінюватися житлом собі на збиток. Прохання про обмін затверджувала спеціальна комісія.⁴

Найгірші побутові умови спостерігалися у маленьких містечках та селах. Зокрема у місті Хуст, де не так легко було знайти квартиру. Є прямі згадки про скрутні побутові умови в цьому місті. Капітан, доктор Куржбек описує, як 1922 року винаймав житло у приватній садибі біля господарських будівель. Щоб потрапити до приміщення він проходив дошкою прокладеною через відстійну яму, а з неї перестрибував до дверей свого житла. Інтер'єр квартири виглядав так: бляшана піч, вікно на відстійну яму і маленьке вікно на місто. До одного з вікон виводилась труба від каміна, підлога – глиняна, дощата стеля, сіней не було. Капітан шкодував, що має платити гроші за такі умови, але кращого знайти не міг.

2 VHA, ZVV Užhorod, kart. 13, čj. 3068/1919.

3 Vojenský historický archív, Bratislava (VHA Bratislava), fond ZVV Košice, šk. 9, 1925, s. 314–315.

4 VHA, ZVV Užhorod, kart. 18, inv. č. 2767, s. 440.

Слід зауважити, що населення на Підкарпатській Русі саме проживало у досить складних побутових умовах, особливо у віддалених і невеликих населених пунктах, тому і запропонувати хороше житло не могли. Також існував мовний бар'єр і небажання здавати кімнати чужим людям. З часом, завдяки розвитку соціальних зв'язків ситуація покращилася.

16 липня 1922 року до Хуста прибув 1/45польовий прапор і розмістився у бараковому таборі на північній околиці Хуста. Через непрості умови побуту багато ґажістів жили за межами табору, винаймаючи квартири. За невелику кімнату без підлоги платили 200 крон на місяць, комунальні послуги: опалення та освітлення оплачувалися окремо.

У Хусті не було жодного зв'язкового пункту, офіцерська їдальня знаходилась у старому будинку напроти «Корони». Їсти тут було неможливо, тому що під ногами бігали шури. На той час вже розпочалося будівництво чиновницьких будинків. В результаті збудовано цілу колонію, де офіцери отримали 45 квартир.⁵

Побутову проблему в Ужгороді було вирішено таким же чином. На Малому Ґалаґові побудовано житлові блоки, тому від 10 липня 1924 року ЗВК видало розпорядження про заборону проживання в кабінетах. Тоді завершилося будівництво першого будинку у Ґалаґові. 1 грудня 1924 року добудовано ще два будинки для ґажістів. В Мукачеві також зведено будинки для офіцерів.

В казармах становище виглядало ще гірше, оскільки вони не були розраховані на ту кількість воїнів, які сюди прибули. Влітку 1919 частини прапору п.п.36 розміщувалися в мукачівських казармах, але там катастрофічно не вистачало місця. Наприклад, щоб якось поміститися солдати були змушені зсувати два ліжка і спати на них по троє людей. Дехто ночував на матрацах у коридорі. Тому було прийнято рішення частину солдатів переправити до Мукачівського замку. Восени демобілізація трохи полегшила ситуацію, оскільки приблизно одна третина військових відбула до чеських земель.⁶

В Ужгороді у колишніх угорських казармах місця було більше, але вони потребували ремонту, особливо дах.

Звичайно, що подібні умови не сприяли бажанню військових служити на Підкарпатській Русі. Тож, щоб заохотити до служби в цих землях, і офіцерам, і простим воїнам пропонувалася доплата. Зарплата складалася з окладу, надбавки, надзвичайної допомоги і тимчасової допомоги. Від 1 січня 1920 до кінця 1922 року військові отримували: підполковник – 1222 КЃ, майор –

5 VNA Bratislava, ZVV Košice, šk. 9, 1925, s. 494.

6 VNA, ZVV Užhorod, kronika, kart.18, inv. č. 2767, s. 420.

1512 Кč, капітан – 1255 Кč, надпоручик 1025 Кč, поручник – 851 Кč, підпоручик – 769 Кč, ротмістр – 784 Кč того в 31 грудня 1922 року офіцер мав добових 20 Кč, ротмістр 15 Кč. Із зарплати сплачували пенсійний податок.

Законом від 20 грудня 1922 р. №394 затверджувалися нові зарплати державних службовців та ґажістів від 1 січня 1923 року. Було підвищено оклад і надбавку, але скасовано різного роду допомогу, замість якої введено єдину святкову надбавку. Одруженим ґажістам, які одружилися до 31 грудня 1922 року, виплачували одноразову надбавку, а також допомогу на дітей, які були народжені до 31 грудня 1923 року. Щомісяця на кожную дитину (але не більше ніж на 6 дітей) виплачували: офіцерам – 100 Кč, підпрапорщикам – 75 Кč. Крім того, всім військовим ґажістам надавалась надбавка на обмундирування та озброєння. Офіцерам зброї – 50 Кč, офіцерам служби – 40 Кč, ротмістр зброї – 30 Кč, ротмістр служби – 25 Кč на місяць. Добові також скасовувались.

Таким чином, полковник отримував 2144 Кč (125,36 до пенсійного фонду), підполковник – 1962 Кč (97,70), майор – 1749 Кč (77,36), капітан – 1459 Кč (61,36), надпоручик – 1187 Кč (49,90), поручик – 963,50 Кč (37,40), ротмістр 896,50 Кč (29,36). Отже, з 1922 року оплата служби зростає.⁷

Наступною проблемою, про яку слід згадати, була проблема забезпечення продовольством. Вона залишалася складною після Першої світової війни. З 1 листопада 1919 р. встановлювалася єдина норма раціону воїнів на всіх територіях Чехословаччини: тижнева норма м'яса (свіжого або мороженого) – 190г. двічі на тиждень, консервованого м'яса – 190г. двічі на тиждень або 150г. м'ясної консервації з додаванням картоплі. Встановлювалася норма і для приготування гарніру. Використовувалося 100г. борошна для приготування страв або макарони – двічі на тиждень, 140г. бобових – двічі на тиждень, 140г. рису – один раз на тиждень, 560г. картоплі – двічі на тиждень та 140г. свіжих або маринованих овочів.

У нагороду за «дні без м'яса» на сніданок та вечерю готували страви з 250г. борошна, 360г. бобових, 1360г. картоплі. Денна норма кави – 27г. двічі на день, хлібна норма становила 700г. Крім того, воїни отримували безкоштовно сигарети: 10 сигарет або 3 сигари чи 20,5 г тютюну.⁸

У 1920 році господарська криза продовжилася. З 16 березня заборонялося пекти випічку з білого борошна. Нестача білого борошна призвела до скорочення пайки хліба з 630г. до 420г. Залишок виплачувався грошима – 34 гал. 14 жовтня 1920 р. прийнято нову норму харчування. В результаті скасовано видачу тютюну.

7 VNA Bratislava, ZVV Košice, šk. 9, 1925, s. 503–504.

8 VNA, ZVV Užhorod, kart. 2, sign. 1919/2521-3821.

1922 р. прийнято рішення ввести нову систему господарювання. Згідно неї, у різних регіонах норма виділення коштів на харчування відрізнялася.

Для нової харчової норми виділялося коштів:

М'ясо – 2,24 Kč

Гарнір – 83 h

Сир або повидло – 53 h

Кава – 35 h

Приправи – 10 h

Найвищі харчові були в Ужгороді та Мукачеві – 3.87 Kč, а найменші у Білій церкві – 3,47 Kč

Норми на харчування на одну людину⁹

Місто	Травень 1923	Травень 1924	Серпень 1925
Ужгород	4,14 Kč	7,64 Kč	4,88 Kč
Мукачево	3,85 Kč	4,53 Kč	4,82 Kč
Хуст	3,56 Kč	4,62 Kč	4,89 Kč
Берегово	3,99 Kč	4,71 Kč	4,88 Kč
Довге	3,09 Kč	4,13 Kč	4,90 Kč
Ясіня	3,50 Kč	3,83 Kč	4,61 Kč

Вказані виплати за приїзд на Підкарпатській Русі сприяли досить веселому проживанню, незважаючи на складний побут. Щоденне харчування в середньому коштувало 10 крон, тож за наявні кошти можна було собі забезпечити хороші умови. Крім того, військові згадували і про алкогольні напої. А саме, вино, якого на Підкарпатській Русі було в достатку і Пльзенське пиво, яке нагадувало про Прагу. Соціальні зв'язки з місцевими жителями на початку були дуже обмеженими, але через деякий час зав'язалися досить дружні стосунки в Ужгороді та інших містах.

Про це у своїх спогадах згадує прикордонник Йозеф Невігоштений, котрий служив на кордоні з Угорщиною у с. Вилко. Він пише, що любив навідуватися в Берегове, оскільки там життя було набагато жвавіше, а також там мав приятеля, який розповідав йому, що відбувалося у місті.¹⁰

9 VNA, ZVV Užhorod, kronika, kart. 18, inv. č. 2767, s. 439.

10 Nevýhoštěný, Josef: Financem na Podkarpatské Rusi. Praha 2002, s. 12. Vzpomínky popisují pracovní povinnosti i každodenní život příslušníků finanční stráže na Podkarpatské Rusi v letech 1930–1939.

Загалом у містах до 1924 року побут військових був налагоджений. Гірша динаміка спостерігалася у селах, особливо гірських, де знаходилися прикордонні формування.

Важливою складовою життя військових у мирний час була організація дозвілля. Про цей аспект можна говорити на прикладі ч.п.п.20. Для вояків цього полку діяла читальня, де виписувалися журнали: «Словенський схід», «Словацький щоденник», «Руська земля», «Гумор» та «Політика». Книгарня на кінець 1919 року нараховувала 33 екземпляри чеських книг і 21 русинських (оповідання, повісті, казки та книги з картинками).

Проводилися лекції про правила ведення суперечок з населенням під час виконання служби, курси для неписьменних, спів (по п'ятницях), ігри (лялькові вистави, вечірки та спорт).¹¹

Організацією різних заходів займався прапорний відділ культурного виховання, до якого входили два здібні сержанти. Один займався навчанням неписьменних, а другий – навчанням більш освічених.

З нагоди дня народження Томаша Масарика було організовано: великих урочистих святкувань – 68, святкових вечорів – 22, ходи з музичним супроводом – 8, спеціальних цікавих заходів – 23.¹²

Така робота давала свої плоди, оскільки в 1923 гірський прапор 10 звітував про зростання освітнього рівня. Для цього було зроблено: 7 лекцій, 9 лекцій з демонстрацією діапозитивів, 5 фільмових лекцій, 21 концерт, 14 лялькових вистав, 1 танцювальний вечір, 1 театральний виступ. На курсах для неписьменних навчалося 20 учнів, 13 із них – досить успішно. Господарські курси відвідували 50 учнів.¹³

В Ужгороді на початку серпня 1921 року припинив діяти військовий будинок. Натомість створено дві військові кімнати відпочинку: у п.п.36 та 12 артилерійського полку. У 1922 році почали діяти дві відпочивальні для п.п.45 у Хусті. У цих центрах проводилися кіно вечори, навчальні чи розважальні лекції, а також курси для неписьменних. У кімнаті відпочинку для п.п.36 знаходилося 22 журнали та 10 ігор.¹⁴

В Ужгороді 1923 року діяли господарські курси. На них навчалося 60 курсантів з п.п.36 та 60 з 12 артилерійського полку. Навчання проходило в жупних казармах та бараковому таборі 12-го артилерійського полку. Курси проходили з 6 лютого до 16 липня 1923 року.

Іноді фінансувалися екскурсії: музей у Бардйові, паперова фабрика

11 VNA, ZVV Užhorod, kart. 18, inv. č. 2767, s. 424.

12 VNA, ZVV Užhorod, kart. 18, inv. č. 2767, s. 427.

13 VNA, ZVV Užhorod, kart. 18, inv. č. 2767, s. 423.

14 VNA Bratislava, ZVV Košice, šk. 9, 1925, s. 492.

у Горці, замок Паланок у Мукачеві. Організовувалися екскурсії навіть до великих міст, наприклад до Праги.¹⁵

Популярними були заняття спортом: стрільба, біг, їзда на конях, лижний спорт. Взимку в районі перебування 12 дивізії справжнім раєм для лижного спорту був Воловець. Тут навіть проводились змагання.

У червні 1925 року відбулися змагання на конях, в яких взяли участь офіцери з 10 кавалерійського полку. Дистанція 600 км пролягала через наступні пункти: Берегово – Карловський Хлумец – Михайляну – Ганіска (окраїна Кошице) – Турна – Плешивець – Рімавска-Собота і назад. Коні прийшли здорові та в хорошому стані. Військо залучалося до змагань між собою та на міжнародному рівні.¹⁶

Намагалися влаштувати і дозвілля офіцерських дружин. Це були переважно жінки, які вийшли заміж у Будапешті та Відні, а після війни були змушені жити тут. Тож при великих гарнізонах діяли курси чеської мови. Не у всіх вистачало терпіння добре навчатися. Незнання мови створювало труднощі не тільки у спілкуванні, а й провокувало різні конфузні ситуації у громадських місцях.¹⁷

Як бачимо, у 1919 році соціально-побутове становище військових на Підкарпатській Русі було складним. Воно зумовлювалося рядом факторів: загальна господарська криза після Першої світової війни та непередготовленість краю до прийняття великої кількості військових. Проте, до 1924 року ситуація на теренах Підкарпатської Русі покращилась, оскільки добудувалися житлові комплекси в Ужгороді, Мукачеві, Хусті. Також покращенню побутових умов сприяли різного роду доплати і встановлення соціальних зв'язків з місцевим населенням. Насиченим було і культурне життя військових. Діяли бібліотеки, різноманітні курси, проводилися лекції та кіно покази. Отже, можемо зробити висновок, що до 1925 року соціально-побутове та культурне життя чехословацьких військових на території Підкарпатської Русі цілком налагодилось.

15 VHA Bratislava, ZVV Košice, šk. 9, 1925, s. 493.

16 VHA, ZVV Užhorod, kart. 18, inv.č. 2767, s. 433.

17 VHA Bratislava, ZVV Košice, šk. 9, 1925, s. 443.

Social Conditions and Cultural Life of the Czechoslovak Army in Carpathian Ruthenia (1919–1925)

Up until September 1919, the new eastern division of the Czechoslovak Army occupied the territory of Carpathian Ruthenia. The Carpathian Ruthenia Provincial Military Command was established in Uzhhorod. The soldiers were transferred to peaceful service and the housing and social security issues became extremely urgent. In order to solve the problem, the military headquarters deployed the army in schools and governmental buildings. The construction of residential houses in the largest cities of Carpathian Ruthenia was planned for the future. Soldiers were offered various benefits to attract them to the region.

The most complex situation occurred in the period 1919–1921 when the economic crisis after the Great War continued and the region lacked suitable accommodations for the arriving soldiers. As late as 1924, the housing complexes in Uzhhorod, Mukachevo, and Khust were completed and helped to resolve the issue. The army also had a rich cultural life, including libraries, various courses, lectures, and film projections. It can be stated that by 1925 the social and cultural life of the Czechoslovak Army in Carpathian Ruthenia fully developed.

CÍRKVE

ЦЕРКОВЬ И ЧСР: ОТ КРИЗИСА К МОДУС ВИВЕНДИ

*(НА ПРИМЕРЕ ГРЕКО-КАТОЛИКОВ
ПОДКАРПАТСКОЙ РУСИ)*

ВИКТОР КИЧЕРА

В межвоенный период государственно-церковные отношения власти с Католической Церковью оставались сложными и сопровождались церковной секуляризацией в Чехословакии и восстановлением отношений между Церковью и государством, произошедшей только после подписания *Modus vivendi* 1928 г. между Апостольским престолом и Чехословацким правительством (кардинал П. Гаспари и Е. Бенеш).

Томаш Масарик, президент и глава государства, представитель «светского града», был открыто враждебно настроен, а после образования в 1915 г. ЧСР вообще выступал с программой отделения государства от Церкви, что впрочем не произошло полностью, однако отношения были достаточно враждебны именно с Римо-Католической Церковью в 20-х гг. XX в.¹ Доходило даже до того, что власть возникшей ЧСР с одной стороны объявила отлучение Церкви от государства (но в последствии до этого так и не дошло), однако с другой стороны добивалась правопреемства австро-венгерских королей об именовании епископов Католической Церкви, что выглядело парадоксом в целом.² Именно Римско-Католическая Церковь в персонах чиновников молодого Чехословацкого государства считалась антигосударственной силой, как указывает Владимир Бурера.³

1 Šmíd, Marek: T. G. Masaryk: his spiritual life and disputes with the Catholic Church. *Historia Ecclesiastica* 8, 2017, s. 70.

2 Sekerák, Lukáš: Historický pohľad na vzťah štátu a Katolíckej cirkvi na Slovensku v XX. storočí. *Ružomberok* 2018, s. 22. Про чешский антиклерикализм дет. див.: Balík, Stanislav – Fasora, Lukáš – Hanuš, Jiří – Vlha, Marek: *Český antiklerikalismus*. Praha 2015, s. 70–83. Та загалом про европейський антиклерикализм див.: Dolinský, Juraj, SJ: *Antiklerikalizmus. Niektoré aspekty antiklerikalizmu v Európe v. 19. a 20. storočí*. Trnava 2003, 181 s.

3 Бурера, В.: Власть и православная Церковь в Чехословацкой республике в 1920–1930-е годы. *Государство и церковь в XX в.: эволюция взаимоотношений, политический и соци-*

Детальнее на отношениях Апостольской столицы и руководства Чехословацкого государства останавливается Лилиана Гентош. В ЧСР освободительное движение характеризовалось значительной антиклерикальностью, которая имела выразительный антиватиканский характер. Эта традиция начиналась еще из далекого 17 столетия и усилилась с XIX в. во время чешских будителей, принимавших свои идеи от Яна Гуса – они настаивали на враждебности папства к чехам. Габсбурги долгое время использовали Католическую Церковь для германизации чехов и мадьяризации словаков.⁴ В 1915 г. в Праге разрушен памятник Матери Божьей и вместо этого установлен Ян Гус, осуществлялась секуляризация, вводились обязательные государственные браки, сворачивалось религиозное образование в школах, разрушали памятники, издевались над священниками. Дипломатические отношения между Апостольской столицей и Чехословацким государством разорваны весной 1925 г., из-за решения пражского правительства праздновать казнь Яна Гуса. Именно попытки тогдашней политической элиты по созданию Чешской Церкви критикует современный чешский историк Томаш Петрачек, так как такие шаги светской власти не привели к желаемому результату создания новой Национальной Церкви, но около 1 млн. верующих католического вероисповедания перешло в «модерный государственный проект», что в итоге причинило лишь вред церковно-государственным отношениям.⁵

Отношения Греко-Католической Церкви с Чехословацким государством (ЧСР) в межвоенные времена были довольно сложными из-за политики умеренной секуляризации в отношении Католической Церкви в целом. Главными проблемными вопросами были: назначение епископов, извлечение школы из-под управления Церкви, корректировка государственных праздников и отмена натуральной поддержки духовенства в вопросе коблины и роковины.⁶

Весьма интересную концепцию «модернизации» края представляет Станислав Голубец, в частности видение Прагой модернизации Подкарпатской Руси, которая, по мнению автора, происходила без учета традиций и особенностей региона, в том числе религиозных.⁷ А потому вслед за понятием Цер-

окультурный аспекты. Опыт России и Европы, отв. ред. А. И. Филимонова. Москва 2011, с. 231–236.

4 Гентош, Л.: Ватикан і виклики модерності. Східноєвропейська політика Паппи Бенедикта XV та українсько-польський конфлікт у Галичині. Львів 2006, с. 169.

5 Petráček, Tomáš: Sekularizace a katolicismus v českých zemích. Ostrava 2013, s. 65.

6 Coranič, Jaroslav: Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1918–1939. Prešov 2013, s. 22–23. Коблина і роковина це натуральні оплати та відробітки на користь Церкви.

7 Holubec, Stanislav: “We bring order, discipline, Western European democracy, and culture

ковь и состояния разработки государственно-церковных отношений в научных трудах следует рассмотреть и другую сторону – светское государство, в данном случае ЧСР, которое, как и многие другие государства, не только на центральном, но и региональном уровне пыталось контролировать (административно), влиять (финансово), изменять (вмешательство в школьное дело), а также разделять церковное сообщество на восточных территориях государства и в том числе не в пользу Муачевской Греко-Католической епархии (МГКЕ), очень часто используя национальные, культурные или социальные различия внутри сообщества. Следует особо сказать и на значительное превеличение толерантности власти ЧСР к конфессиям, ведь правительственные документы указывают на постоянное вмешательство чиновников ЧСР в межконфессиональную жизнь Подкарпатской Руси, что также будет предметом изучения.

Надо сказать, что власть ЧСР не скрывала и пыталась «поднести» культурное развитие, раскрывая в региональной прессе свой план деятельности по Мукачевской епархии, мол, простой люд вообще не знает, что такое народность и часто привязывает ее к вере, чувствуя сердцем. Но духовные вожди совершают неприятную игру, ведя русинов⁸ не в Прагу, а в Будапешт.⁹ Власть, занимая позицию против мадьяризации, защищая «славянство», автоматически избрала направление против образованного греко-католического духовенства, единой интеллигенции в крае, что было также определенным парадоксом, ведь власть отнесла все духовенство к так называемым «мадьяронам», что не соответствовало фактам. Государственное «культурное мессианство» использовали для распространения своего влияния как бы благими намерениями. В Чехословакии начиная с 1918 г. новообразованное государство имело всю полноту власти для проведения частичной секуляризации. Однако смена иерархов в Мукачевской епархии решалась

to this land of former oriental chaos and disorder". In: *Mastery and Lost illusions, Space and Time in the Modernization of Eastern and Central Europe*, Włodzimierz Borodziej, Stanislav Holubec, Joachim von Puttkamer (ed.). München 2014, p. 246 (Publication of the Imre Kertész Kolleg Jena, vol. 5)

8 Згідно офіційної чехословацької статистики в краї переважала саме русинська народність, а тому цей термін вживаємо в контексті існуючих джерел. Схожа ситуація на теренах тодішньої Галичини. Колектив авторів Українського католицького університету подаючи польську статистику Галичини 1931 р. в інтерпретації Володимира Кубійовича зводить усіх до українського сегменту, хоч вказують, що українці окремо становили понад 1,5 млн. осіб, а русини – понад 1 млн. населення Галичини. Дет. див.: Зайцев, О. – Беген, О. – Стефанів, В.: *Націоналізм і релігія: Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки)*, за заг. ред. О. Зайцева; Український Католицький Університет; Центр досліджень визвольного руху, Львів 2011, с. 105.

9 *Uniatství a lid*. In: *Podkarpatské hlasy 1, 1925, č. 3, 17. ledna 1925, s. 2.*

как и в католических епархиях не в Праге, а в Апостольской столице.¹⁰ хотя и не без сложной дипломатической полемики между Апостольской нунциатурой в Праге и папской столицей с одной стороны, и властью ЧСР и местными властями Подкарпатской Руси с другой.

Об антикатолической направленности власти Чехословацкого государства описывает Марек Шмид, указывая, что такое положение вызвало страх населения в Словакии.¹¹ Что касается межвоенного периода, то церковная секуляризация в Чехословакии и восстановление отношений между Церковью и государством произошла только после подписания *Modus vivendi* 1928 г. между Апостольским престолом и Чехословацким правительством (кардинал П. Гаспари и Э. Бенеш).¹² Петер Штурак, несмотря на справедливую критику тогдашней Чехословацкой власти, которая ограничивала церковное образование Католической Церкви, указывает, что в результате *Modus vivendi* между Апостольской столицей и Чехословакией позитивом было устранение подчинения епископов венгерской церковной власти. при достаточных на то доводах.¹³ Однако следует добавить, что обе епархии (Мукачевская и Пряшевская) после 1928 г. досрочно остались в своеобразном «подвешенном» состоянии, отдельно каждая подчиняясь Апостольской столице с собственным епископом. То есть после этого не было ни одного официального документа, который бы менял их статус в межвоенный период. Дело в том, что пункты взаимопонимания между Апостольской столицей и ЧСР не позволяли подчиняться ни одному епархиальному ординарию за пределами государства, а потому обе епархии изымались из-под юрисдикции Острыгома.

Лилиана Гентош подытоживает, что властям ЧСР так и не удалось создать национальную Церковь правительством из-за быстрой реакции Ватикана с назначением национальной иерархии в католических епархиях, которые оказали большое влияние.¹⁴ Таким образом, в 20-х гг. XX ст. отношения между Католической Церковью и Чехословацким государством были в пиковой

10 Dolinský Juraj, SJ: *Cirkev a štát na Slovensku v rokoch 1918–1945*. Bratislava 1999, s. 35.

11 Šmíd, Marek: Религиозная ситуация в Чехословакии в 1918–1939 годах. In: *Teologos* 20, 2018, č. 1, s.158.

12 *Modus vivendi mezi Svatým stolcem, a Československou republikou*. In: *Československo a Svatý stolec III. Diplomatická korespondence a další dokumenty 1918–1928*. Výberová edice, eds. Marek Šmíd, Michal Pehr, Jaroslav Šebek, Pavel Helan. Praha 2015, s. 564–566. Також див.: *Modus vivendi*. In: Душпастьрь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской и Пряшевской 5, 1928, фебруарій, ч. 2, с. 45.

13 Šturak, Peter: Pavol Peter Gojdič OSBM – prešovský gréckokatolícky biskup (1926–1960). Prešov 2013, s. 17.

14 Гентош, Л.: Вказана праця, с. 169–174.

фазе конфликта, следствием чего явилась тотальная секуляризация и отход от христианских ценностей на уровне власти посредством модернизации.

Региональное измерение Подкарпатской Руси

О непростых отношениях епархиального правления в лице епископа венгерского происхождения Антония Паппа и чехословацких чиновников говорится в отдельном исследовании.¹⁵ Однако власти ЧСР так и не смогли найти никакого компромата на епископа, однако настаивали на его устранении. 25 июня 1921 г. посольство ЧСР в Святой столице с грифом совершенно секретно информирует, что Антоний Папп хорош, благороден и совершенен с духовной стороны, а никаких противогосударственных деяний с его стороны не выявлено (!). То есть и на уровне МИД ЧСР не было никаких претензий к епископу. Поэтому в Апостольской столице и не видели оснований для его устранения только из-за венгерского происхождения, что стало известно в результате разговора с нунцием монсеньором Пьетро Чириаччи, хотя власть в дальнейшем настаивала на необходимости его уволить. Посол ЧСР в Риме Камил Крофта указывал, что имел разговор об отстранении мукачевского епископа Антония Паппа даже с митрополитом Андреем Шептицким, однако получил ответ, что такие действия не рассматриваются как нужные, потому что действующий владыка – хороший епископ и аполитичный, однако мешать в Риме не будет. Как аргумент за отстранение чехословацкие дипломаты пытались использовать и другой «козырь» – развитие наставшего православного движения на Подкарпатской Руси, а потому пражской власти это движение следует поддерживать, писал посол ЧСР в Ватикане.¹⁶ Кроме центральных архивов, и дипломатические документы подтверждают искусственную поддержку правительством ЧСР православных общин, чтобы нарастить недовольство в Риме фигурой Антония Паппа, то есть использовали масштабную политическую манипуляцию целыми конфессиями для устранения одного епископа, не говоря уже о министерствах и чиновниках.

Таким образом, в отличие от римско-католических епархий Словакии, где Апостольская столица быстро сменила епископов (также в греко-като-

15 Кичера, В.: Церковь и государство на Подкарпатской Руси: от ограничений греко-католического духовенства к компромиссу с чехословацкой властью (1918–1924). *Acta historica Neosoliensia* 22, 2019, č. 1, с. 29–44.

16 Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (AMZV ČR), II. sekce, č. 98 dův./1921, kart. 67. Antonín Papp, biskup v Užhorodě, žádost za odstranění. 19 лютого поліційний реферат в Ужгороді інформує МЗС, що жодних протидержавних діянь епископа Антонія Паппа не існує; справді реальними є лише факти, що він позиціонує себе як угорець і не склав присягу республіці.

лической Пряшевской епархии с 1918 г. управлял словацкого происхождения генеральный викарий отец-доктор Николай Русснак¹⁷), то в случае Антония Паппа власти ЧСР привлекали дипломатический корпус, несколько министерств и местные чехословацкие власти для устранения, как им казалось, епископа-«мадярона». Кроме того, использовали и финансовые ограничения, учитывая утрату своих поместий епархией из-за смены границ. Дополнительным фактором для устранения епископа стала поддержка властью православных, то есть манипуляции конфессиями.

Факты не в пользу властей ЧСР подтверждаются и другими документами. Так, 2 января 1925 г. МВД ЧСР информирует МИД ЧСР отписью Политической управы Подкарпатской Руси от 24 декабря 1924 г. о визите Иршавского округа епископом Петром, преемником Антония Паппа. Речь идет о догматических дебатах с православными. Интересно, что чиновники указывают: в Иршаве и Сельце население симпатизирует православным, агитируют их на переход местные коммунистические лидеры. Напротив, в селах Кушница, Керецки и Луково, несмотря на информацию о симпатиях к православным, все участвовали в Богослужениях без демонстраций. В целом, по аналитике чиновников ЧСР, греко-католическое духовенство округа очень обеспокоено, что власть предоставляет средства на построение православных храмов; также озабочено политикой губернатора Антона Бескида¹⁸, а также куртяковцев, склоняющих население к православию.

Стоит отметить, что епископ Петр Гебей в каждой проповеди отмечал лояльность к ЧСР, твердо рекомендуя верующим оставаться законопослушными гражданами. Это очень не нравилось гражданам с коммунистическим мышлением в Иршаве. Как информировало МВД ЧСР, визитация Петра Гебея принесла увеличение греко-католиков на 10%, но в селах Дубровка и Осий начали строить православные церкви. В большинстве сел мирно решались все вопросы, констатировали в отчете чехословацкие чиновники.¹⁹

С другой стороны, понятно, что власть полностью владела межконфессиональной ситуацией в регионах и могла соответственно реагировать или воздерживаться от вмешательства, косвенно поддерживая анархию (а иногда и политические силы – куртяковцев, коммунистов) и право большин-

17 Дет. див.: Coranič, J.: Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1918–1939, s. 50–67.

18 Про всіх губернаторів див.: Брацайко, Ю.: Що видів я на Закарпаття... , упор. Ліхтей І.М., Сідей Ю.І. Ужгород 2009, с. 40–43.

19 AMZV ČR, II. sekce, č. 4.111/1925, kart. 67. Hodnostáři církevní. Biskupství na Slovensku a v Podkarpatské Rusi. Řeckokatolická eparchie mukačevská v Užhorodě. На відміну від візитаций Антонія Паппа, візитация Петра Гебея Атанасій Пекар оцінює позитивно як такі, що принесли великий позитив у наверненні вірників до лона МГКЕ. Див.: Пекар, А.: ЧСВВ. Нариси історії церкви Закарпаття, т. 2, с. 108.

ства, а не закон и правопорядок – убедительно удостоверяющие документы. Однако делались уже и шаги по улучшению законодательного климата в конфессиональных отношениях. Был, например, принят закон об отношениях разных вероисповеданий в ЧСР, запрещавший какую-либо агитацию и насилие.²⁰ Но насколько он исполнялся – это другой вопрос.

Во время Пасхальных праздников 1925 г. епископ посещает приходы Угочанской жупы, что также имело большое значение для верующих греко-католиков на местах, свидетельствовало о взаимоподдержке и настоящей Церкви-сообществе, опережая переход греко-католиков к другим конфессиям.²¹

Подробное письмо епископа к власти ЧСР 30 сентября 1925 г. содержит сведения о больших расходах в судебных процессах по возвращению храмов, отобранных православными. По решению суда в Брне, возвращение храмов лежит на административных властях и суды не обладают компетентностью, а потому все судебные дела должна была оплатить Мукачевская епархия. Более того: имения, принадлежащие православным, имеют финансовые потери в более чем полмиллиона к. ч. (547 783 к. ч.).²² То есть, мало того, что епархия лишилась собственных храмов и имущества общин, она вынуждена была понести еще и финансовые потери из-за судебных процессов.

Правда, 9 ноября 1925 г. Гражданская управа Подкарпатской Руси отчитывается, что местные власти действительно предлагали обращаться в суды, поэтому есть необходимость покрывать расходы большинства исков из казны. В качестве примера приведено дело школьного отдела Гражданской управы Подкарпатской Руси к епархиальному правлению от 23 ноября 1921 г., в котором, в случае отнятия православными греко-католической церкви в с. Широкий Луг (Мараморосская жупа) рекомендуется обращаться в местные суды, где такой спор разрешится. Есть подтверждение и другим

20 Пекар, А.: ЧСВВ. Нариси історії церкви Закарпаття, т. 2, с. 124.

21 Преосвященный Епископъ Петръ на Угочанской области. In: Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской 2, 1925, май, ч. 5, с. 242–244; Продолжение архипастырского путешествія Преосвященного Петра въ угочанской области. In: Душпастырь. Урядовый и духовный органъ епархіи Мукачевской 2, 1925, май, ч. 5, с. 244. Епископ відвідує Великі Ком'яти, Заріччя, Онок, Велику Чингаву, Влахово, Великий і Малий Раковець, Нижній Шард. Из 29 квітня до 3 травня візитує Сасово, Теково, Гудь, Чорний Ардов, Чепу, Гетен, Чому, Ботар, Бекень, Тисауйлак, Ардовець, Фанчиково, Тросник, Сірму, Веряцю, Горбок. 3 травня відслужив Архирейську Літургію в Королеві, уділивши іерейські свячення Людвігу Міні.

22 Národní archiv (NA), fond Ministerstvo školství (MŠ), sign. 47 III, č. 122.184/1925, kart. 3885. Eparchie mukačevská, žádost za náhradu procesních výloh řecko-katol. církevním obcím ve sporech o vrácení kostelů zabraných pravoslavnými.

данным. Так, 8 мая 1926 г. МВД дописывает Президиуму Минсовета в Праге, что нужно погасить долги Мукачевской епархии в Ужгороде за счет казны, как и рекомендует местное правительство Подкарпатской Руси²³. То есть местное правительство предлагало Праге выплатить возмещение епархии за расходы по судебным делам. Это демонстрирует не менее несогласованность позиций местной и центральной власти в вопросах межконфессиональных споров.

На 30 сентября 1925 г. среди церквей, которые должны возвращаться греко-католикам, по данным епископского нотариуса Яницкого, были храмы в следующих селах: Кошицкая жупа – Улич-Кривое; Бережская – Великие Лучки, Горонда, Русское, Чаполцы; Марамороська – Унигово, Дубово, Ольховцы, Салдобош, Копашново, Торунь, Бедевя, Подплеша, Нижняя Нересница, Большая Кривая²⁴. То есть постепенно власти пытались решать спорные вопросы строительством храмов для православных, законодательно запрещая агитацию, возмещая расходы за судебные процессы, в которые она же и направила руководство МГКЕ. Возникает вопрос, почему эти последовательные шаги нельзя было делать до 1924 г.? Напрашивается ответ: власти избегали таких мер намеренно и даже последовательно, что в конечном счете подтверждают архивные документы.

В конце концов, было подписано взаимопонимание 1928 г. между Апостольской столицей и ЧСР, которое касалось и греко-католических епархий. Пункты понимания были следующими: 1) ни одна часть территории ЧСР не может подчиняться епископам-ординариям за пределами государства, а тем, что в ее пределах власти обязуются оказывать финансовую поддержку; 2) все вопросы движимого и недвижимого имущества решают комиссии во главе с местными епископами; 3) монашеские чины и конгрегации не могут подчиняться ни одному руководителю за пределами государства, а его руководители монастырей и провинций внутри государства должны иметь чехословацкое гражданство; 4) именование епископа Святой столицы в первую очередь должно быть согласовано с государством для проверки его политической благонадежности (отсутствие ирредентизма, сепаратизма и нарушение законов против государства); 5) назначенный епископ должен присягнуть соблюдать законы и порядок в государстве; 6) власти

23 NA, MŠ, sign. 47 III, č. 57.437/1926, kart. 3885. Eparchie mukačevská, žádost za náhradu procesních výloh řecko-katol. církevním obcím ve sporech o vrácení kostelů zabraných pravoslavnými.

24 NA, MŠ, sign. 47 III, č. 156.787/1925, kart. 3885. Eparchie mukačevská, žádost za náhradu procesních výloh řecko-katol. církevním obcím ve sporech o vrácení kostelů zabraných pravoslavnými.

как можно скорее попытаются воплотить данное соглашение на законодательном уровне. Шестой пункт власти ЧСР так никогда и не выполнили, а действие соглашения, заранее согласованное сторонами, введено в действие взаимными нотами, которое прислал сначала Эдвард Бенеш от имени ЧСР, а 2 февраля 1928 его подтвердила Апостольская столица. При этом был еще 7 пункт соглашения об обязанностях ЧСР, однако последняя отбросила его взамен дав в заключительных положениях заверение в соблюдении и имплементации этого соглашения и разрешение других споров, которые могли бы возникнуть.²⁵

Итак, согласно архивным документам, совершенно очевидно, что власти ЧСР использовали дипломатический корпус и местные власти для ограничения деятельности греко-католиков, особенно во время правления Антония Паппа. Несмотря на попытки властями ЧСР устранить епископа и попытки вмешиваться во внутреннюю жизнь отдельных епархий, в итоге была заключена договоренность 1928 г., по которой регламентировались и соблюдались отношения между Католической Церковью и государством ЧСР.

25 Дет див.: *Modus vivendi mezi Svatým stolcem a Československou republikou*, eds. M. Šmíd, M. Pehr, J. Šebek, P. Helan. In: *Československo a Svatý stolec III*, s. 564-567.

The Church and Czechoslovakia: from Crisis to Modus Vivendi (on the example of the Greek Catholics of Subcarpathian Rus)

In the interwar period, the state policy of Czechoslovakia “Away from Rome” complicated relations not only with the Catholic Church as a whole, but also with the Mukachevo Greek Catholic diocese in Subcarpathian Rus. This was manifested in a bias towards the clergy, interference in the traditional life of the Church, church schools; limiting the funding of church institutions and the like. On the one hand, the authorities of the Czechoslovak Socialist Republic really tried to streamline inter-confessional relations, ensuring the equality of all communities, but sometimes this contributed to the aggravation of inter-confessional disputes. Subsequently, there is a compromise and concessions on both sides both at the state level and in the regional dimension between the Greek Catholic Church and state officials in Subcarpathian Rus. The agreement was consolidated by the restoration of relations after the signing of Modus vivendi in 1928 between the Apostolic See and the Czechoslovak government (Cardinal P. Gaspari and E. Beneš), which also had regional significance, although there were exceptions - the development of the Orthodox movement, the issue of congruous and in-kind payments to the clergy and others similar.

LEGISLATIVNÍ PŘÍPRAVA

KRIZOVÉ MOMENTY Z DĚJIN ČESKOSLOVENSKÉ POLICIE V BEREHOVĚ

DAVID HUBENÝ

Úvod

Policejní služba na Podkarpatské Rusi po připojení k Československu navazovala na dřívější uherský municipální model, který byl poměrně brzy nahrazen systémem státní policie. Zároveň touto proměnou došlo k centralizaci policejní služby, protože Policejnímu ředitelství v Užhorodu byly podřízeny dříve samostatné policejní kapitanáty v dalších podkarpatoruských městech, neboť tyto kapitanáty byly proměněny v komisařství užhorodského policejního ředitelství řízeného Civilní správou Podkarpatské Rusi.¹ Podkarpatská Rus tak na rozdíl od všech ostatních částí republiky měla již na počátku dvacátých let jednotný de facto zemský policejní sbor centrálně řízený z Užhorodu. Toto v československých podmínkách pokrokové řešení si vyžádala nestálá politická situace a permanentně nejisté bezpečnostní poměry, ale i předpokládané udělení autonomie.

Materiály k dějinám berehovského policejního komisařství jsou roztroušeny v několika archivech. V pražském Národním archivu se jedná o fond Předsednictvo ministerské rady, kde se nacházejí zejména podklady k postátnění berehovské policie a posléze k jejímu zrušení. Hlavním zdrojem poznání jsou však písemnosti z fondu Ministerstvo vnitra, konkrétně jeho dílčí části Ministerstvo vnitra I. – prezídium a Ministerstvo vnitra I. – prezídium – dodatky. Vedení ministerstva se nechávalo podrobně informovat o případech a problémech výkonu veřejné bezpečnosti v exponovaném pohraničním městě, v němž sídlil jeden ze tří podkarpatoruských sedriálních (posléze krajských) soudů, a které patřilo k regionálně významným hospodářským a politickým centrům.² Navíc se dva poli-

1 K Policejnímu ředitelství v Užhorodě viz Hubený, David: Počátky československé státní policie v Užhorodě v letech 1919–1922. *Paginae historiae* 30/1, 2022, s. 591–606 a Hubený, David: Počátky československé státní policie v Užhorodě v letech 1919–1922. *Podkarpatská Rus. Časopis Společnosti přátel Podkarpatské Rusi*, č. 4, 2020, s. 10–11; č. 1, 2021, s. 11–12; č. 2, 2021, s. 12 a č. 3, 2021, s. 10 (popularizační varianta textu z *Paginae historiae*).

2 K městu viz Kuštek, Vladimír: *Československý svět v Karpatoch*. Bratislava 2018, s. 102–110.

cisté z Berehova stali na hranicích oběťmi úkladných vražd ze strany maďarských bezpečnostních orgánů, tudíž bylo Ministerstvo vnitra informováno i o krocích Černínského paláce při řešení těchto úmrtí. Logicky se tedy některé doplňující údaje nacházejí ve věcně příslušném Archivu Ministerstva zahraničních věcí, jmenovitě ve fondu II. sekce 1918–1939. V Národním archivu byl využit dále fond Policejní ředitelství Praha II. – všeobecná spisovna k dohledání údajů a fotografií některých správců úřadu či dalších vedoucích činovníků, kteří během své kariéry nějakou dobu sloužili v Praze. Dále byl využit dobový oborový i běžný tisk (např. Četnické listy, Podkarpatské hlasy), včetně cenzurovaných a zabavených čísel uložených v příslušných fondech Národního archivu. Ostatní fondy tohoto archivu byly využity jen okrajově.

Na počátku dvacátých let působila ve městě vojenská policie kvůli špatné bezpečnostní situaci, k jejíž činnosti přinesl určité údaje fond Zemské vojenské velitelství Užhorod spravovaný Vojenským ústředním archivem – Vojenským historickým archivem. Činnost vojenské policie v Berehovu však není předmětem studia tohoto příspěvku a je sledována jen v kontextu k aktivitám policejního kapitanátu před jeho postátněním.

Ve Státním archivu Zakarpatské oblasti byl využit fond 29 schraňující písemnosti vzniklé z činnosti prezidia Civilní správy Podkarpatské Rusi ve vztahu ke snaze o brzké postátnění berehovské policie. S ohledem na hygienickou situaci posledních let nemohl být v tomto archivu podniknut rozsáhlejší výzkum, který by zahrnoval i materiály berehovského policejního komisařství (fond 1219), a fond 29 mohl být prozkoumán před pandemií jen okrajově v rámci výzkumu jiného tématu.

Za pomoc s dohledáním vyobrazení spojeného s berehovským četnickým pohotovostním oddílem děkuji váženému kolegovi Bc. Miroslavovi Domanskému z Muzea Policie České republiky.

Kombinace policejních složek v Berehovu

Policie se v Berehovu objevila již před první světovou válkou: „Od té doby, co vybudovali městskou policii na základech zcela nových, policejní mužstvo bývalo stále žíznivé a téměř stále opilé; byli to zloději v stejnokroji, které bylo možno si koupit za litr vína a kteří navzájem kryli nezvyklé trestní činy“,³ jak svým charakteristickým způsobem popsal činnost uherského policejního kapitanátu v Berehovu maďarský komunistický spisovatel Béla Illés.

Ať už je Illésovo líčení pravdivé či nikoliv, se zajištěním bezpečnosti v Berehovu byly na počátku československé éry permanentní problémy. Bylo to dáno jednak blízkostí hranic, a tedy lehkostí možnosti pašovat (alkohol, potraviny, zbraně, politické materiály, agitátory, zločince), tak i národnostním složením, kdy obyvatel-

3 Illés, Béla: *Karpatská rapsodie*. Praha 1951, s. 113.

stvo bylo převážně maďarské a svoji budoucnost vidělo v podřízení se budapeštské správě, ale i politickým rozjítřením vyplývajícím z válečného a poválečného chaosu. Proto na počátku roku 1920 bylo vojenskou správou orodováno za zesílení místní vojenské policie,⁴ která od června 1920 mohla dozírat na veřejný pořádek, kontrolovala nařízení Civilní správy Podkarpatské Rusi, dohlížela na cizince i osoby pod policejním dohledem, dále vidovala pasy na nádraží, dozorovala vývoz předmětů státem obhospodařovaných, obilnin, kůže a zemáků, věnovala se eskortní činnosti a poskytování sil pro rekvizice a policejní prohlídky. Ministerstvo vnitra vítalo tuto posilu.⁵ Ostatně Ministerstvo sociální péče v souvislosti s nezaměstnaností žádalo, aby vojenská policie hlásila překročení policejního hodiny nezaměstnanými. Takto přistiženým jedincům byla zastavena další podpora.⁶

O činnosti berehovského kapitanátu mnohé nevíme, protože jeho písemnosti zanikly při požáru. Známo je, že z osmi městských strážníků nemohl být pro neznalost státního jazyka převzat ani jeden.⁷ Otázkou je, zda by vůbec mohli být převzati s ohledem na státní spolehlivost, neboť Maďary ovládaná radnice samozřejmě vybírala do svých služeb loajální mužstvo. Z tohoto důvodu československá správa dosazovala do struktur policejní kapitanátů české a slovenské úředníky a policisty, aby z těchto složek učinila ze státobezpečnostního hlediska důvěryhodnější orgány. Tato varianta fungování státních a samosprávných příslušníků v rámci jednoho kvazisamosprávného úřadu však byla opravdu jen nejnnutnějším provizoriem. Neuspořádané poměry se podepsaly i na chování některých úředníků. Policejní úředník Vladimír Bončo musel být přeložen do Mukačeva kvůli nevhodnému vystupování vůči veřejnosti, ovšem i policejní kapitán Hron v důsledku nedostatku právnického vzdělání učinil několik nezákonných opatření či rozhodnutí, což se pochopitelně stalo předmětem mnoha stížností. Ani následně nově stanovený šéf policejního kapitanátu dr. Novák se neosvědčil, neboť si údajně přivlastnil z úředního bytu nějaké věci, čímž se stal nepřijatelným a čekalo se, zda se nějaký konceptní úředník pro kapitanát neuvolní, jakmile bude zrušen županský úřad v Akna Slatině.⁸ Senzací samozřejmě vyvolalo, když byli policejní kapitán dr. Novák⁹ a úředník František Stojan zatčeni a následně odsouzeni na šest měsíců. Přivlastnili si věci z bytu uprchlého Arpáda Szaboa, generálního ředitele banky Beregsazi Hielintézet. Tento ústav byl

4 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv, fond Zemské vojenské velitelství Užhorod (VÚA – VHA, ZVV Užhorod), kart. 8, čj. 89.

5 Národní archiv (NA), fond Ministerstvo vnitra I. – prezídium (PMV), sign. 225-282-10, fol. 110–111.

6 VÚA – VHA, ZVV Užhorod, kart. 8, čj. 233.

7 NA, fond Ministerstvo vnitra I. – prezídium – dodatky (PMV – dod.), kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

8 NA, PMV, sign. 225-180-9, fol. 5.

9 Někdy se vyskytuje příjmení v podobě Novák-Hasmann.

považován za velmi bezpečný a využívaly jej místní majetné vrstvy. Údaje šeptandy potvrdila následná kontrola Ministerstva financí, totiž že ústav není v pořádku, ba v účetnictví byl takový zmatek, že se nedalo zjistit, jak na tom banka je. Ostatně účetní banky jevil „známky pomatenosti“. Jestliže Szabo uprchl, tak vedoucí ředitel Vilém Weis raději spáchal sebevraždu 6. dubna 1921.¹⁰ Zločin policejních úředníků tedy k uklidnění situace vůbec nepřispěl, zvláště když v předjaří 1921 řešil kapitanát stížnost na jednoho civilního agenta, který měl v hotelech přijímat úplatky od kontrolovaných cizinců.¹¹ Problémem též bylo, že nový správce berehovského úřadu dr. Antonín Licht nechtěl o Bonča přijít, neboť Bončo se ucházel o jeho dceru, ba zjistilo se, že berehovský policejní úředník Stojan na Bončův podnět zjišťoval údaje na viceguvernéra Ehrenfelda, protože Antonín Licht patrně pomýšlel na místa guvernéra či viceguvernéra Podkarpatské Rusi...¹² S Lichtem byly spojeny některé causy se špatným chováním k Čechům během první světové války.¹³

Jakkoliv osobní excesy některých úředníků z počátků československé správy poškozovaly pověst československého státu, stále to nebylo tak špatné, jako se skandály mukačevských policistů.

S érou kombinovaných policejních kapitanátů bylo spojeno několik caus dokládajících nebezpečnost policejní práce na neklidných hranicích. Naneštěstí při těchto incidentech došlo ke ztrátám na životech a přispěly k dalšímu vyostření situace.

Bílý teror

V květnu 1920 otrásla Podkarpatskou Rusí, ale zejména Berehovem, vražda prozatímního policejního zřízence ve službách užhorodského zemského vojenského velitelství, resp. berehovského posádkového velitelství¹⁴ Emila Horovice/Horovitze/Horowitz/Horovitse, československého úředníka maďarské národnosti, který jako nováček ve službě překročil hranice do Maďarska, kde byl zatčen a podle novinových zpráv umučen k smrti.¹⁵ Podle jiného popisu během služební pochůzky z 5. května 1920 zabloudil na maďarské území, kde po něm maďarský četník začal střílet. Horovic se dal na útěk, ale byl zadržen polním dělnictvem¹⁶ a předán ma-

10 NA, PMV, sign. 225-179-3, fol. 39–40.

11 Державний архів Закарпатської області (DAZO), fond 29, opis 3, d. 122, fol. 1–4v.

12 NA, PMV, sign. 225-180-9, fol. 9.

13 NA, PMV, sign. 225-178-4, fol. 23–65.

14 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 12v, 14v.

15 VÚA – VHA, ZVV Užhorod, kart. 7, čj. 2025.

16 Horovic byl podle jedné z výpovědí chycen cikánem z Asztély jménem Štěpán Gaga na rozkaz faráře Štěpána Paládiho z Beregsurány. Gaga se do své obce již nikdy nevrátil. Státní archiv v Košiciach (dále ŠAKE), Spravodajská ústredňa pri Policajnom riaditeľstve v Praha, odbočka

ďarským četníkům. Jelikož byl Horovic organizovaný sociální demokrat, o čemž státní správa nevěděla, když jej přijímala, protože v doporučujících referencích o tom nebylo zmínky,¹⁷ tak nepřekvapí, že u sociální demokracie jeho osud vyvolal velikou odezvu. Celý případ byl považován za akt bílého teroru a československé úřady měly plné ruce práce, aby se hněv nejširších vrstev obyvatelstva nevybil na některém z maďarských příslušníků vyšších kruhů dlícím na Podkarpatské Rusi. V této souvislosti se hovořilo nejen o stávce kovodělníků, která měla začít 15. května, ale ve hře byla dokonce generální stávka, která měla začít 17. května 1920. Bez ohledu na tento tlak začaly československé úřady intervenovat ve prospěch zadrženého Horovice.¹⁸

Civilní správa a další složky státní správy udržovaly klid rozzuřeného obyvatelstva na uzdě jen s obtížemi. Největší tragédií mukačevského rodáka Horovice je skutečnost, že službu policejního agenta nastoupil na začátku května, na místo určení dorazil 4. května a druhý den si šel obhlédnout místo svého působiště. Z ní se již nikdy nevrátil. V tisku se objevily zprávy, že Horovicovo tělo bylo vytaženo s Tisy dne 25. května 1920 údajně s mrtvolami dvou vojáků (jiné zdroje mluví o tělech dvou žen a jednoho vojáka), kteří se stali svědky jeho vraždy. Horovicovo tělo mělo jevit známky mučení v podobě vypíchnutých očí, vylámaných zubů a dalších ukrutností, včetně 25 bodných ran. Vražda samotná se údajně stala v noci ze 13. na 14. května, tedy dávno po intervenci československých úřadů. Maďari potvrdzovali, že Horovice zadrželi, ale údajně měl z vězení uprchnout 8. května. Každopádně se v roce 1920 zdálo být jisté, že vrahy byli armádní důstojníci poručík Karoly Huszar a kapitán František Bodó, kteří po Horovicovi zavraždili ještě jednoho maďarského vojáka, přičemž zavražděný voják před smrtí údajně informoval ostatní vojiny o spáchaném činu, kteří následně oba pachatele zadrželi a předali četnictvu.¹⁹

Československé úřady požádaly o možnost obhlédnutí těla, čemuž maďarské úřady oponovaly poukazem, že není sjednána příslušná dohoda, což československá strana odbyla připomínkou toho, že československé úřady bez ohledu na smlouvy v takových případech vycházely vstříc. Na stole však zůstávala další maďarská výmluva, že nejsou k dispozici potřebné dezinfekční prostředky.²⁰ Celkový přístup maďarské strany vedl k ostré demarši československé diplomacie.²¹

v Košiciach – doplnok, kart. 2, sign. Č/10/0, inv. č. 2

17 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 113v.

18 VÚA – VHA, ZVV Užhorod, kart. 7, čj. 2025; NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 113v.

19 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 108–111.

20 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 88.

21 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 88–89.

Československé úřady sledovaly případ i později a podle výpovědi jednoho zatčeného československého státního příslušníka maďarské národnosti hrozilo oběma vrahům zastřelení, ale po zjištění vraždy maďarského vojáka byli předáni řádnému soudu a po určitých tahanicích obdrželi tresty ve výši šest a osm roků, ale oba byli propuštěni v roce 1923 v důsledku amnestie. František Bodó prý pak pracoval v Debrecíně pro pojišťovnu²² a Uszkay se měl stát sluzným v Gödöllő.²³ Dle další výpovědi byl Horovic ve vězení průběžně mučen maďarskými důstojníky Ztratilíkem a Nagyem, přičemž později se důstojníci Ztratilík, Nagy, Uszkay a Bodó dohodli na uskutečnění vraždy. Vraždu samotnou prý vykonal Desider Uszkay, který však tvrdil, že jen po Horovicovi střelil, když se vězeň pokusil o útěk. To byla také oficiální verze Maďarů. Neoficiálně se mezi nimi mělo říkat, že byl Františkem Bodóem, Desiderem Uszkayem a jedním vojínem vyveden z vězení k Tise, znetvořen, pobodán a s kamenem na krku hozen do řeky, načež byl zlikvidován i vojín. Údajně pak byli potrestáni jen za vraždu na maďarském vojákově.²⁴ V podezření z vraždy byl i důstojník Ondřej Sütö, následně československý státní příslušník.²⁵ Někteří podezřelí se dostali do rukou československých úřadů, které proti nim zavedly vyšetřování či přímo podaly obžalobu.²⁶ Výpovědi svědků svědčily o neuvěřitelné brutalitě maďarských důstojníků.²⁷

Dle doznání jednoho ze spolupachatelů měl Desider Uszkay ostatním důstojníkům tvrdit, že „se jim za vraždu takového Horovitse nemůže nic státi“. Posilněna alkoholem se skupina důstojníků vybrala k věznici, kam došel Uszkay se slovy „jsem ve službě a půjdu nyní do věznice a musím Horovitse zbiti“. Ostatní následně slyšeli Horovicovo bédování, načež Uszkay přivedl zbitého vězně, který nebyl schopen samostatně chodit. Cestou k řece Horovice bodali Desider Uszkay a František Bodó. Voják, který střežil věznici, skupinku následoval, protože se bál o vězně. U řeky pak Bodó vyzval důstojníka Mikuláše Horvatha, aby vyhledal veliký kámen, ale nikde nic nebylo. Nakonec si kámen našel Bodó. Poté vrazi začali shánět provazy či dráty. Horovice mezitím nikdo nehlídal, protože v bezvědomí ležel na náspu. Nakonec k mrtvému či umírajícímu Horovicovi kámen připevnili za pomoci důstojnického řemení, které nabídl Uszkay. Vrazi se báli, že voda je mělká a že tělo vyplave. Vojín byl později zatčen a křivě obviněn z krádeže, přičemž Bodó měl tvrdit, že vojín chtěl vše udat, včetně šikany mužstva. Prý hovořil

22 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 74.

23 ŠAKE, Spravodajská ústédna pri Policajnom riaditeľstve v Praha, odbočka v Košiciach – doplnok, kart. 2, sign. Č/10/0, inv. č. 21.

24 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 69–71.

25 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 38–39, 41.

26 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 19.

27 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 20–22.

i o vyvraždění důstojníků. Ve vězení nebohý voják stihl rozšířit zprávu o událostech mezi další vězněné. Po další pijatice Uszkay zlákal Bodóa, ale i další důstojníky, k vojákově likvidaci. Nebohého vojáka vytáhli z vězení a následně s ním šli stejnou cestu jako s Horovicem. Ostatní důstojníci se cestou vytratili a vraždu vykonali opět Uszkay a Bodó. Věc se druhý den rozkřikla mezi vojáky. Oba vrazi byli zatčeni a postaveni před vojenský soud. Přes určité peripetie však platilo, že byli souzeni výhradně za vraždu maďarského vojáka. Přihlížející důstojníci nebyli v této věci nikdy trestáni ani stíháni ze strany maďarských úřadů. Horovicova smrt se maďarskými úřady nadále vykládala jako pokus o útěk při předvádění na toaletu, kdy utekl a skočil do řeky, kam za ním bylo stříleno.²⁸

Horovic měl sloužit za plat 800 korun měsíčně; nikdy nedonesl tyto peníze své rodině. Místo toho obdržela jednorázovou výpomoc ve výši 1000 korun...²⁹ Tato částka samozřejmě vyvolala nevoli, tudíž se jednalo o jejím navýšení na celkových 1500 korun, event. na 2400 korun, tedy o úmrtní kvartál, na který formálně rodina neměla nárok, ale nakonec se podařilo uskutečnit maximální variantu podpory.³⁰ Matka po synově zavraždění trvale onemocněla. Nejen zavražděný syn, ale i zbytek sourozenců nebohou matku finančně podporovali. Část z nich se později zapojila do komunistického hnutí.³¹ Matka v průběhu dvacátých let vymáhala na maďarské vládě kompenzaci 250.000 korun.³² Ve druhé polovině dvacátých let se případem obou vrahů měl zabývat maďarský nejvyšší vojenský soud.³³ Výsledek však není znám.

Případu se věnoval rovněž tisk, který přinesl hrůzostrašný popis způsobu mučení.³⁴ To však bylo častým nástrojem vůči všem Maďary zadrženým osobám.³⁵

Úřední vražda

O půl roku později utrpěli berehovští policisté další ztrátu. Dne 13. listopadu 1920 berehovský prozatímní policejní agent Ignác Weiss/Weis/Weisz zamířil na hranice zabránit vývozu dobytka. Pro jistotu si půjčil revolver od úředníka hlavnoslužnovského úřadu v Mezökaszony Aloise Zbořila, který šel s ním. Došli ke sklepům místního obyvatele Sandora Pappa, jenž se nacházel blízko

28 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 24–28.

29 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 101.

30 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 91–92, 96–97.

31 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 14–14v.

32 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 5–7.

33 NA, PMV, sign. 225-398-16, fol. 1v.

34 Podkarpatské hlasy, č. 93, 26. IX. 1925.

35 ŠAKE, Spravodajská ústedňa pri Policajnom riaditeľstve v Praha, odbočka v Košiciach – doplnok, kart. 2, sign. Č/10/0, inv. č. 21.

hranice. Zde potkali dva neozbrojené maďarské vojáky, kteří s Pappem mluvili. Vojáci pozdravili československé úředníky a za chvíli se vrátili na svoji stranu hranice. Již tato skutečnost dokládá jistou toleranci k prostupnosti hranice, např. z důvodu zásobování. Setkání samotné však mohlo a zároveň nemuselo mít souvislost s dalším vývojem. Mezitím se Papp ptal příchozích úředníků na věci kolem dovozu z Maďarska a ke skupině se přidal i místní okresní soudce Mihalič. Krátce na to se k debatujícím přiblížili tři maďarští ozbrojenci – dva důstojníci a finanční dozorce. „Maďaři žádali arogantním způsobem na společnosti průkazy totožnosti“, přičemž Weis odpověděl, že „legitimaci nemá a že jí není povinen ukazovati, ježto se nalézá na československé půdě, a počal ustupovati“. Přítomný maďarský finanční strážník mezitím sňal pušku s bodákem a namířil na Weise. Ten si toho všiml a pokračoval v ústupu, přičemž vyzval důstojníky, aby poručili příslušníkovi finanční stráže, aby na něj přestal mířit. Mihalič i Papp později vypověděli, že důstojníky žádali, aby Weisovi neublížovali. Když se Weis chtěl schovat v příkopu, vydal „důstojník Buday povel k výstřelu, finančník poklekl a vystřelil ze vzdálenosti 10 až 11 kroků na Weise ze zadu. Weis byl trefen přímo do páteře, kule proletěla celou dutinou břišní a smrt následovala v několika okamžicích, následkem vnitřního vykrvácení.“ Maďaři vzali Weisovi revolver a utekli do Maďarska. Mezitím se přiblížili dva českoslovenští financové, které Zbořil přivedl k mrtvole. Hlášení policejního referátu civilní správy Podkarpatské Rusi zdůraznilo, že „Weisovi bylo několikrát od Maďarů vyhrožováno, že jej zastřelí“, tudíž vládl „dojem, že Weis byl úmyslně na hranice vylákán, aby tam byl zastřelen.“ Druhý den se na místě vraždy objevila hlídka maďarské finanční stráže tvořená velitelem místní stanice maďarské finanční stráže v Barabáši a jediným dalším členem byl Weisův vrah, Sandor Kőreštin, který „udal, že střelil na rozkaz důstojníka a že byl toho domnění, že se nalézá na maďarské půdě.“ O případ se zajímala též Kancelář prezidenta republiky a ministerská rada.³⁶ Maďarská diplomacie však uváděla, že Ignác Weis se dostal na maďarské území, kde jej potkal celník Alexandr Keresztély (československé úřady se domnívaly, že vrah se jmenoval Sandor Kőreštin), který Weise vyzval, aby se legitimoval. Ten však vytáhl pistoli a zamířil na maďarského úředníka, který jej v sebeobraně zastřelil.³⁷ Weisův vrah byl souzen a vězněn berehovskou sedrií. Andor Keresztenyi (nar. 1892), bratr Weisova vraha, byl při příjezdu do republiky sledován a po jeho odjezdu bylo zjištěno, že v domku v Sevlúši měl na půdě určitou zásobu dělostřeleckých a ručních granátů.³⁸

36 Archiv Ministerstva zahraničních věcí (AMZV), fond II. sekce 1918–1939, III. řada, kart. 147; NA, PMV, sign. 225-291-39, fol. 10–12.

37 NA, PMV, sign. 225-291-39, fol. 17.

38 ŠAKE, Spravodajská ústedňa pri Policajnom riaditeľstve v Praha, odbočka v Košiciach – doplnok,

Rodina zavražděného Ignáce Weise (nar. 3. října 1893), který byl do služby přijat 21. května 1920 jako prozatímní policejní agent ve smluvním poměru s měsíčním platem 800 korun,³⁹ byla celkem početná a nemajetná, tudíž byla závislá na jeho finanční podpoře.⁴⁰ Civilní správa Podkarpatské Rusi proto požádala, aby mohla pozůstalým žijícím v bídných poměrech vyplatit tříměsíční služné ve výši 2400 korun.⁴¹ Dokonce i Ministerstvo financí „hledíc ke zvláštním okolnostem případu“ nečinilo „zcela výjimečně námitek“, jak strážci státní poklady sami uvedli...⁴²

Vznik Policejního komisařství v Berehově

Jelikož panovala na Podkarpatské Rusi celkově špatná bezpečnostní situace spojená s nutností důkladně zabezpečit výkon policejní služby, tak berehovský policejní kapitanát byl i s ohledem na dvě vraždy z roku 1920 kandidátem na okamžité postátnění. Ostatně samotná správa města požadovala zestátnění policie, přičemž nabízela finanční podporu k vybudování fungujícího úřadu. Kromě toho měl být obvod budoucího státního policejního úřadu rozšířen o přilehlé obce.⁴³ Toto přání vláda vyslyšela až na svém zasedání 29. září 1922, kdy nařídila s platností od 10. prosince 1922, aby vzniklo Policejní komisařství v Berehově s působností pro obce Berehovo, Bulča a Ordova.⁴⁴

Legislativně bylo založení úřadu stvrzeno vyhláškou ministra vnitra ze 14. října 1922 č. 299/1922 Sb. z. a n., jímž byla v život uvedena policejní komisařství v Berehově, Hustu (tedy Chustu) a Mukačevě. Stalo se tak na základě zákona č. 165/1920 Sb. z. a n., který dal vládě příslušnou nařizovací pravomoc. Podle jmenované vyhlášky ministra vnitra měla všechna tři policejní komisařství vykonávat působnost v oblasti veřejné bezpečnosti, vnitřního klidu, evidence osob, zbrojních a cestovních pasů a souvisejících předpisů, pohraničního styku, spolkové a shromažďovací agendy, mravnostní, tiskové a divadelní policie a vůbec veřejných zábav, dopravy, ztrát a nálezů, čeledních záležitostí a přestupkové agendy. Některé agendy však mohla Civilní správa Podkarpatské Rusi přikázat županským úřadům (§ 3). Organizace tří podkarpatoruských komisařství byla rovněž jednotně upravena. V čele každého z nich stál správce podřízený županskému úřadu, ovšem Civilní správa Podkarpatské Rusi mohla uvedená komi-

kart. 2, sign. Č/10/0, inv. č. 21.

39 NA, PMV, sign. 225-291-39, fol. 14.

40 NA, PMV, sign. 225-291-39, fol. 6.

41 NA, PMV, sign. 225-291-39, fol. 4–5.

42 NA, PMV, sign. 225-291-39, fol. 1–2.

43 DAZO, f. 29, opis 4, d. 37, fol. 33.

44 NA, fond Předsednictvo ministerské rady (PMR), kart. 145, sign. 280/2.

sařství podříti přímo sobě ve věcech personálií, disciplíny a jednotného výkonu služby a výcviku (§ 4).

Očekávalo se, že všechna tři policejní komisařství budou plně vybavena uniformovanou i neuniformovanou (civilní) stráží bezpečnosti. Mužstvo pro nová policejní komisařství mělo přijít ze stavu Policejního ředitelství v Užhorodě, které by je do daných lokalit přikázalo.⁴⁵ Po reformě státní správy dle zákona 125/1927 Sb. z. a n. se nadřízeným úřadem podkarpatoruským státním policejním úřadům stal Zemský úřad v Užhorodě. U všech tří policejních komisařství vláda schválila 8. listopadu 1923 výkon policejní lékařské služby.⁴⁶

Na schůzi vlády z 19. října 1922 bylo rozhodnuto zrušit vojenskou policii na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Její personál mohl být převzat do služeb státní policie, „pokud vyhovuje plně kvalifikaci a pokud jsou volná systemizovaná místa.“ Příslušníci vojenské policie byli vybidnuti, aby své žádosti o místa zasílali do 10. prosince 1922 příslušným civilním orgánům. Ministerstvo národní obrany následně dne 22. listopadu 1922 požádalo resort vnitřní, „aby uchazečům o místa u státní policie, resp. civilní služby bylo v mezích platných předpisů vyhověno.“ Prezídium Ministerstva vnitřní pak 2. prosince 1922 také podřízeným orgánům nařídilo, aby bylo „všem obcím doporučeno, aby při obsazování míst policejní stráže dle možnosti přihlížely k dosavadnímu personálu vojenské policie.“⁴⁷ Naneštěstí nevíme, zda se některý z vojenských policistů stal příslušníkem nově vzniklého komisařství.

Policejní komisařství v krizi

Nově ustanovený úřad se kromě svého vzniku a běžných povinností musel během své existence vyrovnat i s několika mimořádnými událostmi. Všední i zvláštní události měly průběžný vliv na úřad, který byl opakovaně podrobován nejrůznějším kontrolám, jak se s těmito okolnostmi dokázal vyrovnat.

První z těchto kontrol se uskutečnila v srpnu 1922, kdy bylo konstatováno, že umístění v županské budově je vyhovující a prakticky všechno je účelně soustředěno, kromě nehygienické věznice, která se nacházela v městské budově. Úřad dále trpěl nedostatkem úředníků a absencí policejního lékaře. Uniformovaná stráž v počtu 34 mužů měla nový kvalitní stejnokroj a cca třetina mužstva procházela výcvikem v Užhorodě, kde se mužstvo mělo prostrídat v rámci zkvalitňování výcviku policejních složek. Úřad dále připravoval evidenci obyvatelstva, neboť podklady od městské správy byly neúplné. U komisařství bylo zvláště oceněno, že administrativu a účetnictví vede správně a udržuje i dobrý vztah s ostatními bezpečnostními složkami

45 NA, PMR, kart. 145, sign. 280/2.

46 NA, PMR, kart. 145, sign. 280/2.

47 NA, fond Zemský úřad Praha – policejní a bezpečnostní záležitosti, kart. 256.

(četnictvem, armádou atd.).⁴⁸ Tento idylický obraz zlepšujícího se personálu ve vhodných úředních prostorách však nevydržel dlouho. Jen do konce roku 1923.

Požár župní budovy z 31. prosince 1923 na 1. ledna 1924, kde bylo umístěno policejní komisařství, vypukl o silvestrovském ránu na půdě. Existovala domněnka, že příčinou byla neopatrnost dělníků, kteří na půdě opravovali vodovod a ohněm rozehrávali nádrže a trubky se zmrzlou vodou. Vyskytly se však i úvahy o žhářství. Ani jedno se neprokázalo, ale ani nevyvrátilo. Podezřelou okolností byla skutečnost, že ve stejné době propukl oheň i na finančním ředitelství, kde s jistotou začalo hořet díky dělníkům rozehrávajícím trubky, ale místní úředníci oheň rychle objevili a dokázali jej uhasit. V případě župního domu však bránila plechová střecha plamenům a dýmu upozornit na požár, který tak byl objeven až se zpožděním, kdy již nabyl na síle. Při hašení pomáhala dovezená stříkačka z Mukačeva, protože místní nebyla využitelná pro nízký tlak, ba chyběla i voda, neboť s ohledem na počasí mrzla v hadicích a ty se lámaly. Věc byla pikantní i tím, že k hašení se dostavili jen tři místní hasiči... Ani pokus se stříkačkami Jezdeckého pluku 10 neuspěl, protože ani ony neměly dostatečný tlak. Na půdu se kvůli dýmu nedalo vystoupat a záchráncům chyběly žebříky a háky. Dále vypomohla technická rota z Mukačeva, jakož i policisté. Část posil z Mukačeva měl přivést zvláštní vlak, který však nevyjel, protože nebyla k dispozici lokomotiva pod parou...⁴⁹

Během požáru byly zničeny všechny spisy někdejšího policejního kapitanátu a z běžných spisů komisařství podlehl zkáze asi 10 procent z roku 1923 a cca 600 čísel z roku 1922, tudíž od 1. ledna se vedla zcela nová spisovna. Ostatně díky „snaze a výbornému chování se [uniformované] strážce bezpečnosti lze děkovati, že cenný státní inventář byl z největší části zachráněn, protože hasičstvo selhalo úplně, jsouc v Berehově ještě ve stadiu docela primitivním.“⁵⁰ Výkon hasičů byl médií vnímán jako tragikomický.⁵¹ A to město patřilo k největším aglomeracím na Podkarpatské Rusi! Ostatní obce na tom byly obdobně mizerně, nebo ještě hůře.⁵² Tisk se domníval, že s ohledem na požár místního finančního ředitelství, muselo být vyhoření župního domu úmyslným činem.⁵³

48 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

49 NA, PMV, sign. 225-192-3, fol. 23, 26–39.

50 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

51 NA, PMV, sign. 225-192-3, fol. 24.

52 K hasičům na Podkarpatské Rusi viz Kuštek Vladimír: Poplach! Hoří! Hasiči na Podkarpatské Rusi za Československé republiky. Podkarpatská Rus. Časopis Společnosti přátel Podkarpatské Rusi, č. 3, 2021, s. 7; k právním základům tamního hasičstva, jakož i spolupůsobení dalších státních složek při různých pohromách viz Hubený, David: Státní správa a živelní pohromy na Podkarpatské Rusi. Nástin problematiky. Dejiny, č. 2, 2021, s. 10–42.

53 NA, PMV, sign. 225-192-3, fol. 37v.

Nepřekvapí, že pohořelý úřad se stal záhy předmětem inspekce, aby bylo zřejmé, jak na tom komisařství je. V únoru 1924 tuto kontrolu vykonal vládní rada a košícký policejní ředitel Karel Slavíček, jenž se hlavně věnoval umístění úřadu. Ten dočasně nalezl přístřeší v budově soudní sedrie a bylo otázkou, co bude dál, neboť se objevili snahy vyhořelý župní dům přestavět na župní nemocnici. Dočasné umístění v sedriální budově bylo zcela nevyhovujících a po ztrátě moderních prostor o to více skličující, neboť vyhořelý úřad byl umístěn do jedné velké síně a správce úřadu vrchní komisař Karel Blecha měl kancelář v malinkém pokojíku. Seskupení všech agend do jedné místnosti neumožňovalo soustředění se na práci, „poněvadž tato jediná velká místnost jest každodenně dostaveníčkem obyvatelstva, které v soukromých a úředních záležitostech sem přichází.“ To samozřejmě znemožňovalo udržet tajnost některých jednání. Navíc úřad byl v těchto prostorách umístěn pouze na základě dobré vůle sedrie, neboť z důvodu nemoci pověřeného personálu stále nebyla ani po několika týdnech od nastěhování podepsána příslušná smlouva o pronájmu prostor. Problémem bylo, že ani vyhořelá budova nebyla zajištěna proti dešti a tajícímu sněhu, což celou budovu ohrožovalo, a ohněm ušetřené místnosti v přízemí se pomalu dostávaly pod vodu... Úřad byl alespoň telefonizován a měl k dispozici tři stanice.⁵⁴

Kontrolor doporučil doplnění sanitní (kvůli neexistenci městské ambulance) a cyklistické výbavy (s ohledem na rozlehlost dozorovaného obvodu se doporučovala tři až čtyři jízdní kola), pořízení fotoaparátu, jakož i posílení personálního stavu, kdy chyběly další výkonné síly. Nastalá situace těžce dolehla na tajné oddělení (umístěné všem na očích) s devíti agenty, včetně z Prahy exponovaného obvodního inspektora⁵⁵ Josefa Reina (15. září 1887 – 11. února 1943),⁵⁶ který oddělení také vedl a sám obstarával státobezpečnostní agendu, protože mohlo plnit své úkoly jen s obtížemi. Ostatní agenti pomáhali vyšetřovat kriminální případy. Problémem též bylo, že přednosta úřadu nedostával peníze na státobezpečnostní agendu a soukromě si kupoval jen Lidové noviny, tudíž ani nevedl výstřižky o politických zprávách, nezřídil ani kartotéku politicky nespolehlivých osob (kde by ji ostatně uložil...), ba ani neudržoval styk se zpravodajským důstojníkem místní posádky! Celkově však bylo konstatováno, že úřad je dobře veden a jeho správce Karel Blecha byl shledán jako „velice snaživý, věnuje se plně svému úřadu a má v úřadě naprostý pořádek. Lze očekávat, že se vypracuje časem na velmi dobrého úředníka policejního, tím více, poněvadž vykazuje pro službu policejní zvláštních schopností“, ale do budoucna se musel věnovat více státobezpečnostním záležitostem.⁵⁷

54 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

55 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

56 NA, fond Policejní ředitelství Praha II. – všeobecná spisovna, kart. 9383, sign. R 728/5, manipulační období 1941–1950.

57 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

Ačkoliv uniformovaná stráž trpěla problémy s ubytováním a některými zdravotními problémy v důsledku nekvalitní vody, oddělení této stráže bylo „v celku vzato vedeno vzorně. Stráž vystupuje mužně a vládně, všude panuje pořádek a bylo by žádoucí, aby každé oddělení stráže bezpečnosti bylo rovno tomuto“, což jistě těšilo velitele oddělení revírního inspektora II. třídy Ladislava Čolláka. Systemizovaný stav 50 strážníků nebyl naplněn a k dispozici bylo jen 43 strážníků, z nichž jeden se věnoval pasové kontrole a dva kancelářským pracím, tudíž k výkonné službě zbývalo 40 mužů, které však dokázalo vedení komisařství efektivně využívat a denně stavělo 6 až 7 hlídek s poměrně vysokými počty zásahů. Mužstvo bylo vyzbrojeno obuškami a pistolemi. K dispozici bylo ještě vojenskou správou zapůjčených šest pušek k vyzbrojení hlídek na periferii města. Z celkového počtu 43 mužů v uniformě bylo 23 ženatých. Národnostně převažovali Češi (37 mužů) nad čtyřmi Slováky a dvěma Rusíny. I tak se uniformám nevyhnuly některé disciplinární poklesky, např. kouření ve službě či v podobě opilství. Z těchto „banalit“ vybočoval jeden zločin z nejvážnějších – znásilnění ženy. Bližší okolnosti však neznáme. Většina uniformovaných příslušníků (celkem 22) prošla službou u legií. Výcvik však trádal tím, že nebyl k dispozici cvičitel jiu-jitsu. Obdobně mizerně na tom byl zdravotnický výcvik; s ohledem na nepřítomnost vodních ploch odpadl trénink v plavání a ve veslování.⁵⁸

Horší to bylo s úřednictvem a civilní stráží. Zde vládl početný nedostatek, popř. personál nebyl zcela důvěryhodný, jak uvádí inspektorova zpráva, která zároveň dokládá i národnostní pestrost místních obyvatel a jejich národnostní přizpůsobivost: „Konceptní úředník Slováček jest Maďar, českého původu. Hovoří česky dosti dobře a zdokonaluje se. Chová se velice korektně, není však dosud spolehlivým a nebyl proto navržen dosud na definitivní jmenování.“ Vztahy s ostatními bezpečnostními složkami byly různorodé – s četníky byly vztahy velmi dobré, ale s finanční stráží, která policisty ignorovala a vyhrazovala si „služební suverenitu na hranicích, není [vzájemný poměr] zrovna nejlepší.“ S vojskem, ale i obyvatelstvem se situace zlepšovala.⁵⁹

V létě 1924 bylo zřejmé, že vhodnější umístění úřadu s ohledem na dislokační možnosti města je „absolutně nemožné“ a řešení by představovala téměř půlmilionová rekonstrukce vyhořelé župní budovy. Sdělení, že komisařství založilo další úřední protokoly a že došlo k abonování dvou časopisů, včetně navázání styku se zpravodajským důstojníkem, dokládalo, že se komisařství snažilo dosáhnout reálných výsledků, byť správce úřadu „byl poukázán, aby záležitostem státně policejním věnoval zvýšenou péči“ s tím, že nadřízený úřad v tomto směru vykonává „občasný dohled“. Potěšitelnou snahou o další zlepšení výkonu bezpečnostní služ-

58 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

59 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

by byly pokusy získat policejní psa, kterého by na vlastní útraty vycvičil policejní agent Petrič, jenž by se výcviku rovněž zúčastnil. Petrič měl psa dostat od úřadu a v případě osvědčení by agent psa odkoupil a dal k dispozici úřadu s podmínkou, že by na zvíře dostával příspěvky podle standardu zavedeného u Policejního ředitelství v Praze.⁶⁰

Postátněné policii se pochopitelně nevyhnuly určité přešlapy. V roce 1924 berehovské komisařství dosti pobavilo Ministerstvo vnitra sdělením, že jistý policejní agent „z rozkazu správce policejního komisařství v Berehově chtěl být přítomen v zasedání presidiální rady rusínských organizací zemědělské strany [...] ne jako úřední osoba, nýbrž pouhý privátní posluchač, bude-li mu povolen vstup do zasedací síně [...]. Teprve vevnitř místnosti byl dotyčný policejní agent spatřen předsedou malorolnické strany v Berehově dr. Bakó a vyzván k opuštění místnosti z důvodu, že zasedání mohou se zúčastniti jedině pozvaní členové strany. Po podání zprávy o případu správci policejního komisařství vrátil se jmenovaný agent do zasedání za účelem sdělení a vysvětlení dr. Bakóvi o tom, že jednalo se toliko o soukromé zúčastnění, nikoli o úřední výkon a prohlásil, že zasedání přítomen nebude.“⁶¹ Každopádně komisařství dokázalo, že je ochotno bránit i naprosto ztracenou pozici.

Policejní úřad na začátku roku 1925 nadále trápilo roztržštění úřadoven do několika míst, včetně vlhkých ubytoven a malého počtu vězeňských prostor, jakož i nedostatečný rozpočet na státobezpečnostní agendu, čehož si opakovaně všímaly různé inspekční orgány. Psa se patrně nepodařilo získat, ale úřad alespoň pořídil tři jízdní kola.⁶²

V polovině dvacátých let bylo zřejmé, že úřad trpí i dalšími problémy, nejen svým umístěním. V důsledku obměny vedoucích představitelů i přiděleného personálu utrpěl škody „na svém zdárném vývinu dosti citelně“, jak se vyjádřil zkušený policejní úředník Karel Slaviček, jenž se 27. května 1925 a dnech následujících oddal úkolu zkontrolovat berehovské komisařství. Původní správce JUDr. Karel Blecha byl 1. listopadu 1924 odvolán a přeložen do velmi problematického Mukačeva a na jeho místo nastoupil komisař Bláha, jenž byl 15. dubna 1925 přeložen do Užhorodu, načež nastoupil do čela úřadu vrchní komisař JUDr. Jan Rašek, který se musel vyrovnat mimo jiné s nepořádky v záznamech způsobených častými personálními změnami. Slaviček tak nalezl komisařství v mizerné dislokační situaci, kdy bylo přestěhováno do ohněm poškozené budovy s provizorní střechou a s nefunkčními toaletami. Komisařství sice získalo nové ubikace díky povolení košické soudní tabule v jedné síni sedriální budovy, ale ani to nebylo ideální. Rašek

60 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

61 NA, PMV, sign. 225-197-24, fol. 1.

62 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

zavedl do úřadování některá zlepšení (např. důvěrný protokol). Problémem však byl přetrvávající nedostatek peněz na státněbezpečnostní aktivity, včetně nákupu tiskovin, zisku zpráv a odměn pro policisty.⁶³

Od 1. května 1924 alespoň fungovala kartotéka politicky nespolehlivých osob s 250 kartami a jeden z agentů podstupoval daktyloskopický kurs v Užhorodě, zatímco s nákupem fotoaparátu se ještě stále jen počítalo. Problém byl se spisy, z nichž některé podlely ohni, třebaže některé byly znovu založeny. K úspěchům úřadu se řadil pokles prostituce.⁶⁴

Uniformovaná stráž bezpečnosti se mohla pochlubit tím, že její velitelství bylo „v úplném pořádku“. Ze systemizovaných 50 míst bylo obsazeno 45 tabulek, převážně definitivně. Dvě třetiny tvořili ženatí. Národnostně převládali Češi (39), následováni třemi Slováky, dvěma Rusíny a jedním Maďarem. Zdravotní stav byl dobrý, ač v této době jeden strážník zemřel na krční tuberu v důsledku syfilidy. V polovině dvacátých let museli zdejší uniformovaní příslušníci opakovaně zakročovat při různých stávkách a demonstracích, včetně výpomoci při komunistických nepokojích ve Svalavě. Velmi dobře se osvědčovala dříve zakoupená jízdní kola.⁶⁵

Jan Rašek, který se evidentně snažil o zlepšení fungování úřadu, ale ve státní správě dlouho nepobyl, neboť hledal svoji další kariéru v soukromé sféře. Zaučující se Rašek se nedokázal vyvarovat nejobávanějšího zločinu ve státní správě, kterým je špatné účetnictví a následné podezření na vadné hospodaření. Při jeho odchodu na podzim 1925 a nástupu nového správce⁶⁶ JUDr. Antonína Jakubce⁶⁷ bylo zjištěno manko téměř 3200 korun. Jakmile se to bývalý správce dozvěděl, ihned nabídl a následně uskutečnil doplacení chybějící částky. Causu vysvětloval neznalostí příslušných předpisů,⁶⁸ ovšem v tisku zůstala nejen noticka, že bývalému správci hrozí vězení, ba že došlo i k jeho zatčení, což však nebyla pravda, byť s Raškem byly určité potíže, protože upřednostnil během jedné stávky svou dovolenou před výkonem služby.⁶⁹

Možná, že ono upřednostnění dovolené před službou souviselo i s tím, že komisařství stále nemělo dostatek peněz na poskytování občasných odměn svým příslušníkům, ba hůře, šetřilo i pochvalnými uznáními! Nedostatek peněz se pak projevoval v nemožnosti „si opatrovati důvěrných zpráv zejména z kruhů,

63 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

64 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

65 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

66 NA, PMV – dod., kart. 1321, sign. VII/B/3, manipulační období 1925–1930.

67 K této postavě viz např. NA, PŘ II, kart. 1281, sign. J 100/16, manipulační období 1921–1930 a kart. 4234, sign. J 144/7, manipulační období 1941–1950.

68 NA, PMV – dod., kart. 1321, sign. VII/B/3, manipulační období 1925–1930.

69 Podkarpatské hlasy, č. 129, 22. XII. 1925, a č. 131, 29. XII. 1925; Lidové noviny, č. 649, 30. XII. 1925.

s nimiž styk společenský jest vyloučen“; peníze stále nebyly ani na předplatné tisku...⁷⁰

Kontrola úřadu z 12. července 1928 zjistila přetrvávající nedostatečné prostorové zajištění úřadu s devíti civilními strážníky a 43 uniformovanými strážníky, kteří byli dočasně bez velitele. Z těchto uniformovaných strážníků bylo 34 ženatých, jeden byl vdovec a osm z nich bylo svobodných, přičemž kasernováno bylo devět mužů. Národnostně prevažovali Češi (39) nad třemi Slováky a jedním Rusínem. Nedostatečné bylo ubytování ženatých gážistů. Potíže byly s přidělenými pistolemi Praga, které bylo nutno vyměnit za spolehlivější výzbroj. Naopak pušky byly řádně uloženy. U komisařství fungovala odbočka odborové organizace, která provozovala vlastní knihovnu se 400 svazky. Úřad spravovaný JUDr. Antonínem Jakubcem byl shledán v pořádku, včetně zajištění spisů, a inspekci konající vládní rada a policejní ředitel Vojtěch Dolejš zakončil svoji zprávu zvláštní pochvalou správce úřadu Antonína Jakubce: „Správce úřadu je agilní, iniciativní a odbornými vědomostmi vyzbrojený úředník, který cílevědomou prací úřad přivedl na nynější uspokojující úroveň.“ Zato aktuárský tajemník Bernard Freiwald byl shledán jako svárlivý jedinec, který narušuje fungování kolektivu a kterého by bylo záhodno přeložit...⁷¹

Brzy následovala další Dolejšova inspekce, jenž byl 16. července 1927 ustanoven ministerským inspektorem státních policejních úřadů na Slovensku a Podkarpatské Rusi.⁷² Nová kontrola z 22. listopadu 1928 konstatovala, že kancelář přednosta úřadu potřebuje řádnou nedobytnou pokladnu,⁷³ což bylo s ohledem na dřívější zkušenosti s vykradením užhorodského zemského četnického velitelství, dost na pováženou...⁷⁴ Místo do Prahy přeloženého Jakubce vedl komisařství Miloslav Taške. Z hlavního města republiky přišel velitel uniformované stráže bezpečnosti Albrecht Kaše. I po těchto změnách byl úřad hodnocen jako velmi funkční a dobře vedený s tím, že přeložení aktuárského tajemníka Bernarda Freiwalda vedlo k zlepšení vzájemných vztahů mezi úředníky. Velmi byl oceněn vliv nově příchozího Albrechta Kašeho na uniformovanou stráž bezpečnosti.⁷⁵ Zajímavá je kariéerní dráha Albrechta Kašeho (nar. 28. ledna 1875 – 10. února 1940), který nejprve působil jako úředník pražské městské

70 NA, PMV – dod., kart. 1321, sign. VII/B/3, manipulační období 1925–1930.

71 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

72 NA, Policejní ředitelství Praha II. – prezídium (PP), kart. 256, sign. P 59/2, manipulační období 1921–1930.

73 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935; PP, kart. 256, sign. P 59/2, manipulační období 1921–1930 (zde i koncept celé zprávy).

74 K vykradení pokladny Zemského četnického velitelství pro Podkarpatskou Rus viz Hubený, David; František Svojshe. Četník – novinář – kriminálník. In: *Dejiny*, č. 1, 2022, s. 62–84, konkrétně 66–70.

75 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935; PP, kart. 256, sign. P 59/2, manipulační období 1921–1930.

spořitelny a následkem první světové války nalezl nové živobytí v bezpečnostních složkách, nejprve ve vojsku a následně u policie. Služba mu zřejmě přinesla nejen materiální zabezpečení, ale také možnost vzdálit se od rodinných problémů.⁷⁶ Po materiální stránce se doporučovalo přidělení motorky s vozíkem pro dohled na hranicích a rádia k monitorování maďarské rozhlasové propagandy.⁷⁷

Revize z 23. května 1930 zjistila množství nedostatků, včetně nepřesného vedení záznamů, nevyřizování spisů a nedostatečného zajištění bezpečnosti písemností, což samozřejmě nevrhalo dobré světlo na celý úřad, ačkoliv bylo konstatováno, že některá oddělení jsou ve velmi dobrém stavu. Největším problémem však bylo účetnictví jevící značné nedostatky, včetně zajištění hotovosti, přičemž už v minulosti se stalo, že příruční pokladna byla v úřadě odcizena... Ani stav budovy nebyl zcela vyhovující a přednosta úřadu dr. Ladislav Schmiedek požadoval přidělení dvou kancelářských úředníků, dvou civilních agentů, psacího stroje, jízdního kola a nutného kancelářského vybavení. Závěr inspekce však přeci jen byl pozitivní: „Celkový stav úřadu nelze považovati za úplně uspokojující, shledané závady mohou však být v poměrně krátké době odstraněny.“⁷⁸

Odhad to byl velmi dobrý, neboť obhlídka vedená zemským viceprezidentem Lvem Jechem z 25. června 1931 zjistila jen menší závady (např. chybějící evidenci povolených tiskovin z Maďarska). Z cizineckých věcí je pozoruhodné, že vedle obrovského množství maďarských státních příslušníků měla být zvláštní pozornost věnována čínským státním příslušníkům! Na druhou stranu policie stále pocítovala malý počet civilních strážníků k různým šetřením. Nedostatkem byla i skutečnost, že věznice byla umístěna deset minut cesty od hlavní budovy komisařství, jakož i nevhodné ubytování pro svobodné příslušníky uniformované stráže bezpečnosti. Tento nedostatek by se ještě zvětšil, pokud by byly rozšířeny jejich počty. Určité vady byly shledány v účetnictví, ale zároveň bylo konstatováno, že nový přednosta úřadu vrchní policejní komisař JUDr. Karel Zámeš⁷⁹ dal úřad do pořádku a že jeho sedm neuniformovaných, 41 uniformovaných (včetně velitele) strážníků a jeden zřízenec pracují, jak mají, včetně dochvilného a rychlého vyhledávání a vedení všech spisů. Asi nepřekvapí, že Zámeš požadoval přidělení úředníka na účetní agendu, jakož i posílení civilní stráže o tři agenty ovládající maďarštinu a dalších šest uniformovaných strážníků.⁸⁰

76 NA, PŘ II, kart. 7330, sign. K 647/6, manipulační období 1931–1940.

77 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935; PP, kart. 256, sign. P 59/2, manipulační období 1921–1930.

78 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

79 K této osobě viz např. NA, PŘ II, kart. 12295, sign. Z 388/12, manipulační období 1931–1940 a kart. 12964, sign. Z 401/10, manipulační období 1941–1950.

80 NA, PMV – dod., kart. 1350, sign. VII/I/1, manipulační období 1931–1935.

Z některých případů berehovské policie

Počtená maďarská menšina většinou vyvolávala četná šetření kvůli podezření z podvrtných aktivit ve prospěch Maďarska či komunistického hnutí. Separatistickým stranám se nevyhnuly vnitrostranické boje, které někdy přerostly do snah o poštvání policie na stranické oponenty. Policii dále zaměstnávali ukrajinští emigranti.⁸¹ Některé případy však přeci jen nebyly jen politické, ba ani kriminální, nýbrž velmi lidské, např. koncem dvacátých let maďarská diplomacie opakovaně zjišťovala, proč byla v Berehovu zatčena Helena Freytagová (nar. 1908), když se jen jela postarat o svého staříckého strýce. Skutečnost však byla jiná: Strýc se projevil jako nesnesitelný starý alkoholik a mladá žena raději zůstala v Berehovu pracovat jako číšnice, než aby se vrátila ke své matce, které se bála. Helena se zároveň styděla za své zaměstnání.⁸² Přítom ale nemáme podklad, který by naznačoval, že se jednalo o podnik se špatnou pověstí. Občasné stesky novinářů či veřejnosti vyvolával přeshraniční styk.⁸³

Určité problémy samozřejmě vyvolávala i přítomnost sedriálního (krajského) soudu s připojenou věznicí, odkud např. v roce 1926 uprchlo několik vězňů, včetně nebezpečného vraha; uprchlíci ihned zamířili na venkov, kde již působilo četnictvo, které vězně pochytilo v řádu dnů.⁸⁴

Další obtíže způsobovala místní posádka v podobě Jezdeckého pluku 10,⁸⁵ kde vedle obvyklých hospodských alotrů docházelo k závažnějším případům, např. 18. června 1925 došlo k napadení vojína Josefa Piňose, který byl kolem 22. hodiny vyslán s dopisem pro jednoho rotmistra. Kousek od kasáren spatřil ve tmě jakýsi hák a skupinku asi osmi mužů, kteří mu přišli podezřelí, a dal se proto raději na útěk, během kterého po něm házeli kameny. Voják šťastně doběhl do kasáren, odkud se na místo ihned vybrala pohotovost, která ale už nikoho neobjevila.⁸⁶

Další potíže vyplývaly z nedostatku bytů, které bytový úřad řešil rekvizicí prostor a nastěhováním potřebných rodin s určeným nájemným, což u postižených majitelů samozřejmě vyvolávalo nelibost a ta začasť vedla k opakovaným zlomyslnostem a hádkám, které musela policie řešit a která pak byla viněna z toho, že některé osoby pronásleduje a šikanuje.⁸⁷

Hraniční položení Berehova vedlo i k poněkud kuriózním výkonům jak ze strany policie, tak příslušníků jezdeckého pluku, kteří na ulici zadržovali maďar-

81 NA, PMV, sign. 225-178-4, fol. 7–8 a sign. 225-327-7, fol. 29–30.

82 NA, PMV, sign. 225-384-23, fol. 1–7.

83 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 33–33v.

84 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 1–3.

85 K útvaru a městu jako posádce viz Fidler, Jiří – Sluka, Václav: Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920–1938. Praha 2006, s. 55 a 313.

86 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 32.

87 NA, PMV – dod., kart. 1321, sign. VII/B/3, manipulační období 1925–1930.

ské zběhy, dosti často na kole, pokud sami nepřijeli přímo na policii, kde se ohlásili k zadržení...⁸⁸

Zneuctěný Bakchus

Na rozdíl od jiných státních policejních úřadů se berehovské komisařství muselo důkladně věnovat kvalitě potravin,⁸⁹ konkrétně vínu, které Berehovo hojně produkovalo v celorepublikově významném poměru.⁹⁰ Bohužel, role degustátora se ujal povolanější orgán státní správy, ale i tak se policisté s tímto odvětvím museli důkladně obeznámit, neboť novinovým světem opakovaně prolétly zprávy o rozsáhlém padělání zdejšího vína, ba údajně měly být zapojeny i úřední osoby. První větší případ spustilo na podzim 1924 oznámení sklepního inspektora Vojtěcha Kubranského, který měl podezření na obchodníka Ludvíka Herškoviče. Následná domovní prohlídka spojená s odebráním vzorků potvrdila, že zhruba polovina vzorků nebyla v pořádku. Na rozdíl od rychlého a efektivního zásahu policie celý případ zdržovaly civilní úřady, které padělatele neustále osvobozovaly, ovšem 7. října 1926 se Herškoviče podařilo zastihnout přímo při činu. Napomohlo k tomu oznámení člena místní dozorčí vinné rady Bély Kovache.⁹¹ Určitě této iniciativě napomohlo i to, že někteří pěstitelé si stěžovali, že tento podvodník nebyl zastaven; jiní naopak hořekovali, že se úřady této kriminalitě vůbec věnují a informují o své činnosti, čímž poškozují dobré jméno berehovského vína...⁹² Herškovičovi se do cesty kladly další a další překážky. Strážce vinic se jej pokusil vydírat, což Herškovič ohlásil a policejní léčka pak vyděrače usvědčila přímo při činu. Horší však bylo, že Herškovičovi se někdo pokusil podpálit vinný domek, čemuž policie sice zabránila,⁹³ ale pokud nebyl pachatelem sám Herškovič, který mohl chtít zlikvidovat důkazy o své trestné činnosti, tak někdo dal jasně najevo, že jeho počínání již překročilo tolerovatelné meze.

Causu berehovského vína ve velkém otevřel časopis *Uj Közlöny* v lednu 1926 s tím, že na věc přišli podvedení pražští kupci. Podle policejního šetření za zprávu o falšování vína stála špatná úroda z roku 1925 a praktiky některých velko-

88 ŠAKE, f. Spravodajská ústredňa pri Policajnom riaditeľstve v Praha, odbočka v Košiciach – doplnok, kart. 2, sign. Č/10/0, inv. č. 21.

89 Ovšem i ostatní úřady tento problém nemohly zcela pomíjet a věci se věnovala i dobová policejní věda, např. Uchytil: A.: Falšování potravin. Bezpečnostní služba, č. 1, roč. VIII., 1938, s. 3–6.

90 K produkci hroznů viz Spolarich, Ján: Národohospodársky význam pestovania hrozna na Podkarpatskej Rusi. In: Bianchi, Gustav (ed.): Publikace pro zem Podkarpatská Rus. Bánská Bystrica 1932, s. 97–98.

91 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 16–24.

92 Podkarpatské hlasy, č. 122, 21. X. 1926.

93 Podkarpatské hlasy, č. 121, 19. X. 1926.

obchodníků, kteří se nemohli zbavit svých zásob. Navíc museli čelit italskému importu cenově odpovídajícímu místní produkci, což vedlo berehovské producenty ke snižování cen a to zase vyvolávalo podezření u dalších obchodníků. Dokonce i policie zastávala názor, že novinové zprávy jsou přehnané a jen škodí berehovské ekonomice, kde se sice falšuje, ale nikoliv tak rozsáhle, jak se uvádí.⁹⁴ Určitým problémem bylo, že místní státní sklepní inspektor Vojtěch Kubranský zároveň vedl státní vinné sklepy, a ještě vypomáhal při správě státních vinic⁹⁵ Státní zemědělské pokusné stanice ve Velké Baktě,⁹⁶ tudíž nemohl konat tolik kontrol, kolik by snad bylo nutné. Až následkem novinového povyku se podařilo zajistit, že měla přibýt další kontrolní síla v podobě dalšího sklepního inspektora. Problémem zůstávalo, že vinařské organizace na Podkarpatské Rusi sice hovořily o falšování vína, ale jen všeobecně a neposkytly žádné konkrétní údaje. Ve výsledku se Ministerstvo zemědělství domnívalo, že rozsah falšování je výrazně menší, neboť na Podkarpatsku bylo víno velmi rozšířené a tím pádem byl k dispozici kádr dostatečně schopných soukromých znalců, kteří by na věc upozornili. Větší starost kontrolorům dělala dovážená vína, kde nejčastěji zjišťovali různé nedostatky.⁹⁷ V únoru 1926 pak Ministerstvo zemědělství v dohodě s Civilní správou Podkarpatské Rusi vyslalo dva úředníky na několikadenní kontrolu vinných sklepů, od čehož si slibovalo zjištění pravého stavu věci.⁹⁸ Pozornost věnovaná vinařství se záhy vyplatila.

V létě 1926 se berehovská policie důvěrně dozvěděla, že místní obchodník Jožus/Jožue Schönfeld rozšířil své aktivity o falšování vína, načež policie za přítomnosti inspektora místních státních vinných sklepů Vojtěcha Kubranského udělala 28. července 1926 razii u podezřelého obchodníka a vzala vzorky, které odeslala do košické laboratoře. Druhý den Schönfeld vyrazil do Košic, kde zjišťoval u obchodníka Rubína Bernarda, zda by šlo podplatit nějakého referenta v košické vinné výzkumné stanici, kam byly poslány policejní vzorky, aby vystavil dobrý posudek o zkoumaném víně. Bernard Schönfeldovi sdělil, že najít úplatného laboranta bude obtížné a že lepší by bylo vyměnit vzorky na košické poště. Za tímto účelem oslovili jednoho poštovního zaměstnance pocházejícího z Berehova. Ten na schůzce na oko souhlasil, že za úplatek kolem 10.000 korun vzorky vymění. Když poštovnímu úředníkovi do bytu dodali víno a vyplatili první splátku, byli oba obchodníci zatčeni košickou státní policií, kterou poštovní úředník pozval do své-

94 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 9–9v, 15.

95 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 11 – 11v.

96 K této instituci viz Charvát, Fr.: Státní výzkumné objekty zemědělské v Podkarpatské Rusi. In: Bianchi, Gustav (ed.): Publikace pro zem Podkarpatská Rus. Banská Bystrica 1932, s. 60–61.

97 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 11 – 11v.

98 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 13–13av.

ho bytu po první rozmluvě.⁹⁹ Kupodivu celkem přesně o věci informoval i tisk.¹⁰⁰ Se Schönfeldem však byly potíže i později.¹⁰¹ K dalším známým podvodníkům s vínem patřil Herman Junger a všechny jmenované padělatele policie sledovala dlouhodobě.¹⁰²

Konec policie v Berehovu

Dne 22. prosince 1933 vláda schválila zrušení policejního komisařství s tím, že působnost úřadu bude přenesena zpět na město a místně příslušný okresní úřad, neboť ve městě vznikne četnický pohotovostní oddíl, „takže státní policie tam nebude nutná“, jak stálo ve zdůvodnění návrhu. Proti němu nepřišla jakákoliv námitka.¹⁰³ Rovněž na samotném jednání vlády byla věc vyřízena bez diskuse.¹⁰⁴ Existenci komisařství tak na základě tohoto usnesení zpečetila vyhláška ministra vnitra z 11. ledna 1934, která určila, že Policejní komisařství v Berehově ukončí svoji činnost k 31. ledna 1934. Naopak dnem 1. února 1934 vznikl v Berehovu četnický pohotovostní oddíl s dostatečným počtem mužstva pro výkon veřejné bezpečnosti ve městě i okolí, čímž byla vysvětlována další existence komisařství jako nadbytečná.¹⁰⁵

Zrušení komisařství vyvolalo určité třenice mezi tiskem četnictva a periodiky státní policie, která poukazyvala na fakt, že stát přišel o významnou sílu v podobě detektivů pro důležitou oblast státní bezpečnosti, kdy četníci nemohou kvalitně a zcela nahradit civilní detektivy.¹⁰⁶ Naopak četníci se podivovali útočnosti listu státní policie¹⁰⁷ a jiné periodikum zase poukázalo, že existující četnická stanice bude zesílena o devět četníků, kteří tak nahradí 60 dosavadních policistů a ti budou přemístěni jinam.¹⁰⁸ Do těchto občasných výpadů si přisadily lokálně význačné Podkarpatské hlasy, často sloužící jako oficiózní hlásná trouba místní státní správy, které situaci ve městě počátkem dubna 1935 přirovnaly k době kamenné, neboť četníkům ku pomoci byla ještě desetičlenná městská stráž, která však byla shledána jako odborně a státobezpečnostně nespolehlivá. Článek Podkarpatských

99 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 5–5v.

100 Večerní České slovo, č. 177, 5. VIII. 1926.

101 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 17.

102 NA, PMV, sign. 225-336-8, fol. 17–17v.

103 NA, PMR, kart. 4108, XII. vláda, 52. schůze z 22. a 23. prosince 1933, fol. 324.

104 NA, PMR, kart. 4108, XII. vláda, 52. schůze z 22. a 23. prosince 1933, fol. 210.

105 NA, PMR, kart. 145, sign. 280/2.

106 Po zrušení státní policie v Berehově. In: Četnické listy, roč. IX, č. 14, 20. července 1935, s. 112.

107 Cui prodest? In: Četnické listy, roč. IX, č. 16, 20. srpna 1935, s. 123–124.

108 Policie nahrazena četnictvem. In: Četnický obzor, roč. XV, č. 2, 15. ledna 1934, s. 24.

hlasů vedl k zásahu cenzury, která zabavila 925 čísel, ale dalších 325 čísel uniklo a bylo distribuováno. Bylo to způsobeno tím, že kolportáž začala současně s předložením povinného výtisku cenzuře.¹⁰⁹

Závěr

Poměrně krátká historie Policejního komisařství v Berehově je spojena s komplikovaným prosazováním a upevňováním československé svrchovanosti na jihu Podkarpatské Rusi, kde se příslušníci policie museli vyrovnávat s mnohými obtížemi, od nedostatečného materiálního a dislokačního zabezpečení, přes jazykovou bariéru až po nepřátelské prostředí s nevraživými sousedy na jižní straně hranice. Ačkoliv působení na divoké československo-maďarské hranici vyžadovalo neustálou ostražitost, nevyhnuly se exponovanému komisařství některé skandály, které vyplývaly buď z charakteru policejní služby (zneužití pravomoci), nebo z prostého nedostatku kádrů, kdy se na některé pozice dostaly i osoby, které na danou funkci neměly odborné nebo lidské předpoklady, resp. do fungování úřadu neblaze zasáhly časté personální přesuny na jiné úřady, což na nějakou dobu rozbilo secvičený kolektiv a neumožňovalo řádný srůst nového týmu.

Zánik komisařství na počátku třicátých let byl v rozporu s obecným trendem třicátých let, kdy v rámci československých vnitrostátních bezpečnostních složek postupně nabývala na preferencích právě státní policie, která se prosazovala hlavně ve městech ležících v pohraničních oblastech v souvislosti se silícím ohrožením ze strany nacistického Německa a jeho spojenců. Na druhou stranu je zřejmé, že státní policie byla povolánější k potlačování určitých druhů kriminality (např. hospodářská, úkoly státobezpečnostní ve vztahu k iredentistickým hnutím), než na vojenských zásadách postavené četnictvo, které se zdárně osvědčovalo v udržování veřejného pořádku. Nepřekvapí proto, že se v tisku ozvaly kritické hlasy, které mohly být iniciovány užhorodským zemským úřadem. To však nestačilo k obnově berehovského policejního komisařství.

¹⁰⁹ Podkarpatské hlasy, č. 84, 8. IV. 1935. Cenzurovaný a konfiskovaný výtisk uložen v NA, PMV, kart. 762.

Critical Moments from the History of Czechoslovak Police in Berehove

The article discusses the building and running of the Czechoslovak Police Captaincy (1919–1922) and later the Police Headquarters (1922–1934) in an exposed border town with the regional court’s seat that belonged to radical leftists and members of the irredentist movement. It describes the difficulties related to insufficient material supplies for the locality where problems were multiplied by controlling cadres, assigned either inconveniently or for a short period of time. Moreover, at the beginning, the office lost two employees that were murdered by Hungarian authorities.

číslo: 47/21

Starší úřad v Merkasoviu. 6

Týpovědění chudoby.

Obecní výbor městečka Merkasov, potvrduje, že Weiss Nathan, bydlící v zájmi obci 23. roku, jeť naprosto nemajetný, nemá ani mori: běh, ani nemovitých majetků.

Rodina skládá se z následujících členů:

Weiss Nathan, hlava rodiny,	naroděn 12 prosince 1872 v Alboverce
" Anílie, žena	" 7. srpna 1872 v Olyrmada
" Štefan, syn	" 15. dubna 1896 v "
" Helena, dcera	" 17. září 1903 v Merkasoviu
" Lipold, syn	" 5. října 1905 v "
" Ružena, dcera	" 25. května 1909 v "

Weiss Nathan, jakož i jeho syn, který teprve vázanou prací shroboný, jsou stále chudaví, nýdělku neschopní. Mimo toho,otec rodiny Weiss Nathan jeť již přes rok bez zaměstnání a byla celá rodina podporována jeho synem Weissem Ignácem, narozeným 3. října 1893 v Nyirké, přistěhojným do Merkasov, býv. policejním agentem sup. úřadu v Páregyán zastřešeným maďarskou pohraniční stráží.

Merkasov, dne 26. února 1921.

[Podpis]
Notář.

[Podpis]
starosta obce

Potvrzení o nemajetnosti rodiny Ignáce Weise, kterou zavražděný policista podporoval ze svého služebního příjmu. (NA, f. PMV, sign. 225-291-39)

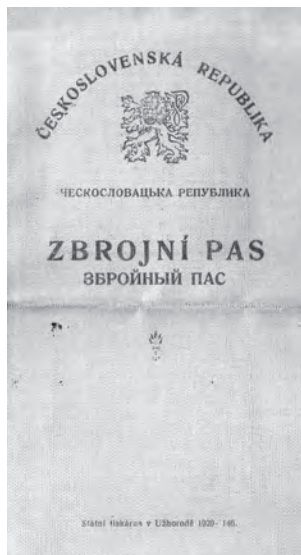
JUDr. Antonín Jakubec (nar. 28. června 1893) na průkazovém snímku z roku 1946. (NA, f. Policejní ředitelství Praha II. – všeobecná spisovna, kart. 4234, sign. J 144/7, manipulační období 1941–1950)

Otisk razítka Policejního komisařství v Běrehově z roku 1931. (NA, f. Policejní ředitelství Praha II. – všeobecná spisovna, kart. 12295, sign. Z 388/12, manipulační období 1931–1940)

Četnický pohotovostní oddíl v Běrehově na snímku ze dne 16. března 1936. (Muzeum Policie České republiky)

Zbrojní pas JUDr. Karla Zámise (nar. 2. října 1888) vystavený Policejním komisařstvím v Berehově v roce 1931.
(NA, f. Policejní ředitelství Praha II. – všeobecná spisovna, kart. 12295, sign. Z 388/12, manipulační období 1931–1940)

ZÁKON PRO KLERIKÁLNÍ UDAVAČE?

ZÁKON NA OCHRANU REPUBLIKY OČIMA AUTORŮ ČASOPISU VOLNÁ MYŠLENKA V DOBĚ SVÉHO PŘIJETÍ

JAN KOBER

Úvod

Jednou ze závažných vnitropolitických událostí meziválečného období bylo přijetí zákona na ochranu republiky, zvláštního trestního předpisu, vzniklého jako jednotná právní úprava vedle zatím nadále do dvou právních oblastí převážně rozdělených obecných i dílčích trestních předpisů, převzatých z Předlitavska a Zalitavska. Při jistém zjednodušení – jednalo se o předpis značně komplexní a pokrývající svými skutkovými podstatami řadu oblastí – lze říci, že z vnitropolitického hlediska zákon na ochranu republiky v zásadě posílil staré i vytvořil nové možnosti represe proti politické opozici či jiným nekonformním skupinám a aktivitám. Tyto prostředky byly v období let 1923–1925 i později vládní koalicí, ovládající policii, státní zastupitelství a nepřímo do jisté míry i soudy, různým a proměnlivým, rozhodně však významným způsobem využívány. Přijetí zákona do značné míry uzavřelo jedno období meziválečné republiky a otevřelo období nové, ve kterém se dále prohlubovala vnitřní krize a postupná degenerace jejího politického systému, především pak marginalizací zákonodárného sboru ve prospěch silné moci výkonné, ovládané koaličními stranami a neformálními grémií, jejichž existenci ústavní listina neznala. Zákon tento stav posiloval, upevňoval a opevňoval novými nástroji represe, a jejich využívání, jakkoli vykazující proměnlivé tendence, vedlo k postupně značnému dalšímu snížení míry svobody projevu i jiných svobod a také k další radikalizaci politické opozice. Zákon na ochranu republiky rovněž velmi pravděpodobně nebyl přinejmenším v některých svých ustanoveních v souladu s platnou ústavní listinou z roku 1920, neboť neúměrným způsobem vyprazdňoval některá klíčová základní práva touto ústavní listinou garantovaná. Dosud málo prozkoumanou otázkou zůstávají náhledy, postoje a argumentace Volné myšlenky československé, nejvýznamněj-

ší a nejpočetnější bezvěrecké organizace v Československu,¹ k osnově zákona na ochranu republiky v době jeho přijímání, roku 1923. Novější kniha Antonína K. K. Kudláče o Volné myšlence² tuto problematiku dostatečným způsobem nepřibližuje, když zmiňuje pouze reakci Volné myšlenky na vyloučení skupiny poslanců ze strany, následující po přijetí zákona. O kritice Volné myšlenky před přijetím zákona se tak zmiňuje pouze,³ a to velmi stručně (což odpovídá celkovému pojetí této nerozsáhlé knihy), a pochvalně, coby neohrožený boj za svobodu slova proti snahám o její omezování, a takto nejen sledování vlastního zájmu, ale i službu společnosti. V rámci svého výzkumu věnovanému zákonu na ochranu republiky se zabývám také touto nikoli nedůležitou epizodou ve vývoji Volné myšlenky československé.⁴ Čtený krátký článek představuje především stručné shrnutí výsledků dílčí sondy; zaměřuje pouze na jedinou, byť početně nejvýznamnější, bezvěreckou skupinu (Volnou myšlenku československou) a na jediné její periodikum coby komunikační, informační a propagační prostor spolku – tedy na oblast tiskových projevů a reakcí, na mediální rovinu, která také byla sto dalekosáhle působit na členskou základnu Volné myšlenky československé i na širokou veřejnost – a ponechává z prostorových příčin stranou jiné intervence a publikace členů Volné myšlenky jinde.

Volná myšlenka československá

Jazykově český bezvěrecký tisk, za války rakouským režimem zastavený a v podstatě zlikvidovaný, obnovoval svou činnost po převratu jen nesnadno. Značně pozdě, teprve 18. března 1919, spatřil světlo světa první poválečný sešit Volné myšlenky. Ostatní tituly z poměrně širokého vějíře předválečného bezvěreckého tisku buď obnoveny vůbec nebyly, anebo se je podařilo přivést znovu k životu až později, což byl případ časopisu Havlíček, znovu vydávaného od roku 1920 s podtitulem „Časopis přinášející pravdu do lidu“ pro nejširší lidové vrstvy. Toto periodikum se postupně výrazně proměnilo a počínaje ročníkem 1923 Havlíček vycházel jen jako soubor tematických sešitků kapesního formátu, přičemž zpravodajství či na aktuální události reagující články z něj téměř vymizely, takže jeho relevance pro námi zde zkoumané téma je malá. Hlavním komunikačním a informačním

1 V roce 1921 dosáhla Volná myšlenka československá svého meziválečného maxima počtem 21 850 členů a v 590 místních organizacích, poté počet členů mírně klesal, výrazně pak roku 1924, kdy bylo vyškrtáno několik tisíc členů, kteří řádně neuhradili členský příspěvek. Kudláč, Antonín K. K., Příběh(y) Volné myšlenky. Praha 2005, s. 67.

2 Kudláč, A. K. K.: Příběh(y) Volné myšlenky.

3 Milde, Lubomír: Zápasy a práce Volné myšlenky. Praha 1930.

4 Shrnutí stavu poznání o Volné myšlence coby aktérce v tomto období podávám in: Kober, Jan: Bezvěrci a jejich činnost po vzniku republiky. In: Společnou silou. Aktéři společenské změny v českých zemích 1918–1925, eds. Jan Kober, Stanislav Holubec. Praha 2023, s. 280n. (v tisku).

kanálem Volné myšlenky československé vůči členům i široké veřejnosti tak zůstal nerozsáhlý týdeník Volná myšlenka, vydávaný již dříve v letech 1905–1914. Volná myšlenka svou osvětovou i agitační činností sledovala cíl emancipace české společnosti od náboženství, jakož i o nahrazení etických funkcí náboženství sekulární etikou. Důležitým myšlenkovým kriterion v textech představitelů Volné myšlenky československé byla „pokrokovost“, kterou můžeme chápat jako vztah ke světu, prostý metafyzických představ,⁵ scientistický a racionalistický, přesvědčený o možnosti zlepšování (meliorace) světa, včetně zlepšování člověka, ať již životními podmínkami (výživa, péče o zdraví), vzděláváním, výchovou, kritickým myšlením, dobrými vzory a pěstováním společenských ctností.

Mobilizace proti návrhu zákona

Představitelé Volné myšlenky začali na stránkách svého časopisu věnovat návrhu zákona intenzivní pozornost poměrně pozdě, až v únoru 1923. Předtím sice již různé informace o přípravě zákona a jeho obsahu do veřejnosti unikly, avšak Volná myšlenka se k nim patrně nechtěla vyjadřovat coby k nezaručeným. Dne 12. února 1923 však byl text osnovy konečně uveřejněn jako sněmovní tisk. Hned v čísle Volné myšlenky, vyšlém po zveřejnění osnovy, upozornil dne 18. února Jaroslav Motyčka, že „zásady jeho [tj. zákona – pozn. autora] jsou vysloveny příliš všeobecně, než aby nepřipouštěly několikerý výklad. V některých svých ustanoveních byl by [návrh] snad i zlepšením stavu dosavadního, jistým pokrokem, kdyby totiž podle vládního návrhu nezůstávala v platnosti posavadní stará trestní ustanovení rakouská. Při své všeobecnosti mohou i ta ustanovení, jež zdají se dobrými, zvrátiti se ve svůj pravý opak. Vše záleží na tom, jak bude zákon praktikován – tj. kdo za ním bude stát.“⁶

Dále naznačil, že přestože jde formálně o návrh, který by měl projít debatou v obou komorách Národního shromáždění, může se ve skutečnosti jednat o návrh v definitivním znění, který bude podle již známého vzoru pouze formálně a urychleně prohlasován (jak se tehdy někdy psalo, „promrskán“ či „probičován“) parlamentem. Jednalo se o již dobře známou nemravnou praktiku. V případě, že by byl přijat v tomto uveřejněném znění, by bylo „jisto“, že by byla „dána do rukou vlády ostrá zbraň proti nepohodlným, opozičním hnutím.“⁷ Zákonem by dle autora mohla být omezena svoboda projevu slovem i tiskem, a tak zamezena jakákoliv kritika vlády, parlamentu, členů zákonodárných sborů veřejné správy i jejich orgánů – vůbec všeho, co ta či ona vláda chtěla by vzít právě v ochranu.⁸

5 Bezvěrectví (ateismus) bývá nejčastěji vymezováno jako absence přesvědčení o existenci boha/bohů, resp. absence metafyzických představ.

6 Motyčka, Jaroslav: Velká zodpovědnost. Volná myšlenka 14, 1923, č. 8, s. 1.

7 Tamtéž.

8 Tamtéž.

Motyčka při hodnocení návrhu také poukázal realisticky na to, že státní zastupitelství nemá žádnou nezávislost a je pouze prodlouženou rukou („výkonnými orgány“) Ministerstva spravedlnosti, resp. potažmo vlády.⁹ Kriticky podotýkal, že toto ministerstvo nebylo dosud považováno za politické – podle něj nesprávně. Novým zákonem se politický význam ministerstva ještě naopak prohlubuje a „[n]a něm především, na osobě ministrově, na jeho kulturní i politické orientaci, jeho energii, bude záležet, bude-li zákona používáno právem, či bude-li ho zneužíváno.“¹⁰ Již to samo zjištění bylo však zneklidňující, neboť proměnlivost a závislost míry ochrany občanských svobod na osobním profilu či osobních vlastnostech toho kterého aktuálního ministra mohly připomínat spíše život v absolutismu či v policejním státě. Motyčka zmínkou o „kulturní i politické orientaci“ ministrově narážel na ministra spravedlnosti (v letech 1921–1925) Josefa Dolanského (1868–1943). Tomuto politikovi lidovců a římskému katolíkovu kladli nejen bezvěrci za vinu značné zostření cenzurní praxe. Možnosti, že by zákon nebyl k represí využíván, Motyčka příliš nevěřil: návrh podle něj působil dojmem „zákona výjimečného“, tj. represivního či perzekučního; budoucnost podle něj ukáže, „nebude-li tohoto zákona zneužíváno k potlačování nebo kladení překážek propagaci zdravých a prospěšných názorů a ideí, třebaš vládnoucím právě kruhům nepříliš příjenným“.¹¹

Poučenějším současníkům bylo zřejmé, že pokud sociální demokracie a strana československých socialistů podpoří takto pojatý návrh zákona, zpronevěří se svým politickým programům, které po dlouhá léta hlásaly pohyb přesně opačným směrem, k široké svobodě projevu, ke zrušení či pronikavému omezení cenzury atd. Proto Motyčka neopomněl důrazně varovat, že „běrou si socialistické strany, které na předloze zákona spolupracovaly a které jeho přijetí umožní, velkou odpovědnost“.¹² Tato odpovědnost byla podle něj „tím větší, čím mají méně naděje, následkem své nejednotnosti a roztržštěnosti na uplatnění svého vlivu ve vládě a tím i ve státní administrativě“.¹³ Tato administrativa byla podle něj „orientována (...) doprava víc, nežli je pro demokracii a pokrok zdrávo“ a obával se, že „v rukách špatné byrokracie“ může být případný nový zákon „bičem, jímž mohou být nejhůře zasaženi právě nejlepší a nejpřímnější republikáni!“¹⁴

Tezi o výjimečném zákoně, jak se zdá, sdílel s Motyčkou také výrazný odpůr-

9 Tamtéž.

10 Tamtéž.

11 Motyčka, J.: *Velká zodpovědnost*, s. 1.

12 Tamtéž.

13 Tamtéž.

14 Tamtéž.

ce zákona na půdě parlamentu, poslanec, činovník Volné myšlenky československé a advokát Theodor Bartošek, který – byť v pozdějším vyjádření – charakterizoval návrh zákona, tak jak byl 12. února 1923 uveřejněn coby sněmovní tisk, coby osnovu, která obsahovala „(..) věci velmi povážlivé. Rozšiřoval se v ní trest smrti, mnohá ustanovení dosavadního trestního zákona do nemožnosti byla zostřena. Zákon měl rozhodně ráz zákona výjimečného.“¹⁵ Bartošek také kriticky poukázal, že návrh zákona dalece překročil svůj název a účel, když namísto ochrany republiky byly v jeho obsahu materie, nemající s ní nic společného. Takovou byla především ochrana náboženství, nemající podle podle Bartoška v zákoně vůbec být; dále zmínil mj. potřebu vyloučení trestu smrti, vyloučení ustanovení o mimořádné ochraně členů zákonodárných sborů a konečně také prvků, zostřujících dále represí v oblasti tiskového práva – jednak možnosti zastavování časopisů pro pouhou konfiskaci textů v nich, jednak prvků, který zrušovaly v oboru tiskového práva porotní rozhodování, a konečně i snah o rozšíření užití vojenského práva na civilisty.¹⁶

„Útok reakce proti důsledkům převratu“

Již 25. února pak redakční noticka ve Volné myšlence potěšeně uváděla, že se proti návrhu zákona z věcných důvodů „zvedá odpor“ (...) „[o]zvali se proti němu vážní lidé všech směrů, jimž blaho a prospěch republiky opravdu leží na srdci“.¹⁷ Cesta návrhu k případnému přijetí tak bude méně snadná, než koaliční politické strany očekávaly a „[b]ude na něm provedena řada důkladných oprav, které jeho všeobecně a nejasně znějící ustanovení přesněji vymezí“.¹⁸ Tato naděje se však ukázala být pouze lichým přáním autorů článku. Již 4. března 1923 proto Volná myšlenka na své první stránce znovu bila před návrhem zákona na poplach pod výmluvným titulkem „V poslední chvíli!“.¹⁹ Návrh zákona byl v tomto článku charakterizován jako „prvý zákon v naší republice, při němž dochází k otevřenému útoku tajné i zjevné reakce proti důsledkům převratu“.²⁰ K přípravě a prosazení návrhu zákona byla podle autora článku záměrně zvolena znervóznělá doba po odhalení vyzvědačství německého poslance Aloise Baerana z Brna (proslulého předtím v lednu 1922 také útokem smrdutou kuličkou v Poslanecké sněmovně²¹), a dále

15 red.: Co se vlastně stalo. Volná myšlenka 14, 1923, č. 12, s. 1.

16 Tamtéž.

17 red.: Proti vládnímu návrhu t. zv. zákona na „ochranu republiky“. Volná myšlenka 14, 1923, č. 9, s. 5.

18 Tamtéž.

19 Motyčka, Jaroslav, V poslední chvíli! Volná myšlenka 14, 1923, č. 10, s. 1.

20 Tamtéž.

21 Alois Baeran hodil 27. ledna 1922 ve směru předsedy Poslanecké sněmovny Františka Tomáška smrdutou skleněnou kuličku (někdy se psalo též o smrduté pumě či smrduté bombě) naplněnou sulfidem amonným, načež se v síni zákonodárského sboru rozšířil zápach zkažených vajec.

především atentát na ministra Aloise Rašína v lednu 1923.²² Autor motivy k přípravě zákona vysvětloval v podstatě pojmy, vypůjčenými z psychologie: zmíněnými dvěma událostmi podle něj vzniklo „horečné napětí, jistá nervóza“, které „podlehla nejen veřejnost, ale i rozhodující činitelé ve státě. V rozčilení volalo se po policii. Reakce chopila se iniciativy. Z ní vyšel návrh na omezení a spoutání občanských svobod pod sympatickým názvem návrhu zákona „na ochranu republiky“ (...).“ Byl to „pokus byrokratické reakce na zachování privilegií, a projev strachu lidí malého ducha ze svobody tisku, hlasitého slova, strachu z myšlenky!“²³ Název zákona byl také od té doby v časopise Volná myšlenka nejčastěji uváděn takto v uvozovkách (popřípadě se slovem „ochranu“ v uvozovkách).

Jako příklad zvláště nepřijatelného ustanovení uvedl ve svém článku Motyčka takzvané „štvaní pro náboženskou příslušnost“. Přitom byla Volná myšlenka perzekvována již roku 1922 podle § 303 tr. z. za pouhý plakát a článek s projevem o „světci temna Janu Nepomuckém“, ve kterém byly zabaveny citáty z děl předních vědců (Palackého, Dobrovského) a také z básníka J. S. Machara. Zabaven byl dále také překlad Grassmannovy německé brožury „Morálka katolického světce Alfonse de Liguori“²⁴ coby „pobuřování“, přestože v sousedním Německu byla vydávána bez omezení ve statisícových nákladech.²⁵ „A tyto zaostalé názory,“ shrnoval Motyčka, „které nenazveme po zásluze jen proto, abychom se vyhnuli konfiskaci, měly nebo mají být novým zákonem „na ochranu republiky“ nejen utvrzeny a posíleny, nýbrž měl nebo má být jím dán byrokracii přímo příkaz, aby „ostřeji“ nežli dosud stíhala každý projev pravdy, je-li v odporu s privilegovanou pověrou!“²⁶ Autor se utěšoval alespoň zprávou, že k návrhu zákona bylo v ústavně-právním výboru Poslanecké sněmovny Národního shromáždění podáno mnoho pozměňovacích návrhů, mj. i poslancem a činovníkem Volné myšlenky Theodorem Bartoškem.²⁷

To se skutečně stalo, avšak proti návrhům se však podle Bartoška postavil užší výbor koalice „ústý nejlivnějšího svého člena msgra Šrámka. Stáli jsme tedy před otázkou, zda se máme skloniti před diktátem klerikálním, či zda a jak máme postupovat dále samostatně.“²⁸ Bez šance získat pro pozměňovací návrhy podpisy kolegů z vlastní politické strany, zastrašených jejím vedením, či poslan-

22 Motyčka, J.: V poslední chvíli!, s. 1.

23 Tamtéž.

24 Grassmann, Robert: Morálka katolického světce doktora Alfonse Maria de Liguori. (Podle 89. něm. vyd. přeložil Notus). Praha 1922.

25 Tamtéž.

26 Motyčka, J.: V poslední chvíli!, s. 1.

27 Tamtéž.

28 red.: Co se vlastně stalo, s. 1.

ců, z jiných politických stran koalice, rozhodli se čtyři disidenti ze strany čs. socialistů oslovit opoziční poslance, jejichž podpisy byly jedinou cestou, jak v plénu vůbec navrhnout pozměňovací návrhy k projednání (bylo třeba 21 podpisů). Tyto podpisy pak byly od opozičních poslanců skutečně získány, což umožnilo pozměňovací návrhy k velké nelibosti koalice i vedení strany československých socialistů předložit.²⁹

Nakonec byl 7. března 1923, v noci z úterka na středu, návrh zákona v původní podobě schválen v prvním čtení Poslaneckou sněmovnou. Několik dní nato, 11. března, přinesla Volná myšlenka rozsáhlý článek „Za demokracii, vládu lidem a pro lid“, ve kterém charakterizovala návrh zákona slovy, že „nebylo dosud, mimo ústavní zákony, v parlamentě našem jednáno o zákonu tak významném a důležitém, jako je zákon tento. Ba, praktické důsledky jeho mají a budou mít význam daleko větší než zákony ústavní.“³⁰ Velmi kladně bylo v časopise Volná myšlenka nepřekvapivě oceněno a vyzdviženo vystoupení poslance Theodora Bartoška proti návrhu zákona při projednávání ve sněmovně, které se podle autora článku stalo senzací: „Bylo to vystoupení rozhodné, vážné, mužné! Klidné a mírné ve slovech – radikální ve věci – bylo zdrcujícím odsudkem nynějšího koaličního systému, za něhož demokracie, „vláda lidu, lidem a pro lid“,³¹ octla se v rukách pěti více méně „silných“ jedinců a poslanci, volení zástupci lidu, degradovaní na pouhopouhé hlasovací nástroje, kývácí roboty, kteří nesmějí myslet a také nemyslí...“³²

Bartoškův projev nebyl skutečně jen časovou kritikou, nýbrž začínal přímo kritikou všeobecnou, kritikou rychlého úpadku československého parlamentarismu: „Nelze mlčet k metodám, jež zavládly v této sněmovně při usnášení právě nejdůležitějších zákonů. Máme vlastně zákony dvojí: malé o dvou až tří, neb málo paragrafech, jež se své látky jen tak zlehka dotknou a vyřízení odsunují na cestu nařizovací.“³³ Ba usnesli jsme již i zákony, které praví, že se vláda zmocňuje, aby pouhým nařízením měnila zákonný text. Druhá kategorie zákonů závažných a obsahných bývá usnášena s matematickou pravidelností na konci období zpravidla ve zkráceném řízení, k hlasování dochází pak po celonočních, případně celý den i noc trvajícím zasedání, kdy myslet a uvažovat vůbec již nelze. Nadto zavládly metody,

29 red., Co se vlastně stalo, s. 1.

30 Motyčka, Jaroslav: Za demokracii, vládu lidu, lidem a pro lid. Volná myšlenka 14, 1923, č. 11, s. 1.

31 „[G]overnment of the people, by the people, for the people“, známý výrok Abrahama Lincolna, prezidenta Spojených států amerických, v tzv. gettysburském projevu roku 1863. V českém prostředí byl tento výrok velmi oblíben, s odkazem k němu se setkáváme na mnoha místech, mj. i v Prohlášení nezávislosti národa československého z října 1918.

32 Motyčka, J.: Za demokracii, vládu lidu, lidem a pro lid, s. 1.

33 Tj. na vydání podrobné, reálné právní úpravy příslušným ministrem pomocí nařízení, které neprocházelo schválením zákonodárského sboru. Ten tak byl obcházen a jeho skutečná zákonodárna moc byla „tunelována“ tím kterým ministrem – pozn. aut.

jež, chceme-li již chránit demokraticko-republikánské zřízení, by měly býtí nejestřejšími opatřeními zamezeny především. Zavládl režim, který nelze nazvat demokratickým, nýbrž oligarchickým. Většina sněmovní má 156 poslanců pěti stran... Nepochybuji o tom, že kdyby 156 zralých a rozvážných mužů a žen této koalice, byť náleží i protichůdným programům a názorům světovým, uznali při zralé úvaze určité zákonné opatření nezbytným, že dalo by se o něm předpokládati, že jest opatření takové skutečně nezbytností státu. Ve skutečnosti však nerozhoduje tu těchto 156 lidí, není možnosti, aby každý z nich nezakrytě projevil to, co káže mu jeho svědomí, osobní čest a poslanecká povinnost, o tom, co se má státí zákonem, co na té které předloze smí nebo nesmí býtí měněno, rozhoduje mimo vlastní sněmovní jednání velmi úzký sbor politiků, kteří osobují si právo, aby zavazovali členy klubu bez ohledu na osobní stanoviska takto vázaných, bez ohledů na smýšlení občanstva mimo sněmovnu a bez ohledu na programy a zásady, jež hájiti a prosazovati byli jsme občanstvem poslaní do této sněmovny. Ujímá-li se praxe, že poslanec většinové strany smí uleviti svému svědomí nanejvýše jen v důvěrné poradě klubu, nebo nějaké neoficiální předporadě a že ve výboru, je-li disciplinovaným straníkem, má pouze mlčeti a hlasovati pro vládní návrhy, může-li přímo ne jen proti duchu, ale i proti výslovnému znění naší ústavní listiny (§ 23) býtí zamezováno většinovému poslanci, aby sněmovně podával pozměňovací návrhy, pak hrozí nebezpečí, že parlament bude velmi oslaben ve své vážnosti, stane-li se místo shromážděním vážných a své zodpovědnosti vědomých politiků jakousi bizarní tělocvičnou, kde většinoví poslanci provádějí prostocviky dle příkladu svého cvičitele-zpravodaje.³⁴ Stejně tak Bartošek protestoval proti „nedemokratickým metodám, jež vžily se již v této sněmovně, a jež jeví se kupř. v tom, že nemá býtí pozměňovacích návrhů...“³⁵ Za sebe i za podobně liberálně a prodemokraticky smýšlející kolegy uzavřel, že podávají pozměňovací návrhy, jednak z důvodů věcných, jednak proto, že „nestrpíme zneuctění a snížení své poslanecké funkce na pouhou mechanickou činnost hlasovací, jednak též proto, že osnova obsahuje ustanovení, s nimiž nám souhlasiti není možno, podáváme k ní některé návrhy pozměňovací.“³⁶ Na závěr vyzval poslance, aby hlasovali tak, jak jim velí jejich svědomí. Sám proto pak s některými kolegy hlasoval proti návrhu.

V následujícím čísle Volné myšlenky, vyšlém 18. března, pak vedení Volné myšlenky československé otisklo zásadní prohlášení k zákonu na ochranu republiky. Uvedlo v něm, že i když byl přijat tento zákon, Volná myšlenka nehodlá měnit v ničem taktiku své práce, spočívající již před válkou ve výchově občanů k republikanismu a v protirakouské pozici během války. Zároveň organizace poukázala na

34 Motyčka, J.: Za demokracii, vládu lidu, lidem a pro lid, s. 1.

35 Tamtéž.

36 Tamtéž.

významnou účast svých členů a příznivců v boji za samostatnost a demokracii: „Nebylo náhodou, že na předních místech zahraniční revoluce byli právě lidé, kteří buď byli přímo členy našeho hnutí, spolupracovníky listů, nebo jinak s námi spolupracovali – a nebylo rovněž náhodou, že právě v žalářích a internátech rakouských byla taková řada volných myslitelů.“³⁷ Hlavním politickým měřítkem tak měla být podle Volné myšlenky československé svoboda hledání pravdy, a tedy potažmo i svoboda sdělování vlastního mínění, tedy svoboda projevu: „Vycházejíce z přesvědčení, že v republice naší, v národě s tradicemi husitskými lze vládnouti jediňe pravdou, upravujeme svůj poměr k vládám tohoto státu podle toho – v jakém poměru ony stojí k pravdě“.³⁸ Jinak se organizace odmítla zákonu na ochranu republiky jakkoli přizpůsobovat, jakkoli mu ze strachu ustupovat: „Na našem výchovném a uvědomovacím díle nemusíme a nebudeme měnit ničeho. Půjdeme touže cestou za stejným cílem jako dříve: Budeme hájit svobodu myšlenky lidské, rozptylovat pověry a bořit předsudky v oboru náboženském, politickém, hospodářském, sociálním i kulturním. Budeme učit lidi myslet a domýšlet. Neznajíce oportunitity ve věcech svědomí, půjdeme právě jen za jeho hlasem a v pevném přesvědčení, že tak nejlépe sloužíme republice – budeme lidu československému říkat pravdu – a vždy jen pravdu.“³⁹ V svolání bylo zároveň znovu zmíněno, že se členové Volné myšlenky snažili, aby byla „některá příliš pružná ustanovení“ zákona změněna tím způsobem, aby „nemohla být zneužita proti hnutím nepohodlným vládě a byrokracii“, a za tímto účelem byla podána řada pozměňovacích návrhů.⁴⁰ Volná myšlenka československá tím zdůrazňovala, že pouze post festum nekritizuje, nýbrž že se její členové snažili nejhorší prvky návrhu zákona odstranit. Autoři svolání rovněž konstatovali, že držitelé moci téměř vždy pohlížejí a pohlíželi i v minulosti na nové myšlenkové proudy negativně. Myšlenkám však nemají být kladeny překážky a nemají být omežována občanská práva ani svobody.⁴¹

Kritika některých prvků zákona

Přestože mezi články ve Volné myšlence převažovala kritika obecnější, celková a principiální, některé články se věnovaly i dílčím otázkám. Upozornit je třeba především na článek o trestu smrti v návrhu zákona. Tisk šířil podle autora článku „patrně nevědomky“ mínění, že „ve vládním návrhu není trestu smrti“.⁴²

37 red.: Volná myšlenka a zákon na ochranu republiky. Volná myšlenka 14, 1923, č. 12, s. 1.

38 Tamtéž.

39 Tamtéž.

40 Tamtéž.

41 Tamtéž.

42 Motyčka, Jaroslav: Trest smrti v zákoně na ochranu republiky. Volná myšlenka 14, 1923, č. 14, s. 1.

Článek ve Volné myšlence však upozornil, že trest smrti byl do zákona nenápadně vrácen pomocí drobného ustanovení: „[s]krývá se v stydlivé stylizaci – že trestem, uvedeným v odst 1. paragrafu 7., tj., že doživotním žalářem se trestá, neustanovuje-li platné právo trestu přísnějšího“,⁴³ což recipované trestní právo staré monarchie vskutku stanovilo: trest smrti za určité závažné trestné činy. Tak se nenápadně dostal trest smrti i do zákona na ochranu republiky. Představitel Volné myšlenky to pobouřilo: „Pro nás, volné myslitele, je tento způsob nejen dokladem neuvěřitelné nemožnosti, neupřímnosti a nepravdivosti – nýbrž i hrozivým symptomem toho, kam až zacházejí někteří z nynějších držitelů politické moci.“⁴⁴

Trest smrti byl mezi bezvěrci spíše nepopulární. Mnozí z nich jej pokládali za středověký přežitek a jako stoupenci pokroku (ať již tento pojem chápali jakýmkoli způsobem) podporovali požadavek jeho odstranění z právního řádu vůbec, spolu s dalšími podobnými požadavky na modernizační reformu trestního práva, jako bylo – pro bezvěrce arci na prvním místě – odstranění všech trestných činů chránících privilegované postavení náboženství, anebo náboženství explicitně netematizujících, avšak vytvořených z náboženských příčin a pod vlivem náboženských představ,⁴⁵ a dlouhé řady požadavků dalších, např. humanizaci výkonu trestu, důraz na převýchovu a znovuzачlenění trestaného do společnosti, zavedení podmíněného odsouzení (tento v zásadě jediný modernizační cíl byl roku 1919 uskutečněn – a zastánce modernizace trestního práva proto patrně velmi nepříjemně zaskočil § 35 zákona na ochranu republiky, který u osob starších 18 let, tj. u drtivé většiny obžalovaných podle zákona na ochranu republiky, právě podmíněné odsouzení v zásadě vyloučil⁴⁶), dále zásadního zmírnění trestní represe ve věcech tiskových a politických, zavedení trestního soudnictví pro mladistvé apod. Motyčkův článek ve Volné myšlence proto nepřekvapivě pokládal ustanovení o trestu smrti za „trapné a bolestné,“ a dodával: „[m]ůže-li být v Evropě i v Americe řada států, které dávno již trest smrti ze svého zákonodárství vymýtily – proč nemáme i my jít za jejich příkladem? Proč máme právě pokračovat ve šlépějích Rakouska, Německa, Maďarska i Ruska, tedy států, jejichž asiatské, barbarské me-

43 Tamtéž.

44 Tamtéž.

45 Například trestnost sexuálních styků mezi muži v § 129 tr. z. Srov. Seidl, J. – Nozar, L.: Mechanismy a míra trestněprávní perzekuce homosexuality podle trestního zákona z roku 1852. In: Seidl, J. a kol.: Od žaláře k oltáři. Emancipace homosexuality v českých zemích od roku 1867 do současnosti. Brno 2012, s. 19n.

46 Pro kategorii zločinů je vyloučil zcela, pro kategorii přečinů a přestupků umožnil jejich vyloučení, „vyžaduje-li veřejný zájem výkonu trestu“, tedy ponechal vyloučení na úvaze soudu. Toto opatření se mohlo osobám usilujícím o modernizaci trestního práva, jevit jako výsměch zákonodárce někdějšímu úspěšnému zavedení podmíněného odsouzení roku 1919.

tody nás vždy tolik rozhořčovaly? Odsuzujeme-li prolévání krve v Rusku a Maďarsku, nemůžeme a nesmíme souhlasit ani se zákonem, který je připouští proti třebaš zločinnému jednotlivci.⁴⁷

Kritika msty stranickým disidentům

Vedení strany československých socialistů, rozhněváno ostrou kritikou i opovržlivostí této skupinové vzpoury, reagovalo okamžitě, svolalo noční schůzi výkonného výboru a na ní ve 2 hodiny v noci vyloučilo všechny čtyři ze strany: Theodora Bartoška, Bohuslava Vrbenského, Luisu Landovou-Štychovou i Václava Draxla.⁴⁸ Za zmínku stojí, že známá bojovnice za práva žen a členka strany Františka Plamínková,⁴⁹ která se této skupiny poslanců zastala, byla ze msty posléze sama rovněž ze strany vyloučena, a to svou místní organizací v Praze na Starém Městě. Teprve poté, co předsednictvo strany, spatřující v tom nežádoucí krok, v místní organizaci intervenovalo, tato vyloučení Plamínkové ze strany zrušila.⁵⁰ Znovu se k problému vyloučení poslaneckých disidentů vrátil také další článek Jaroslava Motyčky, kladoucí čtenářům a veřejnosti otázku: „Je poslanec zřízencem strany? Je jejím exponentem, který může být vypovězen kdykoli, když odepře podrobiti se rozhodnutí instancí strany, na jejíž program byl zvolen?“⁵¹ Odpověděl si záporně, poukazem na § 22 ústavní listiny, stanovící, že členové Národního shromáždění vykonávají svůj mandát osobně a nesmějí od nikoho přijímat příkazy (§ 22 odst. 1), ba zavazují se mandát „zastávat podle svého nejlepšího vědomí a svědomí“ (§ 22 odst. 3) – autor proto shrnoval, že pokud poslanec nebo senátor vykonává mandát způsobem, který mu ústavní listina stanoví, sotva se tím může dopustit z hlediska stranického „činu nečestného“, jak bylo ve straně čtyřem disidentům kladeno za vinu.⁵² Naopak opačný postup, upřednostnění vnitřních stranických řádů či takzvané stranické disciplíny před ústavní listinou, zapírání svého svědomí a hlasování proti němu, mohlo být podle Motyčky sotva jedním čestným.⁵³

47 Motyčka, J.: Trest smrti v zákoně na ochranu republiky, s. 1.

48 Motyčka, J.: Za demokracii, vládu lidu, lidem a pro lid, s. 1.

49 Plamínková kandidovala za stranu roku 1920 neúspěšně do Senátu. Později, roku 1921, se vzdala místa v předsednictvu i ve výkonném výboru strany a zůstala jen místopředsedkyní ústřední komise žen, srov. dílo citované v následující poznámce.

50 Uhrová, Eva: Františka Plamínková – má víra v ženu je základ mé práce. In: Pozapomenutí lidé prvních let Československa. Právo – politika – sociální záležitosti, eds. Jan Kober, Stanislav Holubec. Praha 2023 (v tisku).

51 Motyčka, Jaroslav: Politické poznámky (Skutky čestné a nečestné). Volná myšlenka 14, 1923, č. 12, s. 3–4.

52 Tamtéž, s. 3.

53 Tamtéž, s. 3.

Také postupem poslanců sledovaný cíl, tj. učinit některá ustanovení onoho zákona „jasnějšími a přesnějšími – aby nemohla být ani zneužívána ani obcházena“ sotva mohlo být hodnoceno jako čin nečestný.⁵⁴ Vyloučení čtyř stranických nonkonformistů vyvolalo v tehdejším československém veřejném prostoru velkou pozornost. Volná myšlenka také některé útoky na ně svými zprávami a notickami odrážela a ironizovala, mj. například reagovala na škodolibý text římskokatolického fundamentalisty Jaroslava Durycha.⁵⁵

Kritika vyloučení čtyř poslanců z politické strany však měla ještě další vývoj. Přestože v člancích, uveřejněných ve Volné myšlence o vyloučení čtyř poslanců zůstávala patrná vesměs určitá rezerva – v podobě vyjádření, že autoři v zásadě nechtějí posuzovat vnitřní pravidla politické strany a že věc čtyř poslanců byla vnitřní věcí strany, pokud by byli vyloučeni z disciplinárních příčin, avšak deklarované vyloučení pro údajně „nečestné“ jednání již celou záležitost posunulo z oblasti disciplinární do oblasti mravní.⁵⁶ Československá strana socialistická vnímala (jakkoli to realitě patrně příliš neodpovídalo) Volnou myšlenku jako organizaci jednoznačně spřízněnou s poslancem Bartoškem. Když se pak tento politik po svém vyloučení ze strany pokusil objíždět některé venkovské organizace Československé strany socialistické a propagovat tam ideu založení nové socialistické strany, pokusila se Československá strana socialistická o protiútok tím, že začala agitovat mezi těmi členy Volné myšlenky, kteří byli zároveň členy strany, za obnovení kdysi před válkou existující, avšak posléze zaniklé organizace „Sdružení bezkonfesních stoupců čl. strany socialistické“, coby trabant této politické strany.⁵⁷ Volná myšlenka v reakci na to důrazně varovala před tříštěním sil, na druhé straně však nabízela novému sdružení spolupráci „na kulturním povznesení československého lidu a osvobození jeho z jařma klerikalismu“.⁵⁸ Tato snaha o separátní bezvěreckou organizaci československých socialistů nakonec nebyla úspěšná, naznačuje však rivalitu a snahu dobového vedení čs. socialistů ovládnout a manipulovat alespoň určitou část bezvěrců ve prospěch vlastní politické linie.

54 Tamtéž.

55 Podotkla, že „mluví o čtyřech poslancích jako o jmelí, „jež se chytá jen na topoly“ a prozrazuje hanebně špatnou znalost jak botaniky, tak slušnosti, obvyklé mezi vzdělanými lidmi. Co o nich sežvanil – jak říkával také Bloy – je neslušnost, poněvadž není pravda, že pí. Štychová „měla odvahu k hnusu, žádajíc veřejně pro ženu právo býti nevěstkou“. Volná myšlenka se ohradila rovněž proti Durychovu tvrzení, že „atheism důsledný je destruktivní, plenívé a rozkladné zlo“. J.: Květy zla. Volná myšlenka 14, 1923, č. 12, s. 1–2.

56 Naše stanovisko k událostem v čl. straně socialistické. Volná myšlenka 14, 1923, č. 15, s. 2.

57 Tamtéž, s. 2.

58 Tamtéž.

Promýšlení společenské pozice Volné myšlenky československé

Při vši zlé krvi, která v souvislosti s návrhem zákona na ochranu republiky vznikla, bylo zmíněné napětí s Čs. stranou socialistickou pro Volnou myšlenku československou užitečné v tom, že ji přivedlo k dalšímu propracování a artikulaci své vlastní pozice k politickým stranám a jejich zájmům, což jednak navazovalo na vzrůstající politickou tenzi v samotné Volné myšlence (podobně jako i v řadě jiných organizací v letech, následujících po rozkolu v sociální demokracii roku 1920) a nebylo bez významu ani pro její další vývoj, jak měl ukázat zvláště sjezd Volné myšlenky československé v Pardubicích roku 1925 a vývoj v organizaci v období po něm. Ve veřejném prohlášení, které Volná myšlenka československá vydala, lze číst věty, vymezující ji jako organizaci „bezkonfesionálních občanů a příslušníků všech pokrokových stran politických“. Tito podle prohlášení „neutkvívají ve slepé víře v samospasitelnost své strany a nevěří v absolutní neomylnost jejich vůdců (...) [j]ako volný myslitel nepřijímá nekriticky učení a příkazy církve, tedy ani ve straně politické nemůže činit jinak“.⁵⁹ Volná myšlenka má „vedle svého kulturního poslání také ještě zvláštní poslání politické: pěstuje city vzájemné solidarity všech dobrých a upřímných přátel pokroku a pokládá za svoji povinnost pozvednouti svého hlasu vždy tam, kde z jakýchkoliv důvodů, tedy i důvodů stranicko-politických, činí se pokusy potlačiti svobodu svědomí a přesvědčení, ať již jednotlivců či celých skupin.“⁶⁰ Nemělo to však znamenat „nadstranické stanovisko“, ale spíše snahu „působiti k zmírnění nárázů“ a „působiti na jednotlivce, kteří rozcházejí se pro názorové rozdíly, aby nezacházeli příliš daleko, tak aby se mohli v důležitých a vážných chvílích opět sejíti“.⁶¹

Kritika zákona a způsobu jeho přijetí senátorem Františkem Krejčím

Jedním z kritiků zákona na ochranu republiky byl také František Krejčí, senátor Národního shromáždění, filosof a profesor Filosofické fakulty Univerzity Karlovy. Tento učenec byl sám dlouholetým příznivcem a členem Volné myšlenky a těšil se v bezvěreckém hnutí značné autoritě. Krejčí byl také na samém počátku veřejných polemik o zákoně původcem paroly, která se stala poměrně populární, totiž, že se nejedná o návrh zákona na ochranu republiky, nýbrž o návrh zákona na ochranu koalice.⁶² Přestože nakonec, z příčin, jejichž rozbor nelze na tomto místě podat, Krejčí souhlasil s hlasováním pro návrh zákona v Senátě, jeho úvahy o něm a o celkovém kontextu jeho přijímání zůstaly nadále pronikavě kritické.

59 Tamtéž.

60 Tamtéž.

61 Tamtéž.

62 [Krejčí, František]: Prof. dr. František Krejčí: Řeč, kterou měl mít v Senátě při debatě o zákonu na ochranu republiky míti, ale neměl. Volná myšlenka 14, 1923, č. 13, s. 1.

Krejčí si tyto své poznámky pro zasedání Senátu, na kterém měl být návrh zákona, přijatý Poslaneckou sněmovnou, projednáván, připravil v podobě rozsáhlé řeči. Nakonec však byl donucen od jejího přednesení upustit. Řeč však poskytl Volné myšlence k uveřejnění, a ta ji otiskla pod výmluvným titulkem.⁶³ Krejčího řeč byla přes jím deklarované hlasování pro návrh zákona ukázkou důkladné a vtipné kritiky nejen návrhu zákona, ale i tehdejší vládní koalice, a zvláště pak její politické, parlamentní a stranické praxe. Ostře kritizoval také vyloučení svých čtyř stranických kolegů.⁶⁴ Krejčí ve své řeči přímo sžíravým způsobem napadl dobový úpadek parlamentarismu, tedy vyprázdnění činnosti parlamentu pod diktátem nikým nevolených grémií a také svolnost poslanců a senátorů a vedení jejich sněmoven s tímto stavem. „Vím, že vlastně podnikám něco, co jsme si zde v Senátě navykli považovati za zbytečné,“ řekl úvodem skoro omluvně, a dodal: „[v]ím, že každé takové namáhání členů Senátu, uplatnění také trochu svoje vlastní mínění vedle toho, co je obsaženo v maršrutě, dané Senátu diktátem dolní sněmovny, anebo lépe řečeno diktátem těch několika lidí héroické odhodlanosti, kteří nezištně vzali na sebe tíhu starostí o ten náš milý národ a stát, takže senátoři v němém a vděčném úžasu potřebují jen ruce zvednout a své dílo na vybudování republiky vyčerpali hlasováním, – vím, že každé namáhání, které jde za tuto sféru činnosti Senátu, přijímá se s nakyslým úsměvem, výmluvně naznačujícím otázku: Ale nač to? K čemu to? – jako by se to nesrovnávalo s úlohou, kterou Senátu vykazuje veřejné mínění a na kterou nemusíme býti pyšní. (...)“⁶⁵. Sám se domníval znát možné prostředky k nápravě, k jejichž užití se však nedostávalo politické vůle: „Senát může říci prostě: nepečem, může si zastávkovat, postavit hlavu a pasivní rezistencí vynutiti respekt i od sněmovny⁶⁶ i od vlády. Ale to by ovšem muselo předsednictvo chtít – a nebýt pouhým exponentem právě toho činitele, který dostal moc do rukou a který drží všechnu parlamentní mašinérii na drátkách. To ovšem není myslitelné u nás anebo aspoň ne teď, kdy se tato podřízenost Senátu pokládá za nutné zlo, přinášené v oběť státu. Není a nebude nám pomoci, když si nechceme nebo nemůžeme pomoci sami.“⁶⁷ Návrh zákona byl Krejčímu „výrobkem koalice“ a ta „stojí o jeho schválení s takovou rozhodností, že to až zarazí“.⁶⁸

63 „Řeč, kterou měl mít v Senátě při debatě o zákonu na ochranu republiky míti, ale neměl“.

64 Tamtéž.

65 Tamtéž.

66 Tj. Poslanecké sněmovny – pozn. autora.

67 Tamtéž.

68 Bezohledné prosazování zákona koalicí („neklidný spěch, to hartusení, aby byl odhlasován, to justamentní vykřikování z jistých stran, že musí být proveden, děj se co děj“) jej vedlo k úsudku, že to není situace státu, která by tento zákon vyžadovala, ale jen křehká situace vládní většiny a koalice, „zájem několika koaličních stran“. Tamtéž.

Za svou osobu k tomu dodal: „[m]ůj názor na koalici dnešní⁶⁹ je slavnému Senátu znám. Myslím (...) že koalice toho složení jako dnešní jest něco, co by nemělo být, protože je to na škodu republiky, jejíž existence a zdárný vývoj může být zabezpečen jen principy pokroku a sociální reformy, které právě touto koalicí jsou znemožňovány. Není pravda, že koalice je nutností, popřípadě nutným zlem. To je výmluva, neměli jsme koalici a nemusíme jí míti zas; národové a státy kolem nás dobře jdou s úřednickým ministerstvem. (...) Podle výsledku poznává se čin, podle plodů strom; výsledky koaličního režimu nejsou takové, aby se pokrokový člověk pro ně nadchnul. Takto pohlížeje na situaci, nemám příčiny, abych odstránil to, co je schopno připravit takové politice pád, a proto budu hlasovati pro návrh zákona na ochranu republiky.“⁷⁰ Výslovně přitom setrval na svém mínění, že zákon na ochranu republiky „není nutný, ježto nevyplýnul ani z potřeby, dané celkovou situací zahraniční a vnitřní, ani z nějaké ideje, jejíž uskutečnění je kategorickou podmínkou zdárného vývoje národa a státu“.⁷¹

Nadbytečnost a společenská škodlivost ochrany náboženství v předpisech trestního práva

Tradiční argumentační strategií byla kritika nadbytečnosti ochrany náboženství v trestněprávních předpisech, s níž se lze setkat u bezvěreckých spolků tak či onak dlouhodobě již od sklonku 19. století. Nutně se tedy objevila i v textech, věnovaných zákonu na ochranu republiky. Kritizovala existenci ustanovení na ochranu náboženství (v zákoně na ochranu republiky i ve starších trestních předpisech) jako nadbytečnou a jako přežitek někdejší nadvlády církve nad společností. Určitou sumarizací v tomto směru argumentace, v níž vedle starého předlitavského trestního zákona hrála negativní úlohu také některá ustanovení zákona na ochranu republiky, byl například článek J. Ludvíka, vyšlý rok po začátku snah vládní koalice posleď uvedení zákon připravit a přijmout. Ludvík charakterizoval zákon na ochranu republiky jako zákon „rakušáckého ducha“, tedy ducha stejného, jako jím negativně nahlížený starý trestní zákon.⁷² Skutečnost, že republikánský a demokratický režim nedokázal odstranit stará ustanovení ani pět let po převratu, jak se zdá, vyvolávala mezi bezvěrci nemalou frustraci.⁷³ Mnoho z nich mohlo s Ludvíkem podrážděně

69 Jednalo se o vládu ministerského předsedy Antonína Švehly, jmenovanou 7. října 1922 a vládoucí do prosince 1925. Tvořili ji agráři, sociální demokraté, lidovci, českoslovenští socialisté a národní demokraté.

70 Tamtéž.

71 Tamtéž.

72 Ludvík, J.: Naše zákony. Volná myšlenka 15, 1923, č. 4, s. 1–2.

73 Sledovatelná je v podstatě v nemalé části tiskových projevů autorů spojených s Volnou myšlenkou již od roku 1919 – na podrobnější rozbor a příklady zde není místo. Byla mj. i důsledkem

zvolat: „Co to znamená: rušení náboženství, prokazování opovržení, šíření nevěry, posmívání se, zlehčování, popuzování k zášti? Řekne-li někdo, že tomu neb onomu učení církevnímu nevěří, že např. povídání o potopě světa je nesmysl, že taková potopa nebyla a není vůbec možná, že ten nebo onen zázrak se nestal apod., bude vždy příslušník dotyčné církve viděti v tom rušení náboženství, opovržení k němu, šíření nevěry, posměch, zlehčování a popuzování k zášti, ačkoli takový výrok v očích člověka nepředpojatého jest pouze projevem vlastního úsudku a kritiky.“⁷⁴ Ludvík pak argumentoval, že je-li dovoleno kritizovat a posuzovat obory jako matematiku, filosofii, právnictví či přírodní vědy, „proč bych nemohl posuzovati náboženství, které jest přece také jenom výsledkem lidského přemýšlení a, jak na zaniklých i nově se tvořících systémech náboženských vidíme, se ve skutečnosti také vyvíjí a mění, a tudíž není nijak nedotknutelným. Právě projevy takové mohou vésti k náboženskému vývoji a zabrániti jeho zkostnatění a zaostalosti...“⁷⁵ Především však upozorňoval, že náboženské skupiny by byly dostatečně chráněny již obecnějšími ustanoveními zákonů (skutkové podstaty krádeže, loupeže, poškození majetku, popřípadě další jiné), pomocí jichž lze případně vážnější zásahy či útoky stíhat stejným způsobem, jako při útocích proti komukoli jinému.⁷⁶ To, co podle Ludvíka nemělo existovat, byla privilegovaná ochrana náboženství, zejména proti verbálním projevům jeho kritiků. Existence takové privilegované ochrany totiž, ať již v jakékoli podobě, vytvářela prostor pro zastrašování, šikanu a obtěžování kritiků náboženství (nebo pokusy o ně) pomocí trestního práva. Na půdě této privilegované trestní ochrany také vyrůstalo tradičně rozšířené udavačství některých římskokatolických kněží i laiků, kteří se neváhali proti kritice svých náboženských dogmat ze strany spoluobčanů udáními dovolávat zásahu státní moci, používat státní moc jako pomyslný meč k pronásledování odpůrců a kritiků svých dogmat. Z pohledu bezvěrců to ukazovalo jejich mravní nízkost a neschopnost čelit kritice racionálními argumenty.

Dvě ochrany s nestejným účelem

Řada ustanovení zákona na ochranu republiky tam, kde chránila před něčím „náboženství“, chránila zároveň jedním dechem i bezvěřectví („bez vyznání“).⁷⁷ Z pohledu bezvěrců však byla tato formulace pouhou licoměrností a formalistním opatřením, které mělo zastřít skutečný účel oněch ustanovení návrhu, resp. zákona, jednalo se tedy vlastně o dvě ochrany s nestejným účelem, z nichž pouze jedna byla skutečná (jako již za starého režimu) a měla umožnit případnou trestní perzekuci kritiků náboženství, zatímco druhá měla v podstatě pouze funkci kamuflážní či de-

velkých nadějí, které bezvěrci spojovali s demokratickou republikou.

74 Ludvík, J.: Naše zákony, s. 1–2.

75 Tamtéž.

76 Tamtéž.

77 Např. § 14 odst. 3 zákona na ochranu republiky.

korativní. Bezvěrci byli přesvědčeni o tom, že svá stanoviska mohou snadno obhájit racionálními argumenty a nepotřebují tedy něco z jejich pohledu tak absurdního, jako ochranu před kritikou a zesměšňováním ze strany trestního zákona. Dávali najevo, že jsou to právě náboženské organizace, kdo má z veřejné kritiky náboženství hluboký strach, spojený s obavou z možného odchodu občanů z církve (resp. církví), a proto potřebují kritiku náboženství umlčovat pomocí privilegované trestní ochrany náboženství. Tento úsudek ostatně odpovídal dlouhodobým zkušenostem bezvěrců s praxí z doby před rokem 1918 i po něm. Připomenout lze v tomto kontextu široce známý případ trestní perzekuce učitelky z Ostrožské Lhoty na jižní Moravě. Ta byla roku 1922 obviněna ze zločinu rušení náboženství a přečinu urážky církve římskokatolické, jichž se měla dopustit tím, že četla žákům z epigramů Karla Havlíčka Borovského. Dále učitelka na dotaz žáka, zda věří na zázraky, uvedla, že na zázraky dříve věřila, nyní však na ně již nevěří, protože by Kristus nemohl hledět na nynější bídu a nasýtil by tisíce chudých a hladových. Někteří z žáků obecné školy se o tom zmínili doma rodičům, kteří pak učitelku udali. Případ perzekuce učitelky dobře ilustroval poněkud schizofrenní stav ve veřejném prostoru, v němž byl na straně jedné Havlíček přítomen coby součást českého národního literárního kánonu, a kde na straně druhé přes všechny snahy o změnu vlivem politicky patové situace přetrvávaly původní rakouské právní předpisy, objektivně neslučitelné se svobodou projevu a neslučitelné také se vzájemnou rovností náboženství a jiných světonázorů ve veřejném prostoru.⁷⁸

Potřeba neutrality státu ve světonázorových záležitostech

Bezvěrci často argumentovali, že platná právní úprava (ve starém trestním právu i v nově k němu přiřčeněném zákoně na ochranu republiky) je zcela nevyvážená, zatížená nadprávím, ochrannými privilegii pro církev a náboženské společnosti. Jako příklad bylo mj. poukázáno na policejní dozor nad schůzemi a shromážděními na straně jedné, a absence tohoto dozoru nad církevními shromážděními, zejména kázáními, na straně druhé.⁷⁹ Zejména při kázáních někteří kněží štváli proti bezvěrcům, zastrášovali své posluchače před odpadlictvím, a agitovali proti určitým politickým proudům a ve prospěch prokatolické lidové strany, na straně druhé. „Kdyby zákon měl býti do písmene prováděn,“ dodával J. Ludvík, „musilo by býti zároveň nařízeno, aby četníci s notesem v ruce na kázání a bohoslužby chodili a provinivší se kněze hned při činu zatýkali.“⁸⁰ Stát měl podle něho a řady bezvěrců do těchto záležitostí nezasahovat ani ve prospěch církví, ani ve prospěch bezvěrců, neboť „[d]onucováním a zákazy se

78 Podrobněji k tomu srov. článek: Kober, Jan: Karel Havlíček Borovský jako rušitel náboženství? Případ trestní perzekuce učitelky obecné školy z první poloviny 20. let (v tisku).

79 Ludvík, J.: Naše zákony, s. 1–2.

80 Tamtéž.

duševní boj nerozhodne. Kněz jest také občanem a má politická práva. Proč jej v nich omezovati? Tvrdí-li se, že náboženství nemá s politikou nic společného a pakli kněz přece náboženství s politikou slučuje, jest věcí věřících dotýčně církve, aby dali najevo, že s takovým šestákovým náboženstvím nejsou spokojeni.⁸¹ Stoupenci Volné myšlenky byli přesvědčeni o síle rozumu, vůči němuž nemohou metafyzické představy dlouhodobě obstát. Byli proto optimističtí a pokládali jen za otázku času než prostřednictvím vzdělávání, šíření kultury, generační obměny a zlepšování lidského údělu náboženství zvolna vymizí. Stát měl být ve světonázorových záležitostech neutrální a tomu mělo být důsledně přizpůsoben i právní řád odstraněním ochrany náboženství. Ponechávání privilegované ochrany náboženství v trestních předpisech, nebo dokonce vytváření ochrany nové (jako v zákoně na ochranu republiky) tak podle nich mělo za následek „jenom zbytečné zatěžování úřadů a obtěžování státních občanů, jež někdy má dalekosáhlé následky“.⁸²

Závěrem

V jednom ze svých článků o zákonu na ochranu republiky Jaroslav Motyčka – patrně i s určitou pozdní lítostí – zmínil, že články proti zákonu na ochranu republiky ve Volné myšlence „byly psány s nejkrajnější rezervou, ačkoliv vládní návrh, tak jak byl podán sněmovně, zasloužil odmítnutí nejenergičtějšího. Nejen pro to, co v něm bylo zjevně, nýbrž, a zejména pro to, co v něm bylo skrytě k uzákonění navrhováno“.⁸³ Nižší struktury Volné myšlenky se vyjadřovaly ještě otevřeněji: například plzeňský krajský důvěrník Volné myšlenky psal na konci dubna 1923 členům ze svého kraje: „Nepřehlížejte, přátelé,⁸⁴ černé nebezpečí, které teď pod ochranou zákona „na ochranu republiky“ stane se výbojnějším a nebezpečnějším!“⁸⁵ Bezvěrecká perspektiva, poměřující veřejný prostor především nebezpečím církevního autoritářství a nesvobody, chápala demokracii jako vysoce hodnotný systém na ochranu volnosti jednotlivce i společnosti jako celku. Kritické myšlení, pochybování, pokud možno o čemkoli, a veřejná diskuse, měly být cestou k nalézání vhodných rozhodnutí při řešení společenských a politických otázek, při správě věcí veřejných i při výběru zástupců občanů do zastupitelských sborů. Zákon na ochranu republiky podle autorů z časopisu Volná myšlenka umožňoval kritiku, pochybování a veřejné diskuse dalekosáhle ochromit. Řada jeho klausulí byla podle nich formulována natolik vágně a gu-

81 Tamtéž.

82 Tamtéž.

83 Motyčka, J.: Trest smrti v zákoně na ochranu republiky, s. 1.

84 Přítel/přítelkyně bylo oficiální vzájemné oslovení členstva Volné myšlenky.

85 Místní sdružení plzeňského kraje V. M.! Volná myšlenka 14, 1923, č. 17, s. 5.

mově, že reálně záleželo především na pouhé politické vůli a zájmech toho, kdo aktuálně ovládal policejní a četnické složky (Ministerstvo vnitra), a kdo byl sto vykonávat svůj vliv jednak na státní zastupitelství coby orgán žaloby, a jednak na obecné soudy (obě Ministerstvo spravedlnosti), a dále na tzv. Státní soud, tedy zvláštní soud, zřízený ve vztahu k některým závažnějším materiím zákona na ochranu republiky. Taková volnost pro státní orgány se jevila být řadě textů z časopisu *Volná myšlenka* jednak nepatřičnou, jednak i velmi nebezpečnou. I když se tyto texty v intenzitě kritiky a v představě o případné možnosti oprav lišily, společná jim byla hluboce negativní zkušenost se státní perzekucí a s udučováním za starého rakouského režimu. Tato zkušenost s právem dosud existujícím (trestní zákon), i v republice znovu proti kritikům náboženství a církve používaným, a nově nadto potenciálně zostřeným právě zákonem na ochranu republiky, vedla „volné myslitele“ k ostražitosti a většinou k odmítání tohoto zákona. Jeden z již výše zmíněných článků končil své řádky v únoru 1923 přáním: „Nebude-li tohoto zákona zneužíváno k potlačování nebo kladení překážek propagaci zdravých a prospěšných názorů a ideí, třeba vládnoucím právě kruhům nepříliš příjemným – ukáže budoucnost. Návrh, tak jak byl podán – působí dojemem zákona výjimečného. Zbraně to jsou vždycky dvojsečné – a tudíž příliš, až příliš nebezpečné...“⁸⁶

Text vznikl s podporou výzkumného programu Strategie AV21 Globální konflikty a lokální souvislosti: kulturní a společenské výzvy, aktivita Emancipace – právo – politika, a s podporou na koncepční rozvoj výzkumné organizace ÚSP AV ČR, RVO: 68378122.

86 Motyčka, Jaroslav: Velká zodpovědnost. *Volná myšlenka* 14, 1923, č. 8, s. 1.

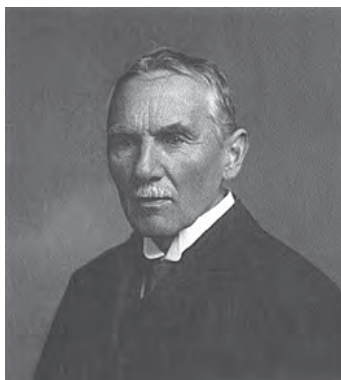
A law for clerical police informers? The Law for the Protection of the Republic through the Eyes of the Authors of the Volná myšlenka (Free Thought) Magazine at the Time of its Adoption

The article introduces readers to a little-known chapter in the history of restrictions on freedom of expression. Using the example of the magazine Volná myšlenka (Free Thought), the main organ of the largest Atheist association in the interwar, Free Czechoslovak Thought (Volná myšlenka československá), a large structure with about twenty thousand members at the time and a hundreds of local associations, it shows the varying range of cautious and even harshly critical reactions of the magazine's authors to the highly controversial 1923 draft law for the protection of the republic. The authors of Free Thought initially maintained a certain reticence towards the bill, but later increasingly viewed the bill and its rubbery formulations as dangerous not only to the interests of the Atheists but also to society as a whole. In relation to the adoption of the law itself, the magazine then gave space to some of its politically active members who subjected the bill to harsh criticism in the Chamber of Deputies and the Senate.

This criticism of the draft bill for enabling potentially wide range of persecution grew into a criticism of the decline of Czechoslovak parliamentarism, in which the committees, unforeseen by the constitutional charter, as well as political parties were able to pressure deputies and senators, "relegated to mere voting instruments, swinging robots", to a large extent to control the work of committees and decision-making in the chamber. This model was judged undemocratic by critical freethinkers, who considered it an oligarchy. They feared that the Law for the Protection of the Republic would be abused not only to persecute nonreligious critics of religion, but also to persecute and intimidate critics of the decline of Czechoslovak parliamentarism as well as the public criticism of powerful politicians, power groups and of political parties.. The non-religious perspective, which measured the public space primarily by the danger of religious authoritarianism and unfreedom, understood democracy as a valuable system to protect the freedom of the individual and society as a whole. Critical thinking, questioning, and public debate were to be a way to find appropriate solutions to social and political issues in governance. The Protection of the Republic Act, according to the authors of Free Thought, allowed to paralyze criticism, questioning and public debate and therefore posed in their eyes not only a threat to the Atheists or to the Czechoslovak society as a whole, but also to democracy itself.

Záhlaví titulní strany časopisu *Volná myšlenka*, 1923.

František Krejčí (1858–1934), profesor Univerzity Karlovy v Praze a významný stoupenec *Volné myšlenky* (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR)

Hrabačka s pohonem líhovým – karikatura řízeného rozhodování v Národním shromáždění, připodobňující poslance a senátory k mechanicky ovládanému hlasovacímu stroji. (Archiv autora, počátek 20. let 20. století)

ZÁMĚRY A PROCES PŘIJETÍ ZÁKONA Č. 131/1936 SB. O OBRANĚ STÁTU

TOMÁŠ ŘEPA

28. října 1918 vznikla¹ samostatná Československá republika. Politické, legislativní a správní ukotvení nového státu, včetně působnosti vojenské správy², trvalo mnoho let a vyžádalo si velké úsilí. Politická reprezentace se snažila předejít potížím, které se vzhledem k nedobрым vztahům s většinou okolních zemí, daly očekávat. Problém představoval i protažený tvar nového státního útvaru, českoslovenští diplomaté se snažili navázat spojení se státy, se kterými měla mladá republika (Malá dohoda namířená proti revizionistickým snahám Maďarska) shodné regionální zájmy, případně s vítěznými mocnostmi první světové války (zejména s Francií, která v mnoha ohledech působila i jako hlavní vzor ve vojenské oblasti). Mezinárodní atmosféra se však začala dramaticky zhoršovat ve 30. letech po nástupu Adolfa Hitlera k moci v sousedním Německu. Ten se nijak netajil snahou o revizi versailleského mírového systému. Československo jako mnohonárodnostní stát s velkou německou menšinou bylo touto agresivní politikou ohroženo jako jedno z prvních. Práce zákonodárců se tak zaměřila na vytvoření legislativního instrumentu, který by dokázal sjednotit úsilí vedoucí ke zvýšení obranyschopnosti země. S tímto záměrem byl nakonec v roce 1936 přijat zákon č. 131/1936 Sb. o obraně státu. Komplexním záměrem celé této právní regulace bylo vydání zákona, který by jako závazná směrnice sjednocoval úsilí státu při zajišťování obrany republiky a vytvářel právní předpoklady pro realizaci základních opatření k obraně země a zabránil všemu, co by překáželo úsilí státu v tomto směru.

Cílem této studie je popsat jak rozbor záměrů, tak samotný legislativní proces přijetí zákona včetně stanovisek jednotlivých politických stran zastoupených v Národním shromáždění. Zvolenými metodami zpracování jsou přímá metoda archivních pramenů, a to zejména provenience Vojenského historického archivu, Národního archivu a Archivu Kanceláře prezidenta republiky v Praze. Ohledně stanovisek politických stran se jako přímý pramen dochovaly stenoprotokoly pro-

1 Galandauer, Jan: Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, předpoklady. Praha 1988, s. 314.

2 Národní archiv (NA), fond Národní výbor 1918, kart. 2 – zápis z ustavující schůze výboru národní obrany z Národního archivu ze dne 30. října 1918.

slovů jednotlivých poslanců v Národním shromáždění. I ty jsou v této studii pro svoji vysokou výpovědní hodnotu zahrnuty. Nápomocna je i sekundární literatura k tématu včetně té dobové ze 30. let, která dobře dokládá tehdejší atmosféru a odpovědnost zákonodárců a gesčně zodpovědných úředníků (např. JUDr. Jaroslav Vorel – odborový přednosta MNO, který k zákonu a jeho prováděcím nařízením následně také sepsal komentář³), s jakou se snažili k této problematice přistupovat. Zajímavostí je i to, že přípravy funkčního zákona o obraně státu oficiálně probíhaly již od roku 1927, první dochovaný pokyn k vytvoření osnovy zákona je dokonce již z 30. prosince 1926.⁴

Abychom se však mohli podrobně věnovat vojenské legislativě v meziválečném Československu, je třeba zmínit především branný zákon z roku 1920 (č. 193/1920 Sb.), který představoval základní pilíř veškeré branné legislativy meziválečného státu a jakékoliv další zákony včetně zákona o obraně státu na něj navazovaly či zpřesňovaly možnosti státu reagovat na konkrétní situace. I z tohoto úhlu pohledu se tedy jeví branný zákon jako základní a nejdůležitější. Branná soustava republiky Československé byla původním politickým zadáním připravována na podkladě miličnickém, což byla mimo jiné reakce na mnohdy složitou úvodní konsolidaci vnitřních poměrů mladé republiky ze strany některých pacifistických politiků, jako byl např. první československý ministr národní obrany Václav Klofáč. Ti tato původní stanoviska nakonec začali přehodnocovat z důvodů složité bezpečnostní situace – to se týká zejména konfliktu s Maďarskem, který se podařilo vyřešit až po nátlaku dohodových mocností.⁵ Území Podkarpatské Rusi tak bylo zcela obsazeno československými oddíly teprve až v srpnu 1919.⁶

Branný zákon z roku 1920 obsahoval celkem 69 paragrafů uspořádaných do 10 oddílů. Zákon definoval československou brannou moc jako povolanou k tomu, aby hájila trvání, celistvost a svobodu republiky Československé proti nepřátelům zevnějším, jakož i spolupůsobila při udržování pořádku a bezpečnosti uvnitř státu. Dále zákon konstatoval, že branná moc může být též použita k pomocným službám při pohromách, ohrožujících život a majetek. Zákon definoval brannou povinnost jako všeobecnou a rovnou pro všechny občany.⁷

3 Vorel, Jaroslav: Zákon o obraně státu: zákon č. 131/1936 Sb. z. a n. a prováděcí nařízení I–VII, č. 155, 156, 157, 196, 197, 198 a 203/1936 s komentářem. Praha 1936.

4 Vojenský historický archiv (VHA), fond Meziministerský sbor obrany státu (MSOS), kart. 1 – osnova zákona o obraně státu, pokyn předsednictvu ministerské rady a všem ministerstvům z 30. prosince 1926.

5 Vojáček, Ladislav: První československý zákon: pokus o opožděný komentář. Praha 2018, s. 283

6 VHA, fond Zemské vojenské velitelství Užhorod 1919–1925, kart. 2, inv. č. 12, č. j. 3772 – Rekapitulační zpráva o počátku vykonávání československé suverenity na Podkarpatské Rusi ze dne 11. srpna 1922.

7 Řepa, Tomáš: Zákon branný (č. 193/1920 Sb.). In: Encyklopedie českých právních dějin, XXI.

Ministr národní obrany Václav Klofáč v závěru projednávání zákona v Národním shromáždění také prohlásil: „Žádný systém branné moci, ani kádrový, ani miliční, nebude schopen života a řádné výkonnosti, nebude-li prováděn skutečnou, z hloubi duše celého národa prýšticí snahou, vykonati vše, aby vlast v případě ohrožení byla uchráněna a zajištěna, V tom směru nelze spoléhati na nadšení a akce, podniknuté teprve ve chvíli, kdy se nepřítel již dere přes naše hranice, nýbrž k této eventualitě musí směřovati všechny soustavné a cílevědomé přípravy v době nerušeného míru. Netřeba se obávati, že by u nás armáda mohla sloužiti jinému účelu než tomuto. Armáda jest a zůstane v republice naší mocí, podřízenou vůli lidu. Jaký je duch československé armády? Základ ideologie našeho vojska precizoval brzy po svém příjezdu do vlasti při zahájení vojenských vzdělávacích kursů prezident Masaryk, když řekl: „Demokratická armáda je vybudována, vedena a vychovávána pro defensivu a ne pro ofensivu.“ Nechť tento zákon republiky jest šťastným základem naší příští bezpečnosti, nechť se v něm projeví harmonie všech poctivých demokratů a republikánů, oduševnělých myšlenkou: Nechť žije Československá republika!“⁸

Pokud bychom měli podrobněji zmínit nejdůležitější postupné změny v branném zákonu č. 193/1920 Sb., musíme uvést zejména novelu branného zákona z dubna 1927 (zákon č. 53/1927 Sb.), která zavedla institut náhradní zálohy, kdy muži odvedeni nad stanovenou hranici branců v jednom roce, která byla stanovena na 70 tisíc mužů (přičemž ministr národní obrany mohl se souhlasem vlády tento počet navýšit ještě o dalších pět tisíc branců), byli zařazováni do náhradní zálohy. Byly stanoveny úlevy ze základní vojenské služby zejména pro živitele rodin, majitele zemědělských usedlostí, malých a středních živností a obchodů.⁹

Opatřením, které sice nemělo přímý vliv na fungování vojenské správy jako takové, ale do práv příslušníků armády nepochybně zasáhlo a také vyslalo významný signál pro celou společnost, bylo přijetí zákona č. 56/1927 Sb. o volebním právu příslušníků branné moci a četnictva z 8. dubna 1927, který odnímal vojákům a četníkům právo volit i být volen. Důvodem byla úvaha, že armáda by měla být především apolitická, přičemž toto opatření mělo zabránit odstředivé politické agitaci z radikálnějších levicových i pravicových pozic, které zejména na mladší vojáky mohlo působit.¹⁰

svazek Volby-Zákon o. Plzeň 2020, s. 453.

8 Z projevu ministra národní obrany Václava Klofáče při projednávání branného zákona č. 193/1920 Sb. v Národním shromáždění. Stenoprotokol 132. schůze Národního shromáždění Československé republiky [online]. psp.cz. 19. března 1920. <https://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/stenprot/132schuz/s132002.htm> [cit. 20. 11. 2021].

9 Řepa, T.: Zákon branný (č. 193/1920 Sb.), s. 678.

10 Vondrášek, Václav: Masarykovo pojetí obrany československé státnosti. In: Živé hodnoty Masa-

Z povahy geopolitických ukazatelů, jež charakterizovaly Československou republiku, vyplýval hluboký rozpor mezi nároky obrany státu a jeho vojenskými možnostmi, které byly dány především ekonomickými a populačními limity. Pokud by měla branná moc vyhovět do všech oprávněných důsledků, musela by být vybudována v takovém rozsahu, jenž dalece překračoval možnosti a zdroje země. V roce 1932 Hlavní štáb československé branné moci uskutečnil rozsáhlou analýzu vojenského potenciálu Československé republiky. Východiskem organizační stránky válečného plánování byl rozsah lidských zdrojů. V referenčním roce 1932 měla mírová branná moc ve stavu 75 981 mužů, kteří konali prezenční službu. Z hlediska personálních mobilizačních rezerv bylo v rámci I. zálohy (muži do 40 let) k dispozici 1 272 654 mužů. Tento počet zahrnoval i ty, kteří byli na trvalé dovolené. Rozsah II. zálohy (muži ve věku 41–50 let) činil 542 468. V souhrnu šlo o 1 891 103 mužů.¹¹

Pomocným orgánem vlády, který však pouze koordinoval postup jednotlivých resortů v oblasti obrany, byl Meziministerský sbor obrany státu (MSOS), ustanovený 23. dubna 1926¹² v čele s ministrem národní obrany. Jeho členy byli náčelník Hlavního štábu, zástupce Kanceláře prezidenta republiky, zástupce Úřadu předsednictva vlády, zástupci ostatních ministerstev a generální sekretář obrany státu. Na základě dekretu prezidenta republiky T. G. Masaryka ze 30. listopadu 1932¹³ byl zřízen tzv. Armádní poradní sbor (APS), první poradní orgán složený výhradně z vojenských odborníků pro potřeby Ministerstva národní obrany (MNO). APS se celkově skládal z 12 řádných a tří mimořádných členů, přičemž tomuto orgánu předsedal samotný ministr.¹⁴ V APS zasedal i zástupce MSOS. Tím se propojila civilní a vojenská odpovědnost za obranu.¹⁵ I APS postrádal jakoukoli rozhodovací pravomoc, nešlo tedy o patřičně kompetentní strukturu obrany státu pro nutné obranné přípravy v reakci na zhoršující se mezinárodní situaci v neprospěch mnohonárodnostního Československa.¹⁶

rykova Československa pro 21. století: polistopadové bilance a výhledy. Brno 2012, s. 124.

11 Straka, Karel – Kykal, Tomáš: Československá armáda v letech budování a stabilizace 1918–1932. Praha 2013, s. 102.

12 Již k 1. dubnu 1924 byl výnosem MNO č.j. 26.531 zřízen Generální sekretariát meziministerského pracovního sboru pro věci národní obrany. VHA, Věstník čs. ministerstva národní obrany, 26. července 1924, část 45, čl. 435.; obdobně Věstník čs. ministerstva národní obrany 45, 1924, čl. 435, 26. 7. 1924, s. 315.

13 Věcný věstník MNO 15 (446), 1932, s. 227–228.

14 Polnar, Stanislav: Právní a materiální zabezpečení československé branné moci 1918–1938. Acta historico-iuridica Pilsnensia 2018. Plzeň 2020, s. 97.

15 Němeček, Jan – Zudová Lešková, Zlatica: Branné zákony. In: Akademická encyklopedie českých dějin, Svazek 1, A–C. Praha 2009, s. 253–257.

16 VHA, fond Vojenská kancelář prezidenta republiky (VKPR), kart. 6, č.j. T 8/32 – Generální se-

K fungování MSOS nutno podotknout, že již koncem 20. let vznikla v kolegiu MSOS oprávněná a velmi racionální snaha, která v přímé souvislosti s přípravou zákona o obraně státu směřovala k vytvoření tzv. Rady pro obranu státu, tedy kolegia vybraných členů vlády (ministrské rady), kteří by na nejvyšší exekutivní úrovni posuzovali zásadní témata obrany státu. Již existující MSOS tomuto vysoce náročnému poslání dostát nemohl zejména z důvodu, že se jednalo pouze o koordináční a pomocný orgán bez významnějších pravomocí.¹⁷

Nejvyšší rada obrany státu (NROS) byla ustanovena z důvodu naléhavé potřeby vytvořit konečně orgán vybavený dostatečnými kompetencemi pro koordinaci obranných opatření v souladu s usnesením vlády č.j. 5.090/1.777/12/S/33¹⁸, (a to již před přijetím zákona o obraně státu) ke dni 6. října 1933.¹⁹ Léta 1934 a 1935 tak tvořila z hlediska práce NROS úvodní etapu, v níž se její činnost zatím opírala o zřizovací usnesení ministrské rady, nikoliv ještě o právní podklad v podobě zákona o obraně státu, jenž se v té době stále ještě připravoval.²⁰ V čele NROS stál předseda vlády. Jejimi stálými členy byli náčelník Hlavního štábu a generální inspektor branné moci; mimo nich pak i ministři resortů důležitých pro obranu státu. NROS měla soustavně pečovat o zabezpečení obrany státu v míru i ve válce. Ve věcech ústavního charakteru dávala rada doporučení vládě, v ostatních oblastech byla její usnesení závazná. K MNO byl přičleněn Generální sekretariát obrany státu (GSOS), který vykonával pomocnou službu pro NROS a MSOS.²¹

NROS se v letech 1934–1938 soustavně věnovala zásadním záležitostem branné moci, k nimž náležel způsob nasazení válečné armády, prodloužení vojenské prezenční služby a financování výzbrojního programu. Dále vytvářela podmínky pro zvýšení počtu důstojníků, rotmistrů a děleslužících. Vedle toho se usnášela o úpravách komunikační sítě podle potřeb obrany, o způsobech zajištění státních hranic a řešila protiletectkou obranu obyvatelstva včetně evakuace ústředních státních institucí mimo exponovaná střediska. Sledovala také otázku centralizace obranného zpravodajství, organizaci hospodářství v podmínkách války a souvislosti telekomunikací se zájmy obrany státu.²²

retariát meziministerského sboru pro věci obrany státu z 15. dubna 1932.; obdobně Archiv Kanceláře prezidenta republiky (AKPR), fond Kancelář prezidenta republiky (KPR) – protokol T (tajné), kart. 87, sign. T 263/22, MNO – 4. část.

17 Straka, Karel: Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932–1939. Praha 2007, s. 22.

18 Fidler, Jiří – Sluka, Václav: Encyklopedie branné moci Republiky československé 1920–1938. Praha 2006, s. 431.

19 NA, fond Předsednictvo ministrské rady (PMR), kart. 629, inv. č. 2038, sign. 1772/12 – Zřízení Nejvyšší rady obrany státu.

20 Straka, K.: Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932–1939, s. 27.

21 Němeček, J. – Zudová Lešková, Z.: Branné zákony, s. 253–257.

22 Straka, Karel: Nejvyšší rada obrany státu a československý zbrojní průmysl v letech 1936–1938.

Zajímavě sebekriticky působí s ohledem na vývoj ve 30. letech úvaha tehdejšího ministra národní obrany Františka Machníka, jež zazněla při jeho proslovu 5. prosince 1934 a která dokládají pohnutky ke krokům vedoucím ke zvýšení obranyschopnosti země: „Slyšíme velmi často, že dali jsme armádě vše, čeho potřebuje ke své existenci. Promiňte mi to kacířské slovo, když říkám, že to není pravda. Nedali jsme armádě vše, poněvadž, jak jsem řekl na počátku, byli jsme přesvědčeni, věřili jsme skálopevně, že všichni naši sousedé a celý svět, tak jako my jsme to mysli a myslíme s mírem poctivě, to myslí také tak, a s ohledem na víru ve věčný mír jsme sice armádu budovali, ale nevybudovali jsme ji tak, abychom byli pevně přesvědčeni, že je schopna bezpečnost našeho státu udržeti.“²³

Obsah zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu vycházel z přijatých vojensko-doktrinálních zásad.²⁴ V hlavě II. (konkrétně § 9 až § 17) zákona o č. 131/1936 Sb. obraně státu byla také konečně legislativně ukotvena existence, činnost a působnost NROS jako klíčového efektivního orgánu pro opatření přijímaná ve snaze zvýšit obranyschopnost země.²⁵ Systém obrany státu chápaný jako ucelený rámec činností, směřujících k zabezpečení obranné funkce, a jim odpovídající instituce byl rozčleněn na vojenskou a nevojenskou oblast, jak to vyplývalo z celkového pojetí budování obrany státu. Pro vojenská opatření v právním řádu vytvářela předpoklady ústava v ustanovení o povinnosti každého způsobilého státního občana podrobit se vojenskému výcviku a uposlechnout výzvy k obraně státu (§ 12) a v branném zákoně č. 193/1920 Sb., jenž vytvářel právní základ pro budování branné moci. Pro ostatní nevojenská opatření k obraně dával podklad právě především zákon č. 131/1936 Sb. o obraně státu, jehož účelem bylo podrobně stanovit, jakým způsobem mají být zabezpečeny zájmy obrany státu a jakými prostředky.²⁶

Zákon č. 136/1936 Sb. na obranu státu byl nejzásadnějším a nejúplnějším právním předpisem z oboru branné legislativy meziválečného Československa. V nejobecnější rovině konkretizoval způsoby zabezpečení obrany Československa a specifikoval prostředky, jež bylo možné pro tento účel použít. Obranu státu

Historie a vojenství 2, 2006, s. 4–5.

23 Šrámek, Pavel: Ve stínu Mnichova: z historie československé armády 1932–1939. Praha 2008, s. 40.

24 Šín, Zbyněk: Historiografie obranné funkce čs. státu v právním řádu v letech 1918–1938. Sešity příspěvků k sociálně politické a historické problematice vojenství a armády 6, 1973, s. 90.

25 Např. ve věci počtu branců viz NA, fond Nejvyšší účetní kontrolní úřad (NÚKÚ), kart. 486, inv. č. 239 – návrh MNO pro Předsednictvo ministerské rady z 6. května 1936 ve věci zvýšení ročního kontingentu branců podle § 3 zákona č. 66/1932 Sb. z. a n. o délce presenční služby a o některých změnách branného zákona a zákona ze dne 8. dubna 1927, č. 53/1927.

26 Šín, Z.: Historiografie obranné funkce čs. státu v právním řádu v letech 1918–1938, s. 95.

definoval jako souhrn všech opatření vojenské i nevojenské povahy, která sloužila k ochraně státní svrchovanosti, samostatnosti, celistvosti, ústavní jednoty, demokraticko-republikánské formy a bezpečnosti země proti vnějšímu i vnitřnímu ohrožení. Odpovědnost za účinnou přípravu obrany státu spadala za míru i války do kompetence vlády republiky. Ta měla na strategické úrovni určovat konkrétní cíle, jichž měla dosahovat československá branná moc. Řízení konkrétních vojenských operací z hlediska operačního a taktického umění náleželo jejímu hlavnímu vojenskému veliteli. Zákon o obraně státu plně nahradil dřívější rakousko-uherské normy o válečných úkonech a určoval zejména ty skutečnosti, jež byly podstatné pro přípravu obrany státu již v době míru.²⁷

Dle zákona byl nadále nejvyšším velitelem branné moci prezident republiky. Jemu byl podřízen hlavní velitel branné moci, který měl řídit válečné operace v době branné pohotovosti státu. Vstup státu do branné pohotovosti vyhlášoval prezident, který mohl válku vyhlásit pouze s předchozím souhlasem Národního shromáždění. Za přípravu obrany státu byla nadále, jak již bylo zmíněno, zodpovědná vláda společně s NROS a MSOS. Nové a poměrně rozsáhlé pravomoci zejména v hospodářské oblasti svěřil zákon o obraně státu Armádnímu poradnímu sboru – APS, který projednával všechny zásadní otázky organizace a výcviku branné moci, mobilizace, operačních plánů, výzbroje a výstroje, stavby komunikací a opevnění a výběr vyšších velitelů.²⁸

MSOS byl v § 15 zákona č. 131/1936 Sb. na obranu státu přidělen NROS jako pomocný orgán. Jeho úkolem bylo dle zákona podrobněji rozpracovávat rozhodnutí NROS, jestliže to bylo účelné a potřebné a pracovat na věcech přidělených mu ministerskou radou. MSOS byl složen ze zástupců předsednictva ministerské rady, všech ministerstev a Kanceláře prezidenta republiky, předsedou byl ministr MNO. Bylo stanoveno devět pracovních komisí, jejichž úkolem bylo připravit pro plenární schůze MSOS nebo i vlády řešení otázek vztahujících se k obraně státu. Pracovní komise byly tyto: právní, výživy, průmyslová, dopravní, pracovních sil, finanční a cenová, pro osvětu a brannou výchovu, ochrany obyvatelstva proti vnějším útokům a jeho evakuace a všeobecná a koordinační.²⁹

MSOS na pracích k přípravě samotné osnovy zákona o obraně státu již od svého vzniku v roce 1926 dlouhodobě pracoval. První schůze právní (I.) komise MSOS, která připravovala základní teze a původní osnovu zákona a postupně vypořádávala všechny relevantní připomínky k jednotlivým paragrafům tak pro-

27 Polnar, Stanislav: Politické a právní základy československé branné moci 1918–1938. In: Ústavní kontinuita České republiky s československou tradicí. Plzeň 2018, s. 371.

28 Němeček, J. – Zudová Lešková, Z.: Branné zákony, s. 253–257.

29 Šín, Z.: Historiografie obranné funkce čs. státu v právním řádu v letech 1918–1938, s. 105–107.

běhla již 1. prosince 1927.³⁰ Celkem takových jednání v rámci MSOS³¹ proběhlo nejméně 137, kdy právě na 137. jednání právní komise bylo oznámeno, že koncem ledna 1936 obdrží všechna ministerstva konečné texty nového zákona o obraně státu.³² Inspirací přitom byly především obdobné zákony přijaté ve Francii (nazvaný zákon o všeobecné organizaci národa ve válce) a v Itálii (nazvaný zákon o organizaci národa ve válce).³³ Ministerstvo zahraničí navíc i nadále apelovalo na sledování obdobného cizozemského zákonodárství, přičemž za vzor bylas dávana především Francie.³⁴

Na přípravách zákona se podílel zejména JUDr. Jaroslav Vorel – odborový přednosta MNO, který k zákonu a jeho prováděcím nařízením následně sepsal komentář. V něm uvedl jako všeobecnou poznámku důvodové zprávy k vládnímu návrhu zákona následující teze: „Úspěch obrany státu jest podmíněn jednotným usměrněním všech sil při obraně zúčastněných. Je proto třeba zejména norem, které by usnadnily sjednocení prací pro obranu státu a zamezily všemu, co by překáželo plnému vypětí úsilí státu o obranu jeho bezpečnosti. Předložená osnova zákona má tudíž opatřiti právní podklad pro ta opatření, která jsou předpokladem účinné obrany, jakož i včasných příprav k této obraně.“³⁵

Pro zabezpečení sběru informací, jejich analýzu a získávání a pro zpracování věcných podkladů pro potřeby NROS a MSOS byl u MNO zákonem o obraně státu (v § 15), obdobně jako v případě NROS reálně fungující již od roku 1933, legislativně ukotven i GSOS, který podléhal přímo náčelníkovi Hlavního štábu. V jeho čele stál generální sekretář obrany státu, který byl zároveň členem MSOS. Vojenští a občanskí pracovníci byli ke GSOS přidělováni na dobu potřeby ze státních zaměstnanců existujících úřadů a institucí.³⁶

Zákonem byla výslovně potvrzena a vyjádřena zásada, že práce nutné k přípravě obrany státu bylo třeba provést již v míru. Odpovědnost za přípravné práce

30 VHA, MSOS, kart. 1 – svolání I. komise MSOS a zahájení jednání o osnově zákona o obraně státu ze dne 19. listopadu 1927 na 1. prosince 1927 10:00 hod.

31 V pramenech VHA, MSOS, kart. 6 je jako poslední zmíněna pozvánka na 88. schůzi právní komise konané dne 14. června 1934, posléze další zápisy z jednání právní komise nacházíme již v NA viz následující poznámka.

32NA, fond č. 225 (Prezídium Ministerstva vnitra), sign. 225-1429-3, Příloha k č.j. 141 Dův. gen. sekr. 1936 – Zápis o 137. schůzi I. komise (právní) Meziministerského sboru pro obranu státu ze dne 16. ledna 1936.

33 VHA, MSOS, kart. 1 – francouzský a italský zákon o obraně státu, rozeslání členům MSOS ze dne 19. března 1927.

34 VHA, MSOS, kart. 2 – přehled připomínek k osnově zákona o obraně státu ze dne 4. ledna 1928.

35 Vorel, J.: Zákon o obraně státu, s. 6.

36 Spáčil, Lubomír: Systém vrcholového řízení obrany Československa v zákoně o obraně č. 131 z roku 1936. *Vojenské rozhledy* 2, 1997, s. 145.

byla zákonem vložena na jednotlivé rezorty, které se při tom měly řídit směrnicemi NROS. Podle prováděcího vládního nařízení č. 196/1936 Sb. o šetření zájmu obrany státu při vykonávání úřední pravomoci byly státní úřady a orgány povinny pracovat na přípravách k obraně v dohodě s vojenskou správou a umožnit vojenské správě, aby se mohla seznámit se stavem těchto věcí a vhodnými návrhy působit na jejich doplnění a usměrnění, zejména kde to bude nutné pro jednotné provádění těchto přípravných prací k obraně. Obcím byla uložena povinnost účastnit se při provádění zákona o obraně státu a předpisů vydaných k jeho provedení. Obce byly povinny podle pokynů nadřízených úřadů obstarat, čeho bylo třeba k přípravám obrany státu. Všeobecný rozsah odpovědnosti za obranu vyjadřovalo ustanovení zákona o povinnosti k osobní a věcné účasti při obraně státu. Na obranu státu a k její přípravě bylo možné přibrat každého k osobní účasti, uložit mu i jinou součinnost, podporu nebo omezení a požadovat věcné prostředky.³⁷

Zákon o obraně státu z roku 1936 lze považovat za převratný i v jiném slova smyslu. To proto, že do Československého právního řádu zavedl na legální úrovni vágní definici osoby státně nespolehlivé (navíc legislativně poměrně neobvyklým, demonstrativním a spekulativním výčtem), a to ve svém ustanovení § 19 odst. 9. Pouze státně spolehlivá osoba mohla provozovat podniky důležité pro obranu státu. Důvodem označení za osobu státně nespolehlivou nemohla však být příslušnost k určitému jazyku, náboženství nebo rase. Za státně nespolehlivé se pokládaly ty osoby, u kterých existovala důvodná jistota, že by zneužily svého postavení proti zájmům obrany státu.³⁸ Jednalo se tedy neurčitě vyjádřeno (sami zákonodárci konstatovali, že přesná definice tohoto pojmu není možná!³⁹) o ty, kdož vyvíjeli činnost proti státní svrchovanosti, celistvosti, ústavní jednotě nebo demokraticko-republikánské státní formě a proti bezpečnosti či obraně československého státu. Dále se jednalo o osoby, jež k takové činnosti podněcovaly jiné, tuto činnosti schvalovaly či jinak podporovaly. Mohlo se jednat v tomto smyslu i o členy politické strany, která byla rozpuštěna pro protistátní trestnou činnost či dokonce o osoby, jež se se státně nespolehlivými osobami různými způsoby stýkaly. Pomineme-li značnou neurčitost definovaného právního pojmu, zavedla se tak do československého právního řádu tradice, kdy jistá skupina občanů mohla dostat nálepkou protistátní nebezpečnosti či nespolehlivosti. To mohlo mít zásadní dopa-

37 Šin, Z.: Historiografie obranné funkce čs. státu v právním řádu v letech 1918–1938, s. 96.

38 Vojenská správa si v tomto případě ponechávala možnost volně rozhodnout, které podniky či osoby zvolí či nikoliv. Tak to později uvedl i JUDr. Vorel ve svém poválečném svědeckém protokolu. NA, fond Národní soud (NS), kart. 169, sign. ČNs 3/47, poř. č. 2 – Svědecký protokol č. 13 zpracovaný JUDr. J. Vorlem ke dni 24. dubna 1946.; obdobně viz důvodová zpráva k zákonu v příslušném § 19, odst. 9. zdůrazňující, že ustanovení v původním vládním návrhu nebylo, ale bylo připojeno do zákona teprve za parlamentního jednání Vorel, J.: Zákon o obraně státu, s. 31–32.

39 Vorel, J.: Zákon o obraně státu, s. 31.

dy na její postavení nejenom v oblasti veřejného práva, nýbrž též na její výdělečnou činnost, soukromoprávní vztahy či postavení v sociálním systému.⁴⁰

Zákon na obranu republiky stanovil rovněž zvláštní opatření pro podniky důležité pro obranu státu. Určoval okruh těchto podniků od důlních přes energetické, strojírenské, chemické, textilní, elektrotechnické až po výrobu zbraní a munice.⁴¹ Publikace *Armáda a národ* z roku 1938 popisuje tuto část zákona následujícím způsobem: „Osoby státně nespolehlivé nemohou obdržeti oprávnění k provozování podniku, důležitého pro obranu státu. Byl-li držitel takového podniku pravoplatně označen za osobu státně nespolehlivou, musí určit za sebe vyhovujícího provozovatele podniku. Také členy správních, dozorčích a revisních orgánů u těchto podniků nesmějí být osoby státně nespolehlivé. U podniků důležitých pro obranu státu nesmějí býti zaměstnány také osoby státně nespolehlivé; cizinci jen se svolením vojenské správy. Držitelé podniků důležitých pro obranu státu jsou povinni podávat úřadům žádané zprávy o svém podniku a dovoliti orgánům vojenské správy přezkoumaní těchto údajů v podniku. Kromě toho může býti uloženo držitelům podniků udržovati určité zásoby předmětů (surovin, výrobků apod.) a udržovati zařízení pro válečnou výrobu. Věci, které mají býti utajeny v zájmu obrany státu,

40 Polnar, S.: Politické a právní základy československé branné moci 1918–1938, s. 372.

41 V plném výčtu šlo o uhelné doly, rudné doly, podniky na dobývání živic, alunitu a bauxitu, koksovny, briketárny, vápencové lomy, podniky na dobývání magnezitu, sádrovce, osinku, kaolinu a ostatních barevných zemin, podniky na výrobu šamotového, magnesitového a chemicko-kameninového zboží, na výrobu elektrotechnického porcelánu, cementu, vápna, páleného magnezitu, sádry, osinkocementového zboží, podniky na výrobu dutého a chemického skla, tabulového zrcadlového skla a surového skla k výrobě optického a fyzikálního skla. Dále to byly hutě a ocelárny, hliníkárný, válcovny, kovárny a lisovny, rourovny, drátovny, slévárny, podniky na výrobu pancéřových plechů a přileb, na výrobu nýtů a šroubů, bodáků dýk a šavlí, plechového, hliníkového a měděného zboží, vzduchotechniky, na výrobu obráběcích strojů, textilních, koželužských a obuvnických strojů, tiskařských, papírenských a kartonážních strojů, podniky na výrobu čerpadel, lokomotiv, lokomobil, výbušných motorů, parních strojů, vodních a parních turbín, silničních strojů, podniky na výrobu munice, stělných zbraní, kotlů, železných mostních a stavebních konstrukcí, vagonu a vozu, motorových vozidel, jízdních kol a ostatních dopravních prostředků a zařízení, letadel, padáků, dezinfekčních, hasičích, destilačních, vakuových a odpařovacích přístrojů, elektrických strojů a přístrojů, akumulátorů, článků a baterií, kabelů, elektrotechnického materiálu a optických přístrojů. Z chemického průmyslu to byly podniky těžké chemie, podniky na výrobu výbušnin, protiplynových ochranných prostředků, syntetických hmot, barev a laků, léčiv, fotografického materiálu, chemicko-technického zboží, Z textilního průmyslu to byly podniky na výrobu umělého hedvábí, přádelny, nitárny, provazárny, tkalcovny a pletárny. K tomu přistupovaly důležité podniky papírenského, grafického, kožedělného, gumárenského a dřevařského průmyslu, dále potravinářského průmyslu, vodárny, plynárny, elektrárny, dopravní podniky, zdravotnické ústavy a zařízení, nákupní a distribuční podniky mající vztah k podnikům důležitým pro obranu státu. Do okruhu podniků důležitých pro obranu státu patřily dále podniky, které určilo ministerstvo národní obrany v dohodě s příslušným ministerstvem. Šin, Z.: Historiografie obranné funkce čs. státu v právním řádu v letech 1918–1938, s. 184–185.

musí uchovati oni i jejich zaměstnanci v tajnosti. Nesmí též povolit vstup do podniku nepovoláním osobám.⁴²

„Při povolování a schvalování podniků důležitých pro obranu státu, jejich přístavbách a přestavbách, mohou úřady předepsati zvláštní podmínky pro umístění, úpravu a vybavení těchto podniků. Úřady zařídí, aby tato opatření zůstala utajena. Registrovanými podniky se rozumějí podniky důležité pro obranu státu, které ministerstvo národní obrany se souhlasem majitele zapíše do zvláštního seznamu. Souhlasu majitele není třeba, usnese-li se na tom vláda a v době branné pohotovosti státu. Činnost registrovaných podniků sleduje vojenská správa již v míru svými orgány. Držitelé registrovaných podniků jsou povinni přizpůsobit svá technická zařízení tak, aby byla umožněna zvýšená činnost za branné pohotovosti státu. Za branné pohotovosti státu jsou tyto podniky povinny, je-li toho třeba, rozšířiti, přeměnit nebo převést výrobu na jiné místo, po případě odevzdati podnik vojenské správě. Soupis osob a věcných prostředků může vláda k účelům přípravy obrany státu provést již v míru. Vláda může též naříditi prohlídku věcných prostředků. V pohraničním pásmu je k provádění jakýchkoli staveb a horních děl, k zřizování provozoven a k udělování živnostenských koncesí nebo horních oprávnění zapotřebí souhlasu vojenské správy. Svolení může býti také uděleno s určitými podmínkami. Téhož souhlasu je třeba k přeměně lesní půdy v půdu jinou a naopak. U staveb a horních děl již zřízených může vojenská správa naříditi a provést v zájmu obrany státu určité úpravy. Totéž se týká úprav povrchu půdy. Podobná opatření platí i pro obvody opevněných a jiných pro obranu státu důležitých míst.“⁴³ V lednu 1936 měl pak záměr ohledně státně spolehlivých ještě medializovanou dohru v podobě tzv. „Machníkovy výnosu“⁴⁴ – tedy výzvy MNO 18 německým společenstvem podmiňující⁴⁵ zadání veřejné vojenské zakázky národnostním složením⁴⁶ dané společnosti, což se následně stalo politickou rozbuškou.⁴⁷

42 Kol. autorů: Armáda a národ. Praha 1938, s. 191.

43 Tamtéž.

44 Podrobně k této problematice Petráš, René: Menšiny v meziválečném Československu: právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana. Praha 2009, s. 235–241.

45 NA, NS, kart. 169, sign. ČNs 3/47, poř. č. 2 – Svědecký protokol č. 13 zpracovaný JUDr. J. Vorlem ke dni 24. dubna 1946.

46 Konkrétní výzvy viz VHA, fond Ministerstvo národní obrany (MNO), sign. 74 – 3/2, č.j. 2. 222 1936 – Oznámení podmínek přijetí nabídky na dodávku vlněného zboží z 23. ledna 1936.; obdobně VHA, MNO, sign. 74 – 3/2 – 2, č.j. 2 250 1936 – Oznámení podmínek přijetí nabídky na dodávku lněného a pololněného zboží z 26. ledna 1936.; dále k tématu Straka, Karel: S cílem jednotného usměrnění všech sil činnost vlády a Nejvyšší rady obrany státu v letech 1932–1938 (disertační práce). Praha 2007, s. 231.

47 AKPR, VKR – protokol T (tajné), kart. 87, sign. T 263/22, MNO – 4. část, odpověď na písemnou

Zákon č. 131/1936 Sb. o obraně státu stál před výzvou i v ohledu, jak z hlediska právního řádu vymezit mezi mírovými podmínkami rozvoje státu, jeho přípravami k obraně a zajišťováním obranné funkce v míru a válečnými poměry. Šlo o to vytvořit zákonný podklad pro realizaci celého systému opatření připravovaných pro válku. Mezníkem mezi mírem a válkou se v čs. právní soustavě stal vstup státu do branné pohotovosti. Podle zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu (hlava V. – konkrétně § 57 až § 59) vstupoval stát do branné pohotovosti, jakmile byla vyhlášena mobilizace branné moci, prohlášen válečný stav či vypovězena válka. Mobilizaci branné moci nařizoval podle branného zákona § 23 prezident republiky, který rovněž podle ústavy § 64, odst. 1 č. 3 prohlašoval válečný stav a s předchozím souhlasem Národního shromáždění vypovídal válku. Stát vstupoval do branné pohotovosti dnem, kdy uskutečňoval některé z uvedených opatření. Ukončení tohoto stavu záviselo na rozhodnutí vlády, která určila den, jímž branná pohotovost státu skončila. Zákonem tak byla přesně vymezena doba branné pohotovosti státu, jejíž stanovení bylo vázáno na zásadní rozhodnutí vrcholných státních orgánů v otázkách války a míru. Doba branné pohotovosti zahrnovala především dobu války. Mohla však ozbrojenému boji i předcházet a končila zpravidla až po určité konsolidaci válečných poměrů. Počítalo se, že se tak stane po provedení demobilizace branné moci nebo po zániku válečného stavu či po sjednání míru.⁴⁸

Zákon o obraně státu dával vládě právo svým nařízením zřídit za branné pohotovosti státu i Nejvyšší úřad hospodářský (NÚH) jako orgán pro ústřední správu státního hospodaření s věcnými prostředky. NÚH měl řídit válečné hospodářství a bdít nad cenovou politikou, měl spravovat problematiku zásobování složek branné moci, průmyslu a obyvatelstva předměty denní potřeby, surovinami apod., soustřeďovat předměty věcné potřeby, rozdělovat je a regulovat jejich dovoz z ciziny. NROS svými směrnicemi stanovovala rozsah přípravných opatření realizovaných již v míru, především pak zřízení potřebných složek u jednotlivých ministerstev jako základů pro plynulé vytváření NÚH za branné pohotovosti státu.⁴⁹

Zákon o obraně státu výrazně upravoval v hlavě VI. i další mimořádná opatření. K těm z právního hlediska patřil také § 138: „*Vláda se zmocňuje, aby k úpravě mimořádných poměrů způsobených stavem branné pohotovosti státu vydávala tam, kde by jinak bylo třeba zákona, se souhlasem presidenta republiky vládní nařízení.*“ (odst. 1). Ustanovení bylo odůvodňováno faktem, že přes značnou podrobnost zákona je potřebné ještě zvláštní generální ustanovení. To by vládu opravňovalo

žádost Kanceláře prezidenta republiky č. T 285 z 12. února 1936 o posudek, zda výnosy MNO jsou v rozporu s menšinovými předpisy mírových smluv.

48 Šín, Z.: Historiografie obranné funkce čs. státu v právním řádu v letech 1918–1938, s. 117.

49 Spáčil, L.: Systém vrcholového řízení obrany Československa v zákoně o obraně č. 131 z roku 1936, s. 147–148.

v případech, na které zákon nepamatuje, učinit potřebná opatření. Upozorňovalo se i na riziko, že v době branné pohotovosti státu může být řádná legislativní činnost parlamentu, a dokonce snad i Stálého výboru, znesnadněna či znemožněna. Následující § 139 připouštěl provádění opatření určených pro dobu branné pohotovosti státu, která znamenala značné vybočení z běžných právních mezí, i mimo toto období, a to včetně zmocňovacího § 138! V parlamentu vyvolal návrh § 139 značné diskuse a následně došlo k jistým omezením⁵⁰ oprávnění vlády a MNO.⁵¹

S odstupem času se již po přijetí zákona o obraně státu dotázal odborový přednosta (vedoucí politického odboru) Kanceláře prezidenta republiky JUDr. Josef Schiezl předsedy ústavního soudu prof. JUDr. Jaroslava Krejčího, zda nebyla v případě nějakého zmocňovacího zákona zkrácena ústavní práva prezidentovi. Ten odpověděl, že k tomu došlo právě v případě zákona o obraně státu u §§ 57, 139 a 140. To bylo následně vypořádáno se zdůvodněním, že prezidentův souhlas se vyžaduje vesměs pro vládní opatření, která za branné pohotovosti státu mohou být učiněna bez jeho souhlasu, přičemž branná pohotovost je právě stav, který může přivodit jen rozhodnutí prezidenta.⁵²

Když nyní odhlédneme od rozboru a výkladu samotného zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu, je zajímavé se podívat i na postoj jednotlivých politických stran, který se názorně projevil při projednávání a schvalování tohoto zákona, přičemž finální podobu poslanecká debata rozhodně ovlivnila. Ministr národní obrany František Machník zákon proto nazval „magna charta naší obrany“. Zákon byl definitivně schválen 13. května 1936 s účinností od 23. června 1936. Poslanecká sněmovna zákon projednávala v dubnu a senát v květnu, na něj pak navazovalo celkem sedm prováděcích nařízení vydaných v průběhu června a července 1936. Pro schválení zákona o obraně státu hlasovala celá vládní koalice a většina opozice, včetně slovenských, německých a maďarských politických stran. Proti se postavily pouze dvě strany, a to Sudetoněmecká strana, která měla oficiálně výhrady k některým hlavám zákona, a komunistická strana, která zákon odmítla jako celek.⁵³

Z projednávání zákona o obraně státu v Národním shromáždění se dochovaly pronesené proslovy poslanců, které vystihují atmosféru složité a pro národní bezpečnost kritické doby, ve které se tento důležitý zákon projednával – stanoviska

50 Omezení spočívalo v tom, že nově byl u těchto opatření nutný i souhlas prezidenta republiky. Podrobně rozvedeno viz AKPR, VKR – protokol L (legislativa), ukládací č. 146, sign. Z 3339/47, inv. č. 2641 – Zákon o obraně státu – prováděcí nařízení.

51 Petráš, R.: Menšiny v meziválečném Československu: právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana, s. 243.

52 AKPR, VKR – protokol L (legislativa), ukládací č. 146, sign. Z 3339/47, inv. č. 2641 – Informace pro pana prezidenta ve věci zákona o obraně státu ze dne 25. července 1938.

53 Šrámek, P.: Ve stínu Mnichova: z historie československé armády 1932–1939, s. 45–46.

jednotlivců i politických stran. Pro ilustraci je vhodné uvést alespoň několik z nich. Komunistický poslanec Jaromír Dolanský vystoupil s velmi kritickým proslovem: „Vaše osnova zákona na obranu státu, pánové, neřeší problém obrany země, neboť co jest jedním z hlavních předpokladů opravdové obrany proti Hitlerovi, proti útoku zahraničního fašismu? Vložit obranu do rukou lidu, zdemokratisovati celý režim, upevnit a rozšířit práva a svobody lidu, dáti parlamentu možnost, aby fakticky rozhodoval o otázkách obrany země; rozšířit práva samosprávy, prostřednictvím samosprávy zainteresovat nejširší vrstvy lidu na základních problémech obrany. Přibrati lid prostřednictvím samosprávy k rozhodování o věcech obrany. Rozšířiti práva a působnost dělnických lidových organisací, odborů, družstev, organisací pracujících rolníků, živnostníků, zkrátka všech organisací, jež vyjadřují vůli lidu, a včleniti je jako aktivního činitele do obrany země. Zkrátka probudit všechny utajené síly lidu, vyburcovat jejich iniciativu tím, že jim ukážete, že mají co hájit a že mají do obrany také co mluvit. Ale vaše osnova zákona na obranu státu je prodchnuta docela jiným duchem. Nikoliv demokratisace, nýbrž naopak oddemokratisování celého režimu jest jeho cílem.“⁵⁴

Dále poslanec Dolanský pokračoval už i s výmluvným odkazem na politiku SSSR a opřel se do zákonem o obraně státu definovaného pojmu státně nespolehlivé osoby: „Z hlediska obrany proti Hitlerovi a fašismu je někdo docela jiný nespolehlivým. Nespolehlivými jsou ti, kdož slouží zahraničnímu fašismu, a zvláště jeho válečným a útočným záměrům a kdož vědomě a aktivně pracují ke zřízení fašistického režimu u nás, kdo usilují o zrušení přátelského mírového svazku Československa se Sovětským svazem. Z hlediska obrany země jsou státně nespolehliví ti, kdož brojí proti úplné rovnoprávnosti všech národů a kdož národnostně štvou a na druhé straně se paktují s Henleinem. Z hlediska obrany republiky jsou nespolehliví, kdo porušují a zkracují práva a svobody lidu, kdož využívají svého vlastnictví k dosažení mimořádných zisků, snižující bídne mzdy dělníků a platy zaměstnanců. Jsou nespolehliví ti, kdož ulévají kapitál do ciziny, kdo defraudují daně, jsou nespolehliví všichni ti hrdinové lihových, benzinových, bankovních a fénixových afér. Dnes, kdy hrozí Hitler, zkáza a barbarství fašismu, je záchrana jen v jednom: Spojiti osudy této země a jejích národů s osudem lidu, s osudem malého pracujícího člověka. A na druhé straně navázati na největší pokrokovou sílu světa, na zemi socialismu, na Sovětský svaz. (Potlesk komunistických poslanců.) Vy děláte, jak dokazuje i tato osnova, páni vlastenci, pravý opak.“⁵⁵

54 Z projevu poslance Jaromíra Dolanského při projednávání zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu v Národním shromáždění. Stenoprotokol 40. schůze Národního shromáždění Československé republiky [online]. psp.cz. 29. dubna 1936. <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/040schuz/s040002.htm> [cit 20. 11. 2021].

55 Tamtéž.

Z proslavu národní socialistky poslankyně Františky Zemínové, která se vyjadřovala jak k zákonu o obraně státu, tak i ke změnám zákona na ochranu republiky č. 130/1936 Sb. v záležitostech zvýšeného trestání vojenské zrady: „Přišla doba, kdy falešná sentimentalita musí stranou. Před nejvyšším zákonem obrany svobody, životů a existence 15 mil. obyvatel musí všechno ostatní do pozadí. Německo dalo loňského roku popravit pro špionáž i 4 ženy, a nic se nezastavilo před tímto strašným činem. Polsko dalo provést za 4 roky přes 400 politických exekucí na životě proti těm, kdož ohrožovali polský stát, a Rusko trestá každý útok na svoji bezpečnost třeba i smrtí. Půjdem-li i my řádně proti nepříteli doma, zmizí nám ona všeobecně prolezá špionáž, která nás otravuje. A půjde-li demokratická Evropa rázně a statečně proti hákovému kříži, oddychnou si všechny národy a státy. Věříme ve veliké štěstí národů, světový mír, ale bdíme při tom na stráži, poněvadž to doba vyžaduje. Mužové republiky, stoupenci demokracie, uzavřete doma mír, vlast volá o pomoc! Žádné volby r. 1936 nehrozí, nám zbývá jedna jediná volba, posvěcená velkou láskou k vlasti, sjednotit se, bránit se a vytvořit silný demokratický stát se spokojeným lidem, který bude obranou proti každé expansi Třetí říše. (Potlesk. – Výkřiky poslanců sudetskonecké strany.) Hitler v Porýní sjednotil Francii i o volbách, Hitler u hranic a uvnitř našeho státu sjednocuje také náš národ. Až nás jednou budou soudit dějiny, ať se vidí, že jsme dorostli velké osudové odpovědnosti, jakou dnes za současnou dobu přejímáme. My jsme víru v historické své poslání neztratili a my máme veliký, krásný cíl před sebou, býti Evropě, býti světu vzorným státem spravedlivého, demokratického a o lidové vrstvy opřehého státu ve všech budoucích pokoleních. (Potlesk.) Budeme s hlubokým porozuměním hlasovati pro obě osnovy zákonů, poněvadž znamenají také ohromnou bezpečnost milionů československých rodin, žen a dětí. (Potlesk. – Výkřiky poslanců sudetskonecké strany. Posl. Zemínová do lavic poslanců sudetskonecké strany): Na vašem povyku nám málo záleží!⁵⁶

Poslanec zvolený za Národní sjednocení Vojtěch Holeček přidal svůj souhlasný postřeh k zákonu a kritiku postoje komunistů tímto způsobem: „Chci-li se dnes také ujmouti slova proto, abych jako bývalý voják a legionář, třeba z jiného politického tábora a třeba z řad oposice, poděkoval panu ministru nár. obrany Machníkovi, že s tak uznáníhodnou energií dovedl k úspěšnému dojednání osnovu zákona na ochranu republiky, nemohu neprojevit lítost nad tím, že tato osnova zákona se nestala jedním z budovatelských pilířů republiky od samého počátku jejího tvoření. Jen silný jest s to účinně ochrániti a zajistit mír. Dovolte,

56 Z projevu poslankyně Františky Zemínové při projednávání zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu v Národním shromáždění. Stenoprotokol 40. schůze Národního shromáždění Československé republiky [online]. psp.cz. 29. dubna 1936. <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/040schuz/s040004.htm> [cit. 20. 11. 2021].

abych připomněl, že to byl právě předseda Národního sjednocení dr. Kramář, který již na mírové konferenci, v době, kdy se začala organisovat Společnost národů, varoval před nekritickým spoléháním na tuto novou mírovou instituci a volal, abychom nezanedbávali své armády, svojí branné moci, která rozhodne, jaké spojení budeme za sebou mít a kolik u našich spojenců i našich nepřátel bude respektu k nám samým. Jsem toho názoru, že jen včasná příprava k obraně je s to také bránit a zamezit válce. Sám pan ministr nár. obrany nemohl nekonstatovat ve svém projevu, kterým zahájil debatu v posl. sněmovně, že jsme zůstali poněkud pozadu, v důvěře, že nikdo nás nenapadne, a také důvodová zpráva k osnově zákona na obranu státu konstatuje, jak jsme pozadu také vůči jiným státům. Jsem rád a rád to zjišťuji, že naši vojáci si uvědomují význam toho, co znamená prvek času pro obranu státu, pro armádu. Jestliže tato osnova zákona měla být kritériem, jak kdo stojí za republikou, tedy to nejlépe ukázali páni z komunistické strany, kteří zde za projevu ministra národní obrany Československé republiky dovedli skandovati slávu rudé armádě, těm, kteří jsou oporou rozvratné práce v Evropě a na celém světě.⁵⁷

Sudetoněmecký sociálně-demokratický poslanec Wenzel Jaksch zákon o obraně státu glosoval těmito slovy: „Rozhodující význam této osnovy vyžaduje podrobného stanoviska všech parlamentních delegací v této sněmovně. Každá strana jedná při zaujetí svého stanoviska k této osnově za veliké dějinné odpovědnosti. My němečtí soc. demokraté se této odpovědnosti nevyhýbáme. Souhlasíme s většinou této sněmovny, že země nesmí být vydána všanc loupežnému útoku zvenčí. Absolutní mírumilovnost naší zahraniční politiky je celému světu zřejmá. Z toho také vyplývá povaha této osnovy zákona jakožto opatření vysloveně obranného. To je také rozhodný motiv našeho zásadního souhlasu. Očekáváme u této osnovy, že rozvaha národů učiní jeho použití zbytečným až do posledních hořkých důsledků. Toto vroucí přání vyslovujeme zde v zájmu všech občanů, všech národností tohoto státu. Vyslovujeme však toto přání také v zájmu sousedních států a celé evropské rodiny národů. Úkolem nás německých aktivistů je vzít si na starost udržení a rozšíření základní důvěry mezi Čechy a Němci. Nepodceňujte příliš naši práci, neboť je to veliký výkon, že jsme se pokusili uskutečnit spolupráci národů na demokratické půdě.“⁵⁸

57 Z projevu poslance Vojtěcha Holečka při projednávání zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu v Národním shromáždění. Stenoprotokol 40. schůze Národního shromáždění Československé republiky [online]. psp.cz. 29. dubna 1936. <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/040schuz/s040007.htm> [cit. 20. 11. 2021].

58 Z projevu poslance Wenzela Jaksche při projednávání zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu v Národním shromáždění. Stenoprotokol 40. schůze Národního shromáždění Československé republiky [online]. psp.cz. 29. dubna 1936. <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/040schuz/s040009.htm> [cit. 20. 11. 2021].

S kritikou návrhu zákona vystoupil i zástupce Henleinovy sudetoněmecké strany poslanec Ernst Kundt: „Máme zde zvláště v rámci celé VI. hlavy nejen pro případ války, tj. pro případ branné pohotovosti, vyhlášení války, mobilisace anebo války vůbec, nýbrž i pro případ míru z pouhého titulu vnitřního klidu a pořádku právní prostředek, se kterým již dnes provádějí některé státní orgány a někteří okresní hejtmané neplechy. Z tohoto právního titulu se podává možnost užití nejen jednotlivých hlav této osnovy pro případ války, nýbrž podle okolností i celých ustanovení pro případ války již v míru, čímž může vlastně přejít celé státní vedení v míru na Nejvyšší radu obrany státu, přičemž vláda představuje více nebo méně jen ozdobu, neboť se rada přece skládá jen z části z členů vlády, k čemuž přistoupí ještě vojenský činitel, jenž tam má v případě války veskrze zaujmouti své místo, jenž má také do určité míry přípravně působiti již v míru, jemuž však nesmí býti z titulu vnitřního klidu a pořádku propůjčeno již v dobách míru diktátorské postavení. Považuji celou tuto VI. hlavu, podle které z titulu vnitřního klidu a pořádku – nechť je to pro část státního území nebo pro celé státní území – může býti užito mimořádných práv a moci, které jsou oprávněny ve válečném stavu, již v dobách míru, nikoliv za samostatný zákon vedle státní ústavy, nýbrž vůbec za možnost zrušení podstatných zásad demokraticko-republikánské státní ústavy.“⁵⁹

Proslov poslance agrárníka Leopolda Slívy projednávání zákona o obraně státu shrnuje takto: „Projednávání osnova zákona o obraně státu vyvolala mimořádnou pozornost naší veřejnosti a značnou kritiku v tisku i v tomto veleváženém sboru. Je nesporné, že osnova zákona vzhledem na důležitost a význam pro tento stát sleduje jen jeden cíl a jeden účel, to jest zabezpečení tohoto státu. Záleží tedy velmi mnoho na tom, jakým způsobem v dnešní tak významné a vážné době bude také v tomto zákonodárném sboru přijata. Víme velmi dobře, že když má sloužiti jako podklad pro zabezpečení tohoto státu a má dáti možnost skutečné obrany v době největšího nebezpečí, musí také ukládati těm, kdož obranu budou museti řídit i věsti, značné povinnosti a zodpovědnost.“⁶⁰

Na závěr svého proslovu ještě dodal: „Vývoj poměrů v dnešní době, když nynější vládní režim v sousední říši dovolil si právě v nedávné době docela otevřeně a řekl bych přímo vyzývacým způsobem roztrhat a porušit smlouvy, které

59 Z projevu poslance Ernsta Kundta při projednávání zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu v Národním shromáždění. Stenoprotokol 40. schůze Národního shromáždění Československé republiky [online]. psp.cz. 29. dubna 1936. <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/040schuz/s040011.htm> [cit. 20. 11. 2021].

60 Z projevu poslance Leopolda Slívy při projednávání zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu v Národním shromáždění. Stenoprotokol 40. schůze Národního shromáždění Československé republiky [online]. psp.cz. 29. dubna 1936. <https://www.psp.cz/eknih/1935ns/ps/stenprot/040schuz/s040016.htm> [cit. 20. 11. 2021].

dobrovolně uzavřel, ukládá nám povinnost, abychom v dnešní době vskutku stáli na stráži tak, jak toho již poloha našeho státu sama o sobě vyžaduje. Jsme pevně přesvědčeni, že ze strategických důvodů jsme v nevýhodném postavení a poloze a že právě proto tím větší povinnosti a úkoly musí ukládat náš stát svému občanstvu. Poměry v sousední říši, která v poslední době odhodlala se přímo k šílenému zbrojení, na které vynakládá závratné částky, nás donutily k tomu, že i my chtějící nechtějící musíme vykonat vše, aby byla zabezpečena existence a ochrana tohoto státu. Jsme povinni tímto svým jednáním nejenom vzhledem k poměrům, nýbrž také vzhledem k tomu, že jsme si vědomi, s jak velkými potížemi byl tento stát budován a koncem světové války utvořen. Jsme povinni tím nejenom sobě, těm, kteří přijdou po nás, nýbrž také těm, kteří za tento stát, za jeho zbudování dali to nejdražší, co měli, to jest svoje životy.⁶¹

Zákon č. 131/1936 Sb. na obranu státu byl značně rozsáhlý, přesto jeho provedení vyžadovalo ještě navíc řadu vládních nařízení i dalších prováděcích předpisů. Zákon vyvolával tvrdou kritiku např. od německých právníků jako opatření zaměřené proti menšinám. V situaci reálného ohrožení republiky byla mnohá radikální opatření potřebná, či dokonce nutná, přesto nelze přehlížet určité problematické aspekty zákona – poměrně často je u rozborů tohoto zákona zmiňováno vymezení tzv. státně nespolehlivých osob, velmi důležitá jsou však také mj. mimořádná zmocnění vlády a možnost provádět opatření určená pro dobu branné pohotovosti státu bez ohledu na její vyhlášení. Některá ustanovení zákona tak mohla být teoreticky snadno zneužita. Množství mimořádných opatření vybočujících z mezí běžného práva bylo značné, a i u českých právníků to vzbuzovalo jisté rozpaky.⁶² Pro rekapitulaci je však také třeba uvést, že zákon o obraně státu a další navazující zákony a vládní nařízení z druhé poloviny 30. let představovaly rozsáhlé legislativní dílo, které vytvářelo potřebné předpoklady stát se efektivním nástrojem organizace a komplexního zabezpečení obranné funkce státu. Přes některé problematické pasáže životaschopnost tohoto zákona prokázal i fakt, že platnost skončila až v roce 1961.⁶³

Ani přijetí zákona o obraně státu nakonec nebylo schopno zabránit rozbití Československé republiky. Mezinárodní okolnosti byly natolik nepříznivé, že se politici rozhodli ustoupit agresivním požadavkům nacistického Německa a odstoupit pod tlakem část území. Největší válce lidských dějin to však následně stejně nezabránilo. Přestože zákonodárci a vojenská správa dokázali přijmout konkrétní legislativu, která by jednoznačně pozitivně ovlivnila schopnost země

61 Tamtéž.

62 Petráš, R.: Menšiny v meziválečném Československu: právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodněprávní ochrana, s. 242.

63 Němeček, J. – Zudová Lešková, Z.: Branné zákony, s. 253–257.

pružně čelit bezprostřední vojenské agresi, zákon o obraně státu nakonec nemohl být využit v míře, s jakou byl téměř dekádu usilovné práce vytvářen. Pro všechny krize – minulé i současné, a v tom tkví možné ponaučení z této kapitoly dějin pro budoucnost, zůstává trvale platným rčení, že štěstí přeje připraveným. Zákon o obraně státu pracoval se všemi mechanismy chodu společnosti, které by vedly ke zvýšení obranyschopnosti státu jako celku. V mezinárodním měřítku nešlo o nic nového ani převratného, přičemž s podobnými zákony pracuje i nyní vedení každé země, kterému není lhostejný její osud. Pokud bychom měli upozornit na jistou výjimečnost právě tohoto zákona, mělo by být v první řadě zmíněno, pod jakým tlakem mezinárodních i vnitrostátních okolností se jeho tvůrci ocitli. Na zákoně se s výjimkou dvou politických stran shodla drtivá většina politické reprezentace, přijetí žádné, byť sebelepší legislativy však nemohla zabránit tragédii, která uvrhla svět do válečného běsnění již pár měsíců po definitivním rozbití Československa. V tomto případě totiž hrála roli celá řada politických rozhodnutí s katastrofálními následky vedoucích až k realizaci útočné války v podání Hitlerova nacistického Německa. Důsledky konfliktu dokonce až dodnes vytváří do značné míry svět kolem nás. I proto je důležité si připomínat konsekvence, které k němu vedly. Proces přijímání obranné legislativy v podobě zákona č. 131/1936 Sb. o obraně státu mezi takové momenty jednoznačně patří.

Intentions and Process of the Adoption of Law no. 131/1936 of the Coll. on State Defence

In response to the political development in neighbouring Germany and related security threats, the National Assembly adopted a new law in May 1936. The aim of this legal regulation would, as an obligatory guideline, unite the state's effort to ensure the republic's defence and create legal pre-requisites for the implementation of the fundamental measures for the country's defence, and to eliminate everything that would thwart the state's efforts in this direction. The article discusses the intentions' analyses as well as the legislative process of enacting the law including the viewpoints of the individual political parties of the National Assembly.

Law no. 131/1936 of the Coll. on state defence was rather voluminous, yet its implementation required a number of governmental ordinances and other implementation rules. The law generated severe criticism, for example, by German lawyers as a measure against minorities. In the situation of real danger to the republic, many radical measures were needed, even imperative; however, certain disputable aspects of the law cannot be overlooked – the identification of 'state unreliable persons' is relatively often mentioned in the analyses of this law, yet the extraordinary authorisations of the government are also very important as well as the possibility to implement measurements for the period of the state's defence emergency. In theory, some regulations could thus be easily abused. There was a rather substantial number of extraordinary measures deviating from the general law limits, and even Czech lawyers showed certain discomfort. Yet, it should be stated that the law on state defence and the subsequent laws and governmental regulations from the second half of the 1930s represented extensive legislative work that formed essential preconditions for becoming an effective tool of the organisation and complex provision of the state's defensive function. Despite some problematic passages, the viability of this law was further evidenced because it remained in force until 1961.

KRIZE NA OBZORU

BRANNÁ VÝCHOVA VE ŠKOLÁCH MEZIVÁLEČNÉHO ČESKOSLOVENSKA

JAN ŠIMEK

Vzrůstající ohrožení Československa ze strany nacistického Německa ve druhé polovině 30. let s sebou přineslo nutnost začít připravovat na potenciální konflikt i civilní obyvatelstvo včetně školní mládeže. Cílem následujícího textu je ukázat, jak se měla branná výchova na školách vyučovat a zároveň upozornit, na jaké obtíže její zavádění naráželo a jak výuka probíhala ve skutečnosti. Pro naplnění první části vytčeného cíle můžeme využít normativní předpisy (ať už zákony či ministerské vyhlášky), školní osnovy a učebnice. Skutečnou podobu výuky pak můžeme rekonstruovat na základě výročních zpráv (platí pro střední školy, které vydávaly výroční zprávy povinně) či školních kronik (v obou typech pramenů se po roce 1935 objevuje zvláštní kolonka věnovaná provádění branné výchovy), cenným zdrojem jsou i pedagogické časopisy, na jejichž stránkách se učitelé dělili s kolegy o svoje postřehy a zkušenosti z každodenní praxe (nejdůležitějším byl *Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu*). Předmětem zájmu bude výuka jak na národních školách (sem byly řazeny obecné školy i měšťanky), tak i školách středních. Přestože problematika školní výuky branné výchovy v meziválečném Československu patří mezi beze sporu zajímavá témata z hlediska dějin školství – zejména z hlediska využití výukových metod dle zásad reformní pedagogiky – zatím těmto otázkám nebyla věnována soustavnější pozornost pedagogického výzkumu, objevilo se jen dílčí zpracování ve dvou nedávno vydaných monografiích.¹

Legislativa, metodiky a učebnice

Co se týče legislativní úpravy, jako první řešily brannou výchovu ve školách vyhlášky Ministerstva školství a národní osvěty z let 1934 (pro střední školy)²

-
- 1 Kavan, Štěpán: Ochrana člověka a společnosti – vývoj vzdělávání v bezpečnostních tématech. Praha 2020; Šimek, Jan – Halířová, Martina: Škola a válka. Branná výchova v české škole. Praha 2021.
 - 2 Výnos MŠANO ze dne 1. 2. 1934, čís. 141.026/33-II, o výchově k brannosti na středních školách a učitelských ústavech.

a 1935 (pro národní školy, tj. obecné a měšťanky).³ Hovořilo se v nich o mravní a naukové branné průpravě, která se měla stát organickou součástí výchovné a učitelské práce. Nešlo o zavedení samostatného vyučovacího předmětu, „branné zřetel“ měly být zohledněny při výuce pokud možno všech vyučovacích předmětů (ve kterých předmětech a jakým způsobem se tyto zřetel uplatňovaly, bude popsáno dále).

Již od 20. let se vedla debata nad přijetím zákona o branné výchově, který byl po dlouhých peripetiích konečně schválen až roku 1937 (spletité politické okolnosti vedoucí k neustálému odkládání přijetí tohoto zákona byly popsány jinde a pro potřeby tohoto textu není nezbytné je reprodukovat).⁴ Zákon č. 184/1937 Sb. o branné výchově řešil obecně problematiku branné přípravy pro všechny občany ve věku 6–30 let (v některých případech až do 50 let), účel branné výchovy byl v zákoně definován jako pěstování „mravních vlastností, tělesné zdatnosti, znalostí a dovedností, jichž je třeba k obraně státu“ (§2). V zákoně byly vymezeny i tři složky branné výchovy: první složkou byla branná příprava mravní, nauková a tělesná (školní výuka měla největší význam právě pro posilování této složky), druhou složkou byl výcvik v pomocných a ochranných službách (do výcviku se měli zapojovat občané bez rozdílu pohlaví od 14. roku věku, tedy opět se tato složka do značné míry dotýkala i škol) a třetí složkou byl branný výcvik (ten se týkal pouze chlapců od 17 let, školní výuky se tedy dotýkal jen v omezené míře a nebudeme mu proto věnovat pozornost). V zákoně bylo uvedeno, že tělesná složka branné výchovy se má začlenit do vyučování tělocviku, složka mravní a nauková může buď prostupovat jednotlivé předměty, nebo se může realizovat i jako samostatný předmět, školy tedy měly možnost formu výuku upravit dle svých potřeb.

Legislativní normy typu vyhlášek či zákona určovaly výchovně vzdělávací cíle, ovšem jakým způsobem těchto cílů dosáhnout bylo úkolem pro školské úřady a odborníky na didaktiku, kteří upravovali školní osnovy. Nedlouho před vydáním ministerských vyhlášek o výuce branné výchovy byly vydány nové školní osnovy, roku 1933 pro obecné školy⁵ a roku 1934 pro školy střední.⁶ Pojetí těchto osnov odráželo dobové pedagogické trendy, které v duchu zásad reformní pedagogiky směřovaly k tzv. pracovní škole (jako synonymum se používal termín „činná škola“). Snahou bylo změnit dosud běžný a převládající způsob paměťového vyučování, kde látku vykládal učitel, ve prospěch problémového vyučování s vysokým podílem individuální či skupinové práce žáků; na druhou stranu větší samostatnost žáků při výuce měla být vyvážena pocitem sounáležitosti s celým

3 Výnos MŠANO ze dne 24. 5. 1935, čís. 26.969/35-I, o výchově žactva národních škol k brannosti.

4 Šrámek, Pavel: Ve stínu Mnichova. Z historie československé armády 1932–1939. Praha 2008, s. 70–73.

5 Normální učebné osnovy pro obecné (ludové) školy. Praha 1933.

6 Neuhöfer, Rudolf (ed.): Učebné osnovy středních škol a učitelských ústavů. Praha 1934.

kolektivem školy, který se měl posilovat při celoškolních shromážděních či prostřednictvím žákovské samosprávy. Zavedení všech výše uvedených novinek ovšem předpisy nijak nevynucovaly, metoda výuky byla volná, učitelé tedy mohli vyučovat způsobem, který jim osobně připadal nejvhodnější; stejně tak žákovská samospráva fungovala jen na těch školách, kde ji povolil ředitel.

Vyhlašky o branné výchově z let 1934 a 1935 požadovaly integrovat do výuky mravní a naukovou složku branné výchovy, což sice představovalo nový prvek ve výuce, na druhou stranu ale stávající osnovy více méně všechnu látku obsahovaly – nešlo tedy o žádnou radikální změnu, spíše bylo zapotřebí požadovanou látku vybrat a žákům ji náležitě podat. Jak bylo řečeno, učitelé měli při volbě vyučovací metody volnost, bylo tedy možné přistoupit k novému úkolu kreativně a řada učitelů tak skutečně učinila (přesto i nové osnovy upozorňovaly, že „živé slovo učitele“ a řízený rozhovor s žáky si stále udržuje svou nezastupitelnou úlohu).⁷

Již od roku 1934 začaly vycházet metodiky a učebnice, které bylo možné pro výuku použít. Na prvním místě je třeba jmenovat Rukověť branné výchovy⁸ připravenou Ministerstvem národní obrany. Dva svazky určené pro nižší (1934) a vyšší (1936) stupeň škol představovaly kompendium znalostí, které měly být dle představ armádních odborníků žákům předány a učitelé je mohli využívat jako dobrý základ pro přípravu, nejednalo se ovšem o text pojatý didakticky (navzdory tomu se Rukověť používala zejména na středních školách jako učebnice, záznamy o jejím pořízení najdeme v mnoha výročních zprávách středních škol).⁹ Vítanou metodickou pomocí pro učitele se stala obsáhlá dvousvazková publikace Prvky branné výchovy ve vyučování na národních školách,¹⁰ kde byla branně výchovná látka přehledně rozdělena dle jednotlivých postupných ročníků a v jejich rámci po jednotlivých měsících. Tato publikace byla jednoznačně nejrozsáhlejším zdrojem podnětů pro pedagogickou práci, ve stejném roce 1937 vyšly i upravené osnovy pro obecné školy, doplněné o metodický návod na výuku branné výchovy na základě podnětů z praxe.¹¹

7 Skořepa, Miloslav – Lidmila, Bohuslav: Podrobné osnování učiva pro obecné školy podle normálních osnov z r. 1933. Praha 1937, s. 39.

8 Rukověť branné výchovy. Nižší stupeň. Praha: Vědecký ústav vojenský, 1934; Rukověť branné výchovy. Vyšší stupeň. Praha: Vědecký ústav vojenský, 1936.

9 Viz např. Roční zpráva odborné školy strojnické v Přerově za školní rok 1937/38, s. 18–20 – zde je Rukověť jmenována jako učebnice užívaná ve všech ročnících.

10 Král, Saša – Kalivoda, Karel – Sadecký, František: Prvky branné výchovy ve vyučování na národních školách. Díl I, pro 3.–5. postupný ročník. Praha 1937; Král, Saša – Kalivoda, Karel – Sadecký, František: Prvky branné výchovy ve vyučování na národních školách. Díl II, pro 6.–8. postupný ročník. Praha 1937.

11 Skořepa, Miloslav – Lidmila, Bohuslav a kol.: Podrobné osnování učiva pro obecné školy podle normálních učebních osnov z roku 1933. Praha 1937; poslední úprava následovala roku 1938 – viz

Kromě těchto nejrozsáhlejších prací vzniklo i několik dalších metodik,¹² nejpozoruhodnější z nich je rozhodně práce J. Dolenského Příručka branné výchovy pro učitelstvo národních škol, kde autor předkládá vlastní koncept výuky vycházející z metod činné školy a ověřený několikaletou praxí na jihočeské venkovské škole.¹³ Je vhodné zmínit i práci Metodika brannej výchovy na školách národných od F. Trnky a O. Jeleňa, která vyšla pouze ve slovenštině (autoři v předmluvě vysvětlovali, že kniha samozřejmě může dobře posloužit i českým učitelům, ale překlad do češtiny nevyjde, aby se kontaktem se slovenským textem u českých učitelů posílil pocit česko-slovenské vzájemnosti).¹⁴

Vedle metodik se postupně začaly objevovat i učebnice branné výchovy. Jejich autory byla aktivní skupina pedagogů z praxe, kteří zároveň svoje poznatky a zkušenosti popisovali na stránkách učitelských časopisů. O jejich aktivitě a nadšení pro nový předmět svědčí, že několik z nich se autorsky podílelo hned na několika učebnicích. Na prvním místě je nutné opět zmínit jméno Josefa B. Dolenského, který patřil mezi propagátory branné výchovy ještě před jejím oficiálním zavedením.¹⁵ Bývalý důstojník legií a ve 30. letech učitel v jihočeských Strýčicích na téma branné výchovy publikoval již od konce 20. let, proto okamžitě zareagoval již na první vyhlášku o branné výchově z roku 1934 svou prací Branná výchova a škola,¹⁶ jejíž přepracované a podstatně rozšířené vydání vyšlo roku 1936. V tom samém roce vyšla jeho práce Branný dějepis,¹⁷ kde názorně ukázal možnost využití dějepisné látky pro potřeby výuky branné výchovy. Tyto texty doplněné o praktické příklady ze svojí učitelské praxe ve Strýčicích rozpracoval do již výše zmiňované originální metodiky Příručka branné výchovy pro učitelstvo národních škol (1937) a nakonec v roce 1938 vydal Čítanku pro brannou výchovu, která spojovala učivo branné a občanské výchovy¹⁸ (podobně byla pojatá učebnice pro měšťanské školy F. Poulička a J. Spilky).¹⁹

Lidmila, Bohuslav (ed.): Podrobné osnovy branné výchovy pro obecné školy podle normálních osnov ministerstva školství a národní osvěty ze dne 10. března 1938, čís. 34.419-I. Praha 1938.

12 Pro učitele národních škol vyšla ještě učebnice Mervart, Vladimír: Branná výchova na škole národní. Příručka pro učitele národních škol. Praha 1936.

13 Dolenský, Josef: Příručka branné výchovy pro učitelstvo národních škol. Praha 1937.

14 Trnka, František – Jeleň, Otakar: Metodika brannej výchovy na školách národných. Brno 1937, s. 7.

15 První práci na téma branné výchovy publikoval v rámci svojí činnosti ve Svazu československého důstojnictva již roku 1929, další následovala roku 1933. Viz Dolenský, Josef: Branná výchova školní mládeže. České Budějovice 1929; Dolenský, Josef: Branná a občanská příručka. Praha 1933.

16 Dolenský, Josef: Branná výchova a škola. Praha 1934.

17 Dolenský, Josef: Branný dějepis pro školní a národní potřebu. Třebechovice p. Orebem 1938.

18 Dolenský, Josef – Pátek, František: Čítanka pro brannou výchovu I. Ve službách státu. Praha 1938.

19 Pouliček, František – Spilka, Josef: Občanská nauka a branná výchova pro měšťanské školy.

Nejvíc samostatných učebnic branné výchovy bylo určeno pro žáky národních škol,²⁰ další pro měšťanky a vyšla např. i učebnice pro pokračovací živnostenské školy,²¹ žádná zvláštní učebnice ale nebyla určena školám středním (to byl zjevně důvod, proč v inventářích jejich knihoven často nacházíme záznamy o zakoupení Rukověti branné výchovy). Z metodického hlediska pozoruhodná je učebnice Pracovní formy nepřímého vyučování vlastivědě a branné výchově, jejíž autor J. Konvička jednak zohledňoval zásady pracovní školy (odtud první část názvu), jednak učebnici koncipoval s ohledem na značné množství malotřídních škol (pojem „nepřímé vyučování“ užitý ve druhé části názvu odkazuje na způsob výuky v malotřídní škole, kdy se učitel jednomu oddělení věnuje přímo, s dalšími odděleními je ale v danou chvíli nutné pracovat nepřímě – zadat jim vhodnou samostatnou práci).²²

Dále vznikly i učebnice reagující na požadavek, aby se branné zřetele prolínaly výukou všude, kde to bylo vhodné: kromě chemie, kde je souvislost s poučením o nebezpečí bojových otravných látek jasná,²³ to byla i učebnice ukazující možnosti branných obsahů v kreslení²⁴ či ve výuce češtiny²⁵ (pro využití v hodinách českého jazyka vznikla i čítanka branné výchovy a dokonce i přehled dostupné literatury pro děti a mládež s komentářem, jak by bylo možné díla využít z hlediska branné výchovy).²⁶ Nikterak překvapivé bylo vložení branného obsahu do učebnic tělocviku, protože tělesná a branná výchova byly propojeny velmi úzce.²⁷ Kromě schválených učebnic nacházíme i různé soukromé tisky, které se obracely k mládeži – jmenujme alespoň zcela svéráznou práci uznávaného zahradnického odborníka J. Rubliče Obrana národa s státu dle vzorů přírody, v níž se autor – ve-

Praha 1939.

- 20 Mervart, Vladimír: Branná výchova na škole národní. Pro 1. až 8. postupný ročník obecných škol. Praha 1936; Pavlík, Emanuel: Branná výchova v národní škole. Praha 1936.
- 21 Hruška, Josef: Branná výchova. Učebnice pro živnostenské školy pokračovací. Praha 1938.
- 22 Konvička, Jaroslav: Pracovní formy nepřímého vyučování vlastivědě a branné výchově. Praha 1939.
- 23 Šalanský, Hynek: Školní pokusy s bojovými látkami. Příspěvek k branné výchově při vyučování chemii na školách středních, odborných i měšťanských. Praha 1938.
- 24 Molík, František – Bradáč, Karel: Brannost v kreslení. Praktické příklady pro výcvik v kreslení mapových, orientačních a dopravních značek, jednoduchých situačních a panoramatických náčrtů. Třebouchovice pod Orebem 1938.
- 25 Podlaha, A.: Příručka branné výchovy se zřetelem k občanské nauce a výchově, mluvnici a prapopisu, slohu a psaní. Praha 1938.
- 26 Hanák, J. S.: Až budu vojákem. Vojenská čítanka pro hochy. Praha 1938; Mík, František: Na stráž! Pro brannou výchovu mládeže. Praha 1938.
- 27 Pechlát, Antonín: Cvičení pořadová pro spolky a školy, upravená vzhledem k předpisům vojenským. Praha 1935; Kubíček, Karel a kol.: Tělesná a branná výchova mládeže měšťanských škol. Praha 1936.

terán první světové války, kterou prošel v hodnosti kapitána – snaží dětem vysvětlit nutnost obrany na základě boje o přežití v přírodě, přičemž jednotlivé přírodní jevy a chování zvířat připodobňuje válečným situacím (želva jako tank, mravenci jako kulometná četa, bičíkovci jako ponorky apod.).²⁸

Obsah výuky

Po přehledu předpisů, které výuku branné výchovy ustanovovaly a osnov, metodik a učebnic, které určovaly způsob její výuky, bude vhodné blíže představit obsah výuky. V obecných rysech náplň výuky určoval a přehledně do třech skupin členil výše citovaný zákon č. 184/1937. První složku tvořila dle dikce zákona branná příprava mravní, nauková a tělesná – se všemi třemi částmi této první složky měli přijít do styku žáci již od zahájení školní docházky až do chvíle, kdy žák školní vzdělávání ukončil (lhostejno, zda to bylo po ukončení školy národní, střední či vysoké – mravní, nauková a tělesná branná výchova byla přítomna v celé školské soustavě).

Mravní složka branné výchovy byla pojímána velmi široce – obsah výuky i její cíle se do značné míry překrývaly s předmětem občanská nauka, který byl do československých škol zaveden po částečné reformě školství na základě tzv. malého školského zákona z roku 1922 (občanská výchova se pak začala vyučovat od školního roku 1923/24).²⁹ V občanské nauce se žáci dozvídali nejen o různých formách státního zřízení, obecní a státní správy, ale prostřednictvím těchto znalostí v nich mělo být posilováno vlastenectví. Toto vše platilo i pro mravní složku branné výchovy, ta ale v sobě zahrnovala i ještě obecnější hodnoty, v podstatě veškeré kladné charakterové vlastnosti člověka – speciálně můžeme jmenovat dobrovolnou uvědomělou kázeň, vytrvalost, kamarádství, solidaritu, statečnost, iniciativní podnikavost. Všechny uvedené vlastnosti více méně odpovídaly celkovému záměru školní výchovy,³⁰ jen se s brannou výchovou začalo pěstování těchto žádoucích charakterových vlastností ve škole víc zdůrazňovat. Vedle hodin vlastivědy (na nižším školním stupni) a občanské nauky (na vyšším stupni národní školy a na středních školách) byla vhodná příležitost k pěstování mravní výchovy především v dějepisu. Pracovat se mohlo s příklady osobností zasloužilých o stát nebo významnými událostmi souvisejícími s obranou vlasti – v této souvislosti bylo obzvlášť vyzdvihováno husitství a z moderních dějin pak události vedoucí ke vzniku Československa a speciálně bojová činnost legií (jak je patrné, opět šlo

28 Rublič, Josef: *Obrana národa a státu dle vzorů přírody*. Chrudim 1935.

29 Zákon č. 226/1922 ze dne 13. července 1922, jímž se mění a doplňují zákony o školách obecných a občanských, §1.

30 Školní a vyučovací řád pro školy obecné a měšťanské. Výnos MŠANO ze dne 30. července 1937. Praha 1938, s. 91.

o látku, která měla významné místo v osnovách a učebnicích již před zavedením branné výchovy). Užitečné příklady pro mravní výchovu bylo možno nalézt i při výuce češtiny (vhodným výběrem ukázek v literatuře nebo zadávanými tématy slohových prací).

Při mravní výchově záleželo více než kdekoliv jinde na vhodně zvolené metodě. Klasický výklad nebyl nejvhodnější, mnohem lépe se dalo využít metod pracovní školy, obzvláště dobře mohla fungovat např. školní shromáždění připravovaná u příležitosti výročí republiky nebo narozenin prezidenta Masaryka, pro které žáci nacvičovali různá vystoupení; pro praktické vyzkoušení pouček o demokracii a správě státu mohla výborně posloužit žákovská samospráva, ve které se žáci učili hledání kompromisu, dosahování společných cílů a jednání se svými vrstevníky i s autoritami (učiteli, ředitelem). Metodiky i učebnice doporučovaly, aby líčení heroických činů významných osobností, se kterým se žáci v hodinách seznamovali, bylo v občanské/branné výchově doplněno nabídkou, jak mohou projevit statečnost nebo udělat dobrý skutek samotní žáci: mohlo se jednat o překonávání drobných nepohodlí (např. otužování nebo pomoc při úklidu doma či ve škole) nebo pomoc druhým lidem (starším sousedům nebo třeba nemocnému spolužákovi) či práce pro veřejné blaho (úklid obce nebo práce pro její zvelebení). Učitelé měli možnost vyhlašovat tzv. výchovné týdny, které spočívaly v praktikování žádaného chování, o kterém byli žáci poučeni v hodinách (např. týden čistoty, týden otužování, týden pomoci apod.). Metodiky zároveň na učitele apelovaly, aby dbali na dodržování naučeného i po skončení kampaně, protože bez dlouhodobého utužování mohl návyk snadno zmizet.³¹ Vedle toho se doporučovalo nabízet žákům kontakt s „živými vzory“, tzn. zvat do škol na besedy např. bývalé legionáře nebo veřejně známé osobnosti.³²

Na rozdíl od mravní složky, která měla utvářet charakter žáků a jejich hodnotové postoje, jim měla nauková složka předat soubor konkrétních znalostí. V občanské nauce se tedy dozvěděli o organizaci civilní protiletecké ochrany a jejích úkolech a samozřejmě i o armádě, jejích jednotlivých složkách i významu armády pro stát. S tím souviselo jedno z nejhroustlivějších míst celé branné výchovy – na jedné straně učebnice hovořily o Československu jako o pacifistickém státu, který usiluje o mír se všemi sousedy, na druhou stranu bylo třeba vysvětlit, proč je třeba budovat silnou armádu a proč je povinností všech občanů se zapojit do obrany státu i se zbraní v ruce. Učebnice pochopitelně předkládaly srozumitelné vysvětlení – nejčastěji se dětem vysvětlovalo za pomoci analogie s vrahem, který útočí na jejich rodinu, v takovém případě mají napadení nejen právo, ale i morální povinnost se bránit. V pedagogické literatuře však byla věnována po-

31 Skořepa, Miloslav – Lidmila, Bohuslav: Podrobné osnování učiva pro obecné školy, s. 41.

32 Tamtéž, s. 40.

měrně značná pozornost složitější argumentaci ve prospěch branné výchovy – platilo to zejména pro dobu kolem poloviny 30. let, kdy se branná výchova teprve etablovala, v pozdějších letech pod dojmem silícího ohrožení státu články na toto téma v podstatě mizí.³³

Nauková složka branné výchovy se projevovala výrazně při výuce přírodopisných předmětů, kdy měli žáci získat poučení o otravných chemických látkách a zároveň o základech první pomoci. Při zdravotnickém výcviku plnil nezastupitelnou úlohu Dorost Československého červeného kříže, který měl jako jediná organizace povolení působit již od roku 1921 přímo na školách. Dorost se od začátku své činnosti na školách zaobíral jednak osvětovou funkcí v hygienických záležitostech, jednak plnil i sociální úlohu, když podporoval žáky z nemajetných rodin. Se zavedením branné výchovy začali do škol docházet lékaři či sestry Červeného kříže, aby žáky poučili o první pomoci – organizace těchto školení i procvičování nabytých znalostí potom logicky připadlo právě družinám Dorostu.

Vedle první pomoci se žáci měli v rámci branné výchovy naučit i základům orientace v terénu. V hodinách zeměpisu se žáci dozvěděli teorii nutnou pro práci s mapou, kompasem (popřípadě signalizaci morseovkou). V hodinách kreslení, které mělo za první republiky spíše charakter technického kreslení než dnešní výtvarné výchovy, se zase učili zhotovovat panoramatické náčrty terénu, což bylo rovněž součástí nutných topografických znalostí.³⁴

Praktické ověření všech těchto znalostí následovalo při dnech brannosti (ty se zpravidla pořádaly pro celou školu)³⁵ nebo branných vycházkách, které zároveň můžeme považovat za součást tělesné složky branné výchovy. Začlenění branných prvků do školního tělocviku nespočívalo v zavedení pořadových cvičení (ačkoliv se přirozeně objevovaly názory, že chlapeckou část žactva by bylo vhodné tímto způsobem připravovat na službu v armádě), nýbrž primárně se jednalo o různé druhy her v přírodě a vůbec uvykání žáků na pohyb v terénu. Předpokládalo se totiž, že v potenciálním ozbrojeném konfliktu bude hrát významnou úlohu letectvo, které bude útočit na průmyslové objekty a infrastrukturu v zázemí. Jako součást ochrany před těmito útoky měli být žáci připraveni na evakuaci mimo hustě osídlená území, která byla ohrožena nejvíce. Škola je proto měla zvyknout na pohyb

33 Viz např. Soukup, F. A.: Školní výchovu k brannosti národa. Praha 1932, srv. Skořepa, Miloslav: Výchova k obraně míru. Praha 1938, s. 34 an.

34 Např. výše citovaná učebnice Brannost v kreslení obsahovala soubor kreseb různých terénních situací, které byly podány v několika variantách od detailní kresby po maximálně schematické zjednodušení vhodné pro rychlé terénní náčrty (doplněny byly i mapové značky pro daný terénní útvar, které se žáci učili nejen rozeznávat, ale i kreslit).

35 Dny brannosti mohly mít různou podobu: někdy měly jen manifestační charakter, kdy žactvo všech škol po společném pochodu vyslechlo projev starosty či jiné veřejné osobnosti a dalo na jevo připravenost k obraně vlasti; častěji ale měly dny brannosti i sportovní a branný program.

v přírodě v neznámém terénu – měli získat schopnost se v něm pohybovat a zároveň orientovat. Již školní osnovy z roku 1933 dávaly školám možnost pořádat „pochodová cvičení“, ovšem ministerská vyhláška z 9. února 1937 zavedla povinné „branné vycházky“ v závazném rozsahu 2 hodin čistého času na nižším stupni (3.–5. třída) a 4 hodin na vyšším stupni.³⁶ Hodinová dotace na branné vycházky byla přidána navíc ke stávajícím hodinám tělocviku, ovšem neměl se zvýšit celkový počet vyučovacích hodin (ředitelé tedy museli rozhodnout, které vyučovací hodiny budou ubrány ve prospěch vycházek). Vyhláška o branných vycházkách umožňovala i pořádání celoškolního výletu do přírody, ten byl ale na rozdíl od vycházek nepovinný. Program výletu do přírody nebyl úředně stanoven, v učitelských časopisech se doporučovalo využít ho opět k různým cvičením v orientaci i signalizaci, branným hrám (buď tělesným, např. přetahovaná, nebo orientačním a stopovacím), žáci se také měli naučit rozdělovat a udržovat oheň, připravit jednoduché pokrmy a v noci držet hlídky.³⁷ Roku 1937 se konal první ročník Zborovského závodu branné zdatnosti, mezi jehož disciplíny patřil přespolní běh, skok, hod granátem a plavání, zároveň bylo nutné plnit úkoly z orientace a signalizace – ve výročních zprávách některých středních škol nacházíme zmínky o účasti jejich studentů v závodech³⁸ (ovšem účastnit závodu se mohli jen chlapci od 17 let, týkalo se tedy jen středních škol a navíc jen studentů nejvyšších ročníků).

Kromě výše popsaných částí branné výchovy (tj. mravní, naukové a tělesné), muselo školství do výuky integrovat i přípravu na civilní protiletectkou ochranu, kterou zákon č. 184/1937 uváděl jako druhou složku branné výchovy – připravovat se na ní měla mládež ve věku 14–17 let. Ve školní praxi nebylo toto rozdělení nijak striktní: již mladší žáci na prvním stupni obecné školy byli v učebnicích poučováni o civilní protiletectké ochraně, významu poplachových signálů, zásadách evakuace a chování v krytu. Pedagogické časopisy zase otiskovaly návody na správné provádění poplachových cvičení;³⁹ ta se zpravidla prováděla na školách vyšších stupňů (buď jednoduchý nácvik přesunu do krytu, nebo celé tematické branné dny, kdy po evakuaci ze školní budovy následoval přesun terénem s procvičením orientace a první pomoci). Kupodivu konání poplachových cvičení dlouho spočívalo jen na metodických doporučeních v odborné literatuře (případně znalostech a schopnostech samotných učitelů), jednoznačná a závazná pravidla vydaly státní

36 Branné vycházky. Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu, 3, 1938, s. 125.

37 Např. Brym, Jan: Budujme rekreační tábory pro mládež. Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu, 2, 1937, s. 34–35.

38 Např. Roční zpráva české obchodní školy dvoutřídní v Jihlavě za školní rok 1937/38, s. 18.

39 Např. Dolejší, Rudolf: Plán CPO na naší venkovské škole. Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu, 2, 1937, s. 76–77.

orgány až na podzim 1938.⁴⁰ Mohlo proto docházet k situacím jako na dívčí škole v Mělníku, kdy nebylo jasné, zda při poplachu hledat úkryt v budově, nebo se raději evakuovat ven.⁴¹ Toto již souvisí s praktickými problémy provádění branné výchovy na školách, o kterých bude podrobněji pojednáno v následující části, zde ještě v souvislosti s civilní protiletectkou ochranou upozornění na význam mimoškolních organizací, které školní brannou výchovu doplňovaly.

Po skončení osmileté povinné školní docházky mohli žáci pokračovat na vyšší stupeň školy, v meziválečném období ale značná část mládeže školní docházku ukončila. Jelikož patřili do věkové skupiny 14–17 let, kdy byla dle zákona povinná příprava na CPO, bylo třeba jejich školení zajistit mimo školu – zákon pro tento účel nově zřizoval střediska branné výchovy,⁴² byly zpracovány i osnovy mimoškolní branné výchovy.⁴³ Počítalo se zároveň, že do mimoškolní branné výchovy se zapojí spolky a tělovýchovné organizace (musely splnit podmínky dané zákonem).⁴⁴ Jednou z takových organizací byl např. Sokol, který se zároveň podílel i na zajišťování školní branné výchovy (existovaly totiž školy, na kterých nebyl povinný tělocvik a chybělo jim pro provádění tělesné složky branné výchovy jakékoliv zázemí i učitelé). Podobně již zmiňovaný Československý červený kříž se prostřednictvím svých školitelů podílel na zdravotnické přípravě žactva. Požadavky branné výchovy se ve všech oblastech – od mravních zásad po cvičení znalostí v orientaci, signalizaci, pohybu a přežití v terénu – naprosto kryly s působením skautské organizace, školní výuka se dokonce od skautů v mnoha směrech inspirovala. Např. již vícekrát zmiňovaná Rukověť branné výchovy obsahovala rozsáhlou kapitolu „Skautské polní hry“, které měly sloužit jako vzor pro náplň branných vycházek nebo hodin tělocviků (doprovodný text v Rukověti přitom skauting velmi oceňuje).⁴⁵ Další dobrovolnou mimoškolní organizací podílející se na branné

40 Makuš, Jaroslav: K praxi školní protiletectké ochrany (ŠPO). *Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu*, 3, 1938, s. 104.

41 SOA Praha – SOKA Mělník, fond Národní škola dívčí Mělník, inv. č. 189, kronika 1929–1939, zápis ze školního roku 1937/38 (strany nečíslovány).

42 Zákon č. 184/1937 Sb. o branné výchově, § 33.

43 Osnovy branné průpravy mravní a naukové mimo školu. Výnos ministerstva školství a národní osvěty ze dne 7. dubna 1938. Praha 1938.

44 Zákon č. 184/1937 Sb. o branné výchově, § 25–29.

45 „Skauting je výchova tělesná, rozumová i mravní, která doplňuje výchovu rodinnou i školní způsobem, jenž hovoří všem požadavkům kladeným na brannou výchovu mládeže. Skautský program vytváří bezpečnou základnu pro celý život občana, na níž lze bezpečně stavět také vojenský výcvik. Skauting z důvodů psychologických nemluví mnoho o povinnostech k obraně státu, ale za to věrně a dokonale provádí brannou výchovu. Právem se brání výtkám militarisování mládeže. Celá výchova se děje v duchu skautského hesla „Buď připraven!“; jež by se mělo stát heslem celého našeho národa.“ Viz Rukověť branné výchovy. Vyšší stupeň, s. 68.

výchově mládeže byla Masarykova letecká liga, která fungovala od roku 1926 a jejím cílem bylo vybudování silného letectva – její mládežnická část organizovala např. modelářské kroužky, které byly na školách značně populární.

Praktická výuka branné výchovy ve školách

Zavádění branné výchovy do výuky se neobešlo bez celé řady potíží. Již bylo řečeno, že obsah mravní, naukové a tělesné výchovy do značné míry vycházel z předepsané látky, teoreticky tedy neměly nastat problémy. Prakticky to ale pro učitele představovalo nutnost vypořádat se s novou situací a ne všichni měli schopnost se úkolu úspěšně zhostit jen vlastními silami. Mezi vydáním vyhlášek o zavedení branné výchovy a přepracováním vyučovacích osnov včetně vydání nových učebnic uplynulo několik let (první použitelné práce se objevily roku 1936, až v letech 1937 a 1938 ale můžeme hovořit o tom, že nabídka byla dostatečná). Poněkud těžkopádně se jeví práce státního aparátu – dlouhé spory kolem zákona o branné výchově (1937) jistě souvisely s pozdním vydáním dalších závazných dokumentů, které měly pro výuku značný význam (ať už se jednalo o definitivní upravenou verzi osnov či vyhlášky o plánech civilní protiletecké ochrany). Jestliže učitelé v zásadě disponovali všemi teoretickými znalostmi pro výuku a záleželo na jejich schopnostech, jak účinně je budou svým žákům předávat (v tomto jim kromě vydávaných metodik mohly posloužit i články ve specializovaných časopisech), velmi často jim chyběly praktické dovednosti, které byly rovněž velmi důležitou součástí výuky.⁴⁶ Ve zprávách o provádění branné výchovy se častěji objevují poznámky o tom, že výuka je úspěšnější na školách, kde jsou v pedagogickém sboru záložní důstojníci.⁴⁷ Ministerstvo školství proto ve spolupráci s ministerstvem obrany začalo organizovat prakticky zaměřené kurzy pro učitele (konaly se v Praze, Bratislavě, Brně, Košicích, Banské Bystrici), jejich kapacita ale nestačila na proškolení podstatné části učitelstva, jak bylo potřebné.⁴⁸

Příprava učitelů byl jen první nezbytný krok, dále musely být pro výuku k dispozici vhodné pomůcky – naprostým základem byly učebnice, dále se jednalo

46 Výstižnou charakteristiku podal učitel B. Valla: „Je pravda: nejde z velké části o nic, co by bylo nad naše síly, co by zkušený pedagog při dobré vůli nezvládl s vědomostmi dosavadními a novými, jež lze získat soukromým studiem pomůcek, zvláště když budou vydány pokyny s úředních míst a o rozsahu bude se lze poučit z osnov. Ale v branné výchově bude mnoho věcí praktického rázu, a tu bude třeba praktických zkušeností. Bude dobře připravit do jisté míry i děti, rodiče a významné místní představitele.“ Viz Valla, Bedřich: Přípravy na další činnost v branné výchově. Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu, 2, 1937, s. 75.

47 Makuš, Jaroslav: K praxi školní protiletecké ochrany (ŠPO). Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu, 3, 1938, s. 104.

48 Kurzy branné výchovy pro učitele národních škol a profesory středních škol. Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu, 3, 1938, s. 110.

např. o zdravotnický materiál pro nácvik první pomoci či vybavení pro orientaci v terénu (mapy, buzoly, kompasy). Zcela svébytnou kategorií potom představovaly plynové masky, které ale byly ve větším množství dostupné jen u vojenských útvarů či střediscích protiletectvé ochrany, nikoliv ve školách. Nepřekvapí proto postřeh jednoho učitele působícího na slovenské venkovské škole, který ve školním roce 1936/37 přinesl do hodiny ukázat plynovou masku, čímž vzbudil velmi živý zájem dětí, které tuto ochrannou pomůcku předtím nikdy neviděly.⁴⁹ Nešlo patrně o situaci nijak neobvyklou, protože v pedagogických časopisech můžeme najít i článek pojednávající o výrobě „cvičných kukel“ – doporučovalo se v hodinách ručních prací vyrobit látkové pytle „z bílých šátečků nebo obnošeného prádla“, do nichž se měly vystříhnout otvory na oči a děti si je měly nasazovat na hlavu, aby si vyzkoušely pocit při nošení plynové masky (aby se lépe nasimulovalo ztížené dýchání, měla se „kukla“ ještě namočit).⁵⁰ Pro zkoušku pocitu z nošení plynové masky toto náhradní řešení jistě posloužit mohlo, pokud ale nebyly skutečné ochranné masky k dispozici, stejně tato činnost neměla valný význam.

Záznamy ve školních kronikách a výročních zprávách dokládají velmi výrazné rozdíly mezi školami zejména co do praktického nácviku, tedy při provádění poplachových cvičení a branných vycházek a pochodů. Pokud na škole působil zdatný a znalý pedagog, mohl své provedení branného pochodu rovnou použít do metodiky branné výchovy – jako to udělal Josef B. Dolenský.⁵¹ Na škole ve Strýčicích samotnému brannému pochodu předcházela teoretická příprava ve vyučovacích hodinách, kdy se žáci seznámili s trasou a úkoly, které je čekají. Dostali za úkol prostudovat mapy, vytvořit si předem náčrty pochodu s určením směrů; učitel pak ověřoval jejich správnost a vyžadoval od žáků užívání přesné topografické terminologie. Vlastní pochod absolvovali žáci rozdělení do družstev, orientovali se za pomoci mapy, buzoly a svých náčrtů; v průběhu pochodu měli za úkol pozorovat terén a odhadovat vzdálenosti různých orientačních bodů, které viděli; pravidelně byly zařazovány tělocvičné prvky a branné hry (zrychlený pochod, hod kamenem, zápolení družstev o vymezený prostor apod.). Celý pochod byl zakončen hodnocením učitele a žáci měli své dojmy zpracovat formou slohové práce.

Výše popsané provedení branného pochodu sice bylo vzorové, ovšem zjevně nebylo na školách standardem – na jiné venkovské škole nacházíme ve školní kronice takovéto hodnocení: „Provádění branné výchovy naráželo i v tomto roce na značné potíže. Veliký věkový rozdíl dětí zabraňoval podnikání častěj-

49 Kuzma, Jozef: Úryvky zo školskej práce. Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu 2, 1937, s. 105.

50 Cvičné kukly. Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu, 2, 1937, s. 30.

51 Dolenský, Josef: Příručka branné výchovy pro učitelstvo národních škol, s. 147–148.

ších vycházek a skoro znemožňoval pochodová cvičení. Nezájem, způsobený rodinnou výchovou a špatným příkladem ulice, byl na překážku i výchově státo-občanské.⁵² Důvodem přitom nemuselo být, že se jednalo o malou venkovskou školu. Podobně rezignovaný záznam obsahuje např. i výroční zpráva obchodní školy v Brně: „Aby mohla škola splnit úkoly branné výchovy, neměla pro to náležitých podmínek. Nebylo ani tělocvičny, ani hřiště, ani cvičiště, ani vhodných učebních pomůcek.“⁵³

Většina výročních zpráv škol s československým vyučovacím jazykem z druhé poloviny 30. let však při provádění branných pochodových cvičení větší problémy nezmiňuje, hlavní rozdíly spočívají v rozmanitosti programové náplně. Standardem byl rozšířený tělocvičný obsah (zpeřtření pochodu kratším během, vrhem na cíl, skupinovou hrou);⁵⁴ často bývá zmiňováno procvičování orientace s mapou a buzolou (nicméně jen v podobě praktického nácviku v terénu, nikoliv tak, že by žáci museli cíle pochodu dospět jen za pomoci svých orientačních schopností); někdy se cvičily i zprávy morseovkou;⁵⁵ zvláště pro dívčí třídy býval připraven i nácvik první pomoci.⁵⁶ Příležitost pro atraktivnější pochodové cvičení měly školy ve městech s vojenskou posádkou, kam mohli žáci přijít na exkurzi (a třeba si vyzkoušet skutečné plynové masky, někdy i ve zkušební plynové komoře), případně se vojáci na žádost učitele přidávali i k samotným pochodovým cvičením a předváděli žákům ukázky ze svého výcviku.⁵⁷

Pokud tento námátkový přehled záznamů o provádění branné výchovy rozšíříme i na výroční zprávy škol s německým vyučovacím jazykem, budeme u většiny ústavů hledat jakoukoliv zmínku o branné výchově marně. Zavedení branné výchovy bylo jedním z opatření, kterými československý stát reagoval na ohrožení ze strany nacistického Německa. Politická reprezentace českých Němců se vůči republice rovněž vymezovala nepřátelsky, nepřekvapí proto, že školské úřady netrvaly v případě německých škol nijak důsledně na plnění povinností ohledně branné výchovy (zde bylo spíše snahou zajistit, aby nedocházelo ke štvání a otevřeným projevům nenávisti vůči Československu).⁵⁸ Přesto

52 SOA Plzeň – SOKA Karlovy Vary, fond OŠČ Bochov, inv. č. 1345, kronika obecné české (menší-nové) školy (1923–1938), s. 107.

53 Roční zpráva české vyšší obchodní školy v Brně za školní rok 1937/38, s. 33.

54 Výroční zpráva Českého státního učiliště pro textilní průmysl za školní rok 1937/38, s. 23.

55 Roční zpráva obchodní akademie v Prostějově za školní rok 1937/38, s. 35

56 Výroční zpráva odborné školy pro ženská povolání Matice opavské s právem veřejnosti v Bílovci za rok 1937/38, s. 5.

57 Roční zpráva české obchodní školy dvoutřídní v Jihlavě za školní rok 1937/38, s. 18.

58 V dubnu 1938 vydalo ministerstvo školství speciální výnos „o nenáležitých projevech a o státo-občanské výchově“, kde se učitelům připomínala povinnost školy „vychovávat k přátelskému

vzniklo alespoň několik učebnic od německojazyčných autorů: ať už se jednalo o čítanku a cvičebnici pro brannou výchovu⁵⁹ či učebnici pro civilní protileteckou ochranu a první pomoc,⁶⁰ jednalo se o texty čistě technicistního charakteru, z didaktického hlediska nikterak nápadité. Podobně vyznívaly i články v časopisu *Monatschrift für Bürgerkunde und Wehrerziehung* (jednalo se o německou mutaci *Časopisu pro občanskou nauku a brannou výchovu*, vyšly dva ročníky v letech 1937 a 1938), které buď popisovaly zásady protiletecké ochrany, nebo informovaly o české historii a osobnostech. Nejpozoruhodnějším dílem je bezesporu publikace *Wehrerziehung. Bürgerpflicht auch für Sudetendeutsche* od Antona Köhlera (1888–1969).⁶¹ Poslanec Národního shromáždění a starosta Radovesic u Bíliny, za okupace pro svoje antifašistické postoje vězněný v koncentračním táboře Dachau, ve svém díle rozvinul svou vlastní koncepci branné výchovy, která měla integrovat občanskou výchovu, národopis a regionální historii, čímž měla přispět k překonání nacionalismu a pokojnému soužití různých národností – jakkoliv se jednalo o práci utopickou a v praxi nepoužitelnou, přesto zůstává jedním z neoriginálnějších příspěvků k promýšlení branné výchovy v meziválečném Československu.

Závěr

Zavedení branné výchovy do výuky na středních (1934) a národních školách (1935) zastihlo české školství nepřipravené, resp. předpisy požadující začlenění branné výchovné látky do výuky nebyly bezprostředně následovány upravenými předpisy, metodickými materiály, učebnicemi, pomůckami a školením učitelů. Jakkoliv mravní, nauková a tělesná branná výchova vycházela již ze stávajícího učiva, pro její organické začlenění do výukové a výchovné práce školy bylo zapotřebí několika let intenzivní práce. Jelikož 30. léta se v českém školství nesla ve znamení reformní pedagogiky, jejímž cílem bylo aktivizovat žáky k samostatné práci a stejně aktivně se k výuce stavěli i samotní učitelé, bylo zavedení nového učiva skvělou příležitostí pro ověřování nových cest a způsobů výuky – o často pozoruhodných výsledcích se dozvídáme na stránkách pedagogických časopisů.

soužití, národnostní, společenské a náboženské snášenlivosti“ a důrazně se zakazovaly „agitační a demonstrativní projevy příslušnosti k určitým politickým směrům a názorům.“ Viz Výnos ministerstva školství a národní osvěty ze dne 1. dubna 1938. *Časopis pro občanskou nauku a brannou výchovu*, 3, 1938, s. 61.

59 Mösse, Anton – Ohnheiser, Oskar: *Lese- und Übungsbuch zur Wehrerziehung für die Mittel- und Oberstufe an Volksschulen und für Bürgerschulen*. Prag 1937.

60 Grimm, Karl: *Ziviler Luftschutz und erste Hilfeleistung. Handbuch für Lehrer aller Schulgattungen und für alle Organe des zivilen Luftschutzes. Beitrag zur Erziehung zur Wehrhaftigkeit*. Deutsch-Gabel 1936.

61 Köhler, Toni: *Wehrerziehung. Bürgerpflicht auch für Sudetendeutsche*. Bensen 1938.

Nicméně ačkoliv byly nové metody hojně diskutovány, pořád se jednalo jen o menšinu učitelů, kteří tímto způsobem pracovali. Konzervativnější většina pocítovala nedostatečnou podporu metodickou i materiální (školy nedostaly žádné peníze navíc na pomůcky) – ve školních zprávách a kronikách čteme dost skromnější popisy prováděných cvičení, jejich program odpovídal tomu, co mohli zajistit sami učitelé bez speciálního školení. Vzhledem ke stoupajícímu ohrožení státu ale byl význam branné přípravy zřejmý a učitelé se k výuce stavěli vstřícně a aktivně; pro zlepšení úrovně výuky mělo význam i zapojení mimoškolních organizací (např. Československý červený kříž, Sokol aj.). Přibližně po 3–4 letech od vydání předpisů o zavedení branné výchovy se její výuku podařilo integrovat do osnov, připravit metodiky i učebnice a začala probíhat i praktická školení učitelů – bohužel tato doba úspěšného rozvoje branné výchovy připadla na léta pro republiku kritická. Na středních školách, kde se branná výchova vyučovala jako samostatný předmět, se v prvním pololetí školního roku 1938/39 ještě klasifikovala, záhy po okupaci ale byla její výuka zrušena.

Civil Defence Education in Interwar Czechoslovak Schools

Discussing the civil defence education in interwar Czechoslovakia, the first part of the study describes the legal regulations that introduced this type of education in schools (the regulations of the ministry of education from 1934 and 1935, the law on the civil defence education from 1937) that are followed by the list of textbooks and methodologies for teachers. The second part presents the content of the subject that was divided into two main units: the first one consisted of the moral education of the pupils (bolstering patriotism) and the practice part (terrain exercises and orientation and first aid training), while the second part included the preparation for the involvement in civil anti-aircraft protection (pupils aged 14 and older) teaching the students the principles of evacuation and self-protection against air raids (including protection against chemical substances). The third part of the study focuses on the conflict between the regulations and the real civil defence instruction at schools as recorded by teachers in school annual reports and chronicles. As revealed from these records, teaching this subject was associated with difficulties; the schools struggled with a shortage of teaching tools but primarily with insufficiently trained teachers. All of these problems were resolved within several years when remarkable textbooks were released offering new teaching methods; however, the political development and the German occupation of Czechoslovakia thwarted any further development of the civil defence education (it was cancelled after the occupation in 1939).

Branná příprava v Legii malých (1936). Legie malých, kterou založila Alice Masaryková při Československém červeném kříži, sloužila pro mimoškolní výchovu a vzdělání dětí ze sociálně slabších rodin. Po zavedení branné výchovy do škol zařadila branné prvky do svých volnočasových programů i tato organizace. Jak dokládá několik zde reprodukováných fotografií, cvičila se jak střelba, tak topografie, důraz se kladl i na státoobčanskou výchovu a na programu byly i přednášky zdravotnické přípravy. (NPMK, inv. č. S 377/II E)

Vztyčování státní vlajky na společném shromáždění (1936). Loajalita ke státu a úcta ke státním symbolům byla jedním ze základních prvků občanské nauky i branné výchovy. Vztyčování vlajky na společných shromážděních bylo zároveň příležitostí k nacvičování zpěvu státní hymny. Fotografie zachycuje společné shromáždění ve volnočasové organizaci Legie malých, kde byla před společným jídlem vztyčována vlajka československá a střídavě vlajky společených států. Podobná shromáždění se konala i ve školách.

Kreslení mapových značek (1936). Předpokladem dobré orientace v terénu bylo dokonalé zvládnutí práce s mapou. V rámci uplatňování branných zřetelů v různých předmětech se žáci učili kreslit mapové značky v hodinách kreslení (zde v rámci mimoškolního vzdělávání v Legii malých)

Cvičení ve střelbě ze vzduchovky (1936). Střelba ze vzduchovky nebyla součástí školních osnov, nicméně děti se s ní mohly setkat v nabídce volnočasových aktivit různých mimoškolních organizací (zde v Legii malých, ale třeba i v rámci Sokola).

Chceme mír- ale musíme být připraveni pro případ války

Za tím účelem budou pořádány
praktické večery v Legii malých
vždy v úterý v 8 hod. večer

P r o g r a m :

Jak ošetřovat raněné
Jak křísit bezvědomé
Jak se uchránit před nakažlivými nemocemi
Jak se zachovat při leteckém útoku
Jak se zachovat v případě otravy jedova-
tými plyny
Jak udržet výživu těla v nedostatku

Přednáší MUDr. Ctibor Bezděk

**První večer v úterý
25. února 1936**

Režijní příspěvek dobrovolný.

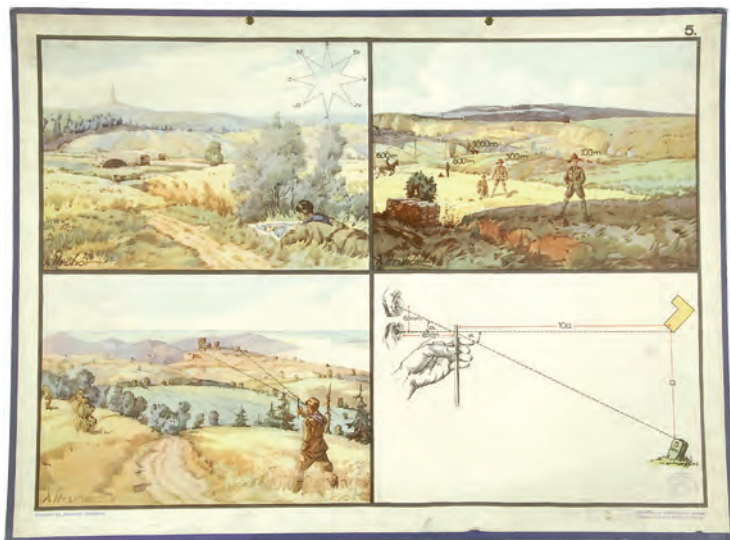
Program kurzu praktické přípravy první pomoci (1936). Zdravotnickou přípravu na školách pomáhali zajišťovat lékaři a sestry Československého červeného kříže, obrázek ukazuje program přednášek s ukázkami pořádaný pro širokou veřejnost v Legii malých.

Samaritánky – zdravotnice (polovina 30. let 20. století). Žákyně Husovy dívčí měšťanské školy v Brně-Zabovřeskách. (NPMK, inv. č. F 1580)

Praktická ukázka poskytování první pomoci (1937). Příležitostí pro demonstraci nabytých znalostí a dovedností byly celoškolské akce různého druhu, buď tzv. dny brannosti nebo slavnosti Dorostu Československého červeného kříže, jako je tomu v tomto případě. Dobová popiska snímku zachycující akci pořádanou II. obecnou školou smíšenou v Praze-Strašnicích dne 6. června 1937 uvádí, že se jedná o ukázkou „obvazování bojovníků raněných v boji“. (NPMK, inv. č. F 1930/3)

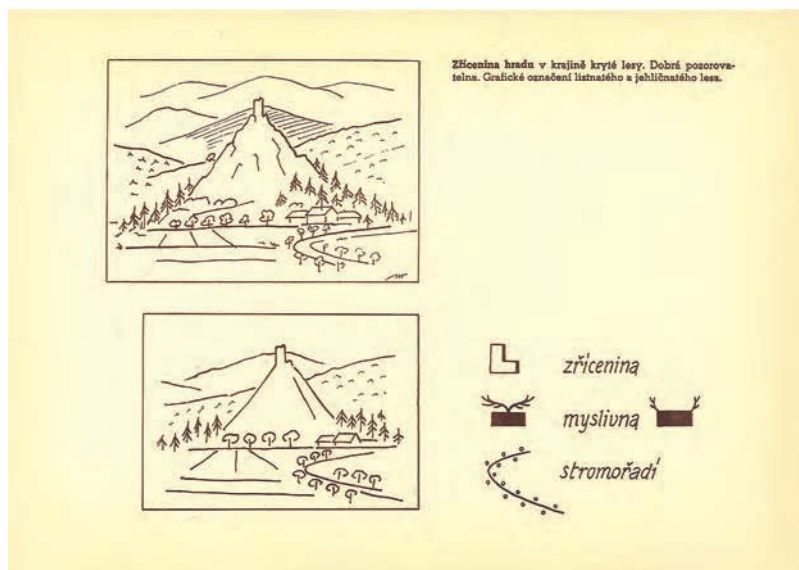
Určování vzdálenosti v terénu (1938). Kromě práce s mapou bylo pro výuku orientace v terénu důležité i pokud možno přesné odhadování vzdáleností – nástěnný školní obraz ukazuje různé způsoby zvládnutí této dovednosti. (NPMK, inv. č. O VI D 88)

Signalisace (1938). Nástěnný školní obraz k výuce signalizování – předávání zpráv na dálku se cvičilo v rámci branných vycházek. (NPMK, inv. č. O II 302)

Brannost v kreslení (1938). Titulní list učebnice tvořené souborem volných listů, na kterých je zobrazen postup zjednodušování různých terénních situací – mělo sloužit jako pomůcka pro kreslení panoramatických náčrtů a procvičování mapových značek

Ukázka postupného kresebného zjednodušování terénních tvarů (zřícenina)

Obrana národa a státu dle vzorů přírody (1935). Útlá publikace významného zahradního architekta, pomologa a kapitána v záloze J. Rubliče sice nebyla schválenou učebnicí, nicméně jedná se o jednu z nejpozoruhodnějších prací na téma branné výchovy. Autor se dětem snaží na příkladech ze života rostlin a živočichů vysvětlit, že boj o přežití prostupuje celou přírodu a analogicky i v lidské společnosti nutné být k boji připraven, pokud má národ přežít.

Sbírka školských příruček. - Svazek 6.

BRANNÝ DĚJEPIS

Napsal Josef B. Dolenský • 1936

- Vydal nakladatel školských příruček
- Antonín Dědourek v Třebchovicích p. O.

Branný dějepis (1936). Učebnice dějepisu se zvláštním zřetelům k vojenským dějinám. Autorem je jeden z neaktivnějších propagátorů školní branné výchovy v meziválečném Československu Josef B. Dolenský. (NPMK, inv. č. 10 79)

ZPRÁVY NĚMECKÉ ROZVĚDKY O ČESKOSLOVENSKU

(14. ZÁŘÍ – 14. ŘÍJNA 1938)

MICHAL PLAVEC

Poznatky o československém letectvu dodávali agenti úřadoven Abwehru ve Wehrkreis (branných okruzích) IV (Dražďany), Wehrkreis VII (Mnichov), Wehrkreis VIII (Vratislav), Wehrkreis XIII (Norimberk) a Wehrkreis XVII (Vídeň) a především odposlech československých vojenských a civilních radiostanic, jehož význam byl dosud českou (československou) historiografií opomíjen. Přesto se zatím nikdo nevěnoval fondům uloženým ve Spolkovém archivu/Vojenském archivu ve Freiburgu im Breisgau (Bundesarchiv/Militärarchiv Freiburg im Breisgau), v němž jsou uloženy ve fondu RW49 originální zprávy německých agentů, respektive výtahy z nich. Většina autorů vycházela pouze ze vzpomínek přednosta druhého oddělení (vojenská zpravodajská služba) plukovníka generálního štábu Františka Moravce, které jsou ovšem v některých momentech náležitě učesané a musí se k nim přistupovat kriticky.¹ Oproti tomu velký posun v tomto bádání přinesly studie Karla Straky o československé agenturní síti a její kontrarozvědné činnosti.²

Delší dobu panovaly mezi českými historiky pouze dohady, nakolik byla nacistická rozvědka proti Československu úspěšná. Teprve nedávno upozornil Pavel Šrámek na základě ukořistěných německých dokumentů, které jsou nyní v Ústředním archivu ministerstva obrany v Podolsku u Moskvy, že příslušníci Abwehru přesně nevěděli ve vypjatých zářijových dnech roku 1938, kam byl přesunut hlavní štáb československé armády. Dosud totiž převládala domněnka, že sídlo velitelství československé armády na zámku v Račicích bylo vyzrazeno jeho majitelem německé národnosti. Jak ale nedávno prokázal Pavel Šrámek, nebylo tomu tak. Jeho závěrům odpovídají i denní svodky vrchního velení německé armády.³

1 Moravec, František: Špión, jemuž nevěřili. Praha 1990.

2 Straka, Karel: Rekonstrukce československé agenturní sítě a jejích výsledků z let 1933–1939. Praha 2017.

3 Šrámek, Pavel: Hlavní velitelství československé branné moci na Vyškovsku. Historie a vojen-

Zprávy německého Abwehru tyto poznatky potvrzují. Nacističtí zpravodajci předpokládali 15. září 1938, že se v případě mobilizace přesune hlavní štáb československé armády do Kroměříže.⁴ Podle zvýšeného radiového provozu o několik dní později, 26. září 1938, upřesnili lokalizaci hlavního štábu československé armády do prostoru Kroměříže, do údolí řeky Moravy.⁵ Již 29. září 1938 ale zmiňovali lokalizaci nějakého vyššího štábu československé armády do Kolína. Nevěděli přesně, o jaký štáb se jedná. Vyvozovali, že by se mohlo jednat o francouzskou vojenskou misi v Československu, štáb generála Fauchera, či štáb československé 1. armády.⁶ Již o den později ale hlásili, že se jedná o hlavní štáb československé armády.⁷ Jasně ale neměli ani na počátku října 1938. Tehdy se domnívali, že byl hlavní štáb československé armády ve Vyškově, odkud se měl v těchto dnech přesunout do Kroměříže.⁸ Jak podotkl ve své studii Pavel Šrámek, „*tato součást německé branné moci tak přesné informace neměla a získala je až ve chvíli, kdy velitelství své prostory již prakticky opustilo*“.⁹

Radiový průzkum

Úlohu radiového průzkumu během květnové a zářijové mobilizace v roce 1938 historici dosud podceňovali, či spíše mu vůbec nevěnovali pozornost. Posledním velitelem zpravodajské služby ve vrchním velení pozemních sil a velení branné moci nacistické armády byl generál spojovacího vojska (generálporučík) Albert Praun. V době květnové a zářijové mobilizace sloužil v hodnosti plukovníka jako velitel Nachrichten-Abteilung 38 a po takzvaném „*anslusu*“ Rakouska v březnu 1938 působil tento zpravodajský (rozvědný) oddíl právě v této okupované zemi.¹⁰

V březnu 1950 sepsal v Neumarkt-St. Veith během svého zajetí zprávu pro americké zpravodajské důstojníky zprávu o vývoji německého radiového průzkumu

ství 1, 2021, s. 75.

4 Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО), ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 35,

5 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 44. Berlin, den 26. September 1938.

6 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 47. Berlin, den 29. September 1938.

7 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 48. Berlin, den 30. September 1938. Hlavní velitel armádní generál Ludvík Krejčí odletěl z Račic do Prahy již 30. září 1938 a o den později ho následovala větší část 3. oddělení hlavního štábu a vybraní důstojníci 1., 2. a 4. oddělení hlavního štábu. Němečtí zpravodajští důstojníci zřejmě zachytili nějakou část hlavního štábu při přesunu. Zaráží ovšem, že to zmiňují již k 29. září 1938. Srov. Šrámek, P.: Hlavní velitelství, s. 73.

8 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 52.

9 Šrámek, P.: Hlavní velitelství, s. 75.

10 K jeho osobě Praun, Hella (hrsgb.): Albert Praun — Ein deutsches (Soldaten-)Leben 1894–1975. Kastner 2004.

mu před druhou světovou válkou a během ní. Připomněl, že před okupací Rakouska měla tato odposlouchávací služba stanice v Bavorsku a Slezsku a po březnu 1938 i v Rakousku.

Celkově se zmiňoval o zabezpečení československé radiové sítě s velkým despektem. V květnu 1938 zachytily německé odposlechové stanice nezvyklý radiový ruch jedné z klíčových stanic v Praze, o níž se domnívali němečtí zpravodajští důstojníci, že by mohla patřit ministerstvu národní obrany. Okamžitě po odeslání jedné velmi nezvyklé depeše došlo ke změně frekvencí, na nichž československé vojenské radiové stanice vysílaly, a také ke změně volacích znaků jednotlivých stanic. Na základě těchto poznatků proto nacističtí zpravodajští důstojníci dokázali během dvou a půl hodiny potvrdit vrchnímu velení Wehrmachtu, že Československo vyhlásilo mobilizaci.

Ještě s větším despektem psal, že stejnou chybu opakovala československá armáda i v září 1938. Nové stanice dokonce vysílaly na stejných frekvencích a se stejnými pozměněnými volacími značkami jako na jaře 1938. Praun tomu nemoohl uvěřit, neboť německý radiový odposlech dokázal zpravit vrchní velení o československé mobilizaci během několika minut.¹¹

Československá armáda

Nejcennější informace získávala německá rozvědka od občanů Československa německé národnosti. Ať již civilistů, nebo aktivních či záložních vojáků. Patřili k nim ale také někteří aktivní důstojníci české národnosti, kteří tajné informace poskytovali za úplatu. Část vojáků maďarské nebo německé národnosti tak činila někdy také pouze z ideových důvodů. Vybrané příklady boje proti těmto dvěma zpravodajským službám podává například přednosta 2. oddělení Hlavního štábu československé armády (vojenského zpravodajství) plukovník generálního štábu František Moravec ve vzpomínkové knize. Je ale pravda, že některé z jeho závěrů a tvrzení je třeba nahlížet kriticky. Zmiňuje kromě jiných případ štábního kapitána Emericha Kalmana ze štábu 4. divize nebo podplukovníka Eduarda Opočenského či štábního kapitána Josefa Skládala z hlavního velitelství.¹²

Jaký ale význam měly tyto informace pro německý generální štáb? Od května 1938 až do března 1939 zpracovával Abwehr denní zpravodajské svodky, v nichž se setkáváme s údaji o československé armádě. Dochovaly se sice torzovitě mezi kořistnými německými dokumenty ve fondu Ústředního archivu Ministerstva obrany Ruské federace v Podolsku, ale i tak nám umožňují si udělat představu, co vše se

11 The National Archives and Records Administration Washington, D.C., M1035 WWII Foreign Military Studies, 1945–54, P-038 PRAUN, Albert, German Radio Intelligence, s. 6–7.

12 Moravec, F.: Špión, jemuž nevěřili, s. 125–130.

němečtí vyzvědači dozvěděli a jak hluboké znalosti měli o československé armádě, ale i politickém dění.¹³

Obsahují i velice podrobné informace o jednotlivých plucích a praporech a jejich přesunech, ale to není s ohledem na tento článek podstatné. Jde nám pouze o to si vytvořit obecnou představu. Proto jsme také tuto sondu časově omezili vyhlášením částečné mobilizace 14. září 1938 a vývoj německých zpravodajských poznatků ukončili o měsíc později.¹⁴

Svodka pro německý generální štáb a další vyšší velitelství informovala o částečné mobilizace již 15. září 1938. Podle této zprávy byla vyhlášena v Československu „*všeobecná tajná*“ mobilizace 14. září 1938 v 6 hodin ráno. Mělo být povoláno osm celých ročníků a předpokládalo se, že mobilizace bude ukončena večer 17. září 1938. V oblastech obydlených Němci měly být činěny přípravy pro vyklizení a evakuaci.

Němečtí zpravodajští důstojníci předpokládali, že v době mobilizace bude hlavní velitelství československé armády v Kroměříži a štáby 1. armády v Praze, 2. armády v Prostějově, 3. armády ve Zvolenu, 4. armády v Popradu a 5. armády v Piešťanech. Velitelství I. sboru v Rokycanech, II. sboru v Hradci Králové, III. sboru v Brně, IV. sboru v Moravském Šternberku, V. sboru v Banské Štiavnici, VI. sboru v Prešově a VII. sboru v Trenčíně. Předpovídali také, že se štáb 1. pěší divize bude nacházet v Kladně, 2. pěší divize v Mariánských Lázních (tato informace byla opatřena otazníkem), 3. pěší divize v Turnově, 4. divize v Jaroměři, 5. pěší divize v Písku, 6. pěší divize v Pohořelicích, 7. divize v Bruntálu, 8. pěší divize v Moravské Ostravě, 9. pěší divize v Senci, 10. pěší divize v Lučenci, 11. pěší divize v Dolním Kubíně, 12. pěší divize v Levoči, 13. pěší divize v Mohelnici, 14. pěší divize v Telči, 15. pěší divize v Topolčanech, 16. pěší divize v Kralovanech a 17. pěší divize ve Spišské Nové Vsi.¹⁵

Pokud to porovnáme se skutečností, k 30. září 1938 měla 1. armáda štáb v Kutné Hoře, 2. armáda v Olomouci, 3. armáda v Kremnici, 4. armáda v Brně a 5. armáda nebyla vůbec postavena. Co se týče jednotlivých sborů: velitelství I. sboru bylo ve Voticích, II. sboru v Mladé Boleslavi, III. sboru v Jihlavě, IV. sboru v Litovli, V. sboru v Kloboukách u Brna, VI. sboru v Soběslavi a VII. sboru ve Vráblích. Německým agentům úplně vypadl z tohoto přehledu VIII. sbor s velitelstvím v Uherském Hradišti, jenž byl součástí zálohy Hlavního velitelství.¹⁶

13 Tyto denní svodky jsou zachovány ve dvou fondech: ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23 a ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 28.

14 Všechny tyto denní svodky se nacházejí v ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23.

15 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 35. Berlin, den 15. September 1938.

16 Mínařík, Pavel – Šrámek, Pavel: Personální průvodce po mobilizované čs. branné moci v době vyvrcholení mnichovské krize – Ústřední orgány vojenské správy a vyšší velitelství. Historie

Přesní nebyli nacističtí vyzvědači ani v předpokládaném určení velitelství jednotlivých pěších divizí v době mobilizace. 2. divize Plzeň-Doubravka, 3. divize Mšeno, 5. divize Písek, 6. divize Pohořelice, 7. divize Zábřeh, 8. divize Moravský Beroun, 10. divize Krupina, 11. divize Lovinobaňa, 14. divize Třešť, 17. divize Rychnov u Jablonce nad Nisou, 18. divize Buštěhrad, 19. divize Třebíč, 20. divize Mutěnice. Záložní divize: 4. divize Hradec Králové, 9. divize Nové Město nad Váhom, 12. divize Vsetín, 13. divize Humpolec, 15. divize Senica, 16. divize Ružomberok a 21. divize Veselí nad Moravou. Nacističtí zpravodajští důstojníci správně uvedli pouze mobilizační velitelství 5. a 6. pěší divize. Zároveň ale vůbec nic netušili o tom, že československá armáda má k dispozici také Pěší divize 18, 19, 20 a 21.¹⁷

Podobně faktograficky suché jsou všechny zprávy pro generální štáb nacistické armády. Málokdy známe totožnost agentů, kteří takové zprávy podávali. Nevíme ani, jak přesně pracovali. Z toho se ale vymyká jedna anonymizovaná zpráva o cestě jednoho agenta s novinářským krytím do Československa. V mnoha ohledech je totiž velmi zajímavá.

Někdy před 22. zářím 1938, kdy je jeho zpráva datována, dost možná v den částečné mobilizace, odjel nacistický agent do Stodu s důležitým zpravodajským posláním, jehož přesné zadání ale neznáme. Zde byl ale hned poté, co vystoupil z vlaku, zatčen příslušníky československé tajné policie. Podle vyjádření německých zpravodajských důstojníků měl to štěstí, že cestoval s krytím novináře a měl s sebou novinářský průkaz. Ve Stodu byl československými policisty vyslýchán a podroben důkladné tělesné prohlídce. Na jednu chvíli mu byl zabaven i cestovní pas, který byl zřejmě ofotografován. Agent zmínil ve zprávě, že tam měl tři vstupní razítka z cest do Československa za poslední dva měsíce. Když nic podezřelého policisté nenašli, omluvili se mu a nechali ho převézt služebním automobilem v doprovodu dvou kriminalistů do Plzně. U zátarasu před tímto západočeským městem byl předán plzeňským tajným policistům. Během této jízdy nepozoroval nic důležitého.

Zde ho na policejním ředitelství přijal vládní rada Dr. Šmolík („Šmolig“). Následně jel v doprovodu dvou tajných policistů na různá místa v západočeské metropoli. Navštívili například uprchlický tábor v místní sokolovně, kde se nacházelo asi sto „marxistů“ z Chebu, z toho asi čtyřicet dětí. Staral se o ně jeden „marxistický“ železniční ředitel.

Když jeli do borské věznice, řidič zřejmě zbloudil, a agent měl možnost po dobu dvou minut z uzavřeného automobilu pozorovat bývalé tovární letiště spo-

a vojenství 5, 1997, s. 94–130.

17 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 35. Berlin, den 15. September 1938. Dále srov. Straka, Karel: Československá armáda – pilíř obrany státu z let 1932–1939. Historie československé armády 3. Praha 2007, s. 140–141.

lečnosti Škoda. Mělo se na něm nacházet devět až deset letadel, ovšem nic bližšího nemohl sdělit. Žádného protiletadlového dělostřelectva si nevšiml. Pouze zaregistroval, že se na střeše jedné budovy u hlavního nádraží nachází postavení tří „malých protiletadlových kanónů“ („*kleine Flak*“).

V blízkosti jedněch plzeňských kasáren objížděl automobil policejního prezidia četu vojáků v československých uniformách, o nichž se domníval, že to jsou vojenští zběhové, které doprovázely ozbrojené strážce. Mohlo jich být kolem šedesáti.

Z Plzně s ním policejní úředníci odjeli služebním vozem do Českých Budějovic. Z této cesty ovšem nebylo co důležitého hlásit. Pouze zmínil, že s ním českoslovenští policisté objeli město. Na závěr hlášení pouze uvedl, že 19. září 1938 odpoledne odjel z nádraží v Českých Budějovicích „*do pole vybavený*“ zpravodajský vlak. Jeho cílem byl „*Stögerwald*“ u Horní Plané. Ve skutečnosti tímto místem mínil Stögenwald, Pestřice.¹⁸

Abwehr hlásil 16. září 1938, že sudetoněmečtí záložníci jsou drženi v kasárnách pod stráží nebo byli přiděleni k pracovní službě. Povolány do zbraně byly další ročníky 1898 až 1914. Opravili také původní seznam mobilizačních míst zveřejněný v předchozí svodce. Domnívali se, že došlo k chybě, neboť v době mobilizace se mělo velitelství V. sboru nacházet v Trenčíně a VII. sboru v Banské Štiavnici. Došlo podle nich pouze k přepsání. K umístění štábu 13. pěší divize v Mohelnici přidali zpravodajští důstojníci otazníky, neboť to podle jejich soudu nebylo jisté. Považovali také za nepravděpodobné, že by se štáby 2., 7., 8. a 10. pěší divize nacházely tak blízko státní hranice. U 6. a 14. pěší divize se zase domnívali, že došlo k záměně umístění jejich štábu, takže štáb 6. pěší divize se měl nacházet v Telči a 14. pěší divize v Pohořelicích. Také nově připomínali, že se štáb 4. rychlé divize nenachází v Jihlavě, jak původně předpokládali, ale ve Vysokém Mýtě.¹⁹ Dislokace pěších divizí můžeme porovnat s jejich předchozím přehledem k 30. září 1938. Podle tohoto přehledu ovšem měla 4. rychlá divize velitelství v Soběslavi.²⁰

Čtvrtý den po vyhlášení částečné mobilizace předpokládali němečtí zpravodajští důstojníci, že pohraniční opevnění budou stejně jako během květnové mobilizace obsazena vojáky pěších divizí a tankové pluky se přesunou do pohraničí. Neměli ale žádné informace o tom, kde a jakým způsobem se budou formovat záložní jednotky.²¹

Mobilizace pokračovala nadále podle svodky z 19. září 1938. Znovu ale němečtí zpravodajští důstojníci museli konstatovat, že nemají žádné zprávy o záložních jed-

18 BA/MA, RW49/44, Zu Abwehrstelle im Wehrkreis VII Nr. 2085/38 I Lu. g. Az XXV/Sp. Tschechoslowakei. Bericht eines neuen, aber bereits bewährten V-Mannes über Fahrt Pilsen — Budweis. München, den 22. Sept. 1938.

19 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 36. Berlin, den 16. September 1938.

20 Minařík, P. – Šrámek, P.: Personální průvodce, s. 94–130.

21 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 37. Berlin, den 17. September 1938.

notkách, jak a kde a z jakých částí se tvoří. Upozornili, že československá hraniční kontrola posílila a brání odchodu Němců, kteří jsou schopni nosit zbraň („*Wehrfähige*“). Přesto se dařilo četným obyvatelům Československa německé národnosti utéct za hranice.

Pohraniční opevnění bylo podle této zprávy silně obsazeno a mezi jednotlivými bunkry se nacházela kulometná hnízda. V jejich předpolí byli nasazeni příslušníci „*Rote Wehr*“, kteří ovšem prokázali tak nízkou morálku, že byli nahrazeni československými vojáky.²²

Poprvé 20. září 1938 se psalo ve svodce německé zpravodajské služby o bojích mezi příslušníky sudetoněmeckého Freikorpsu (Sudetendeutsches Freikorps) a československými financi („*tschech. Genzbeamten*“) a vojáky, k nimž mělo dojít u Doks. O této události ovšem zatím nemáme bližší informace.

Němečtí zpravodajci znovu zmiňovali, že nevědí nic konkrétního o záložních divizích. Uváděli ale, že do nich rukuje velké množství obyvatel Československa, kteří mají jinou než českou národnost. Proto se domnívali, že bojová hodnota takových záložních jednotek bude snížena.

V této souvislosti také naznačovali, že mezi slovenskými důstojníky československé armády panuje nespokojenost s tím, jak se k nim Češi chovají, a proto se přiklání k možnostem slovenské autonomie. Podotýkali, že se postavení slovenských důstojníků v československé armádě mění, ale stále jich není více než 5 %. Pokud jsme ještě u Slovenska, měla se československá vláda podle poznatků agentů v případě války přesunout do Turčianského Svätého Martina.

Další zprávy jsou konkrétní a pocházejí od místních usadlíků německé národnosti. Jeden z nich hlásil, že na nádraží v Chebu se měl nacházet československý obrněný vlak s jedním vagonem pod parou. Další považoval za důkaz vyklizení pohraničí československými vojáky stěhování litoměřických kasáren do Terezína. A zajímavý je i další poznatek, neboť podle nacistických agentů měla velká voda zaplavit jižní Moravu a pevnosti v úseku Břeclav – Lednice byly zaplaveny.²³

Velká povodeň na konci srpna a začátku září 1938 skutečně zasáhla většinu území Čech a Moravy. Ve zmiňovaném úseku se rozvodnila řeka Dyje, která dosáhla hladiny až 390 cm nad normálem a protrhla například hráz u Pohanska.²⁴ V tomto úseku byly ve výstavbě, či některé již dokončeny, objekty těžkého opevnění, které budovalo Ženíjní skupinové velitelství XI se štábem v Hrušovanech nad Jevišovkou. Jednalo se o úsek Znojmo – Břeclav.²⁵

22 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 38. Berlin, den 19. September 1938.

23 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 39. Berlin, den 20. September 1938.

24 Srov. např. Podyjí úplně pod vodou. Večerník Národní listy č. 243 z 5. září 1938, s. 1.

25 Srov. např. Fidler, Jiří – Sluka, Václav: Encyklopedie branné moci Republiky československé

Týden po vyhlášení částečné československé mobilizace nepotvrdili němečtí zpravodajci zprávy o propouštění sudetských Němců z armády. Nedokazovaly to totiž žádné jiné zprávy a pravdivé podle této svodky nebyly ani informace o tom, že jsou sudetští Němci v československé armádě pod stráží nebo slouží pouze u pracovní služby. Jedním dechem ale dodávali, že někdy 10. září 1938 vydalo ministerstvo národní obrany rozkaz, podle něhož měli být z velitelských funkcí sesazeni všichni důstojníci a poddůstojníci německé národnosti a mohli maximálně zastávat funkce zástupců, pokud na tuto pozici nebyl vhodný žádný důstojník české nebo slovenské národnosti.

Na základě informací od „*důvěryhodného zdroje (aus glaubwürdiger Quelle)*“ také změnili bojový pořádek a lokace v době mobilizace u III. sboru československé armády. Měl se skládat z 19. pěší divize se štábem v Jihlavě, které podléhaly Pěší pluk 31 (posádky Telč, Dačice, Jemnice), dva prapory Pěšího pluku 38 (Jihlava), Hraničářský myslivecký pluk 3 („*Gr.Jg.Rgt. 3*“) (Moravské Budějovice, z toho Hraničářský myslivecký prapor („*Gr.Jg.B.*“) 3, Strážní prapory XXXVI a XXXVII) a dva oddíly lehkého Dělostřeleckého pluku 1, dále 6. pěší divize (Brno), které byly podřízeny Pěší pluk 10 (Brno, Břeclav), Pěší pluk 24 (Znojmo), Hraničářský myslivecký pluk 11 (Hrušovany u Brna, z toho Hraničářský myslivecký prapor 11, Strážní prapor XXXIV) a lehký Dělostřelecký pluk 6 (Znojmo) a 14. pěší divize (motorizovaná) (Kroměříž). Přímo velení sboru podléhaly II. oddíl těžkého Dělostřeleckého pluku 102 (Třebíč) a I. nebo II. oddíl lehkého Dělostřeleckého pluku 51 (Velké Meziříčí).²⁶

Předpokládané nasazení tohoto sboru, podle informací agentů Abwehru, bylo takové, že 19. pěší divize měla být nasazena v západním prostoru činnosti tohoto sboru a 6. pěší divize ve východním prostoru, přičemž hraniční linie mezi těmito dvěma divizemi měla být přibližně na půl cestě mezi Vranovem and Dyjí a Znojmem. 14. pěší divize měla být ponechána v záloze v prostoru jihovýchodně od Brna. Podle jiných zpráv, ale tato divize vůbec nebyla součástí 3. sboru, ale byla přímo zálohou 3. armády.²⁷

K 30. září 1938 měl III. sbor velitelství v Jihlavě a podléhala mu Skupina 2 (štáb v Želetavě), 14. divize (štáb v Třešti) a 19. divize (štáb v Třebíči). Skupina 2 (velitelství Želetava) se skládala převážně z útvarů mobilizované 1. divize (pěší pluk 38, dělostřelecký pluk 1, smíšený převěždný oddíl 1, ženijní rota 1, telegrafní prapor 1), které doplnily pěší útvary původně zajišťující jihomoravskou hranici (pěší pluk 31 složený z I/31, II/31 a IV/24. pěšího praporu a hraničářský pluk 3 složený z hraničářského praporu 3 a strážních praporů XXXVI a XXXVII). Čes-

1920–1938. Praha 2006, s. 762.

26 ЦА–МО, ф. 500, о. 12451, л. 23, Lagebericht Nr. 40. Berlin, den 21. September 1938.

27 Tamtéž.

koslovenská 6. divize přitom nebyla součástí III. sboru, ale zálohou celé IV. armády. V tomto ohledu je tato zpráva, zřejmě od někoho, kdo narukoval, poměrně přesná.²⁸

Předpokládané nasazení tohoto sboru, podle informací agentů Abwehru, bylo takové, že 19. pěší divize měla být nasazena v západním prostoru činnosti tohoto sboru a 6. pěší divize ve východním prostoru, přičemž hraniční linie mezi těmito dvěma divizemi měla být přibližně na půl cestě mezi Vranovem and Dyjí a Znojmem. 14. pěší divize měla být ponechána v záloze v prostoru jihovýchodně od Brna. Podle jiných zpráv, ale tato divize vůbec nebyla součástí 3. sboru, ale byla přímo zálohou 3. armády.²⁹

Další zprávy spekovaly o tom, že dosavadní 19. pěší divize byla přejmenována na velitelství Skupiny 2. Z toho, že bylo použito číslo divize 19, se nacistická rozvědka domnívala, že musí proto zpochybnit původní tvrzení, že nově stavěné záložní divize měly být číslovány 18 až 34. Také si mysleli, že 18. pěší divize byla postavena v Čechách u 1. armády, ale nedokázali to potvrdit z více zdrojů.³⁰ V tom měli víceméně pravdu, neboť 18. divize se stanovištěm velitele v Buštěhradu byla zálohou 1. armády.³¹

V Hodoníně mělo mít štáb nějaké československé vyšší velitelství pod generálem Lvem Prchalou. Z toho nacističtí zpravodajští důstojníci vyvozovali, že tento generál, jenž byl podle jejich názoru velitelem Zemského vojenského velitelství 4 v Košicích) mohl být pověřen velením nad obranou rakouské hranice v úseku do Bratislavy.³² V tom měli pravdu, neboť armádní generál Lev Prchala byl až do 25. září 1938 velitelem Zemského vojenského velitelství v Košicích a s platností od 27. září 1938 byl pověřen velením IV. armády. Přesto se zdá tato zpráva poněkud předčasná, ale je možné, že se v té době již generál Prchala nacházel na jižní Moravě.³³

Denní svodka z 22. září 1938 podrobně rozebírala potíže, které má československá armáda. Němečtí zpravodajští důstojníci se domnívali, že nemůže naplnit plánované počty, neboť Češi v ní tvoří nějakých 50 % vojáků a zbytek jsou vojáci jiných národností. Předpokládali, že se urputně budou bránit pouze Češi, přístup ostatních národností v Československu bude vlašnější. Vyvozovali, že nově

28 Minařík, P. – Šrámek, P.: *Personální průvodce*, s. 94–130.

29 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 40. Berlin, den 21. September 1938.

30 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 40. Berlin, den 21. September 1938.

31 Minařík, P. – Šrámek, P.: *Personální průvodce*, s. 94–130.

32 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 40. Berlin, den 21. September 1938.

33 Srov. např. Němeček, Jan: *Československý odboj v Polsku v roce 1939 a armádní generál Lev Prchala*. In: Hájek, Jan – Kocian, Jiří – Zítka, Milan: *Fragmentsy dějin. Sborník prací k šedesátinám Jana Gebharta*. Praha 2006, s. 281–300.

utvářené útvary nebudou mít takovou bojovou hodnotu. Vojíci české národnosti sloužili především ve strážních praporech a v útvech, které obsadily pohraniční opevnění. U těchto jednotek předpokládali, že je tvoří Češi ze 70 až 80 %. V Čechách a na Moravě byli početně zastoupeni vojáci jiných národností z 30 až 40 %, na Slovensku ze 70 až 80 %.

Kromě jiných informací obecnějšího charakteru zmiňovali důstojníci Abwehru, že „česká policie“ v Aši byla odzbrojena „dobrovolnou ochrannou službou sudetoněmecké strany (*Freiwilliger Schutzdienst der sudetendeutscher Partei*)“. K podobným situacím došlo i v Kynšperku nad Ohří („*Königsberg*“), v Mariánských Lázních, Falknově (Sokolově) a Františkových Lázních. Zpráva se také zmiňuje o tom, že z těchto sídel se stahují „čeští“ vojáci. Tuto informaci ale považovali stále za nepotvrzenou z jiných zdrojů.³⁴

Z denních zpráv svodka Abwehru zmiňovala, že 22. září 1938 odstoupila současná vláda a novým ministerským předsedou se stal generál Syrový, který byl generálním inspektorem československé armády a v roce 1918 velel „české“ legii na Sibiři během ústupu. Ministrem zahraničí se stal doktor Krofta, o němž se zpravodajští důstojníci blíže nezmiňovali.

Z vojenského hlediska hlásili agenti nacistické výzvědné služby, že „české“ jednotky, které 22. září 1938 ustoupily ze „sudetoněmeckého hraničního prostoru“, znovu zaujaly v noci z 22. na 23. září 1938 pozice v těchto oblastech. V různých „sudetoněmeckých“ městech došlo ke „krvavým teroristickým aktům“. Prapory posílily tanky a průzkumné vozy a postoupily na severozápadní českou hranici. Řadu mostů přitom vyhodili českoslovenští vojáci do povětří a přerušili také železniční trať Žitava – Liberec u Grottau (Hrádku nad Nisou).³⁵

Němečtí zpravodajští důstojníci hned na druhý den, 24. září 1938, oznamovali, že v noci z 23. na 24. září 1938 byla v Československu vyhlášena všeobecná mobilizace. Předpokládali, že sudetští Němci vyslyší výzvu Konrada Henleina a nebudou rukovat. Vyvozovali, že podobně se zachovají i vojáci maďarské a polské národnosti.

Německé zpravodajce také znepokojovaly zprávy o početné přítomnosti vyšších „sovětoruských (*sowjetrussische*)“ důstojníků v Praze. Domnívali se, že mají rozhodující vliv na premiéra generála Syrového („*die entscheidenden Einfluß auf die Entschlüsse des neuen Ministerpräsidenten General Syrový*“). Jedním dechem ale dodávali, že velká část vyšších „českých“ důstojníků, mezi nimi například náčelník hlavního štábu generál Fiala, stojí v ostré opozici proti „*Rusům*“.

Německý vojenský atašé v Praze a brněnský konzulát hlásili, že se československé jednotky shromažďovaly v údolí řek Váh a Morava („*Truppenzusammen-*

34 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 41. Berlin, den 22. September 1938.

35 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 42. Berlin, den 23. September 1938.

ziehungen“). Domnívali se, že by se v tomto případě mohlo jednat o útvary 5. armády, která se do těchto oblastí přesunovala. Ta přitom, jak již dobře víme, vůbec neexistovala. S opožděním také informovali nacističtí zpravodajští důstojníci, že v noci z 21. na 22. září 1938 byl vyhozen do vzduchu most přes řeku Svatava u Kraslic.³⁶

Podrobné výňatky z mobilizační vyhlášky přinesla denní svodka z 26. září 1938. To byly obecně známé informace. Zajímavější je ale pohled německých zpravodajských důstojníků na možné navýšení stavů československé armády po jejím vyhlášení. Předpokládali, že počet mobilizovaných vojáků může převýšit hranici půl milionu, a to i pokud by nenarukovali vojáci německé a maďarské národnosti.³⁷

To stále souviselo i s otázkou, jakým způsobem budou tvořeny záložní divize. Zjevně v tomto ohledu němečtí zpravodajští důstojníci tápali, a byly to spíše jejich domněnky než hodnověrné agenturní informace. Došli k závěru, že taková divize se bude nejvýše skládat ze dvou praporů. Jako nezodpovězené a nepravděpodobné považovali také, že by záložní divize mohly vznikat u každé z československých „aktivních“ divizí.

Pochopitelně si všímali i toho, že náčelník hlavního štábu československé armády armádní generál Ludvík Krejčí byl jmenován prezidentským dekretem vrchním velitelem „české“ armády. Zopakovali, že Krejčí podobně jako generál Syrový prošel pestrou legionářskou kariérou. Zpochybňovali také jeho vzdělání, neboť podotkli, že je obdařen „pouze jistou dávkou selské chytrosti“ („*Er verfügt lediglich über eine gewisse durchtriebene Bauernschlauheit.*“).³⁸

Předpokládali také, že hlavní štáb československé armády („*Der Stab des General Krejčí (O.H.L.)*“) opustil Prahu a zřejmě se nachází někde kolem Kroměříže v údolí řeky Moravy. Zde byl zachycen zvýšený provoz radiových stanic.³⁹

Zprávy vojenského charakteru dodával také německý vojenský atašé v Praze. Domníval se, že části 8. divize v okolí Moravské Ostravy byly posíleny útvary ze Slovenska, že z prostoru Moravské Třebové a Svitav byly staženy útvary 13. pěší a 30. záložní divize a nahradila je 5. rychlá záložní divize. Pojmenování poslední zmíněné divize opatřili sami zpravodajští důstojníci otazníky, takže této zprávě nedůvěřovali, případně ji považovali za nepotvrzenou a nepravděpodobnou. Vojenský atašé dále psal, že se v prostoru kolem Pardubic nacházejí útvary 4. rychlé divize. Zmiňoval také zvýšený počet transportů ze Slovenska, z čehož odvozoval, že se v prostoru jižně a jihovýchodně od Brna utvářejí nové záložní divize. Do-

36 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 43. Berlin, den 24. September 1938.

37 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 44. Berlin, den 26. September 1938.

38 Tamtéž.

39 Tamtéž.

mníval se také, že je v tomto prostoru rozmístěna 14. motorizovaná pěší divize. Mezi Uherským Hradištěm a Trenčínem předpokládal atašé, že se bude utvářet československá 5. armáda. Také vyvozoval, že zvýšený počet útvarů jezdeckta kolem Trnavy souvisí s 3. rychlou divizí.⁴⁰ Pokud se na tento přehled podíváme blíže, žádná 5. armáda či 30. divize neexistovala ani nebyla stavěna, 13. divize měla k 30. září 1938 štáb v Humpolci a tvořila zálohu Hlavního velitelství, 5. rychlá divize nebyla postavena a útvary 4. rychlé divize se nacházely k 30. září 1938 kolem Soběslavi. 3. rychlá divize měla k 30. září 1938 velitelství v Levicích, asi sto kilometrů východně od Trnavy.⁴¹

Z dalších zpráv vyplýval poznatek německé rozvědky, že Javornický výběžek („*Jauerniger Zipfel*“) u slezské hranice je zcela v rukou sudetoněmeckého Freikorpsu. V „*bavorském*“ prostoru se to týkalo stále ještě Železné Rudy, a to jak města, tak nádraží.⁴²

Vcelku vyčerpávající informace měli němečtí zpravodajští důstojníci o Pěším pluku č. 46. Štáb pluku se měl nacházet jihozápadně od Mostu ve Strupčicích. I. prapor tohoto pluku měl štáb v Spitzinghof (dvůr Špičák pod stejnojmennou horou u Kadaně) a operoval v úseku Mergdorf (zřejmě Merzdorf, Märzdorf, zaniklá obec Menhartice u Chomutova) – Ob. Kralup (?) – II. prapor měl štáb v Chomutově a zaujal pozice v prostoru Ob. Kralup (?) – Sadschitz (zaniklá obec Zaječice) a III. prapor měl štáb v Mostu a chránil úsek Zaječice – Červený vrch, který ležel západně od Kopist. V záloze se měli nacházet záložníci z Pěšího pluku 28, dělostřelci a dragouni v síle asi 3000 mužů. Připraveny zde byly také nákladní automobily k rychlému přesunu. Obecně ale německý zdroj psal, že nálada mezi vojáky české národnosti „*není nadšená, ale nenávistná*“ („*Keine Begeisterung, aber Hass.*“).⁴³

Tyto informace odpovídají skutečnosti, pouze s tím rozdílem, že I. a II. prapor Pěšího pluku zajištění lehkého opevnění (ZLO) 152 se vytvářely z Pěšího pluku 46 a III. prapor tohoto pluku z Hraničářského praporu 5.⁴⁴

Zpravodajští důstojníci také připomínali, že nějaký sudetský Němec jménem Minke přepadl „*českou*“ celnici ve Waldheimu, jihozápadně od Tachova (zaniklá obec Zahájí (Lesná)), vyhnal „*české*“ celníky a ukořistil klíče od sedmi bunkerů v přední linii a odevzdal je německým celníkům ve Waldheimu.⁴⁵

40 Tamtéž.

41 Minařík, P. – Šrámek, P.: *Personální průvodce*, s. 94–130.

42 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 44. Berlin, den 26. September 1938.

43 Tamtéž.

44 Minařík, P. – Šrámek, P.: *Personální průvodce*, s. 94–130. Dále srov. Fidler, J. – Sluka, V.: *Encyklopedie branné moci*, s. 503.

45 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 44. Berlin, den 26. September 1938.

První detailnější poznatky o československých záložních plucích uvedli němečtí zpravodajští důstojníci ve svodce z 27. září 1938. Záložní Pěší pluk 52, který byl postaven na základě Pěšího pluku 2, se měl nacházet v severních Čechách, záložní Pěší pluku 72, jenž byl utvořen na základě Pěšího pluku 22, se měl nacházet jižně od Frýdlantského výběžku a záložní Pěší pluk 94 (z Pěšího pluku 44) se měl tvořit v Liberci. Vojáci těchto záložních pluků se měli přesunout do opevněných hraničních úseků, stejně jako muži „aktivních“ pěších pluků. Zatím ale ucházelo pozornosti německých zpravodajských důstojníků, že čísla záložních pluků byla stanovena číslo na základě připočtení číslovky 50 k číslům pluků, z nichž byly vytvářeny.⁴⁶

Opět se také němečtí zpravodajští důstojníci věnovali národnostní otázce v československé armádě. Připomínali předchozí zprávu (Lagebericht Nr. 35) o dvanácti slovenských vojácích z Horského pěšího pluku 1, kteří byli velmi zahořklí vůči Čechům. Bylo to především kvůli tomu, že byli jako Slováci považováni za občany Československa druhé kategorie, a tak se k nim také Češi chovali. Podobně považovali i svůj výcvik za nedostatečný.⁴⁷ Podle původní zprávy se mělo jednat o dvanáct vojáků české a slovenské národnosti z I. praporu Horského pěšího pluku 1, kteří v noci z 13. na 14. září 1938 uprchli bez zbraní přes hranice.⁴⁸

K tomu se řadila i další zpráva ze Šluknovského výběžku (v dokumentu je uvedeno „*Rumburger Zipfel*“), že pokud vojáci maďarské národnosti narazí na příslušníky sudetoněmeckého Freikorpsu, okamžitě se vzdají a zdraví pozdravem „*Heil Hitler*“. V tomto výběžku byla všechna sídla až do linie Varnsdorf – Krásná Lípa – Mikulášovice v „*německých*“ rukou. Všechny silnice, železniční trať a mosty jižně od této čáry byly zničeny a přerušeny.⁴⁹

Z vyšších útvarů se předpokládalo, že by mohla být („*s velkou výhradou, mit großem Vorbehalt*“) 18. pěší divize štábem v Nitře. Také se zvažovalo, že podobně jako v květnu 1938 se mohla 3. rychlá divize soustřeďovat v prostoru Levice.⁵⁰ Ve skutečnosti ale tvořila 18. divize zálohu 1. armády a měla štáb v Buštěhradě. Co se týče 3. rychlé divize, ta skutečně měla k 30. září 1938 velitelství v Levicích.⁵¹

Ještě ze zpravodajské svodky z 28. září 1938 vyplývalo, že němečtí zpravodajci nemají jasno, jak se utvářejí záložní divize československé armády. Operovali totiž s faktem, že zatím byly zjištěny záložní Pěší pluky pouze u 3. a 13. pěší divize, a to

46 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 45. Berlin, den 27. September 1938.

47 Tamtéž.

48 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 35. Berlin, den 15. September 1938.

49 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 45. Berlin, den 27. September 1938.

50 Tamtéž.

51 Minařík, P. – Šrámek, P.: Personální průvodce, s. 94–130.

čísel 52, 72, 94 a 98. Přitom hned v dalším odstavci psali, že severně od Hradce Králové utváří záložní Pěší pluk 98 na bázi Pěšího pluku 48 se štábem pluku údajně v Předměřicích, štábem I. praporu na neznámém místě, štábem II. praporu v Lochenicích a štábem III. praporu v Nedělišti. Co se týče záloh, 25 % záložníků měli tvořit národnostně němečtí vojáci.⁵²

Z různých zdrojů měli důstojníci nacistické výzvědné služby také informace, že se útvary 2. rychlé divize měly shromažďovat v prostoru Olomouc. Podobně jako tomu bylo během mobilizace v květnu 1938.⁵³ K 30. září 1938 měla tato divize velitelství v Jaroměřicích nad Rokytnou, nějakých 115 kilometrů jihozápadně od Olomouce.⁵⁴

Zajímavým poznatkem z této svodky je také to, že se podle zpravodajských zdrojů Abwehru měli do 1. října 1938 evakuovat z předpolí také všichni civilisté české národnosti. Podobný poznatek měli zpravodajci také z Liberecka, kde měly být 26. září 1938 staženy všechny vojenské jednotky československé armády na první linii opevnění. V předpolí měli zůstat pouze slabé stráže a „*Sprengkommandos*“. Podobně vyklidila československá armáda Podmokly, Neschwitz (?) a Ústí nad Labem. Již 27. září 1938 měli ustoupit českoslovenští vojáci z Unterhaidu (Dolní Dvořiště), kde zůstali pouze četníci a státní policie. Stejně tomu bylo i v Oberhaidu (Horní Dvořiště). Obecně se v této svodce také uvádělo, že také v severních Čechách byly jednotky československé armády staženy až k první linii opevnění. Zájem vzbudilo, že útvary Dělostřeleckého pluku 3 se přesunuly z Českých Budějovic do Tábora a do Žižkových kasáren v Českých Budějovic byly umístěny nějaké jednotky kavalérie.⁵⁵

S dvoudenním zpožděním bylo také hlášeno, že 27. září 1938 údajně československá armáda vyklidila Kysibelku a (Gießhübel) a opustila i opevnění v této oblasti. Podle důstojníků Abwehru ovšem tato zpráva úřadovny gestapa ve Vratislavi vzbuzovala pochybnosti. Podobně bylo hlášeno, že 28. září 1938 vyklidily civilní úřady a jednotky policie Broumovský výběžek („*Braunauer Ländchen*“). Prakticky celá oblast tak byla vyklizena. V předpolí zůstaly pouze útvary Stráže obrany státu (SOS), průzkumné oddíly a polní stráže. Všechny mosty měly být vyhozeny do povětří. Útvary československé armády se stáhly jihozápadně od železniční tratě Chvaleč (Qualisch) – Horní Staré Město (Altstadt) a opevnily se na linii Schindellehne (?) – Hutberg (Honský Špičák) – Blaue Steine (Modrý kámen) v Broumovských stěnách.⁵⁶

52 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 46. Berlin, den 28. September 1938.

53 Tamtéž.

54 Minařík, P. – Šrámek, P.: Personální průvodce, s. 94–130.

55 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 46. Berlin, den 28. September 1938.

56 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 48. Berlin, den 29. September 1938.

K 28. září 1938 předpokládali důstojníci Abwehru, že má československá armáda kolem 562 tisíc vojáků. Podrobně rozepisovali skladbu armády jako 17 pěších divízi po 13 tisících vojácích (221 000) s tím, že 18. a 19. pěší divize mají zatím vytvořeny pouze štáby, 4 rychlé divize po 11 tisících vojácích (44 000), útvary opevnění („*Festungstruppen*“), což znamenalo hraničářské pluky a prapory, záložní hraničářské prapory, strážní prapory, motorizované ženijní prapory atd., 100 tisíc vojáků, záložní útvary v celkové síle asi šesti divízi po 12 tisíc vojáků (72 000), vojskové, armádní a sborové útvary (dělostřelectvo, tanková vojska (útočná vozba), ženisté, zpravodajci a letectvo) (75 000) a armádní a sborové štáby a týlové jednotky („*Rückw. Dienste*“) (50 000).⁵⁷ Ve skutečnosti mobilizovala československá armáda na konci září 1938 celkem 1,28 milionu vojáků

Podle svodky z 29. září 1938 pokračují Češi, zčásti také ženy, na úpravě pevností a budování zátarasů a překážek v hraničních oblastech. Znovu se objevily informace, že nejsou žádné plnohodnotné informace o československých záložních pěších plucích. Jinak evakuace civilistů stále pokračovala. Z prostoru Ašského lesa (Asch-Wald) se měli stáhnout českoslovenští vojáci do prostoru východně od Frankenreuthu. Velel jim důstojník v hodnosti majora. Ten měl objasnit, že žádný útok provádět nebude. Pokud by k tomu ale došlo, slíbil, že bude obyvatele varovat. Pokud by do oblasti postoupily německé jednotky, okamžitě by chtěl prý složit zbraně.⁵⁸ Ve skutečnosti se ale Frankenreuth nachází na bavorské straně hranice jižně od Aše.

Štáb 4. rychlé divize se měl nacházet 25. září 1938 v Táboře. Nejisté ale bylo pro zpravodajské důstojníky, kde se nacházely její jednotlivé části, neboť byly hlášeny v Jihlavě, Pardubicích, Táboře a Pelhřimově.⁵⁹ K 30. září 1938 se ale velitelství této divize nacházelo v Soběslavi a její jednotky operovaly v druhém sledu jako součást VI. sboru 4. armády v prostoru Soběslav – Kardašova Řečice.⁶⁰

V Kolíně se měl nacházet nějaký „*operační*“ štáb, možná francouzské vojenské mise („*Faucher*“) či 1. československé armády.⁶¹ Je zajímavé, že již o den později hlásili němečtí zpravodajští důstojníci, že sídlo hlavního štábu československé armády v Kolíně bylo potvrzeno.⁶²

Podkarpatskou Rus podle těchto zpravodajských informací prakticky vyklidily všechny československé vojenské jednotky 11. a 12. pěší divize, které se

57 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Anlage zum Lagebericht Nr. 46. Vermutliche Stärke des derzeitigen tschecho-slowakischen Kriegsheeres.

58 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 47. Berlin, den 29. September 1938.

59 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 48. Berlin, den 30. September 1938.

60 Minařík, P. – Šrámek, P.: Personální průvodce, s. 94–130.

61 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 47. Berlin, den 29. September 1938.

62 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 48. Berlin, den 30. September 1938.

přesunuly někam na západ. Zda do Čech, nebo na Moravu, němečtí zpravodajští důstojníci nevěděli.⁶³ Stanoviště velitele 11. divize se ale k 30. září 1938 nacházelo stále ještě v Lovinobaně na Slovensku a nebyla ještě soustředěna, neboť k ní dosud nepřišly důležité jednotky. Podobně tomu bylo i s 12. divizí, která ovšem již měla velitelství ve Vsetíně a tvořila zálohu Hlavního velitelství.⁶⁴

Obecně uváděl Abwehr, že československý průmysl se postupně převádí na válečnou výrobu. Měl ovšem potíže s pracovní silou, neboť většina aktivních mužů narukovala během mobilizace. V muniční továrně v Povážské Bystrici mělo podle svodky z 30. září 1938 dojít k „*těžké sabotáži*“, která způsobila výpadek v oddělení pro letecké bomby a plnicím oddělení.⁶⁵

Podle hlášení z 30. září 1938 docházelo také k častým zatčením sudetských Němců a jejich odvozu do vnitrozemí.⁶⁶

Již 1. října 1938 hlásili zpravodajští důstojníci, že jakmile Československo přijalo mnichovský diktát, „*nedá se počítat ze strany československého vojska s odporem proti vstupu německé armády do pohraničních oblastí*“. Předpokládali ale, že by se německému Wehrmachtu mohly postavit oddíly Rote Wehr, případně jiné „*československé národní skupiny*“, které stále ještě zvažují možnost obrany.

Jinak celkově hlásili němečtí agenti stahování československé armády, jmenovitě Pěších pluků č. 24 a 1 z pohraničí do Liberce. Stažení bylo pozorováno také z Opavy a Bruntálu. Posádka v Krnově (III. rota Pěšího pluku č. 34) měla být stažena do vnitrozemí. Sami zpravodajci ale uváděli, že tuto informaci je potřeba potvrdit.⁶⁷ O den dříve totiž uváděli, že se tato rota nachází v Krnově a v noci z 29. na 30. září 1938 byly v okolí města slyšet silné exploze. Němečtí agenti nevěděli, zda byly použity ruční granáty, nebo se jednalo o úmyslné vyhození nějakých objektů do vzduchu.⁶⁸

Z „*polského prostoru (aus dem poln. Siedlungsgebiet)*“ se měly československé jednotky stáhnout již v noci z 28. na 29. září 1938. Českou část Těšína ale obsadily dvě rotý „*národní gardy (2 Komp. Nationalgarde)*“. Podle zprávy z Košic zde měla být mobilizace tamější posádky dokončena 29. září 1938.⁶⁹

Průběh okupace pohraničí Československa si nacističtí zpravodajští důstojníci ve zprávě z 2. října 1938 pochvalovali. Vyložene zmiňovali, že všechny civilní

63 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 47. Berlin, den 29. September 1938.

64 Minařík, P. – Šrámek, P.: Personální průvodce, s. 94–130.

65 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 48. Berlin, den 30. September 1938.

66 Tamtéž.

67 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 49. Berlin, den 1. Oktober 1938.

68 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 48. Berlin, den 30. September 1938.

69 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 49. Berlin, den 1. Oktober 1938.

a vojenské služebny dostaly od vlády rozkaz, aby proti německé armádě nepoužívaly zbraně s výjimkou „*nutné obrany proti zcizení zbraní*“. Jakmile se objeví německé jednotky, měly se československé stáhnout. To se ale netýkalo ozbrojených civilistů německé národnosti.

Všeobecně němečtí zpravodajští důstojníci hodnotili, že morálka mužstva a poddůstojníků československé armády je velmi špatná. Důstojníci vzbuzovali lepší dojem. Mužstvo a poddůstojníci měli mít potíže také s výstrojí.

V blíže nespecifikované pohraniční oblasti mělo docházet k ozbrojeným střetům mezi sudetskými Němci, komunisty a Čechy. Broumov měl být 2. října 1938 znovu obsazen československou armádou. V Českém Krumlově došlo ráno 2. října 1938 ke střetům, a proti tomuto „*sudetoněmeckému*“ městu byla nasazena armáda s podporou dělostřelectva. Obyvatelstvo okresů Jindřichův Hradec a Nová Bystřice měli opět trpět pod „*zostřeným*“ terorem ze strany Čechů („*Die Bewölkerung der Bezirke Neuhaus und Neubistritz hat erneut unter verschärftem tschech. Terror zu leiden*“).⁷⁰ Z Českých Budějovic a Kájova u Českého Krumlova byly hlášeny komunistické nepokoje doprovázené nepřátelskými akty proti československé vládě.⁷¹

Podobně optimistická slova vyzněla i ze zpravodajské svodky z 5. října 1938. Ústup československých jednotek z pásem I až IV měl probíhat podle plánu. Obecně hlásili němečtí zpravodajští důstojníci odchod československých jednotek do vnitrozemí a evakuaci cenného materiálu z obsazovaných území. Připomínali ale také, že československá armáda má potíže se zásobováním hlavně v jižních Čechách a na jižní Moravě a že si zde na nedostatek potravin stěžuje i místní obyvatelstvo.⁷²

Velkou pozornost ale přirozeně věnovali štábní a zpravodajští důstojníci přesunům jednotlivých československých divizí. Opakovala se hlášení, že zřejmě nová obranná linie československé armády byla vybudována po obou stranách Pohořelic jižně od Brna. Zde měla být soustředěna 6. pěší divize. Také opevnění na jižní Moravě mělo být stále ještě obsazeno československou armádou. Útvary 8. pěší divize se podle tohoto hlášení „*zřejmě*“ soustředily v prostoru Hranice – Nový Jičín, jednotky 7. pěší divize byly shromážděny kolem Olomouce, Šternberka na Moravě a Hranic, útvary 4. pěší divize mezi Chocní a Pardubicemi, 13. pěší divize „*pravděpodobně*“ kolem Kolína, 3. pěší divize v prostoru Mnichovo Hradiště – Česká Lípa, 1. pěší divize kolem Prahy, 2. pěší divize ve starých postaveních („*in den alten Stellungen*“) západně od Plzně, 5. pěší divize ve starých postaveních jižně od Českých Budějovic, 9. pěší divize ve starých postaveních u Bratislavy a 14. a 15. pěší divize v původních prostorech soustředění, stejně jako všechny

70 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 50. Berlin, den 3. Oktober 1938.

71 Tamtéž.

72 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 51. Berlin, den 5. Oktober 1938.

čtyři rychlé divize. Části 11., 12., 16. a 17. pěší divize se měly přesunovat. Němečtí zpravodajští důstojníci předpokládali, že v údolí řeky Váhu již zůstaly pouze slabé a „nevýznamné“ jednotky československé armády.⁷³

Hlavní zprávu v denní svodce ze 7. října 1938 byla informace, že vysílač Mělník hlásil 6. října 1938 v 19.15 hodin, že byla podle § 60 vyhlášena demobilizace. Okamžitě měli být propuštěni záložníci dvou záložních ročníků. V komentáři k této vyhlášky bylo zmíněno, že sudetští Němci byli propuštěni již dříve, především ze Slovenska, kam byli kvůli své národnosti povoláni.⁷⁴

Vyklízení pásem probíhalo podle dohod, přestože se „česká strana“ potýkala s nedostatek dopravních a transportních prostředků a pohonných hmot. Připomněli také, že vyklízení IV. pásma na slezské hranici provázely potíže kvůli ucpaným silnicím a železnicím, zvláště v okolí Šternberka. Co se týče vojenských jednotek, útvary 7. pěší divize se stále měly nacházet severně od Šumperka a Rýmařova. Předpokládali, s otazníkem, že se tyto útvary budou přesunovat do Prahy. Co se týče Pěšího pluku č. 13, hlásili, že se stahuje k Prostějovu.⁷⁵

Útvary 8. pěší divize se měly podle svodky ze 7. října 1938 nacházet v prostoru Lipník nad Bečvou – Hranice a jižně. Jednotky, které přišly od Opavy, se měly soustředit v prostoru Moravský Beroun. Zřejmě se podle odhadu německých zpravodajských důstojníků jednalo o útvary Pěšího pluku č. 15. Jednotlivé prapory a další jednotky Pěšího pluku č. 34 měly být dosud v prostoru Bruntál a důstojníci Abwehru předpokládali, že jejich hlavní část bude ustupovat do prostoru Hranice – Přerov k hlavním částem 8. pěší divize. Těžké dělostřelectvo mělo být odsunuto na Slovensko.⁷⁶

Podrobně informovali nacističtí zpravodajci i o situaci na saské hranici. Liberec měl být podle svodky ze 7. října 1938 znovu obsazen útvary Pěšího pluku č. 44. Hlavní síly tohoto pluku se stahovaly do Turnova a Mnichova Hradiště. Do tohoto prostoru se měly stahovat také jednotky Pěšího pluku č. 47. Jednotlivé části tohoto pluku byly hlášeny také z Mladé Boleslavi. Kromě již zmíněných jednotek se měly v Turnově nacházet i útvary Pěšího pluku č. 11. Záložní Pěší pluk č. 92 se měl přesunout z Liberce do prostoru severovýchodně od Wartenbergu (patrně Stráž pod Ralskem).

V okolí jižně od Mimoně se měly nacházet podle svodky ze 7. října 1938 hlavní části Pěších pluků č. 2 a č. 42. V prostoru severně od linie Ještěd – Oschütz [zřejmě Oschitz, Osečná] – Jablonec nad Nisou – Dubá se měly nacházet pouze „malá“ postavení.⁷⁷

73 Tamtéž.

74 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 52. Berlin, den 7. Oktober 1938.

75 Tamtéž.

76 Tamtéž.

77 Tamtéž.

V některých „*bunkrech*“ severně od České Kamenice („*bei Kraybuche*“) měli „*Češi*“ zanechat „*tak zvané petardy*“, které měly tvar velké plechovky, jež po otevření během deseti vteřin vzplanuly, ale nezpůsobily žádnou škodu. Němečtí zpravodajští důstojníci se domnívali, že by mohly být „*ruského*“ původu.⁷⁸

Podobně tomu bylo podle svodky ze 7. října 1938 také v prostoru rakouské hranice. V oblasti od Vratěnína u Vranova nad Dyjí až do Slavonic mělo docházet k vyklízení území ze strany československé armády. Také mužstvo z opevnění se mělo stáhnout do vnitrozemí. K jejich ochraně byli ponecháni jednotliví neozbrojení vojáci. V prostoru Staré Město pod Landštejnem – Nové Bystřice mělo zůstat stále ještě původní obsazení opevnění československými jednotkami.

Vyklízení dosud neobsazeného území československými vojsky bylo pozorováno také v prostoru bavorské hranice. Například z vrchů Špičák a Pancír u Železné Rudy se měly stáhnout dvě roty do Nýřan. Mezi Železnou Rudou a Nýřany, v obcích Hojsova Stráž (Eisenstraße) a Zelená Lhota (Grün) se neměli nacházet žádní vojáci.⁷⁹

Poměrně zajímavá je stručná poznámka, že „*u Vojskové skupiny Leeb byl zajištěn přeběhlík z čes. záložního Pešího pluku č. 79, který byl kmenovým příslušníkem Pešího pluku č. 29*“.⁸⁰

Mezi československými vojáky stále převládala podle nacistických agentů velmi špatná morálka, která se zhoršovala. Vojenské posádky zůstávaly prakticky uzavřeny v kasárnách. O tom, že by byly hlášeny nějaké případy drancování nebo docházelo k nějakým excesům, neměli nacističtí zpravodajci informace.⁸¹

Svodka z 8. října 1938 potvrzovala většinu původních německých zpravodajských zjištění ohledně vyklízení prostoru, zvláště s upozorněním na potíže s ucpanými dopravními tepnami, nedostatkem pohonných hmot a problémech v zásobování. Jako velmi důležitou považovali zprávu, že se v prostoru Břec-lav – Znojmo nacházejí útvary československé 4. armády pod velení generála Prchaly. Tím se mělo potvrdit hlášení z 21. září 1938 (Lagebericht Nr. 40). Tyto předpoklady měl potvrdit štábní důstojník této československé armády, který se právě nacházel v Brně a vstoupil do kontaktu s důstojníky (či agenty) vídeňského Heeresgruppenkommando 5. Podobně jeden z důstojníků československé armády ze Sudet měl potvrdit, že mezi 2. až 6. říjnem 1938 měl být z Levoči přesunut jeho kmenový Peší pluk č. 37 spolu s částmi Dělostřeleckých pluků č. 11 a 111 do prostoru Hodonína.⁸²

78 Tamtéž.

79 Tamtéž.

80 Tamtéž.

81 Tamtéž.

82 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 53. Berlin, den 8. Oktober 1938.

Bratislavu a Petržalku měla československá armáda vyklidit podle svodky z 8. října 1938 a její jednotky se měly stáhnout nějakých 40 kilometrů do vnitrozemí.⁸³

Vcelku vyčerpávající informace měli němečtí zpravodajští důstojníci z prostoru saské hranice, zřejmě od místního obyvatelstva německé národnosti. K 7. říjnu 1938 se měly v prostoru Turnova shromažďovat Pěší pluk č. 44 (včetně štábu), části Dělostřeleckého pluku č. 3, části Dragounského pluku č. 3 a části Ženíjního pluku č. 3, celkem asi 1000 až 1500 mužů. Podobně v okolí Mnichova Hradiště se soustřeďovaly Pěší pluk č. 47 (včetně štábu), záložní Pěší pluk č. 52, části Dělostřeleckého pluku č. 3 a části Ženíjního pluku č. 3, dohromady asi 1500 vojáků. V Mělníku byly zjištěny Pěší pluk č. 2 (včetně štábu), Pěší pluk č. 42 (včetně štábu), části Ženíjního pluku č. 1, části Dělostřeleckého pluku č. 3, celkem 3 až 4 tisíce vojáků. A konečně v Bělé pod Bezdězem zjistili nacističtí zpravodajští důstojníci záložní prapor Pěšího pluku č. 47.⁸⁴

V zpravodajském hlášení z 10. října 1938 psali štábní důstojníci o prohlubující se demoralizaci československých vojáků. Údajně bylo hlášeno ze severních a jižních Čech, že v těchto oblastech vojáci československé armády vyměňují výzbroj a výstroj za potraviny a cigarety. Přeběhlík, zřejmě ten, o němž se zmiňovala svodka z předchozího dne, měl vyjádřit přání, že se chce stát právoplatným občanem Německé říše. Podobná přání měla údajně zaznívat z četných českých oblastí, které sousedily s obsazeným územím, ze strany obyvatelstva.

Podle poznatků německé rozvědky, byli zatím demobilizováni pouze vojáci ročníků 1896 a 1897. Mladší ročníky údajně dostaly třídní dovolenou, po níž museli tito vojáci opět narukovat, aby zabezpečili novou hranici. Tuto poslední zprávu ovšem zpravodajští důstojníci nepovažovali za dostatečně prověřenou. Demobilizace se ale údajně netýkala sudetských Němců, kteří příslušeli k zmíněným ročníkům, či pocházeli z oblastí, které nebyly připojeny k Německu („*Sudetendeutschen Mannschaften werden, soweit sie zu den gennanten Jahrgängen oder nicht in den Deutschland abzutretenden Gebieten beheimatet sind, nicht entlassen.*“).⁸⁵

K 10. říjnu 1938 bylo hlášeno, že shromaždiště 8. pěší divize se nachází kolem nových hranic u Přerova a 7. pěší divize v prostoru Olomouce. Kromě toho se měla u Vysokého Mýta soustřeďovat 4. pěší divize. S propuštěním záložníků německé národnosti, především těch, kteří pocházeli ze zabraných území, se množily také přesné zprávy o dislokaci jednotek československé armády v době mobilizace. Tak například 10. října 1938 bylo se zpožděním hlášeno, že 28. září 1938 byl východně od Hradce Králové zformován z Pěšího pluku 30 záložní Pěší pluk 80.

83 Tamtéž.

84 Tamtéž.

85 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 54. Berlin, den 10. Oktober 1938.

V prostoru saské hranice předpokládali nacističtí zpravodajští důstojníci, že se štáb II. sboru patrně nachází v Mladé Boleslavi a útvary 13. pěší divize pravděpodobně v prostoru Náchod – Pardubice – Hořice v Podkrkonoší.⁸⁶

Ze zprávy 10. října 1938 také vyplývá, že vcelku přesný přehled měl nacistický Abwehr o přesunech jednotek československé armády, pokud se uskutečnily v oblastech osídlených německou národností menšinou. Jinak neměli úplně jasnou představu. Například, co se týkalo jednotlivých armád československých pozemních vojsk. Ve svodce z 10. října 1938 se například píše, že „4. armáda měla patrně bránit úsek jihomoravské hranice. Pravděpodobně jí byly podřízeny 6. a 19. pěší divize a silné [starke] části 11. a 17. pěší divize. 2. armáda měla patrně bránit frontu na severu (severomoravské hranice)“.⁸⁷

Další svodka německé rozvědky z 13. října 1938 již pouze konstatuje, že vyklizení všech oblastí, které byly přiřazeny k Německu („*der an den Deutschland abgetreten sudetendeutschen Gebiete*“), proběhlo hladce („*reibungslos*“) a bylo dokončeno. Se zpožděním bylo také oznámeno, že 3. a 4. října 1938 byly pravděpodobně propuštěni z československé armády záložníci ročníků 1900 až 1895 a 1901 a 1902. Dne 10. října 1938 měla také vydat „pražská“ vláda vyhlášku o propuštění všech vojáků německé národnosti z československé armády.

Německý vojenský atašé v Praze také potvrzoval, v čem si dosud nebyli zpravodajští důstojníci jisti. Do 1. října 1938 měla dokončit každá z československých divízi postavení dvou záložních pěších pluků. Zatím to bylo potvrzeno u 1., 3., 4., 5., 13. a 16. pěších divízi.

Za velmi podstatné považovali němečtí zpravodajští důstojníci upozornit generální štáb na skutečnost, že československá armáda posílje jednotky především v jihozápadním Slovensku proti Maďarsku („... *dass die Tschechen ihre Truppen gegenüber Ungarn, insbesondere in der Südwestslowakei, verstärken.*“). Také se domnívali, že francouzská vojenská mise v Československu bude odvolána, nevěděli ale kdy.⁸⁸

Podobně jako v předchozích dnech se množily případy přeběhlíků. Ti zpravodajským důstojníkům německé armády potvrdili, že během mobilizace byly v úseku 5. pěší divize nasazeny části 16. a 17. pěší divize a že se na počátku října 1938 nacházelo velitelství VI. sboru (Košice) v Táboře.

Zemské vojenské velitelství v Bratislavě se mělo za mobilizace přesunout do Pezinku (27 kilometrů severně od Bratislavy). Zda se již přemístilo zpět do slovenského hlavního města ještě 13. října 1938, nevěděli.⁸⁹ Toto zemské vojenské

86 Tamtéž.

87 Tamtéž.

88 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 55. Berlin, den 13. Oktober 1938.

89 Tamtéž.

velitelství bylo v době mobilizace přejmenováno na Mobilisační těleso 104 a zastřešovalo týlové útvary (například justiční službu) 3. armády.⁹⁰

Po ústupu československé armády z pohraničí se věnovali nacističtí agenti také zprávám o pražské linii opevnění. Zmiňovali, že úsek Slaný – Velvary je obsazen útvary Pěšího pluku č. 28, dalších patnáct kilometrů za touto čarou se nacházely dva prapory Pěšího pluku č. 5 na čáře Kladno – Pchery („*Pschery*“), ve Velvarech útvary Dragounského pluku č. 1 a v Knovízi byl zjištěn jeden prapor Pěšího pluku č. 55, jenž byl postaven na základě Pěšího pluku č. 5.⁹¹

Události září a října 1938 jsme ohraničili zprávou z 14. října 1938. V ní se pouze konstatuje, že vyklizení odtržených oblastí bylo v obecné rovině dokončeno. Mezi vojáky a civilisty se vše znovu vracelo do mírových kolejí. Nálada v armádě velmi poklesla. Ohledně postoje „*spojenců*“ panovala mezi obyvateli Československa velká rozladěnost a roztrpčenost. Co se týče demobilizace, byla stále v běhu. Němečtí zpravodajští důstojníci také se zadostiučiněním konstatovali, že komunistický vliv byl v armádě odmítnut („*abgelehnt*“).⁹²

Čistě vojenské zprávy se týkaly pouze záložních pěších pluků, které německý Abwehr nově potvrdil kromě těch, již zmíněných v předchozích zprávách, u 9., 14., 16. a 17. pěší divize. Přitom ale 16. pěší divize již byla zmíněna v předchozím hlášení.⁹³

Novou hranici měly podle zprávy z 14. října 1938 obsadit jednotky Národní gardy. Podle zachyceného rozhlasového vysílání byl na Slovensku a Podkarpatské Rusi vyhlášen výjimečný stav.⁹⁴

Závěrečné shrnutí

Nacistický Abwehr měl od počátku velmi hojně – a mnohdy i přesné – informace o pohybu československých jednotek z oblastí obývaných především německým obyvatelstvem. Veškeré zprávy o vyšších jednotkách a jejich rozmístění ovšem měly spíše charakter domněnek a předpokladů. Od 14. září do 14. října 1938 se ani nepodařilo s neochvějnou jistotou zjistit, kde se nachází hlavní štáb československé armády. Přitom se dosud většinou v české historiografii předpokládalo, že jeho umístění na zámek Račicích, který patřil majiteli německé národnosti, nebyl šťastným tahem, neboť nutně muselo být jeho umístění velmi brzy prozrazeno. Jak se ale zdá, skutečně tomu tak nebylo.

90 Srov. např. Fidler, J. – Sluka, V.: Encyklopedie branné moci, s.

91 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 55. Berlin, den 13. Oktober 1938.

92 ЦАМО, ф. 500, о. 12451, д. 23, Lagebericht Nr. 56. Berlin, den 14. Oktober 1938.

93 Tamtéž.

94 Tamtéž.

Až do samého počátku října 1938 neměli němečtí zpravodajští důstojníci podrobnější a ucelenější informace o jednotlivých útvarech československé armády, zejména na úrovni pluků a praporů. Ani zprávy o dislokaci pěších a rychlých divizí československé armády nebyly přesné a sami nacističtí zpravodajští důstojníci přiznávali, že mnoho z těchto údajů nedokážou nezávisle ověřit. Není to patrné pouze z těchto všeobecných přehledů, jimiž se zabývá tato studie a které byly určeny pro vyšší štáby německé armády včetně generálního štábu, ale i z jednotlivých zpráv německých agentů, které jsou dostupné – co se týče vojenských zpráv z let 1938 až 1939 – především ve fondu RW49 německého vojenského spolkového archivu ve Freiburgu im Breisgau.⁹⁵

95 Především jde o fondy Bundesarchiv/Militärarchiv Freiburg im Breisgau, RW49/43 a RW49/44.

German Intelligence Service Reports about Czechoslovakia (14 September–14 October 1938)

Thus far, Czechoslovak historiography and military specialists were convinced that the Nazi intelligence service was familiar with the seat of the Czechoslovak Army headquarters at Račice Castle and its surrounding villages; however, it was not true. The closest estimate of the German secret service officers was that based on the extensive radio operation, the Czechoslovak Army was headquartered in the Morava River valley near Kroměříž. They had been ambivalent about it until the turn of September and October 1938 when the Czechoslovak Army staff returned to Prague. Unlike the persisting belief, the Germans were unclear about the precise deployment of the individual corps and divisions of the Czechoslovak Army. Neither the Nazi Abwehr, nor the Wehrmacht leaders had a clear idea about the structure of the individual corps and divisions, or the deployment of their staffs and subordinated troops, until the German soldiers were released from the Czechoslovak Army at the beginning of October 1938. Regarding the Czechoslovak Air Force, the German intelligence service officers were even convinced that it was comprised of seven air regiments, while there were actually only six. Until the demobilisation, the Nazi secret service officers had more precise information about areas with a majority of German inhabitants. Otherwise, they groped in the dark and even admitted they had no clue how the Czechoslovak Army could form so many reserve divisions and regiments. The estimate about the overall strength of the Czechoslovak Army was similar. For example, on 28 September 1938, the Abwehr officers estimated that 562 thousand soldiers were mobilised, while there were actually twice as many by 30 September 1938 – 1.28 million. Up until now, no research focused on the German radio intelligence service that acquired very precise information. However, its greatest contribution was that in May 1938 they confirmed within two and a half hours that the Czechoslovak Army announced a mobilisation. As testified by General Lieutenant Albert Praun, the last commander of the Wehrmacht intelligence service, they arrived at this conclusion based on the immediate renaming of Czechoslovak military broadcasting stations and changed frequencies. Although they could not determine the types of units behind the encrypted codes, Praun commented with contempt that during the mobilisation in September 1938 these procedures and broadcasting codes remained unchanged, and so the eavesdropping officers could confirm the mobilisation within just two minutes.

СЛОВАЦКО-ВЕНГЕРСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ ДИСКУССИЯ О «МАЛОЙ ВОЙНЕ»

МИРОСЛАВ ИГНАТОЛЯ

Как отмечает один из современных теоретиков и методологов: «историческое познание [...] имеет два уровня: 1) предметный – конструктивное знание о прошлом; 2) рефлексивный – знание о знании. Первый уровень исторического познания – это собственно историческая наука, второй – методология и история исторической науки».¹

Часто мы можем сталкиваться с ситуацией, когда событие прошлого может оказаться прекрасно изученным на первом уровне исторического познания и при этом быть практически не отражённым в литературе на втором. Яркий пример, собственно, события, связанные с трехдневным словацко-венгерским вооруженным пограничным конфликтом в марте 1939 г., которые получили в историографии метафорическое название «Малая война».

Такая ситуация выглядит весьма странной, особенно если учесть, что соответствующий историографический анализ мог бы не только выполнить ожидаемую функцию – систематизировать полученные ранее сведения, но и стать началом теоретических построений и рассуждений. Каким образом функционирует коллективная историческая память? Как она влияет на развитие исторической науки? Каков ход и какова динамика современных историографических войн? Собственно данная статья и представляет собой попытку проанализировать «Малую войну» 1939 г. как историографический феномен.

Публикации, посвященные событиям словацко-венгерского вооруженного противостояния в марте 1939 г. очень многочисленные. Касаются они как политической, так и военной истории. Также они разнообразны в жанровом отношении – статьи, разделы монографий. Также всегда о «Малой войне» можно найти что-нибудь и в обобщающих работах по истории Словакии и Венгрии. Однако при всем этом, их авторы почти никогда не останавливались на историографическом анализе проблематики. Если при-

1 Колесник, І. І.: Українська історіографія (XVIII - початок XX століття). Київ 2000, С. 16.

нять точку зрения словацкого историка П. Яшека о том, что «Малая война» в историографии перестает быть «белым пятном» только после 1993 г. (то есть обретения Словакией независимости),² и с этого момента начинается период ее научного изучения, то на сегодня существует только три труда, авторы которых ставили целью выйти на указанный выше рефлексивный уровень исторического познания и осуществить историографический анализ работ предшественников.

Речь идет о статье венгерского историка И. Янека,³ в которой он предпринял попытку сопоставления точек зрения венгерских и словацких историков на эту тему, а также две статьи словацких историков, упомянутого П. Яшека,⁴ с анализом словацкого историографического наследия, и Ф. Врabelя,⁵ в которой рассматривается образ «Малой войны» в венгерской историографии и публицистике.

Историографический обзор П. Яшека особенно интересен, поскольку в его статье была сделана первая попытка периодизации предметной словацкой историографии этой темы. Он выделил следующие периоды: «1940-е – 1993», «1993–2004», «2004–2007» и «с 2007 по сегодняшний день». Ключевые даты выбранные словацким ученым связаны с публикациями Л. Деака и более поздними спровоцированными им дискуссиями.

«Малая война», вооруженный приграничный конфликт между Словакией и Венгрией, сравнительно поздно попал в сферу внимания историков. Если говорить о венгерской стороне, то такой низкий уровень внимания был вещью ожидаемой. Большинство современных венгерских историков разделяют точку зрения, сформулированную своим правительством непосредственно в марте 1939 г. Они склонны видеть в «Малой войне» обычный пограничный конфликт, вызванный отсутствием четкой демаркации границы, а не отдельное историческое явление, которое заслуживает придирчивого и подробного изучения.⁶

Словацкий случай значительно сложнее. Во времена существования Чехословакии тематика «Малой войны» практически не поднималась ни среди словацких, ни среди чешских историков. Это не было, как может показаться

2 Jašek, P.: Malá vojna v slovenskej historiografii. In: Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa. Bratislava 2016, s. 131.

3 Janek, I.: The History of the Slovak-Hungarian «Little War» and Its Interpretations in National Histories. In: Prague Papers on the History of International Relations (2), 2015, s. 85–101.

4 Jašek, P.: Malá vojna v slovenskej historiografii, 2016.

5 Vrábel, F.: Poznámky k reflexii Malej vojny v maďarskej historiografii a publicistike. In: Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa. Bratislava 2016, s. 119–126.

6 Janek, I.: The History of the Slovak-Hungarian «Little War» and Its Interpretations in National Histories, s. 89.

на первый взгляд, следствием коммунистической цензуры. Хотя в ЧССР изучение этих событий и не приветствовалось, но и прямо не запрещалось. Словацко-венгерский конфликт в марте 1939 г. упоминается в статье Л. Липтака «Венгрия в политике Словацкого Государства» (опубликованной еще в 1967 г.), в которой автор кратко описал ход конфликта и впервые ввел в научный оборот некоторые важные дипломатические документы. В своих выводах Л. Липтак так же формулирует мысль, которой позже будет суждено стать общим местом разделяемым, как венгерскими, так и словацкими историками. Мысль о том, что пропагандистская и идеологическая составляющая этого трехдневного противостояния имела больший вес, чем его военно-политическая составляющая.⁷

Интересно, что в том же самом временном промежутке (1939–1989 гг.) на «территориях» неподконтрольных чехословацкой цензуре вышло всего два труда, в которых хотя бы каким-то образом упоминались события «Малой войны». Одна работа написана еще в 1940 г.⁸ имела пропагандистский характер, другая вышла в эмиграционной среде.⁹ То есть подобная тематика на самом деле, как можно видеть, была слабо актуальной независимо от наличия или отсутствия идеологического давления на историка.

По сути историком, который изменил ситуацию и заново открыл «Малую войну» как историческую и историографическую проблему, стал сотрудник Словацкой академии наук Л. Деак. Впервые он обратился к проблеме «Малой войны» в 1991 г. в своей монографии посвященной польско-венгерским отношениям.¹⁰ Хотя в этом труде словацко-венгерский конфликт не был центральной темой, именно там были сформулированы тезисы, которые станут господствующими в современной словацкой историографии. Конфликт был назван именно войной, Л. Деак очертил его хронологические рамки, но самое главное – словацкий ученый утверждал, что главной целью Венгрии в той войне было полное поражение и аннексия Словакии.¹¹ То есть, боевые действия Королевской армии, по мнению Л. Деака, было сложно характеризовать как приграничный инцидент.

Обретение в 1993 г. Словакией независимости усилило как научный, так и общественный интерес к событиям «Малой войны». И если научный ин-

7 Liptak, L.: Maďarsko v politike Slovenského štátu 1939–1943. In: Historický časopis 15, 1967, č. 1, s. 4.

8 Strieženeč, R.: Stráž na východe. Radostná reportáž o slovenskej armáde. Bratislava 1940, 183 s.

9 Blaško, Š.: Sobranecký Kraj: zážitky a spomienky. Cleveland 1980, 205 s.

10 Deák, L.: Hra o Slovensko: Slovensko v politike Maďarska a Polska v rokoch 1933–1939. Bratislava 1991, 240 s.

11 Ibid, s. 191–192.

терес воплощался в заполнении «белых пятен» (тенденции общей для всего региона), то общественный интерес к проблеме усиливался не в последнюю очередь из-за обострения актуального словацко-венгерского конфликта. Выводы из событий 1939 г. экстраполировались современностью, способствуя росту антивенгерских настроений в Словакии в середине 1990-х годов.¹²

Именно в таких обстоятельствах в 1993 г., Л. Деак организовал первую словацкую научную конференцию, посвященную истории «Малой войны». Результатом конференции стала публикация небольшого сборника, который до последнего времени выполнял функцию «основной монографии» по истории словацко-венгерской войны.¹³ Интересно, что конференция и публикация сборника состоялись именно в 1993 г., хотя этот год не был круглой годовщиной «Малой войны». Составители обосновали ее актуальность тем, что «.. в новых условиях сегодняшнего дня, когда закладываются основы нашей государственности и независимости, необходимо вернуться к событиям на востоке Словакии более 50 лет назад и восстановить подобающее им место в нашей славной новейшей истории».¹⁴ Таким образом для середины 1990-х годов «Малая война» играла для словацкого исторического сознания поразительно похожую роль на ту, что она отыграла в 1939–44 г. События марта 1939 г. демонстрировали как маленькое неокрепшее государство могло успешно противостоять вечному, решительному и коварному врагу, каким являлась для Словакии Венгрия.

Сборник состоял из девяти статей, которые тематически охватывали почти все аспекты «Малой войны». В контексте данного исследования наибольший интерес составляют три из них.

П. Симунич в своей статье¹⁵ проанализировал положение словацкой армии накануне и во время конфликта. Он описал отчаянную ситуацию, в которой оказалась молодая армия. Собственно: материальные потери, нанесенные немцами, которые разоружив чехословацкую армию, лишили таким образом оружия, техники и амуниции, и словацкую армию тоже. Также отдельное внимание было обращено на кадровый голод и логистическую анархию, связанную с выбытием чешских офицеров, заменить которых было физически невозможно в течении первых дней независимости.

12 Janek, I.: The History of the Slovak-Hungarian «Little War» and Its Interpretations in National Histories, s. 86.

13 Jašek, P.: Malá vojna v slovenskej historiografii, s. 131.

14 Deák, L.: Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939. Bratislava 1993, s. 5.

15 Simunič, P.: Vojenské aspekty obrany Slovenska. In: Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939. Bratislava 1993, s. 27-35.

Другой словацкий ученый Я. Корчек сосредоточил свое внимание на участии невоенных, гражданских подразделений и добровольцев в оборонительных боях на востоке Словакии в марте 1939 г.¹⁶ Такое внимание, косвенно, но убедительно должно было свидетельствовать о высоком патриотическом уровне, моральной стойкости и единстве словаков перед лицом ожидаемой, но непредсказуемой венгерской агрессии.

Более смелые и далекоидущие выводы сделал в своей статье «Пограничные инциденты в Южном Земплине во время Малой войны» Й. Сулачек. Тезисы, которые Л. Деак очертил максимально обще, он подробно обосновал, анализируя дипломатические документы. Речь шла об очень важной гипотезе о наличии у венгерского руководства так называемого «Большого решения словацкой проблемы». Решение, которое предусматривало полную оккупацию Словакии и восстановление на севере дотрианонской венгерской границы. Отсюда Й. Сулачек делает вывод, что со стороны Словакии «...участие собственной армии, добровольцев, аппарата безопасности и обычного населения в защите территориальной целостности Словакии выступило интегрирующим фактором для общества, нации и государства. Внешняя угроза мотивировала к объединению и сотрудничеству».¹⁷

Общая идея и настроение редактируемого Л. Деаком сборника строилась, как можно видеть, на смелой параллели между историей и современностью. В свое время победа Словакии в «Малой войне» вызвала рост веры в собственные силы и престиж Первой республики. Теперь, в 1993 г., «Малая война» становилось идеальным образцом историографической метафоры, на которой строился более широкий историографический и историко-философский миф – история про вечную борьбу маленькой и по определению слабой страны против векового сильного противника, не признающего компромиссов и стремящегося к полному уничтожению Словакии. Вдохновленные Л. Деаком публицисты и историки даже решались прямо сравнивать «Малую войну» с «Великой отечественной войной» (в советском и российском понимании этого термина)¹⁸ «Малая война», в отличии от вооруженных действий против Польши и СССР, была оборонной и справедливой, а также до определенной степени оправдывала союз Словацкого Государства с Гитлером.

16 Korček, J.: Účasť nevojenských jednotiek a dobrovoľníkov pri obrane východného Slovenska. In: Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939. Bratislava 1993, s. 35-44.

17 Sulaček, J.: Pohraničné incydenty na južnom Zemplíne počas Malej vojny. In: Malá vojna: Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939. Bratislava 1993, s. 58.

18 Janek, I.: The History of the Slovak-Hungarian «Little War» and Its Interpretations in National Histories, s. 88.

Взгляды Л. Деака и его соавторов оставались в словацкой историографии безальтернативными до 2004 г., когда на страницах ведущего словацкого исторического журнала «Vojenská história» вышла острополюемическая статья Ф. Чешалвай «Причины и ход венгерско-словацкого вооруженного конфликта в марте 1939 г.».¹⁹

Тезисы, высказанные ученым, были настолько непривычными, что в последующей дискуссии, возникшей тут же и длившейся с перерывами три года, более «патриотично» настроенные историки из круга Л. Деака прямо обвиняли Ф. Чешалвай в провенгерских настроениях.²⁰

Для лучшего понимания сути этих обвинений стоит ретроспективно проанализировать наследие венгерской историографии проблематики «Малой войны».

Несмотря на диаметрально противоположные взгляды на природу «Малой войны», трудно говорить об активной содержательной венгерско-словацкой историографической дискуссии. Поскольку события трех мартовских дней не сыграли особой роли и никак не отложились в венгерской исторической памяти и формировании общевенгерского нарратива о Второй мировой войне, венгерские историки практически игнорируют этот вопрос. Даже когда речь напрямую заходит о мартовской агрессии Венгрии против Карпатской Украины, хронологическим и логическим продолжением которой и стала «Малая война», венгерские историки не рассматривают Словакию как отдельный объект истории и политики, а скорее говорят о недоразумениях с Германией.²¹ Южная граница со Словакией не вызывала споров, тогда как восточная граница между Карпатской Украиной и Словакией не была демаркирована, и венгерские войска просто продвигались на территории, которую считали своей и разрешение на оккупацию которых они получили из Берлина. После получения более конкретного сигнала от Германии, боевые действия прекратились. Так выглядела позиция Будапешта в марте 1939 г., и в течении всех последующих лет в среде венгерских ученых не находилось поводов пересматривать эту интерпретацию. Поскольку для венгерской историографии те события были максимально ясны, то им практически не уделялось специального внимания.

Практически двумя единственными трудами, в которых описывается венгерский взгляд на «Малую войну» по состоянию на сегодняшний день остаются диссертация И. Янека «Венгерско-словацкие дипломатические

19 Cséfalvay, F.: Predohra a priebeh maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939. In: Vojenská história 8, 2004, č. 2, s. 39–58.

20 Jašek, P.: Malá vojna v slovenskej historiografii, s. 139–141.

21 Контлер, Л.: История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. Москва 2002, С. 486.

отношения 1939–1944», защищённая в Печском университете в 2009 г.²² и монография Ч. Стенге «Крещение огнем. Первый боевой опыт Королевских воздушных сил Венгрии и Воздушных сил Словакии».²³ И первый, и второй автор в основном останавливались на военных аспектах конфликта, значительно меньше уделяя внимания дипломатической борьбе или вопросам его квалификации. Важно заметить, что обе эти работы появились уже после завершения активной фазы словацкой историографической дискуссии Чефалвай-Деака в 2004–2007 гг. Поэтому на самом деле трудно сказать, была ли позиция Ф. Чефалвай провенгерской или это венгерские историки, рассуждая о сути конфликта, принимали ревизионистский подход Ф. Чефалвай.

Еще раз стоит подчеркнуть, что И. Янек и Ч. Стенге – единичные исключения. Не только термин «Малая война», но даже сам факт вооруженного конфликта не упоминался в большинстве синтетических трудов по истории Венгрии двадцатого века или в общих трудах по истории этой страны. Причем такая тенденция не зависела ни от социально-политических обстоятельств (до или после 1956 или 1989 года), ни от идеологической ориентации историков.²⁴ По наблюдениям словацкого историка Ф. Врабеля, пограничный конфликт в марте 1939 г., в венгерском интеллектуальном поле был и остается сферой не столько ученых-историков, сколько консервативных публицистов.²⁵

Таким образом, очертив всю условность понятия «провенгерская позиция», можем вернуться к подробному рассмотрению историографической дискуссии Чефалвай-Деака.

Толчком к написанию исследования, по признанию самого Ф. Чефалвай, было обращение к источникам венгерского происхождения, которые, по его словам, словацкие публицисты до этого тщательно обходили стороной.²⁶ С методологической точки зрения словацкий ученый в первую очередь выступил за широкое использование сравнительного метода. Венгерские, немецкие и словацкие источники должны были быть сопоставлены в противопоставлении, чего, к сожалению, ранее в словацкой историографии не происходило.

22 Janek, I.: Magyar – szlovák kapcsolatok 1939–1944. Pécs 2009, 347 ol.

23 Stenge, Cs.: Baptism of Fire: The First Combat Experiences of the Royal Hungarian Air Force and Slovak Air Force, March 1939. Solihull 2013, 136 p.

24 Vrábel, F.: Poznámky k reflexii Malej vojny v maďarskej historiografii a publicistike, s. 123.

25 Ibidem, s. 125.

26 Cséfalvay, F.: Predohra a priebeh maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939, s. 40.

Самым очевидным ревизионистским моментом в статье Ф. Чефалваи стала коренная замена терминологии. Он отбросил само понятие «Малая война» вообще и отказался от употребления слова «война» в частности. Вместо этого он предложил использовать термин «вооруженный конфликт», который, по его мнению, больше соответствует характеру событий в восточной Словакии в марте 1939 г.²⁷ Аргументом историка для такого «терминологического» поворота выступило общее правовое определение войны и вооруженных конфликтов. Интересно, что позже эту мысль подхватил венгерский исследователь И. Янек, который предложил компромиссный термин «Трехдневная война» по аналогии с арабо-израильской «Шестидневной войной»,²⁸ однако он не прижился и, учитывая наличие в нем хронологической инверсии, вряд ли когда-нибудь войдет в научный обиход.

Однако важнейшей проблемой, которую поднял Ф. Чефалваи, стала проблема так называемых «двух решений». О существовании у венгерского руководства «Большого решения» словацкой проблемы, которая предусматривала полную аннексию Словакии с ликвидацией любых форм государственности, писал еще Л. Деак.²⁹ Он считал, что реализации «Большого решения» помешало именно героическое сопротивление словацкой армии, превратившее «Большое решение» в «малое». Целью последнего было просто удержать территории, уже захваченные в Восточной Словакии по состоянию на 23 марта 1939 г. В отличие от Л. Деака, Ф. Чефалваи утверждал, что никакого «Большого решения» не существовало. По его словам, венгры объединили оккупации Подкарпатской Руси и части восточной Словакии в одну акцию, о которой они заранее сообщили немцам, но провозглашение независимости Словакии и германская политика, направленная на её поддержку, заставили венгерское политическое руководство быть осторожнее. Немцы согласились на то, чтобы венгры заняли узкую полосу территории на востоке Словакии. Отсюда утверждение, что только героическое сопротивление словацких солдат и добровольцев удержало Будапешт от «Большого решения» Ф. Чефалваи считал необоснованным. Он утверждает, что венгерские войска почти не встречали сопротивления во время оккупации словацкой территории, а масштаб их наступления был далеко не таким большим, как его описывают словацкие историки. По состоянию на 23 марта 1939 г. королевская армия захватила лишь ту территорию, на которую

27 Ibidem, s. 41.

28 Janek, I.: The History of the Slovak-Hungarian «Little War» and Its Interpretations in National Histories, s. 90.

29 Deák, L.: Nová hranica medzi Slovenskom a Maďarskom po okupácii Podkarpatskej rusi v marci 1939, In: Historické Štúdie 43, 2004, s. 202–203.

она раньше выдвинула свои претензии, а это значит, что плана «Большого решения» никогда не существовало.³⁰

Л. Деак отреагировал на статью Ф. Чефалвай очень быстро. Уже в следующем номере журнал «Vojenská história» опубликовал его полемическую статью, что положило начало дискуссии 2004–2007 годов. В отношении идеи о пересмотре самого термина «Малая война» Л. Деак уточнил, что если даже он не соответствует формальному, словарному определению «войны», то все равно, принимая во внимания реалии того времени (агрессия против Словакии на второй день после провозглашения независимости, атака на государства не имеющего по сути армии), вряд ли удастся подобрать более адекватное слово. Слова «война» к тому же фигурировала в источниках того времени, и пока что отсутствуют причины исправлять и корректировать язык документов.³¹ Л. Деак считал недопустимым упрощением считать «Малую войну» продолжением агрессии против Карпатской Украины. В частности, он напомнил Ф. Чефалвай, что конфликт Венгрии со Словакией разыгрался аж на шестой день после поражения украинцев, и это вторжение скорее всего было подготовленным, то есть речь не может идти об обычном пограничном конфликте.³² Менее убедительные аргументы привел Л. Деак относительно возможности существования «Большого решения». Он ссылаясь в первую очередь на венгерскую мемуарную литературы, наполненную сантиментами по поводу потери так называемого Фельвидека («Верхний Край»), как важной части Венгерского Королевства после Трианонского договора. Упрощая реальность, он приравнивал общий взгляд на историю и будущее Венгрии к конкретным политическим планам руководства страны.

Ответ на контраргументы Л. Деака появился только через три года. На конференции молодых ученых в Прешове Ф. Чефалвай представил свой доклад «Начало венгерско-словацкого конфликта в марте 1939 года».³³ Ученый далее настаивал на том, что термин «война» не является адекватным термином, даже если сознательно прибегнуть к анахронизму, перенеся на события 1939 г. более современные понятия «малых войн» четвертого поколения. Также Ф. Чефалвай не изменил своего мнения, относительно возможности

30 Cséfalvay, F.: Predohra a priebeh maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939, s. 40–43.

31 Deák, L.: Názory a polemika. In: Vojenská história 8, 2004, č. 4, s. 128.

32 Ibidem, s. 130.

33 Cséfalvay, F.: Začiatok maďarsko-slovenského ozbrojeného konfliktu v marci 1939 (o mýtoch a nepresnostiach) In: Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Historický zborník 9, 2007, s. 241–250.

существования плана «Большого решения» у венгерского руководства. Аргументируя, между прочим, это тем фактом, что продвижение королевских войск на востоке Словакии прекратилось вечером 22 марта 1939 г. не из-за сопротивления словацкой армии, а из-за отсутствия дальнейших четких планов у Будапешта. «Большое решение» было фантазией венгерских политиков и до, и после войны, однако никогда серьезно не рассматривалось военным руководством, по крайней мере никаких документов, которые подтверждали бы такие планы, до сих пор найдено не было.³⁴

Дискуссия Деак-Чефалваи и на сегодня остается единственным крупным историографическим (предметным) спором в среде словацких историков. Вопросы, поднятые в ходе спора, остаются открытыми, а их решение активно влияет на направление дальнейших исследований. Даже в такой, на первый взгляд объективной сфере, как издание архивных документов, можно увидеть попытки доказать или опровергнуть факт существования «Большого решения». Приведем два примера. Публикацию Л. Деака посвященную истории Венских арбитражей³⁵ и статью И. Бака,³⁶ открывавшую публикацию немецких документов того же периода. В обоих случаях подбор и интерпретация источников должна была доказать наличие у венгерской стороны далекоидущих планов в отношении Словакии, вплоть до ее полной аннексии.

Историографические дискуссии являются важными и полезными еще по той причине, что они указывают на ограниченность предыдущего взгляда. т.е. важным становится не возможность победы в споре, сколько попытки выйти за парадигму, навязанную дискуссией. Полемика Деак-Чефалваи в данном случае не исключение. Например, словацкий историк П. Мичианик представил новое хронологическое определение всего конфликта и отметил, что это был не просто трехдневный «вооруженный конфликт», а настоящая небольшая война, которая продолжалась, несмотря на перемирие, до апреля 1939 года.³⁷ Таким образом проблема, по его мнению, была не в терминологии, а в хронологии. М. Лацко, в свою очередь, проанализировал отношение словацкого общества к событиям «Ма-

34 Ibidem, s. 248.

35 Deák, L.: Viedenská arbitráž: 2. november 1938: dokumenty. Martin 2005, 454 s.

36 Baka, I.: Ozbrojený maďarsko-slovenský konflikt z marca 1939 v správach Sicherheitsdienst. In: Vojenská história 11, 2007, č. 4, s. 124-156.

37 Mičianik, P.: Pokračovanie slovensko-maďarského vojnového konfliktu po oficiálnom skončení maďarskej agresie (marec - apríl 1939). In: Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis. Historický zborník 9, 2007, s. 251-267.

лой войны», акцентировал внимание не столько на внешнеполитической составляющей конфликта, сколько на его значении для роста словацкого самосознания и политической мобилизации вокруг режима Й. Тисо.³⁸ То есть речь уже шла не о реальном, а о символическом измерении событий марта 1939 г.

Выводы. В словацкой и венгерской национальной историографии проблематика «Малой войны» за последние тридцать лет была освещена крайне неравномерно. Если словацкие ученые и публицисты считают «Малую войну» одним из центральных событий, изучение которой важно для адекватного понимания истории Словакии во Второй мировой войне, то в Венгрии пограничный конфликт в марте 1939 г. остается преимущественно тематикой не для историков, а для политических публицистов правой ориентации. Взгляды словацких историков остаются, таким образом, максимально авторитетными и активно влияющими на другие национальные историографии, которые стараются подорвать и оспорить их (венгерская, польская историографии), или разделяют их основные тезисы (украинская историография). С момента начала активного научного изучения и до 2004 г., «Малая война» изучалась в основном военными историками, что отразилось на фактографической ориентации исследований. Однако после начала полемики, спровоцированной словацким историком Ф. Чефалвай, на первый план начинают выходить теоретические вопросы (название войны, ее природа и цели сторон), а среди словацких и венгерских историков появляются попытки рассмотреть события марта 1939 г. в дипломатическом и социально-политическом измерении.

38 Lacko, M.: Maďarský vpád na Slovensko v marci 1939 a jeho ohlas. In: Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938–1945. In: Zborník z vedeckej konferencie, Šurany 22.–23. marca 2011, zost. J Mitáč. Bratislava 2011, s. 206.

Slovak-Hungarian historiographical discussion on the „Small War“

The article is devoted to the role of the Slovak-Hungarian «Small War» in Slovak and Hungarian historiography. An attempt has been made to answer some topical questions. When did the research of the «Small War» intensify in national historiographies? What was the difference in the approach to the events of that time on the part of Slovak and Hungarian historians? Can we talk about interethnic historiographical discussions on this issue? What chronological periods in the study of the topic can be identified? The work was based on a comparative analysis of the texts of Slovak and Hungarian researchers of the last thirty years, ie since the actualization of the theme of the «Small War» in the historiographical space of both countries. As a result of the study, some important conclusions were made, which open new perspectives for further research. First, the issue of the «Small War» is presented in national historiographies very unevenly and disproportionately. Around the events of March 1939 in Slovakia a clear intellectual tradition was built with all the features of a national historiographical myth about a heroic super-defensive war against an extremely strong enemy, while Hungarian scholars practically ignored this question. Therefore, it is very difficult to speak of any historiographical Slovak-Hungarian dialogue, but rather of the active participation of Hungarian scholars in Slovak scientific discussions. In particular, the most important of them, the so-called Deak-Cefalvai discussion on the terminology of the «Small War» and the assessment of the political and military goals of the enemy.

KAREL SOUČEK – OBRÁNCE PODKARPATSKÉ RUSI NA BARIKÁDÁCH PRAŽSKÉHO POVSTÁNÍ

JAN HRUBECKÝ

Tématika bojů československých ozbrojených sborů s maďarskými či polskými formacemi, ať polovojevodského či pravidelného rázu, v období tzv. druhé republiky se v současné době těší jisté publikační pozornosti. Patrně chronologicky vzato prvním pokusem o sumarizaci těchto událostí byl článek podplukovníka generálního štábu Aloise Fišery v nezávislém týdeníku *Čechoslovák*, vydávaném československým exilem v Londýně. Stalo se tak dne 14. března 1941 u příležitosti druhého výročí obranných bojů útvarů 12. divize česko-slovenské branné moci během maďarské invaze na území Karpatské Ukrajiny. Podplukovník Fišera tak činí z titulu své funkce prozatímního náčelníka štábu 12. divize a v úvodu článku poznamenává motivaci pro jeho sepsání, kterou je informační vakuum o bojích svedených československou armádou na někdejší Podkarpatské Rusi po vzniku Protektorátu Čechy a Morava. Problematiku bojů na Podkarpatské Rusi v 60. letech popularizoval publicista Ota Holub, jehož absolventská práce na Vojenské akademii Klementa Gottwalda nesla název *Vojenskopolitický vývoj na Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939*. V 5. čísle ročníku 1969 časopisu *Odboj a revoluce* publikoval obsáhlou stať nazvanou *Boje československé armády a jednotek Stráže obrany státu na Podkarpatské Rusi v březnu 1939*. Tento text je poměrně zásadní z hlediska geneze pojednání zabývajících se bojovou aktivitou československé armády a SOS v období druhé republiky, jelikož do té doby neexistuje práce obdobných kvalit a rozsahu. Zároveň je pro další tvorbu Oty Holuba pozoruhodné popření dosavadního výkladu přiřčení někdejší Podkarpatské Rusi k SSSR, které autor na závěr stati označuje jako „tendenční lež“ a vyslovuje myšlenku přímé morální odpovědnosti československé populace na přihlášení se k padlým příslušníkům ozbrojených sborů Česko-Slovenska na někdejší Podkarpatské Rusi, jelikož je dle autora je třeba chápat jako obránce republiky, kteří položili životy vedeni autenticky prožívaným vlastenectvím. Na vině absence podobných studií v rámci tehdejší československé historiografie jsou především ideologické mantinely bádání 50. let, kdy je problematika meziválečných ozbrojených sborů ČSR programově opomíjena či komponována do obrazu vyhovujícímu vlád-

noucímu komunistickému režimu.¹ Stejně jako v případě článku podplukovníka Fišery však cílí pouze na události března 1939. Během 80. let se tématem usilovně zabývá publicista, ředitel Tiskového odboru Úřadu vlády ČR a současný vědecký pracovník Vojenského historického ústavu Praha Jindřich Marek. Podařilo se mu vyhledat a kontaktovat několik ještě tehdy žijících příslušníků československé armády a Stráže obrany státu, kteří podali cenná svědectví. V rámci své obsáhlé badatelské činnosti tak publikoval řadu článků v periodících Hlas revoluce, Přísně tajné, Historie a vojenství či Svobodné slovo. Dne 29. 3. 2018 přednesl J. Marek rovněž příspěvek s názvem *Posledních 80 hodin československé armády na Podkarpatské Rusi* v rámci mezinárodní konference *Čtvrtstoletí spolu (Československo a Podkarpatská Rus)* v Národním archivu. Problematice bojů na Podkarpatské Rusi se jako první dotkl již zmíněný Ota Holub ve své knize *Československé tanky a tankisté z roku 1980*, kde se věnoval genezi tankových jednotek československé armády. Z toho důvodu kniha obsahuje poměrně obsáhlou stať o nasazení útočné vozby při potlačování jak akcí maďarské teroristické organizace Szabadczapatok, tak boji s Honvédem. Následoval titul *Stůj! Finanční stráž* z roku 1987, kde rovněž popsal sérii pohraničních incidentů v období mezi Vídeňskou arbitráží a březnovou maďarskou anexí Podkarpatské Rusi, vzhledem k zaměření titulu z perspektivy příslušníků Finanční stráže začleněných do Stráže obrany státu. Československé útočné vozbě je též věnován titul *Československé tanky, obrněná auta, obrněné vlaky a drezíny 1918–1939* od Vladimíra Franceva z roku 1993. Shromážděné podklady od pamětníků působících v jednotkách SOS zúročil Jindřich Marek roku 2000 ve své publikaci *Smrt v celním pásmu – Historické reportáže o ostraze čs. hranic v letech 1918–1945*. Roku 2002 vydal nakladatel Radan Lášek vzpomínky respicienta finanční stráže Josefa Nevyhoštěného, které editoval a které zachycují jeho službu na Podkarpatské Rusi v letech 1930–1939. Zároveň sumarizoval průběh obranných bojů v březnu 1939, kterých se Josef Nevyhoštěný účastnil. V roce 2002 vyšla monografie věnovaná stejnokrojům SOS, *Encyklopedie stejnokrojů Československa I. – Stráž obrany státu*, která je dílem Roberta Speychala a kolektivu. V obecném úvodu je věnována dění na Podkarpatské Rusi stručná zmínka, avšak cílem této publikace je představit čtenáři stejnokroje, vybavení a výzbroj příslušníků SOS. Roku 2004 byly vydány tři publikace, které se více či méně zabývaly událostmi na Podkarpatské Rusi. Prvním byl titul *Březen 1939* z pera Miloslava Johna, Charlese Klimenta a Břetislava Nakládala. Záměrem bylo uzavřít trilogii Miloslava Johna *Září 1938*, který se pokusil o sumarizaci vývoje československé branné moci 30. let a jejich spojenců a protivníků v československo-německém konfliktu, jehož vypuknutí je přisuzováno jakési hypotetické alternativě historických událostí provázajících potenciálně

1 Příkladem může být studie Františka Rýznera: *Obrana Československé republiky v období Mnichova – Vojenské možnosti obrany ČSR v záříjové krizi 1938*. *Historie a vojenství* 4, 1956.

odmítavé čs. reakce k závěrům Mnichovské dohody. Druhým je pak sborník *Hraničáři pod Luží* vydaný za přispění Československé obce legionářské. Ve zde publikované stati *O hranice se nejedná, o hranice se střílí* se pokusil Vladimír Pohorský nejen poprvé uvést chronologii pohraničních incidentů bez rozlišení, zda šlo o historické země ČSR či Slovensko a Podkarpatskou Rus, ale i o podrobné kvantifikování ztrát čs. armády a SOS od 21. 5. 1938 do 31. 3. 1939. Třetím titulem byla *Hraničářská kalvárie* od Jindřicha Marka, která přinesla líčení jak protiteroristických operací v průběhu podzimu 1938, tak střetu s maďarskou pravidelnou armádou v březnu 1939. Rovněž přinesla biografické údaje o důstojnickém sboru 12. divize čs. armády, tedy po stránce obrany Podkarpatské Rusi klíčového útvaru branné moci ČSR. Roku 2007 vydaná syntetická práce *Stráž obrany státu* od Jaroslava Beneše přinesla kromě dosud nepřekonaného množství detailů z geneze tohoto ozbrojeného sboru též řadu dílčích informací k organizaci a bojům, které prodělali příslušníci SOS na Podkarpatské Rusi. Vojenský historický ústav Praha v témže roce rovněž vydal 3. díl edice *Historie československé armády. Československá armáda, pilíř obrany státu z let 1932–1939* od Karla Straky. Ta se však dotýká branné moci druhé republiky pouze povšechně. Stejně tak, byť o něco detailněji, tomu je s prací Pavla Šrámka *Ve stínu Mnichova: Z historie československé armády 1932–1939* z roku 2008. V téže době se vrací k tématice SOS a Podkarpatské Rusi Radan Lášek ve 3. díle trilogie *Jednotka určená SOS*. Obsáhlá práce je nejen editací řady výpovědí příslušníků SOS na Podkarpatské Rusi, nýbrž i obsažným pokusem syntetizovat problematiku bojů o územní integritu ČSR v letech 1938–1939. Roku 2009 Radan Lášek vydal pozoruhodnou publikaci *Velitelé praporů SOS*, kde sumarizoval životní osudy velitelů 31 praporů Stráže obrany státu, včetně těch, které byly dislokovány na Podkarpatské Rusi. Roku 2009 vydal VHÚ Praha studii *Nástin personálních ztrát československé armády v době od 21. května 1938 do 31. března 1939* z pera vědeckého pracovníka VHÚ Jiřího Plachého. Můžeme se zde seznámit s dostupnými údaji o padlých obráncích čs. státních hranic v tomto období, včetně mužů, kteří padli na Podkarpatské Rusi. Reálií druhorepublikové čs. armády se dotýká titul *Československá válečná armáda 1918–1939*, kdy Pavel Šrámek v roce 2015 editoval vzpomínky zástupce přednosta operačního oddělení Hlavního štábu československé armády, plukovníka generálního štábu Josefa Fetky. Řadu údajů z průběhu záříjové mobilizace na Podkarpatské Rusi lze pak vyčíst z publikace *Mobilizovaná československá armáda 1938* od Bedřicha Hamáka a Ivo Vondrovského, vydané v roce 2011 a též titulu *Bojovat či ustoupit? Možnosti obrany Československa na podzim 1938* od polského vojenského historika Piotra M. Majewského z roku 2018. Řadu dobových atraktivních fotografií z Podkarpatské Rusi, především z nasazení čs. jednotek útočné vozby, přinesla publikace *Mobilizace ve fotografii. Armáda a Stráž obrany státu v letech 1938–1939* od Jaroslava Beneše a Jiřího Suchánka z roku 2018. Rok 2018 coby 100. výročí vzniku ČSR přinesl i publikaci *Československý svět v Karpatoch* od Vladimíra Kušeka, kdy můžeme

konstatovat, že problematika bojů na Podkarpatské Rusi si našla cestu i do publikací věnovaných kulturnímu a architektonickému rozvoji někdejší Podkarpatské Rusi, nikoliv primárně její vojenské historii. Patrně posledním, avšak obsáhlým publikačním příspěvkem k problematice bojů na Podkarpatské Rusi je titul *Válka o červeného medvěda* od Jindřicha Marka z roku 2019. Oproti Hraničářské kalvárii zde cílí především na pojmání bojů z pohledu čs. branné moci. Z rusínských historiků zabývajících se historií své domoviny se dá za nejplodnějšího označit Ivan Pop. V jeho pracích však nalezneme spíše maximálně schématický popis bojů ať na podzim 1938 či v průběhu jara 1939 a vždy se tak děje v rámci líčení na pozadí vnitropolitických či geopolitických událostí, kupř. v titulu *Stručná historie států – Podkarpatská Rus* z roku 2005.

Ve své studii bych se chtěl pokusit o personální náčrt toho, jak vypadal „typický“ československý obránce Podkarpatské Rusi. V této personální sondě bych zároveň chtěl rekapitulovat osudy „jednoho z mnohých“, tedy připomenout fakt, že řada mužů, kteří se zapojili do obrany Československa na někdejší Podkarpatské Rusi, spojila svůj osud s II. domácím či zahraničním odbojem v letech 2. světové války.

Strážmistr četnictva Karel Souček

Jakožto „vzorový obránce Podkarpatské Rusi“ poslouží strážmistr četnictva Karel Souček. Pro jeho výběr je několikero důvodů: četnictvo zasahovalo v bojích na Podkarpatské Rusi jak ve strukturách Stráže obrany státu, tak ve strukturách své resortní služby. Opakovala se tak situace z historických zemí, kdy se do boje proti Sudetendeutsche Freikorps (SdFK) zapojovala jak družstva, čety a roty SOS, tak jednotlivé četnické stanice či pohotovostní oddíly. Březnové boje s maďarskou armádou (Honvéd) pak vykazují zásadní odlišnost, a to, že do situací otevřeného bojového střetu, pro který nebyly formovány a koncipovány, se dostaly i další složky čs. četnictva, jako např. četnické pátrací stanice. Z hlediska materií mě k výběru Karla Součka vede okolnost, že v rámci mého působení v Československé obci legionářské – jednotě Hradec Králové a pracovního zařazení v Muzeu východních Čech v Hradci Králové se mi poštěstilo seznámit se s rodinou Karla Součka a pracovat s jeho pozůstalostí. Díky pochopení Davida Hubeného tak mohu konfrontovat údaje zaznamenané v pozůstalosti s archiváliemi, které se nalézají v Národním archivu ve fondu Ministerstvo vnitra ČSR – stará registratura.

Dětství a mládí

Karel Souček se narodil 14. března 1908 ve Kbelích, politickém okrese Mladá Boleslav, nacházejících se 1,3 kilometru východně od Benátek nad Jizerou, kterých jsou dnes součástí. Jeho otec byl původně továrním dělníkem, matka pracovala v zemědělství. Vychovali celkem 5 sourozenců: nejstarší Karlova sestra Marie

pracovala jako domácí posluhovačka, starší bratr Josef absolvoval obchodní školu a stal se úředníkem v Praze, mladší bratr Jaroslav pracoval jako slévač ve slévárně v Hrádku nad Nisou, mladší sestra se provdala za dělníka cukrovaru. Karlův otec po svém návratu ze služby v rakousko-uherské armádě v 1. světové válce měl přidělenou v rámci pozemkové reformy ornou půdu někdejšího velkostatku hraběte Kinského o výměře 4 hektary, na které hospodařil. Po stránce politické příslušnosti byla rodina orientována levicově, Součkovi byli členy sociálně-demokratické strany.² Karel vychodil 5 tříd obecné školy a 3 ročníky měšťanské školy s českým vyučovacím jazykem v Nových Benátkách. Udával římsko-katolické vyznání.³ Následně odešel do Mladé Boleslavi, kde se vyučil zámečnickem. Po dvouletém vyučení byl zaměstnán ve Škodových závodech v Mladé Boleslavi jako frézař. Dne 1. října 1928 nastoupil vojenskou prezenční službu u autopraporu 1 v Praze, ze které byl po jejím absolvování propuštěn 29. března 1930 do civilu v hodnosti svobodníka, aby se vrátil ke své předchozí profesi, avšak pracoval jako automontér u různých zaměstnavatelů. V době vrcholící hospodářské krize si roku 1933 podal přihlášku k četnictvu. Jeho žádosti bylo však vyhověno až roku 1937.⁴

Karel Souček v řadách československého četnictva

Po nástupu u Zemského četnického velitelství (ZČV) v Praze byl okamžitě odeslán do školy četníků na zkoušku u ZČV Užhorod, kde nastoupil službu 1. října 1937. Od 26. března 1938 sloužil u četnického pohotovostního oddílu v Chustu, kterému velel vrchní strážmistr Ludvík Vavrejn. Tento údaj potvrzuje povýšení Karla Součka na svobodníka z 1. dubna 1938.⁵ Jeho běžná služba u ČPO nepoznamenaná dramatickými událostmi skončila již po necelých dvou měsících. Dne 21. května 1938 v rámci vyhlášené ostrahy hranic byl nasazen ve strukturách Stráže obrany státu ke střežení silničního mostu v okrese Výlok. Karel Souček se stal součástí družstva SOS pod velením štábního strážmistra Brunžeje.⁶ Družstvo spadalo pod prapor SOS Chust, jemuž velel podplukovník Antonín Zeman.⁷ Po

2 Vlastní rukou sepsaný životopis Karla Součka vytvořený pro účely převzetí dotyčného do služby u Sboru národní bezpečnosti, originál v držení rodiny Součkovy.

3 Vojenský list Karla Součka, originál v držení rodiny Součkovy.

4 Vlastní rukou sepsaný životopis Karla Součka vytvořený pro účely převzetí dotyčného do služby u Sboru národní bezpečnosti, originál v držení rodiny Součkovy.

5 Denní rozkaz Zemského četnického velitelství v Užhorodě z 2. dubna 1938; NA, fond Zemské četnické velitelství, inv. č. 657, kart. 40.

6 Vložka číslo 409 dův./1946 k návrhu Karla Součka na udělení Československého válečného kříže 1939 vypracovaná Oblastním velitelstvím Sboru národní bezpečnosti v Jičíně 27. září 1946, originál v držení rodiny Součkovy.

7 Blíže k osobě Antonína Zemana viz: Lášek, Radan: Velitelé praporů SOS. Praha 2009, s. 220–225

měsíci nasazení bylo družstvo vystřídáno vojenskými posilami a ČPO byl redislokován do oblasti kolem obce Kosino, kde se Součkovu družstvu podařilo zajmout dva maďarské teroristy a při následující strážní službě strategických objektů další tři teroristy v obvodě četnické stanice v obci Mužijovo, kde se tito pokusili vyhodit do vzduchu ocelový železniční most.⁸

Zkoumaným pramenem pro poznání působení četnictva na Podkarpatské Rusi jsou v tomto případě služební relace. Vypracování relací o podmínkách a zkušenostech při své službě a návratu z někdejší Podkarpatské Rusi uložil svým pokynem z 20. 3. 1939 velitel četnického doplňovacího oddělení Praha, major JUDr. Bohdan Ševčík. Od následujícího dne byl šířen strukturami četnického sboru telefonogram ministerstva vnitř v tomto znění: „Příslušníkům četnictva, kteří se vrací ze Slovenska a Podkarpatské Rusi, budiž při jejich hlášení u tamního velitelství uloženo, aby podali písemnou relaci o svých zkušenostech posledních dnů, zejména o ztrátách v řadách příslušníků četnictva české národnosti v uvedených zemích, jak s nimi bylo nakládáno, apod. Budtež důrazně upozorněni, že musí uvést skutečnosti, které sami viděli, nebo o nichž se přesvědčili, nikoliv tedy události, o nichž se dozvěděli doslechem od druhých osob. Od příslušníků četnictva, kteří již byli odesláni do svých domovů, resp. zatímních bydlíšť, budiž relace vyžádána dodatečně.“⁹ Relace příslušníků četnictva tak vykazují několik společných jmenovatelů: převážná většina se soustředí pouze na popis událostí v polovině března 1939, tedy útoku Honvédu na Karpatskou Ukrajinu, případně vyhlášení její samostatnosti a ústup z ní. Bohužel minimum relací se vztahuje k období října 1938 až ledna 1939, kdy docházelo na jižní a severní hranici Podkarpatské Rusi k řadě incidentů s maďarskými a polskými teroristy. Zároveň vykazují relace jev typický pro vzpomínky frontového vojáka – vzhledem k povaze nasazení příslušníků četnictva v SOS můžeme použít tuto analogii – tedy jeho limitovaná perspektiva, daná mantinely kolektivu jednotky, v níž se pohybuje. Naprostá majorita četníků bojovala v družstvech SOS čítajících přibližně 13 mužů. Velitelé stanic, případně pohotovostních oddílů, kteří měli status velitelů čet, získali globálnější přehled o situaci. V případě velitele četnické pátrací stanice Chust byla suma jeho zkušeností, které mohl zpracovat, ovlivněna jeho unikátním postavením v dané situaci i geneze samostatnosti Karpatské Ukrajiny a povstání Karpatské Siče proti česko-slovenské státní moci. Ze všech těchto důvodů je patrná určitá šablonovitost značné části sepsaných relací. Na druhou stranu musíme konstatovat, že velkou devizou těchto hlášení je jejich autentičnost daná minimálním časovým odstu-

8 Vložka číslo 409 dův./1946 k návrhu Karla Součka na udělení Československého válečného kříže 1939 vypracovaná Oblastním velitelstvím Sboru národní bezpečnosti v Jičíně 27. září 1946, originál v držení rodiny Součkovy.

9 NA, fond Ministerstvo vnitř 1936–1940, 13. oddělení, inv. č. 6061, kart. 223.

pem od popisovaných událostí. Jelikož služební relace Karla Součka o jeho službě na Podkarpatské Rusi se nezachovala, vybral jsem několik relací, které se vztahují k místům a událostem spjatým s jeho službou, které bezprostředně zažil, a také relace dvou spolubojovníků Karla Součka, vrchního strážmistra Ludvíka Vavrejna, velitele ČPO Chust, a strážmistra Karla Paroubka, který s ním sloužil na podzim 1938 v totožném družstvu SOS.¹⁰

Charakter služby, resp. bojů na podzim 1938 v okolí obce Kosino, kde byl Karel Souček též bojově nasazen, můžeme ilustrovat hlášením vrchního strážmistra četnictva Josefa Dvořáka: „Hlásím, že jsem byl od 24. září 1929 velitelem četnické stanice Kosino, okres Berehovo. Dne 26. prosince 1936 jsem byl ustanoven jako velitel čtyř SOS Kosino. Četa se skládala z jednoho družstva místních četníků doplněných místním obyvatelstvem jako pomocné síly a dvou družstev státní policie z Mukačeva. Četa SOS Kosino nastoupila do pohotovosti dne 21. září 1938 o 22. hodině a zasáhla poprvé do boje s maďarskými teroristy dne 24. října 1938 o 1 hodině na Kosinském vrchu. Ztráty byly 1 mrtvý policejní strážník Michal Kuzmík, čtyři policejní strážníci zranění a strážníci Gmitro, Hrabar a Horoščák byli zajati. Všichni policisté byli národnosti rusínské. Boje s teroristy následovaly pak denně a nejkritičtější byl den 29. říjen 1938, kdy družstvo četnické stanice Kosino více než 4 hodiny statečně bojovalo obklíčeno ze všech stran přesilou teroristů ve mlýně Moricze Rotha v Kosině. Vysvobozeno bylo přispěchavšími devíti tanky do Kosina. Ztráty na naší straně žádné, u nepřítele nepopsatelné. Jelikož boje kolem Kosina byly tak prudké, že těmto nemohlo mimo příslušníků SOS odolat ani 260 vojáků pěšího pluku 37 a hraničářského pluku 4 vyzbrojených 16 lehkými kulomety a posíleno 9 tanky, byla obec Kosino na rozkaz místního velitele pplk. Nového vojskem a příslušníky SOS opuštěna a bylo zaujato nové postavení kolem obce Zapsoně a lehkého opevnění. Boje s teroristy trvaly až do dne 8. listopadu 1938, kdy byla nařízena evakuace na demarkační čáru. Brankovice, 24. březen 1939¹¹ Posléze se družstvo Karla Součka účastnilo operace u Šalanek, kde bylo zajato na 300 maďarských teroristů. Incident u Šalanek byl v odborné literatuře uveden v úvodu popisován již několikrát. Za autentické můžeme označit ve Vojenském historickém archivu v Praze uložené hlášení pro 3. (operační) oddělení Hlavního štábu československé branné moci tohoto znění: „V noci z 9. na 10. 10. 1938 přešla tajně větší ozbrojená tlupa Szabadczapatok hranice jižně Berehova, asi 300 ozbrojených mužů, velel jí nadporučík maďarské armády v záloze Jozef Prem. Výzbroj: pušky, ruční granáty, kulomety. Tlupa prošla 6 km z maďarského vnitrozemí, pravděpodobně přes želez-

10 Vložka číslo 409 dův./1946 k návrhu Karla Součka na udělení Československého válečného kříže 1939 vypracovaná Oblastním velitelstvím Sboru národní bezpečnosti v Jičíně 27. září 1946, originál v držení rodiny Součkovy.

11 NA, fond Ministerstvo vnitra 1936–1940, 13. oddělení, inv. č. 6061, kart. 223.

niční trať východně Berehova do lesů západně Berehova. Úkol tlupy: záškodnictví, promaďarská propaganda, proniknout až do Polska. Tlupa se patrně měla rozdělit. Někteří zběhové a zajatci mluvili o plánovaném přepadu Berehova a bylo jim sděleno, že jsou nasazeni do země v chaosu, kde se drancuje. Tlupa byla cvičena v záškodnických a propagačních úkolech důstojníky maďarské armády z povolání od konce září. Též noci poškodilo 80 ozbrojených civilistů výbušninou železniční most mezi Boršavou a Bene a západně Berehova byla třaskavinou trať přerušena na více místech – v kilometru 141 u zastávky Beňa vybuchla jedna ze dvou položených 15kg ekrazitových náloží, byl poškozen nosník mostu a škoda do večera 10. 10. opravena, dále na kilometru 117,6 a 126 u Kosina asi dvě stě metrů od sebe. V 5:00 byla přepadena železniční stanice Boršava, demolována a průvodčí vlaků zastřelen v dopravní kanceláři. Byl odvečen nadporučík Rosy od evidence koňstva 12, několik cestujících zraněno a několik vagonů demolováno. Přepad měl posloužit jako krytí pro proniknutí tlupy dále na sever. V 8:00 zakročil asistenční oddíl z Berehova: polovina pěší roty, četa těžkých kulometů, 2 tančíky a četnictvo. Záškodníci se rozprchli do vinic Berehovského masivu. Na místech přepadu byly nalezeny 2 ruční granáty maďarského původu, 1 nový bodák s maďarskou značkou, ekrazit, zápalice, tlumok s bochníkem chleba a čokoládou značky „Szerenc“ a krabička zápalak výroby maďarské. Podezřelí občané maďarské národnosti z okolí byli zadrženi a vyslýcháni. Četnictvo bylo toho názoru, že tlupa přešla na naše území z Maďarska, vojenské orgány byly toho názoru, že všechno provedlo místní obyvatelstvo, že proti státní hranici nebylo ze strany Maďarů nic podniknuto. Mezi 22 a 23:00 přešla na naše území další tlupa 80 mužů vyzbrojených pistolemi a ručními granáty. Vedena byla dvěma maďarskými důstojníky v civilu. Zběh z této tlupy sdělil, že úkolem tlupy je zmocnit se Berehova od severu, tedy z vnitrozemí, zatímco od jihu zaútočí maďarská armáda. 11. 10. 1938 tlupu v Berehovském masivu sledovala půlrota pěchoty a četnictvo. Výslechem maďarského zajatce, který přiznal původ, u něj nalezených 5 pistolí a 400 nábojů v Maďarsku, jsou vojenské orgány přesvědčeny, že jde o akci z Maďarska. V noci prošlo dalších 50–70 ozbrojených mužů hranici 35 severovýchodně od Berehova. 12. 10. 1938 ráno zahájena akce proti tlupě z Mukačeva a z Berehova. Vojsko postupovalo dvěma proudy z Mukačeva, narazilo na menší tlupy jihovýchodně od Mukačeva. Po spojení obou proudů postupovalo k jihu na Berehy proti hnízdu tlup v Berehovském masivu, proti nimž postupoval již od Berehova III. prapor pěšího pluku 45 „Rumunského“ a Smíšený předzvědný oddíl. Tlupy byly podporovány místním obyvatelstvem maďarské národnosti. Jádru tlup bylo obklíčeno severně od Velkého Mužijova a napadeno. Pro soumrak nebyl útok dokončen. Z teroristů 8 zabito, 16 raněno, 20 zajato. Zbytek pronikl obklíčením a v noci uprchl do lesů mezi Boržavou a šíjí vyvýšenin kolem Bereh 12–15 km východně od Berehova. 13. 10. 1938 byla tlupa znovu obklíčena, znovu unikla, opět pronásledována a opět obklíčena. Večer byla akce skončena. 14. 10. 1938 ráno

se k našemu vojsku dostavil vyjednávač tlupy s nabídkou, že se tlupa vzdá. V 7:00 zajato 305 ozbrojených mužů, kteří byli soustředěni v Šalankách. Lesy byly prohledány vojskem a četnictvem. Zbytky tlup byly zajaty nebo pobity. Naše ztráty při tom: 1 četník zabit,¹² 4 vojíní ranění z toho 1 těžce. V té době byl počet členů všech tlup na Podkarpatské Rusi odhadován na 1000 mužů – těchto 300 v tom.¹³

Z četnického pohotovostního oddílu Chust, u něž v letech 1938–1939 sloužil Karel Souček, se dochovala relace jeho velitele, vrchního strážmistra Ludvíka Vavrejna, který však referuje až o událostech března 1939: „Na rozkaz zemského četnického velitelství Praha hlásím, že v době převratu na Karpatské Ukrajině byl jsem zařazen jako velitel četnické stanice v Chustu. Asi od 4. března 1939 až do 13. března 1939 18. hodiny měli všichni příslušníci četnictva přísnou pohotovost nařízenou zemským četnickým velitelstvím v Chustu, ježto se očekávalo, že příslušníci ozbrojené organizace „Sič“ odzbrojují všechny četníky v místě, aby se zmocnili jejich zbraní. Dne 13. března 1939 asi o 23:30 hodině, kdy v četnických kasárnách byl pouze jeden pohotovostní četník a venku před kasáreni dvoučlenná četnická hlídka četníků na zkoušku, přišel do kasáren zemský četnický velitel plk. Waka v průvodu člena karpatské „Siče“ Roháče a několika ostatních jménem neznámých příslušníků „Siče“, kteří přijeli v osobním autobusu ČSD. Na to vydal plk. Waka rozkaz nadporučíku hospodářské služby Trojanovi a strážmistru Holubovi, aby byly vydány veškeré zbraně včetně pistolí a nábojů ve skladišti se nacházejících, příslušníkům „Siče“. Toto bylo provedeno. Pušky, pistole a náboje byly naloženy do autobusu ČSD a odvezeny. Dne 14. března 1939 byl jsem probuzen v soukromém bytě inspektorem finanční stráže Kessnerem, který byl přidělen k praporu SOS Chust a nařízeno mi, aby všichni četníci odebrali se do kasáren, poněvadž příslušníci „Siče“ přepadli střelbou četnickou hlídku, střežící vládní budovu a četnický pohotovostní oddíl, při čemž zranili jednoho četníka na zkoušku do ruky a břicha. V důsledku toho vzbudil jsem velitele Schottnera a všechny četníky, bydlící v mém sousedství, načež jsme se společně odebrali do kasáren. Jednotlivě nemohl nikdo jít, poněvadž nebyl ozbrojen a ve městě bylo slyšeti se všech stran střelbu. Do kasáren došli jsme v době, kdy příslušníci „Siče“ v počtu asi 200–300 se rozprchlí po městě a okolních zahradách. Asi o 7:30 hodině byli příslušníci stanice, až na pohotovostního četníka, povoláni ústním rozkazem velitele praporu SOS pplk. Zemanem, do služby SOS a vyzváni, aby se odebrali na posádkové velitelství. V této době již bylo slyšeti ve městě silnou střelbu z pušek, pistolí a kulometů. Po příchodu na dvůr posádkového velitelství obdržel jsem ústní rozkaz od velitele praporu SOS pplk. Zemana, abych ještě se strážmistrem Václavem Pávem a Jaro-

12 Šlo o strážmistra Ondreje Rigana rusínské národnosti – pozn. autora.

13 VÚA-VHA, fond Ministerstvo národní obrany – Hlavní štáb, 3. oddělení operační 3. část, ročník 1939, Hranice česko-slovensko-maďarská – vyjednávání, mapy, mapy, inv. č. 8573, kart. 375.

slavem Sochozem odešel do města do hotelu „Koruna“ a zde zajistil bezpečnost německého konzula Hoffmana¹⁴. Při pochodu hlavní ulicí bylo na nás ze všech stran i z kostelů stříleno příslušníky „Siče“, takže jsme byli nuceni hledat cestu postranními ulicemi. Při příchodu k hotelu „Koruna“ jsem zjistil, že tento jest obsazen do I. poschodí nahoru příslušníky „Siče“, kteří z oken a ze střechy střílí na náměstí, kdežto přízemí bylo obsazeno dvěma družstvy finanční stráže SOS. Z náměstí byl hotel „Koruna“ postřelován kulometem vojíny z pancéřového auta. Kolem 11. hodiny dopoledne podařilo se mi vyjednáváním docílit toho, že se příslušníci „Siče“ v počtu 46 zabarikádovaných v hotelu „Koruna“ vzdali a já jsem pak zajistil osobní bezpečnost německého konzula. Při této přestřelce nebyl nikdo z četníků raněn ani usmrčen, z řad finanční stráže bylo několik raněno a z civilních osob byl zabit jeden poštovní úředník české národnosti, který byl „Sičí“ střelen do břicha. Dne 14. března 1939 o 18. hodině prohlásila vláda Karpatské Ukrajiny samostatný a nezávislý stát Karpatské Ukrajiny a současně nařídila, že veškerá bezpečnostní služba přechází do rukou příslušníků „Siče“. Dne 15. března 1939 ráno obdrželi jsme rozkaz od 12. divise, aby příslušníci rodin uniformovaných sborů, tedy i četnictva, byli ihned evakuováni do Rumunska, ke kterémužto účelu byla poskytnuta vojenská nákladní auta. Toho dne asi o 13:30 hodině obdrželi jsme rozkaz od zemského četnického velitelství v Chustu, abychom se všichni četníci soustředili na dvoře ve vládní budově. Zde nám bylo nařízeno odevzdati veškeré zbraně a výstroj příslušníkům organizace „Siče“, kteří vše od nás odebrali. Pak jsme odpochoďovali pod velením velitele oddělení štábního kapitána četnictva na posádkové velitelství, odkud pak dne 16. března 1939 o 8. hodině v čele se zemským četnickým velitelem plukovníkem Wakou, podplukovníkem Riedlem, podplukovníkem Drozdou a veškerými příslušníky četnictva z Chustu a vojskem evakuovali z Chustu přes Ťačevu do Rumunska, ježto maďarské vojsko postupovalo rychlým tempem přes Sevluš do Chustu. Při tomto pochodu byli jsme cestou ostřelováni příslušníky „Siče“, kteří byli ubytováni ve všech vesnicích a to Sekernici, Saldoboši, Buštině a Ťačevu. Při této přestřelce byl zastřelen strážmistr Fořt a jeden finanční respicient, jehož jméno neznám. Tito byli pochováni na rumunském území v Simi. Velešín, 30. března 1939“.¹⁵ Dalším ze spolubojovníků Karla Součka byl strážmistr Karel Paroubek, i on se ve své relaci věnoval výhradně událostem března 1939: „Hlásím, že jsem byl dnem 1. březnem 1939 přemístěn z četnické stanice Bohdan, okres Rachov, na četnickou stanici Chust, kde jsem byl přidělen k osobní strážce premiéra vlády Karpatské Ukrajiny Vološina v jeho soukromém bytě. Tato stráž se skládala ze 4 strážmistrů Čechů a ze 4 četníků na zkoušku Ukrajinců. Velitel

14 Mínen Hamillkar Hoffman, bývalý legační tajemník německého velvyslanectví v Praze, dosazený do funkce autonomní vládou Karpatské Ukrajiny 1. 3. 1939 – pozn. autora.

15 NA, fond Ministerstvo vnitra 1936–1940, 13. oddělení, inv. č. 6062, kart. 224.

stráže a jeho zástupce byli též Ukrajinci. Těchto 6 Ukrajinců strašně nenávidělo nás Čechy, takže jsme se s nimi dostali často do národnostních rozepří. Když dne 14. března 1939 o 3. hodině podnikli Sičovíci, kterým vydal zemský četnický velitel zbraně, útok proti Čechům, měli jsme proti sobě nepřítel dva a to: Sičovíky a četníky národnosti ukrajinské. Posledně jmenovaní se sice chovali vůči nám pasivně, ale čekali na vhodnou příležitost, kdy by nás mohli nějakým způsobem napadnouti. Dne 15. března 1939 se Karpatská Ukrajina prohlásila samostatným státem. Tím jsme se stali v tomto státě nepotřebnými, opustili jsme bez rozkazu své strážní stanoviště a připravovali jsme své k evakuaci. Z Chustu odpochoovali jsme společně s vojskem a příslušníky finanční stráže dne 16. března 1939 o 6. hodině směrem na Ťačevo do Rumunska. Při této cestě jsme byli stále pronásledováni Sičovíky a při přestřelce u obce Sekernice byl na naší straně zastřelen strážmistr Fořt a jeden strážmistr byl zraněn. Přes Rumunsko, Jugoslávii a Německo jsme se dostali bez nehody. Cestou nás obyvatelstvo velice vřele vítalo a poskytlo nám potraviny všeho druhu, čímž se hlavně vyznačila Jugoslávie. Do Prahy jsme přijeli dne 24. března 1939 o 20. hodině a po zápisu u Zemského četnického velitelství jsme se rozjeli do svých domovů. Střelské Hoštice 29. březen 1939¹⁶

Za nepochybnou raritu ohledně charakteru nasazení československého četnictva můžeme považovat Četnickou pátrací stanici Chust. I její příslušníci se totiž zapojili do boje se sičovskými povstalci. Její velitel, vrchní strážmistr František Kolenčík, vypracoval obsáhlou služební relaci o poměrech v Chustu a březnových událostech roku 1939, která ilustruje podmínky, v nichž se služba Karla Součka v řadách československého četnictva chýlila ke svému konci: „Již před Vánoci 1938 proběhla Chustem zpráva, že zemský četnický velitel plukovník Wít bude vyměněn a jeho místo že prý zaujme štábní kapitán ve výslužbě Waka. Zpráva tato jako tendenční byla vyvrácena. 20. ledna 1939 byl pojednou dán zemský četnický velitel plukovník Jaroslav Wít na dovolenou a jeho náměstek, legionář podplukovník Drozda¹⁷ na místo v ministerském oddělení 12. Zemským četnickým velitelem byl jmenován štábní kapitán Waka, jehož autonomní vláda Karpatské Ukrajiny mimořádně povýšila na podplukovníka. Tím ovšem byla českému vedení vyražena z ruky moc nad kádrem dosud spolehlivého četnického sboru, který dosud udržoval vzorně pořádek a veřejnou bezpečnost. Snad měl býti četnický sbor touto pronikavou změnou zatlačen do stranických vod. Četnictvo Podkarpatské Rusi zůstalo však věrno svému určení a také brzy po tom vznikly incidenty mezi četnictvem a členy organizace Sič, kteří si počali osobovati pravomoc, jež jim nikdy nenáležela a kteří počali veřejně i tajně páchat protizákonné činy. Strhávali

16 NA, fond Ministerstvo vnitra 1936–1940, 13. oddělení, inv. č. 6062, kart. 224.

17 Vojtěch Drozda, narozen 23. 2. 1893 v Klatovech, kapitán 34. střeleckého pluku československých legií v Itálii – pozn. autora.

česky psané nápisy, odstraňovali státní vlajky z výzdob domů, páchali útoky na české lidi a roztloukali jim nábytek, takže četnictvo, chráníc zákon, muselo vzít v ochranu napadené a zakročit proti útočníkům z organizace Sič. Vyšetřovalo se a výsledek byl ten, že útočníci byli beztrestně propuštěni na svobodu. Tím ovšem právní řád utrpěl velkou trhlinu, vzrostlo tím sebevědomí členů Siče, kteří se snad domnívali, že na ně zákon neplatí a brzy také došlo k použití zbraně četníky v Králově nad Tisou proti členům místní organizace Sič, kteří ohrožovali střešnou zbraní tamní četnickou hlídku. Zase se vyšetřovalo a důsledek se objevil v okamžitém přemístění všech četníků, kteří při incidentu byli na různé stanice. Takovými základy ovšem duch sboru nebyl povznášen, zejména když začali být protěžováni ve sboru četníci, kteří ukázali smýšlení ukrajinské nebo byli takoví četníci protiprávně povýšeni a když začali být dokonce do sboru znovu přijímáni lidé, kteří byli pro různé přestupky dříve propuštěni. Vznikala tak ve sboru vzájemná nedůvěra mezi Čechy a Rusíny, z nichž mnozí, aby dosáhli lehce kariéry, předstírali, že jsou ukrajinského směru. Byla tím podlamována prestiž sboru a také prestiž státu. Čeští četníci a jedinci Rusíni si však zachovali smysl pro kázeň a zůstali věrni svému těžkému úkolu do poslední chvíle. Proto také došlo k incidentům mezi četníky a organizací Sič... V noci ze 3. na 4. března 1939 bylo vyloupeno skladiště Zemského četnického velitelství v Chustu. Zúčastnil jsem se pátrání. Skladiště bylo umístěno ve sklepní místnosti vládní budovy v Chustu vedle hlavního vchodu do této budovy. Vchod do skladiště vedl chodbou, jejíž dveře ústily do hlavní chodby vládní budovy v přízemí. Ze skladiště byly odcizeny jen zbraně a střelivo, kdežto jiná výzbroj a výstroj zůstala na místě. Pachatelé vnikli do skladiště chodbou a dveře skladiště otevřeli paklíčem. Dle stop na místě činu bylo pachatelů více. Odcizeno bylo asi 48 vojenských a četnických pušek, 58 četnických služebních pistolí a přes 4000 ran ostrého střeliva. Menší část zbraní byla k odnesení pachateli jen připravena a z toho jsem usoudil, že pachatelé byli někým vyrušeni. Zbraně ze stojanů odnášeli pachatelé k 4 metry vzdálenému zamřížovanému oknu, jež ústilo do hlavní ulice. Vládní budovu u hlavního vchodu střežili do 1. března 1939 příslušníci ČPO Chust. Od 1. března střežila vládní budovu policie policejního ředitelství Chust. Kromě toho s četnictvem i s policií byl uvnitř vládní budovy ubytován ve dne i v noci oddíl členů organizace Sič. Kritickou noc střežili zvenku hlavního vchodu vládní budovu dva strážmíři od policejního ředitelství Chust a uvnitř budovy se zdržovalo 15 členů organizace Sič. Pokud by drželi stráž svědomitě, museli by si pachatelů všimnout, navíc když jeden z pachatelů stál dle stop na stole a podával ostatním zbraně na ulici. Šetřením bylo zjištěno, že dva strážníci Češi byli odvoláni, aniž by jim vypršela služba a byli vystřídáni dvěma strážníky Rusíny, z nichž jeden byl v minulosti pro zpronevěru od policejního sboru propuštěn. Tito vypověděli, že kolem 23. hodiny viděli několik členů organizace Sič, které jménem neznají a podle podoby by je nepoznali. Navíc podali zprávu o vyloupení

skladiště pohotovostnímu oddílu Chust až v 6 hodin ráno a v 9 jsem již věc řešil s důstojníkem pěšího pluku 45. Do věci se následně vložil generál Lev Prchala, který požadoval navrácení zbraní. To dostalo rychlý spád, když bylo zjištěno, že policejní ředitelství v Chustu je rozdalo příslušníkům Siče v okolí města a až kolem 11. hodiny 6. března přivezlo nákladní auto větší část zcizených zbraní, mezi kterými však chybělo 28 pistolí. Hned po krádeži převzalo střežení vládní budovy četnictvo a každou noc měla pohotovost polovina příslušníků chustských četnických útvarů. Na noc z 13. na 14. 3. 1939 padla pohotovost na mne, strážmistra Tomáše Vohryzku, praporčíka Antonína Otradovce a strážmistra Rudolfa Šodka. Odešel jsem tedy k večeři před 18. hodinou. Brzy po 18. hodině přišel za mnou do bytu strážmistr František Landík s rozkazem, že rozkazem velitele četnického oddělení Chust je pohotovost zrušena. 14. března 1939 jsem vstal o 5:30 hodině. Při otevření okna jsem zaslechl detonaci ručních granátů a palbu z kulometů, která zněla z města Chustu. Usoudil jsem, že ve městě je revoluce, a ozbrojiv se soukromou pistolí spěchal jsem k četnickým kasárnám. Zjistil jsem, že ve městě se střílí z různých budov ozbrojenými členy Siče a proti nim zase pálí vojenská obrněná auta. Mimoto za stálé palby vojenská družstva a družstva SOS postupovala ke středu města k ohniskům vzpoury. Oklikami po delší námaze jsem se dostal k četnickým kasárnám. Vládní budova byla obsazena četnictvem z ČPO Chust. Četnická kasárna drželi příslušníci četnictva, kteří v nich spali, jsouce pak postupně zesilováni námi ženatými četníky, jak jsme ke kasárnám docházeli. Před kasárnami u plotu ležela mrtvola civilisty, v němž později byl zjištěn americký příslušník Ukrajinec Luskiev. Při mém příchodu mně praporčík Otradovec hlásil, že puč Siče vypukl dne 14. 3. 1939 ve 3 hodiny ráno útokem na jejich vládní budovu, kde střelbou zranili četnického závodčího Jahodu, který budovu střežil. Včasným zákrokem ČPO Chust však byl útok odražen. Zároveň mi prap. Otradovec hlásil, že odcizené zbraně byly vlastnoručně vydány příslušníkům Siče zemským četnickým velitelem podplukovníkem Wakou. Kolem 9. hodiny byla revolta Siče potlačena. Celý den jsme měli přísnou pohotovost. V polní výzbroji jsme všichni čekali na další rozkazy a přitom v horečném napětí jsme očekávali rozhodnutí slovenského sněmu. Věděli jsme všichni, že případným odtržením Slovenska by se situace na Podkarpatské Rusi stala neudržitelnou. Proto také, když padlo rozhodnutí slovenského sněmu v neprospěch Československé republiky, a následkem toho se Podkarpatská Rus osamostatnila, byla vojenským velitelstvím nařízena evakuace. V noci ze 14. 3. na 15. 3. jsem střežil s 15 četníky státní obytné domky v Chustu, kde bydlely většinou české rodiny. Svou rodinu jsem vyrozuměl o nařízené evakuaci a sám dále střežil svěřený úsek. Měli jsme býti odvezeni automobily, které odvezly naše rodiny. Marně jsme však čekali na jejich návrat. Proto část úředníků, četníků a finančníků na vyzvání posádkového velitelství odjela do Rumunska vlaky, které byly z nádraží Chust postupně vypravovány. Rozhodl jsem se, že počkám

na automobily, jelikož jsem měl s sebou kolo, případně odejdu až s vojskem. Velitelem četnického oddělení Chust bylo nařízeno spálit důvěrné spisy, což bylo učiněno na dvoře vládní budovy, kde se shromažďovali četníci různých útvarů. Sičovci nás zde rovněž chtěli odzbrojit, avšak bez příslušného rozkazu jsme odmítli zbraně vydat. Byli jsme odkázáni sami na sebe. Některá vojenská a SOS družstva již zahájila ústup na hranice... Naložil jsem svá zavazadla na jeden z přijevších automobilů a odjel jsem s ním do kasáren pěšího pluku 45, kde se naložil proviant. Tam se připravoval poslední prapor vojska k odchodu. Naše proviantní automobily jely vždy vpředu před praporem a v každé vesnici musely čekat, až prapor dojde. U obce Saldoboše narazila naše auta na rozvinutá vojenská družstva s kulometry, která v bojovém útvaru postupovala proti obci. V příkopě u silnice jsem zahlédl mrtvolu četníka. Byl to strážmistr Fořt, který byl zde zastřelen při přestřelce se Sičí. Jejich odpor byl ale již zlomen a cesta uvolněna. Zároveň jsme zde potkali kolonu, která byla v Ťačevě Sičí zastavena. Sdělili nám, že máme cestu přes Ťačevo volnou a že jedou pro nás. V Buštině jsem viděl rozstřílený židovský kostel. Byl obsazen Sičí, která střílela po transportech, a proto bylo hnízdo odporu dělostřelbou zničeno. Obrněný automobil držel a ovládal dřevěný most přes řeku Tereblu. Za mostem stála dvě děla v palebném postavení proti Buštině. V Ťačevě měli obyvatelé již vyzdobené domy maďarskými prapory. Ozbrojení Ťačevští občané hlídkovali městem a udržovali pořádek. Tito Ťačevští Maďaři nám sami uvolnili cestu, když napadli příslušníky Siče. Jen příkop vykopaný přes silnici před mostem do Rumunska a nyní opět zasypaný svědčil, že zde překážky byly dělány. Maďarské obyvatelstvo Ťačevské se s námi loučilo s pláčem. Dne 16. 3. 1939 o 16. hodině přejel jsem po železném mostě z Ťačeva do Malého Ťačeva v Rumunsku a za námi postupně prapor vojska, dělostřelba a obrněná vozba. Zbraně jsme odevzdali Rumunům, ostatní nám bylo ponecháno. Noc na 17. 3. 1939 strávil jsem s ostatními u ohně na louce. Z večera bylo slyšet z Ťačeva střelbu a ve 22:30 vtáhli do Ťačeva již maďarští vojáci. V týž den jsem nastoupil 10. hodině jízdu na vlastním kole s četnickým útvarem do Satu-Mare. Za pohořím Malého Ťačeva mne dojelo vojenské auto, které vezlo moji rodinu. Manželka mi potvrdila, že skutečně na ně Sičové u Ťačeva stříleli, pak je zastavili, posádku odzbrojili a mnohé z žen při prohlídce oloupili o peníze, skvosty a zavazadla. Sama moje žena vyvázla oloupení jen náhodou tím, že jeden slušnější Sič z útrpnosti ji propašoval tajně do řady žen už prohlédnutých, aniž by ji sám prohlížel. Dolní Bukovsko 14. duben 1939¹⁸

V březnu 1939 ustupuje Karel Souček spolu s chustským ČPO do Rumunska a vrací se přes Jugoslávii a Rakousko do Protektorátu Čechy a Morava. Zde je na dva měsíce postaven mimo službu.

18 NA, fond Ministerstvo vnitra 1936–1940, 13. oddělení, inv. č. 6062, kart. 224.

Život Karla Součka v éře existence Protektorátu Čechy a Morava a jeho účast v Pražském povstání

25. května 1939 nastupuje Karel Souček službu coby řidič služebního vozidla u četnické stanice v Benátkách nad Jizerou, od 30. června téhož roku slouží na totožném postu v Hořicích v Podkrkonoší. Od 20. listopadu 1940 je přeložen do Vlašimi a následně od 1. srpna 1941 do Benešova u Prahy.¹⁹

Roku 1941 se také Karel Souček žení se slečnou Miladou Hrdou, narozenou 27. 3. 1912 v Hradci Králové, české národnosti. Manželka zůstává v domácnosti a manželům Součkovým se narodí dva potomci: 8. 6. 1941 dcera Jana a 31. 1. 1945 syn Karel.²⁰

S platností od 1. 10. 1942 je Karel Souček přeložen k Zemskému četnickému velitelství Praha, vybrán za instruktora v řízení služebních vozidel a prochází potřebnými kurzy, přičemž jeho kvalifikaci prospívá předchozí absolvování kurzu řidičů služebních motorových vozidel v době od 31. března 1941 do 7. června 1941. Dále se jedná o kurz instruktorů služebních motorových vozidel, který absolvoval ve dnech 20. března až 5. dubna 1944 a také kurz pro učitele jízd, absolvovaný ve dnech 1. května až 6. května 1944. Na jaře 1945 je Karel Souček kontaktován štábním kapitánem policie Bohumilem Valtrem a kapitánem policie Rudolfem Suchánkem a určen do přepadové skupiny protektorátních policistů a četníků, určené k obsazení budovy bývalého Československého rozhlasu. Jedním z kritérií pro výběr dvou desítek těchto mužů byla výborná fyzická kondice a konstituce, doplněná o znalost zápasu muže proti muži, jelikož členové úderné skupiny byli vybíráni z boxerského sportovního klubu, kde se zápasu věnoval i Karel Souček. V této souvislosti můžeme z tělesných charakteristik Karla Součka uvést alespoň jeho výšku 171 cm.²¹

Ačkoliv popis provedení útoku na budovu Rozhlasu přesahuje tematický rámec a rozsah této studie, uvedu několik skutečností, které se k této nejvýraznější participaci Karla Součka na II. domácím odboji vztahují. Stavební plány potřebné pro získání perspektivy o dispozicích budovy získal plukovník četnictva Jan Voženílek, šéf operačního oddělení štábu generálního velitelství uniformované policie a povstalecký velitel českého četnictva a policie,²² prostřednictvím podplukovníka generálního štábu Karla Bürgera,²³ náčelníka štábu povstaleckého Vojenského

19 Evidenční karta příslušníka Sboru národní bezpečnosti, originál v držení rodiny Součkovy.

20 Tamtéž.

21 Tamtéž.

22 Blíže k osobě plukovníka Voženíka viz Marek, Jindřich: Armáda barikád – přípravy povstání a velitelská odpovědnost za boje na pražských barikádách v květnu 1945. Praha 2015, s. 231–232.

23 Blíže k osobě podplukovníka Bürgera viz Marek, Jindřich: Barikáda z kaštanů – Pražské povstání v květnu 1945 a jeho skuteční hrdinové. In: Svět křídel 2005, s. 354–356.

velitelství Velké Prahy „Bartoš“. Dne 26. 4. 1945 bylo v bytě kapitána Suchánka se souhlasem vedoucího rozhlasových techniků rozhodnuto, že veškeré projevy vysílané bezprostředně po obsazení budovy Rozhlasu se natočí mimo Rozhlas, a to v připravených natáčecích vozech. Dne 3. 5. 1945 vykonal kapitán Suchánek v civilním oděvu průzkum budovy a zjistil sílu německých strážů: stráž u vchodu v počtu tří mužů se samopaly a ručními granáty, pěti mužů v přízemí, deseti mužů ve druhém poschodí. Rovněž zjistil kontaktem s personálem Rozhlasu, která místa budovy je nutno chránit před poškozením a že nálož v suterénu budovy nemá dosud instalovanou roznětku. 5. května o desáté hodině dopoledne dostal štábní kapitán Valtr rozkaz od plk. Voženílků k akci obsazení Rozhlasu a vyrazil služebním vozem z Karmelitské ulice č. p. 18 na policejní ředitelství v Praze v Bartolomějské ulici č. p. 6 za doprovodu četnických strážmistrů Humheje a Karla Součka. Na dvoře budovy ředitelství již byl připraven přepadový oddíl pod velením kapitána Suchánka. Ten vyrazil k Rozhlasu za doprovodu služebního vozu s Valtrem, Součkem a Humhejem. Jejich vůz však byl zdržen na Národní třídě a tak dorazil k Rozhlasu až v momentu, kdy již stráž Waffen SS – mezitím zesílená o 65 mužů – zahájila palbu po mužích kapitána Suchánka.

Karel Souček popisuje svoji účast v Pražském povstání takto: „Dne 5. května 1945 po 12 hodině přiběhl do garáže v Praze III, Karmelitská ulice č. p. 18, kde bylo stále připraveno k tomuto účelu osobní auto, štábní kapitán policie Valtr a ihned jsme odejeli do Bartolomějské ulice č. p. 6, kde jest policejní ředitelství. S námi ve voze seděl ještě štábní strážmistr četnictva Jaroslav Humhej. Zde na policejním ředitelství bylo již připraveno mužstvo, které ihned nasedlo do autokaru a odjelo k budově Rozhlasu. Já jsem ihned s autem, v němž seděl štábní kapitán Valtr a štábní strážmistr Humhej, také odejel, byl jsem však na Národní třídě zdržen davem, takže k budově Rozhlasu dostal jsem se v okamžiku, kdy již policejní mužstvo vnikalo do budovy. Hned jakmile jsme přijížděli, zahájili esesmani palbu do ulice, a to jak z pušek, tak i ručními granáty. Proto chtěli jsme se ukrýti v ohradě pod budovou Rozhlasu, kde však ve vratech stála stráž SS, kterou štábní kapitán Valtr vyzval, aby se vzdala. Stráž byla ozbrojena puškou a ručními granáty. Esesman však na výzvu štábního kapitána Valtra nedbal a jen se rozhlížel, co se asi děje. Přiskočili jsme společně s Humhejem k němu a odzbrojili jej. Touto puškou jsem se ozbrojil. Nato hned jsme zneškodnili esesmana, který stál na balkoně Rozhlasu s pancéřovou pěstí. Ježto nemohli jsme se více na místě uplatnit, přeběhli jsme jednotlivě ulicí a tak dostali jsme se do rohového domu proti Rozhlasu. Zde jsme i se štábním kapitánem Valtrem vyčistili byty od Němců a obsadili jsme okna ve druhém a třetím poschodí. Odtud jsme ostřelovali stanoviště esesmanů. Když již neměli jsme náboje a zbraně pro civilní osoby, které přišly pomoci, rozhodl se škt. Valtr, že půjde na Wilsonovo nádraží, kde měl býti vlak se zbraněmi. Doprovázel ho strážmistr Humhej. V této budově, pokud jsem zjistil, byli: Kymlička

Emil, vlakvedoucí z Wilsonova nádraží, Kratzer Robert, Zeman Josef, továrník, Josef Holeček, továrník, který padl ve třetím poschodí tohoto domu, a mě neznámý příslušník hasičského sboru. Když rozdělil jsem tyto bojovníky do různých poschodí a na zajištění vchodu do této budovy, dostal jsem se prokopaným krytem do vedlejšího domu proti vchodu do budovy Rozhlasu, kde byl pouze jeden bojovník a to štábní strážmistr policie Fučíkovský z policejního revíru 61. Tento byl zde střelen do pravé ruky. Po nouzovém obvázání však bojoval až do úplného obsazení Rozhlasu. Po odvedení německých zajatců byl jsem určen jako stráž do prvního poschodí. Odtud jsem byl vzat štábním kapitánem Zárubou a dán se svým služebním autem k dispozici panu Kratochvílovi k odvážení raněných. Pod jejich odvezení jsem fungoval jako spojka mezi jednotlivými strážemi. Když bylo na Rozhlas stříleno z okolních domů, odešli jsme celkem tři na střechu budovy, odkud jsme chtěli zneškodnit zákeřné střelce. A to se nám pomocí dalekohledu také podařilo. Zde jsem také byl v době leteckého bombardování. Když druhý den stále se střelba z okolních domů se opakovala, poslal mě štábní kapitán Záruba s Janem Čermákem z Prahy XII Balbínova ulice č. p. 15 k německému divadlu, kde byli Němci zadržováni čeští zaměstnanci. Ti na nás počali mávat barevnými šátky, abychom na ně nestříleli. Jejich útek jsme podporovali palbou do oken, obsazených Němci. Když bylo hlášeno štábnímu kapitánu Zárubovi, že z budovy tabákovny je stříleno na bezbranné české lidi, byl jsem již zaslán spolu s Janem Čermákem a četařem Antonínem Novákem s několika civilními bojovníky do této budovy. Tam po zatčení několika Němců bylo nalezeno také větší množství potravin, které bylo nařízeno zabavit. Na příkaz jsem byl určen jako stráž až do odvezení těchto zásob a po předání střežením místní policií. Po předání odešel jsem zpět k Rozhlasu, kde jsem byl určen jako velitel družstva v Balbínově ulici čp. 15 a 16, kde bylo vojenské velitelství. Zde po zásahu nepřátelské vzduchové miny byl jsem spolu s jinými zasypán. Poraněn jsem byl jen nepatrně. Zde jsem zůstal až do 15. května, kdy jsem žádal o propuštění ke svému velitelství.²⁴

Jak je patrné, Karel Souček sehrál v Pražském povstání velmi aktivní roli, a to i navzdory svému zranění, které utrpěl během bombardování centra Prahy proudovými stíhacími letouny Luftwaffe Messerschmitt Me-262 „Schwalbe“, startujícími z letiště na Ruzyni. Byl svými nadřízenými vybrán pro akci nejvyšší důležitosti, která byla připravována špičkami povstaleckých organizačních struktur a která měla pro průběh povstání jak morální, tak praktický nedocenitelný význam. To vše za situace, kdy zcela zabezpečoval rodinu a jeho mladší dítě nepřekročilo 4. měsíc věku.

24 Protokol Prohlášení o mé účasti v bojích o budovu Rozhlasu sepsaný Karlem Součkem 23. 5. 1945 – originál v držení rodiny Součkovy.

Poválečný život a smrt

Dne 31. 11. 1945 nastupuje Karel Souček u Sboru národní bezpečnosti v Jičíně, kam se rodina Součkových přestěhovala. O svém manželství se Karel Souček vyjadřoval jako o šťastném. Dne 1. 10. 1946 je povýšen do hodnosti praporčíka SNB, absolvuje Spojářský radiotelegrafický kurz pro vedoucí personál v Trutnově a je mu přidělena coby služební zbraň pistole vz. 27.²⁵ 22. 8. 1946 udělil prezident Republiky československé dr. Edvard Beneš Karlu Součkovi v uznání bojových zásluh, které získal v boji za osvobození Československa z nepřátelského obsazení Československý válečný kříž 1939.²⁶ O více než měsíc později, 27. 8. 1946, navrhuje Oblastní velitelství Jičín Sboru národní bezpečnosti udělit Karlu Součkovi vyznamenání za chrabrost, kterou prokázal roku 1938 v bojích na Podkarpatské Rusi. Tento návrh však nebude nikdy realizován. Od 18. 1. 1947 byl Karel Souček členem Svazu národní revoluce – sdružení Barikádníků.²⁷ 7. 9. 1947 koná Karel Souček pořádkovou službu při X. ročníku motocyklového závodu Zlatá přilba Československa, kterému přihlíží 120 000 diváků, na závodní motocyklové dráze v Pardubicích. Závodník Jaroslav Němeček v zatáčce ztrácí kontrolu nad svým strojem, vjíždí do písečného pásu, vráží do Karla Součka a na místě umírá. Náraz motocyklu Karla Součka těžce zraní – jeho levá noha je zlámána v lýtku, levé stehno roztrháno, pravá noha zlámána v koleně, přetrhány šlachy a porušeno vazivo. Pro představu o intenzitě kolize můžeme uvést nejvyšší naměřenou rychlost vítěze tohoto závodu, která činila 113,2 km/h. Nehoda je medializována, jsou v souvislosti s ní připomínány zásluhy Karla Součka v boji o Rozhlas a tisk zveřejňuje jeho výpověď učiněnou v pardubické nemocnici: „Vzpomínám na Rozhlas a srovnávám si s těmi dny svou nedělní příhodu na pardubickém závodisti, kdy zahynul závodník Němeček, dej mu Bože věčnou slávu. Že jsem z toho vyšel pouze se zlámanou nohou a tržnými ranami na stehně, přičítám tomu, že opět stál při mne můj anděl strážný. Přesně v tutéž chvíli, kdy mne zasáhl Němečkův motocykl, zlomila si moje dcerka Jana nožičku v Jičíně. Já ležím tady, Jana v Jičíně. Moje zranění i tak nebylo však marné, protože motocykl, který se zastavil o mne, byl by vletěl mezi sedící děti, a to by bývalo bolelo více.“²⁸ Karel Souček je hospitalizován se sádrovými obvazy nohou do října 1948, přičemž v září 1948 je superarbitrován pro svůj zdravotní stav. Po únorových událostech vstupuje do KSČ, aniž by zastával

25 Evidenční karta příslušníka Sboru národní bezpečnosti, originál v držení rodiny Součkovy.

26 Viz dekret o udělení Československého válečného kříže 1939 štábnímu strážmistru četnictva Karlu Součkovi – příslušníku domácího odboje, číslo matricy 31 461, provedené výnosem Ministerstva národní obrany č. 31461, originál v držení rodiny Součkovy.

27 Viz členský průkaz Svazu Národní revoluce – Sdružení barikádníků, 12. odbočky Čs. rozhlas č. 429047 vydaný Karlu Součkovi 18. 1. 1947, originál v držení rodiny Součkovy.

28 Právo lidu, č. 221, 21. 9. 1947.

stranickou funkci či absolvoval politická školení, jeho celkový postoj k politické situaci se dá označit za neutrální. Roku 1949 je opět hospitalizován a podrobuje se další operaci pravého kolena, která si vyžádá 7 měsíců bez možnosti chůze. 1. 9. 1949 je povýšen na vrchního strážmistra SNB ve výslužbě. Následně se projevují další následky úrazu: značně zvýšený krevní tlak a problémy s aortami. Další léčba je neúspěšná a Karel Souček umírá 27. 11. 1953 v Jičíně ve věku 45 let.²⁹

Závěr

Osobu Karla Součka jsem si vybral pro to, že jej můžeme považovat za určitý modelový příklad obránce Podkarpatské Rusi v letech 1938–1939. Jeho zaměstnání, které určilo jeho životní osud, bylo produktem velké hospodářské krize, popřípadě jeho snahy o zajištění existence, kterému čelil zaměstnáními bez dlouhodobé perspektivy. Do struktur četnictva byl zapojen prakticky až v době, kdy výkon resortní služby byl narušen vnitropolitickými i zahraničně politickými událostmi pohnutého roku 1938. V rámci pomyslné anatomie bojů na Podkarpatské Rusi můžeme říci, že Karel Souček absolvoval všechny základní typy střetů, které se zde odehrály. Střežil jako příslušník SOS strategický objekt, zúčastnil se boje s formacemi maďarských teroristů jak v kopcovitém pohraničí vybaveném nedokončenou linií lehkého opevnění nového typu, tak ve vnitrozemských lesích. V rámci ČPO absolvoval pouliční boje v Chustu, které představovaly vzhledem k nasazení československé četnictva na Podkarpatské Rusi unikum, neboť se jednalo o boje v zastavěném prostoru. Rovněž prožil ústup do Rumunska a následný návrat do Protektorátu Čechy a Morava. V éře Protektorátu zůstal evidentně přesvědčeným vlastencem, který se nebál přijmout náročný nebezpečný úkol, pro který jej vybrali nadřízení a nezklamat tak jejich důvěru. Zároveň tak činil v době, kdy již založil rodinu, což podtrhuje morální rozměr jeho účasti v Pražském povstání. Úmrtí Karla Součka bylo provázeno řadou fyzických a psychických traumat, která ve výsledku přetrvávala několik let. Stalo se tak však v bezpečnostní službě, která se Karlu Součkovi stala osudem.

29 Smuteční oznámení Karla Součka, originál v držení rodiny Součkovy.

Karel Souček – A Carpathian Ruthenia Defender on the Prague Uprising Baricades

Several years ago, Radan Lášek published a series of testimonies of the State Defence Guard members about the dramatic autumn of 1938 and spring of 1939. The life destiny of Karel Souček could be included in the notional group of 'one of the many' who participated in these interviews but unlike them, the life story of Karel Souček shows continuity in the Czechoslovak resistance during 1939–1945 and mainly the good condition of available sources about his life. Karel Souček was born in 1908. In 1937, he joined the Czechoslovak gendarmerie and was immediately posted to Carpathian Ruthenia. In addition to short departmental service, he became involved in guarding strategic buildings when the securing of borders was declared on 21 May 1938; later, as part of the State Defence Guard, he participated in the most extensive clashes with Hungarian terrorists near Šalanky in October 1938. Subsequently, as a member of the gendarmerie emergency troop, he suppressed the rebellion of Ukrainian nationalists supported by Germany at Khust on 14 March 1939 and retreated to Romania. Starting in May 1939, he continued his service in the Protectorate gendarmerie and began a family; his second child was born at the end of January 1945. As a qualified driver and member of the Box Sporting Club, his superiors addressed him about the seizure of the Czechoslovak Radio building by the resistance movement. It materialised on 5 May 1945 when Karel Souček was in the first line of the special assault team of the Prague police and gendarmerie that occupied Czechoslovak Radio. He commanded the rebels until 15 May 1945. On 31 November 1945, he joined the Czechoslovak Police and continued his service until 7 September 1947 when he was seriously injured while guarding The Golden Helmet of Czechoslovakia motorcycle race. One of the racers, who died at the scene, ran over him with his motorcycle. Karel Souček did not recover from his injuries and died of health complications on 27 November 1953. The life destiny of Karel Souček thus demonstrates the continuous belief about the moral rightness of the service of the First Czech Republic's security forces under difficult circumstances during the epoch-making years 1939–1945.

Tablo školy pro výcvik četníků v Užhorodě, ročník 1937–1938, Karel Souček v nejspodnější řadě druhý zleva (archiv autora)

*Karel Souček během služebního výkonu na Podkarpatské Rusi v létě 1938
(archiv autora)*

*Karel Souček (vlevo) roku 1940
(archiv autora)*

Karel Souček roku 1946 coby příslušník SNB (archiv autora)

*Karel Souček (vpravo)
během Pražského povstání
(archiv autora)*

Seznam autorů

- PhDr. Tomáš Bandžuch, Ph.D., Ministerstvo obrany ČR
PhDr. Alena Bartlová, CSc., Bratislava
PhDr. Martin Dolejský, Literární archiv PNP
Ing. Jakub Drábek, Ph.D., Katedra hospodářských dějin NH VŠE v Praze
Mgr. Jan Hrubecský, Muzeum východních Čech v Hradci Králové
PhDr. David Hubený, Ph.D., Národní archiv
Мирослав Игнатоля, Uzhhorod National University
Prof. Viktor Kichera, Uzhhorod National University
Mgr. Jan Kober, LL.M., Ústav státu a práva AV ČR
Олександр Кравчук, кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории Винницкого государственного педагогического университета имени М. Коцюбинского (Винница, Украина).
Mgr. Luboš Marek, Národní filmový archiv
Dr. Михаил Мисюк, Державний архів Закарпатської області, Ужгород
Mgr. Tomáš Moric, Ph.D., Vysoká škola ekonomická
Prof. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR
Doc. PhDr. Lukáš Novotný, Ph.D., Filozofická fakulta ZU v Plzni
Mgr. Hynek Oberhel, Státní okresní archiv Litoměřice se sídlem v Lovosicích
Mgr. Michal Plavec, Národní technické muzeum v Praze
pplk. JUDr. PhDr. Stanislav Polnar, Ph.D. et Ph.D., Univerzita obrany Brno
PhDr. Peter Popálený MBA, Metropolitní univerzita Praha
Тетяна Миколаївна Попович, аспірант кафедри Модерної історії України та зарубіжних країн, УЖНУ
PhDr. Petr Prokš, CSc., Historický ústav AV ČR
Dr. Florian Ruttner, Collegium Carolinum, Aussenstelle Prag
Mgr. Tomáš Řepa, Ph.D., Univerzita obrany Brno
Елена Павловна Серапионова, Доктор исторических наук, Институт славяноведения Российской академии наук
PhDr. Miroslav Šepták, Ph.D., Národní archiv
PhDr. Jan Šimek, Ph.D., Pedagogické muzeum Jana Amose Komenského, Praha
Mag. Irina Šulc, Fakulta humanitních studií UK
Ing. Zbyšek Šustek, Ústav zoologie SAV, Bratislava
Doc. mgr. et mgr. Andrej Tóth, Ph.D., Filozofická fakulta JU v Českých Budějovicích
Mgr. Jakub Vrba, Filozofická fakulta UK v Praze
PhDr. Emil Voráček, DrSc., Historický ústav AV ČR
Сергей Вискварко, Ужгород

Paginae historiae

Sborník Národního archivu

31/2023, č. 1: Krize a stát. Na příkladu Československa v meziválečném období

Vedoucí redaktorka: Eva Drašarová

Redakční rada: Emilie Benešová, Jan Kahuda

Redakční kruh: Marie Bláhová, Waclaw Gojniczek, Tomáš Kalina, Jana Konvičná, Jiří Křesťan, Zlatuše Kukánová, Lenka Matušíková, Vlasta Měšťánková, Sheilagh C. Ogilvie, Jaroslav Pažout, Zdislava Röhnsner, Vladimír Růžek, Helena Sedláčková, Monika Václavíková, Vlasta Valeš

Redakce svazku: David Hubený, Miroslav Šepták, Emil Voráček

Lektorace: Jiří Křesťan, Jaroslav Valkoun

Překlad anglických resumé: Lucie Kasíková a autoři textů

Grafická úprava, sazba a návrh obálky: Eva Tamchynová

Sborník *Paginae historiae* je zapsán do evidence periodického tisku vedené u Ministerstva kultury pod číslem MK ČR E 20580.

Sborník *Paginae historiae* je zařazen do Seznamu recenzovaných neimpaktovaných periodik vydávaných v ČR vedeného Radou pro výzkum, vývoj a inovace.

Publikace neprošla jazykovou úpravou.

Vydal Národní archiv, Archivní 4, 149 01 Praha 4 v roce 2023.

<http://www.nacr.cz/publikace/periodika/paginae-historiae-archiv/>

Vytiskl: PB tisk, a. s., Příbram

Vydání první

Počet stran: 548

ISSN 1211-9768